бўғилиб гапирмоқ. *Рус жангчиси томоғини қириб, алланима деди.* Ойбек, Қуёш қораймас; 3) томоқдан товуш чиқариб ишора қилмоқ. *Соҳиб қори бир-икки томоқ қирса ҳам, хотини пинагини бузмади.* И. Раҳим, Чин муҳаббат. **Томоғидан ҳеч овқат (сув** ва ш. к.) **ўтмайди** 1) овқат, сув ва ш. к. ютолмайди, ея олмайди, ича олмайди (оғир бемор ҳақида). *Беморнинг томоғидан сув ҳам ўтмай қолди*; 2) *кўчма* иштаҳаси хиппа бўгилган, кўнгли овқат, сув ва ш. к. тусамайди. *Қудрат, томоғидан овқат ўтмай, икки қўли чаккасида, хаёл суриб кетди.* Ҳ. Назир, Сўнмас чақмоқлар.

3 *кўчма с. т.* Таом, овқат. *Тамли томоқ. Томоқ емоқ. Томоқ қилмоқ. Қарини томоқ асрайди.* Мақол. *Хўра ошдан ўлар, тўра — томоқдан.* Мақол. ▫ *Уйдагиларнинг сўзларингина эмас, ҳатто томоқ чайнашларини ҳам эшитса бўлар эли.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. | Овқатланиш, овқат. *Томоқдан кейин Отабек ҳам бир оз ухлаб олиш учун ётди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. **Текин томоқ** 1) ўзганинг меҳнати билан юзага келган овқат. *Текин томоқ ичагингни тешади.* Мақол. *Текин томоқ танни тоза қилади.* Мақол. 2) ўзганинг ҳисобига яшовчи киши; текинхўр. *Аллонхўжа қўрасидаги қора ўтовларни оралаб, отбоқару файтунчиларни текин томоқ ялқовлар, деб сўкиб жувозга қувди.* А. Мухтор, Қорақалпоқ қиссаси.

◆ **Томоғи тақиллаб** (*ёки* **тақиллаб**) 1) чанқовдан томоғи қуриб. *Томоғи тақиллаб ўтирган дуторчи «кўтармасалар ичмасинлар» деса ҳам, Набигул унамади.* А. Қаҳҳор, Қанотсиз читтак; 2) нафси ҳаккалак отиб, бирор нарсага илҳақ бўлиб. *Ҳалиги Мамасаид деганимизнинг қизи ҳам бўйга етиб, кўзга кўриниб қолди. Бирорта ҳамёни каттароққа пулласам деб, томоғи тақиллаб, ўлиб юрибди.* П. Турсун, Ўқитувчи. **Томоғи қичиб** *айн.* **томоғи тақиллаб.** *У* [*монтёр*] *томоғи қичиган куни бирор кишининг симини шартта узиб, уйига кириб кетади.* «Муштум», 1961, № 7.

ТОМОҚХЎР Овқатни кўп ейдиган, еб тўймайдиган; ейимсак, юҳо, мечкай. *Томоқхўр одам.*

ТОМТЕПАР *тар.* Чакка ўтадиган томни кўпчилик бўлиб тепиб зичлаш ва шу мақсадда уюштирилган ҳашар.

ТОМТЕШАР Том тешиб ўғрилик қилувчи ўғри.— *Мана бундан томтешар чиқади. Кисовур бўлолмайди, қўпол,— деди Султон Омонни кўрсатиб.* Ғ. Ғулом, Шум бола. | Умуман муттаҳам, фирибгар. *Колхоз мулкини сенга ўхшаш томтешарлардан сақлайман.* Ойбек, О. в. шабадалар.

ТОМУҒ *кт.* Дўзах, жаҳаннам. *Унинг зиндонлари томуғдан баттар, Унинг кишани бор — умрга хатар.* Миртемир.

ТОМЧИ 1 Суюқликнинг заррачалари тортишуви натижасида шар шаклини олган алоҳида кичик бўлаги. *Сув томчиси. Ёмғир томчилари. Бир томчи ҳам қолдирмай ичмоқ. Томчи сел бўлмас, душман эл бўлмас.* Мақол. *Томчи тошни тешади.* Мақол. *Бир томчи сув чумолига дарё кўринади.* Мақол. ‖ *Томчи дори. Модданинг томчи ҳолати (хим.).* ▫ *Бу гал қусуқ қонга айланган эди, [Кумушнинг] бурнидан ҳам бир неча томчи қон оқди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. *Унинг [деҳқоннинг] офтобда куйиб пишган, этсиз, йирик ёноқли юзида кўз ёшими, терми, ҳар ҳолда томчилар юмаланар эди.* Ойбек, Қутлуғ қон. *Ҳа, тоғдек ғурур бор бугун ҳар кимда, Мен ҳам шу оқимнинг кичик томчиси.* Ҳ. Салоҳ.

2 *диал. айн.* **чакка** II. *Томдан томчи ўтаётир.* ▫ *Ёмон бўлганда қандай — умрнинг заволи. Онам, томчининг ҳар «чиқ» этгани, бир кунлик умрнинг чиққани дейдилар.* П. Турсун, Ўқитувчи.

◆ **Бир** (*ёки* **сўнгги, охирги) томчи қони қолгунча** жонини ҳам аямай, ўзни, жонни фидо қилиб бўлса ҳам. *Аскарликка жоним билан бораман. Ватанимни сўнгги томчи қоним қолгунча қўриқлайман.* П. Турсун, Ўқитувчи. **Дарёдан бир томчи** жуда оз, бир қатра.— *Бу айтганларимиз дарёдан бир томчигина! — деди Олимов, болаларнинг кўпи ҳали қаноатланмаганини сезиб.— Тоғларимизда сир кўп.* Ҳ. Назир, Сўнмас чақмоқлар.

ТОМЧИЛАМОҚ Томчи-томчи бўлиб оқмоқ, тушмоқ. *Ёмғир томчилаяпти.* ▫ *Шох-шабба орасидан сув силқиб томчиларди.* Ойбек, Қуёш қораймас.

ТОМЧИЛАНМОҚ Томчи ҳолига келмоқ, томчига айланмоқ. *Қор капалаклари Йўлчининг қошларига, киприкларига қўнади, юзларига ёпишиб томчиланади.* Ойбек, Қутлуғ қон.

ТОМЧИЛАТМОҚ томчиламоқ *фл. орт. н. Дорини томчилатиб қуймоқ. Кўзга дори томчилатмоқ. Ёмғир томчилатиб ўтди.*

ТОН [*р<грек*] 1 *физ., муз.* Товуш баландлиги.

2 Нутқ тарзи, оҳанги. *Зргаров (альбомни тез-тез варақлайди): — Ҳозир-ҳозир... Ҳа, мана, мана! (Доклад тонида, баланд овоз билан): Ўртоқлар!* А. Қаҳҳор, Оғриқ тишлар.

ТОНГ I 1 Кун чиқиш пайти, субҳидам, саҳар, азон. *Баҳор тонги. Тонг пайти. Тонг шабадаси. Тонг қоронғиси.* ▫ *Хўрозлар ҳам уйғониб Бердилар тонгдан хабар. Кимларга оғир ботар, Кимни ширин аллалар.* Ғайратий. *Тонгга яқин, тўплар, машиналар, танклар қаланган, жангчилар қайнаган катта манзилнинг қўйнига кирди.* Ойбек, Қуёш қораймас. *Тонг ёришди. Бурқиган тутун ва чанг орқали шаҳарнинг хароб гавдаси аста-секин намоён бўлди.* Ойбек, Қуёш қораймас. *Эрта тонгда Нуруллабойда Аравага қўшилди отлар.* Э. Раҳим. **Ёлғон тонг** туннинг булут орасида ўтаётган ой ёгдусида гира-шира ёришаётгандек туюлган пайти. *Тонг бўзариб ёришди. Ёлғон тонгда адашиб йўлга чиққан булутлар таралди.* Шуҳрат, Шинелли йиллар. **Эрта тонг** *ёки* **тонг саҳар** жуда эрта, кун ёришар-ёришмас. **Тонгни тонг оттириб, кунни кун боттириб** эрталабдан кечгача ва кечаси билан типмай. **Тунни тонгга уламоқ** *ёки* **тонг оттирмоқ** кечаси билан ухламай бирор иш, хаёл ва ш. к. билан машғул бўлмоқ. [*Изомжон*] *кечалари юлдуз тўла осмонга тикилиб, тунни тонгга улаб, қушлар наъмасидан, сувлар шилдирашидан кўнгилга аллақандай юпанч изларди.* С. Аҳмад, Уфқ. *Тўхта хола чинакчиликдан чиққан пахтасини кечалари йигирар, чарх олдида тонг оттирарди.* И. Раҳим, Чин муҳаббат.

2 *кўчма* Бирор нарсанинг бошланиш пайти, илк даври. *Бахт тонги. Октябрь тонги.* ▫ *Кунлар келар,— қоп-қора уфқ Ол шафақдан бўлар лоларанг, Нажот тонгин очади қўёш.* Ғайратий. **Тонг отди** 1) қуёш чиқиш пайти яқинлашиб, кун ёришди. *Тонг отди. Тепаликларнинг қор босган оппоқ чўққиси, ўрмондаги дарахтларнинг учи қизарди.* А. Қаҳҳор, Олтин юлдуз; 2) рўшнолик кири бошланди. «*Бирлаш ишчи-деҳқон!*» *деб, Ленин отам ўргатди. Зулмат чил-парчин бўлиб, Мамлакатда тонг отди.* «Қўшиқлар». **Тонг оттунча** 1) эрталаб тонг ёришгунча, субҳидамгача, то саҳар. *Тонг отгунча ухладим.* ▫ *Тонг отгунча разведкачилар взводдан, қанотлардаги роталардан, кузатув пунктларидан, пистирма постларидан керакли маълумотлар тўпларди.* И. Раҳим, Чин муҳаббат; 2) *кўчма* рўшнолик кунлари бошлангунча.

◆ **Отни тонг оширмоқ** кечаси билан отни овқатдан танғиб қўймоқ.

ТОНГ II: **тонг (қотиб) қолмоқ** *айн.* **донг (қотиб) қолмоқ** *қ.* **донг** II. *Ибодилла эрталаб дўконни очиб ҳужрага кирди-ю, акасини кўриб тонг қолди.* Ҳ. Ғулом, Машъал. *Воқеа устига келган Ширин бу ҳолни кўриб тонг қотиб қолган.* Айний, Қуллар.

ТОНГГИ Тонгга мансуб, тонгда бўлган ёки бўладиган. *Тонгги шабада.* ▫ *Конлар — инженерни, тоғлар — Фарҳодни, Устасин чақирар тонгги гудоклар.* Ғ. Ғулом.

ТОНГЛА [*асли* тонг + ила] Эртанги, келгуси кун. *Бугун дегани тонглага тўғри келмайди.* Ойбек, Навоий. *Ҳар тарафда дору афгон бир қиёматдан нишон, Бу кеча хандонларини тонгла гирён айладинг.* Нодира. **Тонгла кунда** эртаси, келгусида; кейинчалик. **Тонгла қиёматда** (*ёки* **маҳшарда**) бўлғуси қиёматда, маҳшарда, охиратда. *Уҳ, ўлиб бўлдим, қизим! Ёлғиз қўйни ҳайдаш — нуқул азоб. Энг гуноҳкор бандага тонгла қиёматда бунчалик азоб бермас тангрим.* Ойбек, Қутлуғ қон.

ТОНГОТАР Тонг отиш пайти; тонг, субҳидам. *Тошкент тонготари нақадар гўзал, Чиройли, тасвирга сиг-*

мас, сермазмун. Ғайратий. *Тонготарга яқин бир гумбурлаб, ер силкингандай бўлди.* Мирмуҳсин, Умид. *Чопиқ тонготардан кун ботаргача давом этадиган бўлди.* И. Раҳим, Чин муҳаббат. **Тонготар ўлтириш** кечаси билан тонг отгунча давом этган ўлтириш. *У ҳар сафар келганда, Аббосхон, Муродхўжа домла, Муҳаммаджон домла ва бошқаларнинг иштироки билан тонготар ўлтиришлар бўлиб турарди.* А. Қаҳҳор, Сароб. **Тонготар қилмоқ** бирор машғулот билан тонг оттирмоқ. *Бу кеча маройқли суҳбат билан тонготар қилдик.*

ТОНИШМОҚ топмоқ *фл. бирг. н.* *Гувоҳлар терговда айтганларидан тонишибди.*

ТОНМОҚ Қилмишини, айбини бўйнига олмай туриб олмоқ, инкор этмоқ. *Гапидан тонмоқ.* ▪ *Айтдингиз, айтдингиз, нега тонасиз? Мен сизга айб тақаётганим йўқ-ку!* А. Қаҳҳор, Мунофиқ. *Марғилондан қайтгандан кейинги кунларингизни меҳмонхонада кечириб келишингиздан, албатта, тона олмайсиз.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. | Қимсадан парса, қарз ва ш. к. олиб, олмадим деб туриб олмоқ. *Қарзидан тонмоқ.* ▪ [*Майсара Чўпонга:*] *Отанг раҳматликнинг сенга васият қилиб қолдириб кетган йигирма тилла пулига қози эшоннинг тониб кетишларининг сабаби бор экан.* Ҳамза, Майсаранинг иши.

ТОННА [*р<фр*] Минг килограммга тенг оғирлик ўлчов бирлиги. *Беш тонна юк.* ▪ *Уч ўғлондир Андижон, Наманган у Фарғона. Юртга айлар армуғон Миллион тонна дурдона.* Ё. Мирза.

ТОННАЖ [*р<фр*] 1 Кеманинг ёки кемалар мажмуининг юк кўтариш қобилияти (бўш ёки белгили юк ортилган кема сиқиб чиқарган сувнинг оғирлиги билан ўлчанади).

2 Вагон, автомобиль ва ш. к.нинг тонналар билан ифодаланган юк кўтариш қобилияти. *Адолат бўш машиналарни, албатта, орқасига қайтариб, шлагбаумни тоннажига лойиқ юки бор машиналаргагина очар эди.* И. Раҳим, Чин муҳаббат.

ТОННАЛИ 1 Тонна оғирлигидаги. *Бир тоннали тош. Юз тоннали бомба.* ▪ *Норматвиставкада турли нав буғдойларни, саксонтадан туққан наслдор чўчқалару ўн пақирлаб сут берадиган говмиш сигирларни, бир тоннали новвосларни кўрган.* И. Раҳим, Чин муҳаббат.

2 Маълум тонна юк элтадиган, кўтарадиган. *Уч тоннали машина. Эллик тоннали цистерна.* ▪ *Йигирма беш тоннали автокран етиб келгач, .. Ҳасанов сим арқоннинг учига қўш батареяли лампани улаб, ёндириб қўйдилар.* И. Раҳим, Тақдир.

ТОННЕЛЬ *айн.* **туннель.**

ТОП *с. т.* Тоб, пайт. *Шу топда. Ўша топда.*

ТОПАЗ [*р<грек*] Турли рангда бўладиган қимматбаҳо қаттиқ тош. *Топаз кўзли узук.* ▪ *Мисрликлар шиша буюмларни қимматбаҳо ёнартошларга: ёқут, зумрад, топаз, феруза, .. марварид ва бошқаларга ўхшатиб ясар эди.* М. Аминжонова, Шишанинг кашф этилиш тарихидан.

ТОПАЛОҚ: топган топалоқники *бол.* ким топса, ўшаники.

ТОПАРМАН Кўп пул топадиган, топиш-тутиши яхши, топиш-тутишли. *Топарман эркак.*

ТОПАРМАН-ТУТАРМАН *айн.* **топарман.** *Топарман-тутарман одам.* ▪ *Бош-кўзимни айлантириб қўлга олдингиз, энди ҳунар чиқаряпсизми? Не-не топарман-тутарман йигитлар эшигимизнинг турумини бузиб, ўтарга йўл бермай юрди.* С. Қароматов, Бир томчи қон.

ТОПА-ТУТА *рви* Оз-оздан топиб, топгани билан амал-тақал қилиб. *Қарзни топа-тута узмоқ.*

ТОПАҒОН 1 Тез, дарров топадиган, топқир. *Топағон бола.* || *Фолчи жуда топағон экан, менинг отимни ҳеч йўламасдан топиб берди.* «Эртаклар».

2 *с. т.* Топарман, топарман-тутарман. *Топағон эркак.*

ТОПАҒОНЛИҚ топағон *с. мавҳ. от.* *Коля ўз гапи ўзига наша қилиб куларкан, Қудрат дўстининг топағонлигига ҳайрон қолди: — Қойилман миянгга, адаш! Топдинг, топдинг!* Ҳ. Назир, Сўнмас чақмоқлар.

ТОПГАН-ТАЯНГАН *айн.* **топган-тутган.** *Отаси қазо қилиб қолди. Отанинг жамғарган, ўзининг топган-таянгани худойи, маъракаларга сарфланди.* Ш. Тошматов, Эрк қуши.

ТОПГАН-ТУТГАН Ишлаб-кучлаб топилган, тўпланган бор-йўқ нарса; жамғарма, буд-шуд. *Топган-тутганим сизники.* ▪ *Эндиликда чол-кампир топган-тутганини Топилга атаган, бутун эътимодини шу кенжа ўғилга қўйган.* Ҳ. Назир, Ўтлар туташганда.

ТОПИЛДИҚ Топилган, топиб, излаб олинган нарса. *Археологик топилдиқ.*

ТОПИЛМА 1 *айн.* **топилдиқ.** *Антик даврда суғоришга асосланган деҳқончиликнинг тараққий қилганлигини жуда кўп археологик топилмалар тасдиқлайди.* И. Жабборов, Кўҳна харобалар сири.

2 Ҳар қандай топиб олинган нарса. *Топилмаларни эгаларига қайтармоқ. Топилмалар бюроси.*

ТОПИЛМАС Кам топиладиган ёки сира топилмайдиган; нодир. *Топилмас мато.* ▪ *Ёш йигитнинг кўнглида томчилардан ҳосил бўлган севги тобора чуқурлаша берди. Тўлиб етилган қиз энди унинг кўз олдида тенги топилмас гўзал бўлиб қолди.* П. Турсун, Ўқитувчи.

ТОПИЛМОҚ 1 топмоқ 1—5 *фл. мажҳ. н.* *Йўқолган китоб топилди. Ҳамма саволларга жавоб топилди. Фикр маъқул топилди. Ишнинг янги усуллари топилмоқда. Бош омон бўлса, дўппи топилар.* Мақол. *Севги пулга сотилмас, кўнгил пулга топилмас.* Мақол. *Меҳнатсиз топилган ошдан, меҳнатда топилган тош яхши.* Мақол. ▪ *Онам билан маним бахтимга, кутмаган жойдан муъжизадек бу мактуб топилди-да, мен хизматингизга югурдим.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

2 топмоқ 1—3 *фл. ўзл. н.*

3 Мавжуд, бор бўлмоқ. *Сизда бир варақ қоғоз топиладими?* ▪ *Қоратой, бир танга пул топиладими сенда? Носвой йўқ, эртадан бери хумориман.* Ойбек, Қутлуғ қон. *Бас, бу ҳийлалар, бу макрлар сиздан бошқа кимдан топилсин?* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

ТОПИНИШМОҚ топинмоқ *фл. бирг. н.* *Мажусийлар ўтга топинишади.*

ТОПИНМОҚ 1 *дин.* Сиғинмоқ, чўқинмоқ. *Оловга топинмоқ.*

2 *кўчма* Сажда қилмоқ, бош урмоқ. *Пулга топинмоқ.* ▪ *У [Зумрад] ўзининг нафис завқига бовар ишқини гапиради, маъшуқининг ақлига, қалб гўзаллигига, инсоний ғурурига топинади.* Ойбек, Улуғ йўл.

ТОПИНТИРМОҚ топинмоқ *фл. орт. н.* *Ўтга топинтирмоқ. Ўзига топинтирмоқ.*

ТОПИШ 1 топмоқ *фл. иш отн.* *Саволга жавоб топиш. Иш топиш. Сонларнинг умумий бўлувчисини топиш.* ▪ — *Қолган хизматларингизнинг битгаси энди менга эр топиш эди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. *Ҳаёт Салтонбунинг сўзларидан тасалли топишга улгурмай, Мастон кампир унинг ўтини ловилламади.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

2 Ишлаб-кучлаб ёки бошқа бирор йўл билан топилган пул. *Унинг топиши яхши.* ▪ *Кампир дарчадан [Сидиқжонга] рўпара бўлди.— Шундоқ деган бўлсам, ажаб қилибман, ҳўп қилибман! — деди икки қўлини сонига уриб,— уйни уй қилган эрнинг топишиш хотиннинг кўрпа ши!* А. Қаҳҳор, Қўшчинор.

ТОПИШЛИК-ТУТИШЛИК *айн.* **топиш-тутишлик.** [*Алижон*] *топишлик-тутишлик бола бўлмасаям, қанотимнинг остида бўлса нима қиларкан. Мен шўрликни қон йиғлатиб кетиб қолди.* Мирмуҳсин, Чиниқиш.

ТОПИШМАЧОҚ 1 *кам қўлл. айн.* **бекинмачоқ.**

2 *айн.* **топишмоқ** II 1. *Топишмачоқ ўйнамоқ.*

ТОПИШМОҚ I 1 топмоқ *фл. бирг. н.* *Болалар янги ўйин ўйлаб топишибди.*

2 Учрашмоқ, йўлиқмоқ; бир-бирини топмоқ. *От кишнашиб топишар, одам — эслашиб.* Мақол. ▪ *Бу ёғи ўзингга маълум, синглим,— хўрсиниб гапида давом этди акам,— биз дадам билан қўққисдан болалар уйида топишдик.* М. Алиев, Қалб сўзлари ёзилган мактуб.

3 Ўзаро тил топиб, келишиб бир бўлиб олмоқ, иноқлашмоқ. *Уришиб қолган оғайнилар яна топишиб олишибди. Туққан туққан топишар, ётга бало*

ёпишар. Мақол. ▪ *Николай солдатлар билан бир лаҳзада топишиб олди.* А. Убайдуллаев, Қонли издан. *Ҳанифа Намозов билан ўз эркича топишмаган, балки эски урф-одат бўйича уни никоҳлаб эрга топширган бўлсалар керак.* С. Анорбоев, Меҳр. *Муроджон Набижонов бўлса, қувноқ, кампир бир йигит экан. Бир нафасда биз билан тил топишиб дўстлашиб олди.* Ғайратий, Узоқдаги ёр.

ТОПИШМОҚ II 1 Топишмачоқ ўйинида: топилиши керак бўлган нарса, ҳодиса ва ш. к.нинг рамз ва ўхшатмалар орқали ифодаланган қисқа тавсифи; жумбоқ. *Халқ топишмоқлари.* ▪ *Болалар Нуридан сўрашди. Нури эртак эмас, бирнеча топишмоқ айтишга мажбур бўлди. Лекин оғзидан чиқмасдан болалар топаверди.* Ойбек, Қутлуғ қон.

2 *кўчма кам қўлл.* Тушунилиши қийин, сирли нарса; жумбоқ, муаммо. *Табиат топишмоқлари.*

ТОПИШТИРМОҚ 1 **топишмоқ** I 2, 3 *фл. орт. н.* Узоқ кўришмаган оғайниларни топиштириб қўйдик.

2 *с. т.* Топширмоқ. *Хатни эгасига топиштирмоқ.* ▪ — *Нима иш қилмоқчисиз? — Сиз ҳозир сўраманг, аммо шу дақиқадан бошлаб ихтиёрингизни менга топиштиринг!* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

ТОПИШ-ТУТИШ Ишлаб-кучлаб ёки бошқа бирор йўл билан пул топиш ва уни жой-жойига сарф қила билиш; ишлаб-кучлаб ёки бошқа йўл билан топилган пул. *Топиш-тутишим ёмон эмас, чўнтагим тўла пул, ҳеч нарсадан камим йўқ.* А. Мирзаҳмедов, «Қизил товуш»даги эгри кавуш. [*Фотима*] *топиш-тутиши катта бўлган бозор паттачисига турмушга чиқди.* Мирмуҳсин, Умид.

ТОПИШ-ТУТИШЛИК Кўп пул топадиган ва уни жой-жойига сарфлай биладиган, топиш-тутиши яхши; тонарман. *Ўзиниям нақ кўрсангиз ақлли-ҳушли, топиш-тутишлик.* Ойдин, Ўзидан кўрсин.

ТОПМОҚ 1 Ногаҳон кўзи тушиб, учратиб қўлга киритмоқ, олмоқ. *У* [*Жапақ*] *эшиги тагидан топиб олган ҳалиги номаълум одамни гўё дарров унутган эди.* Л. Мухтор, Қорақалпоқ қиссаси. | Ногаҳон эшитиб олиб келмоқ. *Хабар топиб келмоқ.* ▪ *Буви, отам нон опкептими? Менга жиндек беринг..— Нон қайда, жон болам! Яхши гап топиб келибди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. | Қидириб, ахтариб, излаб керакли ёки йўқолган нарсанинг қаердалигини аниқламоқ, билмоқ, кўрмоқ; аниқлаб билиб, кўриб унга молик бўлмоқ. *Йўқолган пулни чамадондан топдим. Мақоланинг керакли жойини дарров топдим.* ▪ *Қани, юринг бўлмаса. Раис билан котиб сизга жуда керак бўлса, топиб бераман.* П. Турсун, Ўқитувчи. | Суриштириб, сўроқлаб керакли нарсага эга, молик бўлмоқ. *Ўзига лойиқ иш топибди. Мен излаган китобимни букинистик магазиндан топдим.*

2 Қидириш, кузатиш, ўрганиш натижасида кашф этмоқ, очмоқ. *Геологлар янги-янги ер бойликларини топмоқда.* | Ўйлаб, фикр-муҳокама юритиб, ҳисоблаб, таҳлил қилиб тўғри, керакли нарсани, натижани қўлга киритмоқ. *Йўл топмоқ. Саволга жавоб топмоқ. Тенгламанинг ечимини топмоқ. Олимлар ишнинг янги, прогрессив усулини топдилар. Яхши топиб гапирар, ёмон қопиб гапирар.* Мақол. ▪ — *Тополмаган бўлсак, ўзингиз айтинг! — деди Шарофат чевар.— Ўзларингиз тополмагандан кейин мен айтиб нима қилай?* А. Қодирий, Ўтган кунлар. *Нусратилла рўпарасида чўяндай қорайиб ўтирган душманининг ҳақиқатларига қарши қақшатқич бир гап тополмай, ҳамон ёнади.* А. Мухтор, Опа-сингиллар. *Мели полвон хижолат чекди, лекин кулгига парво қилмагандай, дуторга аччиқ қилиб сўзлади: — Сени ўйлаб топган Афлотунни кўп ақлли одам ўтган дейдилар-у, фақат ипингни узилмайдиган қилиб ясашга ақли етмапти-да.* П. Турсун, Ўқитувчи.

3 Меҳнат билан орттирмоқ, ишлаб-кучлаб эга бўлмоқ. *Пул топмоқ.* ▪ *Гражданларнинг ўз меҳнатлари билан топган даромадларига .. шахсий эгалик ҳуқуқини қонун қўриқлайди.* «ЎзССР Конституцияси». *Онахон, эри илгаригидан кўра анча кам топса ҳам, сира зорланмас, кўнгли тўқ, Собиржоннинг қорамойга ботиб ярқираб кетган қўлқопи билан шимини гўё роҳат қилиб ювар эди.* А. Мухтор, Опа-сингиллар. | Умуман иш-фаолияти, хулқ-атвори ва бошқа сабаблар туфайли бирор нарсага эга бўлмоқ, бирор нарса орттирмоқ, қозонмоқ. *Обрў топмоқ. Шуҳрат топмоқ.* ▪ — *Шўро даврида қадрингизни топасиз, сингилим,— Ўтап босиқ гапирди.* Ҳ. Ғулом, Машъал. *Бу ўлкада қалбларнинг тоза, Ва поклари келиб учрашар. Одам топган бахтни овозаи Қилиб гуллар, булбуллар яшар.* Ҳ. Олимжон. *Хузуржоновнинг билгани билган, у ўз одатидан топган одам эди.* Мирмуҳсин, Фаришта. *Юсуфбек ҳожи хотинининг сўзини бу гал ҳам эламайдир, фақат: «Қўя бер, хотин, ўзи соғ бўлса, бир кун эсини топар», деб қўядир.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

4 Ташқи воқеа-ҳодиса, нарса ва ш. к.дан ёки уларнинг таъсиридан қандайдир ҳис-туйғу, таассурот, натижа олмоқ. *Суҳбатдан лаззат топмоқ. Гапидан озор топмоқ. Хушхабарни эшитиб, таскин топмоқ. Йиқилиб шикаст топмоқ. Барака топмоқ.* ▪ *Яхши гапларни чўзса маза топадигандек, ҳамиша ... чўзиб, айлантириб хотинини ялинтириб ўтирарди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. | Умуман бирор нарсадан, ишдан ўзи учун керакли нарса, натижа ҳосил қилмоқ, олмоқ. *Нажот топмоқ. Дардига даво топмоқ. Малҳам топмоқ.*

5 Ҳисобламоқ, ... деб билмоқ. *Мувофиқ топмоқ. Фикрини тўғри (деб) топмоқ.* ▪ *Қиз Аъзамни маъқул топиб, у билан учрашиб турди.* Шуҳрат, Жаннат қидирганлар. *Биз Шоҳимардонда Ҳамза Ҳакимзода қабрини зиёрат қилиб, қайтишда Водилга қўнишни лозим топдик.* Н. Сафаров, Водиллик қаҳрамон.

6 Баъзи отлар билан қўшма феъл ясайди, мас. *ривож топмоқ, камол топмоқ, қарор топмоқ.*

ТОПОГРАФ [*р*] Топография мутахассиси.

ТОПОГРАФИК [*р* топографический] Топография ва топографга оид, топография ишлари учун хизмат қиладиган, топография усуллари билан тайёрланган. *Топографик белгилар. Топографик карта.* ▪ *Экспедициялар қанча-қанча оғирчиликларни енгиб, янги маршрут схемалари, топографик съёмкалар, геологик маълумотларни қоғозга туширавердилар.* Ж. Абдуллаҳонов, Тўфон.

ТОПОГРАФИЯ [*р*<*грек*] Геодезиянинг ер сатҳини ўлчаш, план ёки харитага олиш билан шуғулланадиган бўлими. *Ҳарбий топография.*

ТОПОНИМИК [*р* топонимический] Топонимикага оид. *Топонимик тадқиқот. Топонимик карта.*

ТОПОНИМИКА [*р*<*грек*] 1 Бирор жойнинг, территориянинг географик номлари мажмуи. *Тошкент топонимикаси. Топонимика луғати.*

2 *лингв.* Лексикологиянинг географик номларни ўрганадиган бўлими.

ТОПОНИМИЯ [*р*<*грек*] *айн.* **топонимика** 2.

ТОПТАЛМОҚ **топтамоқ** *фл. мажҳ. н.* Куни билан топталган бу йўл ойна каби ярақлаб турипти. Ҳ. Нуъмон, Фасллар.— *Ҳа, ҳайдаяпман — бошқача жавоб тополмади Зикиржон. Муҳаббати, орзу-умидлари, бутун ҳаёти топталгандек туюлди Ҳабибага.* Ф. Мусажонов, Баҳор нафаси.

ТОПТАМОҚ 1 Оёқ билан босмоқ, эзмоқ.— *Бу звено балога қолди,— деди Боқи турган ерини оёғи билан топтаб тепиб.* Р. Азизхўжаев, Яшил чайла. | Пайҳон қилмоқ. *Пода экинларни топтаб ўтибди.*

2 *кўчма* Оёқ ости қилмоқ, поймол қилмоқ, таҳқирламоқ. *Империалистлар қарам мамлакатлар халқларининг миллий ҳуқуқларини топтамоқдалар.* ▪ *Бизни, сени қўриқлайман деб урушга кетган эрингнинг соф муҳаббатини топташга қандай кўнглинг бўлди?* С. Зунунова, Олов. *Тугатилган синфларнинг қолган-кутганлари — босмачилар қишлоқни талон-тарож қилдилар, оталарни, оналарни қон қақшатиб, етимларни йиғлатиб, қизларни хурлаб топтадилар.* Э. Зокиров, Ота ўғли.

ТОПТАНМОҚ Ер тепиб турмоқ, депсинмоқ. *Испания харитаси олдида одамлар тўпланган, ҳамма қорни ғирчиллатганича бир жойда жимгина*

топтанар эди. А. Мухтор, Давр менинг тақдиримда.

ТОПТАТМОҚ топтамоқ *фл. орт. н.* *Одамлар аламдан тинмай ер савалар,.. отлиқлар экин топтатар,.. хотин-халаж эса умидсиз, ваҳимада шовқин солар эди.* А. Мухтор, Чинор.

ТОПТАШМОҚ топтамоқ *фл. бирг. н.*

ТОПТИРМОҚ топмоқ *фл. орт. н.* *Йўқолган нарсани топтирмоқ. Чўпчак айтиб топтирмоқ. Йўқни керак топтирар.* Мақол. ▪ [*Намозов*] *жиноятчиларни топтириб очиқ суд қилдирмагунча тинчимади.* С. Анорбоев, Меҳр.

ТОП-ТОЗА Жуда ҳам тоза, беғубор, соф. *Топ-тоза кийим. Топ-тоза уй. Топ-тоза ҳаво.* ▪ *Соғ қуёш, муздай ҳаво, топ-тоза сувларнинг қизи, Ким тегишди, юзларингиз, қон талашган қирмизи.* Ғ. Ғулом. ‖ *Сен бироздан кейин ташқари ҳовлига чиқ, меҳмонхоналарни супуриб, асбобларни топ-тоза қилиб қўй!* Ойбек, Қутлуғ қон.

ТОПШИРИЛМОҚ 1 топширмоқ *фл. мажҳ. н.* *Топширилган вазифа ўз вақтида бажарилди. Ҳаммага ўзига лойиқ иш топширилди. Давлатга тўрт ярим миллион тонна пахта топширилди.* ▪ *ЎзССР министрликлари.. ЎзССР давлат идорасининг ўзларига топширилган тармоқларига раҳбарлик қиладилар.* «ЎзССР Конституцияси». *Зиё ака билан ўғли зиндонга жўнатилдилар ва Отабек билан қутидор жаллод қўлига топширилдилар-да, шунинг ила ҳукм мажлиси тамом бўлди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

2 топширмоқ 4 *фл. ўзл. н.* *Бошда Ҳасанали ўз эрки билан ҳукуматга топширилиб, маҳбусларга жазо келса бирликда тортиб, қутулиш муяссар бўлса, бирга қутулишга ўйлаб қараган эди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

ТОПШИРИШМОҚ топширмоқ *фл. бирг. н.* *Студентлар имтиҳонларини топширишмоқда. Колхозлар йиғилган пахтанинг саксон процентини аъло навларга топширишди.* ▪ *Келинойилари деярли ҳар куни унга [Нурига] хушхабар топширишади: «Отабой ўртага киши қўйдирипти: кичик ўғлига сизни сўратипти».* Ойбек, Қутлуғ қон.

ТОПШИРИҚ Кимсанинг зиммасига юклатилган иш, вазифа. *Партия топшириғи. Етти йиллик топшириқлари. Топшириқ бермоқ. Топшириқ олмоқ.* ▪ *Энди депутат бўлиб, сизларнинг топшириқларингизни ҳам жонимни аямай бажараман.* Ойдин, Садағанг бўлай, командир. *Терговчи ҳам хит бўлди. Ахир, у бу ерга ўйнагани келмаган-ку. Махсус топшириқ билан, оқни оққа, қорани қорага ажратиш учун келган.* С. Анорбоев, Оқсой.

ТОПШИРМОҚ 1 Кимсанинг ўз қўлига ёки ихтиёрига бермоқ. *Хатни эгасига топширмоқ. Кўчма қизил байроқни бригада бошлиғига топширмоқ. Ерларни вақтинча фойдаланиш учун колхозларга топширмоқ.* ▪ *Чол калаванаб ўрнидан турди:* — *Юра қол, қизим, ман сани кампирга топшириб чиқай.* Ойбек, Қутлуғ қон. *Қутидор келиб, танчага ўтиргач, ўзига «омонатни топширинг», деган каби қараб турган Қумушга хатни узатди:* — *Сенга хат.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. | Етказмоқ; йўлламоқ; айтмоқ. *У [хотин] супага яқинлашгач, Йўлчи ўрнидан туриб салом берди ва онасининг саломини топширди.* Ойбек, Қутлуғ қон.

2 Ўз қўлидаги, ихтиёридаги нарсани кимсага келтириб бермоқ, ўтказмоқ. *Давлатга пахта топширмоқ.* ▪ *Жон болам, гўштини омборга топширай, ҳеч нарсасига қўл урганим йўқ, терисини ҳам, ичак-човғини ҳам топширай, бошқасига айрибош қилиб беринг, дуо қиламан.* С. Аҳмад, Ҳукм.— *Сиз учун, Эргаш ака,— деди,— бир бешотар топиб бераман. Бу менинг ўзимники, ўз яроғларимни топширганда комиссия раисидан «ўзимни қўриқлаш учун» деб тилаб олиб эдим.* Айний, Қуллар. | Ўз зиммасидаги нарсани, ишни, вазифани кимсага ўтказмоқ. *Раисликни ўз муовинига топширмоқ. Омборни бошқа кишига топширмоқ.* | Имтиҳон бермоқ. [*Марасул:*] *Насиба кузда ҳамма фандан аълога топширмаса, йўл қўймайман! Насиба мени ерга қаратмайди.* А. Қаҳҳор, Оғриқ тишлар.

3 Кимсанинг зиммасига бирор иш, вазифа юкламоқ.— *Сизга оғир келмаса, бир хизмат топширмоқчиман, уста!* — *Буюрингиз!* А. Қодирий, Ўтган кунлар. [*Заргаров:*] *Энди бу ёғини сенга топширдим.* А. Қаҳҳор, Оғриқ тишлар. *Раис содда, юмшоқ кўнгил одам — ҳамма ишни унга топшириб қўйгудай.* Ойбек, О. в. шабадалар.

4 Таслим бўлиб, душман қўлига, ихтиёрига бермоқ, қолдирмоқ. *Душман қўшинлари қалъани топшириб чиқиб кетди.*

ТОПҚИР I *рвш* Марта, карра. *Овчи бирин-кетин икки топқир ўқ узди.* ▪ *Ҳирот хўрозлари кечанинг сукутини иккинчи топқир бузганда, Дарвешали кўзларини уқалаб, ўз хонасига чиқди.* Ойбек, Навоий.

ТОПҚИР II Тез, дарров топадиган, фаҳми ўткир; топағон. *Топқир одам.* ▪ *Бири жуда севимли, Кўнғироқли қўзичоқ; Иккинчиси «Бек» номли Зийрак, топқир, овунчоқ.* З. Диёр. **Топқир ит** яхши ҳид биладиган қидирувчи ит; исковуч.

ТОПҚИРЛИК топқир II *с. белги оти.* *Ҳа, тушунарли, чайқовчи экан, деб қарор қилдим. Шунда ўзимнинг топқирлигимга ўзим қойил қолиб қўйдим.* Ф. Мусажонов, Пушаймон.

ТОР I 1 Эни, кенглиги унча катта бўлмаган; энсиз, камбар. *Тор лента. Тор кўча. Тор йўлак.* ▪ *У баланд бўйли, пешанаси тор, ўткир юзли, бети ҳам соқолидай қопқора киши.* Ойбек, Қутлуғ қон. | Ҳажми, сиғими унча катта бўлмаган; сиқиқ. *Тор уй Киши ўчоғи тор, қўп, уйингга бор.* Мақол. ▪ *Қоратой турди, тор ва дим ҳовлида бўғилган каби, эски, йиртиқ кўйлаги билан елпинди.* Ойбек, Қутлуғ қон. ‖ *Ушбу кенг дунё кўзимга бўлди тор!* А. Қодирий, Ўтган кунлар. | Зўрға сиғадиган, танага ёпишиб тиришиб-тиртишиб турадиган, танани сиқадиган, сиқиқ (кийим ҳақида). *Тор кўйлак.* ‖ *Оёқ кийимнинг тор бўлса, дунёнинг кенглигидан на фойда.* Мақол. ▪ *Домла, бошида чамандагул дўппи, эгнида калта ва тор катак кўйлак.* А. Қаҳҳор, Тўйда аза.

2 *кўчма* Чегараси, кўлами унча катта бўлмаган, чекли. *Тор соҳа. Тор доирада қўлланиладиган сўзлар.*

3 *кўчма* Жуда қаттиқ, бахил одам ҳақида. *Торга тор дунё, кенгга кенг дунё.* Мақол. **Кўзи тор** қ. **кўз. Феъли тор** ўтакетган бахил, хасис, зиқна.— *Хўжайиннинг аёлларидан пул топилиб қолар,— деди Йўлчи куюниб,— ё сиз, ё мен ғизиллаб борсак.. Уларда пул бўлади, биламан. Лекин аёлларнинг феъли тор.* Ойбек, Қутлуғ қон.

◆ **Дўппи тор келиб қолди** ахвол танг, мушкул бўлиб қолди. *Кишининг дўпписи тор келганда, қумалоқни «кака» ҳисоблаб қолар эмиш.* А. Қодирий, Обид кетмон. **Юраги тор** қ. **юрак 2.**

ТОР II [*ф-т*] Чолғу асбобларининг тебраниб товуш чиқарадиган ипи. *Ипак тор. Сим тор.* ▪ *Чолғунинг тори таранг, Мени кўрган ёв гаранг. Қандай бахтли мен, қаранг.* Х. Пўлат. *Мели полвон дуторини қўлига олди. Бироқ, қулоқлари ҳаддан ортиқ бураган дутор бардош бермади — узилиб кетган тордан инграгандай нидо эшитилди.* П. Турсун, Ўқитувчи. *Аваз танбурни чертаркан, гўё юрак торларини чертаётгандай эди.* Ж. Шарипов, Хоразм.

◆ **Тори суст** кайфи чоғ эмас; машқи паст. **Тори сусайди** кайфи бузилди; машқи пасайди.

ТОР III [*ф-т*] Рубобга ўхшаш сим торли халқ музика асбоби. *Озарбайжон тори. Кавказ тори. Торни созламоқ.* ▪ *Ўртоқларим, қўлга олсам торимни, Беихтиёр ёдлайдирман ёримни!* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

ТОРАЙМОҚ 1 Эни, ҳажми кичрайиб, сиқилиб кичик тортмоқ, энсизлашмоқ, энсиз, камбар, тор бўлмоқ. *Кўйлак ювилиб торайибди. Йўл торайиб қолибди.* ▪ *Дадамнинг кейинги хатидаги қора хабар билан дори дунё кўзимга торайди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

2 *кўчма* Чегаралари, қўлами қисқариб, чекли бўлиб қолмоқ, чекланмоқ. *Иш доираси торайди. Ҳуқуқи торайди. Функцияси торайди.*

ТОРАЙТИРИЛМОҚ торайтирмоқ *фл. мажҳ. н.* *Кўйлак торайтирилди. Ҳуқуқлари торайтирилди.*

ТОРАЙТИРМОҚ тораймоқ *фл. орт. н.* *Кийимни торайтирмоқ. Йўлни торайтирмоқ. Фаолият доирасини торайтирмоқ.*

ТОРАЙТМОҚ тораймоқ *фл. орт. н.*

ТО́РИЙ [*р*] Химиявий элемент, радиоактив оқиш кул ранг юмшоқ металл.

ТОРЛИ Тори бўлган, тор туфайли овоз берадиган. *Торли музика асбоби. Тўрт торли танбур. Сим торли дутор.*

ТОРЛИК 1 **тор** I 1, 2 *с. белги оти. Йўлнинг торлиги. Уйнинг торлиги. Менга этик торлик қилди.* ▫ *Энди Ғиёсиддинга Андижон торлик қилди.* С. Аҳмад, Ҳукм. *Одам тақдирини ҳал қилиш учун сизнинг қолипдан чиққан саволингиз торлик қилади.* А. Мухтор, Туғилиш.

2 *кўчма* Ўтакетган қаттиқлик, хасислик. [*Куёв*] *ўта зиқналикдан, торликдан дамлаб ичадиган чойларини ҳам ўлчаб берадиган бўлди, тийинларини туфлаб тугди.* Ш. Ғуломов, Саҳрода.

ТО́РМОЗ [*р*<*грек*] 1 Машина, механизм ва ш. к.нинг ҳаракатини секинлатиш ёки тўхтатиш учун хизмат қиладиган қурилма. *Механик тормоз. Пневматик тормоз. Велосипед тормози. Тормоз педали.* ▫ *Мукаррам тормозни босди, тракторидан тушиб, машина томонга юрди.* С. Кароматов, Ҳаёт қандай яхши. **Тормоз бермоқ** (*ёки қилмоқ*) *айн.* **тормозламоқ.** *Станциядан ўн беш километр наридаги разъездга етганда паровоз тормоз берди.* О. Ҳусанов, Қўшиқчининг тақдири.

2 *кўчма с. т.* Бирор иш-ҳаракатга ҳалал берувчи, уни секинлатувчи нарса, ғов, тўғаноқ, тўсиқ.

ТОРМОЗЛАМОҚ Тормозларни ишга солиб, машина, механизм ва ш. к.нинг ҳаракатини секинлатмоқ ёки тўхтатмоқ; тормоз қилмоқ, тормоз бермоқ. *Машинани тормозламоқ.*

ТОРМОЗЛАНИШ 1 **тормозланмоқ** *фл. иш оти. Автоматик тормозланиш.*

2 *физиол.* Ташқи таъсирдан юзага келган ғалаённинг шу таъсир давомида сусайиб, пасайиб бориши. *Шартли тормозланиш. Шартсиз тормозланиш.* ▫ *Уйқу тормозланишининг ўзига хос формасидир.* А. Зоҳидов, Узоқ умр сирлари.

ТОРМОЗЛАНМОҚ **тормозламоқ** *фл. мажҳ. ва ўзл. н. Поезд тездан тормозланди.*

ТОРМОЗЛАШ 1 **тормозламоқ** *фл. иш оти. Машинани тормозлаш.*

2 *физиол.* Нерв марказлари ёки аъзолари фаолиятини актив равишда сусайтириш ёки тўхтатиш. [*Мия*] *янги шароитда шартсиз рефлекс билан мустаҳкамланмайдиган дастлабки шартли рефлексларни тормозлаш билан жавоб беради.* «Анатомия».

ТОРМОЗЛИК: тормозлик қилмоқ тўсқинлик қилмоқ, ғов, тўғаноқ солмоқ. *Ишга тормозлик қилмоқ.*

ТОР-МОР [*ф-т*]: **тор-мор бўлмоқ** қақшатқич зарбага учраб йўқ бўлмоқ, маҳв ўлмоқ, ер билан яксон бўлмоқ. *Бу бир мамлакатки, унда ирқ, синф, капиталист, судхўр йўқдир, ҳаммаси тор-мор бўлди ва одамлар у ерда социализм боғида бахт гулини узадилар.* Ойбек, Нур қидириб. *Аниқдирким, тез кунда Душман бўлар тор-мор. Бу ҳақ-қони курашда Улуғ доҳий бизга ёр.* З. Диёр. **Тор-мор қилмоқ** (*ёки этмоқ, келтирмоқ*) қақшатқич зарба бериб йўқ қилмоқ, маҳв этмоқ, ер билан яксон қилмоқ. *Душман позициялари тор-мор қилинди.* ▫ *Шонли қизил армия отрядлари босмачиларни ва уларнинг «ҳукумат»ини тор-мор қилди.* П. Турсун, Ўқитувчи. *Бизни ким писанд қилмай, яъни қилса жаллодлик, Тор-мор этиб охир, қора ерга пинҳон қил.* Ғайратий.

ТОРОЖ [*ф-т*]: **торож қилмоқ** (*ёки этмоқ*) *кт.* таламоқ, талаб кетмоқ, талон-торож қилмоқ.

ТОРПЕ́ДА [*р*<*лат*] Кемаларнинг сув ости қисмига шикаст етказиш учун қўлланадиган ўзиюрар мина. *Торпеда қўймоқ. Душман кемасини торпедага тутмоқ.*

ТОРС: торс ёрилмоқ «тарс» этган товуш чиқариб шиддат билан ёрилмоқ, иккига ажралмоқ. *Пичоқ қўйиш билан қовун торс ёрилди.* ▫ [*Зилзиладан*] *айвон ҳам қийшайиб қолган. Унинг деворлари ҳам торс ёрилган, полда девордан тушган сувоқ парчалари ётибди.* И. Раҳим, Тинимсиз шаҳар. *Гумбура-гумбур бошланиб, ердан момақалдироқ кўтарилди, бундан гўё осмон торс ёрилиб, ер ловиллаб ёнди.* И. Раҳим, Мангулик қўшиғи. **Боши(м) торс ёрилиб** (*ёки ажраб*) **кетай деянти** боши(м) жуда қаттиқ оғрияпти. *У* [*Акбарали*] *ҳозир боши торс ёрилиб кетадигандек, отилиб йўлакка чиқди.* А. Мухтор, Чинор. **Торс ёрилиб кетгудай бўлди** *ёки* **юраги торс ёрилиб кетай деянти** жуда хит, хуноб бўлди, юраги сиқилиб кетди. *Ерга киргудай бўлиб ўтирган Валивойдан ортиқ садо чиқмагач, Жўранинг юраги торс ёрилай деди-да: — мен кетдим! — деб ўрнидан қўзғалди.* Ҳ. Назир, Онаизор.

ТОРС-ТОРС: торс-торс ёрилмоқ ҳар ер-ҳар еридан катта-катта ёрилмоқ. *Пахса қуриб торс-торс ёрилди. Қўлларим совуқдан торс-торс ёрилиб кетди.* ▫ *Қадимий чўллар, қадрдон чўллар! Ҳалқумини оқар сувга намлаёлмай ҳарсиллаб ётган бепоён биёбон тимсоҳ терисидек торс-торс ёрилиб, гиёҳ унмас экан, ақалли.* С. Қодиров, «Фарҳод»дан «Ширин»гача.

ТОРТ [*р*<*итал*] Ёғ, шакар, тухум каби масаллиқлардан қўшиб тайёрланган бежамали кондитер маҳсулоти. *Шоколадли торт.* ▫ *Дастурхонда хонаки печеньелар, атиргул нусха торт ва турли хил мевалар бор эди.* С. Аҳмад, Қадрдон далалар.

ТОРТИБ 1 **тортмоқ** *фл. рвшди. Арқонни таранг тортиб боғламоқ. Юкни тарозида тортиб бермоқ. Енгидан тортиб қўймоқ.* ▫ *Уни чуқурдан Юсуфжон қизиқ тортиб олибди. Мингбоши кайфи сал тарқагач: — Э, Юсуфжон, сенмисан? — дебди.* Т. Обидов, Юсуфжон қизиқ.

2 *кўм. (ч. к. билан)* Бошлаб, эътиборан. *Шу бугундан тортиб...* ▫ *Оёғимдан тортиб, башарамгача қонга бўялдим.* Ғ. Ғулом, Шум бола. *Халқ дадил боради. Айниқса хотинлар-оналар жасур. Улар Николайдан тортиб, элликбошиларга қадар ҳаммани қарғашади.* Ойбек, Қутлуғ қон.

ТОРТИЛМОҚ 1 **тортмоқ** 1—14, 16 *фл. мажҳ. н. Кир ёйиш учун арқон тортилди. Кудуқдан сув тортилди. Деразаларга парда тортилди. Ишга ёшу қари тортилди. Меҳмонларга ош тортилди.* ▫ *Ғуломжоннинг асаб торлари тортилди, аламига алам қўшилди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.— *Тош яхши чекилса,— хаёлга чўмди тегирмончи ишчи,— ун майин тортилади, нони чиройли, лаззатли бўлади.* Р. Раҳмонов, Меҳр кўзда.

2 Камайиб, камчил бўлиб қолмоқ. *Сигирнинг сути тортилиб қолди.* ▫ *Суви анча тортилиб қолган кўлнинг шимолий этаги қишлоқ уйларининг ҳовлиларига бориб тақалар эди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. [*Валя:*] *Киз чиқарадиган оналар тугун-тугун иш кўтариб келишарди, бу йил бир оз тортилиб қолди.* Ойбек, Улуғ йўл. | *Ҳисоб-китобли, ўлчовли бўлиб қолмоқ. Нима ҳам бўлиб* [*Фотиманинг*] *отасининг бошига катта мусибат тушди-да, бу уйда тош-тарози анча тортилиб қолди.* Мирмуҳсин, Умид.

ТОРТИНИШМОҚ **тортинмоқ** *фл. бирг. н. Бир фурсат сал тортинишиб турғач, ўқишларимиз, турмушимиз ҳақида очилиб гаплаша кетдик.* Ҳ. Носирова, Мен ўзбек қизиман.

ТОРТИНМОҚ 1 Уялиб, бегонасираб ёки бошқа бирор андиша билан ўзини тортиб, тийиб, одоб сақлаб турмоқ, ийманмоқ. *Тушунмаганларингизни ҳеч тортинмай сўранг.* П. Турсун, Ўқитувчи. *Татьяна Степановна, негадир аёллардан тортиниб, ўзини қорининг кетига олиб турган Абдуллага имо қилди.* Ш. Тошматов, Эрк қуши. *Содда қишлоқ йигити такаллуфни билмаса ҳам, одоб-таъзим хусусида онаси анча-мунча гапларни уқдириб юборгани учун, давлатманд қариндошининг ҳузурида овқатдан тортинишни маъқул кўрди.* Ойбек, Қутлуғ қон. | (*асосан бўлишсиз ф-да*) Тоймоқ; ҳазар қилмоқ, қўрқмоқ. *У ҳеч нарсадан тортинмайди.* ▫ *Ҳақ ва адолат пешволари ҳақни риё, риёни ҳақ дейишдан тортинмас эканлар.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

2 Ўзини четга олмоқ, қочмоқ. *Одамзодки олтмишга яқинлашиб ҳам ҳаром ишга кўл урмай туролмайдиган бўлиб қолса, ундай одамдан тортиниш керак.* Мирмуҳсин, Умид.

ТОРТИНЧОҚ Бошқалардан уялиб, ийманиб, ўзини тортиб турадиган, уятчанг. *Тортинчоқ одам.* ▫ *Ёнма-ён пахта тераётиб у ёқ-бу ёқдан гапиришганларида қиз унинг ҳақиқатан ҳам тортинчоқ, камсуқум йигит эканини сезди.* П. Қодиров, Уч илдиз.

ТОРТИНЧОҚЛИК тортинчоқ *с. белги оти. Тортинчоқлик қилмоқ. Тортинчоқлик билан гапирмоқ.* ▪ *Садбарга қолса, бу ердаги йигитлар орасида энг ақллиси шу Луқмонча. Фақат тортинчоқлиги бор, дадил эмас.* А. Мухтор, Туғилиш.

ТОРТИШ тортмоқ *фл. иш оти. Ариқ тортиш. Режа тортиш. Жазога тортиш.* ▪ [*Зайнаб:*] *Маҳаллий меҳнаткашлар орасида ғайратли ёшлар кўп, ўртоқ командир. Улардан ҳарбий хизматга кўпроқ тортиш керак.* З. Саид, Н. Сафаров, Тарих тилга кирди. *Саидгози ўтирганларнинг дикқатини тортиш учун томоқ қириб йўталди.* С. Анорбоев, Оқсой. **Тортиш кучи** 1) *айн.* **тортишув кучи** *қ.* **тортишув** 3; 2) локомотив, электровоз, машина ва ш. к.нинг ҳаракат томон йўналган кучи. *Паровознинг тортиш кучи.*

ТОРТИШИШ 1 тортишмоқ *фл. иш оти.*

2 Тортишув, баҳс. *Уларнинг орасида бўладиган тортишишни эшитиб, маза қилиб кулишга ишқивозлар кўп эди.* П. Турсун, Ўқитувчи.

ТОРТИШМАЧОҚ *этн.* Никоҳ тўйида келин куёвникига келгандан кейин хотинлар келин ва куёв тарафга бўлиниб, бел боғлаб бир-бирини тортишиш ўйини (бунда, одатда, куёв томон ютади). *Ялпи шовқин билан «тортишмачоқ» бошланди: қиз томонда гупчакдек юм-юмалоқ хотин белини белбоғ билан маҳкам боғлаб, ўртага тушди.* Ойбек, Қутлуғ қон.

ТОРТИШМОҚ 1 тортмоқ 1, 2, 4, 5, 7—13, 15—18 *фл. бирг. н. Колхозчилар ариқ тортишяпти. Дорвозлар дорни тортишиб бўлишди.* ▪ [*Қизлар*] *«Энди нари ёт; бери ёт» билан бир-бирларини итариб, суриб кўрпани тўрт томонга тортишиб жанжаллаша бошладилар.* А. Қодирий, Меҳробдан чаён.— *Жазосини тортишибди,— деб қўйди Жумагул кувонганидан.* Ж. Шарипов, Хоразм. *Йиғи кўнгил доғини ювар эмиш, ажаб эмас, булар ҳам анча равшан тортишиб, секин-секин гапга кириб кетишди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

2 Мушакларнинг бенихоя қисқариши натижасида ҳаракатсиз қотмоқ, бужмаймоқ, акашак бўлмоқ. *Шокир ота оғир хўрсинди, сўнгра бирдан «вой» деб, томири тортишиган оёғини уқалай бошлади.* Ойбек, Қутлуғ қон. *Қишлоқда дув-дув гап: правлениеда раис билан Ҳамдам ака тортишиб қолибди, раис янги ер очамиз деса, у қарши чиқибди.* Й. Шамшаров, Пахтақайнар.

3 *кўчма* Ўзиникини маъқуллаш учун ҳаракат қилмоқ, талашмоқ, баҳслашмоқ.

ТОРТИШУВ 1 тортишмоқ *фл. иш оти.*

2 Илмий, адабий ва бошқа темалардаги баҳс. *Қизғин тортишув.* ▪ *Кампирларнинг тортишувидан завқланган Олияхон, кула-кула, уларнинг қўлларидан ушлаб аввалги куртхонага бошлаб кирди.* Н. Сафаров, Олияхон Султонова. *Бир масала кўпдан бери тортишувга сабаб бўляпти.* И. Раҳим, Ихлос.

3 *физ.* Зарралар, жисмлар ўртасидаги бир-бирига яқинлашувга бўлган интилиш ҳодисаси; жозиба. *Жисмларнинг тортишуви.* **Тортишув кучи** *айн.* **тортишув** 3.

ТОРТИҚ 1 Қимсага туҳфа қилинган нарса; совға, армуғон. *Байрамга муносиб меҳнат тортиқлари.* ▪ *Деҳқонбой, сизнинг тортигингизни дастурхонга қўяй десам, жой ҳам йўқ.* Н. Сафаров, Водиллик қаҳрамон. *Мен икки қўлимда икки хил гулни тутиб унга* [*Ҳабибага*] *тортиқ қилдим.* Айний, Эсдаликлар.

2 Тортилган, тортиб тутиб қўйилган, тортиқлик. *Парда тортиқ ойналар.*

ТОРТИҚЛИҚ Тортиб, тутиб қўйилган; тортиқ. *Тортиқлиқ дор.* ▪ *Карнайлардан, зангори, қизил ва гунафша ранг парда тортиқлиқ дераза-лардан радио янграб турибди.* Ҳ. Назир, Мафтунингман, Озарбайжон.

ТОРТМА 1 *от* Столнинг, шкафнинг сурилма яшиги. *Столнинг тортмаси.* ▪ [*Жувон*] .. *пулларнинг орасидан битта беш сўмликни олиб, қолганларини яна ўраб тортмага солиб қўйдида, менга қаради.* С. Аҳмад, Таъзим.

2 *айн.* **қоринбоғ.**

3 *сфт* Тортиб чиқариладиган, сурилма. *Тортма полка.*

ТОРТМОҚ 1 Бирор еридан ушлаб, тутиб ўзига томон сурмоқ ёки суришга ҳаракат қилмоқ. *Арра тортмоқ. Эшикни тортиб очмоқ. Қўлидан тортиб турғизиб қўймоқ.* ▪ *Сидиқжон тутнинг остида отнинг бошини тортиб:* — *Тут емаймизми? — деди.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор. *Анзират кампир қути учиб ўрнидан турди, Башоратнинг ёнига келиб, унинг бошини кўкрагига тортди.* А. Мухтор, Опа-сингиллар. *Пирнафас ака рулда ўтирар, Полвон эшак тортарди.* Ж. Шарипов, Хоразм. **Бурнидан тортса йиқилгудай** *қ.* **бурун** I. | Куч билан бирор еридан ўзига томон суриб тарангламоқ ёки судрамоқ. *Арқоннинг учидан тортмоқ. Чана тортмоқ.* ▪ *Кезар эдим нон излаб саҳро. Салдов тортиб, сузардим дарё.* Ғайратий. *Энли камарини тортиб боғлаб, «мана энди сўзлаш пайти келди» дегандай, мажлис аҳлига бир назар ташлади.* А. Қаҳҳор, Мунофиқ. | Шу йўсинда пастдан юқорига чиқармоқ, олмоқ. *Қудуқдан челаклаб сув тортмоқ. Томга лой тортмоқ.* **Тортиб кетмоқ** ёки **тортиб олиб кетмоқ** 1) судраб ташиб кетмоқ. *Сичқон ҳамма донни тортиб кетибди;* 2) талаб, тортқилаб, юлқиб олиб кетмоқ. **Тортиб олмоқ** 1) чиқариб, суғуриб олмоқ. *Диванниг тагидан гиламни тортиб олмоқ.* ▪ *Тулки бошини хумчадан аранг тортиб олди.* «Эртаклар»; 2) *кўчма* халос қилмоқ, қутқариб олмоқ. *Мен уни ёмон ўртоқлари муҳитидан тортиб олдим;* 3) *кўчма* куч билан, зўрлаб олиб қўймоқ. *Ҳокимиятни тортиб олмоқ.* ▪ [*Мадамин:*] *Менинг амалимни, худо берган мол-мулкимни бу дунёда ким тортиб ололади? — Йўқ, ҳеч ким,— дер эди.* П. Турсун, Ўқитувчи. **Тортиб чиқармоқ** (ёки **чиқмоқ**) чиқариб олмоқ. *Қайиқни сувдан тортиб чиқармоқ.* ▪ *Жиян тоға учун жавоб бермайди, деган гап бор. Энди ҳар ким ўз аравасини ботқоқдан ўзи тортиб чиқсин.* С. Шокаримов, Уруғ-аймоқлар. *Баҳор жалалари полларни сувга тўлдириб, шоли қиёғининг қулоғидан тортиб чиқарди.* С. Аҳмад, Уфқ.

2 Орқасига тиркалган ёки қўшилган нарсани куч, қувват, иш сарф қилиб олға юргизмоқ, юргизиб олиб бормоқ. *Кема учта баржани тортиб бормоқда. Оғир составларни тортадиган тепловоз.* ▪ *Тўплар ва зенитка-ларни отлар, машиналар зўрға-зўрға тортарди.* Ойбек, Қуёш қораймас. **Аравангни торт** *қ.* **арава.**

3 *физ.* Зарралар, жисмлар ўртасидаги жозиба кучи туфайли ўз томонига мойил қилмоқ, сурмоқ. *Магнит темирни тортади. Зарралар бир-бирини тортиб туради. Мусбат зарядланган жисм манфий зарядланган жисмни ўзига тортади.*

4 *кўчма* Ўзига қаратмоқ, мойил қилмоқ, жазб этмоқ. *Диққатни ўзига тортмоқ.* ▪ *Қуёш, тоза ҳаво, кенг, тиниқ зангори осмон кўзларни беихтиёр тортади.* Ойбек, Қутлуғ қон. *Тўлқинжон .. шу кунгача Ҳурини сира қизиқтирмаган эди. Гарчи, Тўлқинжон чиройли бўлса ҳам, қизни ўзига тортмасди.* Ф. Мусажонов, Ҳури. *«Бахт» унинг юриб ўрганган оёқларини яна узоқларга тортади.* П. Турсун, Ўқитувчи.

5 Бирор ишга аралаштирмоқ, қотиштирмоқ, жалб этмоқ. *Ишга тортмоқ. Ўқишга тортмоқ.* ▪ *Шаҳидбек мулла Абдураҳмонни сўзга тортди.— Нима лавозимлардир, тақсирим?* А. Қодирий, Меҳробдан чаён. *«Бундай қиламан,— лабини қимирлатиб ўз-ўзига шивирлади Йўлчи,— аввал шундай одамларни тортаманки, ўзимга қандай ишонсам, уларнинг дилига шундай ишонган бўлай».* Ойбек, Қутлуғ қон. | Ўзининг ёки бирор нарсанинг таъсирига олмоқ. *Жазога тортмоқ. Жавобгарликка тортмоқ.* ▪ *Раъно .. уйқу тортаётган кўзларини қўллари билан ишқалаб, илҳақ бўлиб ётди.* И. Раҳим, Ихлос.

6 Қопламоқ, ёпмоқ, тутмоқ; киймоқ. *Бетга ниқоб тортмоқ. Ойналарга парда тортмоқ. Этикни оёққа тортмоқ.* ▪ *Ҳалиги хотин қисилганданми, уялганданми бошидаги оқ дока рўмолини юзига тортиб: «қўявер» дегандай қилиб бошини силкитди.* Ойдин, Фонарь тагида.

7 Ҳаво, сув ва ш. к. оқими билан илаштириб олиб кетмоқ; сўрмоқ. *Ичига тортмоқ. Дамига тортмоқ. Гирдобига тортмоқ. Насос билан сув тортмоқ. Печь тутунни яхши тортмаяпти.* ▫ *Днепр гирдоби паромни ҳар қанча комига тортса ҳам, ғарқ қила олмади.* Н. Сафа ов, Соҳиб чанғал. *Зар қоқилин телба тўлқинлар Шўҳлик билан тортар ўзига.* Райратий. | Ичмоқ. *Бирор ерда нўмайи уч-раб, кўпроқ тортиб қолган куни-ку, эртасига дарс ўлди деяверинг.* Шуҳрат, Олтин занглмас. | Чекмоқ. *Тамаки тортмоқ.* ▫ *Тўра чилимни қур-қур тортиб, киссасидан уч-тўрт тангани чиқариб унга узатди.* Ж. Шарипов, Хоразм. | Пуфлаб ёки ҳаво сўриб чалмоқ. *Шинавандалари йиғилган экан, [Уббиниёзнинг] қўлига дўмбира тутқазишди. «Уринбой бахшининг қунгирот нағмасини торт!» деб қисташди.* А. Мухтор, Қорақалпоқ қиссаси.

8 *махс.* Буғлантириб совутиш, ҳайдаш йўли билан тайёрламоқ, ҳайдамоқ. *Узумдан вино тортмоқ.*

9 Улашмоқ, тарқатмоқ, қўймоқ (меҳмонларга овқат). *Меҳмонларга ош тортмоқ. Патнис тортмоқ.* ▫ *Нонини тортиб бўлгандан кейин Аноргул ҳамма товоқ-қошиқларни тоза қилиб ювиб олди.* Ойдин, Ҳазил эмиш.

10 Тарозида оғирлигини ўлчамоқ. *Қовунни тортиб кўрмоқ.* ▫ *Тортиб берганда ўзинглар қараб турганмидинглар? Нима энди кам деб бетингларни юласизлар?* М. Исмоилий, Фарғона т. о. *Кейин дадамнинг аҳволини ўйлаб, ақл тарозиси билан тортиб кўриб, тақдирга рози бўлдим.* Ойбек, Қутлуғ қон.

11 Чўзиқ нарсаларни бирор йўналишда ўрнатиб, маҳкамлаб қўймоқ, ўтказмоқ. *Кир ёйиш учун арқон тортмоқ. Дор тортмоқ.* ▫ — *Раиснинг буйруғи шу,— деди у ишини давом этиб,— энг олдин Умар аканикига сим тортиб, қаерга деса, ўша ерга лампа қўй.* И. Раҳим, Ихлос. *Пастки синф қизлари қизил ва кўк қоғозлардан гуллар ясаб, уларни каноп иплар билан залнинг эшигидан саҳна атрофига узун-узун маржон қилиб тортиб ташладилар.* П. Турсун, Ўқитувчи.

12 Чизмоқ, чизиқ шаклида из солмоқ; қазимоқ. *Чизиқ тортмоқ. Режа тортмоқ. Жўяк тортмоқ.* ▫ *Тоғ ва'дасида туриб, каналдан ариқ тортиб келишга одам юбормаса, ишимиз чатоқ бўлади.* С. Аҳмад, Уфқ. **Сурма тортмоқ** сурма қўймоқ. *Сурма тортиб кўзига, қирмизи кўйлакни кийиб, Ўйнатиб ханжарини қилғани қурбон келади.* Ҳамза.

13 Тегирмонда донни унга айлантирмоқ. *Ун тортмоқ. Тегирмонда буғдой тортмоқ.*

14 Қамайтирмоқ, озайтирмоқ; чеклаб қўймоқ. *Пулдан бир оз тортиб қўймоқ.* ▫ — *Мол дегани иймаса, танаси яйрамайди. Танаси яйрамаса, сутини тортади,— деди Адол хола.* А. Мирахмедов, Ўт юраклар.

15 Ўзига сингдирмоқ, шиммоқ. *Чуқур сувни тортиб кетибди. Гуруч сувини тортибди.*

16 Биологик, жисмоний тузилиш ёки маънавий жиҳатдан туққанларига, туғинганларига ўхшамоқ. *Қазисан, қартасан — ахир ислингга тортасан.* Мақол. ▫ *Сен кимга тортдинг-а? Ота-онамиз қўйдан ҳам ювош одамлар эди-ку!* Ё. Хаимов, М. Раҳмонов, Ҳаёт-мамот. — *Бунингиз шаҳзодаларга муносиб,— деди Ойша хола секингина Санам отинга ўгирилиб.— Онасига тортди.* Ш. Тошматов, Эрк қуши. *Отангга тортиб, хотин кишини хўрласанг агар, сенга берган оқ сутим ҳаром бўлади, ўғлим, билиб қўй шуни!* С. Анорбоев, Меҳр. | Яқин кишиларининг манфаатларини ҳимоя қилиб, томонини олиб иш тутмоқ. *Даромад тақсимотида ўзига (ўзиникига) тортмоқ.*

17 Бошдан кечирмоқ, чекмоқ; ҳис қилмоқ, сезмоқ. *Азоб тортмоқ. Ташвиш тортмоқ. Дард тортмоқ. Хижолат тортмоқ.* ▫ [*Валихўжа тутоқиб:*] *Участкани сен қил-у, жабрини мен тортаймиз?* Н. Сафаров, Ҳаёт мактаби. *Рўзғордан шундай танглик тортдик-ки, гапирсам, балки ишонмайсиз.* Ойбек, Қутлуғ қон.

18 Бирор томонга ўзгариб тегишли хусусият касб этмоқ. *Ингичка тортмоқ. Йўғон тортмоқ. Бақувват тортмоқ.* ▫ *Бир вақтлардаги гавдали паҳлавон Қобил энди кичик тортиб кетган.* Ҳ. Гулом, Машъал.

19 Баъзи отлар билан қўшма феъл ясайди, мас. *қўшин тортмоқ, саф тортмоқ.*

ТОРТТИРМОҚ *тортмоқ* 1, 2, 4, 5, 7—12, 17 *фл. орт. н.* Арқон торттирмоқ. Ун торттирмоқ. Тарозида торттирмоқ. ▫ *Кумрининг сўзлари хаёлга кетиб ўтирган Эъзозхонни ҳушёр торттириб юборди.* Ҳ. Гулом, Машъал.

ТОРТ-ТОРТ *с. т.* 1 Талаб, тортқилаб, ёлиб-ёлқиб олиб кетиш; талон-торож. *Усталар келмаганлигидан кўприк қурилиши қолиб кетди. Ёғоч-тахталарни эса кимлар «торт-торт» қилиб олиб кетгани номаълум.* «Муштум», 1960, № 1.

2 Ичкиликбозлик. *Бир куни роса торт-торт бўлган экан, эртасига бошим ҳудди ари қамалиб қолган томоша қовоққа ўхшаб гувилларди.* «Муштум», 1961, № 24.

ТОРТУВЧАН *кт.* Қишини ўзига тортадиган, диққат-эътиборни жалб этадиган; қизиқарли. *Виставка материаллари тортувчан бўлиши керак.*

ТОРТҚИЛАМОҚ 1 Ҳа деб тортавермоқ; тартибсиз равишда ҳар томонга тортмоқ, тортиб-тортиб қўймоқ, ҳар томонга тортиб тўзғитмоқ. *Этагидан тортқиламоқ.* ▫ *Ғир-ғир эсаётган баҳор шабадаси сочларини тортқилар, гул ва кўкат ҳидларини димоқларга урарди.* А. Мирахмедов, Қулган чечаклар.

2 Талаб, ҳар томонга тортиб олиб кетмоқ. *Адолат қопчиғини очди. Унда ангишвонадан тортиб, ип, ипакларгача ёр эди. Қизлар ўз буюмларини таниб, уни бир бошдан тортқилай бошладилар.* И. Раҳим, Чин муҳаббат. | Талон-торож қилмоқ; юлқимоқ. *Нафс балосига учраган айрим шоферлар «кондукторлар билан» .. тушган пуллардан тортқилаш билан овора.* «Муштум», 1959, № 20.

3 *кўчма* Ҳол-жонига қўймай ҳамма ёқдан турткиламоқ, таламоқ, дакки бермоқ. [*Йўлчи:*] *Шу камбағал қариндошни тортқиламасдан тинч қўйинглар. Умид билан шу ерда юрипти, шу ерда қолсин у.* Ойбек, Қутлуғ қон.

ТОРТҚИЛАНМОҚ *тортқиламоқ фл. мажҳ. н.* Ҳар томондан тортқиланмоқ.

ТОРТҚИЛАШМОҚ *тортқиламоқ фл. бирг. н.* Иккиланиб турган Умаралини йигитлар қўярда-қўймай тортқилашиб бирга олиб кетишди. Ойбек, Улуғ йўл. *Ҳар ўликка, қузғун тушиб, Ғажир қўниб тортқилашиб.* «Равшан».

ТОРФ [*р<нем*] Тўқайзор, ботқоқлик ерларда ўсимликларнинг чиришидан ҳосил бўлган зич масса (ёқилғи, ўғит, хомашё сифатида ишлатилади). *Торф қазиб олиш.*

ТОРФЗОР [*р-ғ ф-т*] Торф кўп жой.

ТОРФЛИ Торф кўп бўлган. *Торфли ботқоқ.*

ТОРҲОН *диал.* Дархон. *Торхон ер.*

ТОРҒОҚ Балиқчилар туркумига мансуб, боши ва думи қора, тумшуги узун қуш.

ТОС I [*ф-т*] Асосан кир ювиш, ювиниш учун ишлатиладиган катта металл идиш. *Тунука тос.* ▫ *Ҳовлилардан тосларнинг жаранг-журунглари эшитила берди.* Айний, Эсдаликлар. *Дўмбоқ ой олтин тосда Қалқиб-қалқиб чўмилар.* С. Акбарий.

◆ **Тос суяги** *анат.* сон суякларига таянган ва умуртқа суягини тутиб турадиган белдан паст камар суяги. **Эски тос, эски ҳаммом** қ. **эски.**

ТОС II *диал.* Парча, кимхоб. || *Тос тўн.* ▫ *Қават-қават шойи кўйлакларим, духоба камзулим .., тос қалпоғим, зардўзи пешана бандим ҳам бор.* Айний, Қуллар.

ТОС III *с. т.* Тоз.

ТОСТ [*р<инг л*] Қадаҳларга қўйилган ичкилик ва уни кўтариш олдидан яхши тилаклар билдириб айтиладиган сўз. *Биринчи тост. Тост айтмоқ.* ▫ *Ўктам хушкайф бўлиб, кетма-кет тост кўтарди.* Ойбек, О. в. шабадалар. *Оқ мусалласни, Ё май чароснн Кўтарар дўстлар, Айтишар тостлар.* Шайхзода.

ТОТ Таъм, маза, лаззат. *Қимизнинг тоти. Тотини кўрмоқ. Мақтанчоқнинг моти чиқар, жом қозоннинг тоти чиқар.* Мақол. ▫ *Шул сабабдан тақдир аталди, Илк бўсанинг иккинчи оти. Шул сабабдан умрбод қолди Лаб-*

да ўшал бўсанинг тоти. Уйғун. | *кўчма* Нашъа, гашт, лаззат. *Қасд этдилар унинг жонига, Раҳна солиб ўй-армонига, Айирдилар уй-бисотидан, Маҳрум этиб ҳаёт тотидан.* Ғайратий.

ТОТАЛ [*р* тотальный<*фр*] Бемисл барчага баравар тааллуқли, ялпи, умумий. *Тотал уруш.*

ТОТАЛИТАР [*р* тоталитарный<*фр*] *сиёс.* Зўравонлик билан характерланадиган, демократик озодлик ва шахс эркинлигини бостиришга қаратилган.

ТОТИЛМОҚ тотмоқ *фл. мажҳ. н.* *Овқатдан бир қошиқ ҳам тотилмади.*

ТОТИМ Тог ёнбағирларида ўсадиган, шода-шода майда гулли дарахт ёки бута (баргларида бўёқ ва ошловчи моддалари кўп бўлади).

ТОТИНМОҚ 1 Овқатдан озгина емоқ, ичмоқ; андак овқатланиб, еб, ичиб олмоқ. *Овқатдан тотинган бўлди-ю, емади. Ортиқча гап ҳам гапирмади.* Шуҳрат, Шинелли йиллар. *Зумрад кўнгли ғаш, дилгир ўтирарди. Иштаҳасизгина ундан-бундан тотинган бўлди.* Ойбек, Улуғ йўл.

2 Мазасини тотиб кўрмоқ, тотмоқ.

ТОТЛИ 1 Таъми, мазаси яхши; мазали, лаззатли, ширин. *Тотли овқат.* || *Молинг зотли бўлса, емишинг тотли бўлар.* Мақол. ▫ *Шавла жуда тотли тушлди — ошпазни мақтадилар.* Ойбек, Қуёш қораймас.

2 *кўчма* Лаззат бағишловчи, ширин, нашъали. *Тотли хаёллар. Тотли онлар.* ▫ *Бегимхоннинг кўз олдида харита эмас, Эрали жонланди. Қандай тотли эди уларнинг турмуши.* И. Раҳим, Чин муҳаббат. *Қайнасин дилларинг, эсиб еллар, Яна ипак каби варақ очсин. Тотли шеърим каби севинч сочсин.* Ҳ. Олимжон.

ТОТМОҚ 1 Бир оз еб, ичиб мазасини кўрмоқ. [*Набигул Қодирга:*] *Мусаллас сузгандан кейин, қандоқ қилиб сабринг чидайди, тотиб ҳам кўрасан-да.* А. Қаҳҳор, Қанотсиз читтак.

2 Овқат емоқ, ичмоқ, овқатланмоқ. *Меҳнат қилиб топганинг — қанду асал тотганинг.* Мақол. ▫ [*Гулнор*] *эрталабки чойдан буён уйда икки марта овқат тайёрланган бўлса ҳам, ҳеч нима тотмаган эди.* Ойбек, Қутлуғ қон. *Уф .. итдек чарчадим. Кечадан бери туз тотганим йўқ.* Н. Сафаров, Ҳаёт мактаби.

3 *кўчма* Бошдан кечириб, лаззатини, таъмини кўрмоқ, синамоқ. *Аччиқ билан чучукни тотган билур, узоқ билан яқинни юрган билур.* Мақол. ▫ *Бу ердагиларнинг кўпи Собир Умаров қиличининг тигини тотиб кўрган.* Ҳ. Гулом, Машъал. *Ҳой, ҳой отамиз! Тошни кесар болтамиз. Биз ҳам дунё лаззатини, Навбат келди, тотамиз!* Ҳамза.

ТОТУВ Ўзаро дўстона муносабатда бўлган, иттифоқ, иноқ, аҳил. *Тотув оила. Тотув болалар. Тотув бўлмоқ.* || *Отам ўлгандан кейин Фуод афанди мени уз ҳужрасига кўчириб тушди. Никоҳ қилмай бир йилдан ортиқ тотув яшадик.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. | Дўстона муносабатлар асосига қурилган; иттифоқликка, аҳилликка асосланган. *Тотув муносабатлар. Тотув турмуш — узоқ умр.* Мақол.

ТОТУВЛАШМОҚ Бир-бири билан тотув, аҳил бўлмоқ, аҳиллашмоқ, иноқлашмоқ. *Янги ўқувчилар тезда тотувлашиб олишди.* ▫ *Баъзан Жанна билан Умид тотувлашиб ҳам қолишарди, бундай пайтларда Жанна бир қадар ўз таъсирини эрига ўтказарди.* Мирмуҳсин, Умид. *Ёмонлик ўшанинг [Мусулмонқулнинг] боши билан бирга кетгандек, қипчоқ оғайнилар ила тотувлашдик, қипчоқнинг эски адоватлари битди.* Л. Қодирий, Ўтган кунлар.

ТОТУВЛИК 1 тотув *с. белги оти.* *Мария Николаевна билан Эргашни кўпчилик эру хотин деб билар, уларнинг тотувлигига ҳавас қилар эди.* А. Мухтор, Чинор.

2 Тотув муносабатлар, тотув турмуш, аҳиллик. *Тотувлик билан яшамоқ. Масалани тотувлик билан ҳал қилмоқ. Тотувлик — узоқ умр.* Мақол. ▫ *Соли отанинг.. уйида энди тотувлик, ҳамжиҳатлик ҳукм сурарди.* С. Абдуқаҳҳор, Олтин водийларни кезганда. *Ўрталаридаги тотувликка ҳавасингиз келади — худди бир оила фарзандларидай, барака топкурлар.* Ҳ. Назир, Маёқ сари. *Жанглар эмас, урушлар эмас, Фараз эмас, тотувлик керак, Зулмат эмас, ёғдулик керак.* Шайхзода.

ТОТУВЧИЛИК *айн.* тотувлик 2. *Масалани тотувчилик билан ҳал этмоқ.*

ТОТУҚ *диал.* Тотув, аҳил.

ТОУН [*а*] Одамларда ва ҳайвонларда бўладиган, кемирувчи ва бургa орқали тарқаладиган оғир юқумли касаллик.

ТОЧКА [*р*] *махс.* Тармоқланган маълум бир система таркибидаги бирор элемент, компонент жойланган ер, пункт. *Савдо точкалари. Телефон точкалари.* ▫ *Йўлатжон Волков билан бошлашиб электр сими тортилаётган точкаларни кўргани кетди.* С. Аҳмад, Қадрдон далалар. *Биз пулемётчилар ўзимизга топширилган ориентирлар бўйича душманнинг ўнг қирғоқдаги пулемёт точкаларини, артиллерия позицияларини фалаж қилиш учун уринардик.* Л. Убайдуллаев, Қонли издан.

ТОШ I 1 Яхлит масса ёки бўлак-бўлак ҳолда учрайдиган, сув кор қилмайдиган, қаттиқ, мўрт тоғ жинсларининг умумий номи. *Оқ тош. Оҳак тош. Мармар тош. Чақмоқ тош. Харсанг тош. Қайроқ тош. Йўлга тош ётқизмоқ. Тоғнинг кўрки — тош билан, одамнинг кўрки — бош билан.* Мақол. *Сув кетар, тош қолар, ўсма кетар, қош қолар.* Мақол. || *Тош йўл.* ▫ *Сувонжон тош териб, иннинг оғзини тўлдирди. Устидан тупроқ босиб, кетмон билан яхшилаб шиббалади.* С. Анорбоев, Оқсой. *Ёшлик чоғимда мен бир ҳикоя эшитган эдим: Хон бир бегуноҳ одамни газабига олиб, тошбўрон қилдирибди, «тош отмаган одам қолмасин» деб, ўзи тепасида турибди.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор. | Шундай тоғ жинсларининг зийнат буюмлари ясаш ёки уларни безатиш учун ишлатиладиган навлари номи. *Кўрдингми? Бу нима? Мана бу дур, мана бу марварид. Мана бу ёнган — гавҳар. Қолганлари — ҳар хил тошлар, ёқут, зумрад.* Ойбек, Қутлуғ қон. [*Доронинг*] .. *қўлидаги узун асо дастасига қадалган қимматбаҳо тошлар қоронғи кечадаги юлдузлардек порлар эди.* М. Осим, Широқ. [*Олимхон*] *бармоқларига тоши йирик узуклар тақади.* Ойбек, Қутлуғ қон. | Шундай тоғ жинсидан тарашлаб ясалган, қабр устига қўйилган лавҳа, ёдгорлик. *Ўнг томондаги тошга .. «Маърифатхон жаннат макон» деб ёзилган ва ҳижрий билан 1335 деб тарих қўйилган эди.* А. Қаҳҳор, Хотинлар. *Сен бу кўргу орқасинда Келди, ол кутганларинг! Борса борсин, қабр тошин Тангри деб тутганларинг!* Ҳамза. | *кўчма* Шундай тоғ жинсига ўхшаш жуда қаттиқ нарса ҳақида. || *Болалар ёпишавергач,* [*кампир*] *халтани очишга мажбур бўлди-да, лабини бириб вайсайбошлади: — Ҳаҳ, шум такалар, оғизларингда эриб кетадиган сузма қуртни берсам, олмайсизлар, шу тош қуртни талашасизлар.* Ойбек, Қутлуғ қон.

2 *сфт, кўчма* Раҳм-шафқатни билмайдиган, қаттиқ, бераҳм, шафқатсиз. *Тош юрак. Тош кўнгил.* ▫ *Отиной-нинг тош қалбидан чиққан бу ёвуз нидолар Элмурод учун янгилик эмас эди.* Н. Турсун, Ўқитувчи. *Туҳмат қилиб қаматган ҳам жияним, қўнғинга солган ҳам ўша. Жияним бағри тош чиқди, оғайним.* Ш. Рашидов, Бўрондан кучли.

3 Нарсаларнинг вазнини ўлчаш, тортиш учун белгиланган, турли шакл ва оғирликдаги юк, қадоқ тош. *Тарози палласига тош қўймоқ. Тошдан урмоқ.* ▫ *Шарофат.. бу кеча шу ерда қолиб Сидиқжонни бу ерга боғлаган, унинг димоғини шиширган нарсани яхшилаб билмоқчи ва шунга қараб тош қўймоқчи бўлди.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор. | *кўчма* Оғирлик, вазн. *Олинган мол тошидан кам келди.* ▫ *Шу шанбадан қолдирмай тўйни бошлайлик; семиз қўй, ётсираб яна икки кун овқат емаса, тошини йўқотади, озиб қолади.* С. Абдулла, Соялар. **Тош босмоқ** 1) ҳажмига нисбатан салмоқли оғирликка эга бўлмоқ. *Куруқ гўзапоя тош босмайди;* 2) *кўчма* маълум нуфузга, аҳамиятга эга бўлмоқ. *Келинг, сўзларингизни тарозига солайлик, пучми ёки тош босадими, дарров маълум бўлади.* Ш. Рашидов, Бўрондан кучли. | Маълум оғирликка эга бўлган юк, нарса. *Девор соатининг тоши.*

4 *кўчма* Қишини эзиб, юрагига тош-тошдек солиб турган ҳар қандай нарса, ҳодиса; юк. *Ғам тоши. Тирикчилик*

тоши. ▫ *Бектемирнинг юрагини эзган қандайдир бир тош гўё эриб кетди.* Ойбек, Қуёш қораймас. *О, мусибат, шунчалар тошинг оғир бўлмаса! Йигит боши эгилди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. *Зулматнинг оғир тошин, Елкамиздан иргитдик, Заҳил жамолимизни Мангу ёритган сенсан!* Зулфия. *Танқид деб таёқ билан урсалар, бошимга туҳмат тошини ёғдирсалар, индамай туриб бўладими?* Ш. Рашидов, Бўрондан кучли. *Ажин босган юзларин Юзди оққан ёшлари. Ғазаб билан душманга Ёғди алам тошлари.* З. Диёр.

5 *мед.* Қасаллик туфайли баъзи органларда юзага келадиган қаттиқ модда. *Буйрак тоши. Тошни олдирмоқ.*

6 Баъзи қўшма сўзлар таркибига киради, мас. *тош босма, тош қалам, топ тахта, тош чой, тош ойна.*

7 Тош (*эркаклар ва хотин-қизлар исми*).

◈ **Оғзингга тош** ёмон нафас қилган одамга айтиладиган ибора. *Яхши оғизга ош, ёмон оғизга тош.* Мақол. ▫ — *Худой таоло.. душманимизни ер билан яксон қилсин, иғвогарларнинг, фитна-фасодчиларнинг оғзига тош! — деди қаландарлардан бири халойиққа.* Ғ. Ғулом, Шум бола. **Тош бойламоқ** тез қайнайвермаган қозон, самовар ва ш. к. ҳақида. *Самоварингиз тош бойладими, деб шовқин солди ичкаридан биттаси.* Ойдин, Бечора. **Орқасидан тош отмоқ** киши қайтиб келмаслиги учун ирим қилиб, орқасидан тош ирғитмоқ ёки орқасидан ёмонлаб гапирмоқ. **Бошида тош чақмоқ** қ. **бош.** [Бировнинг] **бошидан тегирмон тоши юргизмоқ** қ. **тегирмон. Тош қотмоқ** 1) тош-метин бўлиб қотиб қолмоқ. *Челакдаги сув тош қотиб музлаб қолибди.* ▫ *Аъзамнинг бемеҳр кўнгли юмшамади. Сув сепилган цементдай баттар тош қотди.* Шуҳрат, Жаннат қидирганлар; 2) *кўчма* тараккдек қотмоқ, донг қотмоқ. *Тош қотиб ухламоқ.* ▫ *Кўчаларда қатновчилар ҳам сийрак. Сокин дарахтлар остида, йўлкалар асфальтларида латта-путталарга ўралган қашшоқлар, гадойлар тош қотиб ётишарди.* Ойбек, Нур қидириб. **Боши тошга тегди** тавбасига таянди, қилмишига пушаймон бўлди, тушунди. *Ошиққан ошга етгунча, боши тошга тегади.* Мақол. ▫ [*Ҳайитжон:*] *Бошинг тошга текканда борадиган жойингни ўйлашга бир озгина ақлинг етса, ўйлаб жавоб бергин, болам!* Ҳамза, Паранжи сирлари. **Бошни тошга уриб** ҳар қанча уриниб, минг дод-фарёд қилиб. *Шу масалада бошингизни тошга уриб гапиринг, парвойига келтирмайди.* Ойдин, Икки кўзи шунда. **Бошинг тошдан бўлсин** қ. **бош. Тошингни тер** ишингни қил; юришингни қил; жўнаб қол. *Менинг ишларимга аралашиб нима қиласиз? Умуман.. бу гамхўрлигингиз учун.. Раҳмат. Лекин, боринг, тошингизни теринг, дўстим!* О. Ёқубов, Мирза терак.

ТОШ II *тар.* Саккиз чақиримга яқин узунлик ўлчов бирлиги. *Бир тош йўл. Аҳмоққа Қува бир тош.* Мақол. ▫ *Кун ботиб бормоқда. Ярим тошдан мўлроқ йўл юрилди ҳамки, бекат кўринмайди.* Ҳ. Нуъмон, А. Шорахмедов, Ота.

ТОШБАҚА Танаси косасимон қаттиқ қобиқ билан ўралган судралувчи ҳайвон. *Чўл тошбақаси. Денгиз тошбақаси. Тошбақа косаси. Тошбақадай судралмоқ.* **Тошбақа қадам** жуда секин, имиллаб, судралиб юрадиган; орқада қолган. *Гал гўза парваришида судралаётган «тошбақа қадам» раҳбарларга келди.* Т. Мирҳодиев, Партком бонг урмоқда.

ТОШБОШ Дарёларнинг тубида яшайдиган майда балиқ.

ТОШБЎРОН 1 Кўчиб, бир-бирини суриб думалатиб шиддат билан тушаётган тошлар оқими. *Шу пайт тоғ чўққисидан катта бир тош юмалади ва йўлидаги бошқа тошларни қўпориб, дахшатли тошбўрон бошланди.* Айний, Дохунда.

2 *тар.* Қадимда айбдор деб ҳисобланган кишини кўкрагигача ерга кўмиб, ҳар ёқдан тош отиб қатл қилиш усули. | Умуман ҳар томондан тош ёғдириб жазолаш, уриш. *Ўлган, ярадор бўлганларга қарамай, қўзголончилар катта сурон билан илгари отилиб, «тошбўрон»ни кучайтирди.* Ойбек, Қутлуғ қон.— *Муфти жаноблари, қора халқ уни тошбўрон қилдиришга қўймас .. Бадарға қилмоқ керак, бадарға! — деди қозикалон.* Ж. Шарипов, Хоразм.

ТОШДАЙ, ~дек Худди тош каби қаттиқ, заранг, берч. *Тошдай нок.* ▫ *Кечанинг совуғи, изғирин кучайди. Бадани совуқдан муз кесилди. Чарми тошдай эски этик ичида оёқлари жонсизланди.* Ойбек, Қутлуғ қон. | Пишиқ, пухта. *Шим ҳали тошдай.* ▫ *Қоратой қишлоқ аҳволи, Йўлчининг укалари ва ҳоказо тўғрисида сўзлашиб, танчадан чой олди, дастурхон ёзиб, арпа унидан ясалган тошдай қаттиқ иккита нон қўйди.* Ойбек, Қутлуғ қон. **Тошдай қотмоқ** *айн.* **тош қотмоқ** қ. **тош** I. *Ўқиб битиргач, у* [*қутидор*] *даҳшат ва таажжуб ичида тошдек қотиб қолган эди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

ТОШЗОР Тошлоқ ер, тошлоқ. *Тошзорлар экин майдонига айлантирилди.* || *Улар.. чегара участкасидан тоғ, тошзор жойдан ўтишди.* А. Ҳакимов, Илон изидан.

ТОШИРМОҚ тошмоқ 1, 2, 4 *фл. орт. н. Сутни тошириб юборибман. Экинга кимдир сув тошириб юборибди. Эзманинг гапи юрагимни тошириб юборди. Дарё сувини баҳор тоширар, одам қадрини меҳнат оширар.* Мақол.

ТОШҚЕСАР Тош кесувчи, тош йўнувчи; тоштарош, сангтарош.

ТОШҚЎМИР Ўсимлик қолдиқларидан юзага келган қаттиқ органик қазилма ёқилғи. *Оҳангарон тошкўмири. Тошкўмир ҳавзаси. Тошкўмир ёқмоқ.*

ТОШЛИ I 1 Таркибида, ичида тош бўлган. *Тошли тупроқ. Тошли ер.*

2 Тузилишида қимматли тош бўлган. *Ўн беш тошли соат.*

3 Тош, юк осилган. *Тошли девор соати.*

ТОШЛИ II Тош узунлигидаги, ... тош келадиган. *Беш тошли йўл.*

ТОШЛОҚ Тош босган, сертош ер; тошзор. *Машина сойдаги тошлоқдан ўзига йўл очиб кета бошлади.* С. Анорбоев, Колхоз кишилари. *Мош қурғур, билмадим қайси тошлоқда битган эканки, ҳа деганда очила бермади.* Ғ. Ғулом, Шум бола. *Кузда дарё дафъатан саёз тортиб, ўзанининг тошлоқ жойларида ўткир қояларни яланғочлаб кетади.* А. Мухтор, Чинор.

ТОШМА Ташқи таъсир (иссиқ, совуқ) ёки ички сабаблар (касаллик, модда алмашинувининг бузилиши) натижасида баданда, шиллиқ пардаларда пайдо бўладиган хол-хол доглар, пуфакчалар, чиқиқлар. *Терлама тошмаси. Қизамиқ тошмаси.*

ТОШМАЛИ Баданда тошма пайдо қиладиган. *Тошмали терлама.*

ТОШ-МЕТИН Жуда ҳам қаттиқ, метиндай қаттиқ; метин, заранг. *Тош-метин ер.* ▫ [*Шербек:*] *Ишкомларнинг орасига дори септириб, тракторда ҳайдатмоқчиман. Ўзиям тош-метин бўлиб кетган экан.* С. Анорбоев, Оқсой.

ТОШМОҚ 1 Қирғоқдан ошмоқ, қирғоқдан ошиб атрофга ёйилмоқ, атрофни босмоқ. *Ҳовлига сув тошиб кетибди.* ▫ *Ер ислоҳотидан кейин бир йил дарё тошиб экинларнинг ярмидан кўпи нобуд бўлди.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор. *Фозил Йўлдош жангга тайёр, Армиям, Ёв устига денгиздай тош, Армиям!* Фозил шоир. | Қайнаб, кўпириб, кўпчиб идиш четидан ошиб чиқмоқ. *Олияхон ташқари эшикдан ҳовлига кириши билан дарҳол қозонда тошаётган сутга кўзи тушди.* Н. Сафаров, Олияхон Султонова. *Олов четига қўйилган қора қумғон шақиллаб қайнаб тошди.* Ойбек, Қутлуғ қон. *Вали ака етилган, у ер-бу ерда чаноқлардан тошиб чиқиб тўкилган оппоқ пахталарга шукроналик билан қараб .. қолди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

2 *кўчма* Жўш урмоқ, ошиб кетмоқ. *Ғазаби тошди.* ▫ *Тўламат полвоннинг кўзлари чақнаб, ғайрати тошиб кетди.* С. Анорбоев, Оқсой. **Тўлиб тошмоқ** 1) лиммо-лим тўлиб қирғоғидан ошмоқ, ҳудудига, чегарасига сиғмай қолмоқ. *Юраклар қувонч билан тўлиб тошган.* ▫ *Мотамлар тарихи ўтда ёнганда, Ишчилар: — зафар,— деб сигналлар чалди. Ариқлар қон билан тўлиб тошганда, Йўқсиллар қўлларга байроқлар олди.* Ҳ. Олимжон; 2) дард, алам ва ш. к.ни ичига ютавериб, чидаб сўнг даражага етмоқ. *Ўрмонжой хўп ҳам тўлиб тошиб юрган экан, юрагини роса бўшатди.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор; 3) жуда кўп бўлмоқ, тиқилиб, ачиб-

-бижиб ётмоқ. *Қўлёзмада хатолар тўлиб тошиб ётибди.* **Юраги (ёки ичи) тошди** жуда зерикди, юраги сиқилди, хит бўлди. *Тожибой таажжубда қолиб, бошини ликиллатди: — Бир ўзингиз-а? Ёпирай! Миянгиз ачиб, юрагингиз тошиб кетмайдими?* П. Турсун, Ўқитувчи. *Менинг имиллаганимни кўриб, болаларнинг ичи тошиб кетди.* Ҳ. Назир, Чўл ҳавоси. **Қайнаб тошмоқ** *айн.* **тўлиб тошмоқ** 1. *Жапақнинг миясида саволлар қайнаб тошди.* А. Мухтор, Қорақалпоқ қиссаси.

3 *кўчма* Тутақишмоқ, қизишмоқ. *Эримдан ўқишга розилик беришини илтимос қилдим. Ўша пайтда Эргаш акамнинг тепа сочи тик бўлиб, .. бирпасда кўпириб тошди-кетди.* Б. Файзиев, Ойдин кечада.

4 Баданда пайдо бўлмоқ, юзага тепмоқ, чиқмоқ. *Лабига учуқ тошибди. Боланинг баданига қизамиқ тошибди.*

ТОШ-ТАРОЗИ, тошу тарози Тарози ва унинг тошлари. *Сотувчиларга тош-тарози бермоқ.* | *кўчма* Ўлчовли нарса; ўлчов. *Нима ҳам бўлиб [Фотиманинг] отасининг бошига катта мусибат тушди-да, бу уйда тошу тарози анча тортилиб қолди.* Мирмуҳсин, Умид. **Ҳар ерни қилма орзу, ҳар ерда бор тошу тарози** ҳеч қаерда машаққатсиз келадиган беҳисоб, бекитоб нарса йўқ, ҳамма жойнинг ўзига яраша машаққати, ҳисоб-китоби бор, деган маънодаги мақол.

ТОШТАРОШ *айн.* **сангтарош.**

ТОШҚИН 1 *от* Кучли сел, эрувчилик ва ш. к. пайтларда дарё сувларининг қирғоқдан ошиб соҳил, ерларни босуви. *Баҳорги тошқин. Тошқин сувлари. Тошқин ҳавфи.* ▪ *Унинг доклади ва музокарага тайёрланган чолларнинг сўзларидан тошқин манзараси, бу офатнинг бутун оқибатлари ҳамманинг кўз олдида гавдаланди-қолди.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор.

2 *сфт* Жўш урган, пишқирган, жўшқин. *Тошқин дарё.* | *кўчма* Ғайрати ичига сиғмайдиган, ўт юрак, қайноқ. *Тошқин йигит. Тошқин қалб.* ▪ *Қанча кучли, қанча тошқин бўлсанг-да, Берилибсан техниканинг йўлига.* Ғайратий.

3 Тошқин (*эркаклар исми*).

ТОШҚОВОҚ Овқатга ишлатилмайдиган, қобиғидан турли идишлар қилинадиган майда қовоқ.

ТОШҚОРА *айн.* **тасқара** 1.

ТОҚ I [*а*] 1 Иккига бўлинмайдиган, жуфт бўлмаган (бутун сонлар ҳақида). *Тоқ сон.* | Жуфтлаб санашда охири жуфт чиқмайдиган, бир дона ортиб қоладиган. *Ёнғоқ тоқ чиқди.* ‖ *Жуфтми-тоқ ўйнамоқ.*

2 Жуфти, шериги, тоқаси бўлмаган; жуфтсиз, ёлғиз. *Совға деган тоқ бўлмайди.* ▪ *Кейинги йили Бозорнинг деҳқончилик ишлари бурунгидай авж олмади, чунки ҳўкизи тоқ, ўзи ёлғиз.* Айний, Дохунда. | Хотинсиз ёки эрсиз. *Дунёдан тоқ ўтмоқ.* ▪ *Ижозат беринг, бир жононни ўзим топаман, шунча давлат билан тоқ ўтирасизми!* Ойбек, Улуғ йўл.

◆ **Тоқ туёқлилар** *зоол.* туёғи жуфт бўлмаган ҳайвонлар туркуми, тоқ туёқли ҳайвонлар.

ТОҚ II [*а*] *архит.* 1 Бинонинг эшик, дарвоза тепасидаги ярим доира шаклида ишланган қисми; арка. *Тимга киравершдаги тоқнинг икки томонида шойи чопон кийган, симобий салла ўраган саррофлар олдиларидаги баркашга тангаларни уйиб ўтирар эдилар.* М. Осим, Элчилар.

2 *айн.* **гумбаз.** ▪ *Сирли осмон тоқига илк Қўйди нарвон ўзбегим.* Э. Воҳидов. [*Навоий:*] *Гулимнинг қабрига эккан чечаклар, Очилгандур бу чоқ .. оҳим чечаклар Каби кўк тоқига чирмашмасинму?!* Уйғун ва И. Султон, Навоий.

ТОҚ III [*а*]: **тоқати тоқ бўлди** ортиқ сабр-тоқати қолмади. *Гапирсангиз-чи, деди тоқати тоқ бўлган Лутфихон Тожибойга, туртиб.* С. Аҳмад, Муҳаббат. *Муҳаррамнинг тоқати тоқ, Элмуроднинг йўлига кўзи тўрт эди.* Шуҳрат, Шинелли йиллар.

ТОҚ IV: **тоқи лаънат** *с. т. айн.* **тавқи лаънат** *қ.* **тавқ.** *Империализм шу даражада сурбет бўлиб кетганки, тоқи лаънатни бўйнига илиб қўйсангиз ҳам, у иблислар қутуриб, ўз билганларидан қолмаётир.* Мирмуҳсин, Ҳаёт кушандалари талвасаси.

ТОҚА [*а*] 1 Жуфт ҳолда бутунлик ташкил этувчи нарсаларнинг икки қисмидан бири, бир томони, бўлаги. *«Таҳқирланган» бой ўрнидан туриб: — Батрак, қул,— деб тикувчини сўкиб, қолипланган бир тоқа этикни унинг бошига чоғлаб отди.* Айний, Қуллар. *Шамол шунча заптига олган эдики, эшикнинг бир тоқасини унинг қўлидан суғуриб, куч билан деворга урди-ю, деворнинг устки қавати бутунлай кўчиб тушди.* Ш. Рашидов, Бўрондан кучли.

2 Бир жўра атлас ёки бекасамнинг ҳар бир бўлаги. *Бир тоқа атлас. Бекасамнинг бир тоқаси.*

ТОҚАЛАШ *диал.* Яганалаш. *Ота-боболаримиздан бери ғўза тоқалаш давом этиб келаяпти. «Тоқалаш», яъни тоқ қолдириш.* И. Раҳим, Ҳаёт булоқлари.

ТОҚАТ [*а*] Чидаш, бардош бериш қобилияти; сабр-бардош, чидам, тўзим. *Тоқат билан кутмоқ. Тоқат билан гапига қулоқ солмоқ. Тоқати тугади (битди, тамом бўлди).* ▪ *Сен бўлмасанг, менда тоқат қайдадир, Тог чидамас отангнинг фарёдига!* «Равшан». *Очигини айтсам, китоб ўқишга тоқат йўқ.* С. Аҳмад, Қадрдон далалар. *Раҳим саросимага тушди. Тўғриси у, газетадаги карикатурани кўрган-у, материални охиригача ўқишга тоқати бўлмаган эди.* Ҳ. Назир, Сўнмас чақмоқлар. *Сизнинг ҳар бир гапингиз биздек оми одамларга ўрнак бўлиши керак. Аммо сиз баъзан шундай гапларни гапирасизки, эшитишга тоқат қолмайди.* П. Турсун, Ўқитувчи. *Уйда ҳеч ким йўқлигини била туриб, ўзингизни четга тортасиз.. Бу эса юзингни кўришга тоқатим йўқ, деганингиз бўлади.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. **Тоқати тоқ бўлди** қ. **тоқ** III. **Тоқат қилмоқ** чидамоқ; бардош бермоқ. *Иссиққа тоқат қилмоқ. Тоқат қилиб бўлмайдиган аҳвол.* ▪ *У [Сатторқул] кетгандан кейин Сидиқжон ортиқ тоқат қилолмай, онасига ёрилди, воқеани айтиб, Зуннунхўжанинг уйини елкамнинг чуқури кўрсин, деди.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор. *Калит топила бермагач, маҳдумнинг тоқати тугади, чиқиб қизлар ичидан Раънони чақирди.* А. Қодирий, Меҳробдан чаён.

ТОҚАТЛИ Тоқат қила оладиган, чидамли, тўзимли. *Тоқатли киши.* ▪ *Аввало, йигит киши сабрли, тоқатли бўлади. Иккинчидан, мард бўлади.* Р. Раҳмонов, Меҳр кўзда.

ТОҚАТЛИЛИК оқатли *с. белги оти. Қийинчиликларни тоқатлилик билан енгмоқ.*

ТОҚАТСИЗ Тоқат қила олмайдиган; тоқати йўқ, бетоқат, чидамсиз, тўзимсиз. *Тоқатсиз одам.* ‖ *Тоқатлига тоғлар эгар бошини, тоқатсизнинг бировлар ер ошини.* Мақол. ▪ [*Бозоркул*] *тоқатсиз тўлғаниб, касалман, мени ёмон дард чалган, деб пичирлади, яна тўлганди, заиф товуши билан фарёд қилди.* А. Мухтор, Чинор.

ТОҚАТСИЗЛАНМОҚ Тоқати тугаб, чидай олмай безовталанмоқ, бетоқат бўлмоқ. *Оғриқдан тоқатсизланмоқ. Ҳаяжондан тоқатсизланмоқ. Тоқатсизланиб кутмоқ.* ▪ *Ойқизнинг ёнида турган Погодин тоқатсизланиб сўради.* Ш. Рашидов, Бўрондан кучли. *Ҳасан овчи ётган ерида тоқатсизланиб бир ағдарилди-ю, ёнбошлаганича Майнога тикилиб қолди.* Ш. Тошматов, Эрк қуши.

ТОҚАТСИЗЛАНТИРМОҚ тоқатсизланмоқ *фл. орт. н. Яллачиларнинг куйи ташқаридаги эркакларни — куёвнинг ўртоқларини тоқатсизлантирди.* Ойбек, Қутлуғ қон.

ТОҚАТСИЗЛИК 1 **тоқатсиз** *с. белги оти. Тоқатсизлигидан ўқишни ҳам эплай олмабди.*

2 Тоқати тоқ бўлган ҳолат; бетоқатлик. *Тоқатсизлик қилмоқ.* ▪ *Қамчининг келишини тоқатсизлик билан кутиб турган Кумри, қўлини силкитиб, қичқирди.* Ҳ. Ғулом, Машъал.

ТОҚИ [*а*] 1 *айн.* **васса.** *Бу уй илгари бедахона бўлганидан, дарчаси ҳам йўқ, токчаси ҳам йўқ, тоқиси ҳам йўқ эди.* Ойбек, Қутлуғ қон.

2 Қоровулларнинг шақилдоғи. *Бозор томонда қоровулнинг тоқиси шақиллади.* С. Анорбоев, Меҳр. [*Гулбодом*] *узоқдан қоровул тоқисининг овозини эшитди.* С. Кароматов, Бир томчи қон.

3 Кўйлакнинг елка қисмига ичидан қўйилган астар. *Тоқи кўйлакнинг елкасини тез йиртилишдан сақлайди.*

◆ **Тоқи санаб ётмоқ** 1) ухлай ол-

май тунни бедор ўтказмоқ. *Кўзимга ҳеч уйқу келмади... Ҳеч бўлмаганидан кейин шипга қараб, тоқиларни санай бошладим.* Ойдин, Фонарь тагида; 2) *кўчма* бекор ётмоқ. — *Наҳотки, талтайиб ётишга келган бўлсам!* — *деди Зайнаб, эътироз билдиргандай, қошига келган Комилага,— ҳорганим йўқ уйқусиз, тоқи санаб ётишни ёмон кўраман.* Ойбек, О. в. шабадалар.

ТОҚИДОР [*а+ф-т*] *айн.* **тоқили**. *Бўрихўжа ўн бир қатор ялалоқ ғишт билан кўтарилган, олди тўрт устун, тепаси тоқидор .. қадимий айвонда ўтириб кейинги бир ой ичидаги «кирим» ва «чиқим»ларини хомчўт қилди.* Мирмуҳсин, Чиниқиш.

ТОҚИЛИ Шинига тоқи терилган; вассали. *Ҳовлининг икки томони бўғот иморат; катта чорхари, шифти рангдор тоқили, деворлари ганчли меҳмонхоналар.* Ойбек, Улуғ йўл.

ТОҚИ-РАВОҚ *айн.* **тоқ-равоқ**.

ТОҚЛИ Тоқи, аркаси ёки гумбази бўлган; гумбазли. *Узоқда ойдин ва сокин кечада Ҳиротнинг етти тоқли жомеи яна ҳам муаззам туюлар эди.* Ойбек, Навоий.

ТОҚ-РАВОҚ, тоқу равоқ Ҳашаматли бинолар, данғиллама уйлар. *Ўзганинг тоқу равоқидан, ўзингнинг айвонинг яхши.* Мақол.

ТОҒ 1 Ер сиртининг текисликка, текисликка ёки бошқа баландликка нисбатан баланд кўтарилган қисми. *Ўрол тоғлари. Тоғ тизмаси. Тоғ жинслари. Тоғнинг кўрки — тош билан, одамнинг кўрки — бош билан.* Мақол. *Кўринган тоғнинг йироғи йўқ.* Мақол. ▬ *Лагерь тоғ тагига жойлашган. Шарқи-жанубий томон айлана кетган тоғ.* Шуҳрат, Шипелли йиллар. *Жанубдан, кенг ва яхши бағирли Аравон тоғидан аллаловчи .. салқин, сарин шабада эса бошлайди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. *Узоқдан қорайиб кўриниб турган тоғ ўркачига тўлин ой миниб олди.* Ҳ. Гулом, Машъал. | Шундай жойлар қазилма бойликлар манбаи сифатида. *У ерда тоғ қазувчилар дастлабки кунги ғайратларига ғайрат қўшиб, қийқиришиб тоғ қазишаётган эди.* М. Исмоилий, Фаргона т. о.

2 Аҳоли яшайдиган тоғли жой, ўлка, район; тоғлик. *Ўрганишда ҳам гап кўп. Отанинг ўзи айтди-ку, у тоғда туғилиб, тоғда ўсган. Ҳа, у тоғнинг ўз одами.* С. Анорбоев, Оқсой. [*Йўлчи*] *ёшликда пода боқиб юрган чоғларида, қамишдан, ҳар хил тоғ ёғочларидан най ясар .. эди.* Ойбек, Қутлуғ қон.

3 *кўчма* Парсаларнинг баланд уюми. *Ётиб ейишга тоғ ҳам чидамайди.* Мақол. ▬ *Умид куз мавсумидан, ғурурим пахта тоғидан.* С. Абдулла. *Дам ўтмасдан тўлдириб этак, Нуқра тоғин уяман баланд.* Гайратий.

4 *кўчма* Оғир юк, машаққатли иш, ташвиш, ғов ва ш. к. ҳақида. *Ғам тоғи. Елкадан тоғ ағдарилгандай бўлди.* ▬ *Отабек гўё тоғ остида қолган эди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. *Хамманғиз пойгада бўлдингиз ғолиб, Тоғ келса кўтарган пахтакор ўртоқ!* А. Пўлат. *Кўкрагида тоғ кўтарган, Танти деҳқон ўзбегим.* Э. Воҳидов.

5 Баъзи қўшма терминлар таркибига киради, мас. *тоғ райҳон, тоғ сабзи, тоғ терак, тоғ узум, тоғ чумчуқ.*

◆ **Ишонган (ёки суянган) тоғи** бирор кимсанинг орқа қилиб юрувчи киши, ҳомийси. **Бири боғдан (келса), бири тоғдан (келади)** қ. боғ. **Тоғ этмоқ** жуда ҳам кўтармоқ. *Вақтим чоғ этган — Ватан севгиси! Кўксим тоғ этган — Ватан севгиси!* Ё. Мирза.

ТОҒА 1 Аёлнинг ака-укалари (унинг болаларига нисбатан). *Ҳомид, бир турли вазиятда, ер остидан жиянига қаради. Тоғасининг ҳолидан хабарсиз Раҳмат сўзида давом этди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

2 Ўзидан катталарга мурожаат формаси. *Тоға, поезд соат нечада жўнайди?* ▬ *У .. ҳар бир ишда маслаҳатгўй, барча катта-кичик «тоға» деб ҳурматлайдиган Юсвали чол эди.* П. Турсун, Ўқитувчи.

ТОҒАЙ Баъзи органларни бириктирувчи эластик тўқима. *Бурун тоғайи.* ▬ *Қулоқ супраси тоғайдан иборат бўлиб, тери билан қопланган.* «Анатомия».

ТОҒДАЙ, -дек 1 Тоғ каби юксак, баланд. *Котловандан чиққан янги нам тупроқ тоғдай бўлиб турибди.* А. Мухтор, Опа-сингиллар. | *кўчма* Тоғ каби оғир юк бўлиб. *Шаҳлосини кўрмади ортиқ Тоғдай эзиб ташлади фироқ.* Т. Тўла. *У .. тоғдек босиб ётган «орзу»ни агдариб солган ва қушдек енгил тортган эди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

2 *кўчма* Улкан, зўр, катта, буюк, улуғ. *Қийин кунга қолди тоғдай бошимиз.* Ғ. Ғулом. *Элмуроднинг қалбини бу хат эзиб юборди. Онасининг тоғдай юраги, қуёшдай иссиқ меҳри олдида ўзини ожиз сезгандай бўлди.* Шуҳрат, Шипелли йиллар. *Қишлоқдаги жиянингизнинг ўғлими? Тоғдек йигит бўлипти. Ёшлигида ҳам бўлали бола эди.* Ойбек, Қутлуғ қон.

ТОҒЛИ Тоғлар билан қопланган, тоғлари кўп бўлган; тоғи, тоғлари бор. *Тоғли мамлакатлар.* ▬ *Эрта куз жаласи тоғли жойларга хос ҳафсала билан қуяр, ёмғир суви темир йўлнинг икки томонидан дарё бўлиб оқар эди.* А. Қаҳҳор, Олтин юлдуз.

ТОҒЛИК 1 Тоғли жой. *Тоғликда яшамоқ.* ▬ *Менинг совғам тинч гўшада, тоғлик қўйнида, Ухлаб ётган гўдакларнинг сокин уйқуси.* Гайратий.

2 Тоғли жойда яшовчи киши. *Кавказлик тоғликлар.*

ТОҒОЙИ *эск. кт. айн.* **тоға**. *Обрўли тоғойилари .. ҳам бирин-сирин мавқеларини йўқотдилар.* Ойбек, Навоий.

ТОҒОЛЧА 1 Олчадан йирик олхўридан майда мевали дарахт.

2 Шу дарахтнинг пордон меваси. *Сариқ тоғолча. Тоғолча мураббоси.*

ТОҒОРА [*ф-т* тағор] Катта чуқур тўгарак идиш. *Хамир тоғора. Кир тоғора. Бир тоғора ош.* ▬ *Ёрмат қизидан хурсанд бўлди.. Пичоқ, қайроқ тошни ва гўшт-мой солиш учун тоғораларни тозалаб тайёр қилишни буюрди.* Ойбек, Кутлуғ қон. *Қози тоғорадай салла остидаги хум калласини ликиллатиб ҳиринглади.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

ТОҒОРАЧА Қичкина тоғора. *Тунука тоғорача.* ▬ *Хотин жўхорини туйиб бўлди, уни келидан тоғорачага солаётиб дўнғиллади.* А. Қаҳҳор, Анор.

ТОҒ-ТОШ, тоғу тош Тоғли жой ва ундаги тоғлар, тошлар. *Тоғу тошни сув бузар, эл орасин сўз бузар.* Мақол. ▬ *Тоғ-тошлар орасида яшириниб юрган бир йиртқични қўлга тушириш осон эмас, жуда усталик билан ҳаракат қилиш лозим эди.* П. Турсун, Ўқитувчи.

ТОҒ-ТОҒ 1 Тоғдек уюлган, тўп-тўп, кўп. *Катта тик ариқ. Икки лаби тоғ-тоғ тупроқ.* И. Раҳим, Чин муҳаббат. *Шундоққина қурилишга яқин жойда тоғ-тоғ ғишт очиқ ҳавода уюлиб ётибди.* Ж. Абдуллахонов, Тўфон. *Севдим сени чаман водиида, Ғалабалар созин чалибсан. Довруқ солиб улуғ Ватанга Тоғ-тоғ пахта териб олибсан.* Гайратий.

2 *кўчма* Чексиз кўп, битмас-туганмас. *Оҳ, қани эди, у тирилса-ю, бир кўрсам! Тоғ-тоғ ҳасратларимни унга айтиб ёзсам!* Ҳ. Ғулом, Машъал.

ТРАВМА [*р<грек*] Жисмоний ёки маънавий шикаст, лат. *Мия травмаси. Ишлаб чиқариш травмаси.*

ТРАВМАТИЗМ [*р*] Бирор муҳит, фаолият соҳасига боғлиқ бўлган шикастлар, травмалар. *Маиший травматизм. Ишлаб чиқариш травматизми.*

ТРАГЕДИЯ [*р<грек*] 1 Драманинг бир тури — ҳаётий кучлар, қарама-қарши характерлар, эҳтиросларўртасидаги кескин кураш, конфликт асос қилиб олинган ва кўпинча қаҳрамоннинг ҳалокати билан тугайдиган фожиали асар. *Шекспирнинг «Гамлет» трагедияси.*

2 Даҳшатли воқеа, ҳодиса; мудҳиш аҳвол; фожиа.

ТРАГИК [*р* трагический] 1 Трагедияга, фожиали драматик асарларга оид; трагедияга хос бўлган. *Трагик асар. Трагик жанр. Трагик актёр.*

2 Фожиали, фаже. *Тешабой камбағалларнинг ўз болаларини боқолмай бойларнинг эшигига ташлаб, «оталик ҳуқуқини» уларга ўтказиб кетганлари ҳақидаги трагик воқеалардан анчагина гапириб берди.* Ш. Ризо, Қор ёғди, излар босилди.

ТРАГИКОМЕДИЯ [*р*] Фожиали комедия; ҳам трагедия, ҳам комедия элементларини ўз ичига олган драматик асар.

ТРАГИКОМИК [*р* трагикомический] Трагикомедияга оид; ҳам трагедия, ҳам комедия элементларини ўз ичига олган. *Трагикомик асар.*

ТРАДИЦИОН [*р* традиционный] Традицияга, анъанага айланган, анъана-

вий. *Традицион пахта байрами. Қардош республикалар ёзувчиларининг традицион учрашувлари.*

ТРАДИ́ЦИЯ [*р<лат*] *айн.* **анъана.** *Пролетариатнинг революцион традициялари. Классик адабиёт традициялари. Традицияга айланмоқ.* ▪ *Совет Иттифоқи Коммунистик партиясининг жанговар традицияларига амал қилувчи комсомол ғоявий жиҳатдан мустаҳкамлиги ва ишга содиқлиги билан кучлидир.* «ВЛКСМ Устави».

ТРАЕ́КТОРИЯ [*р<лат*] Ҳаракатдаги нуқта ёки жисмнинг текисликдаги, фазодаги йўли, изи. *Ҳаракат траекторияси. Снаряд траекторияси. Ернинг сунъий йўлдоши траекторияси.* ▪ *Жисм ҳаракатланаётган чизиқ ҳаракат траекторияси деб аталади.* «Физика».

ТРАКТ [*р<лат*] Катта йўл. *Катта Ўзбекистон тракти. Сув тракти.* ▪ *Шаҳар чеккасидаги сўнгги уйлар ҳам орқада қолиб кетди, машина тезлигини ошириб, қор босган чўл трактидан учиб борарди.* Қ. Файзуллин, Йўл.

ТРАКТА́Т [*р<лат*] Айрим масалага бағишланган илмий асар. *Фалсафий трактат.*

ТРАКТИ́Р [*р*] Ўтмишда Россияда: паст даражали ресторан ва шундай ресторани бўлган меҳмонхона.

ТРА́КТОР [*р<инг л*] Қишлоқ хўжалик ва бошқа хил қурилларни тортувчи ва юк ташувчи ўзи юрар машина. *Ғилдиракли трактор. Гусеницали трактор. Ҳайдов трактори. Чопиқ трактори. Трактор мотори. Трактор ҳайдовчиси. Ерга трактор солмоқ. Ерни трактор билан ҳайдамоқ.* ▪ *Далага трактор чиққанда, колхоз территориясида бир парча ҳам тўқай қолмаган.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор. *Трактор шай, дала кўксида Ташлар кучли пўлат қадамлар.* Гайратий.

ТРАКТОРСОЗЛИК Тракторлар ишлаб чиқариш; саноатнинг тракторлар ишлаб чиқарадиган соҳаси. *Тракторсозлик заводи.*

ТРАКТО́РЧИ Трактор ҳайдовчи киши. *Илғор тракторчи.* || *Тракторчи аёл.*

ТРАМВА́Й [*р<инг л*] 1 Электр кучи билан ишлайдиган шаҳар ер усти темир йўли. *Тошкент трамвайи.* ▪ *Навоий кўчасига кун ботишидаги иморатлар узун соя тўшаб турар, ора-орадаги нур парчаларида трамвай излари, машина сиртлари ялт-юлт қиларди.* П. Қодиров, Уч илдиз.

2 Шундай йўлнинг поезди, вагонлари. *Элмурод Муҳаррам билан хайрлашиб Хадрага келганда, трамвайлар паркка кириб кетмоқда эди.* Шуҳрат, Шинелли йиллар.

ТРАМВАЙЧИ Трамвай ходими, трамвайда, трамвай паркида ишловчи киши.

ТРАМПЛИ́Н [*р<фр*] 1 Узоққа ёки баландга сакраш учун ясалган махсус мослама. *Зал махсус волейбол ўйнаш учун яроқсиз бўлса ҳам, .. конь, козёл, трамплин.. ва бошқа спорт инвентарлари бир четга йиғиштириб қўйилган эди.* А. Убайдуллаев, Ҳаёт оқими.

2 *кўчма* Бирор ишни бошлаб юбориш, ҳужум қилиш, сакраб ўтиш ва ш. к. учун қулай жой, ўрин. *Сиз худбин одамсиз. Қурилиш сиз учун трестдаги вазда қилинган ўринга сакрашга бир трамплин, холос.* А. Мухтор, Тугилиш.

ТРАНЗИ́СТОР [*р<инг л*] 1 Электрик сигналларни кучайтирувчи ярим ўтказгичли электрон асбоб, элемент.

2 *с. т.* Транзисторли приёмник.

ТРАНЗИСТО́РЛИ Транзистор ўрнатилган, транзистори бўлган. *Транзисторли приёмник.*

ТРАНЗИ́Т [*р<лат*] 1 Бир мамлакатдан, жойдан иккинчи бир мамлакатга, жойга улар ўртасидаги мамлакат, жой орқали пассажир, юк олиб ўтиш, ўтказиш. *Транзитга йўл бермоқ. Транзит ҳуқуқи.* || *Транзит билет. Транзит пассажир.*

2 Оралиқ пунктларда юкни туширмасдан, бошқа транспорт воситаларига ортмасдан тўппа-тўғри олиб ўтиш, ўтказиш. *Юкларни транзит қилиб (транзит билан) юбормоқ.*

ТРАНСКРИПЦИО́Н [*р* транскрипционный] Транскрипция (1, 2)га оид. *Транскрипцион белги. Транскрипцион система.*

ТРАНСКРИ́ПЦИЯ [*р<лат*] 1 *лингв.* Бирор тилдаги нутқ товушларининг талаффузини шартли белги ва ҳарфлар воситасида аниқ акс эттириш; шу мақсад учун хизмат қиладиган белгилар системаси. *Фонетик транскрипция. Диалектологик тадқиқотларда транскрипциядан фойдаланиш.*

2 *айн.* **транслитерация.**

3 *муз.* Бирор соз ёки овоз учун мўлжаллаб ёзилган музика асарини бошқа соз ёки овоз билан ижро этиш учун қайта ишлаш.

ТРАНСКРИПЦИЯЛАМОҚ Транскрипцион белгилар билан ёзмоқ, оддий ёзув белгиларини транскрипция белгилари билан алмаштириб кўчирмоқ. *Текстни транскрипцияламоқ.*

ТРАНСКРИПЦИЯЛАНМОҚ **транскрипцияламоқ** *фл. мажҳ. н. Транскрипцияланган текст.*

ТРАНСЛИТЕРА́ЦИЯ [*р<лат*] Бирор ёзув ҳарфларини бошқа ёзув ҳарфлари билан бериш, кўрсатиш. *Европа номларининг ўзбекча транслитерацияси.*

ТРАНСЛЯ́ЦИОН [*р* трансляционный] Трансляцияга оид, трансляция учун хизмат қиладиган. *Трансляцион радиоузел.*

ТРА..СЛЯ́ЦИЯ [*р<лат*] Музика, тасвир, нутқ ва ш.к.ни радио, телевидение, симли алоқа воситаларида масофага узатиш, эшиттириш, кўрсатиш. *Опера радио орқали трансляция қилинди. Футбол ўйинининг трансляциясини кўрмоқ.*

ТРАНСПАРА́НТ [*р<фр*] 1 Шиор ёзиб, расм, сурат солиб рамкага тортилган, одатда орқа томонидан нур тушириб ёритилган мато ёки қоғоз. *Бир кундан кейин дала шийпонида шундай бир катта транспарант пайдо бўлди: «Пахтакор, мана шу беш кунликда олган мажбуриятингни унутма!»* З. Соттиев, Истеъдод.

2 Йўғон қора чизиқлар чизилган қалин қоғоз. *Чизиқсиз қоғоз остига транспарант қўйиб хат ёзмоқ.*

ТРА́НСПОРТ [*р<лат*] 1 Халқ хўжалигининг юк ва пассажирлар ташиш билан шуғулланувчи тармоғи ва унинг воситалари. *Автомобиль транспорти. Шаҳар транспорти.* ▪ *Темир йўл, сув ва ҳаво транспорти.. давлат мулкидир.* «ЎзССР Конституцияси».

2 *ҳарб.* Озиқ-овқат, қурол-аслаҳа ва ш. к. ҳарбий анжомлар ташийдиган кема.

ТРАНСПОРТЁР [*р<лат*] 1 Юкларни жойдан-жойга тўхтовсиз узатиб турадиган қурилма; конвейер. *Лентали транспортёр.* ▪ [*Смена мастери билан Инъомжоннинг*] *у ёнидан-бу ёнидан вагонетка гувуллаб югуради, оёғининг тагидан транспортёр лентаси ғиқиллаб ўтади.* С. Аҳмад, Мўтти.

2 *айн.* **бронетранспортёр.**

ТРАНСПОРТИ́Р [*р<лат*] Градусларга бўлинган ярим доира ва чизғичдан иборат бурчак ўлчаш ва бурчак ясаш асбоби.

ТРАНСПОРТЧИ Транспорт ходими.

ТРАНСФОРМА́ТОР [*р<лат*] Ўзгарувчи электр токининг кучланишини ошириб ёки пасайтириб берувчи аппарат. *Кучланишни пасайтирувчи трансформатор. Кучланишни оширувчи трансформатор. Трансформатор будкаси.*

ТРАНСФОРМА́ЦИЯ [*р<лат*] Бирор нарсадаги асосий хусусиятларнинг ўзгарини, ўзгартирилиши. *Ундошларнинг трансформацияси. Организмларнинг трансформацияси. Трансформация қонуниятлари. Ўзгарувчан токни трансформация қилиш.*

ТРАНСФОРМАЦИЯЛАМОҚ Трансформация қилмоқ, ўзгартирмоқ. *Электр токини трансформацияламоқ.*

ТРАНШЕ́Я [*р<фр*] 1 *ҳарб.* Мудофаа позициясининг барча ўт очиш нуқталарини бирлаштирувчи энсиз, чуқур хандақ. *Йўлнинг пастки томонида вайрона станциялар, .. узундан-узоқ траншеялар, .. стволлари ерга санчилган тўплар .. ортда қолиб борар эди.* З. Фатхуллин, Сўнмас юлдуз. *У «взвод кела қолса эди, буларни ишлаб олардик», .. деган хаёлда траншеялар билан взводга жўнади.* И. Раҳим, Чин муҳаббат. | Снаряддан, бомбадан сақланиш учун қавланган ва мустаҳкамланган чуқур. *Ҳар қадамда.. каламушининг уясига ўхшаган окоп, траншея.* А. Қаҳҳор, Олтин юлдуз.

2 *махс.* Бирор мақсадда қурилган, қавланган зовур, чуқур. *Силос траншеяси. Пойдевор траншеяси. Водопровод қувурлари ётқизиладиган траншея.*

ТРАП [*р<голл*] Кема ичидаги зиналар, шунингдек кемага чиқиш-тушиш учун хизмат қиладиган махсус нарвон. *Арқон трап.* | Самолёт бортига ёндоштириб қўйиладиган махсус зина. *Самолётга трап қўйиб бўлмади. Одамлар баланддан бир-бирининг устига (зина ташламоқда... эди.* А. Мухтор, Қаноти синган орзу.

ТРАПЕЦЕИДАЛ [*р* трапецеидальный] Трапеция шаклидаги; кесими трапеция шаклида бўлган. *Трапецеидал резьба. Трапецеидал тасма.*

ТРАПЕ́ЦИЯ [*р<грек*] *мат.* Икки томони ўзаро параллел бўлган, қолган икки томони параллел бўлмаган тўртбурчак.

ТРА́ССА [*р<нем*] 1 Ерда ёки картада канал, йўл, газ қувури ва ш. к.нинг қандай ўтишини ёки қандай ўтказилиши кераклигини кўрсатувчи чизиқ, из. *Самолёт учадиган трассани белгиламоқ. Тошкент метросининг трассаси. Бухоро — Урал газ қувури давримизнинг буюк трассаси.* ▫ *Канал трассасидаги ернинг юқори қатлами бир метр чамасида тошдек қаттиқ эдики, унга теккан ковш, тошга теккандек сапчиб кетарди.* Ш. Рашидов, Бўрондан кучли.

2 Катта қатнов йўли, йўл. *Мамлакатнинг темир йўл трассалари. Автомобиль трассаси.*

ТРАФАРЕ́Т [*р<итал*] Гул, нақш солиш, безакли хат ёзиш ва ш. к. учун белгиланган ўйма андаза ва шундай андазадан фойдаланиб солинган гул, нақш. *Трафарет билан гул солмоқ. Деворларга чиройли трафаретлар солинган.* ▫ *— Мен бу кишининг дидларига қойил бўлдим, амаки,— деди Набигулнинг акаси,— уйларини кўкимтир бўёқ билан трафарет қилдирган эканлар, ҳафсала қилиб, чироқларига шу рангдаги абажур ҳам қўйиптилар.* А. Қаххор, Қанотсиз читтак.

ТРАХО́МА [*р<грек*] *айн.* **шилиқ** 1.

ТРЕВО́ГА [*р*] Хавфли ҳолат ва ундан огоҳлантирувчи сигнал. *Ҳаво тревогаси. Тревога сигнали.* ▫ *Тревога эълон қилиниши билан солдатлар дарахт паналарига, ўйдим-чуқур жойларга ўзларини олдилар, бутун колонна ерга ётди.* И. Раҳим, Чин муҳаббат.

ТРЕД-ЮНИО́Н [*р<инглг*] Англияда малакали ишчиларни ўз ичига олган касаба союзи.

ТРЕД-ЮНИОНИ́ЗМ [*р*] Ишчилар харакатида меҳнаткашларни сиёсий курашга эмас, балки фақат иқтисодий талаблар учун курашга, яъни капитализмнинг негизига тегмасдан, ўз аҳволини яхшилаш учун курашга чақирувчи оппортунистик оқим.

ТРЕД-ЮНИОНИ́СТ [*р*] Тред-юнионизм тарафдори.

ТРЕД-ЮНИОНИ́СТИК [*р* тред-юнионистский] Тред-юнионизмга, тред-юнионистларга оид. *Тред-юнионистик сиёсат.*

ТРЕК [*р<инглг*] Турли машқ ва пойгалар учун доира шаклида қурилган махсус йўл, йўлка. *Велосипед треки.*

ТРЕ́НЕР [*р<лат*] Тренировка машқлари ўтказувчи раҳбар. *Футбол командасининг тренери.* ▫ *Тренер менга қўлқоп бераётиб: «юрагингни сақла!»— деди.* И. Раҳим, Чин муҳаббат.

ТРЕНЕРЛИК тренер *с. касб оти. Тренерлик қилмоқ.*

ТРЕСТ [*р<инглг*] 1 Совет Иттифоқида: бир соҳага оид бир неча корхонанинг йирик бирлашмаси ва шу бирлашманинг раҳбарлик органи. *Ошхона ва ресторанлар трести. Қурилиш-монтаж трести.* ▫ [*Тўқсонов*] *ошна-оғайниларнинг ҳомийлиги ва ёрдамида тери трестига заготовщик бўлиб кирди.* П. Турсун, Ўқитувчи

2 *эк.* Капиталистик жамиятда: монополистик бирлашмаларнинг бир тури (бу бирлашмаларга кирган корхоналар ишлаб чиқариш ва савдода ўз мустақиллигини йўқотиб, ягона бир бошқармага бўйсунади). *Молия капитали ва трестлар жаҳон хўжалигининг турли қисмларининг ўсиш тезлиги ўртасидаги тафовутни камайтирмайди, балки кучайтиради.* В. И. Ленин, Империализм капитализмнинг юқори босқичи.

ТРИБУ́Н [*р<лат*] Оташин нотиқ ва публицист бўлган йирик жамоат арбоби. *Революция трибуни, халқ шоири, драматург* [*Ҳамза*] *ҳалок бўлади, ажойиб инсон ўлдирилади.* Ҳ. Носирова, Мен ўзбек қизиман.

ТРИБУ́НА [*р<лат*] 1 Нотиқ чиқиб сўзлайдиган баланд жой; минбар. *Трибунага чиқиб сўзламоқ.* ▫ *Трибуна ёнида Ленин — Гўё залда порлади офтоб.* Э. Раҳим.

2 *кўчма* Ижтимоий фаолият олиб бориш учун восита бўлган соҳа. *Ишчи газетаси ишчилар учун трибунадир.* В. И. Ленин, Ишчилар ва «Правда».

3 Спорт ўйинлари ва намойишлар бўладиган жойларда томошабинлар ўтиradиган жойлар. *Трибуналар томошабинлар билан лиқ тўла.*

ТРИБУНА́Л [*р<лат*] Оғир ҳарбий ва гражданлик жиноий ишларни кўрувчи фавқулодда махсус суд органи ва шу органнинг суд мажлиси. *Революцион трибунал.* ▫ *Бу аслзодани ўртоқ Қамбаровга олиб бориб топшир! Трибунал олдида жавоб берсин!* Б. Раҳмонов, Мардлар қиссаси. *У* [*Роҳила*] *ақл тарозисида Каримов воқеасини кўп ўлчади. Охири ҳарбий трибунал ҳукмини тасдиқлаб «Ватан хоинининг жазоси шу* [*ўлим*]»,— *деб қўйди.* А. Муҳиддин, Ҳ. Тожибоев, Оташ қалбли қиз.

ТРИГОНОМЕ́ТРИК [*р* тригонометрический] Тригонометрияга оид. *Тригонометрик функция. Тригонометрик жадвал.*

ТРИГОНОМЕ́ТРИЯ [*р<грек*] Геометриянинг учбурчак томонлари ва бурчаклари ўртасидаги боғланишларни ўрганадиган бўлими.

ТРИКО́ [*р<фр*] 1 Устки кийимлар тикиш учун ишлатиладиган жимжимадор қилиб тўқилган жун газлама. *Костюмлик трико.* ‖ *Трико шим.*

2 Трикотаж тўқимадан тикилган, гавдага ёпишиб турадиган спорт костюми.

ТРИКОТА́Ж [*р<фр*] Фабрикада илмоқлаб тўқилган мата ва ундан тайёрланган кийим (пайпоқ, кофта, шапка, қўйлак-лозим ва ш. к.). *Ипакли трикотаж. Жун трикотаж.* ‖ *Трикотаж кийимлар.*

ТРИЛЛИО́Н [*р<фр*] Минг миллиардга тенг сон, минг миллиард. *Геологлар бу ерда* [*Қизилқумда*], *худди океаншунослар сингари триллионлар билан иш кўришади.* А. Мухтор, Давр менинг тақдиримда.

ТРИЛО́ГИЯ [*р<грек*] *ад., муз.* Бир авторнинг умумий ғоя, умумий сюжет липияси билан ўзаро боғланган уч асари.

ТРИ́О [*р<итал*] 1 Учта ижрочидан иборат ансамбль. *Баянчилар трио си. Хонандалар трио си.*

2 Уч соз ёки уч овоз учун ёзилган музика асари.

ТРИО́Д [*р<грек*] Уч электродли электрон лампа ёки транзистор.

ТРИ́ПЛЕР *айн.* **сўзак** I.

ТРИ́ТИЙ [*р<грек*] Водороднинг ядроси битта протон ва иккита нейтрондан иборат бўлган оғир радиоактив изотопи.

ТРОЛЛЕ́ЙБУС [*р<инглг*] Электр кучи билан юрадиган рельссиз шахар транспорт машинаси. *Троллейбус парки.* ▫ *Маҳкам троллейбусда Ўрдага келиб тушганда, қуёш Тошкентнинг энг чиройли биноларидан бири бўлган Мутахассислар уйи ортига тушиб борарди.* П. Қодиров, Уч илдиз.

ТРОМБ [*р<грек*] *мед.* Қон томирида ивиб қолган лахта қон.

ТРОМБО́З [*р*] *мед.* Қон томирларида қоннинг ивиши ва бунинг натижасида томирнинг тўсилиши.

ТРОМБО́Н [*р<итал*] Паст кескин товуш чиқарадиган, товуш баландлиги сурма ёки клапанли механизм билан ўзгартириладиган духовой музика асбоби. *Ёркин туйғуларни ифодаловчи скрипка ва флейталар куйига бора-бора контрабас ва тромбонларнинг ўйгон.., оҳанглари, литаврларнинг гумбурлаши қўшилди.* П. Қодиров, Уч илдиз.

ТРО́ПИК [*р<грек*] 1 Экватордан 23°27′ шимолда ёки 23°27′ жанубда унга параллел равишда ўтказилган икки фаразий доиравий чизиқнинг ҳар бири; мадор. *Тропикдан ўтмоқ.*

2 Шу икки чизиқ ўртасида, экваторнинг икки томонида жойлашган энг иссиқ минтақа. *Тропикда яшамоқ.*

ТРОПИ́К [*р* тропический] Тропикка оид, Ер шарининг энг иссиқ минтақасига, тропикларга хос бўлган, шу ерда

бўладиган, жойлашган. *Тропик мамлакатлар. Тропик ўсимликлар.*

◆ **Тропик йил** баҳорги кун-тун баравварлашган пайт билан иккинчи баҳордаги худди шундай пайт ўртасидаги вақт оралиғи, давр.

ТРОПИКЛАР Тропикда жойлашган ерлар, тропик мамлакатлар, ўлкалар.

ТРОПОСФЕРА [*р*<*грек*] Ер атмосферасининг 9—11 км гача бўлган қуйи қатламлари.

ТРОС [*р*<*голл*] 25 миллиметрдан йўғон махсус арқон, канат. *Донирербеков блокнотидан бир варақ йиртди-да, «Хиёл! Қандай бўлса ҳам тросни белингга богла, бор кучинг билан унга осил, бу ёқдан тортиб оламиз!» — деб ёзди.* И. Раҳим, Тақдир.

ТРОТУАР [*р*<*фр*] Кўчанинг икки чеккасида пиёдалар учун, одатда, кўча сатҳидан баландроқ қилиб қурилган йўлка. *Кенг тротуар. Асфальт тротуар.* ▪ *Ғуломжон икки четига қатор мирзатерак ўтқазилган кенг кўчанинг салқин тротуарида жануб томон борар эди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

ТРОЦКЙЗМ [*р*] Ишчилар ҳаракатида марксизм-ленинизмга зид оқим, меньшевизмнинг бир тури.

ТРОЦКИЙЧИ Троцкизм тарафдори.

ТРУБА [*р*] 1 Суюқлик, газ, буғ ва ш. к.ни ўтказиш учун ясалган, одатда, доиравий кесимли, узун, ичи кавак маҳсулот. *Сопол труба. Чўян труба. Водопровод трубаси.* | Мўри, мўркон. *Станция шаҳарнинг ўртасида эди. Тўрт томонда баланд-баланд трубалардан қуюқ қора тутун буруқсиб чиқиб, кўкка интилмоқда.* И. Раҳим, Чин муҳаббат.

2 *муз.* Баланд очиқ товуш чиқарадиган духовой музика асбоби. *Труба чалмоқ.* ▪ *Труба — мис духовой асбоблар тўдасида энг баланд (юқори), очиқ ва равшан товуш берадиган асбоб.* И. Акбаров, Музика саводи.

ТРУБАЧИ Труба чалувчи музикант ёки сигналчи. *Икки ўртоқ бир қўлига қадаҳ, иккинчи қўлига мезбон хотин янгигина олиб келган кабобдан олиб, энди винони ярмигача шимирган эди, полк трубачиси тревога чалиб қолди.* Шуҳрат, Шинелли йиллар.

ТРУБКА [*р*] 1 Ингичка труба, найча. *Резина трубка.*

2 *махс.* Чўзиқ труба шаклидаги турли асбоблар номи. *Рентген трубкаси. Телевизорнинг электрон-нур трубкаси.*

3 Телефон аппаратининг эшитиш ва сўзлаш учун хизмат қиладиган қисми. [*Ноджиржон*] *телефон жиринглаши билан чўчиб кетди, апил-тапил трубкани олиб қулоғига тутди.* А. Муҳиддин, Чап чўнтак.

4 Тамаки солинадиган кичик косачали чекиш асбоби.

ТРУБОПРОВОД [*р*] Узоқ масофага суюқлик, газ, буғ ва ш. к. ўтказиш учун қурилган узлуксиз трубалар линияси ва тармоқлари; қувур.

ТРУБОПРОВОДЧИ Трубопровод ўтказувчи, уни ремонт қилувчи киши, мутахассис.

ТРУБОРЕЗ [*р*] Труба кесадиган дастаки ёки механик асбоб, машина.

ТРУППА [*р*<*нем*] Театр ёки цирк артистлари коллективи. *Балет труппаси.* ▪ *Улуғ Октябрь социалистик революциясидан кейин Қори Ёқубов Ҳамза Ҳакимзода труппасида ишлайди.* Ҳ. Носирова, Мен ўзбек қизиман. *1927 йилда Самарқандда ташкил топган «Кўк қўйлак» труппасига Манас Левиевни ҳам қабул қилдилар.* С. Қароматов, Лирика бастакори.

ТРЮМО [*р*<*фр*] Деворга тақаб тиккa қилиб қўйиладиган катта тош ойна.

ТЎБ 1 *от* Таг, ост. *Пақирнинг туби. Денгиз туби.* ▪ *Афанди ёнғоқнинг шохига миниб, тубига болта урар эди.* «Латифалар». *Боғнинг этак томони чуқур жарлик. Унинг тубида.. бир тегирмонча сув қишин-ёзин тўхтамай оқиб ётади.* М. Осим, Тилсиз гувоҳ. **Қалб** (*ёки* **кўнгил, юрак**) **туби** қалбнинг энг чуқур, нозик ери. *Шу митингда Мурзин ҳам бор эди. Роса қулоқ солиб тинглади. Қалби тубида қандайдир куч уйғонди.* Шуҳрат, Шинелли йиллар. *Элмурод унинг ёнида ўтирар ва бу сўнгги кунда унга нимадир дегиси келар, лекин кўнглининг тубида йиғилган гапларини ифодалашга пайт ҳам, сўз ҳам тополмас эди.* П. Турсун, Ўқитувчи.

2 *от, кўчма* Пировард натижа, охир, оқибат. *Сабр туби олтин.* Мақол. ▪ *Йўқ, ўртоқ Низомов, биз тавваккал қилмаймиз. Тавваккалнинг туби тош, бошингни урсанг ёрилади.* Шуҳрат, Шинелли йиллар.

3 *от, кўчма* Иш-ҳаракат, воқеа-ҳодиса ва ш. к. замиридаги парса, асл моҳият; негиз. [*Тантибойвачча*] *биринчидан, ишнинг туби очилишидан вахимага тушди.* Ойбек, Қутлуғ қон. *Бу сўзларининг тубида жуда катта рашк борлигини сездим.* М. Қориев, Ойдин кечалар. *Йиллар ўтган бўлса-да, соғиниш, фироқ Алами кўзларимнинг ёшин тўкмаган. Чунки, бу айрилиқ тубида ҳасрат — Ва андуҳ йўқ асло, қаддим чўкмаган.* Ғайратий.

4 *сфт* Асосий, бош. *Туб масала. Туб мақсад. Сўзнинг туб маъноси.* ▪ *Ишчилар синфининг туб синфий манфаат ва мақсадларини ҳисобга олиб Маркс билан Энгельс инсоният маданиятининг барча ютуқ ва муваффақиятларини қунт билан ўргандилар.* «Диалектик материализм масалалари». | Асл, аслий. **Туб (жойли) халқ** ерли халқ. **Туб сифат** *грам.* ясовчиси бўлмаган сифат. **Туб сўзлар** *грам.* фақат ўзакдан иборат сўзлар. | Асосли, тубли равишда бўлган; кескин. *Туб ўзгаришлар.*

5 *рвш, кам қўлл.* Бутунлай, мутлақо, тубдан. *Бу гап туб ёдимдан кўтарилибди.*

ТУБАН 1 Қуйи, паст. — *Хизмат? Ўтиринглар,— аълам тетик, айёр кўзлари билан келувчиларга разм солиб, тубанроқдан жой кўрсатди.* Ойбек, Улуғ йўл. ‖ *Кема тубан оқиб боради. Бўрон уни қирга олади.* Э. Раҳим. *Қулмуроднинг бу сўзларини эшитган Шокир қизариб-бўзариб кетди ва нима дейишини билмасдан, бошини тубан солди.* Айний, Қуллар.

2 *кўчма* Мавқеи, хислатлари, сифати ва ш. к. жиҳатидан қуйи даражали; паст, арзимас. *Тубан одам.* ‖ *Ақлга келганда, мулла Султонқулдан анча пастда, тегирмончидан эса жуда ҳам тубан туради.* А. Қодирий, Обид кетмон. **Танқиддан тубан** танқидга арзимайдиган. *Танқиддан тубан аҳвол.*

3 *кўчма* Разил, қабиҳ, ярамас. *Тубан ҳаракат.* ▪ *Умидни «тубан бир инсон» ҳисоблашга, уни яхши кўрмаслик ва ҳеч қачон севмаганлигига [Ҳафиза] ўзини-ўзи ишонтиришга уринди ва лекин бари бир юраги лов-лов ёнарди.* Мирмуҳсин, Умид. *Бошқа илож қолмагач, она энг тубан ва жирканч бир «ҳунарга» тутинди; дўкондорларга, мулкдорларга, бадавлат одамларга янада зиёда давлат тилаб, хайр-садақа сўрай бошлади.* П. Турсун, Ўқитувчи.

ТУБАНГА *рвш* Қуйига, пастга; қуйи томонга, пастга қараб. *Юксакдан келаси эй, тоғ сувлари, Садаф чўққиларнинг юзини ювиб. Кумушдек чеҳрангиз тортар нигоҳим, Чопасиз тошларни тубанга қувиб.* Ғайратий.

ТУБАНДА *рвш* Қуйида, пастда. *Бу ҳақда тубанда сўз боради. Тубанда келтирилган мисоллар.* ▪ *Шунинг учун биз аёллар бундай кишиларга тегишли чора кўрилишини талаб этамиз, деб тубанда қўл қўювчилар.* П. Турсун, Ўқитувчи.

ТУБАНДАГИ Қуйида айтилган, зикр қилинган, кўрсатилган, қуйидаги. *Тубандаги фактлар. Тубандаги рақамлар.*

ТУБАНЛАШМОҚ 1 *кам қўлл.* Пастлашмоқ, пастроқ тушмоқ. *Булутлар тубанлашиб дарахт чўққиларини қоплади.*

2 *кўчма* Пастлашмоқ, разилланмоқ, тубанликка, разолатга юз тутмоқ.

ТУБАНЛИК 1 Паст жой, пастлик. *Содиқ қўлидаги ханжарини бир-икки қайта солиб кўрса ҳам, тегирмон учун кесманинг тубанлиги халал берди, лекин ўзи тетик эди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

2 *кўчма* Пастлик, пасткашлик; жирканч, тубан хатти-ҳаракат, разолат. *Пасткаш ишлар билан шуғулланадиган кимсалар, баъзан шуҳратга муккасидан кетган одамлар шундай тубанликка бориб, кишиларни алдайди, қаллоблик қилади.* Мирмуҳсин, Умид. | Разолатли ёки хўрликда кечирилган ҳаёт. *Холниса минг тубанлик, минг хўрликда бола кўрди.* Ғ. Мухтор, Опа-сингиллар. *Тубанлик ер билан яксон, Кўтарди қаддини инсон, Шараф-ла порлади олам.* Ғ. Ғулом. **Тубанлик билан** 1) пасткашлик билан, разилона,

Султонали .. ярим жиддий қилиб мулла Абдураҳмон ва муфти бечораларнинг ақлига гўё шундан бошқа пастлик ва масхарарок фикр келмаган, шу қадар аҳамиятсиз, тубанлик билан гўё ўч олмоқчи бўлган руҳида сўзлаб борди. А. Қодирий, Меҳробдан чаён; 2) ўзини паст тутиб, камтарлик билан, камтарона.

ТУБДА *рвш* Бутунлай, мутлақо, сира. *Менинг бундан тубда хабарим йўқ.*

ТУБДАН *рвш* Бутунлай, тубли равишда, таг-туги билан, жиддий равишда. *Аҳвол тубдан ўзгарди. Иш тубдан қайта кўрилди.* ▪ *— Ҳа,— деди у,— мен ҳам касал эмасман. Касал эмасман, энди тушундингизми? Умида ундан кўп марталаб эшитган бу гапнинг даҳшатини эндигина тубдан пайқади.* А. Мухтор, Чинор.

ТУБЛИ 1 Туби, таги бўлган, тагли. *Чуқур тубли дарё. Пачоқ тубли пақир.*

2 *кўчма* Чуқур асосга эга бўлган, асосли. *Маҳмуд Нуриниг гапига мундоқ разм солиб қараса, анча тубли.* А. Убайдуллаев, Ҳаёт оқими. ‖ *Навоий катта куч: у сиёсатни тубли билади. Ақлга бой, ҳам эл-улус орасида обрўси баланд.* Ойбек, Навоий.

3 *кўчма* Иш-ҳаракат, воқеа-ҳодиса ва ш. к.нинг туб моҳияти, асоси, негизи билан чуқур боғланган; кескин, жиддий. *Тубли фарқ. Ишда тубли бурилиш ясамоқ.*

ТУБСИЗ 1 Таги, туби бўлмаган, тагсиз. *Тубсиз пақир.*

2 *кўчма* Тагига етиб бўлмайдиган, жуда чуқур. *Тубсиз жарлик.* ▪ *Одамлар юрагини ўрганиш — гўё поёнсиз осмон, тубсиз денгиз сирларини ўрганишдек мушкул.* Ё. Шукуров, Халқ билан ҳамнафас. *Маҳкамнинг тубсиз қора кўзлари чуқур ички кечинмаларини унча билинтирмасди.* П. Қодиров, Уч илдиз. | Бепоён, чексиз. [*Мунаввар*] *деразага суяниб, тубсиз коронғиликка тикилди.* С. Анорбоев, Меҳр.

3 *кўчма* Етарли асосга эга бўлмаган, асоссиз, пуч. *Маҳкамса тубсиз туюладиган мавҳум нарсаларни у бевосита манбаидан чиқариб келиб аниқ шаклга сола олар, шеър машқ қилиб юриб янгилик қидиришга, ихтирога ўрганган эди.* П. Қодиров, Уч илдиз.

ТУБСИЗЛИК 1 **тубсиз** *с. белги оти.*

2 Тагига етиб бўлмайдиган, жуда чуқур жой. *Довулнинг ёвузлигини олқишлаётган бўрон эса, кемаларга ҳар икки қанотдан ҳужум қилар, шер ўмровли йиртқич тўлқинларни дам олдан, дам ортдан келтириб урар, тубсизлик қаърига ғарқ қилмоқчи бўларди.* Ж. Абдуллахонов, Тўфон.

ТУБ-ТОМИР *айн.* **таг-томир.** *Туб-томири билан йўқотмоқ.*

ТУБУЛГИ Муътадил минтақаларда ва ўтлоқ ерларда учрайдиган кўп йиллик ўсимлик (баъзилари декоратив).

ТУВАК 1 Бешикка беланган боланинг сийдик ва ахлати тушадиган бешик асбоби.

2 Конус шаклидаги сопол идиш. *Гул тувак.* ‖ **Тувак гул** *қ.* **гул** 2.

3 Итга овқат бериладиган идиш. **Итнинг тувати олтиндан** *қ.* **ит.**

ТУВАЛИҚ *қ.* **туваликлар.** ‖ *Тувалик аёл.*

ТУВАЛИҚЛАР Тува АССРнинг асосий аҳолисини ташкил этган халқ, Тува халқи.

ТУВАЛОҚ Тувдоқлар туркумига мансуб, ов қилинадиган, гўшти мазали йирик қуш; тувдоқ. *Тувалоқ овлаш. Кўлда юрган қўнғир ғоз, чўл қадрини не билур, чўлда юрган тувалоқ, кўл қадрини не билур?* Мақол. **Тўхта тувалоқ** *айн.* **тувалоқ. Йўрға тувалоқ** тувалоқларнинг бир тури. *Ҳу ана, .. иссиқда мудраётган чўлга файз киритиб, оққушникидай чиройли бўйнини ғоз тутганча йўрға тувалоқ йўргалайди.* С. Анорбоев, Гўзаллик излаб.

ТУВДОҚ *айн.* **тувалоқ.**

ТУВОҚ Қозоннинг қопқоғи. *Мис қозонга лой тувоқ.* Мақол. ▪ *Қозон тувоқсиз, унинг ёнида бир ўгир, битта кув турибди.* Ғ. Ғулом, Шум бола. *Ферузанинг ўчогида яна олов. Тувоғи ёпиқ декчадан буғ кўтарилади.* С. Анорбоев, Гўзаллик излаб.

ТУВҒОН *диал.* Қимсанинг туққан ота-онаси ёки туғишган яқин кишиси. *Тувғонларникига бормоқ. Бошдан давлат кетса, тувғон эмранар.* Мақол.

ТУГАЛ 1 Битган, чала ери йўқ, батамом қўлдан чиқарилган, битказилган, охирига, поёнига етказилган. *Тугал иш. Тугал асар.* ▪ *Энди билишимча, биз ўша даврларда ўйнаган нарсаларимиз ҳали тугал бўлмаган, анча гўр асарлар эди.* Ҳ. Носирова, Мен ўзбек қизиман. ‖ *Элмурод биринчи куни беш вақт намозни тугал ўқиди. Иккинчи куни учтасини ўқиб, иккитасини қазо қилди.* П. Турсун, Ўқитувчи.

2 Тугалланган, тўлиқ; беками-кўст. *Тугал фикр. Тугал жумла. Тугал комплект.* ‖ *Олтовлон ола бўлса, ортидагин олдирар, тўртовлон тугал бўлса, унмаганни ундирар.* Мақол. ▪ *Домлангизни шундоқ катта профессор қилиб, обрў, уй-жойларимиз тугал бўлганда, шуларни ташлаб кетиб қоламанми, деб қўрқаман.* Мирмуҳсин, Умид.

◆ **Тўрт кўз тугал** *айн.* **тўрт кўз тугаллик билан** *қ.* **тугаллик.** [*Чўпон:*] *Қўй, мол кетса кетсин, бош соғ бўлса топармиз. Қўй, тўрт кўз тугал йўл олганимиз анча ганиматдир.* Ҳамза, Майсаранинг иши.

ТУГАЛЛАМА *ад.* Сюжетнинг ечимдан кейин келадиган ва персонажларнинг охирги тақдири ҳақида хикоя қилинадиган хотима қисми.

ТУГАЛЛАМОҚ 1 Охирига, поёнига етказмоқ, битирмоқ, тугатмоқ. *Ишни тугалламоқ. Курилишни тугалламоқ. Чигит экишни энг қулай агротехник муддатларда тугалламоқ.* | *Темом қилмоқ, битириб чиқмоқ. Ўрта мактабни тугалламоқ.* ▪ *Институтни тугаллаганида у* [*Умид*] *рус тилида аъло, тўкис гаплашарди.* Мирмуҳсин, Умид. | *Адо этмоқ, бажармоқ. Беш йилликни тўрт йилда тугалламоқ.*

2 Тамомига етмоқ, тамом бўлмоқ, тугамоқ. *Ер қазиш ишларимиз тугаллиб қолди, энди ГЭС учун иморат қурамиз, бетон ётқизамиз, арматура ясаймиз.* Ойдин, Мардлик — мангулик.

ТУГАЛЛАНМА *грам.* Сўзнинг турланиш ёки тусланишдаги ўзгарувчи қисми; қўшимча. *Рус тилидаги келишик тугалланмалари.*

ТУГАЛЛАНМОҚ **тугалламоқ** *фл. мажҳ. ва ўзл. н. Иш муваффақият билан тугалланди. Ўқиш аъло баҳолар билан тугалланди. Беш йиллик план муддатидан олдин тугалланди. Қурилиш ўз вақтида тугалланди.* ▪ *Шу заилда* [*Саодат*] *кечирган етти йиллик машаққат ажойиб натижа билан тугалланди.* Н. Сафаров, Саодатнинг қиссаси. *Бу куй Мурзинга таниш, ўша мунгли, фожиа фарёдлари билан тугалланадиган куй эди.* Шуҳрат, Шинелли йиллар.

ТУГАЛЛАТМОҚ **тугалламоқ** *фл. орт. н.*

ТУГАЛЛИК **тугал** *с. белги оти. Фикрнинг тугаллиги. Асарнинг тугаллиги.* ▪ *Ўзбек музикасида кўп жанр ва шакллар мавжуд. Хусусан, мусиқий достонлар — мақомлар ўзига хослиги билан ажралиб туради. Мақомлардаги мукаммаллик, тугалликни айтмайсизми!* Ҳ. Носирова, Мен ўзбек қизиман.

◆ **Тўрт кўз тугаллик билан** ҳаммамиз эсон-омон, соғ-саломат, жамоат жам бўлиб. *Хайр, тўрт кўз тугаллик билан яна учрашайлик.*

ТУГАЛЛМОҚ 1 *кам қўлл. айн.* **тугамоқ.** *Дарахтлардаги сариқ барглар тўкилиб тугалган, ер юзи ўзининг қишки сариқ кийимини кийган эди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

2 Битмоқ, йўқ бўлмоқ; битирилмоқ. *Тез орада муштумзўрлар тугалажак.* Ғ. Ғулом.

ТУГАМОҚ 1 Охирига, ниҳоясига етмоқ, тамом бўлмоқ. *Мажлис тугади. Чопиқ тугади.* ▪ *Ўқиш тугармиди? Ўла-ўлгунча ўқиш керак.* Уйғун, Навбаҳор. *Ўзбек ойимнинг гапи тугамасдан, Кумуш яна жонга интилди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. *У* [*Жонфиғон*] *дарров уйига келиб, ҳарқалай, хотинини суюбди, ўпибди, лекин суҳбат жанжал билан тугабди.* А. Қаҳҳор, Жонфигон. | Охирламоқ, тўхтамоқ. *Уруш тугади.* ▪ *Кечки пайт. Бозор тугай деб қолган.* Т. Обидов, Юсуфжон қизиқ. | Ўтиб кетмоқ, ўтмоқ. *Қиш тугади. Вақт тугади.* ▪ *Октябрь ойи ҳам тугади, ўрик япроқлари совуқда ўйнаган ёш боланинг лўппи юзидай қизарди.* М. Исмоилий, Фаргона т. о.

2 Ишлатилиб, сарфланиб тамом бўлмоқ. *Қудуқнинг суви тугади. Запаслар тугади. Куч-қуввати тугади. Давлат тугар, билим тугамас.* Мақол. ▪ *Корсондаги қимиз тугаб, шўрва ҳам ичилди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.— *Гапиринг! — деди хотини ниҳоят сабри тугаб.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

3 *кўчма* Сафдан чиқмоқ, тамом бўлмоқ, ўлмоқ. *Эримбет кўкрагини чангаллаб турарди: «Мана энди Жапақ тугади! .. Мунча секин юради бу?»* Ҳ. Мухтор, Қорақалпоқ қиссаси.

4 Барҳам топмоқ, бартараф бўлмоқ, йўқолмоқ. *Саводсизлик бизда тамомила тугади.*

ТУГАНАК *диал.* Тугунак.

ТУГАНМАС Сира ҳам тугамайдиган, битмас-туганмас. *Туганмас бойлик.* ▪ *Ўйлаб турсам, сув асло туганмас куч экан.* Ойбек, О. в. шабадалар. *Дунёда туганмас, ўзгармас нарса йўқ.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

ТУГАТИЛМОҚ тугатмоқ *фл. мажҳ. н.* *Иш ўз вақтида тугатилди. Камчиликлар тугатилди. Мамлакатимизда саводсизлик аллақачонлар тугатилган.* ▪ *Биринчи Нуъмон ҳожи Қаландаров. Кимда ким Нуъмон ҳожи Қаландаровнинг хўжалиги тугатилсин, ўзи бу ердан бадарға қилинсин деса, қўлини кўтарсин.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор.

ТУГАТИШМОҚ тугатмоқ *фл. бирг. н.* *Гапни тугатишибди. Мажлисни барвақт тугатишибди. Моллар хашакни хаш-паш дегунча тугатишибди.*

ТУГАТМОҚ 1 тугамоқ *фл. орт. н.* *Ишни тугатмоқ. Камчиликларни тугатмоқ. Саводсизликни тугатмоқ.* ▪ *Домла сабоқни тугатиб, энди ўрнидан қўзғалмоқчи бўлиб турганда, Ғуломжон савол бериб қолди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. *Мадамин салкам бир лаган ошни бир неча олишда тугатди.* П. Турсун, Ўқитувчи. *Кумушбиби хатни ўқиб тугатди-да, югурганича уйига кириб кетди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

2 Ишини, фаолиятини тўхтатиб, тарқатиб юбормоқ, беркитмоқ. *Артелни тугатмоқ.*

ТУГДИРМОҚ тугмоқ 1—3 *фл. орт. н.* *Арқоннинг учини тугдирмоқ.* ▪ *Кокилингнинг банди бандин тугдирма, Қошинг кериб, қовоғингни уйдирма.* «Равшан».

ТУГИЛМОҚ 1 тугмоқ 1—3 *фл. мажҳ. н.* *Лентанинг тугилган жойида зарҳал ҳарфлар билан «ЎзССР» деб ёзилган.* «ЎзССР Конституцияси». *Белбоғига тугилган қирқ тийин чақадан тегишлисини айириб олиб, пиёла ичига ташлади, ўрнидан турди.* Ойбек, Қутлуғ қон.

2 тугмоқ 1 *фл. ўзл. н.* *Арқон тугилиб қолибди.*

◆ **Кўнгилга** (*ёки* **дилга, қалбга, юракка**) **тугилган** 1) кўнгилда сақланган. *Содда қишлоқ боласи дилига тугилган гапларни айтолмай, кўп вақт иш-этини еб, саросимада юрди.* С. Аҳмад, Уфқ; 2) ният қилинган. **Думи тугилди қ. дум.**

ТУГИНМОҚ: ичида(н) тугиниб қўймоқ *кам қўлл. айн.* **кўнгилга тугмоқ** қ. тугмоқ.

ТУГИШМОҚ тугмоқ *фл. бирг. н.* *Нонларни белбоққа тугишди.*

ТУГМА 1 Кийим, гилоф ва ш. к.нинг четига қадаладиган, одатда тўғарак шаклидаги тутқич. *Садаф тугма. Кўйлак тугмаси. Тугма қадамоқ.* ▪ *Ҳаво ҳали исимаган бўлса ҳам, хом семиз ҳоким формасининг кўкрак тугмаларини ечиб ташлаб, елпинишга тутинди.* М. Исмоилий, Фаргона т. о.

2 *с. т.* Улагич кнопка. *Қудрат қўнғироқ тугмасини босди.* М. Исмоилий, Фаргона т. о.

3 Чўт донаси. *Бухгалтерия жойлашди, унда эртаю кеч счёт тугмаларининг шақир-шуқури тинмайди.* А. Мухтор, Опа-сингиллар.

ТУГМАГУЛ *айн.* **тугмачагул.**

ТУГМАДОР *айн.* **тугмали.** *Биринчисининг устида зарбоф чопон, белини олтин камар билан боғлаган, бошқаси эса оддий тугмадор [камзул], бошига попоқ, оёғига қўпол сағри этик кийган эди.* М. Осим, Зулмат ичра нур.

ТУГМАЛАМОҚ Кийим, гилоф ва ш. к.нинг тугмасини солмоқ, қадамоқ. *Кўйлакнинг ёқасини тугмалаб олмоқ. Ёстиқ жилдини тугмаламоқ.*

ТУГМАЛАНМОҚ тугмаламоқ *фл. мажҳ. н.* *[Тогача] ҳамиша ёқаси тугмаланган яшил китель, чўнтагидан пасти қизил ҳошияли кўк галифе ишм, қизил чарм этик кийиб юради.* С. Кароматов, Ҳижрон.

ТУГМАЛАТМОҚ тугмаламоқ *фл. орт. н.*

ТУГМАЛИ Тугмаси бор, тугма қадалган.

ТУГМАЧА Кичкина тугма. *Садаф тугмача. Кўйлак тугмачаси.* ▪ *Кўчада ётган эски тақа, занглаган мих, тугмача, шунга ўхшаш бало-баттарга кўзи тушса, дарров олар эди.* Ойбек, Қутлуғ қон.

ТУГМАЧАГУЛ 1 Ёввойи гулхайри ва унинг гули.

2 Майда оқ гулли ўтсимон декоратив ўсимлик ва унинг ҳидсиз гули.

ТУГМАЧАДАЙ, =дек Қичкинагина; бежиримгина. *Тугмачадай қиз.* ▪ *Какликнинг қип-қизил тугмачадек кўзлари жовдирарди-ю, ҳеч нарсани кўрмасди.* С. Анорбоев, Оқсой.

ТУГМОҚ 1 Тугун солмоқ; тугун солиб уламоқ, боғламоқ. *Рўмолнинг учини тугмоқ. Ипнинг икки учини тугиб боғламоқ.*

2 (*ж. к. билан*) Ўраб боғламоқ, бўғчаламоқ; ўраб, тугун солиб жойламоқ. *Дастурхонга нон тугмоқ. Белга (белбоққа) пул тугмоқ.* ▪ *Кейин сандиқни очиб, бисотидан бир кийимлик чит олди-да, баркашининг устига қўйиб, дастурхонга тугди.* Т. Алимов, Совға. *У [кампир] тўйлардан, азалардан, кир рўмолнинг учига тукқан чақаси каби, эсига маҳкам жойлаб келтирган «миш-миш»ларни ҳарвақт эзмалик билан сўйлар эди.* Ойбек, Қутлуғ қон.

3 Четларини ёпиштириб ясамоқ, тайёрламоқ (чучвара, сомса ва ш. к.ни). *Манти тугмоқ. Сомса тугмоқ.* ▪ *Дугоналар иш билан банд бўлишди: бири патир ясади, бири сомса тугди.* Ҳ. Гулом, Тошкентликлар. *Гўшти, хамири тайёр, мантини ўзингиз тугиб юборинг, иним, чаққонсиз, ҳар ишга қўлингиз келиша қолади.* Ойбек, Улуғ йўл.

4 *бот.* Мева солмоқ. *Олча гуж-гуж тугибди.* ▪ *Бу вақт кўклам келиб, ҳамма ёқни яшил либос билан безаган, гуллар гунча тугиб, ариқчаларда сувлар ҳайқириб оқар, дов-дарахтлар томирига жон кирган пайт.* Ж. Абдуллахонов, Тўфон.

◆ **Думини тугмоқ** қ. **дум. Кўнгилга** (*ёки* **дилга, қалбга, юракка**) **тугмоқ** 1) кўнгилда сақламоқ, ёдда тутмоқ; унутмай йиғиб юрмоқ. *Кўнглимга тугиб юрган гапларимни бугун сиз билан очиқ гаплашмоқчи эдим.* П. Турсун, Ўқитувчи. *У ҳамқишлоқ дугоналарининг энг ширин тилакларини, энг азиз туйғуларини дилига тугиб, ардоқлаб бормоқда.* А. Мухтор, Опа-сингиллар; 2) ният қилмоқ. *У [Ҳайдар] Анорхонга нимадир совға қилишни кўнглига тугиб қўйган.* И. Раҳим, Ихлос. *«Энди Раззоқвойнинг бошини иккита қилиб қўйсак ҳам бўларди», деб орзу қилди чол ва ўғли билан бу ҳақда бафуржа гаплашишни дилига тугиб қўйди.* Ҳ. Ғулом, Машъал. **Мушт тугмоқ** қўлини муштум қилмоқ. *У ўзига ишонмай, икки муштини тугиб, ёш боладек кўзини уқалади.* С. Абдуқаҳҳор, Кўзлар. **Тўққиз пулдек тугиб бермоқ** қ. **тўққиз.**

ТУГУҚ Тугилган, тугиб қўйилган. *Учи тугуқ арқон.* ▪ *Дарёда юзган қайиқми! Сенинг белбоғинг тугуқми, Кўнгилгинанг қурисин, Сен ўзинг менга лойиқми?* «Фольклор».

ТУГУҚЛИҚ 1 **тугуқ** *с. белги оти.*

2 *айн.* **тугуқ.** *Бу одамнинг белида гавҳар тугуқлик бўлса керак.* Ойбек, О. в. шабадалар. *Уларнинг сўзи шу ерга етганда, рўмолда тугуқлик бир нарса кўтарган ҳолда, Сайфи кириб келди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

ТУГУЛ *инкор юкл.* Нарса, кимсанигина эмас, балки...; у ёқда турсин, хатто... *Сендан молим тугул, жонимни ҳам аямайман.* ▪ *Яроқ тугул, йўқ қўлингда таёғинг.* «Нигор ва Замон». *Кунлар исиб, дарё тугул, денгизнинг ҳам таъсири бўлмай қолди.* А. Муҳамедов, Қаҳрамон изидан.

ТУГУН 1 Арқон, ип, лента ва ш. к. парсаларнинг боғлаб уланган ёки сиртмоқ каби тортиб боғланган ери. *Арқоннинг тугунини ечмоқ. Ипнинг учига тугун солмоқ. Ботинканинг ипига тугун тушиб қолибди. Галстукнинг тугуни чиройли чиқибди.* ▪ *Девона белбоғининг тугунига астойдил ёпишгани ҳолда: — Ўгирламадим, тентак, ҳожи поччангнинг тўйидан*

олдим, жинни! — деди. А. Қодирий, Ўтган кунлар.

2 Ўраб, бўғчалаб богланган нарса; бўғча. *Адолат бошидаги тугунни, орқасидаги қопчигини ерга қўйиб, Шакархонга қаради.* И. Раҳим, Чин муҳаббат. *Тоир ака қозиқдаги тугунни очиб, тўрт-бешта нон, бир ҳовуч каттақўрғон майиз олиб, кичкина баркашчага солди.* А. Қодирий, Меҳробдан чаён.

3 *ад.* Бадиий асарда воқеанинг ривожлана бошлашига сабаб бўлган воқеа, ҳодиса. *Келинг, арқонни узун ташлаб, сабрга эрк берайлик яна. Зотан ҳар бир асарнинг тугуни билан бирга ечими ҳам бор-ку?* Ж. Абдуллахонов, Тўфон.

4 *кўчма* Воқеа, ҳодиса ва ш. к.нинг тўқнашган чалкаш ери. *Воқеалар тугуни. Зиддиятлар тугуни.* ▪ [*Мансур:*] *Шошилишма. Тугун учини топамиз.* З. Саид, Н. Сафаров, Тарих тилга кирди.

5 *кўчма* Дилда тўпланган, кўнгилга ғашлик солиб турган ёки ечилмай бош қотираётган нарса. *Ҳаёт гапиролмади, хўрлик тугуни бўғзига турди, мунгли овози кўз ёшларига кўмилди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. *Сайратмага ишқибоз Собир, тингла дегандай, Ўктамни туртиб қўйди. Бироқ Ўктам қўлини силкиб, титраб деди: — Гапни бошқа ёққа бурма. Қани дилингдаги тугунни еч!* Ойбек, О. в. шабадалар.

◆ **Нерв тугуни** ўзаро бириккан нейрон таначаларининг тўплами. **Тугун оши** *дин.* одатда, худойига қилинадиган чучвара ли угра ош.

ТУГУНАК Илдиз мевали ўсимликларнинг ҳосили. *Картошка тугунаги. Тугунак бактериялари.*

ТУГУН-ТЕРСАК Ҳар турли катта-кичик тугун, бўғча. *Тугун-терсак кўтарган хотинлар.*

◆ **Кўтар тугун-терсагингни** лаш-лушларингни йиғиштириб жўнаб қол.

ТУГУНЧА 1 Қичкина тугун, бўғча. *Улар боққа чиқиб, тўкилган ёнғоқларни териб турганда, Жонузоқ оқсоқол қайтиб келди. Унинг қўлида кичкина тугунча бор эди.* С. Анорбоев, Оқсой. [*Аҳмад*] *ҳар бир эшитган нарсасини билиб олишга интилганидан, унинг сийрак қошлари ўртасида тугунча ҳосил бўлган.* Ҳ. Назир, Сўнмас чақмоқлар.

2 **тугун** 5 *с. кичр. Бу ҳолатни тўйиб кўрдим-да, Ечиб солдим дил тугунчасин.* Сайёр.

3 *бот.* Гулда уруғчининг остки қисми, уруғдон (чангланган дан кейин мева, унинг ичида уруғ ҳосил бўлади). *Ҳосил тугунчалари.*

ТУГУНЧАК 1 **тугунча** 1 *с. кичр. Хўжайин тугунчакни ечиб, дераза томонга ўтди.* Ойбек, Қутлуғ қон.

2 *айн.* **тугунак.**

ТУДОҚ *с. т.* Тувдоқ, тувалоқ.

ТУЁҚ 1 Баъзи сутэмизувчи ҳайвонларнинг оёқ учидаги шохсимон моддадан тузилган таянч қисми. *Отнинг туёғи. Туёқ товушлари.* ▪ *Лойи кўпириб ётган йўлда от тақалари, мол туёқларидан ҳосил бўлган чуқурчаларни лиммо-лим тўлдирган сарғиш зардоблар жимирлаб, ёни-веридан сирқиб ётарди.* П. Турсун, Ўқитувчи.

2 *кўчма с. т.* Уй ҳайвони, мол. *Николай замонида остонам туёқ кўрмаган.* Ойбек, О. в. шабадалар.

3 Бош (молларнинг сони ҳақида). *Чорва туёғи кўпайди, молларнинг наслини яхшилаш, қишловга пухта тайёргарлик кўриш масаласида ҳам анчагина ишлар қилинди.* А. Раҳмат, Эллик бир баҳодир.

4 *кўчма* Зурриёт, тирноқ. *Сиз ҳурматларга маълумдир, бизнинг шул Отабекдан ўзга фарзандимиз бўлмай, дунёда ўзимиздан кейин қолдирадиган туёғимиз ва кўз тиккан орзу-ҳавасимиз.. фақат шул Отабекдир.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

◆ **Туёғингни шиқиллат** қ. **шиқиллатмоқ. Ҳўкизнинг шохига урса, туёғи зирқирайди** кимсага айтилган қаттиқ гап унинг яқинларига ҳам тегади.

ТУЁҚЛИ Туёғи бўлган. *Айри туёқли ҳайвонлар.*

ТУЖЖОР [*а*] *эск. кт.* Савдогар, тожир. *Америкалик татар «тужжор» у ёқ-бу ёқдан суҳбат қилгандан сўнг, муфтига қараб: — Вашингтондаги дўстларингиз сизга салом етказишни менга топширишди,— деди.* А. Ҳакимов, Илон изидан.

ТУЖЎРҚА [*р*] Одатда икки бортли эркакча устки калта кийим.

ТУЗ I 1 *хим.* Кислота таркибидаги водород ўрнини бирор металл эгаллаши натижасида ҳосил бўладиган химиявий бирикмаларнинг умумий номи. *Асосий тузлар. Сульфат кислота тузлари.* ▪ *Туз организмнинг тузилиши учун, унда модда алмашинишининг тўғри бориши учун зарурдир.* Н. Исмоилов, Қасалларни парвариш қилиш.

2 Шу бирикманинг овқат учун ишлатиладиган бир тури (натрий хлорид). *Ош тузи. Қоратикан туз. Майда туз. Йирик туз. Ошга туз солмоқ. Таом туз билан, туз ўлчови билан.* Мақол. ▪ *Зиёдахон қумғондан тоғорачага сув қуйди, бир сиқим туз ташлаб чайқади.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор. *Сигирга хашак билан бирга ем ҳам бериш, сув ичиришдан ташқари, туз ҳам ялатиш .. керак.* Ҳ. Ғулом, Машъал.| (*эгалик аффикси билан*) Овқат ёки овқат маҳсулотлари намагининг паст, баланд ёки меъёрида экаплик даражаси. *Аччиқ-чучукнинг тузи баландроқ бўлибди.* ▪ *Ҳали ош вақтида. «Ошнинг тузини паст қилиб қўйибсан ёки шўр қилиб қўйибсан»,— деб баҳона қиламан-да, катта жанжал чиқараман.* Ҳамза, Ким ўғри? **Тузини кўрмоқ** 1) намагини чучмал, расо, шўр эканлигини билиш мақсадида тотиб кўрмоқ. *Шўрванинг тузини кўрмоқ;* 2) *кўчма* емоқ, тотмоқ. *Кечаги ошнинг тузини ҳам кўрмадим.*

3 *кўчма* Кимсанинг бошқа одамга берган, едирган-ичирган овқати. *Туз бермоқ. Тузини емоқ (ичмоқ).* ▪ *Босган отасин юзини, Андиша қилмай тузини.* «Эрали ва Шерали». *Йўқ, тузим, ноним сени қутуртирган.* Ойбек, Қутлуғ қон. *Мен сизга уй бердим, вақтида туз бердим, пешанангизни силадим.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор. *Шу кампирнинг.. тузини кўп едик.* «Равнак». *Хўш, нима бўпти? Ахир туз ичган жойингнинг фарзанди-ку.* «*Бир кун туз ичган ерга қирқ кун салом*»,— *деганлар.* П. Турсун, Ўқитувчи. **Тузини ичиб, тузлуғига тупламоқ** (*ёки* **тупурмоқ**) нонкўрлик қилмоқ, пинтепкилик қилмоқ, яхшиликка ёмонлик қайтармоқ. *Сендақа, ҳукуматнинг тузини ичиб, тузлуғига туплайдиган нонтепки керак эмас.* С. Аҳмад, Ҳукм. **Тузини оқламоқ** (*ёки ҳалолламоқ*) кимсанинг берган ош-тузи, боққани, парвариш қилгани зое кетмаганини исбот қилмоқ, яхшиликка яхшилик қайтармоқ. *Сенга мен камтарин фарзанд эрурман, .. Улуғ бурчим тузингни оқламоқдур.* Ҳабибий. **Туз(им) кўр қилгур** *қарғ.* нонкўрлик қилган кишига қарата айтилади. *Одамгарчиликни ҳам билмади бу туз кўр қилгур!* А. Қодирий, Меҳробдан чаён.| Умуман овқат, таом. *Ичига туз (ҳам) кирмади. Туз тотмади.* ▪ *Кечгача туз тотмай, ўтирган жойимдан қимирлай олмай тандир ўчоқнинг ичида ётдим.* Ғ. Ғулом, Шум бола. **Туз ялаб** ҳеч нарса емай-ичмай, қоринни жуда-жуда очқатиб, оч ҳолда. *Хатиб домла панжшанба кунидан туз ялаб зиёфатга боришга ҳозирланади.* А. Қодирий, Обид кетмон. **Тузини тотмоқ** 1) *айн.* **тузини кўрмоқ** 1 қ. **туз** 2; 2) мазасини кўрмоқ, таъмини тотмоқ. *Ўзинг ҳам қаландар нонининг тузини тотиб қол.* Лайний, Қуллар.

4 *кўчма* Мантиқ, маъно, мазмун. *Эси бор билади гапнинг тузини.* «Алпомиш». *Ийи-ийи, бу ойимчанинг гапида туз борми ўзи?* И. Раҳим, Чин муҳаббат. *Гапингнинг тузи қурсин, қизим! Ғурур гурбатга солар, деган нақлнинг мазмини чақсанг-чи.* Ж. Абдуллахонов, Тонг ёришган соҳилда.

ТУЗ II 1 Сайхон, текис ер, текислик. *Туғанмас конимиздир тоғ билан туз.* Ҳабибий.

2 Фойдаланилмай ётган ер, бўз ер, қўриқ. *На қилат этган бир шамол. На уйғоқдир дала, туз.* Шуҳрат.

ТУЗ III [*р*] *карт.* Ўйин турига қараб энг катта ёки бир очко (бир хол) қийматга эга бўладиган карта. *Таппон туз. Гиштин туз. Валетни туз билан босмоқ.* | (*эгалик аффикси билан*) *кўчма* Бирор парсанинг энг сараси, муҳими. *Аёллар орасида суҳбатнинг «туз»и қурилиши эди.* Ойбек, О. в. шабадалар.

ТУЗАҚЛИ Саранжом-саришта қилинган, тузалган, тузатилган, безатилган. *Тузакли уй. Тузакли дастурхон.*

ТУЗАҚСИЗ Саранжом-саришта қилинмаган, тузалмаган, тузатилмаган,

безатилмаган. *Ғуломжон Ҳаётнинг безаксиз, тузаксиз ҳам тароватли, ҳароратли юзини кўриб бир хил бўлиб кетди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

ТУЗАЛМОҚ I 1 Касалликдан, хасталикдан халос бўлмоқ, соғаймоқ, шифо топмоқ. *Бемор тузалди. У курортдан анча тузалиб қайтди.* ▫ [*Қурбон ота*] *касалхонада яқин икки ой ётиб, оёқлари тузалди, ўзи жуда тетикланди.* А. Қаҳҳор, Тўй. | Битиб кетмоқ, йўқ бўлиб кетмоқ (яра, чипқон, жароҳат ва ш. к. ҳақида). *Ярам тузалиб қолди. Тиғ яраси тузалар, тил яраси тузалмас.* Мақол.

2 Ёмон, нотўғри, ножўя йўлдан қайтмоқ, ахлоқий нуқсондан халос бўлмоқ. *Танқиддан сўнг у анча тузалди.* ▫ *Хўш, у* [*Йўлчи*] *тентакни қутқариб нима қиласан, жиян? У тузалмайди.* Ойбек, Қутлуғ қон.

3 Қамчиликлари, нуқсонлари бартараф этилиб тўғри, дуруст бўлиб қолмоқ, яхшиланмоқ. *Аҳвол тузалди. Тузалмас хато.* ▫ *Абдураҳмон.. яна икки йил мадрасада туриб, шу тузалган ахлоқини «камолотга» эришгирди.* А. Қодирий, Меҳробдан чаён. *Эрлар билан меҳнатга. Отганлар қулоч. Турмушлари тузалиб, Топганлар ривож.* Ғайратий.

4 Бузуқ ҳолдан фойдаланишга, ишлатиш учун яроқли ҳолга келмоқ. *Йўллар тузалиб қолди. Машина тузалди.*

ТУЗАЛМОҚ II тузамоқ 1, 2 *фл. мажҳ. н. Тузалган стол. Тузалган дастурхон.* ▫ *Дастурхончи тузалган бир патнис олиб кириб қўйди.* Ойбек, Улуғ йўл.

ТУЗАМОҚ 1 Патнис, дастурхон, стол ва ш. к.ни ноз-неъматлар билан безамоқ, ясатмоқ. *Бегимхон.. дугонасини кўрпачага ўтқизди-да, патнис тузаб келди.* И. Раҳим, Чин муҳаббат. *Камолиддин маҳдум.. дастурхон тузашни Асад қорига буюрди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. *Қари келса — ошга, ёш келса — ишга. Иккаламиз стол тузар эканмиз.* Н. Сафаров, Ҳаёт мактаби.

2 Саранжом-саришта қилмоқ, шинам қилиб жиҳозламоқ, ясатмоқ. *Ўғлим аъло ўқир деб, Севиб ота-онаси, Атайлаб ўзига хос Тузаб берган бир уйча.* Қ. Муҳаммадий. [*Шералихон отларни*] *қушдай қилиб тузаб, зар қўбали зумрад эгарни солди.* «Эрали ва Шерали». **Ўзини тузамоқ** *диал.* ўзини тузатмоқ, тартибга солмоқ; шайланмоқ, тайёрланмоқ, ҳозирланмоқ. *Ҳасан мард буни кўриб, кўзи ёшга тўлиб, жазавалари қўзғалиб, полвонлик томирлари уйғониб, ўзини тузаб тезланаверди.* «Равшан».

3 *диал.* Адо этмоқ, бажармоқ, ўтамоқ. *Бир шартга буюрди ул қоши қаро, Тузамоққа мен Ёвмитга бораман.* «Нигор ва Замон».

ТУЗАНМОҚ *диал.* Ўзини тузамоқ, тартибга солмоқ; шайланмоқ.

ТУЗАТИЛМОҚ тузатмоқ I *фл. мажҳ. н. Хато тузатилди. Жумла тузатилди. Беморнинг ўрни тузатилди.* ▫ «*Хафа бўлманг, ака,— деҳқонинг елкасини қоқиб юпатди Йўлчи,— фалокат эмас; арава синади, тузатилади*». Ойбек, Қутлуғ қон. *Кўпдан бери шикаст-рехти тузатилмаган мактаб биносининг олдидаги боғчани кесиб ўтиб, тош йўлга чиқишди.* А. Қаҳҳор, Картина. *Зиё шоҳичи қайниси Ҳомидга «Тузатилдингми?» дегандек қилиб қаради ва Ҳасаналидан афв сўради.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

ТУЗАТИНМОҚ Ўзини, усти-бошини, соч-соқолини тартибга солмоқ. *Ҳасанали тузатиниб олди ва ичкарига кирди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

ТУЗАТИШ 1 тузатмоқ I *фл. иш оти. Камчиликларни тузатиш. Ўзини тузатиш. Юриш-туришини тузатиш.* ▫ — *Бу тадбир ёмон эмас,— деди командир,— бу тадбирни бир оз тузатиш билан қабул қилиш керак.* Айний, Қуллар.

2 Яхшилаш ёки тўғрилаш мақсадида киритилган ўзгартириш, ўзгартма, тузатма. *Лугатга илова қилинган тузатишлар. Қарорга киритилган тузатишлар.*

ТУЗАТИШМОҚ тузатмоқ I *фл. бирг. н. Хатоларини ўз вақтида тузатишди. Ўртоқлари уни роса тузатишди.*

ТУЗАТМА *айн.* тузатиш 2. *Қарорга тузатма киритмоқ.*

ТУЗАТМОҚ I 1 Саранжом-саришта қилмоқ, тартибга солмоқ. *Нури хўрсинди, сочларини, ғижим рўмолини тузатди.* Ойбек, Қутлуғ қон. *Мастура опа ана шу хаёллар билан уйга кириб, .. ё тарелканинг ўрнини алмаштирар, ё стулни тузатиб қўярди.* Р. Файзий, Шоҳи дарпарда. *Зиё ака Тўйбеканинг ёзган дастурхонини тузатиб, кулчаларни синдирди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

2 Бузилган, ишдан чиққан парсани тикламоқ, фойдаланишга, ишлатишга яроқли ҳолга келтирмоқ; ремонт қилмоқ. *Қибла қизарса, қизингни узат, тог қизарса, уйингни тузат.* Мақол. ▫ *Соат меники. Бузадиган ҳам ўзим, тузатадиган ҳам ўзим.* Уйғун, Навбаҳор. *Лоақал ўн беш сўм турадиган қовунни тўрт ярим сўмга сотсин, буни ҳам бировнинг аравасини тузатишга тўласин.* Ойбек, Қутлуғ қон.

3 Бартараф қилмоқ, тўғриламоқ. *Хатони ўзлари қилиб, тузатишни сиздан талаб қилсалар, инсофданми ахир!* Ш. Рашидов, Бўрондан кучли.

4 Нуқсон-камчиликларни йўқотиб яхшиламоқ, дурустламоқ. *Талаффузни тузатмоқ. Аҳволни тузатмоқ.* ▫ *Кичик бир мастер бўлиб чиқарди отин, Тузатди кундан-кунга Рўзғор ҳаётин.* Ғайратий. *Майли, сизлар яшанглар, замонни тузатинглар.* Ойбек, Қутлуғ қон. *Остингдаги жийрон от, кам-камдан ичин тортди. Йўлда бўйнин узатди, Юришини тузатди.* «Рустам».

| Ёмон йўлдан қайтармоқ, ахлоқий нуқсондан халос қилмоқ. «*Камчиликни тузатиш мумкин*».— «*Албатта мумкин, Тўлқинжонни ҳам тузатиш мумкин*». Ф. Мусажонов, Ҳури.

5 Касалликдан, хасталикдан халос қилмоқ, даволамоқ, шифоламоқ, шифо бермоқ, касалини аритиб соғайтирмоқ. *Ибн Синога касалнинг жони чиқмаган бўлса, бас экан, тузатар экан.* Ойбек, Қутлуғ қон.

6 *с. т.* Гап билан бопламоқ, қаттиқ изза қилмоқ, уялтирмоқ. *Юзма-юз туриб Шайхулло домуллани шундай тузатдики, ер ёрилса, кириб кетгудай бўлди.* Ш. Тошматов, Тонгдаги қўланка.

ТУЗАТМОҚ II тузамоқ *фл. орт. н. Кам-кам ўзин тузатди, гарданини узатди.* «Равшан».

ТУЗАТТИРИЛМОҚ тузаттирмоқ *фл. мажҳ. н.*

ТУЗАТТИРМОҚ тузатмоқ I 1—3 *фл. орт. н. Соч-соқолини тузаттирмоқ. Хатоларни тузаттирмоқ.* ▫ *Сатторқул аканг уйни тузаттириб бермоқчи.* А. Қаҳҳор, Қўнғинор.

ТУЗДИРМОҚ тузмоқ 1—3 *фл. орт. н. План туздирмоқ. Шартнома туздирмоқ.* ▫ [*Абдураҳмонбой:*] *Иттифоқнома туздирибсан! Маҳкамама-маҳкама юриб арз қиладиган бўп қопсан.* Н. Сафаров, Уйғониш.

ТУЗДОН 1 Туз солиб дастурхонга қўйиладиган кичкина идиш.

2 *айн.* тузлуқ.

ТУЗИЛИШ 1 тузилмоқ *фл. иш оти. Бу иш юзасидан комиссия тузилиши бежиз эмас.*

2 Таркибий қисмларнинг ўзаро жойланиши; қурилиш структураси. *Атомнинг тузилиши. Организмнинг тузилиши. Машинанинг тузилиши. Гап тузилиши. Тупроқнинг тузилиши.* | Тузум. *Давлат тузилиши.* ▫ *Жамият тузилиши ҳамиша шундай адолатсиз бўлиб келганлиги фактдир.* Ойбек, Нур қидириб.

ТУЗИЛМОҚ тузмоқ 1—3 *фл. мажҳ. н. План тузилди. Комиссия тузилди.* ▫ *Бу кун сенинг тўлқинларинг кучидан Эзгу, ёруғ, турмуш йўли тузилди.* Ғайратий.

ТУЗЛАМОҚ 1 Туз сепиб қўймоқ, туз сепмоқ, тузга буламоқ. *Гўштни тузламоқ.* ▫ *Катта чипор товуқни тутиб, боғлаб қўй, кечқурун сўйиб бераман, тузлаб қўясан, эрта билан бир шўрва пиширасан.* Айний, Қуллар.

2 Туз сепиб ёки намакобга солиб узоқ вақт бузилмайдиган егулик тайёрламоқ. *Бодринг тузламоқ. Қарам тузламоқ.*

3 *кўчма с. т.* Гап билан бопламоқ, тузатмоқ. *Уларнинг фикрича, кўпни кўрган мугомбир ва пишиқ домла ўқитувчи болани яхшилаб тузламоқда ва дамини қайтариб қўймоқда эди.* П. Турсун, Ўқитувчи.

4 *кўчма дағ.* Боплаб алдамоқ, фириб бермоқ, лақиллатмоқ. *Даллол бўлиб пул топишни кўзлабман, Қўлин*

силтаб, мол сотганни тузлабман. О. Қўчқорбеков.

ТУЗЛАНМОҚ тузламоқ *фл. мажх. н. Тузланган балиқ.* ▪ *Тустовуқлар тозаланиб, тузланаётганда, Қутбиддиновнинг феъли айниди.* Л. Қаҳҳор, Ўжар. *Шикоят ёзган иғвогарлар рўйхати тузилсин ва улар чақирилиб, тузлансин!* Ҳ. Икромов, Сурнайга карнай бўлиб.

ТУЗЛАТМОҚ тузламоқ *фл. орт. н. Карам тузлатмоқ.*

ТУЗЛАШМОҚ тузламоқ *фл. бирг. н.*

ТУЗЛИ Ичида ёки таркибида тузи бўлган. *Тузли халта. Тузли минерал сув.*

ТУЗЛУҚ Туз сақланадиган идиш. *Ҳо, Адолат, тузлуқни бер, шакарга жиндек туз сепиб қўяй, жуда ширин бўлиб кетибди!* И. Раҳим, Чин муҳаббат.

◆ **Тузлуқ тўрва** 1) *эск.* озиқ-овқат сақланадиган халта; 2) *кўчма* тирикчилик, оилани боқиш, уй-рўзғор ташвиши. *Тузлуқ тўрва бўйнига тушди.*

ТУЗМОҚ 1 Барпо этмоқ, вужудга келтирмоқ, яратмоқ. *Партия тузмоқ. Армия тузмоқ. Комиссия тузмоқ.* ▪ *ЎзССР Олий Совети ЎзССР ҳукуматини — ЎзССР министрлар Советини тузади.* «ЎзССР Конституцияси».

2 Таркибий қисмлардан яхлит нарса яратмоқ, таркиб этмоқ, тартиб қилмоқ. *Жумла тузмоқ. План тузмоқ. Рўйхат тузмоқ. Эртанги ишга бугун режа туз.* Мақол. ▪ *Биз нутқимизда айрим сўзларни ўзаро бириктириб гап тузамиз ва фикримизни баён қиламиз.* «Ўзбек тили дарслиги». | Турли материал, маълумот ва ш. к.ни йиғиб ва маълум тартибда жойлаштириб, яхлит бир ҳолга келтирмоқ; яратмоқ. *Тўплам тузмоқ. Икки тилли луғат тузмоқ. Дарслик тузмоқ.* | Расмий равишда келишиб бирор ҳужжат ёзмоқ. *Акт тузмоқ.* ▪ [*Мирзакаримбой*] *ўғли Ҳакимбойваччанинг пахта савдоси юзасидан ўрис фирмалари билан яқинда тузган шартномаси устида ўйлаб, .. кўзларини яна маҳкамроқ юмди.* Ойбек, Қутлуғ қон.

3 Уюштирмоқ; қурмоқ, қилмоқ. *Улар юксак оилаларнинг ўғиллари. Уларнинг киссаларида олтин-кумуш мўл. Улар кечалар «ширин суҳбатлар» тузадилар.* Ойбек, Навоий. *Ғалаба муносабати билан Музаффар Мирзо катта зиёфат тузди.* Ойбек, Навоий.

4 *кам қўлл. айн.* **тузатмоқ** I 2. *Бузилган ишни ботир тузар.* Мақол.

ТУЗ-НАМАК 1 Овқатнинг тузланганлик даражаси, тузининг паст-баландлиги. *Овқатнинг туз-намагини ростламоқ. Мантининг туз-намаги бир оз баланд бўлибди.*

2 Умуман ейиладиган нарса; емиш, овқат, таом. *Лапанглаб югурган мингбоши гузарга аранг етиб келганда, ҳоким тўра аллақачон отдан тушиб, туз-намак қабул қилмоқда эди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. **Туз-намак бўлмоқ** маълум муддат ҳамтовоқ бўлмоқ, топганини кимса билан ўртада баҳам кўрмоқ. *Чўлни яшнатаётган одамлар ёнида бўлиш иштиёқи уни [Яйрани].. чўлқувар билан туз-намак бўлиб яшашга даъват этди.* С. Акбарий, У ҳаётни севади.

ТУЗ-НАСИБ(А) Гўё тақдирда белгиланган ризқи рўз, насиба. *Билмайман, туз-насиб қаерга тортар, Менда йўқдир, бова, сира ихтиёр.* Фозил шоир.

ТУЗОҚ 1 Қуш тутиш учун одатда қилдан ясаладиган сиртмоқли мослама. *Тузоқ қўймоқ (қурмоқ).* ▪ [*Сувонжон*] *от думидан эшиб тўқилган тузоқларни каклик келиши эҳтимол топилган ерларга шаҳмат тартибида ўрнаштирарди.* С. Анорбоев, Оқсой.

2 *кўчма* Кимсани қўлга тушириш ёки ўзига огдириш учун кўрилган тадбир ёки ишга солинган восита; дом. *Билмаган ишга уринма, уриниб тузоққа илинма.* Мақол. ▪ *Айтиб бер деб, қистама мени, Севгимизнинг тарихи узоқ, Менинг дилим кабутар бўлди, Йўлларига сен қўйинг тузоқ.* Уйғун. *Жон талвасасида қолган душман Умурзоқ отани тузоққа тушириш йўлига ўтди.* Ш. Рашидов, Бўрондан кучли. [*Солиҳбой:*] *Хайрият, бу иш ҳам хамирдан қил суғургандай жўнгина битди. Гофирни энди бутунлай ипсиз тузоққа илинтирдим.* Ҳамза, Бой ила хизматчи.

◆ **Узоққа тузоқ қўймоқ** узоқни кўзлаб иш қилмоқ.

ТУЗОҚЧИ 1 Тузоқ ясовчи ва тузоқ қўйиб ов қилувчи.

2 *кўчма* Кишиларни тузоғига, домига илинтирувчи. *Домига тушмаган кам, турфа тузоқчи ҳожим, Бермайди қилса насия, судраб, чатоқчи ҳожим.* Муқимий.

ТУЗОҒЛИҚ Тузаб қўйилган; ясоғлиқ. *Тузоғлик дастурхон. Тузоғлик стол.* ▪ *Мулозимлар тузоғлик баркашлар, сўйилган қовун ва тарвузлар, турли-туман нозу неъматлар кўтариб келишди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

ТУЗСИЗ 1 Тузи йўқ ёки паст. *Тузсиз овқат. Тузсиз хамир тандирда турмас.* Мақол.

2 *кўчма* Маъноси, мазмуни йўқ; бемаъни, тутуриқсиз. *Ўзи юзсизнинг сўзи тузсиз.* Мақол. ▪ *Қўйинг тузсиз гапларингизни, сизга ярашмайди.* М. Ўринхўжаев, Унутилмас кунлар.

ТУЗСИРАМОҚ Организмда туз етишмаслиги сабабли туз талаб бўлмоқ (асосан ҳайвонлар ҳақида). [*Қўйларнинг*] *ҳаммаси тузсираган бўлса керак, кирсангиз, қўлингизни ялайди.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор.

ТУЗУВЧИ 1 тузмоқ *фл. ш. оти. Шартнома тузувчи томонлар. Акт тузувчи шахслар.*

2 *айн.* **ташкилотчи.** *Столнинг иккинчи томонида мактаб комсомол ташкилотини тузувчилардан Василий Степанов ўтирибди.* П. Турсун, Ўқитувчи.

3 Материал, факт, маълумот ва ш. к.ни йиғиб ва уларни маълум тартибда жойлаштириб асар яратувчи ёки яратган шахс. *Луғат тузувчи. Халқ қўшиқлари тўпламини тузувчи.*

ТУЗУК I 1 Бузилган-нетган ери йўқ, ишлаб турган ёки ишлай оладиган. *Телевизор тузукми, бузуқми?* || *Мотор тузук ишлаб турибди.*

2 Қамчилиги, ёмон ери йўқ; дуруст, яхши; бинойи. *Тузук йигит.* || *Бу иш тузук ташкил қилинмапти.* ▪ *Ўзи тузук шоир, бироқ танқидни кўтармагани ёмон.* А. Қаҳҳор, Сароб. *Кенжа йигит қишлоқда Тура олди бир ойча, Турмуш тузук бўлса-да, Аммо бахти узоқда.* З. Диёр.

3 Дард-касали йўқ, соғ, соғлом; бардам. *Ота, тузукмисиз? Тузук бўлиб кетдингизми?* | Яхши, қаноатланарли (соғлик, аҳвол ва ш. к. ҳақида). *Хайрият, онангизнинг аҳволи анча тузук бўлиб қолди, ишитмаси ҳам қайтди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

4 *рвш* Қоидаси билан, дурустгина, яхшилаб. *Тузукроқ, мазмунлироқ гапирсангиз-чи. Тузукроқ ўтиринг.* ▪ *Хаёлингиз қаерда, нима сўзлаяпсиз, ойи? Тузуккина гапиринг!* Ойбек, Қутлуғ қон.

5 *тасдиқ юкл.* Яхши, хўп, майли, маъқул. — *Эртага китобни ола кел, тузукми? — Тузук, олиб келаман.* ▪ — *Сиз киргандан кейин мен эшикни устингиздан ёпиб оламан-да, бир оздан сўнг олдингизга келиннинг ёлғиз ўзини киргизаман, тузукми? — Тузук.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

◆ **Ўзига тузук** моддий аҳволи яхши, ҳар жиҳатдан таъминланган.

ТУЗУК II *тар. юр.* Қонун-қоидалар тўплами; низом. *Амир Темур тузуклари.*

ТУЗУКЛАМОҚ Яхши, дуруст ҳолга келтирмоқ, яхшиламоқ. [*Отабек*] *хаёл ичида қоғознинг тахларини тузуклади-да, қайтариб яна қўйнига тиқди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

ТУЗУКЛАНМОҚ тузукламоқ *фл. ўзл. н.* — *Ўзингизга маълумки,— деди тузукланиб Ҳасанали,— Маргилон келганимизга.. бир ойлар чамаси фурсат ўтди. Шундан бери Отабек дардман.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

ТУЗУКЛИК тузук I 1—3 *с. белги оти. Телефоннинг тузуклигини текширмоқ.* ▪ — *Фуод афанди .. ҳол-аҳвол сўради, тузуклигимни айтдим,— деди Ҳожи хола.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. *Тузукликка тузук. Лекин ҳали ҳам ўпкалари ғижирлайди.* С. Анорбоев, Оқсой.

ТУЗУК-ҚУРУҚ *кам қўлл.* Яхшигина, дурустгина, кўнгилдагидек. [*Тўла*] *ўқитувчининг саволларига тузук-қуруқ жавоб қилмай ўз ўйи билан машғул бўлди.* М. Исмоилий, Бизнинг роман. *Касбингиз бўлмаса, ошна-оғайниларингиз бўлмаса, қўлингизда ту-*

зук-қуруқ характеристика бўлмаса! Қаёққа борасиз? А. Мухтор, Тугилиш.

ТУЗУМ Жамият ва давлат тузилиши системаси. *Давлат тузуми. Колхоз тузуми. Социалистик тузум. Капиталистик тузум.* ▪ *У [Аликул] кўп ўтмай янги тузум, янги давлат, янги ҳаёт ва янги одамларга дуч келди.* Ш. Рашидов, Бўрондан кучли.

ТУЗҚОҚ: тузқоқ қилмоқ гўштга туз сепиб қуритмоқ, қоқламоқ. *Шаҳар, қишлоқларга барра гўштининг ҳаммасини етказиб беролмаймиз .. Кучимиз етганича тузқоқ қиламиз.* Й. Муқимов, Қизилқум паҳлавони.

ТУЙДИРМОҚ I **туймоқ** I *фл. орт. н. Толқон туйдирмоқ.*

ТУЙДИРМОҚ II **туймоқ** II *фл. орт. н.*

ТУЙИЛМОҚ I **туймоқ** I *фл. мажҳ. н. Ҳовончада туйилган толқон.* ▪ *[Чол] халтачасининг учинчи кўзига қўл суқиб бир ҳовуч туйилган кўкнор чиқариб, аввал ўзи каппалади ва навбат билан бошқаларга ҳам бир ҳовучдан каппалатди.* Айний, Қуллар.

ТУЙИЛМОҚ II I **туймоқ** II *фл. мажҳ. н. Унинг сўзи менга қаттиқ туйилди.*

2 Ўхшамоқ, ўхшаб кўринмоқ, ҳис этилмоқ. *У пайтлар ёз эди, бу гал эса қиш; Бир хилдай туйилар иккала фасл.* М. Икром. *Иҳоят, ҳар минути бир кундай туйилган бир соат вақт ўтгач, бутадан йигирма-ўттиз метрча берида, қора каска кўринди.* А. Қаҳҳор, Олтин юлдуз.

3 Гўё .. эдек бўлмоқ, эга ўхшамоқ. *Назаримда биров келгандай туйилди.*

ТУЙИШМОҚ туймоқ I *фл. бирг. н. Қизлар кели туйишди.*

ТУЙМОҚ I 1 Кели, ҳовончада ва ш.к.-да янчмоқ, майдаламоқ, кукун қилмоқ. *Мурч туймоқ.* ▪ *[Содиқ:] Қаранг, хотиним бечора чақиртиканакни келида туйиб ун қипти.* Н. Сафаров, Уйғониш. *Ҳа, ширин толқон, Тўлқинжон, шинни солиб туйдим.* Ҳ. Ғулом, Машъал.

2 *диал.* Оқламоқ, тозаламоқ, мас. шолини. *Қори ўзининг хотинини ёмонлаб кетди: шолини сочмасдан туялмайди, сув қайнатса ҳам, тагига олдириб қўяди.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор.

ТУЙМОҚ II Ҳис қилмоқ, сезмоқ; пайқамоқ. *Одам исини туйган бўрилар жуда яқиндан улий бошлади.* С. Аҳмад, Одамнинг изи. *[Йўлдош] шу дақиқа онанинг меҳрли нигоҳи фарзанд гуссасини маҳв этишга қодир эканини умрида илк бор туйди.* Ҳ. Ғулом, Тошкентликлар.

ТУЙНАК Янги тугилган, ҳали етилмаган қовун. *[Бозорда] қовун тушираднганларга ёрдамлашаман, сапча, туйнак беришади.* Ғ. Ғулом, Шум бола. *Бундай кезларда хазанак бўлган полиздан топилган хомак ҳам, пайкал кесагида ёриб ейдиган туйнак ҳам ширин бўлади.* С. Аҳмад, Қадрдон далалар.

ТУЙНУК 1 Эски типдаги маҳаллий уйларнинг деворидан ёки тепасидан ёруғлик кириб туриши учун қолдирилган тешик. *Мана бир томондан дераза ўрнига туйнук очилган кичкина коронғи уйда ўн-ўн беш чоғлик хотин ўтирибди.* С. Зуннунова, Гулхан. *Мадраса ҳужраларининг эшиги икки табақали бўлиб, ёруғ тушиб турсин учун тепасига ганчдан панжара туйнук қилинган.* М. Муҳаммаджонов, Турмуш уринишлари. **Тепа туйнук** том тепасидаги ёруглик тушиб ёки тутун чиқиб туриши учун қўйилган тешик. | Умуман девор ва ш. к.даги ҳар қандай тешик. *Қуралай, ҳой қуралай, Туйнугингдан мўралай. Сен ялла айтганингда, оҳангига йўрғалай.* Ҳ. Ғулом, Тонболта ошиқ.

2 Ҳарбий истеҳком, қўрғон, окоп деворларидаги ўқ отиш учун қилинган махсус тешик.

◆ **Боши (ёки бўйи) туйнукдан чиқиб кетаётгани йўқ** ҳали ёш, балоғат даври ўтган эмас. *Хом ўйлабсиз, ҳалитдан куёв нимаси, [Тошхоннинг] боши туйнукдан чиқиб кетаётгани йўқ.* А. Мирахмедов, Ўт юраклар. *Биронта хотини йўқ одам топилиб қоларди. Қизимизнинг бўйи туйнукдан чиқиб кетаётгани йўқ-ку!* С. Зуннунова, Гулхан. **Ой туйнукка, арава эшикка келганда** иш тиқилинч бўлиб қолгандагина ҳаракатга тушганда айтиладиган ибора.

ТУЙНУҚЛИ Туйнуги бўлган, туйнук қўйилган. *Туйнукли уй.* ▪ *[Қўрғоннинг] унда-мунда туйнукли деворлари мустаҳкам, қўш тавақа дарвозаси ҳам бор.* Ғ. Ғулом, Шум бола.

ТУЙНУҚЧА 1 Қичик туйнук. *Яқинрогингизда ўлмоқ учун, .. душман томонидан уйингизга очилган туйнукчага кирдим.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

2 Баъзи уй ёки маъмурий биноларнинг деворига келиб кетувчи кишилар билан жавоб-муомала қилиб туриш ёки турли билетлар сотиш учун махсус қилинган тешикча, дарча. *Регистратура бўлимининг туйнукчаси.*

ТУЙҚУСДАН *рвш, диал.* Беҳосдан, қўққисдан, кутилмаганда. *Банги бошига туйқусдан совуқ сув қуйилган одамдай, қисиқ кўзлари чарақлаб очилиб кетди.* О. Ёқубов, Ларза. *Тоштемир Ойнисага яқинроқ келиб, тизгинни унинг қўлидан олди ва туйқусдан сўраб қолди: .. Тошкентга олиб кетайми?* Ҳ. Ғулом, Тошкентликлар.

ТУЙҒУ 1 *физиол.* Ташқи таъсирни сезиш, ҳис этиш, қабул қилиб олиш қобилияти; сезги. *Туйғу ёрдамида биз иссиқни ёки совуқни сезамиз. Қуённинг туйғу органлари терида тамомланадиган нерв учларидан иборат.* «Зоология».

2 Руҳий ёки жисмоний кечинмалар, ҳис-туйғулар мажмуи; ҳис-туйғу, ҳис-ҳиссиёт. *Нафис туйғу. Оғриқ туйғуси. Юракни ғаш қилаётган туйғу.* ▪ *Мавж уриб янги каналлардан мусаффо сув келур, Ҳар кўнгил ойнасига ранг-баранг туйғу келур.* Ҳабибий.

3 Кўтаринки руҳ; эҳтирос. *Жўрахон зўр туйғу билан равон оташин гапирарди.* А. Мухтор, Опа-сингиллар.

ТУЙҒУЛИ Сезиш, ҳис этиш қобилияти кучли; сезувчан. *Нафис туйғули қиз.*

ТУЙҒУН I 1 Тез сезиб, фаҳмлаб, пайқаб оладиган; сезгир. *Туйғун бола.* ▪ *Эҳтиёт бўл, туйғун қушлар кўрмасин.* «Алпомиш». *Зафар аста тентирайди ёнса-да кун, Ёши ўнда, жингалак соч, кўзи туйғун.* Ойбек. || *Йигитнинг туйғунин кўрдим, буғишим.* «Куптуғмиш».

2 Туйғун (*эркаклар исми*).

ТУЙҒУН II Қирғий ёки қарчиғайнинг эркаги. *Сувсиз чўлда келади. Полвон Ҳасан, мард Ҳасан. Оч туйғундай чарқиллаб.* «Равшан».

ТУЙҒУНЛИК туйғун I *с. белги оти. Қизчанинг туйғунлиги сезилиб турибди.*

ТУЙҒУСИЗ Сезиш, ҳис этиш қобилияти йўқ ёки кучсиз; ҳиссиз, сезмайдиган. *Тебранолмай фақат мен ётаман Ўз ўрнимда ярим туйғусиз.* О. Юнус.

ТУК 1 Баданда ўсадиган соч ёки жунгнинг ҳар бири; мўй. *Мўйлов туки.* ▪ *Сочининг ҳар бир толаси, қошидаги ҳар бир тук, мижжасидаги ҳар бир киприк кўз ўнгимда турипти.* И. Раҳим, Чин муҳаббат.

2 Баъзи нарсаларнинг устини қоплаб олган майда қилсимон ўсимга. *Шафтолининг туки.* ▪ *Отлиқ шохни ушлади, уни авайлаб ўзига тортди, кейин беҳилардан бирининг чанг босиб ётган тукини қўли билан артди, қалпоқли бошини энгаштириб уни ҳидлади, яна ҳидлади.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

◆ **(Бир) туки ўзгамас** *ёки* **бир тук ҳас кам эмас** айнан ўзи, худди ўзи, ўзгинаси. *Кампир суратни қўлига олиб тикилиб қолди.— Худди ўзи, Кенжагинамнинг ўзи. Бир туки ўзгамас.* С. Аҳмад, Чевара.

ТУКЛИ 1 Баданида туки бўлган; мўйли. *Тукли йигит.* ▪ *Йўғ-е.. ҳиндуларнинг туслари қорамтир, кўз-қошлари қоп-қора бўлади, буларнинг юзлари оқ, қошлари оз тукли сариқ ва кўзлари кўк-ку.* Айний, Қуллар.

2 Устки қисми тук билан қопланган; сертук. *Тукли газлама. Тукли беҳи.*

ТУКСИЗ 1 Баданида туки бўлмаган. *Туксиз силлиқ юз.* ▪ *[Фосиқ афандининг] туксиз қошлари жийрилиб бориб кўк шишали кўзойнакларига қадалди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

2 Устида туки йўқ. *Туксиз шафтоли. Туксиз қовун.*

ТУЛ Эри ёки хотини ўлиб ёлгиз қолган; бева, есир. *Тул хотин. Тул қолмоқ.* ▪ *Қанча-қанча оналар, келинчаклар тул бўлди.* З. Диёр.

ТУЛИЙ Химиявий элемент, оғир, зич металл.

ТУЛИМ *кам қўлл. айн.* **толим.** *Сочни икки тулим қилиб ўрмоқ.* ▪ *Сулув*

оғир тулимини тўлгаб, қовоқ косадан жиндак сув хўплади. А. Мухтор, Опа-сингиллар.

ТУЛКИ 1 Итлар туркумига мансуб, тумшуғи узун, думи майин узун жунли йиртқич сутэмизувчи ҳайвон. *Тулкининг боласи. Қорамтир тулки. Тулки тумшуғидан илинар.* Мақол. | Шу ҳайвоннинг мўйнаси. *Ойсулув уйғониб, унгурнинг оғзига чиқиб турган эди... Сувонжон унга қуён рангли тулкини узатди.* С. Анорбоев, Оқсой. ‖ *Бошига тулки телпак кийган бу отлиқ унга таниш кўринди.* Ҳ. Ғулом, Машъал.

2 *кўчма* Ўтакетган айёр, маккор одам ҳақида. *Қўзбўямачи тулки бўлади, халқ ичида кулги бўлади.* Мақол. ▪ *Ҳақиқатда эса, бу тулкилар уни лақиллатадилар.* А. Қаххор, Сароб.

◆ **Ит олган тулкидай** афти-ангорига қараб бўлмайдиган, афти-боши тирналган, булганган. *Бировни ит олган тулкидай қилмоқ.*

ТУЛКИЛИК тулки 2 *с. белги оти. Тулкилик қилмоқ.* ▪ *Тулкилик-да. Бу одам хирпи бўлиб кетган. Комиссия келиб қолса, сувдан қуруқ чиқиш мақсадида, машиналарни рад қилиб, бўятяпти.* Мирмуҳсин, Қизил дурралар.

ТУЛЛАҚ 1 Бултурги, қари (икки, уч йиллик) туллаган бедана. *Дам олиб ўтирганларга чой ташиётган Тоживой юриб кета туриб, туллакнинг овозидан завқланарди.* Мирмуҳсин, Чиниқиш.

2 *кўчма* Айёр, маккор, фирибгар одам ҳақида. ‖ *Туллак одам.* ▪ *Табиий, булар рўпараларидаги юздан тўқсонни урган ва бир ҳафтада тўрт-беш бозорни оладиган туллаклар... эдилар.* Ш. Ризо, Қор ёғди, излар босилди. **Пихини ёрган туллак** ўтакетган фирибгар, айёр, маккор. *Жиноятчининг каттаси — унинг акаси Зиёдилла. Пихини ёрган туллак.* Ҳ. Ғулом, Машъал.

ТУЛЛАҚЛИК туллак 2 *с. белги оти. Сурхонбой акасининг туллаклик қилаётганини билиб турса ҳам, ... ортиқ баҳслашиб ўтирмади.* И. Раҳим, Тақдир.

ТУЛЛАҚХОНА *эск.* Отларни бўрдоқига боқиш учун мосланган оғилхона.

ТУЛЛАМОҚ Пат, тери ёки юнгини ташлаб янги пат, тери ёки юнг чиқармоқ (ҳайвон, парранда ва ш.к. ҳақида). *Туллаган товуқ.* ▪ *Унинг [чолнинг] оёқлари остида туллаган ориқ ит қимир этмай ётарди.* Ҳ. Турсунқулов, Ҳаётим қиссаси.

ТУЛЛАТМОҚ тулламоқ *фл. орт. н. Бедов минсанг сағрисини силатиб, Арпа бериб олтой боқсанг туллатиб.* «Рустам».

ТУЛПОР 1 Наслдор, чопқир, учқур от; арғумоқ. *Бос олдин, тулпорим, чу, азамат, чу.* Ғ. Ғулом. | *Тулпор отлар ел қувиб илгарилади-да, тепалик ёнбағри билан юриб, ўрмон ичига кириб кетди.* М. Муҳамедов, Қичик гарнизон. **Хоса тулпор** боқилган, чиниққан, узоқ сафарларда, пойгада пишиган наслдор от. *Майдон бўлса, бедов отлар чопилар, Кўп чопилса, хоса тулпор совулар, Хизмат қилсанг, ёринг кўнгли топилар.* «Ширин билан Шакар».

2 *фольк.* Қанотлари бўлган афсонавий учар от.

ТУЛУМ 1 Терисига похол тиқилган бузоқ (боласи ўлган сигирни ийдириш учун қилинади).

2 Ичига похол ва ш. к. тиқиб қотирилган ҳайвон, қуш ва ш. к. *Айиқ тулуми. Бургут тулуми. Лайлак тулуми. Тулум устахонаси.* ▪ *Унинг [Полвоннинг] ёнига бир мунча ўрдак тулумлари уйилиб қўйилганди.* Ж. Шарипов, Хоразм.

3 Меш, саноч, бурдуқ.

ТУМ Ноғоранинг пўкиллаганроқ овоз чиқарадиган тоқаси; *так.* **так** 2.

ТУМАН I Атмосферанинг қуйи қатламларида юзага келадиган майда сув ёки муз зарралари. *Қуюқ туман. Тонги туман.* ▪ *Ҳаво туман бўлганидан ўрмон кўзга кўринмас эди.* М. Муҳамедов, Қаҳрамон изидан. *Бошдан кетди у қора туман, Қирғоқ бўйи яшнаган чаман.* Ғайратий.

ТУМАН II 1 *эск.* Ўн минг. *Бирники мингга, мингники туманга.* Мақол. | Ниҳоятда кўп, саноғига етиб бўлмайдиган, тумонат. *Саломатлик — туман бойлик.* Мақол. ▪ *Шу қонун сабабли туман элларнинг Гуллади қардошлик аввал баҳори.* Ғ. Ғулом.

2 *тар.* Тилла баробарида ўнг минг сўм. [*Соҳиб Доро:*] *Халифамиз ўтган куни девон қуриб, вазирлари ва бекларидан икки туман ақча топиб бермоқни талаб этибдурлар.* М. Осим, Зулмат ичра нур.

3 *тар.* Ўн минг отлиқдан иборат аскарий қисм. *Мен ... бир туман бирла ғанимнинг ўнг қўлидан орқасига ўтиб олдим.* М. Осим, Ўтрор.

ТУМАН III *тар.* Октябрь Революциясига қадар Ўрта Осиёда маъмурий-территориал бўлиниш; уезд; *Шу ўттиз чақиримлик ариқ қазилиб битганда, Наманган ва Андижон туманларидан икки минг ботмонгача ер суғорилар эди.* А. Қодирий, Меҳробдан чаён. *Мардон асли Шеробод туманига қарашли бир қишлоқлик йигит.* М. Осим, Элчилар.

ТУМАН IV *диал.* Тубан, қуйи. **Юзини туман қилмоқ** уятга қолдирмоқ, шарманда қилмоқ. *Сен эшитгин мендай моманг сўзини, Туман қипсан бек отангнинг юзини.* «Алпомиш».

ТУМАН V [*ф-т*] Эронда 1932 йилга қадар муомалада бўлган пул бирлиги.

ТУМАНЛАНМОҚ Туман билан қопланмоқ; хираланмоқ. *Туманланган дераза ойналарига йирик қор парчалари оқ капалакдай уриларди.* Ойбек, Қутлуғ қон.

ТУМАНЛАШМОҚ 1 Хира бўла бормоқ, хираланмоқ. *Кўз олдим туманлашди.*

2 *кўчма* Хиралашмоқ, ноаниқлашмоқ.

ТУМАНЛАШТИРМОҚ туманлашмоқ *фл. орт. н.*

ТУМАНЛИ 1 Туман қоплаган, туман босган. *Туманли кун.* ▪ *Кеча қоронғи ва туманли эди.* Ойбек, Қутлуғ қон. *Тегирмон йўлаги ун тўзони ичига кўмилиб, кеч кузнинг қуюқ туманли ҳавоси манзарасини беради.* А. Қодирий, Обид кетмон.

2 *кўчма* Аниқ эмас, ноаниқ, норавшан. *Туманли тасаввур. Туманли фикр.* ▪ *Шукуржоннинг миясида яна чақмоқ чақнагандай бўлди-ю, ўн йиллар давомида дилига озор бериб келган туманли ўйларнинг ҳаммасини бирдан ёритиб юборди.* О. Ёқубов, Ота изидан.

ТУМАНЛИК 1 Туман билан қопланганлик; хиралик.

2 Туман босган, қоронғи жой. *Саидий шу дарвоза ва шу занжирнигина оддий деб билиб, ичкарини сира кўз олдига келтирмас ва келтирмоқчи бўлганда, фақат бир туманликнигина кўрар эди.* А. Қаххор, Сароб.

3 *астр.* Ердан жуда узоқда жойлашган ва Сомон йўлига ўхшаш кўринишга эга бўлган юлдузлар системаси. *Галактик туманликлар.*

ТУМБОЧКА [*р*] Қичкина пастак шкафча. *Ҳар бир каравот бошида биттадан тумбочка, оёғида — биттадан тахта курси.* Ҳ. Ғулом, Машъал.

ТУМОВ Бурун шиллиқ пардасининг яллиғланиши ва бунинг натижасидан бурундан сув, назла оқиш касаллиги. *Тумов бўлмоқ.*

ТУМОВЛАМОҚ Тумов бўлиб қолмоқ. *Сайёра тумовлаб бир-икки кун мактабга келмади.* П. Қодиров, Қалбдаги қуёш.

ТУМОВЛАНМОҚ *айн.* **тумовламоқ.**

ТУМОНАТ Саноғига етиб бўлмайдиган, ниҳоятда кўп одамлар тўпи; халойиқ. *Унинг шовқин-суронига бир зумда тумонат тўпланди.* ▪ *У [Ҳайри] онасиданми, бувисиданми мерос бўлиб қолган минг ямоқ банорас паранжисини номига ёпиниб олган, кўзлари тумонат ичидан кимнидир қидиради.* А. Муҳиддин, Қирқ бахт эгалари. **Тумонатни (бошига) йиғмоқ** бирор сабаб ёки бахона билан кўп одам тўпламоқ, йиғмоқ. *Акангни уйлантирамиз. Кеча тўй юбордик. Эртага тумонатни бошимизга йиғамиз.* С. Аҳмад, Уфқ.

ТУМОР 1 Диний-хурофий тушунчага кўра гўё кўз тегишидан, бало, офат, инс-жинс ва ш. к.дан сақлайдиган, ичига дуо битилган қоғоз жойланган учбурчак нарса (одатда бўйинга, қўлтиққа, сочга тақилади ёки кийимнинг ички қисмига тикиб қўйилади). *Дуо тумор. Кўз тумор.* ▪ *Нима бу, қандай тумор, Дўппи ичра чатилган.* Ғ. Ғулом. *Комсомол значоги нақадар азиз нарса! Бўйнингдаги эскилик қолдиги — туморга бало борми?* Б. Раҳмонов, Қилмиш — қидирмиш.

2 *этн.* Хотин-қизларнинг кийим устидан бўйинга осиладиган ёки елкага осиб қўлтиққа тушириб юриладиган

безаги. *Бўйин тумор. Қўлтиқ тумор.*

3 *сфт, с. т.* Учбурчак шаклга эга бўлган. *Тумор қартали калиш. Тумор ер.*

ТУМОРНУСХА Туморга ўхшаган, тумор шаклидаги. *Туморнусха хат.*

ТУМОРТАХЛИТ *айн.* **тумornусха.** *У [Бегижон] .. тумортахлит букланган бир қоғозни менга узатар экан, ҳаё босгандан бўлса керак, иягида марварид доналари сингари майда-майда терлар пайдо бўлди.* Н. Сафаров, Севги.

ТУМОРЧА 1 **тумор** *с. кичр.*

2 Тумор шаклидаги, туморга ўхшаш. *Фақат неча минг километрлар йўл босиб келган туморча хат унга [Пўлатжонга] тасалли берди.* С. Аҳмад, Қадрдон далалар.

ТУМОҚ 1 *диал.* Қулоқли иссиқ қалпоқ; қулоқчин. *Орқада бошига қозоқи тумоқ кийган подачи бола ҳа деб шовқин солар эди.* А. Мухтор, Қорақалпоқ қиссаси.

2 Ўргатилган ов қушининг бошига кийдириладиган тери қалпоқча.

ТУМСА Туғмайдиган, сути йўқ. *Тумса сигир.* || *Сенга қараб бўтадайин бўзлайман, Фикрим шудир ўзим сира тинмайман, Мен тумсага агар сутни бермасанг, Олган омонатинг ол деб йиғлайман.* «Зулфизар билан Авазхон».

ТУМСАЙМОҚ *айн.* **тумтаймоқ.** *Боқижон тумсайиб, оғзини очган ҳолда ҳаммага маъносиз тикилди.* Ойбек, О. в. шабадалар.

ТУМТАЙИШМОҚ **тумтаймоқ** *фл. бирг. н. Қизлар хирмонда тумтайишиб, бир-бирларига тескари қараб ўтиришибди.* И. Раҳим, Чин муҳаббат.

ТУМТАЙМОҚ Бирор нарсадан хафа бўлиб, ранжиб ёки жаҳли чиқиб қовоқ солиб ўтирмоқ; тумшаймоқ. *У боласининг бугун жуда ҳам тумтайиб олганига ҳайрон бўлар, уни гапга солиш, паришонлигини тарқатиш учун турли саволлар берар .. эди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. *Каримберди индамади, бадтар тумтайди.* С. Маҳкамов, Дала тонги.

ТУМТАРАҚАЙ: тумтарақай бўлмоқ *ёки* **тумтарақай бўлиб кетмоқ** (*ёки* **қочмоқ**) ҳар томонга тартибсиз тарқалиб, тўзиб кетмоқ, қочиб қолмоқ, жуфтакни ростламоқ. *Шу пайтда ҳайдаб бораётган қўйларимиз, худди бўри теккандай, ҳуркиб, тумтарақай бўлиб кетди.* Ғ. Ғулом, Шум бола. *Сир очилгандан вазимага тушган каллакесарлар ўша куниёқ тумтарақай бўлиб қочишди.* М. Ўринхўжаев, Унутилмас кунлар. *Эшик очилиши ҳамон болалар тумтарақай қочиб кетишди.* И. Раҳим, Зангори кема капитани. **Тумтарақай қилмоқ** ҳар томонга тартибсиз равишда қочишга мажбур этмоқ; тор-мор келтириб тўздириб юбормоқ. *Самарқанддан мададга чиққан шўро қизил аскарлари Китоб бегининг жуда катта қўшинини тумтарақай қилиб, Ғузорга келибди.* Ш. Тошматов, Эрк қуши.

ТУМУШМОҚ *диал.* Тумшаймоқ. *Унинг тумушиб тўнига ўралиб туришини кўрган деҳқон, раҳми келди шекилли, аста эгилиб юзларига тикилди.* Ш. Рашидов, Бўрондан кучли.

ТУМШАЙМОҚ 1 *айн.* **тумтаймоқ.** *Нега тумшайиб олдинг, йигит?* ▫ *Қишлоққа ишга бориш ниятим қатъийлигини билгач, мендан ўзини олиб қочиб, тумшайиб юрди.* Н. Ёқубов, Хаёлимдаги қиз.

2 *кўчма* Ёғса-ёғгудек тус олмоқ, айниқоқ, буркаб олмоқ (ҳаво ҳақида). *Ҳавони қаранг, жуда тумшайиб олди. Ғўзалар сал ўзини тутиб олса яхши бўларди.* С. Зуннунова, Олов.

ТУМШУҚ 1 Қушларнинг оғзи билан бириккан, чўқиш ва зарб бериш учун хизмат қиладиган ўткир учли шохсимон аъзоси. *Товуқнинг тумшуғи.* ▫ *Лайлакнинг бўйи новча, тумшуғи бор тарновча. Лапанглайди учганда, Уясидан кўчганда.* Уйғун.

2 Ҳайвонлар бошининг олд қисми. *Чўчқанинг тумшуғи.* ▫ *Елиб-йўрғалаб кетаётган тўриқ дафъатан тумшуғини баланд кўтариб, қаттиқ кишнади.* С. Анорбоев, Оқсой. «*Тарзан*» *боягидай буйруқни бажариб, қанд «мукофот» олиси келдими, сахий эгасининг оёғига ялпоқ тумшугини суркади.* Ҳ. Назир, Сўнмас чақмоқлар. | *с. т. дагл.* Афт-башара; калла, бош. *Раис унинг тумшуғи олдига келиб дўқ урди.* Ш. Рашидов, Бўрондан кучли. *У [Мадаминхўжа] бориб мутаҳам қозининг тумшуғига туширгиси ё ифлос башарасига тупургиси келди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

3 *кўчма* Бирор буюм ва ш. к.нинг олдинга чиқиб турган қисми, бурни. *Қеманинг тумшуғи. Милтиқнинг тумшуғи.* ▫ *Ҳолиқ кўзлаб туриб оғир этигининг тумшуғи билан бир тепди.* Ҳ. Назир, Чўл ҳавоси. *Бировга тумшуғи ўйқ обдаста сотибсиз, бировнинг олган чилопчини тешик чиққанмиш.* Т. Обидов, Юсуфжон қизиқ.

◆ **Тумшуқ тиқмоқ** бирор ишга ноўрин аралашмоқ; бирор ерга суқулмоқ. *Қайси ёв тумшуқ тиқар, унга жавоб шу дафъатан: «Э ўлимтиклар, келинг, гўру кафан ишқи билан».* С. Абдулла.

ТУМШУҚЛИ Тумшуғи чиққан; уч.ли. *Ўрдак тумшуқли этик.*

ТУМШУҚЛИК От, эшак, ит каби ҳайвонлар тумшуғига кийгизиладиган махсус пухта; бурундуқ.

ТУМШУҚЧА 1 **тумшуқ** *с. кичр. Улар [чумчуқлар] бир-бирларини қувишиб ўйнашар, .. ўткирғина тумшуқчаларини шохга уриб тозалашар, .. яйрашар эди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

2 *айн.* **сўргич.**

ТУН Сутканинг кун ботишидан кун чиққунгача, оқшомдан тонг отаргача бўлган қисми. *Ойсиз тун. Тун палаги. Ой тунда керак, ақл кунда керак.* Мақол. *Тунсиз кун йўқ, доғсиз лола йўқ.* Мақол. ▫ *Очил ярим тунгача кўчаларда тентираб юрди, ётоққа борса, яна тун бўйи ухлай олмай чиқишини билар эди.* П. Қодиров, Уч илдиз. *Кечалари юлдуз тўла осмонга тикилиб, тунни тонгга улаб, қушлар наъмасидан, сувлар шилдирашидан кўнгилга аллақандай юпанч изларди.* С. Аҳмад, Уфқ.

ТУНАМОҚ Бирор жойда тунни уйқу билан ўтказмоқ, кечаси ётиб қолмоқ. *Хирмонда тунамоқ.* ▫ *Бозорни кутиб, икки-уч кун .. самоварда тундик.* Ғ. Ғулом, Шум бола. *Иван Борисович бир неча кундан бери дала шийпонида тунаб қолади.* Ш. Рашидов, Бўрондан кучли.

ТУНАЛМОҚ **тунамоқ** *фл. мажҳ. н. Бугун дала шийпонида туналади.*

ТУНАТМОҚ **тунамоқ** *фл. орт. н. Қўйларни яйловда тунатмоқ.*

ТУНАШМОҚ **тунамоқ** *фл. бирг. н. Йўл узоқ, ҳамма қизлар шийпонда тунашаяпти.* П. Сафаров, Ҳаёт мактаби.

ТУНГАН *с. т:* Тунгони. *Ора-сира тунганлар ҳам кўриниб қолади. Улар аёллар кўйлагига ўхшаш узун камзул кийган.* Ҳ. Нумъон, А. Шорахмедов. Ота.

ТУНГИ Тунда бўлган ёки бўладиган; тундаги, тун оғушидаги; кечки. *Тунги смена. Тунги салқин.* ▫ *Асаб, тунги уйқусизлик Қудратни толиқтирган эди.* З. Фатхуллин, Сўнмас юлдуз.

ТУНГОНИ қ. **тунгонилар.** *Тунгони тили.* || *Тунгони аёл.*

ТУНГОНИЛАР Хитой Халқ Республикасининг шимоли-ғарбида яшовчи, хитой тили шеваларидан бирида сўзлашувчи халқ номи (бу халқнинг бир қисми 19 аср охирларида Россияга, уларнинг ҳозир, асосан, Қозоғистон ва Қирғизистон территориясида яшовчи авлодлари ҳам шу ном билан аталади).

ТУНД [*ф-т*] 1 Кўп гапиравермайдиган, индамас, камгап, камсуҳан. *Тунд, камгап, кекса жарроҳ .. ҳар бир сўзни ўлчагандай, оҳиста тушунтира бошлади.* Ойбек, Навоий.

2 Муомаласи совуқ, қўпол муомала, кўрс. *Тунд одам.* | Кишига ёқмайдиган, қаттиқ тегадиган, дағал, қўпол. *Эҳсон устал [стол] ёнига бориши билан Саидийнинг тунд гапини эшитмаган, Саидийни кўрмаган бўлди.* А. Қаххор. Сароб.

3 Кўриниши, чеҳраси совуқ, бадчеҳра, бадқовоқ. *Тунд башара.* ▫ *Очилгани келган хотинларнинг кўпчилигини эрлари етаклаб келарди .. Уларнинг баъзилари қувноқ, баъзилари тунд.* С. Зуннунова, Гулхан.

ТУНДЛАШМОҚ Тунд бўлмоқ, тунд бўла бормоқ, қўполлашмоқ. *Хура унинг [Камолнинг] башараси тундлашиб, катта-катта қора кўзлари ғазабдан чақнаганини кўрди.* Ш. Ғуломов, Сахрода.— *Бўпти. Шундай қиламиз,— деди Шербек қатъий. Унинг юзи кўланка тушгандай тундлашди.— Тўламат ака, энди менга тўрикни беринг.* С. Анорбоев, Оқсой.

ТУНДЛИҚ тунд *с. белги оти.* [Эсон:] *Акасида мастона бир қатъият, сўз ўтмас бир тундликни кўрди.* Ҳ. Назир, Ким ҳақ?

ТУНДРА [*р*<*финча*] Арктик минтақанинг ўта совуқ иқлимли ўрмонсиз, йўсинлар билан қопланган жанубий зонаси.

ТУН-КУН, туну кун 1 Кеча-ю кундуз, кечаси-ю кундузи, сутка давомида. *Олтин билак узук тақма, билагингни оғритар, Тун-кун сени мен ёд этдим. Мени кимлар ёд этар.* Ҳамза.

2 Ҳамиша, ҳамма вақт, тинимсиз. *Тун-кун ишламоқ.*

ТУННЕЛЬ [*р*<*инглз*] Тоғ ичидан ёки ер остидан ўйиб очилган йўл, ўтиш жойи. *Метрополитен туннеллари. Тоғ туннели. Туннель қазимоқ.* ▪ *Ўрмонзор йўли худди тоғ тагидан кесиб ишланган туннель йўлга ўхшайди.* Н. Сафаров, Жангчи шоир.

ТУНОВ: тунов куни 1) ўтган куни, бурноги куни. *Тунов куни бошим оғриб қолганини чақирсам, [қайнонам] ҳайдаб юборди.* Ғайратий, Савлатхон; 2) яқинда, ўтган яқин кунларнинг бирида. *Шоир Ҳайдарнинг янги шеърлари тунов куни ёзувчилар ўртасида муҳокама қилинган эди.* М. Муҳамедов, Қаҳрамон изидан.

ТУНОВГИ *с. т.* Тунов кунги, тунов куни, яқинда юз берган. *Туновги тўй. Туновги мажлис.*

ТУНУҚА Том ёпиш ва бошқа мақсадлар учун махсус тайёрланган юпқа тахта-тахта темир. *Оқ тунука. Руҳ тунука.* || *Тунука том. Тунука чойнак. Тунука печка. Тунука томли уй.* ▪ *Новвот опа ишдан қайтиб келганда, Ўринжон ўзи ясаган уйчанинг устига тунука қоқаётган эди.* Ойдин, Ўзи монанд. *Самандаров этигининг қўнжидан тунука кутича чиқариб махорка ўради.* А. Қаххор, Қўшчинор.

ТУНУҚАЛИ Тунука билан ёпилган, тунука қопланган (том ҳақида).— *Тошкентдаги уйлардан чакка ўтмаса керак-а? — деб сўради у.— Ўтадиганлари ҳам бор. Лекин кўпи тунукали уйлар..— деди Элмурод.* П. Турсун, Ўқитувчи.

ТУНУҚАСОЗ 1 Томга тунука қоқувчи мутахассис; тунукачи.

2 Тунукадан турли асбоб-анжом ясовчи уста; тунукачи.

ТУНУҚАСОЗЛИҚ 1 **тунукасоз** *с. касб оти. Тунукасозлик қилмоқ. Тунукасозликни ўрганмоқ.*

2 Тунукасозлар устахонаси жойлашган раста, қатор.

ТУНУҚАЧИ *айн.* **тунукасоз.** *Баланд том устида эмаклаб юриб тунукачилар тунука қоқардилар.* П. Турсун, Ўқитувчи.

ТУНУҚАЧИЛИК тунукачи *с. касб оти. Тунукачилик билан шуғулланмоқ.*

ТУНҚОТАР *тар.* Тунги қоровул, соқчи. *Таниш қўнғироқларнинг товушини эшитган тунқотар дарвозани очгач, кўзи мудҳиш воқеани кўрди.* Ж. Шарипов, Хоразм.

ТУНҚОТМОҚ *фольк.* Кечаси билан сергак, бедор бўлмоқ, ухламай чиқмоқ; тунда қоровуллик қилмоқ. *Равшанбек тунлар тунқотиб йўл тортди.* «Равшан».

ТУП Ўсимлик ёки дарахтнинг ҳар бир донаси. *Бир туп дарахт. Ўн туп олма кўчати. Ғўзанинг тупи.* ▪ *Сал кам миллион туп дарахти бор Тошкентда нима кўп, сершоя жойлар кўп.* П. Қодиров, Уч илдиз. [Фарғонанинг] *ҳар туп мевасидан бол томади.* Шуҳрат, Шипелли йиллар.

◆ **Туп қўйиб палак ёзмоқ** (*ёки отмоқ*) *қ.* **палак** I.

ТУПЙК [*р*] Боши берк кўча ёки йўл. *«Инспектор» ишнинг ўнғай кўчаётганлигидан бениҳоя хурсанд ҳолда иккинчи тупикдаги иккинчи эшикни тақиллатди.* С. Искандаров, Товламачи.

ТУПКА: бир тупканинг тагида *ёки* **бир тупкада** жуда ҳам узоқ, чекка жойда. *Уйи бир тупканинг тагида экан.* ▪ *Хўжабековни тупканинг тагидан бўлса ҳам топиб келамиз .. Халқ олдида ҳисобот берсин!* С. Анорбоев, Оқсой. *Ёнимда юриш отангга буюрмовди, сен ҳам мени ташлаб, укаларингнинг кўзларини жовдиратиб, бир тупкада юрсанг, мен куймай ким куйсин!* П. Ёқубов, Хаёлимдаги қиз.

ТУПЛАМОҚ Оғиздан тупук, сўлакай, балғам ва ш. к. ташламоқ, тупурмоқ. *Балғам тупламоқ. Оғиздаги носвойни туплаб ташламоқ.* ▪ *Элликбоши .. лой ва қон аралаш туплайди.* Ойбек, Қутлуғ қон.

ТУПЛАШМОҚ тупламоқ *фл. бирг. н.*

ТУППА 1 Суюқ ош учун тайёрланадиган узма ёки кесма хамир. *Уврага уқувинг йўқ, паловни ланж қиласан, сомсани ёполмайсан, туппани кесолмайсан.* А. Қодирий, Меҳробдан чаён.

2 Шундай хамир солиб пиширилган суюқ ош.

ТУППАК *с. т.* Лой соққани пуфлаб қуш отиш учун махсус тайёрланган қамиш най. *Туппак билан чумчуқ отмоқ.*

ТУППАКЧИ Туппак отувчи.

ТУППА-ТУЗУК Биноийдек, яхши, тузук; дуппа-дуруст. *Ўзингиз туппа-тузук қиз экансиз-у, наҳотки ҳукуматимизнинг буйруғини инобатга олмасангиз-а!* Н. Сафаров, Замон. *Мен сизни механик десам, туппа-тузук монтёр ҳам экансиз-ку!* А. Мираҳмедов, Ўт юраклар. || *Машинани туппа-тузук бошқариб юрувдим-у, лекин интизомни бузиб қўйдим.* Ҳ. Назир, Ўтлар туташганда.

ТУПРОҚ 1 Қавлаш, чопиш, ҳайдаш натижасида сочилувчан ҳолга келган ер қатлами; ер. *Бир ҳовуч тупроқ. Тупроқ уюми. Ўрани тупроқ билан кўмиб ташламоқ. Тупроқ олсанг, олтин бўлсин.* Мақол. || *Чуқурликлардан ирғитилаётган тупроқ окопларнинг чап қирғоқларида тоғ бўлиб кўтарилмоқда.* И. Раҳим, Чин муҳаббат. | Гард; чанг. *Кечирасиз, қўл бериб ҳайрлашай десам, қўлим тупроқ.* Ойдин, Икки кўзи шунда. *Ҳа, мулла Ғулом, тизаларингиз тупроқ, намозни ерда ўқидингизми?* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

2 Ер қобиғининг ўсимлик ризқ олиб ўсадиган устки қатлами; ер. *Қора тупроқ. Қумлоқ тупроқ. Тупроқ картаси. Тупроқ-иқлим шароити.* ▪ *Мирзачўлнинг тупроғи Бўлар ёшликнинг боғи, Тошар севги булоғи, Тўлдириб дил жомини.* Ё. Мирза.

3 Ўлган кишининг хоки; хок. [*Курбон ота*] *«бир сиқим тупрогим бегона юртда қолиб кетмаса экан», деган ўйга борди.* А. Қаҳҳор, Тўй.

4 *кўчма* Юрт, ўлка; территория. *Афғонистон тупроғи.* ▪ *Шу табаррук муқаддас тупроқ — Ўзбекистон, мардлар ўлкаси. Ўтмишдан келгуси кўпроқ, Бахтин олиб берар елкаси.* Ё. Мирза.

◆ **Бу ернинг тупроғи оғир** бу ерни ташлаб кетиш осон эмас, бу ерни ташлаб кетишга ҳеч кимнинг кўзи қиймайди. **Тупроғи шу ердан олинган** 1) *дин.* шу ернинг тупроғидан бунёдга келган; 2) *кўчма* умрбод шу ерда қолади.— *Дўсматов ўзимизники,— деди Сотволди,— Дўсматовнинг тупроғи шу ердан олинган. Ҳеч қаёққа кетолмайди.* П. Турсун, Ўқитувчи. **Тупроғини ялаб қолмоқ** кўп йиллар бир ерда ўқимоқ, таҳсил кўрмоқ. *Шокир мадраса тупроғини ялаб ётишга тоб тоқати йўқ йигит эди.* М. Осим, Элчилар. **Тупроққа қориштирмоқ** ган билан эзмоқ, мулзам қилмоқ; обрўсини бир пул қилмоқ. **Тупроқдан ташқари** ҳаёт, тирик, барҳаёт. *Яраларим унча оғир эмас, мана тупроқдан ташқари юрибман.*

ТУПРОҚЛИ 1 Тупроғи қалин, кўп, сертупроқ; тупроқ босган; чанги чиқиб ётган. *Улар билқ-билқ тупроқли кўчада чанг кўтармасликка тиришиб, отни секинроқ ҳайдашди.* Ойбек, Қутлуғ қон. [*Домла:*] *Ёлғон дуохонлик қиламан деб, уч-тўрт пуд тупроқли кигиз тагида қолдим: Э, худо, ўзинг асрагин!* Ҳамза, Туҳматчилар жазоси.

2 Тупроқнинг маълум турига эга бўлган. *Шербек Кучқорга тикилганча ўйланиб қолди.— Ҳар ҳолда ватани — қора тупроқли Россия чўллари.* С. Анорбоев, Оқсой.

ТУПРОҚЛИК Тупроқ уюлган жой, тупроқ билан банд бўлган жой. *Бир кундан кейин Ҳилол ўзига келди, кўзини очса, бир қоронғи тупроқликда ётибди.* «Гўрўғли».

ТУПРОҚШУНОС Тупроқшунослик бўйича мутахассис олим. *Ўзбек тупроқшунослари.* || *Тупроқшунос олим.*

ТУПРОҚШУНОСЛИК Тупроқ хусусиятларини ўргападиган фан. *Тупроқшунослик институти.*

ТУПУК 1 Оғиз бўшлиғида сўлак безлари ишлаб чиқарувчи ва овқатни ҳазм қилиш учун хизмат қиладиган суюқлик. *Тупук ютмоқ.* ▪ *Овқат оғизда атала ҳолига келиб, тупук билан аралашгандан кейин ошқозонга,*

ундан ичакка ўтади. Н. Исмоилов, Қасалларни парвариш қилиш.

2 Шу суюқликнинг тупуриладиган бўлаги. *Қаҳратон қиш. Туп десангиз, тупугингиз музлайди.* Ойдин, Ҳазил эмиш.

ТУПУКЛАМОҚ Тупук билан ҳўлламоқ. *Тупуклаб ёпиштирмоқ. Ипнинг учини тупуклаб эшмоқ.*

ТУПУРИҚ *кам қўлл. айн.* **тупук.**

ТУПУРИҚЛАМОҚ *кам қўлл. айн.* **тупукламоқ.**

ТУПУРИНМОҚ тупурмоқ *фл. ўзл. н.*

ТУПУРИШ тупурмоқ *фл. иш оти. Лаънатининг ўзини бир қўлга тушириб, башарасига тупуриш керак эдида.* Шуҳрат, Шинелли йиллар.

ТУПУРМОҚ *айн.* **тупламоқ.** *Осмонга тупурсанг, бетингга тушар.* Мақол. ▪ *У .. огзидаги носини тупуриб, «бисмилло» деганича шимининг почасини шимариб, кетмон билан ўртага тушди.* С. Аҳмад, Лаъли Бадахшон.

ТУР 1 Белгилари, хоссалари, вазифаси ва ш. к. билан умумий бўлган бир группа ёки бутунлик ташкил этган нарсаларнинг хили, нави, кўриниши. *Пойабзал турлари. Газлама турлари. Спорт турлари. Қўшин тури (ҳарб.).*

2 *биол.* Ўсимлик ва ҳайвонлар систематикасида бирор туркумга мансуб алоҳида сифатга эга бўлган форма, тасниф бирлиги. *Уссурй қобони япон чўчқасининг бир тури.*

3 *грам.* Грамматик категория хили. *Олмош турлари.*

4 Иш-ҳаракат, фаолият, юриш-туриш ва ш. к. тарзи; тахлит, зайл, тус. *Элликбоши бир минут қадар сукут қилиб, ҳалиги «икки оғиз» сўзни қай турда бошлашни ўйлади-да, жилмайиб қўйди.* Ойбек, Қутлуғ қон.— *Бугун эрталаб домла бизникига келган эди,— деди Султонали жиддий турда.* А. Қодирий, Меҳробдан чаён.

ТУР [*р<фр*] (у — *чўзиқ*) Даврали спорт мусобақаларида бир қур ўйин. *Шаҳмат турнирининг учинчи тури. СССР футбол чемпионатининг биринчи давра учинчи тури.*

ТУРАНГА *кам қўлл. айн.* **туранғи.**

ТУРАНҒИ Теракнинг тўқайзорларда ўсадиган бир тури. *Улар [колхозчилар] трактор юрадиган ерларни тозалаб, хас-хашакларга ўт қўядилар, юлғун ва туранғи чангалининг томирларини кавлаб, тракторларга йўл очардилар.* Ш. Рашидов, Бўрондан кучли.

ТУРАР: турар уй кишилар истиқомат қиладиган ёки истиқомат қилиш учун белгиланган уй. **Турар жой** 1) *айн.* **турар уй.** *Турар жой ва жамоат бинолари. Турар жой қурмоқ;* 2) киши ёки кишилар яшаб турган уй, жой. *Турар жойингизнинг адресини беринг.* ▪ *Халқ судларининг маслаҳатчилари ишчилар, хизматчиларнинг ишлаб турган жойлари ёки турар жойларида ўтказиладиган умумий йиғилишларида сайланади.* «ЎзССР Конституцияси».

ТУРБАТ [*а*] *эск. кт.* Дахма, мақбара, соғона.— *Шу турбатда истиқомат қилиб ётган Хўжайбон ҳазратлари,— деб фаррош қабрни кўрсатибди.* Айний, Эсдаликлар.

ТУРБИНА [*р<лат*] Сув, буғ ёки газ кучи билан ишлайдиган двигатель. *Буғ турбинаси. Газ турбинаси. Турбина заводи.*

ТУРБИНАЛИ Турбинага эга бўлган, турбина ўрнатилган. *Буғ турбинали электростанция.*

ТУРБИНАЧИ Турбина ишлаб чиқарувчи ёки турбинага қаровчи мутахассис. *Турбиначи слесарлар.*

ТУРБОБУР [*р*] *тех.* Чуқур қудуқларни (мас., газ, нефть қудуқларини) бурғилайдиган гидравлик аппарат. *Тез орада Газободга турбобур ускуналари етиб келди.* И. Раҳим, Тақдир.

ТУРБОГЕНЕРАТОР [*р*] *тех.* Турбинадан ҳаракат олиб у билан бирга ишлайдиган электр генератор.

ТУРДОШ Бир турдаги, бир хилдаги, бир хил. *Турдош касбларни эгалламоқ.*

◆ **Турдош от** *грам.* бир турдаги предметларнинг номини англатадиган отлар; *тақ.* **атоқли от.**

ТУРИБ-ТУРИБ 1 Кўп вақт тик қолиб, кўп вақт ўтказиб. *У остона олдида туриб-туриб орқасига қайтди.*

2 Вақт ўтган сайин, борган сари, тобора. *Унинг гаплари туриб-туриб менга алам қиляпти.* ▪ *Туриб-туриб бехуда хаёллар чулғаб олади. Не машаққатлар билан борганимдан кейин, [Муроджон] яхши қабул қилса тузук.* Ғайратий, Узоқдаги ёр.

3 Кўп вақт фикр юритиб, ўйлаб-ўйлаб. *Туриб-туриб топган жавобинг шуми?*

ТУРИЗМ [*р<фр*] Ҳам дунёни кўриш, билиш, ўрганиш, ҳам дам олиш мақсадида қилинадиган сайр-саёҳат. *Халқаро туризм.* | Пиёда, велосипедда, чанғи ва ш. к. да ўтказиладиган юриш — спорт тури.

ТУРИЛМОҚ 1 **турмоқ** 1, 2, 4—7, 13 *фл. мажҳ. н. Оёқ босиб турилган жой. Қурилиш материаллари кетма-кет етказиб турилди.* ▪ *Гира-шира тонгда турилди яна Боболар мисоли керишиб кўкрак, Қайиқлар ов сари бурилди яна.* М. Икром.— *Оз-моз ичиб турилса, зарари йўқ,— гапга тушди Қамбар,— баъзи вақт, Йўлчибой, юрагим тарс ёрилгудай бўлади, дунё кўзимга қоронғи кўринади.* Ойбек, Қутлуғ қон.

2 Тиралмоқ, қадалмоқ. *Беҳи томогимда турилиб қолди.*

ТУРИСТ [*р*] Туризм билан шуғулланувчи киши; туристик саёҳат, юриш қатнашчиси. *Чет элли туристлар. Москвага турли мамлакатлардан туристлар келиб турибди.*

ТУРИСТИК [*р* туристический) Туризм, туристларга оид. *Туристик саёҳат. Туристик путёвка.*

ТУРИШ 1 **турмоқ** 1—14 *фл. иш оти. Қўшни қўшнидан эрта туришни ўрганади.* Мақол. ▪ *Гулнор.. оёқда туришга ожиз, тинкаси қуриган бир хаста каби, умидсизлик билан яна секингина ўтирди.* Ойбек, Қутлуғ қон. *Отабек бу хабарни совуққина эшитиб ўтирар ва фотиҳа ўқиб туришга ҳозирланар эди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

2 Вазият, аҳвол; ҳол. *Бу туришда иш битмайди. Шаҳмат ўйини шу туришда кечиктирилди. Туришидан у сенга ўхшаб кетади.*

3 *эск. грам. айн.* **нуқта.** *Туриш белгиси.* **Ярим туриш** *айн.* **вергул.**

4 *эск. айн.* **пауза.**

◆ **Туриш бермоқ** бардош бермоқ, чидам бермоқ, чидамоқ. *Бай-бай .. мен еган қаймоқларни ариқ қилиб оқизсангиз, ҳеч қандай тўғон туриш бермайди. Шунинг учун қаймоқнинг яхши-ёмонини дарров ажратаман.* Л. Қаххор, Икки ёрти бир бутун. **Қуёшнинг туриш нуқтаси** *астр.* Қуёшнинг эклиптика бўйлаб ҳаракатида энг шимолий (қишда) ёки энг жанубий (ёзда) нуқтадан ўтиш пайти; шу пайтларда (яъни 22 март ва 22 декабрда) кун-тун баравар бўлади.

ТУРИШМОҚ турмоқ 1, 4, 5—8 *фл. бирг. н. Болалар кўчада туришибди. Бу йигитлар ҳарбий учётда туришади. Солдатлар қатор туришди. Улар қишлоқда туришади.* ▪ *Дастурхон йиғиштирилди, намозгар яқинлашганидан, уччовлари таҳорат қилиш учун туришди.* Ойбек, Қутлуғ қон.

ТУРК *қ.* **турклар** 1. *Турк тили.* || *Турк аёл.*

ТУРКИГЎЙ *эск.* Туркий тилда ўқувчи ва ёзувчи. *Туркигўй шоир.*

ТУРКИЙ 1 Турк халқи, тили ва маданиятига оид (*қ.* **турклар** 1).

2 Турк халқлари, уларнинг тили ва маданиятига оид (*қ.* **турклар** 2). *Туркий тиллар. Туркий халқлар.*

ТУРКЛАР 1 Туркиянинг асосий аҳолисини ташкил этувчи халқ, турк халқи.

2 Туркий тиллардан бирида сўзлашувчи халқларнинг умумий номи.

ТУРКМАН *қ.* **туркманлар.** *Туркман тили. Туркман маданияти.* || *Туркман аёл.*

ТУРКМАНИ 1 Туркманларга хос, туркманларга оид. *Туркмани телпак. Туркмани чакмон.*

2 Майизнинг бир нави.

ТУРКМАНЛАР Туркманистон ССРнинг асосий аҳолисини ташкил этувчи халқ; туркман халқи.

ТУРКМАНЧА 1 Туркманларга, туркман халқига, унинг тили, адабиёти ва маданиятига оид. *Туркманча рақс. Туркманча кийим.*

2 Туркман тили. *Сиз туркманча(ни) биласизми?* || *Туркманча гапирмоқ.*

ТУРКОЛОГ [*р* тюрколог] Туркология бўйича мутахассис, олим; туркшунос. *Ўзбек туркологлари.* || *Турколог олимлар.*

ТУРКОЛОГИЯ [*р* тюркология] Туркий халқларнинг тили ва маданиятини ўрганувчи фанлар мажмуи; туркшунослик. *Совет туркологияси. Туркология фани.*

ТУРКОНА 1 *эск.* Туркий тил ва адабиётга оид; туркий. *Туркона байт.* ▪ *Келиннинг атрофида, орқасида келаётган гуруҳ-гуруҳ аёллар туркона расм билан «ёр-ёр» айтдилар.* Ойбек, Навоий.

2 Халқ медицинасига оид; хонаки. *Туркона дори.* ▪ *Отинларнинг туркона эми тариқча бўлсин отамга таъсир бермади.* Ғайратий, Ёшлигимсиз.

ТУРҚУМ 1 Тўда, тўп, группа. *Бир туркум одамлар.* ▪ *Учинчи туркум фотиҳахонлар келгандан сўнг, махдум Анвар олдига киши юбориб, уни чақиртириб келишга мажбур бўлди.* А. Қодирий, Мехробдан чаён.

2 Бир-бирига боғлиқ бўлган, бир бутунни ташкил этган бир неча асар, лекция ва ш. к.; цикл. *Партия тарихи бўйича лекциялар туркуми. Пахтакорлар ҳақидаги шеърлар туркуми.*

3 *биол.* Ўсимлик ва ҳайвонлар систематикасида бир неча оилани ўз ичига олган бўлинма. *Чумчуқсимон қушлар туркумининг қарғасимонлар оиласи.*

♦ **Сўз туркумлари** *грам.* сўзларнинг грамматик группалари, мас. от, сифат, равиш.

ТУРҚУМЛАМОҚ 1 Тўп-тўп қилиб бўлмоқ, гуруҳларга ажратмоқ.

2 *биол.* Туркумларга ажратмоқ, бўлмоқ. *Балиқларни туркумламоқ.*

ТУРҚУМ-ТУРҚУМ Тўда-тўда, тўп-тўп. *Туркум-туркум йигит-қизлар келишди.* ▪ *Ҳар жой-ҳар жойда хотин-қизлар туркум-туркум тизилиб ғўза чопишаяпти.* С. Зуннунова, Олов.

ТУРҚЧА 1 Туркларга, турк халқига, унинг алифбеси, тили, адабиёти ва маданиятига оид (қ. **туркча** 1). *Туркча куй.* ▪ *Домла эски муқовали туркча китобларни ихлос билан қўлтиқлаб юрувчи, ҳеч кимни менсимайдиган, кибр ва фитна Мирзажон Латифийни синфга бошлаб кирди.* П. Турсун, Ўқитувчи.

2 Турк тили. *Сиз туркча(ни) биласизми?* || *Туркча гапирмоқ.* ▪ *Мен туркчага, у ўзбекчага сал-пал тушунадиган бўлиб қолган эдик.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

ТУРҚЧИ *эск.* Пантуркизм тарафдори, пантуркист.

ТУРҚЧИЛИК *эск. айн.* **пантуркизм.**

ТУРҚШУНОС *айн.* **туркolог.**

ТУРҚШУНОСЛИК *айн.* **туркология.**

ТУРЛАМОҚ 1 Турли-туман қилмоқ, ранг-баранг қилмоқ, ҳар хил, хилма-хил қилмоқ. *Экинларни жуда турлаб юборибсиз-ку!*

2 Бир-бирига мослаб, уйғунлаштириб танламоқ, хилламоқ.— *Осмон каби катта палакни хилма-хил ипак билан турлаб уч ойда тикиб тугатармиканман? — ўз-ўзига шивирлади Зумрад.* Ойбек, Улуғ йўл.

3 *грам.* Сўзларни келишик қўшимчалари қўшиб ўзгартирмоқ. *Отларни келишиклар билан турламоқ.*

ТУРЛАНИШ 1 **турланмоқ** 1 *фл. иш отн. Ипакларнинг қуёшда турланиши.*

2 Ҳар хил тусда кўриниш, товланиш.

3 *грам.* Сўзларнинг келишик қўшимчалари олиб ўзгариши. *Отларнинг турланиши.*

ТУРЛАНМОҚ 1 **турламоқ** 1, 2 *фл. мажҳ. н. Дўппининг гуллари жуда яхши турланибди.* ▪ *Сирлар билан турланган қозиқларнинг бирига бева хотиннинг декчасидек бир салла илинган эди.* А. Қодирий, Мехробдан чаён. *Зиёфат самимият билан чақирилганликдан, дастурхон қадрли меҳмонга махсус турланган эди.* А. Қодирий, Ўтган куплар.

2 Ҳар хил тусда кўринмоқ, товланмоқ. *Хилма-хил чечаклар билан қопланган дала турланиб кўринарди.* | Ҳар куни ҳар хил кийинмоқ, ҳар хил тусга кирмоқ. *Бу хотин кунда турланади.* | *кўчма* Фикрдан тез қайтмоқ, тез ўзгармоқ, ўзгариб турмоқ.

3 **турламоқ** 3 *фл. ўзл. ва мажҳ. н. Отлар келишиклар билан турланади.* ▪ *От ўрнида қўлланган сифатлар кўплик, эгалик ва келишик қўшимчалари билан, худди отлардек, турлана беради.* «Ўзбек тили дарслиги».

ТУРЛАНТИРМОҚ **турланмоқ** 1, 2 *фл. орт. н.*

ТУРЛИ 1 Бир-бирига ўхшамаган, ҳар хил турга мансуб бўлган, ҳар хил. *Турли халқ вакиллари. Турли тилда сузлашувчи кишилар. Турли овозлар. Турли хил китоблар. Турли хил мато.* ▪ *Бойвачча ўзининг фарғоналик дўстлари билан бўлган ўтиришларидан, ҳар турли зиёфатлардан сўзлади.* Ойбек, Қутлуғ қон. || *Истиқбол сўзини ҳар ким ҳар турли тушунади.* А. Қодирий, Мехробдан чаён. **Бир турли** 1) бир хил, доим бирдек бўлиб ўзгармай турадиган. *Бу ошхонада доим бир турли овқат бўлади.* ▪ *Қизлар ўзларининг бир турлигина сўрашишлари билан Кумуш ила кўриша бошладилар.* А. Қодирий, Ўтган кунлар; 2) қандайдир бошқача; ажиб. *Бу қизнинг ўзига хос бир турли фазилати бор эди.* ▪ *Отабек қизиқ ҳолатда қолди: бир турли титраб кетди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

2 *кам қўлл.* Каби, сингари, ўхшаш, янглиғ. *Илон тилли, яшин турли ханжарни обрў бер деб хипча белга боғлади.* «Равшан».

♦ **Иккинчи турли қилиб айтганда** бошқача (қилиб) айтганда.

ТУРЛИЛИК **турли** 1 *с. белги отн. Турлилик учун дастурхонга торт ҳам қўйилди.*

ТУРЛИ-ТУМАН Хилма-хил, ҳар хил. *Турли-туман овқатлар. Турли-туман хаёлларга бормоқ.* ▪ *Бу чироқлар турли-туман эди: уларнинг ичида каттаси ҳам, кичиги ҳам, чақнаб тургани ҳам, хираси ҳам, оқи ҳам, қизғиш тусдагиси ҳам бор эди.* Ш. Рашидов, Бўрондан кучли.

ТУРЛИЧА *рвш* Турли усулда, турли равишда, турли йўл билан. *Бу масалани турлича ечиш мумкин.* | Ҳар хил. *Бир гапни турлича тушунмоқ.* || *Грейдернинг ёрдамчи куч сўраб берган телеграмма, радиограммаларига турлича ноаниқ жавоблар келди.* И. Раҳим, Чин муҳаббат.

ТУРЛОВЧИ **турламоқ** 1, 2 *фл. ш. отн.*

♦ **Сўз турловчи аффикслар** *грам.* гапда сўзларнинг ўзаро боғланиши учун хизмат қилувчи аффикслар.

ТУРМА [*р* тюрьма] Маҳбуслар қамаладиган жой; қамоқхона. *Турмага солмоқ. Турмага қамамоқ.* ▪ *Ҳоким учта маҳбусни шаҳар турмасига жўнатганда, ўшаларни Қудрат акам қочириб юборди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

ТУРМАК Ўраб ёки тугиб боғланган нарса; боғ, тугун. *Сочни турмак қилиб қўймоқ.*

ТУРМАКЛАМОҚ 1 Ўраб ёки тугиб боғламоқ. *Майда-чуйда нарсаларимни турмаклаб, Тошкентга жўнайдиган поездга тушдим.* М. Муҳаммаджонов, Турмуш уринишлари. *Нимагадир орқасидан икки ўрим узун сочини бошига турмаклаб олди.* С. Зуннунова, Узилган ип.

2 Этагини, барини кўтариб белга боғламоқ, бар урмоқ. *Сувчи яктагининг этагини белига турмаклаб олди.*

ТУРМАКЛАНМОҚ **турмакламоқ** *фл. мажҳ. н. Сочи турмакланган хотин.* ▪ *Дилшод ерда турмакланган битта оқ қоғоз ётганини кўрди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

ТУРМАЛМОҚ *кам қўлл.* Турмаклаб боғланмоқ, турмакланмоқ. *Ханнаянинг сақичдай қора қуюқ сочи икки қубба қилиб бошига турмалган.* А. Мухтор, Қаноти синган орзу.

ТУРМАЧИ Турма назоратчиси.

ТУРМОҚ 1 Оёқ узра тик вазиятда бўлмоқ. *Оёқ учида турмоқ. Саф тортиб турмоқ. Тиз чўкиб яшагандан тик туриб ўлган яхшироқ.* Мақол. ▪ [*Йўлчи*] *қўл қовуштирмади, қандайдир хомушлик, бепарволик билан жимгина турди.* Ойбек, Қутлуғ қон. *Кирсам, Қўқонга кетган Қаюм понсад уч-тўрт йигити билан қушбегининг қаршисида турибди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. | Оёқ узра бирор иш бажармоқ. *Постда турмоқ. Қоровулликда турмоқ. Кун бўйи станок ёнида тураман.* ▪ *Бу тепа устида доимий тўпчи ва қоровуллар турар эдилар.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. | Умуман бирор иш билан машғул, банд бўлмоқ. *Мен уч йилдан бери магазинда тураман.* ▪ *Тишдан қараганда эски, кўримсиз, лекин каптa, сермол дўконда Мирзакаримбой билан Салимбойвачча турар эди.* Ойбек, Қутлуғ қон. | Бирор вазият, ҳолат, мавқе эгалламоқ. *Илғорлар қаторида турмоқ. Полк мудофаада турибди.*

2 Оёқларига ёки бирор асосга таяниб тик вазият олмоқ, тик вазиятда бўлмоқ. *Отилган пичоқ тик турди. Ошиқ олчи турди.* ▪ *Арча турар ўртада ёниб, Оқмоқдадир ҳарён шуъла-нур.* Ғайратий. *Бу пастқамлик хилагина*

катта ҳавза бўлиб, унинг тевараК-атрофида паст-баланд уйлар, эгри-бугри деворлар, булар орасида сўппайиб турган якка-дукка дарахтлар кўринар эди. А. Қаҳҳор, Қўшчинор. | Умуман бирор вазиятда қаердадир жойлашмоқ. *Сандиқ устида бир тугунча турипти. Столда китоблар турар эди. Деворда осилиқ турган портрет.* ▪ *Ўрмонжон айвонга чиқди. Столда нон, жиззa, дастурхонга ўроғлик бир чойнак чой турар эди.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор. *Отабек жони ҳалқумига тиқилиб тепарагига аланглади ва йўлакдан нарироқда уста Олимнинг деворига суяғлик турган замбилга кўзи тушди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. | Бирор жойни эгалламоқ. *Ўзи ҳам текшириб кўрди — тўғри эди. Шундан кейин учала ходани ҳам турган ерларига кўмдирди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

3 Маълум жой ёки кимсада бўлмоқ, сақланмоқ. *Китобингиз менда тура турсин.* ▪ *Хўжайинда менинг ҳақим турипти ҳали.* Ойбек, Қутлуғ қон.— *Ҳа, ҳаммасини* [*пулни*] *бирдан олма,— секин гапирди Эшвой,— бир бўлагини ол. Қолгани бойда тургани маъқул.* Ойбек, Қутлуғ қон. | Ишлатилмай, сарфланмай, сотилмай ва ш. к. сақланмоқ. *Ун ҳали шундай турибди. Оч уйда нон турмас.* Мақол.

4 Ётган ёки ўтирган ўрнидан қўзғалиб, тик бўлмоқ, қўнмоқ. *Ўрнингдан тур. Ётган еримдан туриб кетдим.* ▪ *Саҳарлаб тураман, Далага юраман, Жўяклар олмоққа, Сувларни бурмоққа.* Ғайратий. **Касалдан турмоқ** соғайиб кетмоқ, шифо топиб касалдан бош кўтармоқ. *У.. янги касалдан тургандай, сўлғин ва оқарган бўлиб, чироқнинг хира шуъласида қўрқинчли кўринар эди.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор. **Уйқудан турмоқ** уйғонмоқ.

5 Истиқомат қилмоқ, ҳаёт кечирмоқ, яшамоқ. *Сиз қаерда турасиз? Мен ўн йилдан буён Тошкентда турибман.* ▪ [*Саркотиб:*] *Турар жойингиз?* [*Мухлис:*] *Зарқайнар, ёхуд катта чит растаси.* З. Саид, Н. Сафаров, Тарих тилга кирди. | Маълум вақт бирор ерда бўлмоқ. *Саёҳатчилар Самарқандда уч кун туришди.*

6 Яшамоқ, умр кўрмоқ. *Дунё тургунча туринг.* | Тирик қолмоқ, яшаб кетмоқ (фарзанд ҳақида). *Тургани шу ёлғиз ўғил.* ▪ [*Қампир*] *боласи турмай-турмай, якка-ёлғиз арзандаси Турсунбойни, шамолни ҳам раво кўрмай, авайлаб боқиб катта қилди.* С. Аҳмад, Уфқ.

7 Қутмоқ; сабр қилмоқ. *Яна бироз туринг, дадам келадилар. Тура турайлик-чи, автобус келиб қолар.* ▪ *Бироз турдим, қарадим, Вақт кетаётир. Унда-бунда юлдузлар Тез ботаётир.* Ғайратий.

8 (*ў.-п. к. билан*) Бошқаларга нисбатан бирор мавқе эгалламоқ. *Ҳокимият тепасида турмоқ. Тўйнинг бошида турмоқ.* ▪ «*Инсон бахтли бўлсин*» *деб чўзиб, доҳий қўлини, Партия, халқ отланган кураш бошида турди.* Э. Раҳим.

9 Пул ёки маблағ ҳиссобида бирор қийматга эга бўлмоқ. *Бу китоб жуда арзон туради. Бу туфли беш сўм туради. Олма неча пул туради?* ▪ [*Ёрмат*] *ҳаммасини тушунтирди, от, арава беш минг сўм туради.* Ойбек, Қутлуғ қон.

10 Бузилмай, айнимай сақланмоқ (озиқ-овқат, полиз экинлари, ҳўл мева ва ш. к. ҳақида). *Узоқ турадиган қовун. Гул сўлимай турибди. Гўшт холодильникда яхши туради.*

11 *кўчма* Кўтарилмоқ, бошланмоқ. *Кеча қаттиқ совуқ турди. Оёғимга оғриқ турди. Юрт пуфласа — шамол туради.* Мақол.

12 *кўчма* Бажарилиши, амалга оширилиши лозим вазифалар қаторида бўлмоқ. *Олдимизда муҳим масала турибди. Мактаб учун янги бино қуриш масаласи турар эди.* ▪ *Темир.. сизларнинг олдингизда деҳқончиликларингизни йўлга қўйиб юбориш вазифаси туради.* З. Саид, Н. Сафаров, Тарих тилга кирди.

13 Кўмакчи фъл вазифасида келиб, ҳаракатнинг доимийлигини, такрорийлигини ёки давомийлигини ифодалайди. *Соат юриб турибди. Тез-тез келиб туринг. Мен уни ҳар куни кўриб тураман. Бу ариқда сув қишин-ёзин оқиб туради.* ▪ *Толеимга, колхоз қурмоқчи бўлиб юрган батракларга саркорлик қилиб турган Сатторқул акам кўринib қолди.* Ғ. Ғулом, Тирилган мурда. *У* [*Маҳмуд Торобий*] *ўзининг Муҳаммад ва Али исмли икки укаси билан саҳардан то шомгача меҳнат қилиб, катта рўзғорни тебратиб турарди.* М. Осим, Аждодларимиз қиссаси. *Икромжон унга* [*Низомжонга*] *ўгирилиб қаради. Унинг оқ оралаб қолган соқолларида ёш томчилари титраб турарди.* С. Аҳмад, Уфқ. **Олиб турмоқ** 1) доимий равишда олмоқ, ҳар доим олмоқ. *Чол пенсия олиб туради;* 2) эҳтиёт қилмоқ, сақламоқ, асрамоқ. *Олиб чиққандан сўнг уни Марғилон ичида олиб туриб бўлмайди: то ром қилгунча бирорта қишлоққа юборишга тўғри келадир* [*деди Ҳомид*]. А. Қодирий, Ўтган кунлар.

14 *-(и)б* аффиксли равишдош формасида келиб, ўзидан олдинги равишдош билан бирга, ҳаракатнинг айни вақтда давом этаётганлигини билдиради. *Ишлаб туриб ўқимоқ. Йўлда кета туриб, сизни эсладим. У фельетон ўқиб туриб, таажжубланди.* ▪ *Йигит велосипедни ёнбошлатиб туриб эгарга минди-да, бир қўллаб рулга тиралиб педални босди.* С. Аҳмад, Уфқ. *Полвон елкасига ташлаб чиққан қийиғини олди-да, уни икки учидан ушлаб туриб, бир икки айлантирди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

15 (*-ган аффиксли сифатдош формасида ў.-п. к. билан*) Бор бўлмоқ, мавжуд бўлмоқ. *Ручка турганда қаламда ёзишинг нима кераги бор.* ▪ *Қора чироқ ёқмайман, Электрлар турганда.* «Қўшиқлар».

◆ **Бориб турган** *қ.* **бормоқ. Куракда турмайдиган** *қ.* **курак. Оёққа турмоқ** *қ.* **оёқ** I 1. **Сўз(и)да турмоқ** сўз(и)нинг, гап(и)нинг устидан чиқмоқ, ваъдага вафо қилмоқ. *Турсанг сўзингда — ҳурмат юзингда.* Мақол. **Тилимнинг учида турибди** *қ.* **тил. Тура қочмоқ** қочиб қолмоқ, тутқич бермай қочмоқ. [*Шумилов:*] *Тура қочдилар? Бизнинг йигитлар-а?* [*Раҳим:*] *Йўқ, алдадик, фириб бердик, йигитлар қочиб бориб ўзлари қазиган хандақларига ётиб олдилар.* Н. Сафаров, Шарқ тонги. **Туриб бермоқ** бардош бермоқ, чидамоқ, чидаш бермоқ. *Ҳозир мени ўғри дейсизларми, хотинбоз дейсизларми туриб бераман.* С. Аҳмад, Ҳукм. **Туриб олмоқ** 1) турганича серрайиб, қимирламай тик қолмоқ. *Бу бола менга қоронғи қилиб туриб олибди;* 2) ўз фикридан қайтмай қаттиқ турмоқ, ўз айтганини қилмоқ. «*Қўзим очиқ экан, қизингни.. бердирмайман! Бераднган бўлсанг, олдин мени ўлдириб берасан!*» *деб туриб олди кампир.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. **Туриб қолмоқ** 1) оёқ узра туриб кутиб қолмоқ, узоқ вақт тик туриб қолмоқ. *Станцияда поездни кутиб, кўп туриб қолдик. Болалар совуқда туриб қолмасин;* 2) фойдаланилмай, ишлатилмай қолмоқ, қолиб кетмоқ, тўхтаб қолмоқ. *Туриб қолган овқат. Складда туриб қолган мол. Туриб қолган қон.* **Тур, жўна** (*ёки йўқол, кет*)! йўқол кўзимдан, деган маънони ифодаловчи ундалма. **Тур-е**! йўқол-е, кет-е каби маъноларни ифодаловчи ундалма. **...у ёқда турсин** ҳатто, ҳаттоки. *Ҳар ҳолда, ёз у ёқда турсин, ҳатто баҳорда ҳам шапалоқдек муз кўрмайдиган бу чатоқ тоғнинг оти Музлоқ эди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. **Устун турмоқ** бошқа нарсаларга нисбатан юқори даражада бўлмоқ, афзал бўлмоқ. *Мирзакаримбойнинг қизи Нуринисанинг табиатида енгиллик билан макр устун турар эди.* Ойбек, Қутлуғ қон. **Ўртада турмоқ** воситачи бўлмоқ, воситачилик қилмоқ. *Бу ишда бой ўртада турмаса, билиб қўй, полвон, бир нима чиқиши қийин.* Ойбек, Қутлуғ қон. **Қараб тур!** *қ.* **қарамоқ. Қараб турмоқ** (*ёки* **ўтирмоқ**) 1) синчиклаб қарамоқ, разм солмоқ, тикилмоқ.— *Қизиқ!* — *деди ҳоким чолга қараб туриб. Унинг сўзи оҳангида масхаралаш ҳам бор эди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.; 2) бирор кимса ёки нарсага кўз-қулоқ бўлиб турмоқ ёки парвариш қилмоқ. *Мен болага қараб турдим, онаси нон ёпди.* ▪ *Саройда бир мунча молларимиз бўлар эди.* | *Ҳасанали*] *саройда молларга қараб турадир.* А. Қодирий, Ўтган кунлар; 3) (*асосан бўлишсиз формада*) дарров ишга тушмоқ, киришмоқ. [*Йўлчи:*] *Мен қараб турмадим, пода боқдим, ўроқчилик қилдим, отбоқар бўлдим.* Ойбек, Қутлуғ қон; 4) ёрдамлашмоқ, кўмаклашмоқ. *Сиз уй солсангиз,*

мен ҳам қараб турмайман. ▪ [*Бой:*] *Биттаси манми? Биттаси Шоюнус карвонми? Ҳар кимнинг кармони ўзига маълум. Аммо, бизлар қараб турмаймиз, қўлдан келганча, ҳукуматга ёрдам берамиз.* Ойбек, Қутлуғ қон. **Қил устида турмоқ** жиддий хавф остида турмоқ; жар, ҳалокат ёқасида турмоқ.

ТУРМУШ 1 Инсоннинг яшаш, кун кечириш тарзи, кундалик ҳаёти. *Ёрқин турмуш. Фаровон турмуш кечирмоқ. Турмуш даражасини оширмоқ.* ▪ *Яхши ишласак, ўз турмушимиз фаровон, юрт обод бўлади.* Ойбек, О. в. шабадалар. *Турмуш қаттиқчилигини татиб пишган Ботирали дунёда мўъжиза бўлмаслигини яхши билади.* Ҳ. Ғулом, Машъал. | Ҳаётнинг бирор ерда, маълум вақт давомида, маълум шароитда ўтган қисми ва унинг хусусиятлари. *Ўрмондаги турмушини ўз кўзинг билан кўриб турибсан. Ҳар бир қултум сув, ҳар бир бурда нон ҳисобли.* И. Раҳим, Чин муҳаббат. *Эъзозхоннинг шаҳардаги шу уч ҳафталик турмуши унга қайталамайдиган тушга, болалигида онасидан эшитган эртакларга ўхшаб кўринди.* Ҳ. Ғулом, Машъал.

2 Бирор халқ, социал группа ва ш. к.га хос ҳаёт тарзи, урф-одатлар, расм-таомиллар мажмуи. *Янги турмуш. Эски турмуш.* ▪ *ЎзССРнинг ҳар бир граждани.. социалистик турмуш қоидаларини ҳурмат қилиши лозим.* «ЎзССР Конституцияси».

3 *филос.* Жамиятнинг оддий ҳаёт шарт-шароитлари мажмуи, объектив реаллик. *Турмуш онгни белгилайди.*

4 *с. т.* Никоҳ асосида юзага келадиган ҳаёт, эр-хотинлик. *Турмуш қурмоқ. Турмушга чиқмоқ. Улар бирга эллик йил турмуш қилдилар. Турмуш ўртоғим. Ўйламай қилинган турмуш тўйдан кейин бузилар.* Мақол. ▪ *Мандан Уйгур ва бошқалар, турмушга чиққанингдан кейин уйда ўтириб қоласан, деб қўрқитганларида шунинг учун ҳам кулиб юборган эдим.* Ҳ. Носирова, Мен ўзбек қизиман.

5 Қишининг бутун борлиги, бўлган-тургани. *Унинг турмуши шу.*

ТУРМУШБУЗАР Оиланинг бузилиб кетишига сабаб бўлувчи; оилабузар. *Турмушбузар хотин.* ▪ *Гўдаклар тақдири билан қизиқмайдиган турмушбузар оталар ҳам учраб туради.* Т. Рўзибоев, Ёш авлодни тарбиялаш — муҳим вазифамиз.

ТУРМУШЛАМОҚ 1 Қайтариб белга қистирмоқ, бар урмоқ, турмакламоқ. *Этак турмушлаб, ёнбошига бир муштлаб, ҳайё-ҳу деб шаҳардан ташқарига қараб йўлга равона бўлдим.* Ғ. Ғулом, Шум бола.

2 Ўраб, тугиб боғламоқ, сиқиб, ихчамлаб ўрамоқ. *Ёғни бир қоғозга солиб турмушлаб, липпамга қистирдим.* Ғ. Ғулом, Шум бола.

ТУРНА Ботқоқлик ва кўлларда яшайдиган, оёғи, бўйни, тумшуғи узун кўчманчи қуш. *Урғочи турна. Турна боласи.* ▪ *Кўклам келди, учиб ўтди гоғу турналар.* Ғ. Ғулом.

♦ **Турна қатор** қатор бўлиб тизилган, қатор-қатор. *Кўчада турна қатор одам.* ▪ *Бирдан сизни ҳалок бўлди деган овоза тарқалди. Мана шу овозадан сўнг, уйимизга турна қатор совчилар кела бошлади.* Т. Жалолов, Олтин қафас.

ТУРНИК [*р<фр*] Икки устунга горизонтал ҳолатда ўрнатилган темир тўсиндан иборат гимнастика снаряди. *Турникда гимнастика қилмоқ.* ▪ *Мана чинакам болалик: озода ва ёруғ синфларда ўқиш, мактаб саҳнида очиқ ҳавода физкультура машқлари қилиш, ёнғоқ олдидаги турникда осилиб, чархпалак бўлиш, шашка-шаҳмат ўйнаш, қўшиқлар айтиш.. Мана болалик!* П. Турсун, Ўқитувчи.

ТУРНИР [*р<нем*] Спортнинг шаҳмат, шашка, футбол ва ш. к. турларида қатнашувчиларнинг ҳар бири маълум тартибда барча қатнашувчилар билан бир мартадан учрашадиган мусобақа. *Халқаро шаҳмат турнири. Турнир жадвали.* ▪ *Расмий мусобақалардан ташқари оила аъзолари ўртасида ҳам ҳар хил турнир, матчлар ўтказиб турилади.* М. Муҳиддинов, Доналар мафтуни.

ТУРОБ 1 [*а*] *эск. кт.* Тупроқ; ер. *Хоҳишингча, ўлмас эрса, коинот ўлсун туроб Саргардон қон йигласун ҳам ерга кирсун офтоб.* Ҳабибий.

2 Туроб (*эркаклар исми*).

ТУРОҚ *ад.* Шаҳр мисраларида тақрорланувчи вазний бирлик. *Тўрт бўғинли туроқ.* ▪ *Шаҳрда қофия, вазн, туроқ деган нарсалар бўлиши керак. Маъно, мантиқ.. бўлиши керак.* Х. Тўхтабоев, Сариқ девни миниб.

ТУРОҚЛИ *ад.* Маълум туроқларга эга бўлган. *Тўрт туроқли шеър.*

ТУРП I [*ф-т*] Ҳосили кўкишроқ рангда бўладиган ва пиширилмай овқатга қўшиб ейиладиган сабзавот ўсимлиги ва унинг ҳосили. *Турпга сув қўймоқ. Турп тўғрамоқ.* ▪ *Шўрни аритиш учун.. сувни кўп талаб қиладиган шолғом ва турп экиш энг яхши чора эмиш.* А. Қодирий, Обид кетмон. *Кекса темирчи чучук турп билан ош ейишни севарди.* Ш. Рашидов, Қудратли тўлқин.

ТУРП II 1 Меванинг сиқиб суви ёки шираси олингандан кейин ҳосил бўлган қолдиғи. *Узум турпи. Беҳи турпи.* ▪ *Норматпаранг кўкнор ивитганда турпини доим томга ташлар экан.* А. Мухтор, Опа-сингиллар.

2 Доннинг пўчоғи, пўсти. *Турпи олинган мош.*

ТУРПТАРАШ [*ф-т*] Сабзи, турп, ошқовоқ ва ш. к.ни қириш, тарашлаш учун хизмат қиладиган металл асбоб; қирғич. *Турптарашда сабзи қирмоқ.*

ТУРТИЛМОҚ **туртмоқ** *фл. ўзл. ва мажҳ. н.* *Омонат девор, бир туртилса — йиқилади.* ▪ *Ҳайдар тахл билан бурилиб, ўзини кутиб турган ҳалиги нотиққа туртилиб кетди.* М. Осим, Тилсиз гувоҳ.

ТУРТИНИБ-СУРТИНИБ 1 У-бу нарсаларга урилиб, туртина-туртина. *У* [*Нусратилла*] *туртиниб-суртиниб, деворларни ушлаб, қайси томонгадир юрди.* А. Мухтор, Опа-сингиллар.

2 Қийинчиликлар билан, қийналиб. *Туртиниб-суртиниб ўқимоқ.*

ТУРТИНИШМОҚ **туртинмоқ** *фл. бирг. н. Болалар қоронғида туртиниша-шар ва қийқиришар эди.*

ТУРТИНМОҚ 1 **туртмоқ** 1 *фл. ўзл. н.* *Қоронғида стулга туртиниб кетдим.* ▪ *Позицияни маҳкамлашга буйруқ берилди. Жангчилар қоронғида туртиниб, окоп кавлай бошладилар.* Ойбек, Қуёш қораймас.

2 *кўчма* Панд емоқ, қоқилмоқ. *Пахта ишида қуруқ практика билан иш кўрсанг, охир туртинасан, қоқиласан.* Ойбек, О. в. шабадалар. *У ўзи босиб ўтган йўлга назар ташлади: ҳа, бир ярим йил бурун бир марта туртингани ҳақиқат.* Ш. Рашидов, Бўрондан кучли.

3 *кўчма* Қийналиб, тутилиб ўқимоқ ёки гапирмоқ. [*Гулсум*] *газета, китоб кўрса туртиниб ўқий бошлайди.* П. Турсун, Ўқитувчи.

4 *кўчма* Оғир, ночор аҳволда қолмоқ, қийналмоқ. *У жуда туртиниб қолди.* ▪ *Сўнгги йиларда у анча туртинди.* Ш. Рашидов, Бўрондан кучли.

ТУРТИШМОҚ **туртмоқ** *фл. бирг. н.* *Улар* [*овқат сотувчилар*] *бир-бирларига тўқнашиб, бир-бирлари билан туртишиб, регистон майдонида қулайроқ жойни эгаллаш учун шошардилар.* Айний, Эсдаликлар. *Жўра ҳам Замонга ўдағайлаб гапира бошлади. Ниҳоят туртишиб, муштлашиб ҳам кетишди.* Н. Назаров, Замон.

ТУРТКИ 1 Қисқа, кескин зарб; уриш; урилиш. *Ҳўкизга туртки, донога ишора кифоя.* Мақол. ▪ *Собир.. юракнинг қандайдир ички туртки билан деворга яқинлашди.* Ойбек, О. в. шабадалар. *Майли, халқнинг ичида бўлиб, юксалиш сари бормасдан, фақат бировларнинг туртки билан юришини севадиганлар, текис йўлдан юраверсинлар.* Ш. Рашидов, Бўрондан кучли.

2 Бирор иш, ҳаракат ва ш. к.нинг бошланиши, амалга ошиши, юзага чиқиши учун важ, сабаб бўлган нарса, восита; ундов. *Дўстлар ўша куни яна чўл қувишга отланган эдилар. Ҳар ишга бир туртки сабаб деганларидек, уларнинг ҳам қалбига ўт солган Маматкаримнинг бир оғиз гапи бўлди.* В. Абдуллаев, Қанотли орзулар.

3 *кўчма* Кишини хўрловчи, таҳқирловчи ҳаракат. *Яна меҳнат, туртки, юпун, қиш куни оч.* Ғ. Ғулом. **Туртки емоқ** 1) туртилиб зарб емоқ. *Султонмурод қайнаган оломон ичида туртки еб, босилиб, эзилиб узоқ юрди.* Ойбек, Навоий; 2) *кўчма* хўрлик кўрмоқ, камситилмоқ, таҳқирланмоқ. *Саломат қақшоқ ўғай она билан чиқишолмади.*

Ҳар кун жанжал, эшитмаган гапи, емаган турткиси қолмади. С. Аҳмад, Ҳукм.

ТУРТКИЛАМОҚ 1 Ҳа деб туравермоқ, бетўхтов туртмоқ.

2 *кўчма* Бўлар-бўлмасга хўрлайвермоқ, камситмоқ. *Унинг [Зумраднинг] онаси ўлиб кетган, ўгай онаси унга нонни ҳам ўлчагандай қилиб берар, камситиб турткиларди.* С. Зуннунова, Гулхан.

3 *кўчма* Қойиб, уришиб, дакки бериб турмоқ. *У [Дилдор] ҳуснига ортиқча бино қўйганиданми, ҳар қалай звенода эркароқ эди. Аммо Асрора нозфироқларига қарамай, турткилаб-турткилаб ишга соларди.* С. Аҳмад, Уфқ.

ТУРТКИЛАНМОҚ турткиламоқ *фл. мажҳ. н. Турткиланиб катта бўлган бола.*

ТУРТКИЛАШМОҚ турткиламоқ *фл. бирг. н. Болалар бир-бирларини турткилашардилар. Уни турткилашиб кун бермайдилар.*

ТУРТКИЧ *тех.* Двигателларнинг клапанлари ва ш. к.га харакат узатиб турувчи стержень, ўқ. *Клапан турткичи.*

ТУРТМОҚ 1 Қисқа муддатли кескин зарб бермоқ. *Бировни беҳосдан туртиб юбормоқ.* ▪ *Полвон одамларни итариб, туртиб ўтди.* Ж. Шарипов, Хоразм. | Шундай зарб билан бирор ишора қилмоқ. *Қизча тирсаги билан дугонасини туртиб қўйди.* ▪ *[Давлатёр] Элмуродни туртиб: Мен сизга айтган қизни кўрсатайми? Ҳу анави, ўртадаги қора камзулли! Қаранг,— деб пичирлади.* П. Турсун, Ўқитувчи. | Шундай зарб билан бирор нарсани сурмоқ, итармоқ. *Оловни туртиб ёндирмоқ.* ▪ *Синфдан Асад қори билан элликбошининг олдига тушиб қози чиқди.— Ёқ буларни! — деди у, тахталарни ҳассаси билан туртиб.* М. Исмоилий, Фаргона т. о. *Қовоқ девона, белидаги қовоқлардан битта эгри майнғини кўрсатиб, «манови Мусулмон чўлоқ!» деди, унинг ёнидаги кичкина томоша қовоқни туртиб, «бунов, Худой бачча» [Худоёр бачча] деди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

2 *кўчма* Хўрламоқ, турткиламоқ. *Бировни ноҳақ туртиш, хўрлаш ярамайди. Урғандан туртган ёмон.* Мақол. | Гап билан урмоқ. *Йиғилиш жойида ўтди. У кишиларни анча туртиб, чангини қоқиб қўйди, дастлабки ютуқлар билан эсанкираб, хотиржамликка берилиб кетганларнинг кўзини очди.* Ҳ. Турсунқулов, Ҳаётим қиссаси.

3 *с. т.* «Кетмоқ», «ўтмоқ», «қўймоқ» феъллари билан бирга келиб «қайд қилмоқ», «таъкидламоқ» маъноларини ифодалайди. *Биз юқорида ҳам туртиб ўтган эдик-ки, Отабек на Юсуфбек ҳожига, на Ўзбек ойимга ва на Ҳасаналига Марғилондан тез қайтиб келиш сабабини айтмаган.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. *Колхозимиз тўғрисида бирор нарса ёзиш ниятлари бўлса, холамнинг ўзбек совет аёлларига мутлақо ёт бўлган мана шу ёввойилик одатларини ибрат учун қаламлари учида бир туртиб ўтсалар.* Н. Сафаров, Хадича Аҳророва.

◆ **Туртиб чиқмоқ** текис жойга нисбатан бўртиб турмоқ, кўтарилиб турмоқ. *Деворнинг туртиб чиққан жойлари.* ▪ *У ер-бу ерда ҳайбатли тошлар ён томондан туртиб чиқиб қоларди. Булар қулаган девор ва қадимий қўрғонларнинг харобаларини эсга туширади.* Ҳ. Назир, Сўнмас чақмоқлар.

ТУРТТИРМОҚ туртмоқ *фл. орт. н. Мен сени турттириб қўяманми?*

ТУРУМ I (3-ш. бирл. турми ва туруми) Эшик табақасининг тепадори ва остонадаги уяларга тушиб турадиган ва эшикнинг очилиб-ёпилишига имкон берадиган чиқиқ қисми. *Унинг [Мунавварнинг] кўз олдидан .. тор кўча, очилганда туруми антиқа ғийқиллайдиган пастаккина эски эшик, тоқиларини ис босган катта уй бир-бир ўтди.* С. Анорбоев, Меҳр.

◆ **Совчилар эшикнинг (ёки уйнинг) турумини бузишяпти** тинмай совчилар келиб турипти, совчилар келаверіб қўйишмаяпти.— *Совчилар келаверіб, уйимизнинг турумини бузишяпти, қариндош,— деди Умар ака Қаромат холага.* Ш. Саъдулла, Икки билагузук.

ТУРУМ II: **ётиб еганга турум тоғ чидамайди** ишламай-кучламай ётиб еяверсанг, ҳеч қандай жамғарма етмайди, деган маънодаги ибора. *Болаларим, мендан хафа бўлманглар. Ётиб еганга турум тоғ ҳам чидамайди. Пул устига пул келиб қўшилиб турмаса, ҳар қанча давлат ҳам дарров кетиб қолади.* М. Осим, Тилсиз гувоҳ.

ТУРУМТОЙ Йиртқич қушлар туркумининг лочинсимонлар оиласига мансуб, совуқ жойларда яшайдиган қуш. *«Майли, булбуллар қаторида турумтойлар ҳам сайрай берсинлар. Буларни ҳам тингловчилар бор»,— деди Амир Мўғул.* Ойбек, Навоий.

ТУРУР *эск.* 3-шахс бирликда, кесим вазифасида келувчи аффикс формаси (-дир аффиксига мос келади). *Мулла Мамажон ялқов Маҳамадали ўғлининг кундалик дафтари бу турур.* Ғ. Ғулом, Тирилган мурда.

ТУРУШ [*ф-т*] 1 *от* Ачитиш, ошириш ёки кўпчитиш учун ишлатиладиган восита (томизғи, хамиртуруш ва ш. к.).

2 *сфт* Нордон, қимизсак. *Туруш олма.*

ТУРФА [*а*] Ажиблиги билан кишини ҳайратга соладиган; ажойиб, галати. *Турфа савдолар бошима тушди кетди ихтиёр, Воҳ, ўтарга ўхшади энди умр занжирда.* Ҳамза. *Шоирларга ҳайрон бўлманг, Шоир халқи турфадир, Шеър олами бу оламнинг эвазига туҳфадир.* Э. Воҳидов.

ТУРШАҚ [*ф-т*] Данаги билан қуритилган ўрик. *Қандак туршак. Туршак солмоқ.* ▪ *Зебихон патнисда нон, туршак олиб чиқиб улар [меҳмонлар] олдига қўйди.* С. Аҳмад, Уфқ. *Мен сени олганимда, офтобда қуриган туршакдек буришган, қопқора оҳи бор эдинг.* С. Юнусов, Осоп ишнинг оҳи бор. **Туршак суви** туршакни сувда қайнатиб тайёрланадиган компот. *Сайилда бир чеккада оғзи қулоғигача етган квас сотувчилар, .. туршак суви сотувчилар, нўхатшўракчилар ёш болаларнинг пулларини алдаб олмоқдалар.* М. Муҳаммаджонов, Турмуш уринишлари.

ТУРҚ Ташқи қиёфа, авзо, важоҳат. *Турқи совуқ одам. Турқини бузмай гапирмоқ. Турқи(нг) қурсин! (қарғ.). Турқингни ел есин! (қарғ.).* ▪ *Турқи бузуқ эркакларнинг «ур уни [Хожарни]! У қишлоғимизга иснод келтирди! ..» деб худди ҳайвондек ўкирганлари қулоқларим остида қайта янгради.* Ҳ. Носирова, Мен ўзбек қизиман. *Шу вақт буталар орасидан «кет!» деган йўғон товуш эшитилди. Бирдан итларнинг турқи ўзгарди-қолди.* С. Анорбоев, Оқсой. *Ширмонхон ҳовлига чиқди. Осмон юзини қоплаган турқи хунук булутларга ташвишли назар ташлади.* С. Зуннунова, Олов. *Девор устида турган ўн икки ёшлардаги бир қиз девордан кесак кўчириб олиб мулла Норқўзига ўқталди.— Ҳу ўл, турқинг қурсин!* А. Қаҳҳор, Майиз емаган хотин.— *Отинг ўчкур,— деди ичида ўгай она Умидга тикилиб,— ҳали сен одам бўлиб қолдингми! Туришини қара, вой турқингни ел есин.* Мирмуҳсин, Умид. **Турқи бор** (-ган аффиксли сифатдош билан) «авзойидан, чамаси, фикри, ўйи бор» деган маънони ифодалайди. *Қараб турсам, мени урадиган турқи бор.* ▪ *Мен Исмоилжонга эътироз билдирмоқчи эдим. Йўқ, у бир боғ қуруқ ўтинга ўхшарди. Бир нима десам, лов этиб ёниб кетадиган турқи бор. Жим қолдим.* С. Анорбоев, Сапамай саккиз дема. **Турқи йўқ** (-ган аффиксли сифатдош билан) «авзойидан, чамаси, ўйи, фикри йўқ» деган маънони ифодалайди. *Саидғозининг тезроқ уйига кетадиган турқи йўқ, чамаси, бир нима дейишга чоғланиб, пайт пойлаб турибди.* С. Анорбоев, Оқсой.

◆ **Гапнинг турқини ўзгартирмоқ** гапнинг оҳангини, шаклини ўзгартирмоқ. *[Миробид] дарров гапнинг турқини ўзгартирди.* В. Ғофуров, Вафодор.

ТУРҚ-АТВОР Ташқи қиёфа ва феъл-атвор. *Қаёққа бораман, нима қиламан, қўлимдан нима иш келади? Шу турқи-атвор билан кимга ҳам керакман.* С. Аҳмад, Чўл бургути.

ТУРҒИЗДИРМОҚ турғизмоқ *фл. орт. н.*

ТУРҒИЗИЛМОҚ турғизмоқ *фл. мажҳ. н. Бемор ўрнидан турғизилди. Арқон боғлаб тикка турғизилган устун.* ▪ *Отабек, Мирзакарим қутидор ва Офтоб ойим.. икки туп қуриган чинор ёғочи орасига турғизилган янги хишт ин соғона қаршисида тўхтадилар.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

ТУРҒИЗИШМОҚ турғизмоқ *фл. бирг. н. Бизни эрталаб соат саккизда турғизишди. Йиқилган отни зўрға турғизишди.*

ТУРҒИЗМОҚ турмоқ 1, 2—5, 9 *фл. орт. н. Анорхон кампирни суяб турғизди, кучоқлаб сўридан пастга тушириб, офтобада сув келтириб берди.* И. Раҳим, Ихлос. *Даврада уч жуфт олишиб ётарди. Одамларнинг қийқириқ ва ҳа-ҳалари ҳокимни ўрнидан турғизиб юборди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. **Оёққа турғизмоқ** 1) ётган, ўтирган ёки йиқилган еридан турғизиб қўймоқ. *Ойсулувни даст кўтариб оёққа турғизди-да, ердан пўстинни олиб, унинг устига ёпди.* С. Анорбоев, Оқсой; 2) *кўчма* тикламоқ, оёққа бостирмоқ, йўлга солиб юришгириб юбормоқ. *Колхозни оёққа турғиздик;* 3) *кўчма* оёқлантирмоқ, бирор ишга бошламоқ. *Кўнгилга тасалли берувчи, одамни ҳамиша оёққа турғизувчи, ўйлатувчи, курашга чорловчи чигил жумбоқлар кўп бу оламда.* С. Аҳмад, Уфқ.

◆ **Ётқизиб турғизмоқ** кимсага истаганча ўз ҳукмини ўтказмоқ, кимсани истаганча ўз амрига бўйсундирмоқ.

ТУРҒУН 1 Бирор жойда доимий яшовчи, ўрнашиб қолган; муқим; *Шаҳарнинг турғун халқи.* || *Мен шарқдан бўламан, Осиёликман, Қуёш дастгоҳи бўлган эллардан, Шу ернинг турғуни, одам боласи Тарих ёзолмаган қадим йиллардан.* Ғ. Ғулом. || *Сен айтганча, куёвинг Тошкентдан иккинчи уйланмасин-да, Кумушни қудаларинг олдига турғун қилиб юборайлик, тузукми?* А. Қодирий, Ўтган кунлар. [*Гулбодомнинг*] *руҳи шод бўлсин деб, Чорбакирда турғун бўлиб қолдим.* С. Кароматов, Бир томчи қон.

2 Ўзгармас бўлган, доимий, барқарор. *Турғун мувозанат. Турғун ҳолат. Барча ташкилотларни турғун кадрлар билан таъминлаш.* ▪ *Ҳаётда ҳеч нарса турғун бўлиб қолмаганидай, театрда ҳам кўп нарсалар ўзгарди.* С. Кароматов, Ҳижрон.

3 Тўхтаб, туриб қолган, ҳаракат қилмайдиган; ҳаракатсиз; оқмас. *Турғун сув.* ▪ *У кўзларини ҳовуздаги турғун кўкимтир сувга тикиб ўйлади.* Ойбек, Қутлуғ қон.

4 Турғун (*эркаклар ва хотин-қизлар исми*).

ТУРҒУНЛАШМОҚ 1 Бирор жойда яшаб кетмоқ, ўрнашиб, муқим туриб қолмоқ. *Биз шаҳарда турғунлашиб қолдик.*

2 Турғун ҳолатга келмоқ, турғун бўлиб қолмоқ. *Болаларнинг диққати турғунлашди.*

ТУРҒУНЛИК 1 **турғун** 1—3 *с. белги оти. Мувозанатнинг турғунлиги. Аҳолининг турғунлиги. Сувнинг турғунлиги.*

2 Ўзгармай, ривожланмай, бир жойда туриб қолиш; ҳаракатсизлик, завол. *Иқтисодий турғунлик.* ▪ *Шоир* [*Ғ. Ғулом*] *бир ёқламаликка ва турғунликка қарши .. кескин кураш олиб борди.* Ш. Рашидов, Ғ. Ғулом хотираси.

ТУС I 1 Ранг-бўёқнинг бир-биридан кўриниши билан фарқ қиладиган ҳар бир айрим тури. *Қизил тус. Буқаламун доим тусини ўзгартириб туради.* ▪ *Унинг оққа яқин сариқ юзи шинель ва қулоқчинининг кул ранг тусидан унча ажралиб турмасди.* Шуҳрат, Шинелли йиллар. | Парсаларнинг табиий ранги ёки уларга кейин бериладиган ранг, бўёқ. |*Давлатёр*] *туси ўнгиб кетган эски рўмол билан пешана ва қулоқларини ўраб, устидан бир эски қора телпакни бостириб кийиб олган эди.* Н. Турсун, Ўқитувчи.

2 Моллар, ҳайвонлар терисининг ранги, ранг позиклиги. *Бу ердаги отлар турли тусда ва турли бичимда бўлиб, зотли, нодир отлар эди.* Ойбек, Қутлуғ қон.

3 Юзнинг қизиллик даражаси; ранг, қут. [*Мадрасага кирган*] *бу одамнинг туси бугдойранг бўлиб, юзи тўла ва силлиқ эди.* Айний, Эсдаликлар. *Аҳмад Ҳусайиннинг туси оқариб кетди, кўзлари туманлашди ва ҳансиради.* Ойбек, Нур қидириб. *Саидғози бир дамда тусини ўзгартирди.* С. Анорбоев, Оқсой.

4 Таниқи кўриниш, қиёфа, таҳлит. *Жиддий тус билан гапирмоқ.* ▪ *Қоронғида яхши ажратолмадим, тусини ғира-шира анови қора Ҳомидга ўхшатдим.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. *Нафис кийимлар билан ёш келин тусига кирган Холжон бир неча кун ёкут деразадан ўтган-кетганларни томоша қилиб ўтирди.* Гайратий, Довдираш. *Бундай қарасам, қишлоқларингга шаҳар туси кирибди.* Ж. Шарипов, Саодат. **Тус олмоқ** қандайдир характер, қиёфа, кўриниш касб этмоқ. *Рационализаторлик ҳаракати оммавий тус олди. Суҳбат самимий тус олди. Аҳвол кескин (жиддий) тус олди.* ▪ *Йўл ёқасидаги жанг даҳшатли тус олган эди.* М. Муҳамедов, Қаҳрамон изидан.— *Сенлар ишларингни қилаверинглар, ҳозир бориб у бебурднинг* [*Дилдорнинг*] *додини бериб қўяй. Вой тусингни ел егур,— деди Асрора қизларга.* С. Аҳмад, Уфқ.

◆ **Одат тусига кирмоқ** одатга айланмоқ, одат бўлиб қолмоқ. *Эрталабки гимнастика менда одат тусига кириб қолди.*

ТУС II [Чуст *географик номидан*]: **тус дўппи** *ёки* **тус нусха дўппи** қора ёки кўк сатиндан тўрт каржига тўртта қалампир нусха оқ гул тикилган ва Ўзбекистонда кенг тарқалган дўппи тури. *Узун бўйли яланг оёқ бир киши ашулани ванг қўйиб кириб келди. Ҳамма ялт этиб унга қаради: эски тус дўппи бошида яримта, юмалоқланган бекасам тўни чап елкасида.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

ТУСАМОҚ Бирор нарса ёки кимсани жуда ҳам истамоқ, бирор нарсага, кимсага кўнгли сус кетмоқ. *Кўнглим ҳеч нарсани тусамаяпти.* ▪ *Кумри бир неча кундан буён нордон-нордон нарсалар, айниқса ғўрани кўнгли тусайди.* Ғ. Ғулом, Тирилган мурда. *Сизни тусаб мен Чамбилга келаман.* «Нигор ва Замон».

ТУСЛАМОҚ *грам.* Феълларни шахс, сон ва замонда ўзгартирмоқ. *Феълларни ҳозирги замонда тусламоқ.*

ТУСЛАНИШ 1 Ҳар хил тусда кўриниш, товланиш. *Товуснинг ранг-баранг тусланиши.*

2 *грам.* Феълларнинг шахс, сон ва замонда ўзгариши. *Феълларнинг ўтган замонда тусланиши.*

ТУСЛАНМОҚ 1 Ранг-баранг бўлиб товланмоқ. *Атлас электр нурида ҳар хил бўлиб тусланади.*

2 *грам.* Шахс, сон ва замонда ўзгармоқ (феъллар ҳақида).

ТУСЛАШ *грам.* Феълларни шахс, сон ва замонда ўзгартириш.

ТУСЛИ Маълум тусга эга бўлган, маълум рангдаги. *Оқ тусли от. Сариқ тусли мато.* ▪ *Кўз илғамас кенг майдонлар ям-яшил Кийди кулиб кумуш тусли оқ жома.* Ҳабибий.

ТУСЛОВЧИ *грам.* Шахс, сон ва замонда ўзгартирувчи. *Тусловчи қўшимчалар.*

ТУСМОЛ Аниқ билмаган ҳолда ўзича қилинган гумон; тахмин, чама. *Менинг тусмолимча. Тусмол қилмоқ.* ▪ *Улар гап орасида Фотимага яна кимларнинг жазманлиги .. ҳақида ўз шубҳа ва тусмолларини гаплашдилар.* П. Турсун, Ўқитувчи. *Ой ботиб, кеча қоронғилашиб қолган, жуда авайлаб, тусмол билан ҳаракат қиламиз.* Ғ. Ғулом, Шум бола.

ТУСМОЛЛАБ *рви* Тусмол билан, чама билан, тахмин қилиб, тахминан. *Тусмоллаб ёшини аниқламоқ. Тусмоллаб қадам босмоқ. Тусмоллаб кўрмоқ.* ▪ *Толеимдан кўраман, азиз ота, уларнинг* [*қариндошларимнинг*] *қаердалиги, мол-ҳолларини аниқ билмайман. Тусмоллаб топиб оларман.* А. Ҳакимов, Илон изидан. **Тусмоллаб сўрамоқ** ўсмоқчилаб сўраб ўз тахминини аниқламоқ.— *Абдували, сиз Матниёз билан бир мактабни битиргансиз-а? — тусмоллаб сўради Мунира.* Ф. Мусажонов, Лофчи.

ТУСМОЛЛАМОҚ Аниқ билмаган ҳолда ўзича тахмин қилмоқ, тусмол қилмоқ; тусмол билан иш тутмоқ. *Тусмоллаб гапирмоқ.* ▪ — *Иккинчи план..— деди ўзича райком секретари «буниси нима экан» дегандай. Кейин тусмоллади. Қўшимча мажбуриятми?* М. Муродов, Бувижонлар.

ТУССИЗ Туси бўлмаган, туси, ранги йўқ; рангсиз. *Туссиз газ.* ▪ *Бек эшикни очди. Қулмат унинг докадек туссиз юзига қараб кулди.* Ҳ. Ғулом, Машъал.

ТУСТОВУҚ Товуқлар зотига мансуб, патлари чиройли, асосан тўқайзорларда яшайдиган ов қуши; қирговул. *Тустовуқ овламоқ.* ▪ — *Ҳакимжон акамлар эртага хизматимда бўлинглар, дедилар. Тустовуқ, ғоз, қази, ғўрт кийди, тандир кабобларнинг*

чорасини кўриб тур! — деди Эгамберди Сайфига. Б. Раҳмонов, Хўжайин кўчди.

ТУТ [*ф-т*] 1 Барглари ипак қурти учун асосий озиқ бўладиган жануб дарахти.

2 Шу дарахтнинг тотли оқ, қизил ёки қора меваси. **Балиқ тут** *айн.* **балх(и) тут** *қ.* **балх(и). Марварток тут** *айн.* **марварид тут** *қ.* **марварид. Тут майиз** қуритилган тут меваси, қуруқ тут. *Шу кеча унга [Кимсанга] бошпана бериб, нон, тут майиз, қурт, айрон билан меҳмон қилдилар.* С. Абдулла, Ҳасан билан Кимсан. **Қўноқ тут** меваси ейилмайдиган оч қизил тут.

◆ **Ер тути** *с. т. айн.* **қулупнай. Тутдай тўкилмоқ** 1) қирилмоқ, қирилиб кетмоқ; маҳв бўлмоқ. *Душман аскарлари тутдай тўкилди;* 2) путурдан кетиб емирилмоқ, вайрон бўлмоқ. *Тутдай тўкилиб турган деворлар.* ▫ *Кўз қамаштирувчи бу чаманзор ёнида тутдай тўкилиб турган икки уй бўлиб, буларнинг бирида — кунгайдагида Гулбодомларнинг.. сигири, унинг ёнидаги.. уйда эса, ўзлари туришарди.* С. Қароматов, Бир томчи қон; 3) эскириб, тўзиб йиртилмоқ, йиртилиб (ситилиб) кетмоқ, йиртилиб тушмоқ (кийим ҳақида). *Кўйлагим тутдай тўкилиб кетди.* **Юраги тутдай тўкилди** *қ.* **юрак** 2.

ТУТА [*ф-т*] Пахтадан ип йигириш учун тайёрланган пилта.

ТУТАК [*ф-т*] Пахтадан қўлда ип йигиришда ишлатиладиган қовоқ пайча.

ТУТАЛ *диал.* Ишониб бўлмайдиган нарса, гап; уйдирма. *Шаҳардаги ҳар ким унинг .. қизиқ ҳаракатларига ва тутал сўзларига қизиқар эди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

ТУТАМ Нарсаларнинг тутамлаш ёки сиқимлаш мумкин бўлган миқдори; *Бир тутам соч. Бир тутам пахта.* ▫ *Робия хола бир тутам печак ўтни жўякка ташлаб, қўлларини қоққанича Шермонхон қаршисига юрди.* С. Зунунова, Олов. [*Навоий:*] *Осмондаги дабдабали, аммо, фойдасиз чақмоқ бўлишдан кўра, ерда бир тутам олов бўлиб, бир ғарибнинг қозонини қайнатмоқ афзалдир.* Уйғун ва И. Султон, Навоий.

◆ **Бир тутам бўлиб қолмоқ** озиб-тўзиб кичкина бўлиб қолмоқ. [*Пирназар полвон*] *ҳол сўраб келганларга мулойим, хушсуханлик билан муомала қилди. Улар кетаётганида рози-ризолик сўради. Сабриябону буни кўриб, куйганидан бир тутамгина бўлди-қолди.* Р. Раҳмон, Меҳр кўзда. **Бир тутам кун** қисқа куп. *Бир тутам қиш куни. Гулнор учун битмас-туганмас узоқ кўринди.* Ойбек, Қутлуғ қон. **Ёз туни** (*ёки* **кечаси**) **бир тутам** ёз кечаси қисқа (бўлади). *Пардавой ота тунни бедор ўтказди. Куз туни бир тутам ёз кечаси эмаски, бош қўйдинг — тонг отса.* А. Азизхўжаев, Чол кўнгли.

ТУТАМЛАМОҚ Кафт орасига олиб ушламоқ, тутмоқ. *Сочини тутамламоқ.* ▫ *Қовоғини солиб, соқолини тутамлаб гапга жимгина қулоқ солиб ўтирган уста: «Қани бу ёққа юр»,— деди [бангига].* О. Ёқубов, Ларза.

ТУТАМЛАТМОҚ тутамламоқ *фл. орт. н.*

ТУТАМЛАШМОҚ тутамламоқ *фл. бирг. н.*

ТУТАМОҚ 1 Тутунланиб ёнмоқ, буруқсимоқ; тутун чиқармоқ. *Печка тутаб кетяпти. Ҳўл ўтин тутайди, ёнмайди.* ▫ *Тутаб ётган тўнка ёнида сочлари ўсиб соқолига қўшилиб кетган бир девона бу мудҳиш қоронғуликка қарши курашган каби гулханни ёндиришга тиришар.. эди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. *Аҳмаджон ўрнидан турди ва ҳануз тутамоқда бўлган қишлоқни кўрсатди.* А. Қаҳҳор, Олтин юлдуз.

2 Ис чиқариб, шишани қорайтириб ёнмоқ (чироқ ҳақида).

3 *кўчма* Тутақмоқ, тутақиб кетмоқ, қизишмоқ; ёнмоқ. *Ҳайдарбой ич-ичидан тутаб кетди.* Н. Фозилов, Оқим. *Қиздан жавоб бўлмагач, Ойшахон баттар тутай бошлади: Минг марталаб айтганман бу мегажинга, бир нимани тайинли қилиб қўйгин деб.* А. Муҳиддин, Айбсиз айбдор.

ТУТАНМОҚ *диал.* Тутақмоқ, тутақишмоқ, қизишмоқ. *У бирдан тутаниб кетди.* ▫ *Гўрўғлибекнинг бол Авазга «Раъйингдан қайтгин!» деганида Авазхон ўтдай ёниб, оловдай тутаниб отасига қараб бир сўз айтгани.* «Хушкелди».

ТУТАНОҚ I *диал.* Тутқаноқ, қуёнчиқ. *Қизинг энди ўшанинг тутаноғини эшитиб кўнгилсиз бўлиб турган-дир-да.* Хамза, Паранжи сирлари. ‖ *Тағин унинг тутаноқ дарди.. бунинг устига ортиқча.* Ҳамза, Паранжи сирлари.

ТУТАНОҚ II Ғайрати ичига сиғмайдиган, шўх. *Елена тутаноқ дўстининг [Надянинг] озгина хатога йўл қўйганлигини билса ҳам, юзига солиб баттар куйдиргиси келмади.* Ҳ. Назир, Мафтунингман, Озарбайжон.

ТУТАНОҚЛИК тутаноқ II *с. белги оти.* [*Йигит-қизларнинг*] *шу ғайратлари, шу тутаноқликлари бўлса, марра бизники, деб қўйди Қодиржон.* Ҳ. Назир, Ўтлар туташганда.

ТУТАНТИРИҚ Ўт олдириб олиш учун хизмат қиладиган майда таранча, пайраҳа ва ш. к.; тутатқи. *Қуруқ тутантирик.* ▫ [*Афанди:*] *Қозонни осиб қарайдики, ўчоққа тутантирик йўқ.* «Латифалар».

◆ **Тутантирик ҳам бўлмайди** жуда оз, кифоя қилмайди, урвоқ ҳам бўлмайди.

ТУТАТИШМОҚ тутатмоқ *фл. бирг. н. Талъатбой чўнтагидан папирос қутисини чиқариб очди. Бўронбек билан Комил ҳам унга қўшилиб тутатишди.* Ҳ. Ғулом, Машъал.

ТУТАТМОҚ 1 тутамоқ *фл. орт. н. Печкани тутатмоқ.* ▫ *Орадан ярим соат ўтгандан кейин, полвон секин кўзини очиб, .. бекнинг олдига бир сиқим сомон тутатиб қўйишни сўради.* А. Қаҳҳор, Кўр кўзнинг очилиши. | Тутун бостирмоқ, тутунга тўлдирмоқ. *Папирос чекавериб, уйни тутатиб юборибсиз.* **Исириқ тутатмоқ** *этн.* гўё кўздан, фалокатдан ва ш. к.дан сақлаш учун исириқни буруқсатиб қўймоқ ёки уни буруқсатиб бировнинг бошидан, атрофидан айлантирмоқ.— *Шошилма, болам,— кампир тандир томонга югурди ва хокандозда исириқ тутатиб келиб, Норматнинг бошидан айлантирди.* И. Раҳим, Чин муҳаббат.

2 Ўт олдириб, ёндириб олмоқ. *Салимхон ҳозир келиб тугатган папиросининг ўтидан иккинчисини тутатиб, Саидийни меҳмонларга таништди.* А. Қаҳҳор, Сароб. | Чекмоқ (папиросни). *Бектемир ёнида махорка тутатиб ўтирган ёшгина рус жангчини туртди.* Ойбек, Қуёш қораймас.

ТУТАТТИРМОҚ тутатмоқ *фл. орт. н. Ўзбек ойим Ойбодоқдан исириқ тутаттириб, аввало Қумушга солдирар.. эди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

ТУТАТҚИ I *диал.* Тутантириқ. **Тутатқи ҳам бўлмайди** *айн.* **тутантириқ ҳам бўлмайди** *қ.* **тутантириқ.**

ТУТАТҚИ II *этн.* 1 Тутатилганда гўё касаллик, фалокат ва ш. к.ни даф этувчи нарса ва уларни тутатиб даволаш. *Васиқангни тумор қилиб тақмайман, ивитиб ҳам ичмайман, тутатқи қилиб куйдирмайман, ўзингга қайтариб бераман.* Айний, Дохунда. *Кейинги «беш-бош домла»нинг берган тутатқи, эзиб ички, дуо туморлари ҳам негадир таъсир асарини сездирмадилар.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

2 Тутатиладиган ҳар қандай хушбўй нарса ёки восита (мас. исириқ).

ТУТАШ I **тутамоқ** *фл. иш. оти. Самоварнинг туташи. Исириқнинг туташи.*

ТУТАШ II 1 Бир-бирига туташиб кетган, узилмайдиган, узлуксиз. *Туташ чизиқ. Кетганча туташ ўрмон.* ▫ *Дала йўлининг икки томонидаги боғлар туташ гуллар билан қопланган.* Ойбек, Қутлуғ қон. *Кўча туташ балчиқ бўлганидан болаларнинг ўйини тугул, юришга ҳам имкон йўқ эди.* Ойбек, Қутлуғ қон.

2 Ёнида, қаторида турган, ёндош, ёнма-ён жойлашган, бир-бирига уланиб, қўшилиб кетган. *Икки колхоз ерлари бир-бирига туташ.* ▫ *Биз Нигора билан ён қўшнимиз. Ховлимиз ҳовлимизга туташ.* М. Қориев, Ойдин кечалар. *Айвонга туташ кичик уйга жой ҳозирланган эди, [Ботирнинг ўртоқлари] ўша ерга кириб ўтиришди.* Р. Файзий, Ҳазрати инсон. | Бир-бирига қўшилиб, туташиб кетган, пайваста (қош ҳақида). *Қиз бу дафъа Халилга қаттиқ тикилганидан, гўё қандайдир иссиқ бир нур соғчандай, туташ қошлари билан бир нимадир*

сўзлаб бергандай бўлди. Туйғун, Дўстлик севинчлари.

◆ **Туташ идишлар** *физ.* бир-бирига туташтирилиб ишланган идишлар.

ТУТАШМОҚ I **1** Алангаланмоқ, аланга олмоқ; ишқ ўтида ёнмоқ. *Сиз ўзингизни тупроқ билан теңлаштирмоқчи бўлгансиз, лекин мен ҳозир Кумушга ҳам қаноатланмай, Олтинбиби деб атамоқ фикрига тушдим.. Борлиғим муҳаббатингиз алангаси билан туташгани ҳолда, завжингиз Отабек.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. *Ҳеч ким менингдек куймаган ҳажринг ўтига, эй санам, Танҳо туташдим мен ўзим сўзона бўлдим соғиниб.* Ҳамза.

2 *фольк.* Тутақмоқ, қизишмоқ. *Жуда ҳам туташиб кетди Ҳакимхон.* «Алпомиш». *Арзирумдан экан асли элати, Туташган боладир — кўпдир ғайрати.* «Пигор ва Замон».

ТУТАШМОҚ II **1** Туташ бўлмоқ, бир-бирига ёпишмоқ, чегарадош бўлмоқ. *Колхоз территорияси дарёга бориб туташади.* ▪ *Бундан чиқадиган сув билан, .. мактаб участкасинигина эмас, унга туташган томорқа ерларни ҳам суғориш мумкин.* Ҳ. Назир, Чўл ҳавоси. [*Аёл*] *Найманчанинг эски шаҳар растасига туташиб кетадиган кўчасидан, пастликдан чиқиб келмоқда эди.* А. Мухтор, Опа-сингиллар. | Чатишган қариндош бўлмоқ, чатишмоқ. *Тожибой ўзи камбағаллардан бўлса ҳам, томири Олахўжа махсум билан туташган эди.* П. Турсун, Ўқитувчи.

2 Бир-бирининг ичига кириб, кириша қўшилиб кетмоқ, бирлашмоқ. *Ўрик шохлари бир-бирига туташиб кетипти.* ▪ *Уфқларга туташиб кетган чўлнинг у ер-бу ерида қовжираб турган шувоқ муттасил кезиб юрган чўл шабадасида қалтираб турарди.* Ш. Рашидов, Бўрондан кучли. *Ҳамма бир-бирига туташиб бир тан, бир жон бўлиб кетгандек, ғуж турар, бир хил нафас оларди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. | Бир-бирига қўшилмоқ, пайваста бўлмоқ (қош ҳақида). *Қуюқ қора сочли, пешанаси кенг, қошлари бир-бирига туташиб кетаёзган бу елкадор йигитнинг таърифини полкда эшитган эдим.* А. Убайдуллаев, Қонли издан. *Адолатнинг юзи бирдан жиддийлашди. Қора қошлари туташиб, кўзларида ғазаб чақнади.* С. Зуннунова, Гулхан.

ТУТАШТИРИЛМОҚ I **туташтирмоқ** I *фл. мажҳ. н. Ўчоққа ўт туташтирилди. Папиросни туташтирилди.*

ТУТАШТИРИЛМОҚ II **туташтирмоқ** II *фл. мажҳ. н. Туташтириб қурилган иморатлар.*

ТУТАШТИРМОҚ I **1 туташмоқ** I *фл. орт. н. Самоварчи ўчоққа тараша қалаб, ўтни туташтириб юборди.* Ҳ. Нуъмон, А. Шораҳмедов, Ота. *Туташтирма мендай шоҳи мардингни, Гуноҳкор қилганман ўз фарзандимни.* «Ширин билан Шакар».

2 Ўт олдирмоқ, ёндириб, тутатиб олмоқ (папирос ҳақида).

ТУТАШТИРМОҚ II **туташмоқ** II *фл. орт. н. Йўлак охиридаги айвончанинг шарқ томонида ва унга туташтириб узун ҳам баланд бир шийпон қурилган.* Айний, Эсдаликлар. [*Назокат*] *иккала қошини туташтириб қалин ўсма қўяр, ҳатто устахонада ҳам кўп вақтини ўсма тортиш билан ўтказарди.* А. Мухтор, Опа-сингиллар.

ТУТАШУВ туташмоқ II *фл. ш. отл. Шохларнинг бир-бирига туташуви.* **Қисқа туташув** *эл.* электр занжирининг энг қисқа йўл билан тўппа-тўғри уланиб қолиши.

ТУТАҚИШМОҚ I **тутақмоқ** 1 *фл. бирг. н.*

2 *айн.* **тутақмоқ** 1. *Сорахон «шунча иш бўлган экан, мен қаерда эдим, доим уйдаман-ку», дейди ўрнига тутақишиб кетди.* А. Қаҳҳор, Сароб.

ТУТАҚМОҚ I Аччиғидан, ғазабдан ўзини тута олмай бирдан қизишиб кетмоқ, даргазаб бўлмоқ. *Домла шу қадар даргазаб бўлдики, азбаройи тутаққанидан кўзлари косасидан чиқиб кетаёзди.* Н. Мақсудий, Лайлатулқадр.

2 *кўчма* Ҳарорати кўтарилиб алангаи оташ бўлиб ёнмоқ. *Иситмадан тутақиб кетяпман.*

3 *кўчма* Чанқамоқ, сувсаб қовжирамоқ.— *Нега қичқирасиз, Адолат? Бирор ерга ўт кетибдими? — Ғўзага ўт кетибди; қаранг, тутақиб ётибди.* И. Раҳим, Чин муҳаббат.

ТУТАҚТИРМОҚ тутақмоқ *фл. орт. н. Саидгозининг қўққисдан айтган бу янгилиги .. асаби бузилиброқ турган Шербекни тутақтириб юборди.* С. Анорбоев, Оқсой. *Қўёш дарахтзорларни тутақтириб .. узоқда отларда югуришган йигитларнинг дубулғаларида олов чақнатиб, уфққа чўкди.* Ойбек, Навоий.

ТУТЗОР [*ф-т*] Нуқул тут билан банд ер, майдон. *Ипакчилик учун Туркшёлк вакили билан қилинган шартномада беш гектар тутзор қилишни колхоз ўз устига олган.* А. Қодирий, Обид кетмён.

ТУТИЛИНҚИРАМОҚ Бироз тутилиб гапирмоқ, нутқда бироз тутилмоқ. *Отабек тутилинқираброқ* [*Кумушга*] *«муборак бўлсин!» деди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.— *Й-йўқ .. б-бировга!..— деди ҳовликиб, тутилинқираб Раъно.* Ҳ. Назир, Сўнмас чақмоқлар.

ТУТИЛИШ 1 тутилмоқ *фл. ш. отл. Жиноятчининг тутилиши. Деразаларга парда тутилиши лозим. Кўрпа-ёстиқлар озода тутилиши керак.* ▪ *Петров бу хатни бераркан, уни ёнда сақламаслик кераклигини, тутилиш таҳликаси ўтганлигига ишонган тақдирда ҳам,.. ғоят эҳтиёткорлик ва сергаклик билан Андреевга топшириш лозимлигини Йўлчига уқдиран эди.* Ойбек, Қутлуғ қон.

2 *астр.* Осмон жисмларининг, хусусан Ой ва Қуёшнинг, бошқа жисмлар ёки уларнинг сояси билан бекилиб қисқа муддатга қоронғилашиш ҳодисаси. *Ойнинг тутилиши. Қуёшнинг тутилишини кузатиш.* ▪ *У* [*Аҳмад махдум*] *белгилаган вақтда ойнинг юзида ҳеч бир тутилиш нишонаси қолмай, бутунлай очилди.* Айний, Эсдаликлар.

ТУТИЛИҚМОҚ *кам қўлл. айн.* **тутилинқирамоқ.** *Зайнаб бу саволнинг жавобига қолганда бир оз тутиликди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

ТУТИЛМОҚ 1 тутмоқ 1—4, 7—14, 16, 17 *фл. мажҳ. н. Жиноятчи кеча тутилди. Тутилган балиқларни пиширмоқ. Деразаларга парда тутилган эди. Ҳовли доим озода тутилади. Ёмғирдан қутулиб, қорга тутилдим.* Матал. ▪ *Ёзлик қизил чойхонанинг атрофига чий тутилиб, ҳар ер-ҳар еридан туйнук қўйилган, бу туйнукларга газета, қоғозлар ёпиштирилган.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор. *Гуласал кулгили гапларни, тутилмаган латифаларни кўп биларди.* Ойбек, Улуғ йўл. *Элмурод штабда тутилиб қолди. У штабдан йўлдош ва яна бир рус киши билан чиқди.* Шуҳрат, Шинелли йиллар. *Қизлар чувур-чувур қилиб, қурт тутилган уйга кириб кетишди.* С. Аҳмад, Уфқ.

2 Дудуқланиб гапирмоқ, дудуқланмоқ. *Бола бироз тутилиб гапиради.* | Қийналиб гапирмоқ. [*Умарали:*] *Рус тилини пича билиб қолдим; тутилиб бўлса-да, гаплашадиган бўляпман.* Ойбек, Улуғ йўл. | Рўйи-рост, равон гапира олмай қолмоқ, сўзидан адашиб гапирмоқ. *Нима дейишни билмай,* [*Полвоннинг*] *тили тутилди.* Ж. Шарипов, Хоразм. *Қолоқ цех бошлиқлари бирин-кетин минбарга чиқиб, қулоқларигача қизариб, тутилиб-тутилиб ҳисоб бердилар.* Л. Муҳиддин, Юзга айтганнинг заҳри йўқ.

3 Гапидан, сўзидан, оғзидан илинмоқ. *Ҳа, ҳа, тутилдингиз. У деганингиз ким? Ҳали Тошкентда ҳеч кишим йўқ демабмидингиз.* Ойдин, Кўнгли тўлдими, яхши йигит.

4 *астр.* Бошқа жисмлар ёки уларнинг сояси билан бекилиб қоронғилашиб қолмоқ (асосан Ой ва Қуёш ҳақида). *Ой тутилган тун ҳали ҳам эсимда.* ▪ *«Кун тутилди»,— деб шу чоқ мардум бор овозини данғиллатди.* «Эрали ва Шерали».

ТУТИНИШМОҚ I **тутинмоқ** I *фл. бирг. н. Бинокорлар ғайрат билан ишга тутинишди.*

ТУТИНИШМОҚ II **тутинмоқ** II *фл. бирг. н.* [*Мажидов*] *уста Болимонни ёнидан қўймайди, ёнилғида оғайни тутиншган экан.* А. Мухтор, Давр менинг тақдиримда. *Эъзозхон билан кўпдан бери опа-сингил тутиншган Эътибор опа, Тозагул, Қумриларни қўя берасиз.* Ҳ. Ғулом, Машъал.

ТУТИНМОҚ I **1 тутмоқ** 1 *фл. ўзл. н. Ўқишдан қўл силтаб кетадиган оғир кунларни ҳам кўрди, аммо ҳамма вақт ўзини жар ёқасида ёлғиз кучли қўллари билангина тутиниб турган ҳис қилар эди.* А. Қаҳҳор, Сароб.

2 *(ж. к. билан)* Бирор ишни бажара бошламоқ, бирор ишга киришмоқ. *Ишга тутинмоқ.* ▪ *Йўлчи қармоқни кўл бўйига суқиб, ўзи хашак йиғиштиришга тутинди.* Н. Юсуфий, Ҳаёт сўқмоқларида.

ТУТИНМОҚ II Кимса билан аҳдлашиб қалин дўст, ўртоқ, томир бўлмоқ, қариндошдек муносабат боғламоқ. *Ака-ука тутинмоқ. Дўст тутинмоқ.* ▪ *— Э-э-э,— деди Қурбон ота,— Ўрмонжон? Ўрмонжон менинг тутинган ўғлим-ку!* А. Қаҳҳор, Қўшчинор. *Маҳбубахон опам билан биз опа-сингил тутинганмиз.* А. Убайдуллаев, Ҳаёт оқими.

ТУТИНТИРМОҚ I **тутинмоқ** I *фл. орт. н. Кучимиз борича [одамларнинг] бирини оёққа турғизиб, бирини олдинга итариб, бирини ходага тутинтириб, катта бир сафни саёзроқ жойга чиқариб олдик.* А. Мухтор, Давр менинг тақдиримда.

ТУТИНТИРМОҚ II **тутинмоқ** II *фл. орт. н. [Майсара Нодирга:] Сен тур, мен ҳозир, Тоҳир келгандир, олиб келиб кўришгирурман. Чўпон билан Ойхонни ҳам келтириб сизлар билан қиёматлик ака-ука тутинтирурман.* Ҳамза, Майсаранинг иши.

ТУТИШМОҚ **тутмоқ** 1—4, 6—17 *фл. бирг. н. Пионерлар космонавтларга гулдасталар тутишди. Овчилар йўлбарсни тирик тутишди.* ▪ *— Мен ғиррому муттаҳам билан қўл тутишиб сўрашмайман,— деди Николаев.* Б. Раҳмонов, Олтин одамлар. *Онахоннинг устахонада бўз тўқиб топганин: икки қизча рўзғорда учма-уч қилиб, бинойидек уй тутишади.* А. Мухтор, Опа-сингиллар.

ТУТМОҚ 1 Қўл билан ушламоқ, ушлаб турмоқ; тутинмоқ. *Бир қўлда китоб, бир қўлда гулдаста тутиб турмоқ. Боланинг қўлидан тутмоқ. Отнинг жиловидан тутмоқ. Кўр тутганини қўймас, кар — эшитганини.* Мақол. ▪ *Темирчи уста қаҳру ғазаб билан ичкари кирди ва тикка бориб, Хайринисанинг куёви бўлмиш йигитнинг ёқасидан тутди.* С. Абдулла, Мавлоно Муқимий. | Умуман тишида тишлаб, оғзига солиб, қулоғига қистириб ва ш. к. йўллар билан ушлаб турмоқ. *Найрангбоз оғзида чўғни тутиб турди. Қассоб пичоғини тишида тутиб, икки қўли билан қўйнинг терисини шилди.*

2 Овлаб, қувиб, изидан бориб ва ш. к. йўллар билан ушламоқ, ушлаб олмоқ, қўлга туширмоқ. *Балиқ тутмоқ. Қуён тутиб олмоқ. Ўғрини тутмоқ. Йўлбарс боласини тутмоқ учун йўлбарс уясига кирмоқ керак.* Мақол. ▪ *— Мен Раҳмонқул босмачини ўз қўлим билан советга тутиб берган Мадамин бўламан,..— деди у.* П. Турсун, Ўқитувчи. | Ҳаракатдаги нарсани ушлаб олмоқ, ушлаб қолмоқ; ҳаракатдан тўхтатиб қўлига киритмоқ. *Ҳаводаги коптокни тутмоқ. Пашша тутмоқ. Отилган арқонни тутиб олмоқ.*

3 Бирор нарсани илтифотан кимсага таклиф қилмоқ, фойдаланиш учун тўғриламоқ, бермоқ. *Меҳмонларга сочиқ тутмоқ.* ▪ *Чол белбоғидан нос қовоғини олиб, ўтирганларга тутди.* С. Аҳмад, Ҳукм. *[Сулув] ҳеч нарсага қарамай, сакраб туриб, ҳансираб қолган отасини юпатгиси, совуқ айрон тутиб, елкасини силагиси келарди.* А. Мухтор, Қорақалпоқ қиссаси. *Дуодан сўнг, Отабек тўрик йўрғани чиқариб қутидорга тутди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. **Сув тутмоқ** 1) ювиниши учун бирор кимсанинг қўлига сув келтириб қуймоқ. *Ҳаёт ўтинни ўчоққа қалаб қўйиб, дарров отасининг қўлига обдастада сув тутди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.; 2) экинга сув қуймоқ, экинни суғормоқ. *Колхозимиз пахтазорларида ўн икки йилдан буён сув тутаман.* М. Жуманазаров, Ғўзани чанқатиб қўйманг.

4 Бирор нарсани бошқа нарсага тўғрилаб, рўбарў қилиб ушламоқ, солмоқ. *Хатни чироқ ёруғига тутиб ўқимоқ.* ▪ *Отбоқар фонусни яна Бўтабойнинг юзига тутди.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор. | Исиниш ёки иситиш мақсадида оловга ёки қуёшга солмоқ, тобламоқ. *Елкасини офтобга тутмоқ.* ▪ *Ҳожи қўлларини ўтга тутиб, иситиб, хурсанд бўлиб ўтирибди.* Т. Обидов, Юсуфжон қизиқ. | Бирор нарсанинг йўлига кўндаланг қилиб ушламоқ, узатиб, чўзиб ёки чиқариб турмоқ. *Айланаётган парракни таёқ тутиб тўхтатиб қўймоқ. Чодир тутиб тут қоқмоқ. Оёғини тутиб чалиб юбормоқ.* ▪ *У [Татьяна] орқасига қайрилиб, осмонга қаради. Кўкда юлдузлар йўқ. «Наҳотки, ёмғир..» анча вақтгача кафтини тутиб турди, лекин томчи томмади.* И. Раҳим, Ихлос.

5 *кўчма* Ўз қўлида сақламоқ, қўлдан бермай ушлаб турмоқ. *Ҳокимиятни тутиб турмоқ. Ўз позицияларини тутиб турмоқ. Жангчиларимиз тепаликни тутиб туриш учун бутун воситаларни ишга солдилар.* ▪ *Азамат .. комбатнинг .. мадад кучи етиб боргунча душманни тутиб туриш ҳақидаги фармонини Эргашевга айтди.* Н. Сафаров, Қаҳрамоннинг туғилиши. | Ўзида ушлаб ёки кўтариб турмоқ; мужассамламоқ. *Рама машинанинг ҳамма қисмларини тутиб туради.*

6 *кўчма* Тиймоқ, босмоқ, ушламоқ. *Кулгидан ўзини зўрға тутмоқ.* ▪ *У кўзларига тўлган томчиларни базўр тутиб жавоб берди.* Ойбек, Қутлуғ қон. **Ўзини тутмоқ** 1) ўзини босмоқ, тиймоқ; ўзини қўлга ола билмоқ. *Йиғидан ўзини тутолмади.* ▪ *— Мен сизларга айтсам,— деди Бобоқул ота ўзини тутиб олиб.— Илгари фақат селдан эмас, қурғоқчилик офатидан ҳам одамлар қириларди, экинлар нобуд бўларди.* Ҳ. Назир, Сўнмас чақмоқлар; 2) ўзини бирор тарзда ушламоқ. *Ўзини баланд тутмоқ. Ўзини каттакардек тутмоқ. Ўзини тетик тутмоқ.* ▪ *У [жувон] йўлда бўлиб ўтган нарсани тамом унутганлиги,.. унақа гаплардан ўзини юқори тутганлиги кўриниб турар эди.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор; 3) ўзини эплаб қолмоқ, оёққа турмоқ. *Колхоз ҳам ўзини тутган.* ▪ *Эрталаб яна қонли урушлар бошланди. Аммо халқ энди ўзини анча тутиб олган эди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. **Ўпкасини тутмоқ** қ. ўпка I.

7 *кўчма* Идора қилмоқ, бошқармоқ. *Рўзғор тутмоқ.* ▪ *Яхши қилиб юртни тутди, Ким кам бўлса йўл кўрсатди.* Эргаш шоир. | Ўз қўли остидаги, измидаги, қарамоғидаги кимсаларга қандайдир муносабатда, муомалада бўлмоқ. *Болани бўш тутиш ярамайди. Синглингни кафтингда тутсанг, онангни бошингда тут.* Мақол. ▪ *Шариат хотинни қаттиқ тутиш керак дейди-ю, аммо хотинни қанча қаттиқ тутсангиз, шунча ғафлатда қолишингизни пойлайди.* А. Қаҳҳор, Майиз емаган хотин. *Ўзбек ойимнинг «келинни хор тутар экан демасинлар, сен ҳам ўзингни тузат!» деб айтгани учун, Зайнаб ҳам тамом ипакларга кўмилиб ясанган, кеча эрга теккан янги келинлар суратига кирган эди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

8 Бирор тарзда ишлатмоқ, фойдаланмоқ, қўлланмоқ. *Идиш-товоқни, кўрпа-ёстиқларни тоза тутмоқ.* | Умуман фойдаланмоқ, ишлатмоқ. *Бу идишни тутманг. Кўзойнак тутмоқ.*

9 Парвариш қилмоқ, боқмоқ (пилла қуртини). *Мен бешовларинг қурт тутингелар, бешта одам бўшасин демоқчи эмасман.* А. Қаҳҳор, Қамирлар сим қоқди.

10 Ишлатиш, фойдаланиш учун ўз ихтиёрида, қарамоғида олиб турмоқ, сақламоқ. *Қани иложи бўлса, битта одам тутмасдан, бутун ишни ўзим эплай олсам.* Ойбек, Қутлуғ қон.

11 Сақламоқ; қолдирмоқ. *Эсда тутмоқ. Сир тутмоқ. Маълумотларни пинхон тутмоқ.* ▪ *Уйғон, боғла белингни, Далага сол йўлингни. Ёдингда тут ҳамиша Ғолиб, шонли элингни!* А. Пўлат. *Ундан сўнг иккинчи шарт: бу сир фақат иккимизнинг орамиздагина қоладир, ўзинг ҳам сезган бўлсанг керакки, Жаннат опани этга овора қилишим, уни ҳам бу сирдан ташқарида тутиш учун эди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

12 *кўчма* Ўз фаолиятида, ишида бирор йўлни ўтказмоқ, амалга оширмоқ, маълум йўлдан бормоқ. *Қаттиқ сиёсат тутмоқ. Тўғри йўл тутмоқ.*

13 Барча тартиб-қоидаларга риоя қилган ҳолда амалга оширмоқ, бажо келтирмоқ, қилмоқ. *Рўза тутмоқ. Аза тутмоқ.* ▪ *[Давронқул ота] ўз қадрдонидан айрилиб қолгач, кўп вақтгача мотам тутиб унча-мунча йиғиларни ҳам тарк этди.* А. Абдуазимов, Йиллар достони.

14 *(ж. к. билан)* Бирор иш, гап ва ш. к. билан банд, овора қилиб, ушлаб

қолмоқ, кетказмай қўймоқ. *Гапга тутмоқ. Ишга тутиб қолмоқ.* ▫ *Бундан бошқа, эшонни сўзга тутса, «келаси даромад»нинг ҳам қўлдан кетиш эҳтимоли бор, шунга биноан мажлисни сўзни мухтасар қилмоқчи бўлди.* А. Қодирий, Меҳробдан чаён. | *(т. к. билан)* Гов бўлиб, халақит бериб ва ш. к. йўллар билан иш-ҳаракатни секинлатмоқ ёки тўхтатмоқ. *Қўлни тутадиган иш.*

15 Ишғол қилмоқ, эгалламоқ, молик бўлмоқ. *Хотин-қизларнинг жамиятда тутган ўрни.* ▫ *Азизбек ёнида [Юсуфбек ҳожи] қандай мавқе тутган бўлса, Нормуҳаммад қушбеги олдида ундан ҳам юқорироқ ва маъноликроқ эътибор қозонди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. *Ойшахон оилада эркакча мавқе тутар, оиланинг «жилови» унинг қўлида эди.* Ш. Холмирзаев, Тўлқинлар. *Неча кун бир-бирини кўрмай, Ваҳшийлар тоғда жой тутди.* «Ёдгор».

16 Ҳисобламоқ, санамоқ, ... деб билмоқ. *Ҳар кимни дўст тутиб бўлмайди. Бировга осон тутма. Маъзур тутмоқ.* ▫ *[Азизбек] қипчоқларнинг қайтадан Тошкент устига келишларини эҳтимол ҳам тутмас эди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

17 Пардалаш, тўсиш, қоплаш ва ш. к. мақсадлар учун ўрнатмоқ, боғлаб, илиб ёки осиб қўймоқ. *Пашшахона тутмоқ. Дераза ларга парда тутмоқ. Этак тутиб пахта термоқ.* | Бирор нарса билан бекитмоқ, қопламоқ, тўсмоқ. *Дастрўмолни юзига тутиб йиғламоқ. Эл оғзига элак тутиб бўлмас.* Мақол. ▫ *Бахмал паранжили хотин чиммат тутган юзини Азим Тажанг томонга хиёл ўгирди-ю, бир-икки томоқ қириш билан кифояланди, жавоб бермади.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. | Атрофлаб ёки четига бирор нарса тикмоқ, маҳкамламоқ. *Рамкага ҳошия тутмоқ.* ▫ *Қора читдан адип тутган Қизил байроқ.* Ғ. Гулом. *Боғнинг ҳар бурчагида ўзга бир латофат; ариқларда сув кумушланади, майсалардан уқа тутган ҳовуз, сув билан эмас, нур билан тўлган каби жимир-жимир мавжланади.* Ойбек, Қутлуғ қон.

18 Қўпайиб, тарқалиб, ёйилиб ва ш. к. йўллар билан маълум жойни эгалламоқ, қоплаб олмоқ, босмоқ. *Самоварнинг буғи уйни тутиб кетди. Қўй-эчкиларнинг маъраши кўчани тутган эди.* ▫ *Йилқи, пода, сурувлар, Дард кўрмай ўсса дейман, Тоғу тошга сиғишмай, Яйловни тутса дейман.* Қ. Муҳаммадий. *Қўнғироқдай товуши билан Гулсун ҳам қўшиқчига жўр бўлгандагина ҳамма ёқни одам тутиб кетганини кўрди.* Ж. Абдуллаҳонов, Тонг ёришган соҳилда. *Машинадан ўрта ёшлардаги сал қорин ташлаган, қалин қошлари кўзларини тутиб кетган бир киши тушди.* С. Аҳмад, Чўл бургути. | *кўчма* Таралмоқ, ёйилмоқ. *Кўнглим сизга мойил бўлмай, кимга мойил бўлсин. Ахир, шуҳратингиз оламни тутган.* М. Осим, Ўтрор. *Достоннинг овозаси оламни тутди.* Н. Фозилов, Ҳаёт ўргатди.

19 Қўзимоқ, қўзиб қолмоқ, бирдан бошланмоқ (одатда инсон табиатида бўладиган турли хислатлар ҳақида). *Отанинг тантилиги тутиб кетди. Унинг жазаваси тутди.* ▫ *Ҳиндининг ҳам ҳиммати тутиб кетиб, сарроф халтадан битта беш сўмлик тилла олиб берди.* Ғ. Гулом, Шум бола. *Гапинг рост бўлса, қани юр! Ёки данғасалигинг тутиб, ишлагинг келмаётибдими?* А. Ёқубов, Ш. Шодиев, Қичкина доктор.

20 Бошланмоқ, бошланиб қолмоқ, хуруж қилмоқ (одатда дард, касаллик, оғриқ ҳақида). *Боланинг иситмаси тутяпти. Безгагим тутиб қолди. Унинг йўталги тутиб қолди.* ▫ *Низомиддинов оғриқ тутаётгандек, башарасини бужмайтирди.* С. Аҳмад, Ҳукм. | *(т. к. билан)* Босмоқ, қамраб олмоқ. *Умарқулни совуқ, изғирин, қоронғилик, ваҳима, очлик ўраб олди, баданини қалтироқ тутди, юришга дармони қолмади.* О. Ҳусанов, Қўшиқчининг тақдири.

21 Амал олмоқ, ўсмоқ, ривожланмоқ (янги кўчат ёки пайванд ҳақида). *Боғбон ўзи экқан ё улаган кўчати тутиб, бўй тортиб кетгунча, ҳар кун тағига неча марта келади.* М. Исмоилий, Бизнинг роман. *Онда-сонда кўчатлар ўтқазилган жан-у, кўпи тутмаптн.* А. Мухтор, Она-сингиллар.

◆ **Кўз тутмоқ** қ. **кўз. Кўзда тутмоқ** *айн.* **назарда тутмоқ** қ. **назар. Мотга тутмоқ** мот қилмоқ. **Тутган жойидан кесмоқ** ўз сўзида қатъий турмоқ, ўз айтганини қилдирмоқ. *Низомжон онасининг феълини яхши билади. У тутган жойидан кесадиган хотинлардан.* С. Аҳмад, Уфқ. **Умид тутмоқ** қ. **умид** 1. **Ўққа (ёки тўпга) тутмоқ** автомат, пулемёт ёки тўп (замбарак) воситасида шиддатли ўқ ёғдирмоқ. *Кўпдан бери кутилган жанг тонг маҳалида душман артиллерияси бизнинг позициямизни ниҳоятда қаттиқ тўпга тутиш билан бошланиб кетди.* А. Қаҳҳор, Олтин юлдуз.

ТУТТИРМОҚ тутмоқ 2—4, 7—15, 17—20 *фл. орт. н. Қўзичоқ туттирмади.* ▫ *Ҳосилни туттириб қолгунча, унинг [Жўраевнинг] ўз сўзича, она сути оғзига келди.* Й. Шамшаров, Кўрк меъморлари.

ТУ-ТУ *унд. с.* Товуқларни чақиришда ишлатилади.

ТУТУМ Иш тутиш йўсини. *Тутумлари жойида, истараси иссиқ, сўзамол бола оила аъзоларига ёқиб қолди.* Н. Юсуфий, Ҳаёт сўқмоқлари. *Қандолат Барноларнинг тутумини тутиб, кийимини кийган эмас.* И. Раҳим, Зангори кема капитани.

ТУТУН Бирор нарса ёпганда ҳавога ажралиб чиқадиган майда заррачалардан иборат газсимон моддалар мажмуи. *Папирос тутуни. Уй тутунга тўлди. Тутун осмонга кўтарилиб кетди.* ▫ *Уйларнинг мўрисидан, Тутун чиқар бураліб.* Уйғун. *Бир вақтлар турли рангдаги тутунлар билан бўялган уйнинг шифтлари, оташдонда ёқилган ўт тутунидан хираланди.* Ҳ. Шамс, Душман.

◆ **Тутун пули** *тар.* хонадон эгасидан яшаб турган жойи учун олинадиган солиқ. *Ўзингни бос, Жоломбой, сени ҳеч ким ҳайдамайди. Онангга мен пул юбораман, майли «тутун пули»нг тўласин.* Ҳ. Турсунқулов, Ҳаётим қиссаси. **Тутуни чиқди** тутақди, тутақиб, ғазаби ошиб кетди. *Уша куни фармонов .. кўнгли ғаш бўлиб юраган эди, иш сурътини кўриб баттар тутуни чиқди.* А. Мухтор, Чинор. **Тутуни кўкка (ёки осмонга) чиқди** роса тутақди, фигони фалакка чиқди. *Ўзбек ойим ўғлининг «ўлганингнинг устига чиқиб тепиш» қабилида бўлган бу ҳаракатидан тутуни кўкка чиқиб, борлиқ қаҳр-ғазабини эри устига тўкади.* Л. Қодирий, Ўтган кунлар. **Тутун қайтармоқ** *дағл.* буюрилган ишдан бош тортмоқ, иш буюрган кишига важ-корсон кўрсатиб ишдан ўзини олиб қочмоқ. *Кечагина Содиқ десам, «лаббай»! дейдиган бола, бугун тутун қайтариб, димоғингда гапирадиган бўлиб қолибсан.* И. Раҳим, Ихлос.

ТУТУНЛАНМОҚ Тутун чиқармоқ, буруқсимоқ. *Самолёт бирдан тутунланди-ю, ерга шўнғиди.* ▫ *Узоқда тутунланган ўрмонлар орқасидан самолётлар пайдо бўлди.* Ойбек, Қуёш қораймас.

ТУТУНЛИ Тутун чиқарадиган, тутаб турадиган, тутайдиган. *Тутунли порох. Тутунли мўри.*

ТУТУНСИЗ Тутун чиқармайдиган, тутуни йўқ. *Тутунсиз порох. Тутунсиз уй бўлмас, ёзиқсиз — йигит.* Мақол. ▫ *Бирор қишлоққа ўт кетса, одамлар дарҳол воқиф бўладилар, ёнғин даф этилади. Юрак ёнса-чи? Унсиз, тутунсиз лаққа чўғ бўлиб ёниб, кулга айланган дил оҳ-зорини эшитувчи борми?* С. Қаромат ов, Ҳижрон.

ТУТУРИҚ Кимсанинг ўз сўзида, ваъдасида тура олиш хислати; лафз, бурд. *Тутуриғи йўқ одам.* ▫ *Наҳотки, кечагина техникага биркитилган болаларни яна қайтариб, тупроқ ишига қўйишга тўғри келса! Болалар олдида лафз, тутуриқ қоладими?* А. Мухтор, Туғилиш. | Тайинли маъно, мазмун. *Тутуриғи йўқ гап.* ▫ *[Уста Турдиали:] Йўқ, мен бу дунёдаги ишларинг бетутуриқ деб юрсам, охиратдаги ишларингда ҳам тутуриқ йўқ экан.* Л. Қаҳҳор, Қабрдан товуш.

ТУТУРИҚЛИ Тутуриғи, бурди бор; сўзида, лафзида турадиган; бурдли. *Тутуриқли одам.* | Тайинли, маъноли. *Тутуриқли гап.*

ТУТУРИҚСИЗ Тутуриғи, бурди йўқ; сўзида, лафзида турмайдиган; бебурд. *Тутуриқсиз одам.* | Бетайин, бемаъни. *Авазхон .. қизларнинг кўзига ўзини янада ваҳимали қилиб кўрсатиш мақ-*

садида уйдирма гапларни тўқийди, уларни олди-қочди тутуриқсиз гапларга ишонтиради. «Авазхон билан Зулфизар». *Бобоалининг темир панжасида Мирзо Ёдгор гаранг эди, ҳансираб, тутуриқсиз нималардир сўзларди.* Ойбек, Навоий.

ТУТУРИҚСИЗЛИК 1 **тутуриқсиз** *с. белги оти. Мақсумжоннинг сўзидан қандайдир бир тутуриқсизликнинг ҳиди буруқсиб турарди.* Гайратий, Довдираш.

2 Тутуриқсиз кишиларга хос хатти-ҳаракат, бетайинлик. *Тутуриқсизлик қилмоқ.* ▫ [*Онахон*] *Назокатнинг яна паранжи ёпиниб олиб, ўтакетган тутуриқсизлик қилганини эшитгач, қаттиқ хафа бўлган эди.* А. Мухтор, Опа-сингиллар.

ТУТУ-ТУВАЛОҚ *диал.* Шиллиқ қурт.

ТУТУҚ I 1 Тутиб қўйилган; тутуқли. *Парда тутуқ дераза.*

2 *эск. айн.* **апостроф.**

ТУТУҚ II *диал.* Дудуқ.

ТУТУҚЛИ Тутиб қўйилган, тутилган. *Ойналарда парда тутуқли эди.*

ТУТЧИЛИҚ Тут дарахти ўстириш, етиштириш. *Ипак қурти учун асосий овқат базаси бўлган тутчиликка эътибор бермоқ.*

ТУТҚА Даста, тутқич. *Эшик тутқаси.* ▫ *Душаннинг отаси .. тутқаси ялтиллаб турган ҳассасини олиб ўз хонасига кириб кетади.* А. Мухтор, Давр менинг тақдиримда.

ТУТҚАЗИЛМОҚ тутқазмоқ *фл. мажҳ. н. Унинг қўлига гувоҳнома тутқазилди.*

ТУТҚАЗМОҚ *айн.* **тутқизмоқ.** *Чол саман той жиловини Мирҳосилга тутқазиб, чодир орқасига ўтиб кетди.* Ҳ. Ғулом, Машъал. [*Рафиқ:*] *Шундай қилиб қизалоқ Ғаффор қўрбоши думини тутқазмасга, ўзини ютқазмасга уринди.* З. Саид, Н. Сафаров, Тарих тилга кирди.

ТУТҚАЛОҚ *диал.* Тутқаноқ, қуёнчиқ. *Соҳиблар миробга: Тутқалоғи тутди, итаваччанинг,— деб кулди.* Ж. Шарипов, Хоразм.

ТУТҚАНОҚ 1 *мед.* Тўсатдан тутиб қоладиган ва бунда киши ўзини ерга отиб акашак бўлиб қоладиган, бедаво асаб касаллиги; қуёнчиқ, эпилепсия. *Тутқаноғи бор одам. Тутқаноқ касаллиги.* ▫ *Салим ваҳиманинг тутқаноғи яна бошланди. Асаби жуда чатоқ экан боланинг.* А. Мухтор, Чинор.

2 Шундай касалга йўлиққан одам.

ТУТҚАНОҚЛИ Тутқаноқ касалига мубтало бўлган, тутқаноғи бор. *Тутқаноқли бола.*

ТУТҚИ *айн.* **тутқа.**

ТУТҚИЗИЛМОҚ тутқизмоқ 1 *фл. мажҳ. н.*

ТУТҚИЗМОҚ 1 **тутмоқ** 2—4, 7—10, 12, 13, 17—19, 20 *фл. орт. н. У кийимларини менга тутқизиб, сувга шўнғиди.* ▫ *Йўлчи ўтиргач, Шокир отанинг етим набираларини .. ўпиб, узумдан икки бошини уларнинг қўлига тутқизди.* Ойбек, Қутлуғ қон.

2 (*фақат бўлишсиз ф-да*) Тутқич бермай юрмоқ, тутдирмаслик. *Бедана ҳеч тутқизмаяпти.*

ТУТҚИЛАМОҚ *с. т.* Ушлаб тортавермоқ, тортқиламоқ. *Бола онасининг этагидан тутқиларди.*

ТУТҚИЛАШМОҚ тутқиламоқ *фл. бирг. н.*

ТУТҚИЧ 1 Нарсаларнинг қўл билан ушлаш учун хизмат қиладиган қисми, даста. *Дераза тутқичи.* ▫ *Паранжичачвон ёпинган аёллар деразаларни астагина силаб кўришар, ичкарига мўралаб, бўялган эшикнинг ялтироқ, чиройли ишша тутқичларини авайлабгина ушлаб қўйишарди.* П. Турсун, Ўқитувчи.

2 Турли нарсалар қистириб қўядиган буюм, қисқич. *Ювилган кийимларни тутқич билан тишлатмоқ.*

◆ **Тутқич бермоқ** (*кўпинча бўлишсиз ф-да*) ўзини тутдириб қўймоқ. *Қуён тутқич бермай қочди.* ▫ *Қуш ҳам итга тутқич бермай яна пирилаб учди.* Ҳ. Назир, Сўнмас чақмоқлар.

ТУТҚИЧЛИ Тутқичи бор, тутқичга эга бўлган. *Ишша тутқичли эшик.*

ТУТҚИЧСИЗ Тутқичи йўқ, тутқичга эга бўлмаган. *Тутқичсиз дераза.*

ТУТҚОҚ *айн.* **тутқалоқ.**

ТУТҚУН 1 Асир олинган ёки асир тушган одам; асир, банди. *Орадан ярим соат ўтар-ўтмас ҳалиги туркман .. яна тутқунлар қошида пайдо бўлди.* Айний, Қуллар. [*Тоғамни*] *тутқун қилиб олганлардан бири мен билан ўзлари орасида ўтган воқеани у ердагиларга айтиб берди.* Айний, Эсдаликлар. *Фарзандим, ёлғизим, Ганимларга тутқун бўлиб қолмагин.* «Равшан». ‖ *Ясовул товуш чиққан томонга қараб, югуриб келаётган бир қизни кўрди ва юзини тутқун йигитга ўгириб: — Сенинг номинг Ёдгорми? — деб сўради.* Айний, Дохунда.

2 *кўчма* Эрки, ҳуқуқи ўзида бўлмаган, ҳуқуқи биров ихтиёрида бўлган. *Сени кўрдим, ёдимга тушди, Ёшлигимда кўрган бир жувон. Ўзи сухсур каби гўзал эди, Фақат тутқун, бағри тўла қон.* Уйғун. ‖ *Биз балиқ овловчи, тутқун қўлларимиз, Не тутсак, хон томон дарҳол йўллармиз.* С. Абдулла. [*Зумрад*] *шунча тутқун бўлишига қарамасдан, бу қизнинг қалбига муҳаббат олови аллақачон тушган эди.* С. Зуннунова, Гулхан. *Одамларни «худо», «жаннат», «дўзах» деган гаплар билан қўрқитиб, жаҳолат зулматида тутқун қилмоқчи бўласиз.* П. Турсун, Ўқитувчи.

ТУТҚУНЛИК 1 **тутқун** *с. мавҳ. от. Тутқунликдан .. қутқазилган Гулнорнинг қушдек учгуси келар, лекин бошидан кечган даҳшатли воқеалар орқасида оёқларида заррача мадор сезмас эди.* Ойбек, Қутлуғ қон.

2 Асирликдаги ёки эрксиз, ҳақ-ҳуқуқсиз шароитдаги ҳаёт; асорат. *Сенинг эркинг, ҳаққинг ўғирлаб Иродангга занжир солган ким? Эрк макони бўлган ўлкада, Нечун қолдинг тутқунликда жим!* Зулфия.

ТУФ I *унд. с.* 1 Тупурганда ҳосил бўладиган товуш ҳақида. **Туф демоқ** 1) тупурмоқ. [*Мадамин:*] *Ҳисоб-китобни олдингизда қиламан. Сағирнинг ҳақи менга эмас, менинг ҳақим сағирга ўтмаса, юзимга туф денг.* П. Турсун, Ўқитувчи; 2) «кўз тегмасин» деган маънода айтиладиган сўз. *Туф де, кўзинг тегади, касофат.* Ойбек, Қутлуғ қон.

ТУФ II [*р<лат*] *геол.* Қурилиш материали сифатида ишлатиладиган ғовак рангдор тоғ жинси.

ТУФАЙЛИ I [*а*] *кўм. (б. к. билан)* Сабабли; орқасида. *Сен туфайли кеч қолдим. Менга қилган яхшилигингиз туфайли шунчалик одам бўлдим.* ▫ *Партияга қалбдан ташаккур, Йўлимиз пок унинг туфайли.* Ё. Мирза. *Ҳозир ядро реакторларида уран ядроларининг парчаланиши туфайли жуда кўп радиоактив моддалар олинади.* «Фан ва турмуш», 1959, № 10. *Сиз туфайли бу ерга келдим.* ▫ *Бегойим қизи туфайли шу тахлит куйиб-ёнганидан кейин эрига дағдаға қила бошлади.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

ТУФАЙЛИ II [*а*] *эск.* Биров ҳисобига ҳаёт кечирувчи; текинхўр. *Ундай туфайлиларни битирмоқ керак эди.* Ойбек, Навоий.

ТУФАЙЛИДАН *с. т. айн.* **туфайли** I. *Муштипар волидаи муҳтарамлар! Биз шўронинг туфайлидан рўшнолик кўрдик.* А. Мухтор, Опа-сингиллар.

ТУФДОН Тупуриш учун қўйилган махсус идиш. *Туфдон одатда касалнинг бош томонида полга қўйилади.* Н. Исмоилов, Қасалларни парвариш қилиш.

ТУФЛАМОҚ Тупламоқ, тупурмоқ. *Сулаймонов қаймоқдан бир қошиқ олиб ичди-да, бирдан афти буришди, туфлагани жой излади, туфлади.* А. Қаҳҳор, Мунофиқ.

ТУФЛАШМОҚ туфламоқ *фл. бирг. н.*

ТУФЛИ [*р*] Тўпиқдан паст оёқ кийими. *Баланд пошнали туфли. Американ туфли. Туфли киймоқ.* ▫ *Қабулга келган қиз шинамгина туфлисининг баланд пошналарини тақиллатиб, стул олдига юриб келди-да, атлас кўйлагининг этакларини астагина йиғиштириб, ноз билан стулга ўтирди.* Ш. Рашидов, Бўрондан кучли.

ТУФ-ТУФ туф 1 *с. такр.— Қўй кўриб бундақангисини кўрган эмасман! Елкасигача нақ ёғ бўлиб кетибди, йўлда кўзланган бўлмасин, туф-туф! — деди хотин.* С. Абдулла, Соялар.

ТУХМАҚ I [*ф-т*] *мед.* Кўзга қон қуйилиши, кўзнинг қизариши билан характерланадиган касаллик.

ТУХМАҚ II [*ф-т*] Воҳаларда ўсадиган сариқ гулли ўсимлик.

ТУХУМ [*ф-т*] 1 Ургочи парранда, тошбақа ва бошқа баъзи ҳайвонларнинг бола очиш учун қўядиган, қобиқ

билан ўралган жинсий юмуртқаси. *Товуқнинг тухуми. Ўрдакнинг тухуми. Тухум қилмоқ.* | Овқат сифатида ишлатиладиган шундай юмуртқа. *Қовурилган тухум. Тухум ютмоқ.* **Тухум босмоқ** 1) тухум қилиш учун мояк устида ўтирмоқ. *Бундан роса ўн йил бурун мана шу болохонадаги қазноқда тухум босиб ётган фаранги товуқ бирданига қоқолаб том орқасига — Собиржон қориникига учиб тушди.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор; 2) жўжа очиш учун маълум вақт тухумларга бағрини бериб ётмоқ; 3) *кўчма* уйдан эшикка чиқмай ётмоқ, ҳеч бир иш қилмай, лоқайд юравермоқ. *Раҳим тағин четга сурилларди, балки яна чакагини боғлаб уйда тухум босиб қоларди.* Ҳ. Назир, Сўнмас чақмоқлар. **Тухум бостирмоқ** жўжа очиб чиқарсин учун, товуқни бир неча тухум устига ўтиргизмоқ, тагига тухум қўймоқ. *Қомилжон бостирган тухумлар жўжа бўлмай палагда чиқиб қолдими?* И. Раҳим, Ихлос. **Тухум очмоқ** тухум босиб ётиб жўжа чиқармоқ. **Тухум уриштирмоқ** (*ёки* **ўйнамоқ**) пишган тухумларни бир-бирига уриб, кимники синмай қолишга ўйнамоқ. *Икки ариқнинг атрофига чойхоналар очиларди .. Қиморбозлик бўларди, мозорлардан шайх ва қаландарлар келарди.. тухум ўйнашарди, сўнгра мастбозлик.* И. Раҳим, Ихлос. **Тухумга кирмоқ** тухум қила бошламоқ. *Товуғимиз тухумга кириб қолди.* **Тухумдан чиқмоқ** 1) тухум қилмай қўймоқ; 2) тухумни ёриб чиқмоқ, жўжаламоқ.

2 *биол.* Жинсий ҳужайра. *Тухум йўли. Тухум ҳужайраси.*

3 *бот.* Уруғ. *Ошқовоқнинг тухуми.*

4 *кўчма* Насл, авлод, зурриёт. *Тухуми қуриган ҳайвонлар.* ▪ *Кўк қурт! Ёмон офат. Ғўзанинг заволи. Тезда тухум-тухумини қуритиш керак.* Р. Азизхужаев, Яшил чайла. *Агарда нажотимиз қипчоқ тухумини қуритишда бўлса — мени ҳам оссинлар!* А. Қодирий, Ўтган кунлар. *У [Давлатёр] фиғон чекаётир: Сени ўлдирганнинг тухумини қираман, акажоним!* П. Турсун, Ўқитувчи.

◆ **Тухуми оғзига келганда** (*ёки* **тиқилганда**) *дағ.* тиқилинч келиб қолганда, фурсатни қўлдан бериб иш зуд бўлиб қолганда. *Охири тухум оғзига келганда, «ҳа бўл»га тушиб .. шўр ернинг ярмини ҳам юволмадик.* «Муштум», 1959, № 8.

ТУХУМДОН [*ф-т*] *анат.* Лёлларда, уруғочи ҳайвон ва жониворларда тухум ҳужайраси ҳосил бўладиган, жуфт ҳолдаги жинсий без; оналик бези.

ТУХУМЛАМОҚ *диал.* Тухум қилмоқ, тухум қўймоқ.

ТУХУМСИМОН Тухумга ўхшаш, кўринишдан тухумни эслатадиган. *Тухумсимон тош. Тухумсимон барглар.*

ТУХУМХЎР [*ф-т*] **1** Тухум ейишни яхши кўрадиган. *Тухумхўр бола.*

2 *зоол.* Ўз тухумларини бошқа ҳашаротларнинг тухумлари ичига қўядиган ҳашарот, уругхўр.

ТУШ I Уйқуда вужудга келадиган образлар; уйқу вақтида кўриладиган нарсалар. *Туш кўрмоқ. Тушга кирмоқ. Онам тушимга кирипти.* ▪ *Тушда кўрдим дилбаримни, Эй сабо, уйғотмагил.* Э. Воҳидов. [*Гули:*] *Кеча кўрган эдим, мен бир ёмон туш, У тушни эсласам бошдан учар ҳуш.* Уйғун ва И. Султон, Навоий. *Энага «тушингизга тўй кирибди, бу яхшиликдан дарак..» деб унинг [Одилбиканинг] тушини таъбирлабди.* Ж. Шарипов, Хоразм.

◆ **Туш билибманми** (*ёки* **кўрибманми**)? қаёқдан билай? *Туш кўрибманми, унинг келишини?* ▪ *Туш кўрибмизми, апрелда совуқ бўлишини.* С. Маҳкамов, Шогирд. **Етти ухлаб туш(и)да (ҳам) кўрмаган** *ёки* **етти ухлаб туш(и)га (ҳам) кирмаган** хаёлига ҳам келмаган, ҳеч ўйламаган. *У куёви билан шу хилда учрашишни етти ухлаб тушида ҳам кўрмаган эди.* С. Зуннунова, Гулхан. *У ердан Ғуломжон кутган, Ғуломжонни зору интизор этган жонон эмас, Ғуломжоннинг етти ухлаб тушига кирмаган нотаниш бир жувон чиқди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. **Тушида ҳам кўрмаган** *ёки* **тушига ҳам кирмаган** *айн.* **етти ухлаб тушида (ҳам) кўрмаган.** *Абдушукур тушида ҳам кўрмаган пойтахт театрларини мақтамоқчи бўлиб энди сўз бошлаган эди, Ермат дастурхон келтириб норин тайёр бўлганини билдирди.* Ойбек, Қутлуғ қон. *Анвар жим бўлиб қолди, тушига ҳам кирмаган бу таклифга нима дейишини билмай энтикди.* А. Қодирий, Меҳробдан чаён. **Энди тушингизда кўрасиз** бирор кимса ёки нарсани «эндиликда асло кўрмайсиз», «кўриб ҳам бўлибсиз» каби маъноларни ифодаловчи ибора. *Бундай келинни энди тушингизда кўрасиз.* **Тушингизни сувга айтинг** бекор айтибсиз, бўлмаган гап, асло ундай эмас. *Эс-ҳушини йўқотиб, гарангланган деҳқон дастлаб индамади. Ёш баққол вайсайвергандан сўнг, бир уҳ тортиб секингина деди: — Ўн тўрт сўм берасиз..— Э? Ўн тўрт сўм? Тушингизни сувга айтинг.* Ойбек, Қутлуғ қон.

ТУШ II Қуёш қоқ тепага келган пайт. *Тушгача ишламоқ. Тушда дам олмоқ. Девонанинг ақли тушдан кейин кирибди.* Мақол. ▪ *Туш пайти, таълимдан Қайтдим бемажол.* Туйғун. *Туш чоғи яқинлашганда, бир чопар от чоптириб бойнинг ҳовлисига кириб келди.* Айний, Қуллар.

ТУШАМОҚ *кам қўлл.* Тушовлаб боғламоқ, тушовламоқ. *Маҳбусларга.. бу ҳам етмаганидек, тағин тирсакларидан бир-бирига тушаб қўйилган.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

ТУШИЛМОҚ **тушмоқ** 1, 2, 8, 14, 16, 23 *фл. мажҳ. н.* Бу ердан пастга тушилади. ▪ *Кўкча дарвозасига ўтиш учун Сузик ота мозори яқини билан Кўкча ариғига тушилур ва ундан кейин Кўкча қўрғонларига қайтиб келинур эди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

ТУШИРГИ *диал.* Ортиқча сувни оқизиб юбориш учун махсус тарнов, мас. сув тегирмонида.

ТУШИРГИЧ Бирор нарсани тушириш, тушириб қўйиш учун хизмат қиладиган буюм, мослама. *Қозон туширгич. Сув туширгич.* ▪ *Алижон ўғит туширгични кўздан кечирди.* Ҳ. Нуъмон, Фасллар.

ТУШИРИЛМОҚ **туширмоқ** *фл. мажҳ. н. Отиб туширилган қуш. Қасалхона ишга туширилди.* ▪ *Тошкўжа эшон Николай тахтдан туширилган йили Бухорога кетганича қайтиб келмади.* А. Қаҳҳор, Қизлар. *Унинг [йигитнинг] чап қўли томонида бир уйнинг орқа девори бир бўйра эни кесиб туширилган бўлиб, қорайиб кўринар эди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. *Замоннинг .. бошида эски дўппи, пешанаси кўзларигача туширилиб танғилган, юзида ғайрат ўти, у шу қиёфада Фарҳодни эсга солади.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

ТУШИРИШМОҚ **туширмоқ** *фл. бирг. н. Ука, сиздан илтимос, юкларни туширишиб юборсангиз!* С. Абдуқаҳҳор, Қўшнилар. *Пулдорлар ҳар бир нарсани вақтида ғамлаб, арзонга туширишади.* Ойбек, Қутлуғ қон.

ТУШИРМОҚ 1 **тушмоқ** 1—17, 19, 22, 23 *фл. орт. н. Ертўлага туширмоқ. Трамвайдан тушириб қўймоқ. Амалдан туширмоқ. Поезддан тушириб юбормоқ. Пардани туширмоқ. Чув туширмоқ. Арзонга туширмоқ. Қўлга туширмоқ. Пенициллин иситмани туширади.* ▪ *Муҳтарам қайин отамизга! Сиз билан мени қоронғи зиндонларга тушириб, дор остларигача тортган.. Ҳомид исмли бир тўнғизни ниҳоят икки йиллик саргардонлик сўнгида, ёрдамчилари билан тупроққа қоришгиришга муваффақ бўлдим.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. *Танаси икки қулочга сиғмайдиган бир туп сада теваракка тангадай офтоб туширмайди.* Ойбек, Қутлуғ қон. *Бўтабой ака аввал яхши гапирди, кейин шовқин солиб «бригадирликдан туширамиз», деди.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор. *Ахир ўшанда қиз бошидаги чопонини жўрттага туширибюборгандир-ку!* М. Исмоилий, Фарғона т. о. *Элмурод ҳаммани мукофотга тақдим этганда, ўзини туширибқолдирган эди.* Шуҳрат, Шинелли йиллар.

2 Ортилган юкни ерга олиб қўймоқ, юкдан бўшатмоқ. *Юк туширмоқ. Қурилиш материалларини вагондан туширмоқ.* ▪ *[Йўлчи] бойнинг дўкони олдига ўнларча, юзларча тойгазламани тушириб, .. ердан шипга қадар тахлар, яна аравани миниб жўнар эди.* Ойбек, Қутлуғ қон.

3 Бирор нарса билан урмоқ, солмоқ. *Қамчи билан бошига туширмоқ.* ▪ *У [Роҳила] бор кучини тўплаб туриб, автоматнинг қўндоғи билан асирнинг*

қулоқ чеккасига шарақлатиб туширди. А. Муҳиддин ва Ҳ. Тожибоев, Оташ қалбли қиз.

4 *кўчма с. т.* Емоқ, ичмоқ; еб-ичиб қўймоқ. *Бир коса шўрвани туширдим.* ▪ *Йигитлар дастурхонлар ёнига ўтирдилар-да, шаробларни нўш қилиб, .. гўштларни тушира кетдилар.* М. Осим, Аждодларимиз қиссаси. *Зуннунқори .. тўртта нонни чой билан пақкос тушириб, энди ҳолвайтарга иштаҳа сақлаб турган эди, бир киши чақириб келди.* С. Абдулла, Мавлоно Муқимий.

5 Ўқиб ёки оғзаки, ёдаки айтиб тамомламоқ, тугатмоқ. *Достонни ўқиб туширмоқ.* ▪ *Самад бўқоқ индамай четга бурилиб кетди. Шукур сўфи шом намози учун такбир тушира бошлади.* А. Қодирий, Меҳробдан чаён.

6 Отлар билан бирикиб қўшма феъл ясайди, мас. *шубҳага туширмоқ, доғ туширмоқ, обрўсини туширмоқ.*

♦ **Қовун туширмоқ** *диал.* ўринсиз харакат, гап ва ш. к. билан ишни расво қилиб қўймоқ, ишни бузиб қўймоқ.

ТУШИРТИРМОҚ тушмоқ 1, 2, 5 *фл. орт. н. Байроқни туширтирмоқ. Амалдан туширтирмоқ. Курилиш материалларини поезддан туширтирмоқ. Десант туширтирмоқ.* ▪ *Умаркул .. онаси Бурамасочнинг арвоҳини шод қилди: авлиё-мозор шайхига қурбон туширтирди.* Ҳ. Ғулом, Машъал.

ТУШИШ тушмоқ *фл. иш оти. Қоронғи тушиши билан тарқалишдик. Бедана тўрқовоққа тушиши билан сайрашдан тўхтади. Шаҳарга тушишни унутманг. Келин тушиши билан, хонадонимизга файз кирди.* ▪ *Ошиб тушишнинг сира ўнқови йўқ.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. *Гап шундаки, у мансабдан тушиши соатлари яқинлашаётганини сезиб турибди.* Ш. Рашидов, Бўрондан кучли. *Кичкина станцияда батальон поезддан тушишга улгурмасданоқ, бомбардимонга учради.* Ойбек, Қуёш қораймас.

ТУШИШМОҚ тушмоқ 1, 2, 7—9, 12, 14, 16, 22 *фл. бирг н. Аскарлар йўлга тушишди.* ▪ *«Жинчироқ»ни пуфлаб, Йўлчи билан Ўроз гулхан теварагида мук тушишди.* Ойбек, Қутлуғ қон.

ТУШКИ Тушда бўладиган; туш вақтидаги. *Тушки дам олиш вақти.* ▪ *Тушки овқат вақтида ўзбек шинчилари бир ерга тўпланишиб чой ичар эдик.* М. Ҳусанхўжаев, Большевиклар кўрсатган йўлдан бориб.

ТУШҚУН Тушкунликка, инқирозга юз тутган; заволга, таназзулга учраган; тобора орқага кетиб, ёмонлашиб бораётган. *Тушкун аҳвол. Тушкун буржуа маданияти.* | Умидсизлик руҳи билан суғорилган. *Жабборов, ундаги [Аҳмаджондаги] ўзгаришни одатда бир-бирига меҳрибон кишилар узоқ вақт ажралишаётганда бўладиган тушкун кайфиятнинг таъсири деб билди.* А. Муқимов, Ғалати одамлар.

ТУШҚУНЛИК **1** Тобора орқага кетиш, ёмонлаша бориш ҳолати; таназзул, инқироз, завол. *Иқтисодий тушкунлик. Тушкунликка юз тутмоқ.* | Умидсизлик кайфияти. *Руҳий тушкунлик.* ▪ *Иродали киши ҳаётни ҳамиша тўғри тушунади, тушкунликка тушмайди.* С. Қароматов, Бир томчи қон.

2 Тубанликдаги ҳаёт, кайфият, ҳолат; тубанлик. *Ахлоқий тушкунлик.* ▪ *Саид Азизага тавба-тазарру қилиб ёзувориб хат ёзибди. Азиза ундан юз ўгирибди. Шундан кейин Саид тушкунликка тушиб, ичкиликка берилиб кетибди.* А. Мухтор, Чинор.

ТУШҚУР Ўзидан олдинги сўзга эркалаш, суйиш ёки енгил койиш каби маъноларни беради; тушмағур, қурғур, қурмағур. *Бироқ қизи тушкурнинг ҳусними, ширин сўзларими, ҳар қалай Ғиёсиддиннинг тил-жағини боғлаб, қулоғини кар, кўзини кўр қилиб қўйган эди.* С. Аҳмад, Ҳукм. *Шунинг учун [ҳожи] ўз тарафидан Ўзбек ойим тушкурни яхшилаб эпга олмоқ, юз қизартирадиган ишларга қарши чораларни кўрмак фикрига тушди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.— *Вой, отаси тушкур-эй,— деди кула-кула Муса,— мен сизни сўфи, бундай ишларга эътибор қилмайди, деб юрсам, сизда гап кўп экан. Вой, отаси тушкур-эй!* П. Турсун, Ўқитувчи.

ТУШЛИК Туш вақтида ейиладиган овқат. *Тушликка шўрва пиширмоқ.* || *Тушлик чой.* ▪ *Боғда ишлаётган колхозчилар аллақачон тушликка чиқиб, уларнинг камтарин овқатларига Ойқизни ҳам таклиф этдилар.* Ш. Рашидов, Бўрондан кучли. *Бўлган иш шуки, ўша куни тушлик маҳалида Холмурод аканинг звеносида учта кетмон йўқолди.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор.

ТУШМАГУР *айн.* **тушкур.** *Қиз тушмагур ўйинга уста экан.* ▪ *Йигитали энди жавонга яқинлашган эди, Саври хола кирди. Мана ўғлим, ўзингиз ажратинг, бу қурғур иккисиям жигар ранг дафтар, Дилнавоз тушмагур қайси бирини сўрапти экан.* С. Қароматов, Бир томчи қон. *[Роқия:] Муҳаббатингиз балодек қийим танлайди. Турғунжон ака эшфатимга етиб келолмасалар нима қиламан, деб ичи пишганича бор экан-да, қизим тушмагурнинг.* Н. Сафаров, Ҳаёт мактаби.

ТУШМОҚ **1** Юқоридан, баланддан ёки бирор нарса устидан пастга томон ҳаракат қилмоқ; шундай ҳаракат қилиб бирор паст ерга етмоқ, эришмоқ, инмоқ. *Ертўлага тушмоқ. Тоғдан тушмоқ.* ▪ *Мудофиъчилар .. юқори қўрғондан бир поғона қуйига тушиб, саф-басаф тортдилар.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. | (*ч. к. билан*) Бирор транспорт воситаси ёки от-уловдан ерга, пастга қўнмоқ. *Троллейбусдан тушмоқ. Отдан тушса ҳам, ғагдан тушмайди.* Мақол. ▪ *Вагондан энг кейин тушган ва милтиғини тиғидан ушлаб, кетмондай елкасига қўйиб .. келаётган Аҳмаджон: — Строй бўлмасдан шундай кетаверсак бўлмасмикан? — деди.* А. Қаҳҳор, Олтин юлдуз.

2 (*ж. к. билан*) Бирор транспорт воситасига ўтирмоқ, чиқмоқ. *Трамвайга тушмоқ. Самолётга тушмоқ. Кемага тушганнинг жони бир.* Мақол. ▪ *У тушган поезд ғарбга эмас, шарққа қараб кетди.* А. Қаҳҳор, Олтин юлдуз.

3 Пасайиб бирор даражага етмоқ (турли ҳодисалар, процесслар ҳақида). *Молларнинг нархи анча тушди. Беморнинг ҳарорати тушди. Унинг руҳи тушиб кетди.* ▪ *Куннинг иссиғи тушиб, кечқурунги шабада бошланғач, Султонов ғўзаларни кўриш истагини билдирди.* Ш. Рашидов, Бўрондан кучли.

4 Маҳкамланган, таянган, тутиб турилган еридан бўшаб ўз оғирлиги билан пастга кетмоқ. *Пиёла ерга тушиб синди. Осиғлиқ лампа узилиб ерга тушди. Бир кесак отсам, бешта ёнғоқ тушди.* ▪ *[Отабек] ханжарини иккинчи уришда Содиқ бўшашди ва қўлидан ханжари тушди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. *Нимадир гурсиллаб ерга тушди, нимадир синди. Уйнинг эшиги шарақлаб очилди.* А. Қаҳҳор, Майиз емаган хотин. **Томдан тараша тушгандай** қ. **тараша.** | Осилиб, солиниб ёки босилиб бирор ерга етмоқ. *Сочи тақимига тушган қиз. Йигит қошига тушган телпагини кўтарди.* ▪ *[Кумуш] қош устига тўзғиб тушган сочларини тузатиб хатни ўқиди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. *Ёқимли садонинг сеҳрига берилиб, [Йўлчининг] кўзлари секин юмилди, боши яна қуйироқ тушди.* Ойбек, Қутлуғ қон.

5 Бўшаб, узилиб тўкилмоқ. *Сочим тушиб кетяпти. Тиши тушган бола.* ▪ *Пахта нима эканини бола ҳам билади: кўчада тўртта ёнғоғу бир сиқим пахта тушиб ётган бўлса аввал пахтага қўл узатади.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор. *У [Кумуш] ерга тушган ҳар бир япроқда ўзининг таржимаи ҳолини ўқир .. эди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

6 Ҳаволаб, учиб бориб ўз оғирлиги билан бирор ерга етмоқ, қўнмоқ (ирғитилган, отилган нарсалар ҳақида). *Отилган тош юз метрча нарига бориб тушди.* ▪ *Муттасил портлашлар зарбидан Аҳмаджоннинг қулоғи батамом битган, бирор жойга снаряд ёки бомба тушганини тупроқ кўтарилиб тушгандангина билар эди.* А. Қаҳҳор, Олтин юлдуз. | Зарб билан урилмоқ. *Бектемировнинг .. белига бир-икки тепки тушди.* С. Аҳмад, Ҳукм. *Саман йўрға .. келиб тушган аччиқ қамчи зарби билан бир онда кўздан ғойиб бўлиб кетди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. | Умуман бир ерга бориб қўнмоқ, кирмоқ. *Шар секинлаб сувга тушди. Аяган кўзга чўп тушар.* Мақол. | Ёғмоқ, ёғилмоқ (шудринг, қиров, дўл ва ш. к. табиат ҳодисалари ҳақида). *Эрталаб тушган қиров.* ▪ *Қор тушганда, яна шаҳарга кўчиб*

кетардик. Ойбек, Қутлуғ қон. | *кўчма* Бошланмоқ, чўкмоқ, кирмоқ. *Тушар аста оқшом салқини, Тун чўкади, кундузни босиб.* Ғайратий. *Икковимиз қоронғи тушгунча катта боғни айланиб юрдик.* О. Ёқубов, Тилла узук.

7 *кўчма* Бирор иш, мансаб, лавозим ва ш. к.дан бўшамоқ ёки четлатилмоқ. *Амалдан тушмоқ.* ▫ *Ғани ака Элмуродга деди: — Мана, мудирликдан тушди-ю, хийла одамшаванда бўлиб қолди.* П. Турсун, Ўқитувчи. *Оқ пошшо тахтдан тушгани билан, оқ амин аминликдан тушмабди.* А. Қаххор, Асрор бобо. | Чегарадан, ҳаддан ортиқча бирор ҳолатдан қайтмоқ, ўзини қўлга олмоқ. *Бу шаштингиздан қайтинг, пастроқ тушинг. Жаҳлдан тушмоқ. Ҳали ёшсан пишарсан, дабдабангдан тушарсан.* Матал. ▫ *Эрталаб Нафиса ҳовридан тушиб, пешанасини чангалади.* Шуҳрат, Жаннат қидирганлар.

8 Бирор ёққа, томонга, жойга бормоқ; кирмоқ. *Шаҳарга тушмоқ. Театрга тушмоқ.* ▫ *Ўзимга бўнакка теккан буғдойдан икки-уч мартаба ярим путдан-ярим путдан кўтариб .. бозорга тушиб сотдим.* Ғ. Ғулом, Тирилган мурда. [*Музаффар:*] *Ахир, биз хижолатдан районга тушолмайдиган бўлиб қолдик.* Уйғун, Навбаҳор. | Бирор нарса ичига кирмоқ, ботмоқ, кўмилмоқ, чўммоқ. *Сувга тушмоқ. Кумга тушмоқ. Ваннага тушмоқ.* | Ғов, тўсиқ ва ш. к.дан ошиб бирор ерга кирмоқ. *Хонадонга ўғри тушди.* ▫ «*Э, сенинг ўғлинг эрталаб боғимга тушди»,— деди халфа* [*отамга*]. П. Турсун, Ўқитувчи. [*Содиқ:*] *Яхши маслаҳат, Қутидорникига қанақа қилиб тушамиз?* А. Қодирий, Ўтган кунлар. | Умуман чеккароқ, ичкарироқ ёки юқорироқ жойдан ўртароқ, ташқарироқ, пастроқ жойга йўл олмоқ, чиқмоқ. *Қани талабгорлар бўлса, ўртага тушсин.* ▫ *Йўлчи қизғин ғазабдан сачраб ҳовлига тушди.* Ойбек, Қутлуғ қон.

9 Сафарда бирор жойга бориб тўхтамоқ, қўнмоқ. *Биз «Тошкент» меҳмонхонасига тушдик. Карвонсаройга тушмоқ.* ▫ *Аҳмаджон шериклари билан урушдан ҳийла узоқда дам олиб ётган бир қисмга келиб тушганди.* А. Қаххор, Олтин юлдуз. | Қўнмоқ (қуш, самолёт ва ш. к. ҳақида). *Самолёт аэродромга тушди.* ▫ *Қушлар, бизнинг гулбоққа Тезроқ тушингиз, Чуғурлашиб, ҳар ёққа Қувнаб учингиз!* И. Муслим.

10 Маълум йўналишда тарқалиб, бориб бирор нуқтага, юзага, сатҳга тўғри, дуч келмоқ, уринмоқ ёки ёйилмоқ. *Кўзимга офтоб тушяпти. Хонага деразалардан қуёш нури тушиб турибди. Деворга узоқдан фараларнинг ёруғи тушди. Ҳовлига соя тушди.* | Йўналмоқ (кўз, қараш ҳақида). | Асар, из қолдирмоқ. *Қорга итнинг изи тушиб қолибди. Плёнкага сурати тушиб қолибди.*

11 Пайдо бўлмоқ, кўринмоқ. *Кампирнинг юзига ажин тушибди. Қизнинг юзига доғ тушибди.* | Бирор ерда пайдо бўлиб урчимоқ, босмоқ. *Ғўзаларга вилт тушибди. Полизга шира тушибди.* ▫ — *Ҳа, айтгандай,— деди Карим ота пиқирлаб кулиб,— домла сочларини бўятибдилар! .. Азбаройи худо, куя тушган пўстакка ўхшайди!* А. Қаххор, Тўйда аза.

12 Илинмоқ, тутилмоқ; ушланмоқ. *Қармоққа тушган лаққа балиқ. Тузоққа тушган бедана. Тўдадан ажралган тўрга тушар.* Мақол. ▫ *Комилжоннинг Ҳалиловдай киши билан гап ўйнаши — унинг паймони тўлгани, ўзи қопқонга тушгани эмасми?* И. Раҳим, Ихлос. **Қўлга тушмоқ** қ. **қўл.** | Қандайдир сабаб ёки зарурат, мақсад билан бирор ерга келмоқ ёки келтирилмоқ. *У милицияга тушибди. Қамоққа тушмоқ.* ▫ *Касалхонага яқинда тушган Мирраҳимов, .. деразадан кўчага қараб турган эди.* А. Қаххор, Минг бир жон.

13 Бирор кимсага, хонадонга узатилмоқ, қайлиқ қилиб берилмоқ. *Қизингиз қайси қишлоққа тушган? Бу хонадонга кеча келин тушган эди.* ▫ *Мен — ўн олтига роса тўлмаган қиз, бирдан ёт ва катта оилага тушиб қолдим.* Ойбек, Қутлуғ қон. *Ҳой, Тўрахон, Тешабойга тушганингизга ҳам уч йил бўп қолди шекилли, а, айланай?* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

14 *кўчма с. т.* Бирор иш, хатти-ҳаракат, воқеа-ҳодиса туфайли чиқимдор бўлмоқ, нимадир йўқотмоқ, ютқазмоқ. *Мен бир ошга тушдим. Бу ишда у ўттай тушди.* ▫ *Илмий ходимлар кўп пул олади, ҳали битта мороженое эмас, лимонадга ҳам тушасиз.* Мирмуҳсин, Умид.

15 Тақсимотда маълум миқдордан тўғри келмоқ ёки тегмоқ. *Ош киши бошига беш сўмдан тушди. Ҳар бир хонадонга икки сўмдан солиқ тушди.* ▫ *Колхозга янги келган йилим меҳнат кунига йигирма олти тийиндан тушган эди, бу йил камида ўн икки сўмдан тушса керак дейиша ётибди.* А. Қаххор, Қўшчинор. *Битта одамнинг оғирлиги шунча одамга бир миқдордан ҳам тушмайди.* А. Қаххор, Қўшчинор. *Уйимга нимага кирасан, уйим энанг маҳрига тушганми?* Ойбек, Қутлуғ қон. | Қимса чекига, ҳиссасига тўғри келмоқ, юкланмоқ. *Бу иш сизнинг зиммангизга тушди.* ▫ *Қуруқ ваъдаларнинг юки — шилқ этиб устимга тушади-ю, ёмон отлиқ бўлаверамаи.* Ш. Рашидов, Бўрондан кучли. [*Маҳаммад Расул:*] *Шартнома мазмунига қараганда, сизнинг гарданингизга тушадиган бир кўп чиқимларни мен ўз зиммамга олдим.* Ойбек, Қутлуғ қон. | Умуман тўғри келмоқ. *Бу сўзда ургу охирги бўғинга тушади.*

16 *кўчма* Дуч келмоқ, учрамоқ (ғам-ташвиш, шубҳа ва умуман бошқа кечинмалар ҳақида). *Оғир аҳволга тушмоқ. Қайғуга тушиб қолмоқ. Бошига мусибат тушибди. Унга қишнинг ташвиши тушибди. Бошга тушганни кўз кўрар.* Мақол. ▫ *Холмурод уни кутди. Ҳа деганда кела бермагач, кўнглига васима тушди.* Н. Турсун, Ўқитувчи. *Нисо буви талвасага тушиб, ўзини қаёққа уришини билмас эди.* А. Қаххор, Бошсиз одам.— *Нима бўпти? Нимага учрапти? — Ит кунига тушиб ўлипти, ҳа!* А. Мухтор, Опа-сингиллар.

17 Маълум маблағ, пул, меҳнат ва ш. к. эвазига келмоқ, олинмоқ. *Костюм юз сўмга тушди. Бу нарса менга сув текин тушди.* ▫ *Одамнинг кучи эшак кучидан паст баҳога тушади, уларга!* Ойбек, Қутлуғ қон.

18 Келмоқ; берилган, олинган бўлмоқ (ариза, шикоят, таклиф ва ш. к. ҳақида). *Устингиздан шикоят тушди. Колхозга кириш тўғрисида тўққизта ариза тушди. Рационализаторлардан тушган таклифлар.*

19 Даромад, ўлжа ва ш. к. тарзида келмоқ, қўлга кирмоқ, тўпланмоқ, жамғарилмоқ. *Савдодан минг сўм тушди. Тушган пул — тегирмоннинг новига!* Мақол. ▫ [*Мирзакаримбой:*] *Ўн сўлкавой ёнига тушади-ку, мақтамайдими?* Ойбек, Қутлуғ қон.

20 Мос келмоқ, монанд, тўғри келмоқ, мувофиқ келмоқ. *Калит шкафга тушмади. Иккаласи бир-бирига хил тушди.* ▫ *Унинг сурати ҳам асосий мақсадга, Алишернинг табиатига хўб мувофиқ тушади.* Ойбек, Навоий. [*Тўйбека:*] *Юлдузингиз нақ бир-бирингизга тўғри тушган экан, иккингизнинг ҳам бир-бирингиздан камлигингиз йўқ!* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

21 Қурилмоқ, бунёд бўлмоқ, барпо қилинмоқ. *Райком биноси шу ерга тушади. Бу ердан йўл тушади. Ана у ерга клуб тушади.* ▫ *Сидиққожоннинг диққати ўнг томондаги тўқайнинг очиқ ерига териб қўйилган сон-саноқсиз ғиштга жалб бўлди.— Хумдонми? — деди.— Мактаб,— деди хотин, — шу ерга мактаб тушади.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор.

22 Бирор иш ёки хатти-ҳаракатга киришмоқ, бошламоқ. *Гапга тушмоқ. Пул санашга тушмоқ. Колхозчилар чопиққа тушди.* ▫ *Ишчилар кўнгилларида орзу-умид, ҳаяжонли ҳислар тошган ҳолда ўзаро сўзлаша-сўзлаша ишга тушиб кетдилар.* Ойбек, Улуғ йўл. **Ишга тушмоқ** 1) ишга киришмоқ; 2) ишлай бошламоқ. *Янги завод ишга тушди.*

23 Отлар билан қўшма феъл ясайди, мас. *ўйинга тушмоқ, кураш тушмоқ, суратга тушмоқ, эсга тушмоқ, маъқул тушмоқ, изга тушмоқ, ўйлга тушмоқ, йўлига тушмоқ, мук(ка) тушмоқ, назардан тушмоқ, орага (ўртага) тушмоқ, оғизга тушмоқ, оғирлиги тушмайди, пайига тушмоқ, хатга тушмоқ, шогирд тушмоқ.*

24 -(и)б, -а аффиксли равишдошлар билан келиб, иш-ҳаракатнинг тугалланганлигини билдиради, мас. *қулаб*

тушмоқ, қўйиб тушмоқ, кўчиб тушмоқ, йиқилиб тушмоқ. ▪ *Унинг калтагина мўйлови, қоп-қора қоши ўзига ярашиб тушган.* Ҳ. Шамс, Душман. *Менинг назаримда унга .. қорачадан келган йигит ёқиб тушганга ўхшарди.* А. Убайдуллаев, Қонли издан. [*Кумушнинг*] *камон қошлари, .. бир оз бота тушган шаҳло кўзлари тағин ҳам тим қоралик, тағин ҳам нурлилик касб этган эдилар.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. *Нимага йиғламай, кошки кўзим оқиб тушса, ҳеч нимани кўрмасам.* Ойбек, Қутлуғ қон. **Ошиб тушмоқ** 1) баланд нарса, тўсиқ ва ш. к.дан ошиб ўтмоқ. *Девордан ошиб тушмоқ.* ▪ [*Отабек*] *харoба иморатларнинг ўрта бир еридаги рахнадан ошиб тушиш қулайроқ бўлгани учун, шунинг остига шумшайиб ўтирди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар; 2) *кўчма* ортиқча, устига-устак бўлмоқ. *Сенинг гапинг ошиб тушди!* ▪ *Бу кун тағин йиғиси ошиб тушди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар; 3) *кўчма* ўзмоқ, ўтмоқ. *Петька ҳузур қилиб кулди.— Турсунбетовдан ҳам ошиб тушдинг-ку!* А. Қаҳҳор, Олтин юлдуз.

25 **-(и)б** аффиксли равишдошлар билан келиб, иш-ҳаракатнинг бирдан, қўққисдан, кескин содир бўлганлигини билдиради, мас. *чўчиб тушмоқ, сакраб тушмоқ.* ▪ *Камолхонов бир ирғиб тушди, гангиди: — Йўғе, ростданми?* А. Қаҳҳор, Икки ёрти — бир бутун.

26 Равишдош формасида ўзидан кейинги кўмакчи феъл билан бирга қўшма феъл ясайди, мас. *тушиб турмоқ, тушиб бўлмоқ.* ▪ *Ойшахоннинг феъли ўзига маълум-да: мисқол тарозининг шайинидек гоҳ кўтарилиб, гоҳ тушиб турадиган аёл.* А. Муҳиддин, Айбсиз айбдор. *Тол шохидаги болалардан бири шошилиб туша бошлади.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. **Тушиб кетмоқ** 1) думалаб кетмоқ, йиқилмоқ. *Нари тур, қудуққа тушиб кетасан. Коса қўлимдан тушиб кетди;* 2) бирор транспорт воситаси билан кетмоқ. *Мен трамвайга тушиб кетаман. Болалар аравага тушиб кетишди.* **Тушиб қолмоқ** 1) кетаётганда тўкилмоқ, тўкилиб қолмоқ. *Машинадан бир қанор пахта тушиб қолди. Чўнтагимдан дастрўмолчам тушиб қолибди;* 2) қолдириб кетмоқ, қолдирилмоқ. *Бу сўзда бир ҳарф тушиб қолибди;* 3) йўлда қолмоқ. *Остановкада мен тушиб қоламан;* 4) юриб кетаётган транспорт воситасидан сакрамоқ; сакраб қолиб кетмоқ. *Автобус юра бошлаганда, у тушиб қолди.*

◆ **Гапи оғзидан тушиб кетадиган қ. оғиз. Ичи тушган** ўта пишиб ёки уриниб, эти эзилиб, сув бўлиб кетган (қовун, тарвуз, ҳандалак ҳақида). *Ичи тушган қовун.* ▪ *Ҳожихоннинг .. йигирма тўққизида афти буришди, ичи тушган ҳандалакдек сўлишди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. **Нафаси (ёки дами) ичига тушди** қ. нафас 1. **Осмон узилиб ерга тушадими ...** «қилсанг, нима бўларди», деган маънони ифодалайдиган ибора. **Осмондан (оёғини узатиб) тушганми** қ. осмон. **Оғизга тушмоқ** ғам бўлмоқ, эл оғзида достон бўлмоқ. **Пайтавасига қурт тушди** қ. пайтава. **Тарвузи қўлтиғидан тушди** қ. тарвуз. **Унинг олдига тушадиган(и) йўқ** ундан ўтадигани, унга етадигани, тенг келадигани йўқ.

ТУШОВ Узоққа кетиб қолмаслик учун от-улов ва молларнинг олдинги икки оёғини маталаштириб боғлайдиган арқон ёки мослама. *Тушов солмоқ.* ▪ *Абдимажид .. бир қўзини тушовдан бўшатади.* С. Анорбоев, Хотима. *Худоёров отнинг тушовини ечиб минди-ю, орқасига қарамай, жўнаб қолди.* О. Қўчқорбеков, Чўпон. **Эшагига** (*ёки уловига*) **яраша тушови** бир-бирига яраша, мос, муносиб, монанд каби маъноларни ифодалайдиган ибора. **Эшагидан тушови қиммат** ўзидан абзали, керак-яроғи қиммат ёки харажатни қопламайди деган маънода ишлатиладиган ибора. *Бутун иш кетмонда бажарилади. Натижада, эшагидан тушови қимматга тушарди.* Н. Сафаров, Катта карвон йўлда. **Оёққа тушов бўлмоқ** оёқ-қўлини боғлаб қўймоқ, дардисар, дахмаза бўлмоқ. *Тўзон қанча лашкар тортиб, от ўйнатиб келмасин, тўфон унинг оёғига тушов бўлиб ёпишади.* Ж. Абдуллахонов, Тўфон.

ТУШОВЛАМОҚ Тушов билан оёқларини боғламоқ, оёғига тушов солмоқ. *Қўрадан ташқаридаги майдонда икки туя ёнма-ён чўктирилиб, тиззалари чилвир билан боғланган ва икки эшак тушовлаб қўйиб юборилган эди.* Айний, Қуллар. *Отларни тушовлаб, ўтга қўйиб келаётган Шербек узоқдан «Ҳорма, Сувонжон!» деб қичқирди.* С. Анорбоев, Оқсой. | *кўчма* Оёқ-қўлини боғлаб қўймоқ, юргизмай қўймоқ, ҳеч бир ишга имкон бермай қўймоқ. *Орамизда ҳеч нарса йўқлигини, бошқалар билмаса ҳам, сиз биласиз. Энди ўша ёлғон гап-сўзлар билан мени тушовлаб олмоқчимисиз?* П. Қодиров, Қалбдаги қуёш. | *кўчма* Жиловламоқ, тўсмоқ. *Дарёни қудратли тўғонлар билан тушовлаб, ундан канал-канал сув чиқариб, қовжироқ саҳрони гуллаган водийга айлантириш мумкин эканлигини Одилжон тасаввур қилмагандир.* Й. Шамшаров, Гурумсаройликлар.

ТУШОВЛАНМОҚ тушовламоқ *фл. мажҳ. н.* Оёқлари тушовланиб ўтга қўйилган чимхўр отдай, онда-сонда пахтага қўл уради. М. Исмоилий, Фарғона т. о.

ТУШОВЛИ *с. т.* Тушов солинган, тушовланган. *У* [*Саман*] *яна устма-уст кишнади. Тушовли бўлса ҳам анча жойгача сакраб-сакраб борди.* Н. Фозилов, Тушовли той.

ТУШУВ 1 тушмоқ *фл. иш оти. Тўлаган аканинг аризасини, оти билан сигирини қайтариб бериш — эртага яна бир неча ариза тушувига йўл очиш.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор.

ТУШУМ Савдодан ёки умуман ҳар қандай ишдан тушган пул, даромад. *Магазиннинг бир кунлик тушуми.* ▪ *Иморатчиликнинг тушуми ўзингизга маълум бу замонда.* Ҳ. Нуъмон, А. Шораҳмедов, Ота.

◆ **Тушум келишиги** *грам.* «кимни?» ёки «нимани?» сўроқларига жавоб бўладиган келишик.

ТУШУНАРЛИ Тушуниш мумкин бўлган, тушунса бўладиган; аниқ, равшан, англашиларли. *Тушунарли вазифа. Тушунарли гап.* || *Тушунарли қилиб гапирмоқ.*

ТУШУНГАН 1 тушунмоқ *фл. сфтди. Тушунган бўлсангиз, айтиб беринг.*

2 Воқеликни, ижтимоий ҳаётни, ўз бурчи ва ш. к.ни яхши биладиган, онги баланд, онгли, билимли. *Тушунган одам* [*колхозга*] *киради, тушунмаганлар кирмайди.* А. Қаҳҳор, Кўшчинор. *Мунча жеркасиз, улуғ. Албатта сизларнинг .. илмингиз бор, тушунган кишиларсиз.* С. Аҳмад, Ҳукм.

ТУШУНИЛМОҚ тушунмоқ *фл. мажҳ. н. Тўғри тушунилган фикр.*

ТУШУНИШ 1 тушунмоқ *фл. иш оти. Гапни тўғри тушуниш. Дарсни тушуниш. Вазиятни тушуниш.* ▪ *Камбағаллик одамни не куйга солмайди! Матқовулнинг аянч аҳволига тушуниш учун — Матқовул бўлиш .. керак.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

2 Тушунча, тасаввур. *Сенинг тушунишингча бахт нима?*

ТУШУНИШМОҚ тушунмоқ *фл. бирг. н. Ўқувчилар дарсни яхши тушунишмади.*

ТУШУНМОВЧИЛИК Тушуниб етмаганлик ёки тўғри тушунмаганлик туфайли келиб чиқадиган хатолик; англашилмовчилик. *Бу ерда андак тушунмовчилик борга ўхшайди. Бу — тушунмовчилик оқибати.* ▪ *Жангчилар жим қулоқ солишди. Чернецовнинг хаёлида ҳам аллақандай тушунмовчилик, аллақандай ноаниқ мулоҳаза айланиб юради.* И. Раҳим, Чин муҳаббат.

ТУШУНМОҚ 1 Бирор гап, иш-ҳаракат, воқеа, ҳодиса ва ш. к.нинг туб моҳиятини, сабабини, маъносини англамоқ, англаб етмоқ, уқмоқ, билмоқ, фаҳмламоқ.— *Гапимга тушундингизми? — Тушундим. Имо-ишорасига тушунмадим. Нима учун ранжиганини ҳеч ким тушунмади.*

2 Ҳақиқий ҳолни англамоқ, унга баҳо бермоқ. *Ўз мавқеини яхши тушунмоқ. Вазиятни тушуниб иш кўрмоқ.*

3 Кишининг табиатини, юрагини билмоқ, англамоқ. *Бу одамга тушуна олмай қолдим.* ▪ *Бу ўзи сизларга тушуниб бўладими? Раис бекор бўлиб, колхоз тарқади-ку.* С. Аҳмад, Ҳукм. **Гапга тушунадиган одам** 1) кишининг кўнглидагини топадиган одам; 2) гапга кўнадиган, келишса, тил тонса бўладиган одам.

4 Нарсаларнинг сифат даражаси ёки белгисини яхши фарқлай олмоқ,

ажрата билмоқ, фарқига бормоқ; тилини билмоқ. *Дарҳақиқат, пахтани тушуна оладиган, ерни биладиган тажрибали раиссан.* Ш. Рашидов, Бўрондан кучли. *Эртасига от оғриб қолса бўладими! Капалагим учиб кетди. Яхшики, мендан бўлак ҳеч ким пайқамади. Хўжайинним отни тариқча тушунмайди.* Ойбек, Қутлуғ қон. **Мазасига тушунмоқ** бирор нарсага одатланиб қолмоқ, мазахўрак бўлмоқ. *Сен юборган пулнинг мазасига тушундими, бўлди, ҳафтада, ойда пул сўрайверади.* Ойбек, Қутлуғ қон.

ТУШУНТИРИЛМОҚ тушунтирмоқ *фл. мажҳ. н. Вазифа яхшилаб тушунтирилди. Масала яққол тушунтирилди. Янги қонун халқ оммасига кенг тушунтирилди.*

ТУШУНТИРИШ 1 тушунтирмоқ *фл. иш оти.— Менимча,— деди Мўттихон ўйчанлик билан,— аввал қизга тушунтириш керак.* С. Зуннунова, Гулхан. *Темир акамнинг бизларга тайин қилган иши шуки: «Қишлоқ меҳнаткашлари ўртасида тушунтириш ишларини кучайтириб, уларнинг ўзидан кучлар ўтиб, босмачиларга қарши отлантиринглар!»* З. Саид, Н. Сафаров, Тарих тилга кирди.

2 Бирор ғоя, ҳужжат ва ш. к.нинг маъносини очиш, ойдинлаштириш учун берилган оғзаки ёки ёзма изоҳ, шарҳ. *Қонунлар, шунингдек ЎзССР Олий Совети Президиумининг фармонлари ва тушунтиришлари, ўзбек ва рус тилларида.. эълон қилинади.* «ЎзССР Конституцияси».

ТУШУНТИРИШМОҚ тушунтирмоқ *фл. бирг. н. Ўқувчиларга конкурс шартларини яхшилаб тушунтиришди.*

ТУШУНТИРМА Тушунтириш хати, тушунтириш; уқдириш. *Эртасига Комилжон, Анорхон ва Эрназар акаларни областга чақириб, дастлаб нима учун область советининг президиумига келиб ҳисоб бермаганини, нима учун агротехника қоидаларини бузиб ўзбошимчалик қилганлиги ҳақида тушунтирма ёзиб беришни сўрадилар.* И. Раҳим, Ихлос.

ТУШУНТИРМОҚ тушунмоқ 1, 2 *фл. орт. н. Қарорни оммага тушунтирмоқ. Янги темани тушунтирмоқ. Қонун моддасини тушунтириб бермоқ.* ▬ *Қудрат ана шу ерли халқ орасида революцион варақалар мазмунини ўз тилида тушунтириб юрди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

ТУШУНЧА 1 Предмет ва ҳодисаларнинг маънидан ажратилган муҳим белгиларини умумлаштириб, бирлаштириб акс эттирувчи умумий тасаввур. *Сўз туркумлари ҳақида тушунча. Материя ҳақида тушунча. Қўшимча қиймат тушунчаси.* [Умуман нарсалар, ҳодисалар ҳақидаги тасаввур, тушуниш. *Қишлоққа янги замоннинг янги одамлари келар ва.. янги ном, янги тушунча олиб келадилар.* П. Турсун, Ўқитувчи. *Кейинги кунлар унинг [Абдулаҳаднинг] ҳаёт ҳақидаги барча тушунчаларини остин-устин қилиб, ўзгартириб юборди.* А. Мухтор, Чинор. *Халқ тушунчасича ҳажга бориб «табаррук» бўлиб келган кишининг қўлидан бу хил пасткашликлар келмас, агар келса, у асл ҳожи эмас, ёлғон ҳожи деб қаралар эди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

2 Онглилик даражаси, онг. *Сиёсий тушунча.* ▬ *Бизнинг мақсадимиз кишиларга онг, тушунча бермоқ, токи ҳар бир киши яхшилик ва ёмонликни, оқу қорани ўзи ажрата оладиган бўлсин!* Н. Турсун, Ўқитувчи.

3 Инсоннинг билим ва тасаввурлари даражаси; савия. *Тушунчаси паст одам.*

ТУШУНЧАЛИ 1 Бирор тушунчага эга бўлган, биладиган, савияси кенг. *Тушунчали одам.*

2 Онги баланд; онгли. *Тушунчали курашчи.*

ТУШУНЧАСИЗ 1 Бирор тушунчага эга бўлмаган, ҳеч нарса билмайдиган, савияси паст. *Тушунчасиз одам.*

2 Онги йўқ ёки паст; онгсиз.

ТУШЬ [*р<нем*] Қора ёки бошқа рангда махсус равишда тайёрланган, узоқ вақт рангини йўқотмайдиган суюқ бўёқ (чизмачилик, расм солиш ва муҳим хат-ҳужжатларни ёзиш учун ишлатилади). *Қора тушь. Қизил тушь.*

ТУЮҚ Сўз ўйинига, кўпинча қофиядош омонимларга асосланган тўрт сатрли шеър. *Навоий туюқлари.*

ТУЮҚСИЗДАН *диал.* Тўсатдан, қўқ-қисдан, бирдан. *Мунисхон тўппонча билан муомала қилишни билмас экан да, ўзини ўзига қаратиб туриб, туюқсиздан тепкисини босиб юборибди.* А. Қаххор, Сароб.

ТУЯ Бир ёки икки ўркачли, йирик сутэмизувчи иш ҳайвони. *Икки (айри) ўркачли туя. Нор туя. Туя юнги. Туя чўкса жой топилади.* Мақол. ‖ *Туя карвон.*

◆ **Туя гўшти еган** узоқ чўзилган, судралган. *Туя гўшти еган иш. Туя гўшти еган қурилиш.* **Туя кўрдингми, йўқ қ. кўрмоқ. Туя сўйиб чарласанг ҳам келмайди** *айн.* **чарлаб чақирсанг ҳам келмайди** *қ.* **чарламоқ.** *Кудаларингни нима билан кутишни бўлса ўзинг биласан: туя сўйиб чарлаганингда ҳам келмайдирган кишилар!* А. Қодирий, Ўтган кунлар. **[Нонини] туя қилмоқ** 1) одатда болаларни алдаб, еяётган нонини турли жойларидан еб (тишлаб) туяга ўхшатиб бермоқ. *Нонингни туя қилиб берайми?*; 2) *кўчма* биров ҳисобига яшамоқ, текинхўрлик билан ҳаёт кечирмоқ. [*Ҳайдар*] *овқат еяётганда, назарида акаси унга ғалати қараш қилиб: «Менинг пешана терим билан топганимни туя қиляпсан-а, бели оғримаганнинг нон ейишини қара» деяётгандек туйилади.* М. Осим, Тилсиз гувоҳ. **Туянинг думи ерга текканда** (*ёки етганда*) рўёбга чиқмайдиган ваъда, иш ҳақида. *Ҳасан сўфи: —.. Сув чиқади-ю, лекигин бойга яраша чиқади. Бу сувдан бизга туянинг думи ерга етганида тегади,— деди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. **Бақироқ туянинг бори яхши [бақириб юргани ундан яхши]** оилада, коллективда куткилаб турувчи бошлиқнинг бори яхши, деган маънодаги мақол. *Бақироқ туянинг бори яхши дейдилар. Ота-она ҳаётлигида болалар бир-бирлари билан аҳил бўладилар.* И. Аҳмедов, Оғир операция.

ТУЯДАЙ, =дек 1 Туя сингари, туяга ўхшаш. *Ўзинг-чи? Гулзорга бўйин чўзган туядай, ҳар ёёлга суқланасанг!* Ойбек, Қуёш қораймас. *Кўндаланг культивация ҳозир сув билан ҳаводай зарур. Шу бўлмаса қалин кўчатларни гармсел уради, туллаган туядек яйдоқ бўлиб қолади.* И. Раҳим, Ихлос.

2 *кўчма* Катта, улкан. *Менинг гуноҳим игнанинг учидай бўлса, сизларнинг айбингиз туядай.* Ш. Рашидов, Бўрондан кучли. *Гапни кўп чўзма, қаердалигингни биласанми? Нинадай гап бу ерда туядай бўлади-я!* Б. Раҳмонов, Юрак сирлари.

ТУЯҚАШ Ўз туясида киракашлик қилувчи ёки кимсанинг туясини ҳайдовчи киши. *Туякашлар катта қоплардаги ғаллаларни елкаларига чапдастлик билан олиб, бизнинг омборга бўшатавердилар.* Ойбек, Болалик. ‖ [*Миркарим*] *уч ой юргач, яна туз ташувчи туякаш карвонлар билан киши билмас бўлиб Тошкентга келиб олди.* Н. Турсун, Ўқитувчи.

ТУЯМОҚ *кам қўлл.* Юкламоқ, ортмоқ.

ТУЯПАЙПОҚ Чўл ва адирларда ўсадиган паст бўйли сершох бута.

ТУЯСАНДИҚ Катта сандиқ. *Қалитини Ҳожи бобо белбоғидаги ҳужранинг калити, дарвозанинг калити, уйнинг калити, туясандиқнинг калити.. ва бошқа калитларга қўшиб қўйди.* Ғ. Гулом, Шум бола.

ТУЯТИШ Дони йирик, йирик донли (анор, буғдой ҳақида). ▬ *Патнисдаги новвот ранг ҳусайни, оқ, қизил олмалар,.. чўл шамолида тарс-тарс ёрилган туятиш анорлар чироқ шуъласида анвойи товланарди.* Ҳ. Гулом, Сенга интиламан.

ТУЯЧИ 1 *айн.* **туякаш.**— *Кеч билан бозорни олиб, сомон сотиб қайтган туячининг туясига иккита-иккита мингашиб, Эшонбозорга қараб йўл солдик,— деди Шум бола.* Ғ. Гулом, Шум бола.

2 Туячилик билан шуғулланувчи киши, туячилик мутахассиси.

ТУЯЧИЛИК 1 туячи *с. каеб оти.*

2 Қишлоқ хўжалигининг туя боқиш ва ундан чорва махсулотлари етиштириш иши билан шуғулланувчи соҳаси. *Туячилик фермаси.*

ТУЯШМОҚ туямоқ *фл. бирг. н.*

ТУЯҚУШ Уча олмайдиган, аммо жуда тез югурадиган иссиқ мамлакатларда яшовчи йирик қуш.

ТУҚ *тақл. с.* Қаттиқ нарсаларнинг урилишидан ҳосил бўладиган бўғиқ товуш ҳақида.

ТУҚҚАН 1 **туғмоқ** *фл. сфтдш.* *Беш бола туққан хотин.* ▫ *Онангиз сизни нима учун туққан?* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

2 Туғишган қариндош, тувгон. *Ёт егунча, туққан ўлгунча.* Мақол. *Туққан-туққан топишар, ётга бало ёпишар.* Мақол. ▫ *— Зулм? — бой елкасини қисди ва қутуриб бақирди,— сан нонкўрсан, мен сани туққаним, жигарим дедим. Овқат бердим, кийим бердим, бу — зулм эмиш.* Ойбек, Қутлуғ қон. ‖ *Қанотимни қайириб, Туққан элдан айириб, Ташладилар зиндонга, Бошладилар ҳижронга.* Ё. Мирза.

ТУҒ 1 Мусулмонларнинг ёғоч дастага ўрнатилган қўтос думи ва ярим ой ёки керилган беш панжа тасвиридан иборат байроқсимон белгиси. *У кўчанинг нари ёгидаги бир авлиёнинг соғонаси устига ўрнатилган тугни кўрди.* Ш. Тоғиматов, Эрк қуши.

2 *эск.* Байроқ, алам. *Қизил қонга бўялмаган Қизил туғ тута олурму?* Ҳамза. *Ос! — Ғалаба тугини... Доғда қолсин, Сўнг мақтайди сенинг юрак чўғингни.* Миртемир.

ТУҒАЛОҚ Кўп бола тугадиган, болалайдиган. *Туғалоқ мол.*

ТУҒАСИ *кам қўлл. айн.* **туғма** 1. *Туғаси соқов.*

ТУҒДИРИЛМОҚ **туғдирмоқ** *фл. мажҳ. н.* *Яйловда туғдирилган қўзилар. Бизда инсоннинг ҳар томонлама билим олиши учун ҳамма шароитлар туғдирилган.*

ТУҒДИРМОҚ 1 **туғмоқ** 1—4 *фл. орт. н.* *Бир томонда хотин-қизлар.. кўй соғмоқда,.. иккинчи томонда эркаклар — қуллар, қарол ва чўпонлар қўй туғдирмоқда.* Айний, Қуллар.

2 *кўчма* Юзага келтирмоқ, пайдо этмоқ, яратмоқ. *Ишонч туғдирмоқ. Хавф туғдирмоқ. Иш учун шароит туғдириб бермоқ.* ▫ *Бу шоду хуррамликни туғдирган яна ўша сув эди. Сув, албатта, сув!* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

ТУҒДОР 1 *дин.* Туғи бўлган, туғ ўрнатилган. *Туғдор мозор.*

2 *эск.* Байроқ кўтарган кишн; байроқдор. *Олдингда отланар туғдору сардор, Ёлғиз юриб сарсон бўлмоқ не даркор.* «Муродхон».

3 *эск.* Аскарий қисм, давлат ва ш. к.нинг байроғини сақловчи лавозимли кишн; байроқдор.

ТУҒДОҚ *диал.* Тувдоқ, тувалоқ.

ТУҒЁН 1 Тошқин, сув тошқини.

2 *кўчма* Кучли ички туйғу-кечинмалар тўлқини; зўр ғалаён, ғулғула. *Шодлик туғёни. Туғён қилмоқ (урмоқ).* ▫ *Рағбо чуқур ўйлаб қолди. Ҳафиза юрагида қайнаётган ҳислар туғёнини шундоқ юзидан сезиб турарди.* Мирмуҳсин, Умид. *Чағалайдай чарх урарди Бетинч ўйларим, Туғён ичра жим кезаман Денгиз бўйларин.* Э. Воҳидов. *Дилда ёшлик ҳисси туғён қилади Ўриклар кўпириб гуллаган дамда.* Уйғун. *Эҳтирос туғён урганда, ақл чироғи хиралашади.* Т. Жалолов, Олтин қафас.

3 *кўчма* Ғалаён, исён. *Туғён кўтармоқ.* ▫ *Съездда революциянинг тинчлик даври тугаб, туғёнлар даври бошлангани қайд қилинди.* Н. Сафаров, Шарқ тонги.

ТУҒИЛМОҚ 1 **туғмоқ** *фл. ўзл. н.* *Чала туғилган бола. Бир онадан туғилган ака-ука. Ишчи оиласида туғилган киши. Туғилмаган болага бешик.* Матал. ▫ *Бир онадан алвон хил бола туғилади деганларидек, Анварнинг яратилиши оғаларига нисбатан бошқача эди.* А. Қодирий, Меҳробдан чақён. *Биз теги олтинсойлик бўламиз. Мен ҳам шу ерда туғилганман.* Ш. Рашидов, Бўрондан кучли.

2 *кўчма* Юзага келмоқ, пайдо бўлмоқ. *Бизда бир фикр туғилди. Унда нотўғри тассурот туғилибди.* ▫ *Журналнинг номи «Маориф ва ўқитувчи» эди. Адолатнинг кўнглида уни ўқишга иштиёқ туғилди.* С. Зуннунова, Гулхан. *Дабдурустдан икки савол туғилди эзизак: «Ватанимми, ё бўлмаса юрагим кенгроқ?»* Ё. Мирза.

ТУҒИШГАН 1 **туғишмоқ** *фл. сфтдш.*

2 Бир ота-онадан туғилган. *Туғишган опа-сингиллар. Туғишган ака-ука.* ‖ *Чин дўст туғишганинг билан тенг.* Мақол. ▫ *Бу уйда Гулнор опам учун сочим оқаргунча хизмат қилишни истар эдим. У мени туғишган опамдан афзал севади.* Ойбек, Қутлуғ қон.

3 Яқин қариндош. *Сизлар менга туғишганларимдан ҳам азиз бўлиб қолдингиз!* Ҳ. Ғулом, Машъал. *Колхозчиларнинг каттаси-ю кичиги, эркаги-ю аёли унга туғишгандай яқин эди.* Ойбек, О. в. шабадалар.

ТУҒИШМОҚ **туғмоқ** 1 *фл. бирг. н.*

ТУҒМА 1 Қишида туғилишданоқ мавжуд бўлган; табиий. *Туғма рефлекс. Туғма истеъдод. Туғма соқов. Туғма букур.*

2 Туғилишдан бирор иш, фаолият учун яратилган. *У республикада хизмат кўрсатган атоқли ўқитувчи, болалар руҳини яхши биладиган туғма педагог.* М. Исмоилий, Бизнинг роман.

ТУҒМОҚ 1 Бўйида, қорнида бўлган болани, ой-куни етгач, дунёга келтирмоқ. *Уст-устига эгизак туғмоқ. Хотини ўн йил мобайнида икки қиз, бир ўғил туғди.* ▫ *Ганижоннинг хотини туғмай юриб-юриб, бирданига қўчқордай ўғил туғиб берди.* А. Қаҳҳор, Кровать. *Гулсумбиби қизини нари итарди.. пешанасига уриб йиғлади: «Қошки ўлсам! Қошки ажал кела қолса!.. Қуйдирдинг, нега туғдим сени?»* Ойбек, Қутлуғ қон. *Бундан икки йилча бурун эри Нусратбек: «Олти йилдан бери туғмайсан, кўрсатмаган табибинг қолмади. Энди нима қиламиз?» деб кулган эди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

2 Болаламоқ; қўзиламоқ (қўй-эчкилар ҳақида); қулунламоқ (бия ҳақида). *Сигир иккита туғибди. Қўй туғибди. Мушук туғибди.* ▫ *Оқпошшонинг овчи итларидан яна биттаси туғибди — суюнчи йиғилади.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

3 *диал.* Тухум қилмоқ. *Тавба, товуқдан аҳмоқ жонивар йўқ — мояк қўйсанг туғади.* А. Қаҳҳор, Айб кимда.

4 *кўчма с. т.* Фойда келтирмоқ; кўпаймоқ. *Вой нодон одамлар!.. Билишмайди-ки, пул болалаб туради, ундамасдан туғади, чақалоқлари ингаламайди.* Ойбек, Қутлуғ қон.

◆ **Иккитани** (*ёки* **тўрттани**) **туғмоқ** *с. т.* кимсани кутиб ортиқ хавотир бўлмоқ. *Сен келгунча тўрттани туғдим.* **Кун(и) туғди** кимсанинг кўнглидаги ишини, хоҳлаганини қилиши мумкин бўлган кун, пайт келди. *Қор ёғиб, чанғичиларнинг куни туғди.* ▫ *Ёз ҳам ўтди, куз ҳам келди, қишлоқ чорбозорчиларининг куни туғди.* С. Абдулла, Мавлави Мирсидиқнинг ижодлари. **Ой туғди** 1) янги ой бошланди. *Ой тугиб мўлжал яқин етди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар; 2) янги ой кўринди. *Қибла бетдан бир ой тугиб келади, Ойнинг гирдин тўртта юлдуз олади.* «Алпомиш».

ТУҒРО *эск. кт.* 1 Китоб ёки унинг фасллари бош саҳифасида, сатр бошида икки-уч ҳарф қўшилмаси тарзидаги безакли ёзув.

2 *тар.* Подшоҳларнинг ёрлиқ, фармон ва ш. к. ҳужжатлар тепасига қўйиладиган безакли ҳарфлардан иборат белгиси.

3 *айн.* **герб**. *Халқимиз катта даврада пахта байрамини бошлаган куни республикамизнинг туғросида яшнаб шу чаноқни бошимиз узра баланд кўтариб, жаҳонга кўз-кўз қиламиз.* Ҳ. Пўлмон, Чаноқ.

ТУҒУРУҚ 1 Аёлнинг фарзанд кўриши, туғиш.

2 *этн.* Фарзанд кўриш муносабати билан ўтказиладиган маросим; бешик тўйи. *Энди у.. сават-сават кулчалар, баркашларда ошлар, совға-салом билан, бутун қоидага мувофиқ тўйларга, азаларга, туғуруқларга бориб келади.* Ойбек, Қутлуғ қон.

ТУҒУРУҚХОНА Ой-куни яқинлашган оналарни қабул қилиб, уларга туғиш пайтида ва ундан кейинги бир неча кун давомида тиббий ёрдам кўрсатадиган махсус медицина муассасаси. *Колхоз туғуруқхонаси.*

ТУҲМАТ [а] 1 Бировни айблаш ёки қоралаш мақсадида ўйлаб чиқарилган асоссиз даъво; бўҳтон. *Туҳмат қилмоқ. Туҳмат ёғдирмоқ. Туҳмат тош ёради, тош ёрмаса бош ёради.* Мақол. ▫ *— Нега эрингга хат ёзмайсан? — Вой бундан бўлак ҳам туҳмат борми? Нега хат ёзмас эканман.* А. Қаҳҳор, Хотинлар. *Уйнинг куйгурда икки ой қадар ишладим. Кейин ҳайдади. Бошимга қанча туҳматлар ортди, яна.* Ойбек, Қутлуғ қон.

2 *с. т.* Ортиқча ташвиш, дардисар. **Қуруқ туҳмат** 1) ошкор-ойдин туҳ-

мат.— *Тўғрисини айтсам, сиз бу тўғрида бир нарса биласиз, лекин сўзлашга Шокирбекдан чўчиб турасиз! — деди уста.— Куруқ туҳматни қўйингчи! — деди уста Фарфи.* А. Қодирий, Ўтган кунлар; 2) *с. т.* ортиқча ташвиш, галва, дардисар. *Э, худойимей, қанақа куруқ туҳматга қолдим-а!* С. Аҳмад, Ҳукм. **Хизматга туҳмат** *с. т.* кимсага хизмат, яхшилик қилиб, охири айбдор бўлиб қолиш ёки ўзига ташвиш, дардисар орттириш; яхшиликка ёмонлик. [*Меҳри:*] *Даданг шу тўнғиз қўпгурнинг заводида қанча йил тер тўкди. Бой, хизматга туҳмат қилиб, даданғни уч ой қаматтирди.* З. Саид, Н. Сафаров, Тарих тилга кирди.

ТУҲМАТЧИ Туҳмат қилувчи, бировлар устидан туҳмат гаплар айтиб, ёзиб, тарқатиб юрувчи; бўҳтончи. *Туҳматчи одам.* ‖ [*Комилов:*] *Танқид қилганларни туҳматчи, амалпараст деб айблагансиз ва шу билан гуноҳингизга гуноҳ қўшгансиз.* Уйғун, Навбаҳор.

ТУҲМАТЧИЛИК **туҳматчи** *с. белги оти. Фоҳишалигингни билардиму, туҳматчилигингни билмасдим. Ҳай майли, агар эркак киши бўлганингда, ичак-чавоғингни салла қилиб қўярдим.* С. Аҳмад, Ҳукм.

ТУҲФА [*а*] 1 *кт.* Кимсанинг кўнглини олиш ёки хизматларини тақдирлаш учун тортиқ қилиб берилган нарса, тортиқ, совға. *Қимматбаҳо туҳфа. Туҳфа олиб бормоқ.* ▫ [*Соҳибдоро:*] *Қилиб оламишумул санъатни бунёд Кетирмиш сизга туҳфа уста Беҳзод.* Уйғун ва И. Султон, Навоий. *Ҳусайн Бойқаро шу шаҳарни* [*Астрободни*].. *кичик ўғли Музаффарга туҳфа қилди.* М. Осим, Аждодларимиз ҳиссаси.

2 *кўчма* Кўпчилик учун атаб тайёрланган нарса; совға. [*Қариндошларимизга*] *энг яхши туҳфамиз — фидокорона меҳнатимиз, долаларда етиштираётган ҳосилимиз-у, мўл маҳсулотимиз бўлади.* «Қ. Ўзбекистон», 1960, № 170.

3 Туҳфа (*эркаклар ва хотин-қизлар исми*).

ТЭ «Т» ҳарфининг номи.

ТЮЛЕ́НЬ [*р*] Курак оёқли сутэмизавчи денгиз ҳайвони.

ТЮЛЬ [*р*<*фр*] Кўпинча гулдор қилиб тўқиладиган нафис тўр. *Ойна парда учун боп тюль.* ‖ *Тюль парда.*

ТЯГА́Ч [*р*] Прицеп ёки тиркама машиналарни тортиш учун белгиланган қувватли автомобиль ёки трактор. *Норматнима қилишини билмай, атрофига қаради-да, беш метрча нарироқда турган тягач тагига эмаклади.* И. Раҳим, Чин муҳаббат.

ТЎБИЧОҚ *диал.* Чопқир (от ҳақида). *Тўбичоқ от.* ‖ *Майдонда минардим бу тўбичоқни, Ҳафа қилма, ойим, бу қўччоқни* [*қўзичоқни*]. «Алпомиш».

ТЎГАРАК 1 *сфт* Айлана, доира шаклидаги, доиравий. *Тўгарак стол. Тўгарак ойна.* ▫ *Тўрда ўтирган оппоқ соқолли, тўгарак юзи қип-қизил, ўткир кўзли бир чол томоғини қириб гап бошлади.* М. Осим, Аждодларимиз ҳиссаси. *Умида докладчилардан бири бўлгани учун президиумда ўтирарди. У ерга тўгарак зални кесиб ўтиб, зинадан чиқиб бориш керак.* Л. Мухтор, Чинор. *Шийпоннинг устунлари саккиз қиррали бўлиб, остки қисми ҳандалак шаклида тўгарак қилиб тарашланган эди.* Айний, Эсдаликлар.

2 *от* Биргаликда ишлаш, машғулотлар ўтказиш, машқ қилиш, билим-ҳунар олиш ва ш. к. мақсадлар билан тузилган группа. *Музика тўгараги. Ёш табиатшунослар тўгараги. Тўгарак тузмоқ. Тўгаракка қатнашмоқ.* ▫ *Андижон оқ гвардиячилар асоратидан озод қилинишидан кейиноқ.. комсомоллар ташаббуси билан бадиий ҳаваскорлар тўгараги ташкил этилади.* Ҳ. Носирова, Меп ўзбек қизиман. | Бир маслакдаги, мақсаддаги кишилар группаси. *Революцион тўгарак.* ▫ *19 асрнинг охирларида кичик марксистик тўгараклардан иш бошлаган партия қудратли социалистик давлатга раҳбарлик қилаётган буюк кучга айланди.* «КПСС тарихи».

ТЎГАРАҚЧИЛИК *сиёс.* Айрим тўгараклар доираси билан чекланиб, умумий ишдан, курашдан, коллективдан узилиш. *Ўзинг яша, бошқаларнинг яшашига ҳам йўл қўй. Бу — муқаррар суратда тўгаракчилик дипломатиясига олиб борадиган обивательчилик «муросасозлигидир».* В. И. Ленин, Публицистнинг мулоҳазалари.

ТЎДА [*ф-т*] 1 Бир ерга тўплаб ёки уйиб қўйилган нарса; уюм, тўп, тўплам. *Ахлат тўдаси. Бир тўда парча-парча ғишт. Нарсаларни тўда қилиб қўймоқ.* | Умуман йиғилиб қолган кўп нарса. *Бир тўда ариза.*

2 Бир ерга тўпланган кишилар ёки ҳайвон, қуш ва ш. к. группаси, галаси, тўпи. *Улоқчилар тўдаси. Қушлар тўдаси. Тўдадан ажралган тўрга тушар.* Мақол. *Тўда бўлиб юрмоқ.* ▫ *Арилар тўдаси ўзини қоп ичига урди. Бу болаларга чиндан қизиқ томоша бўлди.* Ҳ. Назир, Сўнмас чақмоқлар. *Андижон кўчадан гузарга яна бир тўда одам келди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

3 Бирор мақсад билан уюшган кишилар группаси. *Назиркул Холхўжа йигитларидан хабардор эди. У эшоннинг гапидан шулар тўдасига бор, деган маъно англади.* С. Аҳмад, Ҳукм. *Яроғ олмай қолганлардан эҳтиёт қисм тайёрлаб шинак орқасига қўйди, хотинлардан шафқат ҳамшираларни тўдаси тузди.* Айний, Қуллар. | Умуман бирор белгиси, мақсади, вазифаси ва ш. к. билан бирлашган кишилар. *Босқинчилар тўдаси.*

ТЎДАБОЗ [*ф-т*] *айн.* **группабоз.**

ТЎДАҚАШ [*ф-т*] Тўдадан чаққонлик билан айрилиб, тез ўзадиган абжир, кучли улоқчи от.

ТЎДАЛАМОҚ Бир ерга тўплаб, йиғиб, уйиб қўймоқ, тўпламоқ. *Ғишт парчаларини тўдаламоқ. Ахлатни тўдалаб қўймоқ.* ▫ *Тогда очилган лола, териб тўдалай дейман. Яшнаб ётган ғўзанни кунда бир кўрай дейман.* «Қўшиқлар».

ТЎДАЛАНМОҚ **тўдаламоқ** *фл. мажҳ. ва ўзл. н. Ахлат тўдаланиб ётибди. Қум шамолда бир ерга тўдаланиб қолади.* ▫ *Қизлар дарахтлар тагига тўдаланиб, шивир-шивир гаплаша бошладилар.* Ойбек, Улуғ йўл.

ТЎДАЛАТМОҚ **тўдаламоқ** *фл. орт. н. Тошларни тўдалатмоқ.* ▫ *Эрали.. ўн бир какликни отди; келиб Шералихонга кўп ўтин тўдалатди.* «Эрали ва Шерали».

ТЎДАЛАШМОҚ 1 **тўдаламоқ** *фл. бирг. н. Болалар хашак тўдалашяпти.*

2 Бир ерга тўпланмоқ. *Элмурод .. ўрнидан аранг турди-да, комиссия эшиги олдида тўдалашган дўстлари ёнига борди.* П. Турсун, Ўқитувчи.

ТЎДАЛОҒЛИК Тўдалаб, тўплаб қўйилган, тўплоглик. *Олия опа қўлидаги ғиштни тўдалоглик бутун ғиштлар ёнига қўйди-да, челакдаги тупроқни тўккани чуқур томон юрди.* М. Зайниддинов, Қурувчи аёллар.

ТЎДА-ТЎДА [*ф-т*] Бир неча тўдадан иборат бўлган. *Тўда-тўда қум. Тўда-тўда булутлар.* ▫ *1917 йилнинг октябрь ойи охирида мастерской ичида тўда-тўда солдатлар юрганини кўрдим.* М. Ҳусанхўжаев, Большевиклар кўрсатган йўлдан бориб. ‖ *Тушга яқин атроф қишлоқлардан одамлар тўда-тўда бўлиб кела бошладилар.* П. Турсун, Ўқитувчи.

ТЎЁНА 1 *этн.* Тўй муносабати билан шу тўй эгаларига яқинлари томонидан қилинган ёки қилинадиган совға. *Қани айтингларчи, тўёнага нима олиб борай?* С. Аҳмад, Қадрдон далалар.

2 *кўчма* Ишчи ва меҳнаткашларнинг муҳим бир воқеа-ҳодиса, байрам ва ш. к.га аталган меҳнат совғаси.

ТЎЗ *эск.* Чанг, тўзон. *Ариқлар қақраган, дарахт япроқлари тўз, осмон — чанг.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

ТЎЗДИРМОҚ **тўзмоқ** *фл. орт. н. Шамол сочларини тўздириб юборди.*

ТЎЗИМ Қишининг қийинчилик, кулфат, оғриқ ва ш. к.га чидаш қобилияти; чидам, бардош. *Тўзим билан ўқилмоқ. Тўзим бермоқ.* ▫ *Қайси бир садаф сийна, Тўзим-ла санчиб игна, Инжуларин бирма-бир Шу шоҳига қадаган?* Ғ. Ғулом. *Салимнинг кутгани чиқмади, қўрғонда аввалгидай тинчлик, жимжитлик. Бу ҳол уни яна эзди. Охирига қадар кутишга куч ва тўзим сезмади ўзида.* Ойбек, Қутлуғ қон.

ТЎЗИМЛИ Қийинчилик, кулфат, оғриқ ва ш. к.га тўзим бера оладиган; чидамли, бардошли. *Тўзимли*

йигит. ▪ *Тоғлар соясида қумурсқасимон, Довул қанотида учган хас каби Бўлса ҳамки, аммо тўзимли инсон, Ҳамма даҳшатлардан зўрроқдир қалби.* С. Акбарий.

ТЎЗИМЛИЛИК тўзимли *с. белги оти. Инсоннинг тўзимлилиги. Тўзимлилик кўрсатмоқ.* ▪ *Унинг [Қосимовнинг] қиёфаси ва юриш-туришига саҳро сокинлиги, жонли барханларнинг сезилар-сезилмас силжиши, теран қатламлардан нам юқи топиб аста сўрадиган чайир саксовул томирларининг тўзимлилиги асар қилганга ўхшарди.* А. Мухтор, Давр менинг тақдиримда.

ТЎЗИМОҚ *айн.* тўзмоқ. *Эшик очилиб, шамолда қоғозлар патдай тўзиди. Кенгашли уй тўзимас.* Мақол. ▪ *Уларнинг юз-кўзлари чанг, ранглари заҳил, сочлари тўзиган эди.* И. Раҳим, Чин муҳаббат. *Йўлдошбой уч-тўрт ҳафтадан бери ички кийимини ечмаган, кўйлаги терда қотиб кетган, тўни билан этиги тўзиб қолган эди.* Ҳ. Нуъмон, А. Шораҳмедов, Ота. *Бу хабар бирпасда бутун арши аълога тарқалди. Фаришталар, уяси бузилган аридай, тўзиди.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор.

ТЎЗИМСИЗ Қийинчилик, кулфат, оғриқ ва ш. к.га тўзим бера олмайдиган, тўзими, бардоши йўқ; чидамсиз, бардошсиз. *Тўзимсиз одам.*

ТЎЗИМСИЗЛИК тўзимсиз *с. белги оти. Тўзимсизлик қилмоқ. Тўзимсизлик кўрсатмоқ. Тўзимсизлик билан кутмоқ.* ▪ *Бу гал [ҳожи] Ўзбек ойимнинг ўша эски ашуласини ортиқча бир тўзимсизлик орасида кутар эди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

ТЎЗИТИЛМОҚ тўзитмоқ *фл. мажҳ. н. Муфти Садриддинхон, Мунаввар қори, Мустафо Чўқаев ва ҳоказолар тузган аксилинқилобий миллатчилик уюшмалари бирин-кетин тўзитилди.* А. Ҳакимов, Илон изидан.

ТЎЗИТМОҚ тўзимоқ *ва* тўзмоқ *фл. орт. н. Шамол барғларни тўзитиб юборди.* ▪ *Гулнорнинг юраги тўлқинланиб кетди, бир зум энтикди. Сўнг паришон сочларини шамолда тўзитиб югурди.* Ойбек, Қутлуғ қон. *Ахир, булар чўнтакни йиртмайдими, кийимни тўзитмайдими?* Ойдин, Ҳазил эмиш. *Юртни тинчитиб олайликчи, бу мактаб билан ҳам шуғулланамиз, Чаёнлар уясини тўзитадиган кун келади.* Ҳ. Ғулом, Машъал.

ТЎЗИШМОҚ тўзмоқ 2 *фл. бирг. н. Болалар бир зумда тўзишиб, кўздан ғойиб бўлишди.*

ТЎЗИҚ 1 Ҳар ён сочилган, тўзиган, тўзғиган. *Тўзиқ хас-хушларни супуриб бир ерга тўпламоқ.* || *Барибир раҳбар оғизга яқин бўлади. Қанча каттар бўлсанг ҳам кўпнинг оғзида бўласан. Катта бўлдингми, тупроғинг тўзиқ бўлади, азизим.* Ш. Рашидов, Бўрондан кучли.

2 *кўчма* Сочиқ, сочилган, бўлинган; паришон. *Унинг хаёли тўзиқ.*

3 Бетартиб ёйилган, тўзиган, тўзғоқ, пахмоқ. *Қиз тол тагидан чиқиб югурганча, ўзини сувга отди. Низомжон унинг орқасидан оппоқ болдирларини савалаган тўзиқ сочларини кўриб қолди.* С. Аҳмад, Уфқ.

4 Эскирган, титилиб кетган. *Хужранинг бурчагида Шоқосимнинг увада чопони, тўзиқ кўрпа-ёстиғи уюлган.* Ойбек, Қутлуғ қон. | Эскирган, путурдан кетган. *Гулнор кўча эшигидан ҳовлисига киряркан.. шипи, деворлари тўзиқ айвонга паранжисини отди.* Ойбек, Қутлуғ қон.

ТЎЗМОҚ 1 Тўзондек ҳар ён сочилмоқ, учмоқ, тўзғимоқ. *Пар тўзиб кетди.* ▪ *Жимжимадор япроқларинг, Сарғайиб банд узмоқда. Беватандай шамол билан Ерда изғиб тўзмоқда.* Т. Тўла.

2 *кўчма* Ҳар ёнга тарқалмоқ, тарқалиб, сочилиб кетмоқ, пароканда бўлмоқ. *Қўйлар бўри теккандай тўзди.* ▪ *Шеър анжумани тўзди, уят сўз аралашди.* С. Абдулла, Мавлоно Муқимий.

3 *кўчма* Сочилмоқ, бўлинмоқ, қочмоқ, паришон бўлмоқ. *Эшик очилиб, хаёли патдай тўзди.* А. Қаҳҳор, Сароб.

4 Бетартиб ёйилмоқ, тўзғимоқ, пахмаймоқ. *Силлиқ қилиб таралган, кўп диққат ва меҳнат сарф қилиниб ўрилган сочлар тўзган, сочилган.* А. Қаҳҳор, Сароб.

5 Эскириб, титилиб ишдан чиқмоқ. *Кенгаш қилган эл озмас, кенг бичилган тўн тўзмас.* Мақол. ▪ *Менга овқат беради, кийимим жуда тўзса, кийим қилиб беради.* Ойбек, Қутлуғ қон.

6 *кам қўлл.* Ўзини олдирмоқ, ҳазон бўлмоқ, сўлмоқ. *Хўжайин айтганча, ««узилмаган гул» бўлмаса ҳам, руҳи, қалби бу чиркин бўғиқ муҳитда сўнмаган, тўзмаган кўринади.* Ойбек, Қутлуғ қон.

ТЎЗОН Осмонга кўтарилган майда хас-хуш аралаш чанг. *Дарё қуриса ҳам ўзани қолар, бўрон босилса ҳам тўзони қолар.* С. Акбарий. *Машиналар кетидан кўтарилган тўзон кун тиғида, осмонда бир зум кезиб, кейин пахтазорга ёпирилади.* А. Муҳиддин, Теримчилар. | Чанг-тўзон ўтиргандан кейин ҳосил бўлган қатлам. *Николин унинг тўзон босган елкасига оғаларча қўлини қўйиб: — Раҳмат, Бектемир,— депти.* Ойбек, Қуёш қораймас. *Ўчоқ бошида қумғон шарақлаб қайнаб, чўғ устига тўкилди, буғ ва кул тўзони кўтарилди.* А. Мухтор, Опа-сингиллар. *Тегирмон ўйлаги ун тўзони ичига кўмилиб, кеч кузнинг қуюқ туманли ҳавоси манзарасини беради.* А. Қодирий, Обид кетмон. **Тўзон бўлмоқ** вайрон-толқон бўлмоқ, чанг-тўзонга айланмоқ. *Тонг отганда дунё тўзон бўлади, ҳар тарафдан девлар ошиб келади.* «Ширин билан Шакар». **Тўзон қилмоқ** вайрон-толқон қилмоқ, чанг-тўзонга айлантирмоқ. *Келса, мамлакатни тўзон қилади, Ишқириб дамига тортиб олади.* «Рустам».

ТЎЗҒИМОҚ *айн.* тўзмоқ 1, 2, 4, 5. *Ҳазон тўзғиб кетди.* ▪ *Чорак соатдан кейин шовқин кўтарилиб, маслаҳат мажлиси тўзғиб кетди.* А. Мухтор, Чинор. *Низомжон унинг [Дилдорнинг] тўзғиган қоп-қора сочларини, мармардек оппоқ билакларини хаёлдан кечказолмасди.* С. Аҳмад, Уфқ. *Қиш-ёз оёғида оғир сағри кафш. Маҳси ҳам минг ямоқ, бошида кир, тўзғиган салла.* Ойбек, Қутлуғ қон.

ТЎЗҒИН 1 *айн.* тўзиқ. *Искандаро асабий ва тўзғин хаёллар қучоғида сукут этар эди.* Ойбек, Нур қидириб.

2 *кўчма* Озиб-тўзган, ўзини олдирган, озғин-тўзғин. *Қўш қулоғидаги жулдур иштонли қаролнинг қовурғалари ҳам ҳўкизники сингари уриб чиққан, у ҳам озғин-тўзғин эди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

ТЎЗҒИТИЛМОҚ тўзғитмоқ *фл. мажҳ. н.*

ТЎЗҒИТМОҚ тўзғимоқ *фл. орт. н. Вазифа: уй томондан бориб, душманнинг жанговар сафини иккига бўлиш ва тўзғитиб юборишдан иборат.* Н. Сафаров, Сўнгги нафасгача. *Унинг ипакдек майин, қунғир-сариқ сочини эрталабки шамол енгил тўзғитарди.* Ойбек, Қуёш қораймас.

ТЎЗҒИШМОҚ тўзғимоқ *фл. бирг. н. Ийи, болам, бор дарров,— қўйларга бир бало бўлди,.. тўрт томонга тўзғишиб қолди.* Ойдин, Ширинга мактуб.

ТЎЗҒОҚ I Тўзғиган, тўзиқ, тўзғин. *Тўзғоқ соч.* ▪ *Зарралар тўзғоқ ҳолда бўлса қуруқ тупроқ дейилади.* М. Баҳодиров, Тупроқшуносликдан амалий машғулотлар.

ТЎЗҒОҚ II Лух, қамиш ва ш. к. ўсимликларнинг тўзғувчан парсимон попуги, ҳосили. *Қоқи ўт тўзғоғи.*

ТЎЙ 1 *этн.* Кўпинча базм-томошалар билан зиёфат бериб ўтказиладиган баъзи маросимларнинг умумий номи. *Никоҳ тўйи. Ўғил (хатна, суннат) тўйи. Бешик тўйи. Тўй қилмоқ. Маъракa — мардники, тўй — халқники.* Мақол. *Мақтанганнинг уйида бор, керилганнинг тўйида бор.* Мақол. ▪ *— Ҳомидвой бўлса бугун ёнашсаларинг, эртага тўйни бошлаймиз,— дейди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. *Кечаги дам олиш куни Рашиднинг тўйи бўлди.* Шуҳрат, Шинелли йиллар. [*Роҳила:*] *Ҳа! Кўзим очиқлигида қизимнинг тўйини кўрай деб ўзимни ўйлабман-у, бу тўйдан кейин Насиба нима бўлишини ўйламабман.* А. Қаҳҳор, Оғриқ, тиллар. Қизил **тўй** эски урф-одатлар бажарилмайдиган, ислоҳ этилган янгича никоҳ тўйи. *— Ўртоқлар! — деди Собиржон,— ижозат берасиз, ўртоқ Қурбон ота билан Хадича холанинг турмуш қуришларига бағишланган бу кунги қизил тўйимизни яна бир марта очиқ деб эълон қилишга!* А. Қаҳҳор, Тўй.

2 *этн.* Қудалар ўртасидаги кели-

шувга мувофиқ куёв томондан қиз томонга бериладиган пул, сарпо-сурук, масаллиқ ва ш. к. мажмуи. *Тўй учун куёв томонидан ўн беш арава юк юборилган. Ҳар бир аравада бошқа-бошқа моллар ва буюмлар.* Ойбек, Қутлуғ қон. *Мирзакаримбой қичқирди: — Мулла Абдишукур, эртага ожизамизга тўй келади, марҳамат қилинг, дурустми?* Ойбек, Қутлуғ қон. | Шу нарсалар юборилиши муносабати билан куёв хонадонида, келиши муносабати билан қиз хонадонида ўтказиладиган маросим. *Якшанба куни ҳам тўй, ҳам никоҳ.* ▪ *[Қутидорнинг].. битта жувон қизи бор-ку, мунча тўйни бошқа, никоҳни бошқа қиламиз деганига ҳайронман.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. **Тўй бермоқ** 1) қудалар ўртасидаги келишувга мувофиқ белгиланган пул, сарпо-сурук, масаллиқ ва бошқаларни келин томонга юбормоқ; 2) юртга ош, зиёфат бермоқ. *Қирқ кеча-кундуз элга тўй бериб, қирқ кундан сўнг тўйи охир бўлганди.* «Ширин билан Шакар».

3 Бирор воқеа-ҳодисага бағишлаб зиёфат ва ўйин-кулгилар билан ўтказиладиган тантаналар. *Ҳовли тўйи. Ҳосил тўйи.* ▪ *Бугун мактаб ўзининг биринчи катта тўйига, тўнғич ўғилларини мамлакатга тақдим қилиш тантанасига тайёрланаётир.* П. Турсун, Ўқитувчи. *Водокачканинг очилиш маросими катта тўйга, каттакон сайлга айланиб кетди.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор.

◆ **Кўпга келган тўй** кўпчиликнинг бошига тушган иш, ташвиш ва ш. к. ҳақида айтиладиган ибора.— *Ота,— деди Салим жеркиб,— бу нарса кўпга келган тўй, ўғлингиз ниҳояти бир неча ой ишлаб қайтади. Нимасига қайғурасиз? Узоқ юртларни кўриб келади.* Ойбек, Қутлуғ қон. **Уй-уйига — така (ёки тепа) тўйига** одатда болалар кечки пайт ўйиндан чарчаб тарқалаётганда айтиладиган ибора. *Начальник ётиб қолди, энди уй-уйига — така тўйига.* А. Мухтор, Опа-сингиллар. **Тўйдан кейин ноғора** қ. **ноғора.**

ТЎЙБОШИ Тўйга бошчилик қилувчи шахс. *Қишлоқда тўй бўлса у [Тўламат] албатта тўйбоши, йигитлар тўпига қўшилса — жўрабоши.* С. Анорбоев, Оқсой.

ТЎЙГАРЧИЛИК 1 Тўй-ҳашам кўп бўладиган, тўйлар юришган пайт.

2 *айн.* **тўйчилик.**

ТЎЙДИРИЛМОҚ **тўйдирмоқ** *фл. мажҳ. н. Болаларнинг қорни тўйдирилди. Ғўзалар сувга тўйдирилди.*

ТЎЙДИРМОҚ **тўймоқ** *фл. орт. н. Ерни сувга тўйдирмоқ. Ғўзаларни тўйдириб суғормоқ. Кўпчилик бир муштдан урса, ўлдиради, бир бурдадан берса, тўйдиради.* Мақол. ▪ *[Йўлчи:] Укам ишлайди. Лекин ёш бола хўжайинликда ўз қорнини тўйдирса, бунга ҳам хурсандман.* Ойбек, Қутлуғ қон. *Унинг [Мусулмонқулнинг] истибдоди ўзга шаҳарларда унга сезилмаса ҳам, аммо марказ — Кўқон одамларини жуда тўйдирди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

◆ **Жондан тўйдирмоқ** қ. **жон** 3.

ТЎЙИМЛИ Қорини яхши тўйдирадиган, тўқ тутадиган; жирли. *Тўйимли овқат. Тўйимли ем-хашак. Тўйимли озуқа.* ▪ *Химиявий воситаларни қўлланиш озуқадаги оқсилни кўпайтирибгина қолмай, ундаги тўйимли моддаларни ҳам сақлашга имкон беради.* Ш. Акмалхонов, Химия ва чорвачилик.

ТЎЙИМЛИЛИК **тўйимли** *с. белги оти. Овқатнинг тўйимлилиги. Озуқанинг тўйимлилигини оширмоқ.*

ТЎЙИНМОҚ 1 Обдан тўймоқ. *Бу тўғрида қатъиятсиз, муҳмал жавоблар беришдан.. тўйинган Раъно Анвардан кўз олмай турар эди.* А. Қодирий, Меҳробдан чаён.

2 *мажс.* Етарли миқдорда ўзига олмоқ, сингдирмоқ, эритмоқ. *Буғга тўйинган ҳаво. Тўйинган эритма.*

ТЎЙИНТИРМОҚ **тўйинмоқ** 2 *фл. орт. н. Эритмани тўйинтирмоқ.*

ТЎЙИШМОҚ **тўймоқ** *фл. бирг. н. Меҳмонлар узумга тўйишибди.* ▪ *— Болалар ухлаб қолишдими? — Бир уйқуга тўйишди.* И. Раҳим, Ҳилола.

ТЎЙЛАМОҚ Тўйларда меҳмон бўлмоқ, тўйма-тўй юрмоқ. *Тўйлагани келган меҳмонлар.* ▪ *Сухсур учар сой бўйлаб, Ўртоғим келар тўйлаб, Эртага келар чоғи, Ваъдани берай ўйлаб.* «Қўшиқлар».

ТЎЙЛАШМОҚ **тўйламоқ** *фл. бирг. н. Айни юртни обод қиладиган, ер очадиган, шаҳар қурадиган, тўй тўйлашадиган даврон.* Ҳ. Гулом, Тошкентликлар.

ТЎЙЛИ Тўйи бўлган, тўй қилаётган, ўтказаётган. *Тўйлининг тўйи ўтди, тўйсизнинг куни ўтди.* Мақол.

ТЎЙМАГУР *сўк.* Барака тонмагур, қурмагур, тушкур каби енгил койиш маъноларини билдиради. *У тўймагур ҳеч сўзга кирмайди.*

ТЎЙМОҚ 1 Еб-ичиб, ризқланиб ўзининг овқатга, сувга бўлган талабини қондирмоқ, қониб емоқ, ичмоқ, овқатга, сувга қонмоқ. *Еб тўймаган, ялаб тўймас* Мақол. *Қўл билан берганга қуш тўймас.* Мақол. *Суқ тўймас, ўғри бойимас.* Мақол. ▪ *Анвар Нигор ойимга раҳмат айтиб, тўйганини сўзлади ва қўл артар экан, чақалоққа гап қотди.* А. Қодирий, Меҳробдан чаён. *Камбағал халқ ўлиб-тирилиб меҳнат қилади-ку, қорни тўймайди, эгни бутун бўлмайди.* Ойбек, Қутлуғ қон. | Сувга қонмоқ, қониб сув ичмоқ (ер ва ўсимликлар ҳақида). *Ғўзалар сувга тўйди. Ер (сувга) тўймагунча, эл тўймас.* Мақол. ▪ *Қор сувига тўйган ер хамирдек юмшоқ эди.* С. Аҳмад, Уфқ. | *кўчма* Мириқмоқ, қонмоқ, қаноат ҳосил қилмоқ. *Уйқуга тўймоқ. Дийдорига тўймоқ. Тўйиб суҳбатлашмоқ. Йиқилган курашга тўймас.* Мақол. ▪ *У [Элмурод] ҳар гал бу йўлдан юрганда, узоқ-узоқларга тикилиб сира тўймасди.* Ш. Турсун, Ўқитувчи. *Тўпа хола ўзини шунча тетик тутгиси, ҳориган кўзларини очгуси, табиатга тўйиб боққуси келади, аммо дармони йўқ.* И. Раҳим, Ихлос. *Кенг ҳовлининг ҳуснига хол бўлиб турган атир гуллар яқин кунларда очилиб, тўйиб бўлмайдиган жамолини намоён қилади.* Ш. Рашидов, Бўрондан кучли.

2 *кўчма* Чидаб, тоқат қилиб чарчамоқ, тоқати тоқ, безорижон бўлмоқ. *Ақл инсоф билан иш қила-қила энди жуда тўйдик.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. *Мен ҳам тўйдим бу хўрлиқ, бу ҳақоратдан!* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

◆ **Жондан тўймоқ** қ. **жон** 3. **Тўйган қўзидай** (*ёки* **қўзининг боласидай**) ўзига тўқ, ҳеч парсадан камчилиги, ғами йўқ одам ҳақида. *Назирбуви сандалнинг четида, деразадан тушиб турган эрта баҳор офтобига.. юзини тоблаб, тўйган қўзичоқдай ухлаб ётар эди.* А. Қаҳҳор, Қамчирлар сим қоқди.

ТЎЙПАРАСТ Тўй тўйлашни, тўйма-тўй юришни яхши кўрадиган. *Тўйпараст одам.* ▪ *Бошқа уйларда қариндош-уруғлар ва никоҳни пойлаб ётган тўйпараст, дайди, турли хотинлар бор эди.* Ойбек, Қутлуғ қон.

ТЎЙ-ТОМОША Тўй ва турли ўйин-кулги, базм, томоша ва ш. к. *Ҳеч бир тўй-томоша, ҳеч қандай маърака оқсоқолсиз ўтмасди.* П. Турсун, Ўқитувчи. *Бир-бирини бунда қабул қилибди, Тўй-томоша тараддуди бўлибди.* «Ширин билан Шакар».

ТЎЙХАТ 1 Тўйга таклиф қилиб ёзилган қоғоз, тўй таклифномаси.

2 Тўй, байрам муносабати билан ёзилган табрикнома.

ТЎЙХОНА Тўй бўлаётган уй, жой. *Афанди устида эски чопони билан тўйхонага кириб қолган эди.* «Латифалар». *Созандалардан бири: Биз ҳозир бошқа бир тўйхонага борамиз, қайтишда яна сизларга келамиз, деб отам ўрнига жавоб берди.* Айний, Эсдаликлар.

ТЎЙЧИ 1 Тўйга келган меҳмон, тўй қатнашчиси. *Тўй тарқади, қизни никоҳ қилди. Авазхон йигитлари билан тўйчилар ҳам қайтди.* «Бўтакўз».

2 Тўй қилувчи киши, тўй эгаси. *Агар ҳозирлик кўрмай шаҳарни кутсак, шаҳардан ёрдам чиқа бермаса, худди тўёнага ишониб қўй олмаган тўйчи каби тўй қозонини тўнкаришга мажбур бўламиз.* А. Қодирий, Обид кетмон.

3 Тўйчи (*эркаклар исми*).

ТЎЙЧИЛИК Тўйдаги ўзига хос тартиб, муомала-муносабатлар. *Тўйчилик, айланай, ҳеч кимдан гина қилиб бўлмайди.* ▪ *— Ҳа, тўйчилик-да. Ўзимиз чучиб қолсин! — кулишишди йигитлар.* Ойбек, Қутлуғ қон.

ТЎЙЧИҚ Қичқина тўй, тўйча.

ТЎЙҒИЗМОҚ **тўймоқ** *фл. орт. н.*

Ҳунар тўйгизар, от миндириб тўн кийгизар. Мақол.

ТЎЙ-ҲАШАМ Турли тўй маросимлари. *Мениям орзу ҳавасларим бор, тўй-ҳашам кўрмоқчиман.* Ойбек, О. в. шабадалар.

ТЎКИБ-СОЧИБ *рвш* 1 Эҳтиётсизлик билан ҳамма ёққа тўкиб, сочиб. *Тўкиб-сочиб ун қопламоқ.*

2 *кўчма кам қўлл.* Мўл-кўл қилиб, тўкин-сочин. [*Олахўжа*] *тўйдан илгари тайинлади: — Дўст-душман ҳаммасини айтинглар, тўкиб-сочиб едиринглар! Олахўжанинг ош-сувини юртдан аямайдиган киши эканини билиб қўйсин бу халқ!* П. Турсун, Ўқитувчи.

ТЎКИЛМОҚ 1 **тўкмоқ** *фл. ўзл. ва мажҳ. н. Дастурхонга чой тўкилди. Қоплардан бугдой тўкиляпти. Қатиқ тўкилган ерда юқи қолар.* Мақол. *Тўкилса манглай теринг — унумли бўлур еринг.* Мақол. ▪ *Қўшоқ от тагига тўкилган бедаларни бир кучоқ қилиб супуриб олиб келди.* Ҳ. Шамс, Душман. *Салдов деб нечанинг қадди букилди, Ер тишлаб кўксига ёши тўкилди.* Ғайратий. *Бу мажлисдан кейин мен бир неча вақт Отабек ва йўлдошларининг қонлари тўкилмасин, деб бу гапни ичимга солиб юрдим.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

2 Бўшаб, узилиб дув тушмоқ. *Сочим тўкиляпти. Олма тўкилиб тушяпти.* ▪ *Девор оша кўчага энгашган ўрик шохларидан йўлларга тангатанга гуллар тўкилган.* С. Аҳмад, Алла.

◆ **Оҳори тўкилмаган** *қ.* **оҳор** 2. **Тутдай тўкилмоқ** *қ.* **тут**. **Тўкилиб (***ёки* **тўкилай деб) турмоқ** йиқилиб, бузилай, ўлай деб турмоқ (аранг турган, шарти кетиб, парти қолган нарсалар, одамлар ҳақида). *Оташ дукчининг отасидан қолган бўгот томли пастак уйнинг бир чеккаси чўккан, қийшайиб тўкилиб турар эди.* Ойбек, Улуғ йўл. *Кўчанинг у юзидаги тўкилай деб турган эски эшик бир неча бор очилиб ёпилди.* С. Анорбоев, Меҳр. **Шўрига шўрва тўкилсин** *қ.* **шўр** II. **Юраги тўкилиб (***ёки* **тўкилай деб) турибди** дили оғриб, эзилиб турибди, юраги тўлиб, тўлиқиб ўзини аранг тутиб турибди. *Ғуломжоннинг тўкилиб турган юрагига қиз илтифоти мадад берди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. **Қирови тўкилмаган** *қ.* **қиров** II.

ТЎКИН Ноз-неъмат, ҳосил кўп бўлган, тўкин-сочин, мўл-кўл, маъмур. *Қовун-узумнинг тўкин вақти. Зиёфат тўкин эди.* ▪ *Умрзоқ ака азиз меҳмонни фарғоналикларга хос сахийлик ва очиқ юз билан қарши олди, тўкин дастурхон ёзилган уйнинг тўрига ўтқазди.* Ҳ. Назир, Сўнмас чақмоқлар.

ТЎКИНДИ 1 Тўкиб ташланган ёки ташланадиган қолдиқ нарса. *Тўкиндиларни ўрага ташламоқ.*

2 Тўкилиб, тушиб қолган нарса. *Тўкинди парча-парча пахталарни йиғиб.. далага жўнайди.* Ойбек, О. в. шабадалар.

ТЎКИНЛИК тўкин *с. белги оти. Ҳозирги маъмур ҳаётимиз, тўкинлик — ҳаммаси пахтадан...* Ҳ. Аҳророва, Ўзимизнинг Турсуной.

ТЎКИН-СОЧИН Ноз-неъмат, ҳосил кўп бўлган, тўкин, мўл-кўл. *Тўкин-сочин дастурхон.* ▪ *Мен боғдаман, атрофимда тўкин-сочин ёз Ишкомларда товланади қора кўз чарос.* Э. Охунова.

ТЎКИНЧИЛИК *айн.* **пишиқчилик.** *Август — ёзнинг энг тўкинчилик ойи.* Ф. Нуруллаев, Бўз йигит. *Тўкинчилик пайтида мактабда мевалар кўргазмасига тайёргарлик бошланди.* Ё. Шукуров, Уч савол.

ТЎКИН-ЧОЧИН *с. т.* Тўкин-сочин.

ТЎКИС 1 Ҳар жиҳатдан таъминланган, мукаммал, камчилиги йўқ; беками-кўст. *Тошкентда мандай тўкис келин бормикан? Ҳамма нарса жойида.* Ойбек, Қутлуғ қон.— *Хусни, одоби тўкис жан,— кесатди Анорхон.* Ойбек, О. в. шабадалар. **Ҳар тўкисда бир айб** камчилиги, нуқсони йўқ одам бўлмайди.

2 Савлатли, кенг-мўл (кийим ҳақида). *Тўкис костюм.*

ТЎКИСЛИК тўкис *с. белги оти. Дастурхоннинг тўкислиги. Кийимнинг тўкислиги.*

ТЎКИС-ТУГАЛ Ҳамма нарсадан ёки ҳар жиҳатдан тўкис, тўлиқ, тўла, расо, бут. *Дилдор кексайиб қолган Юнусали отанинг ёлғиз боласи. Ота қизини тўкис-тугал мол билан узатган.* С. Аҳмад, Уфқ.

ТЎКИС-ТУГАЛЛИК тўкис-тугал *с. белги оти. Тўкис-тугаллик билан яшамоқ.*

ТЎКИШМОҚ тўкмоқ *фл. бирг. н. Шунча йил менинг билан бирга тер тўкишган меҳрибон, жондан азиз халқ қучоғидан чиқиб кетай!* Ойбек, О. в. шабадалар. *Жаллод билан қон тўкишиб кўрайин, Ўлган бўлса энам ўчин олайин.* «Рустам».

ТЎКМА *этн.* Улфатлар ўртага тўккан маблағ ва масаллиқ ҳисобига қиш бўйи ҳар куни ёки маълум кунларда ўтказиладиган ўтириш; *Бизнинг шаҳар, қишлоқларимизда қиш кириши билан ёш-яланглар, ҳар ким ўз тўпи билан «тўкма» бошлашар.. эди.* М. Муҳаммаджонов, Турмуш уринишлари. *Столни шошалар қоплаган: улар тўкмада, гап-гаштакда ўтиргандай, қичқириб гаплашишади, қаттиқ кулишади.* Ойбек, Қутлуғ қон.

ТЎКМАЧИ Тўкма қатнашчиси.

ТЎКМОҚ 1 Суюқ ёки сочилувчан нарсаларни идишдан туширмоқ, сочилишига йўл қўймоқ. *Шўрвани тўкмасдан олиб кел. Ошни тўкмасдан е! Шакарнинг ярмини йўлда тўкиб келибсан.* | *Дув* туширмоқ, ташламоқ. *Ғўзаларнинг баргини тўкмоқ.* ▪ *Кекса ўрик дарахтлари пахса деворларни қўлтиқлаб олгандай, гулларини кўчага тўкиб ётарди.* А. Мухтор, Опа-сингиллар. *Мен чиқдим-у, бодом шохидан Тўда қушлар гурр этиб кетди. Тагдўзи дўппили бодомнинг — Гулларини дув тўкиб кетди.* Т. Тўла.

2 Ағдариб бўшатмоқ, ағдармоқ. *Бола сутни тўкиб юборди. Графиндаги сувни тўкиб ташладим.* ▪ *Ўзбек ойим бурчакда бола кўтариб ўтирган Зайнабдан чақалоқни олиб, уни жомни тўкиб келишга буюрди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. [*Аёл*] *пахтасини келтириб хирмондаги энг катта тўпга тўка бошлади.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. | Топширмоқ, териб бермоқ. *Моҳир механизатор Жавод Қучиев сал кунда эл хирмонига машинаси бункеридан бир юз йигирма минг килодан «оқ олтин» тўкди.*

3 *кўчма* Оқизмоқ, оқизишга мажбур этмоқ (кўз ёши, қон, тер ҳақида). *Кўз ёши тўкмоқ. Тер тўкмаса — эр эмас, қўл тегмаса — ер эмас.* Мақол. ▪ *Хон қуролсиз халқнинг қонини тўкиб, зўрлик билан исённи бостирди.* Ж. Шарипов, Хоразм. | Ёғдирмоқ, сочмоқ (ёғду, нур ва ш. к. ҳақида). *Тўлин ой сутдек ёғдусини мактаб саҳни ва том тунукаларига аёвсиз тўкар, булбул эса ҳамон тинмай сайрар эди.* П. Турсун, Ўқитувчи. *Раҳмат, синглим, шу сўз, шу бўса, Шу гулдаста баридан афзал Меҳр майингдан тутдинг лим коса, Гўё тўкдинг бошим узра зар.* Ё. Мирза.

4 *кўчма* Дилдаги бор нарсани айтмоқ, дилдагини айтиб юракни бўшатмоқ. [*Ҳайриниса*] *бир зум жаги тинмас, ичида йиғлаганларни бировга тўкмаса тинчимас эди.* Ойбек, Улуғ йўл. [*Курбон:*] *Биз юракдаги дардимизни бир тўкай деб келсагу, берган жавобинг бу бўлса! Раҳмат сенга!* О. Ёқубов, Айтсам тилим куяди, айтмасам — дилим. | Сочмоқ, ёғдирмоқ (қаҳр, ғазаб ва ш. к. ҳақида). *Ўзбек ойим ўғлининг «ўлганнинг устига чиқиб тепиш» қабилидан бўлган бу ҳаракатидан тутуни кўкка чиқиб, борлиқ қаҳр-ғазабини эри устига тўкади.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. **Тўкиб солмоқ** бор-йўғини айтмоқ. *Низомжон чидамади. Юрагида тўлиб-тошган гапларни узил-кесил тўкиб солмоқчи бўлиб, қизни излаб яна далага қараб кетди.* С. Аҳмад, Уфқ. **Тўкиб ташламоқ** 1) *айн.* **тўкиб солмоқ**; 2) кўп миқдорда ўртага қўймоқ, мўл-кўл егказиб бермоқ. *Колхозчилар ноз-неъматларни тўкиб ташлашди.*

◆ **Обрўйини тўкмоқ** *қ.* **обрў(й)** 1. **Оҳорини тўкмоқ** *қ.* **оҳор** 2. **Савлат тўкмоқ** *қ.* **савлат** 1.

ТЎКТИРМОҚ тўкмоқ *фл. орт. н. Сабзини ўрага тўктирмоқ. Ғўзаларнинг баргини тўктирмоқ. Бекорга қон тўктирмоқ. Кўз ёши тўктирмоқ.*

ТЎЛ *диал.* Қўйларнинг туғиш, болалаш мавсуми. | Қўзилаш; қўзилатиш. *Келаси тўлда мен ҳам қўзини ҳозиргидан кўпроқ олишга сўз бе-*

раман. П. Қодиров, Қора кўзлар. *Эртага ейдиганини бугун берса, айни тўл вақтига бориб, олборлар шипшийдон бўлади. Унда қўйлар тупроқ ялайдими?* С. Анорбоев, Оқсой.

ТЎЛА 1 Бутун ҳажми, сиғими эгалланган, банд бўлган. *Тўла қоп. Тўла зал. Тўла бир челак сув. Кўча тўла одам.* ▫ *Курси устига дастурхон ёзилиб, мева-чева тўла патнис қўйилди.* Ойбек, Қутлуғ қон.

2 *кўчма* Ҳис-туйғу, бахт-саодат, куч-қувват ва ш.к.га тўлиб-тошган. *Қувноқ тўла кўзлар.* ▫ *Элмурод унинг рўпарасига келди ва заҳар тўла овоз билан сўради.* П. Турсун, Ўқитувчи. *Зебонинг шўх қараши, туриши, қувноқ кулгиси, табассуми Элмуродни ҳали маълум бўлмаган севинч тўла, бахт-саодат тўла бир оламга имлади.* Шухрат, Шинелли йиллар. *Тоқати тоқ бўлди шекилли,.. титраб қалтираган Алиқулга тикилиб, юраги тўла газабининг ҳаммасини баён қилди.* Ш. Рашидов, Бўрондан кучли.

3 Етишмаган ери, қисми, ками-кўсти йўқ, мукаммал, расо, тўлиқ, бут. *Тўла иш куни. Асбобларнинг тўла комплекти. Гапнинг тўла мазмуни. Тўла жавоб. Тўла ишонч.* || *Имкониятлардан тўла фойдаланмоқ.* | Батамом, тўлиқ. *Тўла қуролсизланиш. Ойнинг тўла тутилиши.* || *Фикрингизга тўла қўшилишаман.* ▫ *Турсуной кўзини ҳали тўла очгани йўқ эди, узун киприклари хира кўзларини тўсиб турарди.* А. Мухтор, Опа-сингиллар. *Шокир отанинг уйида яшайбошлагач, Унсин ҳамма воқеани — акаси билан Гулнорнинг севги эртагини кампирдан тўла эшитди.* Ойбек, Қутлуғ қон.

4 Жуссасига яраша эгри; семиз. *Тўла одам.* ▫ *Ўрта бўйли, тўла, лекин кенг юзининг гўштлари сарғайиб, салқиб тушган эллик саккиз ёшларда бўлган касалнамо хотин аста-секин юриб келаверди.* Ойбек, Қутлуғ қон. *Тўрдаги кичкина эшик очилиб, ичкаридан тўла юзли,.. белига қилич осган қирқ беш ёшлар чамасида бир киши кўринди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

5 Тўла *(эркаклар исми).*

ТЎЛАЛИҚ тўла *с. белги отл.* *Идишнинг тўлалиги. У сиздан тўлалик қилади.* ▫ [*Зайнаб*] *илгариги тўлалигининг ярмисини йўқотгандек, тусига қаримсиқлик кирган.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

ТЎЛАМОҚ 1 Олинган, харид қилинган, фойдаланилган ва ш. к. нарсалар эвазига тегишли миқдорда пул, ҳақ бермоқ. *Кассага нақд пул тўлаб нарса олмоқ. Кира ҳақи тўламоқ. Арзон тўламоқ.* ▫ *Бу нарсаларингиз менда гаров туради, қачонки пул топсангиз, менинг ярог учун тўлаган пулимни бериб, нарсаларингизни олаисизлар.* Айний, Қуллар.

2 Олинган пулни, қарзни қайтармоқ, узмоқ; зиммасидаги пул, тўлов мажбуриятини адо этмоқ. *Солиқ тўламоқ. Взнос тўламоқ. Штраф тўламоқ.* ▫ *Бугун қарзларингни тўлайсанлар — мен тинч, сенлар тинч.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

3 Етказилган зарарнинг муздини бермоқ, ўрнини тўлдирмоқ. *Товон тўламоқ. Хун тўламоқ.* ▫ — *Вой,* [*қўтирчоғим*] *касал бўлиб қолибди, тўлаб берасан,— деди Муҳайё Манзурага.* А. Ёқубов, Ш. Шодиев, Қичкина доктор.

ТЎЛАНМОҚ тўламоқ *фл. мажх. н.* *Харид учун нақд пул тўланади. Квартира ҳақи коммунал банкка тўланади.* ▫ *Мен маърифатнинг бир қулиман, қулнинг меҳнатига эса пул билан ё пулга чақиладиган нарса билан ҳақ тўланмайди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. *ЎзССР граждапларн.. меҳнат миқдори ва сифатига яраша ҳақ тўланадиган иш билан ҳамиша таъминланиш ҳуқуқига эгадирлар.* «ЎзССР Конституцияси».

ТЎЛАТИЛМОҚ I тўлатмоқ I *фл. мажх. н.*

ТЎЛАТИЛМОҚ II тўлатмоқ II *фл. мажх. н.*

ТЎЛАТМОҚ I тўламоқ *фл. орт. н.* *Қарз тўлатмоқ. Харажатларини бировга тўлатмоқ.*

ТЎЛАТМОҚ II тўлмоқ 1—3, 6,8 *фл. орт. н. Бочкани сувга тўлатмоқ.* ▫ *Онахон кўкрагини тўлатиб оғир нафас олди.* А. Мухтор, Опа-сингиллар.

ТЎЛАТТИРМОҚ I тўлатмоқ I *фл. орт. н.*

ТЎЛАТТИРМОҚ II тўлатмоқ II *фл. орт. н.*

ТЎЛА-ТЎКИС Ҳар жиҳатдан тўла, тўлиқ, беками-кўст, мукаммал. *Тўла-тўкис жавоб.* ▫ *Босма, бўёқ, чизгичлар, Тарвузсимон глобус, Ками-кўсти йўқ қитдек, Ишлари тўла-тўкис.* Қ. Муҳаммадий. || *Рисолат ҳамон таъзиянинг расм-русмларини тўла-тўкис қиламан, деб рўзғорда борини барбод бермоқда.* С. Аҳмад, Уфқ. | Ҳар жиҳатдан таъминланган, ҳеч нарсадан муҳтожлиги йўқ, ўзига тўқ; фаровон. *Ғўза чиқди бир текис, Сув қўйиш вақти билан. Колхозлар тўла-тўкис, Яшайди бахти билан.* «Қўшиқлар». | Батамом, тўла, тўлиқ. [*Фрунзе:*] *Яна бир неча кундан кейин Туркистонда жаҳолат ва зулмнинг сўнгги таянчи кун-паякун қилинади. Регистонга озодлик байроғи тикилади. Ана унда Туркистон тўла-тўкис саодат йўлига киради.* И. Султонов, Бургутнинг парвози.

ТЎЛАШМОҚ тўламоқ *фл. бирг. н.* *Қарзларини тўлашибди. Пайчилар аъзолик бадалини тўлашмоқда.*

ТЎЛДИРИЛМОҚ тўлдирмоқ *фл. мажх. н. Идишлар тўлдирилди. Рота янги жангчилар билан тўлдирилди. Дарслик янада тўлдирилди. План тўлдирилди.* ▫ *Бугун ҳамманинг вазифаси еб, ичиб ўйнаб-кулишдан иборат. Бокаллар тўлдирилсин!* И. Раҳим, Ихлос.

ТЎЛДИРИШМОҚ тўлдирмоқ *фл. бирг. н.*

ТЎЛДИРМОҚ 1 тўлмоқ 1—3, 6, 8 *фл. орт. н.* *Ваннани тўлдирмоқ. Шкафни китобга тўлдирмоқ. Атир иси уйни тўлдирди. Штатни ёш мутахассислар ҳисобига тўлдирдик. Кам-кўстини тўлдирдик. Эл қозонини тўлдирганни эл тўйдирар.* Мақол. ▫ *Ўз гув-гуви билан гузарни тўлдирган одамлар гурунги ҳам бир зумда тинди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. *Латофат яна бир йўталиб, кўкрагини тўлдириб чуқур нафас олди.* О. Ёқубов, Мирза терак.

2 Бўш ўринларга, графаларга тегишли рақам, маълумот ва ш. к. ёзмоқ. *Анкета тўлдирмоқ.* ▫ *Майор.. варақани ўзи тўлдирди.* Шухрат, Шинелли йиллар. *Мудира никоҳ шаҳодатномасини тантанали вазиятда тўлдириб, аввал Феруза га, кейин Норқўзига ручка тутиб, қўл қўйдирди.* Ҳ. Ғулом, Сенга интиламан.

◆ **Қўйнини пуч ёнғоққа тўлдирмоқ** қ. ёнғоқ.

ТЎЛДИРТИРМОҚ тўлдирмоқ *фл. орт. н.*

ТЎЛДИРУВЧИ 1 тўлдирмоқ *фл. ш. отл.*

2 *грам.* Гапнинг бирор бўлагига боғланиб, уни изоҳлаб, тўлдириб келувчи иккинчи даражали гап бўлаги. *Воситали тўлдирувчи. Воситасиз тўлдирувчи.* || **Тўлдирувчи эргаш гап** бош гапнинг кесимини тўлдирувчи эргаш гап.

ТЎЛДИРҒИЧ *махс.* Асосий моддаларга қўшиладиган қўшимча модда. *Резина тўлдиргичлари.*

ТЎЛИН Тўлиқ гардиш шаклига кирган, бутун (ой ҳақида). *Тўлин ой ғарбга томон оққан, ҳаммаёқ сутдай оппоқ.* Ж. Шарипов, Хоразм. *Навоий суюниб баҳо берди: «Сиз шеърда ҳилол эмас, тўлин ой бўлибсиз энди!»* Ойбек, Навоий. *Гаҳи боқсам тўлин ойдек юзига, Гаҳи шўх ўйноқи шаҳло кўзига.* Ҳабибий.

ТЎЛИШМОҚ 1 тўлмоқ 3, 5 *фл. бирг. н.* *Оломон бир нимага қасд қилиб тўлишиб турганда, бир оғиз гап кифоя қилади.* А. Қаҳҳор, Асрор бобо.

2 Ўзини қўймоқ, семирмоқ, тўлмоқ. *Юзи тўлишибди.* ▫ [*Аҳмаджон*] *яна тикилди. Ўша-ўша Латофат. Сира ўзгармабди. Тиниқиб, хиёл тўлишибди.* С. Кароматов, Ҳижрон. *Гулнорнинг бўйи ўсиб, кўкраги тўлишиб, бутун гавдаси қизлик латофати билан яшнаган чоғда, бойвачча уни кўз тагига олиб қўйган эди.* Ойбек, Қутлуғ қон.

ТЎЛИҚ 1 Тўлган, тўлдирилган, тўла. *У ўзини ушлаб туролмади, нафрати қайнади, газаб билан тўлиқ, бўғиқ товуши билан ғижиниб сўйлади.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. *Коммунистик партия, улуғ партия, Йўлинг зафарларга тўлиқ партия!* А. Пўлат.

2 Беками-кўст, мукаммал, тўла. *Тўлиқ рўйхат. Асбобларнинг тўлиқ*

комплекти. Тўлиқ асарлар тўплами. ▫ *Мажлисда ҳамма масала етилгандай, Аҳмедовдан сўралмаган ва тўлиқ жавоб олинмаган савол қолмагандай бўлган эди.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор. **Тўлиқ ўрта мактаб** ўн йиллик ўрта мактаб.

◆ **Тўлиқ содда гап** *грам.* бирорта ҳам бўлаги туширилмаган содда гап.

ТЎЛИҚЛАМОҚ Расо, мукаммал, бут қилмоқ, расоламоқ, тўлдирмоқ, мукаммаллаштирмоқ.

ТЎЛИҚМОҚ 1 Юраги тўлиб ўзини яранг тутиб турмоқ. *Шохариқ бўйлаб Анорхон келиб қолди. У нимадандир хафа, куйинганидан тўлиқиб турибди.* И. Раҳим, Ихлос. *Ўпкаси тўлиб, тўлиқиб турган Анорхон юзини четга буриб, ҳўнграб йиғлаб юборди.* И. Раҳим, Ихлос.

2 *кам қўлл.* Керкмоқ, шишинқирамоқ. *Ширмонхон кўз ёшини сира тиёлмади. Қовоқлари шишиб, юзлари тўлиқиб кетди.* С. Зуннунова, Олов.

ТЎЛИҚСИЗ Тўлиқ бўлмаган, нотўла. *Тўлиқсиз комплект.* **Тўлиқсиз ўрта мактаб** саккиз йиллик ўрта мактаб.

◆ **Тўлиқсиз гап** *грам.* бирор бўлаги туширилган, лекин мазмуни осон тушунилаверадиган гап.

ТЎЛМОҚ 1 Бўш жойи қолмай эгалланмоқ, банд бўлмоқ. *Ҳовуз тўлди. Зал тўлди. Кўча одамга тўлди. Қоп тўлди. Дафтарнинг икки бети тўлди. Кўзи ёшга тўлди.*

2 Кўп ёки етарли миқдорда бирор нарсага эга бўлмоқ. *Гуллар ҳидига тўлган илиқ, маст қилувчи ҳаво.* Ойбек, Қутлуғ қон. *Гигант шаҳар, яшнаган қишлоқлар, боғлар Кўкси бойликка тўлган, зўр кумуш тоғлар.* Ғайратий. *Ғуломжоннинг юраги ачиди. Унинг юрагида шу аламлар заҳри тўлиб ётарди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. | Банд этиб, қамраб олинмоқ, қопланмоқ, бурканмоқ, ботмоқ. *Осмон тутунга тўлди.* ▫ *Бир зумда эшик болалар чуғурига тўлди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. *Лолага тўлди дала Чаккангга тақ, чакканга. Сараси тарғил лола, Чаккангга тақ, чаккангга.* Т. Тўла. *Энг улуғ байрам бугун, Келинг, ўртоқлар. Нурларга тўлди бугун — Уйлар, ўтлоқлар.* И. Муслим.

3 *кўчма* Ҳис-туйғу, ички кечинма ва ш. к. билан ошиб-тошмоқ. *Онанинг юраги умид ва қувончга тўлди.* Ойбек, О. в. шабадалар. *Унинг [Лаълининг] бийрон-бийрон сўзларини эшитган Мирҳосил буткул маҳлиё бўлиб қолди, кўкраги завқ-шавққа тўлди.* Ҳ. Гулом, Машъал. *Гапингнинг ёлғони билиниб қолди, Шу сабабдан Ёдгор ғазабга тўлди.* «Ёдгор».

4 *кўчма* Тўймоқ; тўлиқмоқ. *Ўжар эрдан тўлиб юрган кампир бир оғиз гап билан ярасига туз сепгандек бўлди.* С. Абдулла, Ҳаммаҳаллалар. *Ҳайдар ота ундан [кампирдан] Ёдгорбойни сўраб: — Хат келиб турибдими? — деган эди, кампир ўзи тўлиб турган экан, кўз ёши қилди.* А. Қаҳҳор, Асрор бобо.

5 Ўсиб, ўлгайиб бирор ёшга етмоқ. *Бола бирга тўлди.* ▫ *Мен — ўн олтига роса тўлмаган қиз, бирдан ёт ва катта оилага тушиб қолдим.* Ойбек, Қутлуғ қон. *Ўн беш кунга тўлганида ой, Кўкка чиқиб тунни ахтарди, Орқасидан баланд осмонда Олам-олам юлдузлар борди.* Ҳ. Олимжон. | Белгиланган ёки ўлчовли бир чекка етмоқ (вақт, муддат ва ш. к. ҳақида). *Муҳлат тўлди.* ▫ *Ҳурматли устознинг пойқадами етганига бугун роса уч йил тўлди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. **Куни (ёки паймонаси) тўлди** куни битди, қазоси етди, ўлар чоғи келди. *Худо сенинг ақли-ҳушинг олдими? Ажал етиб сенинг кунинг тўлдими?* «Рустам». *Тараланда тоза гуллар сўлмасин, Омон бўлсин, паймонаси тўлмасин.* «Эрали ва Шерали».

6 Мукаммаллашмоқ, роса, бут бўлмоқ. *Группа тўлди. Штат тўлди. Чаласи тўлди.* | Қопланмоқ. *Зарарнинг ўрни тўлди.* **Ақли (ёки мияси) тўлди** ақли ўсиб вояга етди, ақли етилди. *Китоб ўқиган кишининг мияси тобора очилади, тўлади.* П. Турсун, Ўқитувчи.

7 Эт қўймоқ, семирмоқ, тўлишмоқ. *Зайнаб Қумушнинг тўлиб етмаган гавдасига ва.. нубор тегмаган ҳуснига ҳайрон бўлиб, мулоҳазасини айтишдан қўрқди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. *Салтанатхон курортдан қайтиб келдиларми? Ойдай тўлиб, кундай кулиб келгандирлар бўлмасам?* С. Абдуқаҳҳор, Сапамай саккиз дема.

8 Белгиланган миқдорда, кўламда амалга ошмоқ, бажарилмоқ. *План тўлди.* ▫ *Пахта экдик, бўлсин деб, Шартномамиз тўлсин деб, Юз центнерга қўл қўйдик, Душман куйиб ўлсин деб.* «Қўшиқлар».

◆ **Кўнгли тўлди** қ. **кўнгил. Сабр косаси тўлиб тошди** қ. **сабр** 2. **Ўпкаси тўлди** қ. **ўпка** 1. **Уйи тўлиб қолди** кимсанинг сафардаги яқин кишиси келиб, унинг оиласи жамоат жам бўлганда айтиладиган ибора. *Йигитча фронтчи акасининг келишидан, уйи тўлиб қолишидан қувончи ичига сиғмасди.* С. Аҳмад, Уфқ.

ТЎЛОВ 1 **тўламоқ** *фл. иш оти. Қарз тўлов.*

2 Бирор мажбурият юзасидан ёки қарор, қонун ва ш.к.га мувофиқ тўланадиган пул, маблағ ёки нарса. *Биринчи тўлов. Иккинчи тўлов. Страхование тўловлари. Тўлов қоғози.* ▫ *Бир рўзғорга қирқ хил тўлов.. ўласанми, қоласанми — иши йўқ.* Ш. Тошматов, Эрк қуши.

3 Товон, компенсация. *Тўловига қолмоқ.*

ТЎЛОВДОР 1 Бирор тўлови ёки тўлов юзасидан қарзи, боқимондаси бўлган шахс, ташкилот.

2 *айн.* **товондор.**

ТЎЛҚИН 1 Қаттиқ чайқалиб турган сув бетидаги пўртана; долға. *Дарё тўлқини. Қайиқ тўлқинда қалқиб бормоқда. Денгиз тўлқинга келди.* ▫ *Денгиз, мунча ҳовликасан, Қайиқларни ирғитасан, Тоғдай-тоғдай тўлқинларни Соҳилларга сен отасан.* Ғайратий. | *кўчма* Шакли ёки ҳаракати шундай сув ўркачларини, долғани эслатувчи ҳар қандай нарса. *Шамол тўлқини. Қум тўлқини.* ▫ *Шонли комсомолнинг изига кириб, Тарк этмоқда чўллар уйқуни. Ерни тутган қуёш шимириб, Пишган буғдойларнинг тўлқини.* Зулфия. *Дарахтзорлар оша эсган шамол йигитнинг қулоғига енгил қўшиқ тўлқинини келтириб урди.* Ш. Ғуломов, Уйдаги ган кўчага тўғри келмайди. | *кўчма* Тўхтовсиз ҳаракатга келган кучли, шиддатли, жўшқин оқим. *Халқ тўлқини.* ▫ *Элмурод одамлар тўлқинида Фотима билан ёнма-ён юраркан, ўзини ҳар вақтдагидан дадил ва енгил сезди.* П. Турсун, Ўқитувчи. *Одамлар яна тўлқинга келди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

2 *кўчма* Ҳис-туйғу, ички кечинма ва ш.к.нинг жўшқин ҳаракати, тўлғаниши, ғалаёни; тугён. *Ғазаб тўлқинлари.* ▫ *Янгиер қандайдир катта бир қувонч тўлқинида сузар эди.* Ш. Ғуломов, Ёрқин уфқлар. *Мамлакатда.. хон-беклар зулми авжига минди. Буларни ўз кўзи билан кўрган Аваз нафратланиб юрак тўлқинини қоғозга битди.* Ж. Шарипов, Хоразм. *Элмурод, ичидан тўлқин урган ғазабини яшира олмай.. сўради.* П. Турсун, Ўқитувчи.

3 *кўчма* Жамиятдаги, ҳаётдаги кучли ҳаракат. *Бутун мамлакат бўйлаб кўтарилган колхоз тўлқини Олахўжани шошириб қўйди.* П. Турсун, Ўқитувчи. *Улуғ Октябрь социалистик революциясининг аланғали тўлқинлари, ёлқинли машъаллари узоқ Туркистонга ҳам етиб келди.* А. Раҳмат, Ҳаёт лаҳзалари.

4 *физ.* Физик муҳитдаги тебранма ҳаракат. *Товуш тўлқинлари. Электромагнит тўлқинлари. Қисқа тўлқинлар.*

5 Тўлқин (*эркаклар исми*).

ТЎЛҚИНЛАНМОҚ 1 Тўлқинли ҳаракатга келмоқ. *Сув тўлқинлади.* ▫ *Пастда жуда катта лойқа кўл тўлқинланиб ётар.. эди.* А. Мухтор, Қорақалпоқ қиссаси. | Тўлқин ҳосил қилиб чайқалмоқ тебранмоқ. *Зангори денгиздек тўлқинланиб турган бугдой пайкалига ..яна ўн кун ёмғир ёғмаган вақтда ҳам «Ватан» ўзини олдирмайди.* Н. Сафаров, Дон. *Тўлқинланар орқада Сочлар майин бир ипак.* Ғайратий.

2 *кўчма* Қайнаб тошмоқ, жўш урмоқ, ғалаён қилмоқ, тўлғанмоқ, тугён урмоқ (ҳис-туйғу, ички кечинма ва ш.к. ҳақида). *Кутилмаганда қалбимда ғурур ҳисси тўлқинланиб кетди.* А. Мухтор, Давр менинг тақдиримда. *Элмурод ичида тўлқинланган ҳаяжонни босиб гапирди.* П. Турсун, Ўқитув-

чи. *Бўтабой ичидан тўлқинланиб келаётган титроқни босишга зўр бериб, бир оз жим қолди.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор. — *Халойиқ! — деди Йўлчи тўлқинланиб.* Ойбек, Қутлуғ қон. *Ўзи тўлқинланмаган санъаткор бошқаларни тўлқинлатиши мумкин эмас. Ҳаяжонсиз, илҳомсиз бадиий асар йўқ.* Ҳ. Аҳмар, Ким ҳақ?

3 *кўчма* Шиддатли ҳаракатга келмоқ, тўлқиндек кўтарилмоқ, қўзғалмоқ. *Милтиқлар ўқталганда халқ ҳам бир қўзғалиб, тўлқинланиб олди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. *Қишлоқ усталари қилич, найза, ўқ, ёй ясашга киришдилар, халқ ҳаяжонга келди. Шу вақтгача тинч ётган халқ денгизи тўлқинланиб, босқинчиларни ютиб ўқ қилиб юбориш даражасига келди.* М. Осим, Аждодларимиз қиссаси.

ТЎЛҚИНЛАНТИРМОҚ **тўлқинланмоқ** *фл. орт. н. Океан кемаси сувни тўлқинлантириб борарди.* ▬ *Мана қирқ йил бўлди ҳамки, бу тема — Октябрь революцияси темаси — мени тўлқинлантириб, илҳомлантириб турибди.* Ойбек, Халққа хизмат — бахт. *Унинг* [*Саодатнинг*] *ғалабалар тўла юрагини яна бир нарса тўлқинлантира бошлади.* Н. Сафаров, Саодатнинг қиссаси.

ТЎЛҚИНЛАТМОҚ Тўлқинга келтирмоқ, тўлқинлантирмоқ.— *Ўзи тўлқинланмаган санъаткор бошқаларни тўлқинлатиши мумкин эмас. Ҳаяжонсиз, илҳомсиз бадиий асар йўқ,— деди Акбар Қамарга.* Ҳ. Аҳмар, Ким ҳақ? *Нотаниш, янги ҳис қизнинг қалбини тўлқинлантириб юборди.* Ф. Мусажонов, Ҳури.

ТЎЛҚИНЛИ 1 Тўлқинланиб турган, тўлқинга келган, тўлқини бор. *Тўлқинли дарё. Тўлқинли шамол.* | *кўчма* Қайнаб-тошган, жўш урган, жўшқин. *«Т» шаҳрининг тўлқинли кўчаларида, Электрдан нур эмган Кечаларида Мағрур одимлар отиб, Кезмоқда Тўхташ.* Ғайратий.

2 *кўчма* Туғёнга келган, туғёнли. *Тарихнинг тўлқинли, ўтли изидан, қип-қизил қон тусли чечаклар тердим.* Уйғун.

3 *кўчма* Тўлқинлантирувчи, тўлқинга келтирувчи, ҳаяжонли. *Тўлқинли нутқ.* ‖ [*Нотиқлар*] *бир-биридан жўшқин, бир-биридан тўлқинли сўзлардилар.* Ойбек, Улуғ йўл.

4 *физ.* Белгили узунликка эга бўлган (физик тўлқинлар ҳақида). *Қисқа тўлқинли нурлар.* ▬ [*Темир:*] *«Қисқа тўлқинли радиопередатчик орқали қизлар билан танишамиз», деб Тўлаганларнинг вагонига келаверди.* А. Мухтор, Чинор.

ТЎЛҚИНСИМОН Тўлқинга ўхшаш, тўлқин тахлитида. *Тўлқинсимон булут. Тўлқинсимон сирт. Тўлқинсимон ҳаракат.* ‖ *Зинадан пастга тушмай, госпиталнинг юқори қават дераза ларига қаради. Деразалар ойнаси оқ бўёқ билан тўлқинсимон бўялган.* Шуҳрат, Шинелли йиллар.

ТЎЛҒАЗМОҚ **тўлмоқ** 1—3, 6, 8 *фл. орт. н.*

ТЎЛҒАМОҚ Чайқатмоқ; тебратмоқ; жилпанглатмоқ. *Сулув оғир тулумни тўлғаб, қовоқ косадан жиндак сув хўплади-да,.. яна ишга тушди.* А. Мухтор, Қорақалпоқ қиссаси.

◆ **Бош** (*ёки* **бўйин**) **тўлғамоқ** *кам қўлл.* бош тортмоқ, бўйин товламоқ. *Итоатдан бош тўлғаган Тошкент устига, албатта, Мусулмонқул золим қўшин тортар.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. *Бизлар бамаслаҳат нима десак, у бўйин тўлғамас.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. **Юраги тўлғади** қорни бураб оғриди.

ТЎЛҒАНМОҚ 1 **тўлғамоқ** *фл. ўзл. н. Илон думи тўлганишдан тўхтаб, ерга чўзилди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. *Шербек Пигорага ер остидан қаради. Унинг ўнғон икки ўрим сочи баланд қўймичида тўлганиб ётарди.* С. Анорбоев, Оқсой.

2 Тўлқинли ҳаракатга келмоқ, тўлқинланмоқ. *Оҳ.. тортди қиз, гўёки дарё — Тўлганди-ю қирғоқдан ошди.* Т. Тўла. *Денгиздай тўлганиб, балқийди фикринг, Эзилган элимга озодлик бердинг.* Фозил шоир.

3 Ўзини бехтиёр у ён-бу ёнга ташламоқ, безовталанмоқ. *Унинг* [*Элгелдининг*] *азобли тўлганишига қараб фарёд кўтармаслик учун чексиз бардош, тош юрак керак эди.* А. Мухтор, Қорақалпоқ қиссаси. *Уч дақиқали курашдан сўнг Мутал бўшашди, илгариги кучаншиларидан қолди ва бир-икки дафъа тўлганиб, жимгина жон берди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. *Шермат ака.. кечаси билан ухлолмай, тўлганиб чиқди.* А. Ҳайитметов, Пўлат бармоқлар. | *кўчма* Қаттиқ изтироб чекмоқ, ҳаяжонга келмоқ, ҳаяжонланмоқ, тўлқинланмоқ. *Низомиддинов ҳужрасига келиб темир караватда бошини икки кафти орасига олиб, илон чаққандек тўлганиб ўтирди.* С. Аҳмад, Ҳукм.— *Айтсам тилим куяди, айтмасам дилим куяди! — деди қори бутун вужуди ўртаниб кетаётгандай тўлганиб.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор. *Адолат юз изтиробда тўлганган қалбини енгди-ю, бошини кўтарди.* С. Зуннунова, Гулхан. **Илондай тўлганмоқ** 1) илондай жилпангламоқ, илон изи ҳаракат қилмоқ. *Пишқириб илондай тўлганиб оқаётган бу сув, сув эмас, бир бало эди.* А. Қаҳҳор, Олтин юлдуз; 2) *кўчма* ортиқ изтироб чекмоқ, ҳаяжонга келмоқ, ҳаяжонланмоқ. *Офтоб ойим боши янчилган илондек тўлганди: — Қизим устига кундош?!* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

4 *кўчма* Қайнаб-тошиб келмоқ, жўш урмоқ, тўлқинланмоқ. *Бу дард ўқтин-ўқтин юрагида шундай тўлгандики, қиз беихтиёр инграб юборар эди.* Ойбек, О. в. шабадалар. *Ваҳималар дилда ўқ, кулиб турамиз. Тўлғанар бир севинч билан дилимиз.* Ҳ. Олимжон.

ТЎЛҒАНТИРМОҚ **тўлғанмоқ** *фл. орт. н. Юракни тўлғантирмоқ.*

ТЎЛҒАТМОҚ **тўлғамоқ** *фл. орт. н. айн.* **тўлғамоқ**. *Қизларнинг қистови билан Нуржаҳон даврага тушиб мажнунтолдек эгилиб, қирқ кокилини тўлғатиб майин, нозик ҳаракатлар қилади.* С. Азимов, Тўртинчи фасл.

ТЎЛҒИЗМОҚ **тўлмоқ** 1—3, 6, 8 *фл. н.*

ТЎЛҒИН *кам қўлл.* 1 Тўла, тўлиқ. *Навоий бир неча ойгина бир қадар сокин ишлай олди. «Қуш тили» устида тўлғин завқ билан ишлади.* Ойбек, Навоий.

2 Тўла, этли, семиз.— *Овқат эмиш! Заҳар бер, заҳар! — қиз қаддини ростлаб, алам билан қичқираркан, кўзлари ёнди, тўлғин кўкраги ғазаб билан мавжланди.* Ойбек, Навоий.

ТЎЛҒОҚ 1 Туғиш олдида тутадиган қаттиқ оғриқ, дард. *Уни тўлғоқ тута бошлади.* ▬ *Султон бўзчининг хотини Ойша бибини тўлғоқ тутиб ётганда, кўча эшигини биров қоқди.* Н. Сафаров, Султон бўзчининг неваралари.

2 *кўчма* Оғир машаққат, қийинчилик; безовталик. *Умаралининг кўзига Зуннунов қандайдир безовта ва серташвиш кўринди. Ростдан ҳам яраси янгиланганга ўхшайди. Ўзини қўйгани жой тополмаяпти. Тўлғоғи бежиз эмас.* И. Раҳим, Ихлос. *Малоҳат эса, рассомнинг илҳом тўлғоғидан бехабар: тоғ ёнбағридаги табиат жаннатига — кўм-кўк қирларга сеҳрланиб тикиларди.* И. Раҳим, Типимсиз шаҳар.

ТЎМПАЙМОҚ 1 Чўккалаб мук тушиб ётмоқ. *Ўроз билан Йўлчи оғизларини нақ тутунга еткизиб тўмпайиб галма-гал пуфлашарди.* Ойбек, Қутлуғ қон. *Болалар ўтирган ўринларида тўмпайиб ё турли вазиятда узала тушиб, бирин-сирин ухлашди.* Ойбек, Қутлуғ қон.

2 Туртиб чиқиб турмоқ, тўппаймоқ, қаппаймоқ. *Ён чўнтаги тўмпайиб турибди.*

ТЎМТОҚ 1 Учи ўткир бўлмаган, ўтмас. *Тўмтоқ игна. Тўмтоқ мих.* ▬ *Уста қизнинг қовоғидан қоғозларни олиб, кипригини тўмтоқ қайчи билан қайираётган эди.* С. Аҳмад, Мўъти. | Учи чўрт кесилган ёки юмалоқ қилиб ишланган. *Тўмтоқ калиш. Қалпакланиб тўмтоқ бўлган тол.* ▬ *Новдалари кесилавериб тўмтоқ калпак бўлиб қолган қатор тут дарахтлари чорси карталарни ажратиб турибди.* Мирмуҳсин, Умид. | Ишлатилавериб ёзмайдиган ёки ўтмайдиган бўлиб қолган. *Тўмтоқ қалам.* ‖ *Бигиз тўмтоқ бўлиб қолибди.*

2 Кесиб ташланган, кесилган (оёқ, қўл, бармоқ ҳақида). *Тўмтоқ бармоқлар патнусга узатилди.* Ш. Ризо, Қор ёғди, излар босилди.

3 *кўчма с. т.* Ақли, зеҳни унчалик ўткир эмас, билими, тушунчаси чекланган, тор. *Тўмтоқ одам.* ▬ *Уч-тўрт*

кундаёқ Тожибойнинг ўқишга қунти йўқ, зеҳни тўмтоқ ўқувчилардан экани билиниб қолди. П. Турсун, Ўқитувчи. ‖ *Устарани қайраб турилмаса ўтмасланганидек, одам ҳам ўз билимини ортдирмаса, тўмтоқ бўлиб қолар экан.* А. Муҳиддин, Ҳадя.

4 *кўчма* Мазмуни ёки тузилиши жиҳатидан қусурли; чала-чулпа, чўлтоқ, мужмал. *Тўмтоқ жумла. Тўмтоқ жавоб. Гапи тўмтоқнинг ўзи тўмтоқ.* Мақол. ‖ [*Қози:*] *Сиз аралашмай туринг, элликбоши, жоҳилсиз. Тўмтоқ гапириб ишнинг пачавасини чиқардингиз!* Ҳамза, Бой ила хизматчи.

ТЎМТОҚЛАМОҚ 1 Тўмтоқ ҳолга келтирмоқ, тўмтоқ, ўтмас қилмоқ. *Найзанинг учини тўмтоқламоқ.*

2 *кўчма* Чекламоқ, торайтирмоқ. *Фикрни тўмтоқламоқ.*

ТЎМТОҚЛАНМОҚ тўмтоқламоқ *фл. ўзл. ва мажҳ. н.*

ТЎМТОҚЛИҚ тўмтоқ *с. белги оти. Қаламнинг тўмтоқлиги. Фикрнинг тўмтоқлиги. Ақлнинг тўмтоқлиги.*

ТЎН 1 Олди очиқ узун устки миллий кийим; чопон. *Қимхоб тўн. Зарварақ тўн. Тўн кимники, кийганники.* Мақол. ▪ *Бу киши олабайроқ тўн кийган, узун соқолли, билмадим, имомми, эшонми бўлиб чиқди.* Ойбек, Қутлуғ қон. **Тўн кийдирмоқ** (*ёки* **кийгизмоқ**) 1) тўн ҳадя қилмоқ. *Махдум.. меҳмонхона саҳнида кутиб ўтирган йигитга ўз қўли билан адрас тўнни кийдирди.* Л. Қодирий, Меҳробдан чаён; 2) *кўчма* ўринлатмоқ, кифтини келтирмоқ. *Гапга тўн кийдирмоқ.* ▪ *Юсуфий бу мақолага шундай тўн кийгизадики, ўзингиз ҳам қойил бўласиз.* Ш. Рашидов, Бўрондан кучли.

2 *кўчма* Пўст, қобиқ. *Тўни сариқ қовун.*

◆ **Тўн бичмоқ** 1) бирор нарсага, кимсага қараб иш тутмоқ, амал қилмоқ. *Ҳар ким ўзига қараб тўн бичади;* 2) баҳо бермоқ. *Кадрларнинг савлатига, сўзамоллигига қараб эмас, уларнинг ишига, истеъдодига қараб тўн бичинглар.* «Муштум», 1963, № 13. **Тўнига кирмоқ** қиёфасига, гусига кирмоқ. *Тепса тебранмас тўнига кириб олди. Юзини ширлиб ташлашга қарор қилди.* Шуҳрат, Шинелли йиллар. **Тўнини тескари киймоқ** бирор кимса ёки нарсадан, ишдан аччиғланиб терс иш тутмоқ, терслanмоқ.

ТЎНАЛМОҚ тўнамоқ *фл. мажҳ. н. Камолон дарвозаси билан Самарқанд дарвозасигача бўлган кўргон остлари бошсиз ва иштондан бошқаси тўналган инсон гавдалари билан тўлибдир.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

ТЎНАМОҚ Тунда йўлини тўсиб, босиб ечинтирмоқ, таламоқ. *Худди шу бугун кечаси самоварга тушган аллақайси чорвачи бойни ўғрилар тўнаб, ўзини ўлдириб кетган экан.* Ғ. Ғулом, Шум бола.

ТЎНГ 1 Дағал, қўпол, қўрс. *Тўнг одам. Тўнг жавоб. Борнинг гапи ўнг, йўқнинг гапи тўнг.* Мақол. ▪ [*Устани*] *ансамблдан бўшатиб юборайлик деймизу, яна қари одам — тирикчилиги нима бўлади, деймиз. Ўзи ҳам ўлгудай тўнг.* Мирмуҳсин, Созанда. *Латофат Зокиржоннинг бу тўнг муомаласи замирида нима борлигини асло тушуна олмас эди.* Ғайратий, Довдираш. ‖ — *Ҳа, нима дейсиз? — тўнг қичқирди Салимбойвачча.* Ойбек, Қутлуғ қон.

2 *кам қўлл.* Тўнгиб, музлаб қолган, музлаган. *Тўнг дарё.*

◆ **Тўнг бўйин** бўйин бермайдиган, бўйин эгмайдиган, ўжар. *Бўйин эгиб ҳар тўнг бўйин дарёлар, Биз истаган йўлга бурилди, юрди.* Ҳабибий.

ТЎНГАК Тўпка, кунда. *Тол тўнгаги. Тўнгак кавламоқ. Қўполдан тўнгак айлансин.* Мақол. ▪ *Ақлли* [*одам*] *тўнгакка нозик ерини, ёриладиган ерини топиб туриб болта уради — ақли билан ёради, ўзини қийнамайди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

ТЎНГДИРМОҚ тўнгмоқ *фл. орт. н.*

ТЎНГЛАМОҚ *диал.* Тўнгмоқ. [*Қизларни*] *эритаман деб тағин ўзингиз тўнглаб қолманг, ефрейтор.* З. Фатхуллин, Сўнмас юлдуз. *Эчки ғўтисининг ёғи оқ тусда ва тўнглайдиган бўлади.* К. Маҳмудов, Ўзбек таомлари.

ТЎНГЛИК тўнг *с. белги оти. Муомаланинг тўнглиги. Гапнинг тўнглиги.* ▪ *Мен ўз бошимга ўзим ҳоким! — тўнглик билан жавоб берди Тўғонбек.* Ойбек, Навоий. *Алдагани бола яхши деганларидай, Тўламат мўйлов бола табиат; яхши гапнинг қули. Тўнглик қилсангиз тўнини тескари кийиб олади,— ундан қайсари йўқ.* С. Анорбоев, Оқсой.

ТЎНГМОҚ 1 Музлаб қотиб қолмоқ, музламоқ. *Дарё тўнгди. Шўр тўнгмас, аҳмоқ ўнгмас.* Мақол. ▪ *Шу ерга бойқушлар қўнса майлими?! Олма, узумларим тўнгса майлими?!* Х. Расул. ‖ Совуқ қотмоқ, совуқ емоқ, совқотмоқ. *Совуқда қолиб жуда тўнгиб кетдим.* ▪ *Нормат ака Каримжонга яқинлашиб: «Ўғингиз тўнган бўлса керак. Отдан тушинг, бироз тепиниб, оёқларни эпақага келтириб олайлик.* Ё. Шукуров, Камолат.

2 Қуюқлашмоқ, қотмоқ. *Тўнгиб қоладиган ёғ.*

ТЎНИҚ Қоронғи булут босган, булутли. *У қорни шиддатли элаган тўниқ кўкка қарайди, хўрсинади.* Ойбек, Қутлуғ қон.

ТЎНКА 1 Кесилган ёки синиб тушган дарахтнинг ердан учи чиқиб турган ер остидаги қисми; тўнгак, кунда. *Тўнка кавламоқ.* ▪ *Тўнкалар жуда кўп, ҳам бир-бирига жуда яқин. Ер эса тош-метин.* Ойбек, Қутлуғ қон. ‖ Ердан кавлаб олинган шундай тўнгак. *Тўнка ёрмоқ.* ▪ *Уртадаги ўчоқда тўнка биқсимоқда.* П. Турсун, Ўқитувчи.

2 *кам қўлл. айн.* **кунда** 2. — *Кел, болам, камнамосан,— дўконхона бурчагида усти ейилган, текис катта кесиб тўнкаси орқасида ишлаётган Шокир ота, одатдагича, кўзойнагини озмоз кўтариб деди.* Ойбек, Қутлуғ қон.

◆ **Тўнка бўлмоқ** энгашиб, кимсанинг юқорига чиқиши учун белини тутиб бермоқ. *Сен тўнка бўл, мен деворга чиқиб олай.* ▪ *Турғун ихчам бўлиб, бутун кучини оёқларига йиғиб, тўнка бўлиб турди.* Ғайратий, Қарқуноқ.

ТЎНҚАЛМОҚ тўнкамоқ *фл. мажҳ. н. У .. тўнкалган бўхтонни дарров устидан олиб ташлаши керак.* П. Турсун, Ўқитувчи. *Бунинг устига йўқолиб топилган бриллиант кўзли узук ҳам Умидга тўнкалди.* Мирмуҳсин, Умид.

ТЎНҚАМОҚ Қимсага ағдармоқ, кимсадан кўрмоқ (ножўя иш, хатти-ҳаракат, айб ва ш. к.ни). *Қилғилиқни қилиб, бировга тўнкайди.* ▪ *Хадича-бегим ҳамма айбни Низомулмулк устига тўнкаб, ўзини оппоқ қилиб олди.* М. Осим, Аждодларимиз қиссаси. [*Хадича:*] *Э, қўйинг-е! Илгарилари айбингизни об-ҳавога тўнкамас эдингиз-ку!* Уйғун, Навбаҳор.

ТЎНҚАРИЛМОҚ тўнкармоқ *фл. ўзл. ва мажҳ. н. Арава тўнкарилиб тушди. Қайиқ тўнкарилиб кетди.* ▪ *Шиша осмон қозондек Тўнкарилган денгизга. Соҳил сувга чўккандек, Кўринмайди ҳеч кўзга.* З. Диёр.

ТЎНҚАРИШМОҚ тўнкармоқ *фл. бирг. н.*

ТЎНҚАРИҒЛИҚ Тўнкарилган, тўнтарилган, тўнкариб қўйилган. *Тўнкариғлиқ қозон.*

ТЎНҚАРМОҚ *с. т.* Остини устига, устини остига қилиб қўймоқ; ағдармоқ, тўнтармоқ. *Қозонни тўнкариб қўймоқ. Тўлқин қайиқни тўнкариб юборди.* ▪ [*Элмурод*] *чойхоначи берган қора патнисни олдига тўнкариб «рўйхат формаси» деган катта рўйхат қоғозларини ёйди.* П. Турсун, Ўқитувчи.

ТЎНҚАШМОҚ тўнкамоқ *фл. бирг. н. Ўз айбларини бировга тўнкашибди.* ▪ *Бекор гап! Адолатга тўнкашмасин. Адолат шийпондаги қутичасини ҳам қизларга ташлаб кетган.* И. Раҳим, Чин муҳаббат.

ТЎНМОҚ *диал.* Қўзини тикиб қарамоқ, тикилмоқ. *Бир зўр дарахт кўринди, Ўшанга кўзи тўнди.* Ҳ. Олимжон.— *Келиб-келиб қизингни бир яланг оёққа бердингми? — деди бой Малика холага тўниб.* Н. Фозилов, Оқим.

ТЎНТАРИЛИШ 1 тўнтарилмоқ *фл. иш оти. Қайиқнинг тўнтарилиши.*

2 *сиёс.* Давлатнинг, ҳокимиятнинг куч билан ўзгартирилиши, ағдарилиши, қўлга олиниши. *Давлат тўнтарилиши.*

ТЎНТАРИЛМОҚ тўнтармоқ *фл. ўзл. ва мажҳ. н. Бир урсам тўнтарилиб тушди.* ▪ *Яродорни хавфсиз жойга етказиб, қайтишда Аҳмаджоннинг кўзи тўнтарилиб кетган бир нечта пулемётга тушди.* А. Қаҳҳор, Олтин юлдуз. *У қиш ичи балиқ тутгани*

йўқ, қайиқ ҳам чайла ёнида тўнтарилиб ётди. Ҳ. Ғулом, Машъал.

ТЎНТАРИШ 1 **тўнтармоқ** *фл. иш оти. Қозонни тўнтариш. Қайиқни тўнтариш.*

2 *сиёс.* Давлатни, ҳокимиятни куч билан ўзгартириш, ағдариш, қўлга олиш. *Сиёсий тўнтариш.* ▪ *Профессор .. Ироқда давлат тўнтариши бўлгани .. ҳақида гапириб, [Умидга] турли саволлар берарди.* Мирмуҳсин, Умид.

ТЎНТАРИШМОҚ **тўнтармоқ** *фл. бирг. н.*

ТЎНТАРИҒЛИҚ Тўнтарилган, тўнкарилган, тўнтариб қўйилган. *Уфқдан энди кўтарилган ойнинг ўроғи тўнтариғлиқ турарди.* В. Ғофуров, Вафодор.

ТЎНТАРМОҚ 1 Остини устига, устини остига қилиб қўймоқ, ағдармоқ, тўнкармоқ. *Саид Жалолхон пашшанинг амри билан тухумни ерга қўйиб, устига қозонни тўнтарди.* А. Қаҳҳор, Башорат. *Йўлчи токчада ётган шамни ёқиб, бир пиёлани тўнтариб, унинг устига шамни ўтқазди.* Ойбек, Қутлуғ қон.

2 *сиёс.* Давлатни, ҳокимиятни куч билан ўзгартирмоқ, ағдармоқ, қўлга олмоқ, тўнтариш қилмоқ.

ТЎНҚАЙИШМОҚ **тўнқаймоқ** *фл. бирг. н.*

ТЎНҚАЙМОҚ Тик оёқ устида ёки тиз чўкиб икки букилмоқ, эгилмоқ. *Тўнқайиб икки оёқ орасидан қарамоқ. Тўнқайиб намоз ўқимоқ.*

◆ **Давлатига тўнқаймоқ** 1) ношукурлик қилмоқ, понкўрлик, кўрнамаклик қилмоқ; 2) кўрсатилган иззат-ҳурматни билмай кеккаймоқ, ҳаддан ошмоқ.

ТЎНҚАЙТИРМОҚ **тўнқаймоқ** *фл. орт. н.*

ТЎНҚАТАР *тар.* Амир саройида улуғларни отдан туширувчи лавозимли киши. *Ясовуллар .. деҳқонни ёқасидан ушлаб арк дарвозасига судраб олиб бордилар ва тўнқатарнинг буйруғи билан уни ўн беш таёқ уриб, ундан хизматона ва жаноби олий ҳақига дуо олгандан кейин қўйиб юбордилар.* Айний, Қуллар.

ТЎНҒИЗ 1 Ёввойи чўчқа, қобон. *Ер овлоқ бўлса тўнғиз тепага чиқар.* Мақол. *Эшак иши билан, тўнғиз тиши билан.* Мақол. ▪ *Унинг [Турсунбойнинг] қамиш чайласи олдидан ўрдаклар учади, яқинғинасидан тўнғизлар ўтади.* С. Аҳмад, Уфқ. *Қамиш ўрмонларнинг бир хилдаги салобатли шовиллаши билан тўлган жимжитлик тўнғиз овчиларининг гоҳо узоқларда гумбурлаган милтиқлари товушидан бузилади, холос.* А. Мухтор, Қорақалпоқ қиссаси. ‖ **Тўнғиз ўқ** қобон овлаш учун ишлатиладиган йирик ўқ. *Бердивой берданка билан отадиган овчилардан эмас. Тўнғиз ўқ билан ўпирадиган мерган.* И. Раҳим, Ихлос. | Умуман чўчқа. *Бизникилар: карам шўрва ичмаймиз, тўнғиз гўшти солади, дейишган эди, гўшт-ёғни ҳам ўз қўлимизга берадиган бўлишди.* И. Раҳим, Чин муҳаббат.

2 *кўчма дағ.* Тарбия кўрмаган, нодон ёки виждонсиз одам ҳақида. *Муҳтарам қайин отамизга! Сиз билан мени қоронғи зиндонларга тушириб, дор остларигача тортган.. Хомид исмли бир тўнғизни, ниҳоят икки йиллик саргардонлик сўнгида, ёрдамчилари билан тупроққа қоришгиришга муваффақ бўлдим.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. | *сўк.* Чўчқа, аблаҳ. *Тўнғиз қўпгур! (қарғ). Тўнғиз қавмида кетгур! (қарғ.).* ▪ *— Кет, тўнғиз, кет тавба қилиш замони ўтди, .. — дер эди халқ.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. *[Меҳри:] Даданг шу тўнғиз қўпгурнинг заводида қанча йил тер тўкди. Ахир оқибат ҳақ тўлашга келганда гирромлик қилди.* Н. Сафаров, Тарих тилга кирди.

3 Мучал йил ҳисобида ўн иккинчи йил номи. *Унинг йили — тўнғиз.* ▪ *Ҳай Шукур кампир, мучалингиз тўнғиз бўлиб, сафар ойининг ўн бирида туғилганмисиз, нима бало, сира эл бўлмайсиз-а?* А. Мухтор, Опа-сингиллар. **Тўнғиз йили** мучал йил ҳисобида ўн иккинчи йил (қ. **мучал**).

◆ **Тўнғиз қараш** шумшайиб, ўшшайиб қараш. *Гиёҳдан илгари бир-бировларига тўнғиз қараш қилиб ўтирган, худо урган зиқна, битта майизнинг ярмини бировга раво кўрмайдиган, .. бу махлуқлар [гиёҳвандлар] энди тамом очилиб кетган.* Ғ. Ғулом, Шум бола.

ТЎНҒИЗЛИҚ **тўнғиз** 2 *с. белги оти.*

ТЎНҒИЗТАРОҚ Бир йиллик баъзилари кўп йиллик баланд бўйли, тўпгулли ўтсимон ўсимлик.

ТЎНҒИЛЛАМОҚ 1 Ўз-ўзича ғўнғиллаб, тушуниб бўлмайдиган қилиб, ғудурлаб гапирмоқ; дўнғилламоқ, пўнгилламоқ. *У алланималар деб тўнгиллади.*

2 Норозилик билан ёки жеркиб гапирмоқ. *— Кул ҳа, кул! Сенга шунақа кулги бўлса! — тўнғиллади Сувонжон.* С. Анорбоев, Оқсой. *[Салимжон] бора-бора ўзига пўнғиллаб кириб, тўнғиллаб чиқиб кетадиган бўлиб қолди.* А. Муҳиддин, Давлат қароловчиси.

ТЎНҒИЛЛАШМОҚ **тўнғилламоқ** *фл. бирг. н.— Бери келинг,— чақирди у Фозилҳақ Азизулхонни ва четроқда бир скамейкага ўтиришиб, тўнғиллашди.* Ойбек, Нур қидириб.

ТЎНҒИЧ 1 Энг катта (биринчи фарзанд ҳақида). *Тўнғич бола. Тўнғич ўғил.* ▪ *Нега она тўнғич қизини жаҳаннамга ташламоқчи? Остин-устин бўлиб кетдими бу дунё.* И. Раҳим, Чин муҳаббат. *Моҳирабонудан икки ўғил ва икки қиз дунёга келиб, тўнғичи Азимбек, ундан кейингиси Хушрўй, учинчиси Каримбек ва тўртинчиси бизнинг Зайнаб эди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

2 *кўчма* Энг биринчи, дастлабки. *Совет Ўзбекистонида келажаги порлоқ тўқув саноатининг тўнғич корхонаси бугун ишга тушди.* А. Мухтор, Опа-сингиллар. *Тўнғич китобини не деб айтишга Қийналгандек шоир тунлари бедор.* Ё. Мирза.

ТЎП I *[ф-т]* 1 *айн.* **коптоқ** 1. *Футбол тўпи. Тўп ўйнамоқ. Рақиб дарвозасига тўп киритмоқ.* ▪ *Раснинг яхши гапидан суюнган Славик икки қўлини чўнтакларига солиб, қизил туфлисининг учида ердаги майда тошларни тўп қилиб тепа бошлади.* И. Раҳим, Чин муҳаббат.

2 Узун стволли артиллерия қуроли; замбарак. *Дала тўпи. Танкка қарши ўқ отадиган тўп. Тўп ўқи. Тўпга тутмоқ.* ▪ *Кимдир артиллеристлардан бири 76 миллиметрли тўпни судраб келиб, Нормат окопининг ёнига ўрнатди.* И. Раҳим, Чин муҳаббат. *Тонг ёрир-ёримас Оқтепа томонидан тўп ота бошладилар.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. *Қаердадир тўплар шошилмасдан, вазмин гумбурлайди, ора-сира пулемётлар асабий такиллаб қўяди.* Ойбек, Қуёш қораймас. *Ўзинг биласанки, қисм ҳужум бошлашдан илгари артиллерия душман позициясини қаттиқ тўпга тутади.* А. Қаҳҳор, Олтин юлдуз.

3 *кўчма айн.* **тўпотар**. *Тўпга яқин, қўшининг ўтли нафаси зўрайиши билан буғ йўқолиб, ҳамма ёқ чарақлаб кетди.* А. Муҳиддин, Ҳ. Тожибоев, Оташ қалбли қиз. *Тўпдан кейин Лукмончанинг онаси етиб келди.* А. Мухтор, Туғилиш.

ТЎП II *[ф-т]* 1 *айн.* **тўда** *Тўпдан айрилганни бўри ер.* Мақол. ▪ *Оддий меҳнаткашлардан бир тўпи эртасига заргар ҳожининг уйига келди.* С. Абдулла, Мавлоно Муқимий. *Гумбазнинг қаршисидаги икки тўп кекса чинорнинг скелет каби қуруқ шохларига.. бойқушлар тўпи ҳам келиб қўна бошлади.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. *[Аёл] пахтасини келтириб хирмондаги энг катта тўпга тўка бошлади.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

2 Фабрикада ўралган, ҳали бузилмаган ўлчовли газмол. *Бир тўп чит.*

ТЎП III *тақл. с.* Юмшоқ нарсанинг ерга урилишидан чиқадиган кучсизгина товуш ҳақида. *Олма тўп этиб ерга тушди. Ташқарида бир нарса тўп этди.*

ТЎПАЛАНГ *диал.* Тўполон.

ТЎПГУЛ Попук ёки шода, бошоқ, каллак, соябон шаклида бутунлик ҳосил қилган гуллар мажмуи. *Оддий тўпгуллар. Мураккаб тўпгуллар.*

ТЎПДАЙ, -дек 1 Тўпга ўхшаш, тўп сингари. *Тўпдай сапчимоқ.* ▪ *Ажали етмаган экан, бола бечора соғ қолди...— Нақ бошимдан ошириб отди. Тупроқ қўрғондаги тўпдай гумбирлади савил.* Ойбек, Қутлуғ қон.

2 *с. т.* Қуруқ, мойсиз, тўпондай. *Тўпдай ош.*

ТЎПИЛЛАМОҚ «Тўп» этган овоз чиқармоқ, «тўп» этмоқ. *Олма тўпиллаб ерга тушди.* ▪ *Йигитча уйга тўпиллаб кириб келди-да, ҳеч нарсадна*

ҳеч нарса йўқ, стол устига кичкина бир тугунчани қўйди. Ё. Хаимов, М. Раҳмон, Ҳаёт-мамот.

ТЎПИЛЛАТМОҚ тўпилламоқ *фл. орт. н. Оёқларни тўпиллатмоқ. Полни тўпиллатмоқ. Тўпиллатиб урмоқ.*

ТЎПИР *диал.* Тўп, тўда. *Ҳамма ёқ қабристон жимлигидай унсиз, ваҳимали,.. ҳар жой-ҳар жойда тупроқ, қум тўпирлари.* А. Ҳакимов, Илон изидан. *Киндик қони тўкилган она тўпиридан ким жудо бўлгиси келади.* Ж. Абдуллахонов, Тўфон.

ТЎПИҚ Болдир суягининг пастки учидаги ён томонга туртиб чиққан дўмбоқ қисми. *Тўпиқ суяги.* ▫ *Лўмбоздай ғилдирак тош думалаб бориб ўнг оёғи тўпигига қарс этиб урилди.* Ҳ. Назир, Сўнмас чақмоқлар. *Ниҳоят бир қарорга келгандай эгилиб, Шербекнинг этигини ечишга уринди. Бефойда. Тўпиғи, панжаси шишиб, этикни ёриб юборгудай тирсиллаб турарди.* С. Анорбоев, Оқсой. [*Камтир:*].. *Бувинг сенга ёмонни топадими? Ҳали тирноғидан тортиб тўпиғигача тоза синчиклаб текширамиз.* П. Турсун, Ўқитувчи. *Ёз кунлари Найманчанинг кўчалари тўпиқдан чанг бўларди.* А. Мухтор, Опа-сингиллар.

◆ **Дунёни сув босса, тўпиғига чиқмайди** (*ёки* **тўпигидан келмайди**) қ. **дунё. Тўпиқ ўйини** тўпиқ суягини ўйновчилардан бирига, сўралганда дарҳол кўрсатиш шарти билан, бериб ўйналадиган писандали ўйин. *Тўпиқ ўйнаб битта ўтиришга тушдим.*

ТЎПЛАМ 1 Маълум тартибда тўпланган бир турдаги нарсалар йиғиндиси; коллекция. *Қадимги танга-чақалар тўплами.*

2 Маълум тартибда тўпланган ва нашр этилган асар, қонун, қарор ва ш. к. мажмуи; мажмуа, югурма. *Шеърлар тўплами.*

3 Тўп, тўда, уюм. *Бир тўплам ўтин.*

ТЎПЛАМОҚ 1 Битта-битта териб ёки супуриб, сидириб бир ерга йиғмоқ, тўдаламоқ, уймоқ. *Тўкилган олмаларни тўплаб қўйдим. Кумни тўплаб қўй.* ▫ [*Йўлчи*] *мўлжаллаган миқдорини ўриб бўлди. Сўнг, уюм-уюм тўплаб, кенг қулочига сиққанча кўтариб, бойнинг ташқарисига ташимоққа бошлади.* Ойбек, Қутлуғ қон. *Олахўжа шошилиб лаганлардаги ошларни бир лаганга тўплади. Бошқалар қўлларини артишди.* П. Турсун, Ўқитувчи. *Кучоқ-кучоқ барғларни Тўплади катта боғдан. Севинчлари қалдиргочдек, Учарди сўл ва соғдан.* Ҳ. Олимжон. [Териб дасталамоқ, термоқ. *Сен билан яшнаган, сен кўкартирган Баркут водийлардан тўпладим чечак.* Гайратий.

2 Йиғиб кўпайтирмоқ, кўр қилмоқ, жамғармоқ. *Маблағ тўпламоқ.* ▫ [*Обидий*] *ёр-жўралар тўплаб берган пулни белига тугиб, бир шўнғиди.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор. [*Абдурасул*] *Янгибозор бойларининг ерларини беш йил экиб, битун оптдирганини тишининг кавагида сақлаб тўплайди-да, бир жийрон қашқа от олади.* П. Турсун, Ўқитувчи. | Бирор миқдор қабул қилмоқ, йиғмоқ. *Взнос тўпламоқ. Солиқ тўпламоқ.* | Турли манбалардан олиб бир бутун яхлит ҳолга келтирмоқ, йиғмоқ; тузмоқ, тартиб этмоқ. *Коллекция тўпламоқ. Гербарий тўпламоқ. Маълумот тўпламоқ. Диссертация учун материал тўпламоқ. Навоий шеърларини тўпламоқ.* | *кўчма* Қам-кам йиғиб орттирмоқ. *Колхоз чорвачилик соҳасида катта тажриба тўплади.*

3 Чақириб, чорлаб бир ерга йиғмоқ, уюштирмоқ. *Бригада бошлиқларини правленнега тўпланг. Аскар тўпламоқ.* ▫ *Меҳмонлардан бири ёш болаларни тўплаб шеър ўқиб бераётган бир жувонга таъна қилди:* — *Мусобақада қўш бўяш билан ютган экансиз-да, Тўтихон.* А. Қаҳҳор, Мирзо. *Холхўжа атрофига йигит тўплаб юрган кезлари эшон Назиркулни ўз ҳузурига чақирди.* С. Аҳмад, Ҳукм.

4 *кўчма* Борини бир ерга йиғмоқ, йиғиштирмоқ (куч, диққат-эътибор ва ш. к.ни).— *Нима?* — *шу вақтгача паришон турган Ҳури фикрини тўплади.* Ф. Мусажонов, Ҳури. *У бутун кучини тўплаб, дарахтга чирмаша бошлади.* Н. Сафаров, Тилсимчилар. [*Йўлчи*] *сўнгги зарба учун бутун ғазабини, кучини, иродасини тўплади-да, бир қўлини ерга тираб, бошини ердан узди.* Ойбек, Қутлуғ қон.

ТЎПЛАНИШ тўпланмоқ *фл. иш оти. Тинчлик ва демократия кучларининг Совет Иттифоқи атрофида тўпланиши.* ▫ *Холмат партбюро аъзоси эмас, оддий коммунист. Энди аввалгидек ҳафтада бир марта партбюрога тўпланиш йўқ.* И. Раҳим, Чин муҳаббат.

ТЎПЛАНИШМОҚ тўпланмоқ *фл. бирг. н. Одамлар тўпланишиб, бир-бирларидан сўрашади:* — *Ёпирай, нима бўлди.* Ойбек, Қутлуғ қон

ТЎПЛАНМОҚ 1 тўпламоқ *фл. ўзл. ва мажҳ. н. Мажлисга кўп одам тўпланди. Чегарага аскар тўпланди. Ёрдам учун етарли пул тўпланди. Ўтган йиллар мобайнида катта тажриба тўпланди.* ▫ *Ҳовлининг ўрта ерида паканагина балиқтут ўсиб, остига кул ва ахлатлар тўпланган эди.* А. Қодирий, Ўтган куплар. *Ишда ҳам Назаров тез кўтарилди. Саидғози бўлса, чеккада кўзга илинмай қолиб кетаверди. Ўша маҳалдаёқ унинг кўксида Назаровга нисбатан ҳасад тўплана бошлади.* С. Анорбоев, Оқсой.

2 Жипсланмоқ, уюшмоқ. *Ер ислоҳоти вақтида ва ундан кейин юзага чиқиб қишлоқ совети атрофига тўпланган активлар, азим бир дарё бўйида осмондан тушадиган томчига зор бўлиб ўтиришни кулгили бир ҳол ҳисоблаб, аввал район ижроия комитетига, ундан кейин область сув хўжалиги бошқармасига ариза беришди.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор.

ТЎПЛАТИЛМОҚ тўплатмоқ *фл. мажҳ. н.*

ТЎПЛАТМОҚ тўпламоқ *фл. орт. н. Суғориш кечаю кундуз олиб борилди. Булардан ташқари, уч коммунист ер участкада туриб олиб, чолларнинг кучи билан кечалари маҳаллий ўғит тўплатиб, далага ташиб турдилар.* И. Раҳим, Чин муҳаббат.

ТЎПЛАШМОҚ тўпламоқ *фл. бирг. н. Пионерлар темир-терсак тўплашди.*

ТЎПЛОВЧИ 1 тўпламоқ *фл. ш. от. Взнос тўпловчи.*

2 Бирор асар, мажмуа ва ш.к.ни тўплаган, тартиб этган шахс, тузувчи.

ТЎПЛОҒЛИ Тўплаб, йиғиб, уйиб қўйилган; тўдалоғли. *Тўплоғли ғўза. Тўплоғли ахлат.*

ТЎПОЛОН 1 Беҳаловат, тартибсиз ўйин, шўхлик. *Бола-да. Бола бўлгандан кейин тўполони, шўхлиги билан бўлади-да!* Шуҳрат, Шипелли йиллар. *Ҳамроев кечки овқатдан кейин бирпас чўзилмоқчи бўлган эди, тўғри келмади: нариги уй тўполон — болалар бир-бирини ёстиқ билан уриб ўйнаётибди.* А. Қаҳҳор, Айб кимда. *Ҳар бир тўйда тўполон қилиб беармон ўйнаб-кулишга ўрганган болалар бу «улуғ тўйдан» норози эдилар.* Ойбек, Қутлуғ қон.

2 Умуман бетартиб ғовур-ғувур ҳаракат; югур-югур, қий-чув, ур-йиқит. [*Жўра:*] *Оғайни, бу яна нима тўполон?* И. Султонов, Бургутнинг нарвози. | Табиий офат натижасида ёки бошқа бирор сабабдан юзага келган бесаранжомлик, тартибсизлик. *Бир маҳал узоқдан, аллақайдан ёмғир ва шамол тўполонида, қулоқларига ўқ садоси гира-шира етди.* Ойбек, Қуёш қораймас. | Ижтимоий тартибни, кўпчиликнинг тинчлигини бузадиган ножўя ҳаракат, безорилик. *Оғзига тегди — тўполон бошлайди.*

3 Уриш-жанжал, машмаша, можаро. *Арзимаган гап устида дунё бузган кундош тўполонлари кимнинг қулоғига ёқсин?* А. Қодирий, Ўтган кунлар. *Шербек Оқсойга тўрт кун деганда, тўполон устига етиб келди.* С. Анорбоев, Оқсой. *Қизим ақлли, бекорга тўполон қилмас.* Ойбек, Қутлуғ қон.

4 *кўчма* Исён, ғалаён. *Тўполон чиқармоқ (кўтармоқ).* ▫ [*Навоий:*] *Шоҳим мендан нима истайдилар.* [*Хусайн:*] *Дарвешлари тўполонини бартараф қилиш ва фитначини тириклай тутиб келтиришни ўзларига ҳавола қилсак.* Уйғун ва И. Султон, Навоий.

ТЎПОЛОНЧИ 1 Беҳаловат ўйинни, шўхликни яхши кўрадиган, ортиқ даражада шўх. *Тўполончи бола.* ‖ *Малика тўполончироқ, Холдор эса ҳаммавақт кўлларини қовуштириб «интизомли» бўлиб ўтирарди.* Ж. Абдуллахонов, Тонг ёришган соҳилда. | Ижтимоий тартибни, кўпчиликнинг тинчлигини бузувчи, безори. *Тўполончи йигит.*

2 Бекорга, бўлар-бўлмасга уриш-жанжал қилаверадиган, жанжалкаш. *Тўполончи хотин.*

ТЎПОЛОНЧИЛИК тўполончи *с белги оти. Биров [Садриддиннинг] дарс вақтида ўтирмаслиги,.. бошқаси тўполончилиги натижасида синфдаги болаларга кун бермаётгани ҳақида арз қилади.* А. Шомирзаев, Бизнинг муаллима.

ТЎПОН 1 Майда чори ёки йирик кепак. *Мен бир оз тўпон юборгизаман. Икки хил ем, майин беда, кўк чиққунча етади шулар.* И. Раҳим, Зангори кема капитани.

2 *мажс.* Қизиган темирга зарб билан ишлов берганда остига тўқиладиган темир зарралари. *Қизиган темирни чўзганда сандон остига тўкилган майда темирлар «тўпон» деб аталади.* М. Муҳаммаджонов, Турмуш уринишлари.

3 Умуман чанг, тўзон, тўфон.

ТЎПОНДАЙ Қуруқ, мойсиз; тўпдай. *Қўй, бўлди, Бувисара, агар ўша кунги мошкичиримни ёғли десанг, кам ёғи қанақа бўлади, тўпондай эди-ку.* В. Гофуров, Вафодор.

ТЎПОРИ Ўтакстган содда, оддий, гўл. *Тўпори одам.* ▪ *Бутун ўқиш даврида кўзга ташланмаган, ҳатто баъзан кулгили ҳазилларга нишон бўлган бу [Рустам] оқ кўнгил, тўпори йигит, фронтда ўз ўрнини топиб олди.* В. Гофуров, Вафодор. | Содда, оддий одамларга хос бўлган. *Бобонинг.. тўпори, самимий сўзларига бошлаб Юсупов билан Охунбобоев қарсак чалдилар, кейин бутун майдон янгради.* Ҳ. Гулом, Тошкентликлар.

ТЎПОТАР *эск.* Кундуз соат 12 пайти; туш, чошка, тўп (революциядан илгари Тошкентда шу пайтда тўп отилар эди). *«Вой ўлмасам, тўпотар бўлиб қолибди-ку!» — деди [Ҳожия хола] бир вақт соат стрелкасининг 12 рақами устида турганини кўриб.* В. Гофуров, Вафодор. *Унсин тумшуғига тунука қопланган чойнакка чой дамлаб, иккита кулча билан Шокир отага узатди: — Отажон тўпотар бўлди, чой ичинг!* Ойбек, Улуғ йўл.

ТЎППАЙМОҚ Дўппаймоқ, тўмпаймоқ. *Кўприк тагидан ўтгач, йигит сув четида тўппайиб чиқиб турган қайрағоч илдизига интилиб бориб, маҳкам ёпишди.* Мирмуҳсин, Чиниқиш.

ТЎППАЙТИРМОҚ тўппаймоқ *фл. орт. н. Деворга қадалган тахта каравотларга юпқа тўшак тўшоғлик. Унинг устидан оқ йўл-йўл ҳошияли кул ранг адёл ёпиб, кичкина ёстиқ тўппайтириб қўйилган.* Ж. Абдуллаҳонов, Тўфон.

ТЎППА-ТЎСИНДАН *рвш* Ҳеч кутмаганда, кутилмаганда, қўққисдан. *Меҳмонлар тўппа-тўсиндан келиб қолишди.*

ТЎППА-ТЎҒРИ 1 Жуда ҳам тўғри, адил, тик. *Ўрмонжон Қурбон отага бўлажак қишлоқ кўчаларидан бирининг суратини кўрсатди: яшил уфққа туташган тўппа-тўғри ва ниҳоятда озода тош йўл.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор.

2 Ҳеч қандай хатоси, нотўғри ери йўқ, жуда ҳам тўғри, чип, рост, адолатли. *Тўппа-тўғри ҳукм. Тўппа-тўғри маслаҳат.* || *Гапнинг тўппа-тўғриси шу, ўртоқ раис!* Ш. Рашидов, Бўрондан кучли.

3 Тўла, тўлиқ, расо. *Тўппа-тўғри бир тонна. Тўппа-тўғри минг сўм.* ▪ *Бекка худо умр берса, бу йил ҳамдуна бўлса, тўппа-тўғри йигирма тўрт ёшга қадам қўядилар!* А. Қодирий, Ўтган куплар.

4 *рвш* Тўғридан-тўғри, бевосита; тик, тикка. *Тўппа-тўғри юқорига ариза бермоқ.* | Ҳеч қаерга бурилмасдан, кирмасдан. *Мактабдошим Ҳакима Хўжаева билан тўппа-тўғри Самарқандга келдик.* Ҳ. Носирова, Мен ўзбек қизиман. | Раъя-андиша, юз-хотир қилмай, дангал. *Камчилигини тўппа-тўғри бетига айтмоқ.*

ТЎППИ *с. т.* Дўппи.

ТЎППОНЧА 1 Яқиндаги нишонга ўқ узиш учун белгиланган, ёнда олиб юриладиган қурол; пистолет, револьвер. *Тўппонча отмоқ. Тўппончадан ўқ узмоқ.* ▪ *Бўронбек тўппончасини яланғочлаб, ота-болага ўқталиб турди.* Ҳ. Гулом, Машъал.

2 *кўчма с. т.* Қичкина, миқти одам ҳақида. *Тўппонча полвон.*

ТЎППОСЛАМОҚ *диал.* Дўппослаймоқ.

ТЎПТОШ Қиз болаларнинг майда тошларни ташлаб-илиб олиб ўйнайдиган ўйини ва шу тошларнинг ўзи. *Саодатнинг ҳам, Анорнинг ҳам тўптош ўйнаш даври ўтган-да, бўлмаса улар ана шу думалоқ, силлиқ, ранг-баранг майда тошларни этакларига тўлдириб олишарди.* И. Раҳим, Ҳалёт булоқлари.

ТЎП-ТЎЛА Жуда тўла, лиқ тўла, лиммо-лим. *Тўп-тўла бир пақир ёғ.*

ТЎП-ТЎЛИҚ *айн.* **тўп-тўла**. *Кўринар баъзи чаман, Чечак билан тўп-тўлиқ, Баъзиси хазонликка Юзни тутган сап-сариқ.* Ғайратий.

ТЎП-ТЎП I Бир неча тўп; тўда-тўда. *Тўп-тўп ўтин. Тўп-тўп одам. Тўп-тўп газмол.* ▪ *Жилғанинг ичида тўп-тўп арчалар, тоғолчалар, ёввойи дўланалар, наъматаклар ўсади.* С. Анорбоев, Оқсой. || *Чуқурликда, ҳар жой — ҳар жойда одамлар тўп-тўп бўлиб ер қазимоқдалар.* И. Раҳим, Чин муҳаббат.

ТЎП-ТЎП II **тўп** III *с. такр. Боққа кирдим, олмалар Қип-қизариб пишибди; Силкитибди шамоллар, Ерга тўп-тўп тушибди.* З. Диёр.

ТЎП-ТЎСИНДАН *айн.* **тўппа-тўсиндан.**

ТЎПХОНА [*ф-т*] Тўплар, қурол-аслаҳалар сақланадиган жой; арсенал. *Биринчи тўқинишда ўз лашкарбошиси ва тўпхонасини қўлдан берган амир яна ҳийла йўлини тутди.* Айний, Қуллар.

ТЎПЧИ Тўп отувчи, тўп билан қуролланган қисмда хизмат қилувчи; артиллериячи, артиллерист. *Бу тепа устида доимий тўпчи ва қоровуллар турар эдилар.* А. Қодирий, Ўтган куплар. *Тўпчилар ҳолдан кетиб йиқилгунча отдилар.* Ойбек, Қуёш қораймас.

ТЎР I 1 Табиий ёки сунъий толадан катак-катак кўзли ёхуд бежамадор қилиб тўқилган газмол; тюль. *Нафис тўр. Ип тўр. Пардабоп тўр.* || *Тўр парда.* ▪ *— Пима ҳақда ёзиш ҳам жуда муҳим масала,— давом этди у.— Лекин,.. мана шу тюль,— деб у дераза-ларга тутилган нафис гулли оппоқ тўрни кўрсатди.* П. Қодиров, Уч илдиз. | Шундай тўқилган тайёр буюм. *Тоғ орқасидан қуёш ҳам бош кўтарди, юзига тўр тутган келин каби хирагина нури билан бутун қирни ёритиб юборди.* Ойдин, Ширин келди. *Қора тўр қўлқоп кийиб, юзига соч-вонга ўхшаш тўр тутган иляпали хотин уни кўриши билан.. афтини буришитирди.* С. Аҳмад, Ҳукм.

2 Умуман ҳар қандай материалдан катак-катак кўзли ёки бежамадор қилиб тўқилган нарса, буюм. *Сим тўр. Футбол дарвозасининг тўри.* ▪ *Капитархонани каптарлардан ҳоли ва озодаги навдадан тўқилган тўрларни бузилган кўриб ҳайрон бўлади.* А. Қодирий, Обид кетмон. | Қовун пишган вақтида унинг пўстида ҳосил бўлган тарам-тарам ёки кесишувчи чизиқлар. *Тўри яхши қовун.* ▪ *Қовун полизда турли-туман қовунлар тўр боғлаб ётарди.* Ж. Шарипов, Хоразм. | *кўчма* Тузилиши катак-катак кўзли газмолнинг ёки буюмнинг шаклини эслатадиган нарсалар ҳақида. *Ўргимчак тўри. Ажин тўри.* ▪ *Кеч ҳам жуда секин кирди. У аранг имиллаб, олам бетига қоратмир тўрни тўшай бошлади.* И. Қаландаров, Шохидамас, баргида. *Қуёш чиқар, тўр ёяр, Оқар олтин тунлар.* Ҳ. Олимжон.

3 Балиқ тутадиган ёки қуш овлайдиган сетка шаклидаги асбоб; матрап. *Бедана тутадиган тўр. Тўр билан балиқ овламоқ.* ▪ *Пирнафас ака қайиқ, тўр,.. санчқи сотиб олди.* Ж. Шарипов, Хоразм. *Овчи секин-аста тўрнинг ипини тортибди, ҳамма каптар тўрга илинибди.* «Эртаклар». *Дарёга қалмоқ ташлаган киши илинганини олади-да, қайси бир балиқчи тўрига тушган лаққани ташлабди.* И. Раҳим, Чин муҳаббат. | *кўчма* Тузоқ, дом. *Бошидан ўтган воқеаларнинг баъзилари Тўрахонни ўз тўрлари билан узил-кесил ўраб олишда асқотиб қолиши мумкин эди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. *Иноможон муҳаббат тўрига тушди.* С. Аҳмад, Мўтти. *Покистонлик аёлларнинг бу илк қалдиргочлари ҳам эски одат ва шариатнинг темир тўрида ҳануз бўғилади.* Ойбек, Нур қидириб.

◆ **Узоқни мўлжаллаб (ёки кўзлаб) тўр ташламоқ** узоқни кўзлаб иш қилмоқ. *Менинг сизга муносабатимни*

биласиз. Узоқни мўлжаллаб тўр ташлайдиган йигитлар тоифасиданман. Тўрт куплик кўнгилхушига учиб, сизниям, ўзимниям обрўсизлантириш ниятида эмасман. С. Қароматов, Ҳижрон.

ТЎР II Пойгакдаги жойга нисбатан юқоридаги жой, ҳурматли ўрин; *акси* **пойгаҳ**. *Ардоқли меҳмонни тўрга ўтқазмоқ. Ғалчани иззат қилсанг, чориғи билан тўрга чиқади.* Мақол. *Тентак тўрини бермас.* Мақол. ▪ *Полвон тик туриб, отасининг тўрга ўтишини кутди.* Ж. Шарипов, Хоразм. *Марҳамат! Бу уйнинг тўри сизники, Тўйга келгувчилар мингдан кам эмас.* Ғ. Ғулом. | Умуман уйнинг, жойнинг юқори томони. [*Элмурод*] *қурилишнинг икки томонини кўздан кечириб, унинг битгач қандай бино бўлишини тасаввур қилади: синфлар, зал, залнинг тўрида ўқитувчилар хонаси.* П. Турсун, Ўқитувчи. *Ҳасан сўфи билан Алим бува унгур тўрига ўтиб, одамларни бир оз ишдан тўхтатишди.* М. Исмоилий, Фаргона т. о.

♦ **Бир оёғи тўрда, бир оёғи гўрда** қ. гўр.

ТЎРА 1 *тар.* Юқори табақага мансуб киши; зодагон, оқсуяк, аристократ. *Бу икки қаватли катта ҳовли Азлархон тўранинг ҳовлиси эди.* Ойдин, Ҳазил эмиш.

2 *тар.* Хонлар даврида ва чор Туркистонида катта амалдор, ҳоким. *Энди билсам, сен бир элга тўрасан.* «Гўрўғли». *Элликбоши... ўйлади: «Маҳкамага бориб Ҳакимбойваччанинг обрўсини дастак қиламан. Тўраларнинг оғзига уриш учун пулни бойвачча беради. Мандан нима кетади, қабул қилаверай».* Ойбек, Қутлуғ қон.

3 Ҳурмат юзасидан ёки улуғлаб кишиларнинг номига, унвонига, мансабига, қўшиб ишлатиладиган сўз. *Содиқ: — Ҳа-ҳа-ҳа, балли, Мутал, тўрам!* А. Қодирий, Ўтган кунлар. [*Мулладўст ўзига ўзи:*] *Оббо, ҳай бу кун-эрта ёр-ёр, чилдирма бақа-банг, қиблага қараб куёв тўрам ўтирадилар.* Ҳамза, Майсаранинг иши. | *кўчма с. т.* Улуғлаш учун баъзи парсалар номига қўшилади. *Қудрат ака, паловхон тўра ўзларини жуда азиз қилиб қўйдилар, қарздормиз.* Н. Сафаров, Уйғунлик. *Мана ёнига коньяк тўрани қўйиб, тўнғич ҳосил билан дастурхонни безатдим.* Ш. Рашидов, Бўрондан кучли.

4 *кўчма* Расмиятчи, расмиятпараст, бюрократ. *Бошқарма идорасига жойлашиб қолган икки-учта ўзбилармон тўранинг бебошлиги туфайли ишлар кетга кетганди.* Ш. Ғуломов, Комсомол иродаси.

5 Тўра *(эркаклар исми).*

ТЎРАЛАРЧА 1 Зодагонларга, аристократларга хос равишда. *Тўраларча кеккайиш.*

2 Расмиятпарастларга, бюрократларга хос равишда. *Сиз бу тенгсиз гўзалликка, бутун бир ўлканинг тақдирига тўраларча қўл силтамоқдасиз.* А. Мухтор, Чинор.

ТЎРАЛИҚ 1 тўра 1, 2 *с. мавҳ. от. Мен ҳам Чамбилбелда юрган тўраман, Тўралик вақтимда даврон сураман.* «Равшан».

2 Расмиятпарастлик, тўрачилик, бюрократизм.

ТЎРАМИЖОЗ *айн.* **ашғирт**.

ТЎРАЧИЛИҚ Ишга, ўз вазифасига расмиятчилик билан қараш, қуруқ расмиятпарастлик; бюрократизм.— *Энди, сиз қолибмидингиз тўрачилик қилмаган! — деди Турсуной.* Ҳ. Назир, Ўтлар туташганда.

ТЎРВА [*ф-т* тўрба] Қичкина қопчиқ, халта. *Бўз тўрва. Бир тўрва ёнғоқ.* ▪ *Қўрбоши ҳам тўрвасини йўқотган гадойдек, қушбегининг чап ёнига, Кумушбибининг юқорисига бориб ўтирди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. *Ҳар хил асбоб-ускуналар солинган тўрвасини катта темирга илиб, обкашдай елкасига қўйиб олган челак тузатувчи гуркураган овози билан жимжит маҳаллага жон киргизиб борарди: — Чела-ак ту-за-та-ма-ан!* П. Турсун, Ўқитувчи.

♦ **Тузлуқ тўрва** *қ.* **тузлуқ**. **Тўрва қоқди** охирги фарзанд, кенжатой. *Ҳайдар Абдураҳмон отанинг кенжа ўғли... тўрва қоқди боласи эди.* М. Муҳамедов, Қаҳрамон изидан.

ТЎРИҚ Қора қизил, тўқ жийрон (от туси ҳақида). *Тўриқ от.* ▪ *Отабек тўриқ йўрғани чиқариб қутидорга тутди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. | Шундай тусдаги от.— *Нигора?! — Шербек қизиб кетган тўриқнинг тизгинидан тортар экан, ўз кўзига ишонмагандек тикиларди.— Қайси шамол учирди?* С. Анорбоев, Оқсой.

ТЎРЛАМА Пўсти тўр билан қопланган, тўрлаб, етилиб пишган (қовун ҳақида). *Тўрлама шакарпалак.* ▪ *Алижон бошмалдоғини найза қилиб тўрлама қовунларни бир уриб учириб юборади.* Мирмуҳсин, Чипиқчин.

ТЎРЛАМОҚ 1 Ипни тўр шаклида кесиштириб тикмоқ, шу йўсинда тикиб бирор юзани қопламоқ. *Пайпоқни тўрлаб ямамоқ.*

2 Тўр шаклида кесишган чизиқлар билан қопланмоқ (етилган, пишган қовун ҳақида). *Шакарпалак тўрлай бошлабди.* | *кўчма* Умуман тўр шаклидаги бирор нарса билан қопламоқ. [*Темир тоға*] *тўрлаб кетган қадоқ қўлларини бир-бирига ишқаб, йигитларнинг кўзига тикилди.* Ҳ. Нуъмон, А. Шорахмедов, Ота. *У... кўзойнагини қанжаридан олиб, кўкиш томирчалари тўрлаб кетган энгагини оқ рўмолча билан артиб қўйди.* А. Мухтор, Давр менинг тақдиримда.

ТЎРЛАТМОҚ тўрламоқ *фл. орт. н. Совуқ қўлларни ёриб тўрлатиб юборди.* ▪ *Мана шундай кишмиш ўсган боғлар, жийдани сарғайтириб, анорни қизартирган, пахтани етиштириб, қовунни тўрлатган далалар хумор қилади.* Шуҳрат, Шинелли йиллар.

ТЎРС Тўпғ, қўпол, дағал, қўрс. *Тўрс одам. Тўрс гап.* || *Тўрс гапирмоқ.*

ТЎРСАЙИШМОҚ тўрсаймоқ *фл. бирг. н. Идорадан чиқиш билан.. [Дадажон билан Расул] тўрсайишиб икккаласи икки томонга ажралиб кетишди.* А. Муҳиддин, Ҳадя.

ТЎРСАЙМОҚ Қовоқ солмоқ, тумтаймоқ.— *Гапимга ҳеч қулоқ солишмайди,— деди тўрсайиб Раҳим.* Ҳ. Назир, Сўнмас чақмоқлар. *Эрининг гапирмай тўрсайиб бораётгани [Меҳринисонинг] юрагини сиқарди.* Р. Файзий, Ҳазрати инсон.

ТЎРСИҚ 1 Бурдуқ, меш, саноч. *Бир тўрсиқ қимиз.* ▪ [*Бозорнинг*] *қимирлашга дармони йўқ, ичида бир жойи ловиллаб ёнади, тўрсиқдаги илиқ сувни ичган сари қора тер босади, танини.* А. Мухтор, Чинор.

2 *с. т. ҳазил* Лўмбиллаган катта эмчак.

ТЎРТ 1 *снқ сон* 4 рақами ва шу рақам билан ифодаланган сон, миқдор. *Тўрт кун. Тўрт сўм. Тўрт килограмм. Тўртдан бир улуш. Ўндан тўрт ҳисса. Тўрт баравар оширмоқ.* ▪ *Тўрт атрофда садоқатли дўстлар, ҳамфикрлар.* Ш. Рашидов, Бўрондан кучли. *Енига тўрт нафар ясовул олиб, Султонали йўлга тушди.* А. Қодирий, Меҳробдан чаён. || *Чой қоғозга ёзилиб, тўрт букланган хатни бой очди.* Ойбек, Қутлуғ қон.

2 Беш балли баҳо системасида: аълодан кейинги яхши баҳо. *Ҳамма дарслардан тўрт олдим.*

♦ **Тўрт кўз тугал** (*ёки* **тугаллик билан**) *қ.* **тугаллик**. **Тўрт кўз билан кутди** *ёки* **(икки) кўзи тўрт бўлди** *қ.* **кўз**. **Тўрт муча** *қ.* **муча** 1. **Тўрт оғайни** *қ.* **оғайни**. **Тўрт томонинг қибла!** *қ.* **қибла**.

ТЎРТБУРЧАК 1 *сфт* Тўрт томони тенг бўлган; чорси, квадрат. *Тўртбурчак ҳовли.*

2 *айн.* **тўртбурчаклик**.

ТЎРТБУРЧАКЛИК *мат.* Қарама-қарши томонлари параллел тўртта бурчакли геометрик шакл. *Тўғри тўртбурчаклик.*

ТЎРТИНЧИ 1 *тартб сон* Тартиб ўрни 4 рақами билан белгиланган, 4 номерли. *Тўртинчи уй. Тўртинчи бет. Тўртинчи синф.* ▪ *Ниҳоят, тўртинчи куни ов бароридан келди.* А. Қаҳҳор, Олтин юлдуз.

2 Қатта-кичик нарсаларнинг учинчидан катта, бешинчидан кичик ўлчами. *Тўртинчи калиш.*

3 *от, тар.* Октябрь революциясининг дастлабки кунларида большевикларга берилган ном (большевикларнинг Таъсис мажлисига сайловларга кўрсатилган номзодларининг рўйхати бошқа партиялар номзодларининг рўйхати сирасида тўртинчи бўлган). [*Мухтор:*] *Бугун қўлга олинадиган тўртинчиларнинг рўйхати Тўрабекка топширилган. Тўрабек бу топшириқни бажара олмаса, эртага ишимиз барбод бўлади.* А. Раҳмат, Абдулла Набиев.

ТЎРТҚЎЗ 1 Ит лақаби. *Бу итни биламан — Қосимжон бойваччанинг итлари, мени танийди.. Маҳ, Тўрт-*

кўз, маҳ! Ҳа, бетавфиқ, ювош эдинг-ку! А. Қаҳҳор, Миллатчилар.

2 *с. т. дагл.* Кўз ойнакли киши ҳақида.

ТЎРТЛАМЧИ 1 *диал.* Тўртинчи. *Тўртламчи ганим шуки, ...*

2 *кт.* Бирор процесс ёки ҳодиса жараёнида тўртинчи ўрин тутадиган, тўртинчи даражали ёки тўртинчи навбатда юзага келган, ҳосил бўлган. *Тўртламчи система (геол.). Тўртламчи давр (геол.).*

ТЎРТЛИҚ 1 *ад.* Тўрт мисрадан иборат бўлган китъа; мурабба.

2 Тўрт кишидан иборат бўлган группа. *Тўртлик мажлиси. Тўртлик комиссия.*

3 Тўртта холи бўлган карта. *Ғиштининг тўртлиги.*

ТЎРТОВ *жамл. сон* Тўрт киши ёки тўртта нарса. *Тўртовимиз ҳам борамиз. Тўртови ҳам ёруғ уй.* ▪ *Бу майдонда ишим кўргин, Икков қўрқсанг, тўртов келгин.* «Ширин билан Шакар». *Жилға этагида бир қора пайдо бўлган эди. У бир нафасда отлиқ қорасига айланди. Бир зумда икков, учов, тўртов, бешов бўлишди.* П. Турсун, Ўқитувчи.

ТЎРТОВЛАБ *диал.* 1 Тўртовлашиб, тўрт кишилашиб. *Биз тўртовлаб бориб, унинг уйини босдик.* Айний, Жаллодлар.

2 Тўртталаб, тўрттадан.

ТЎРТОВЛАШИБ *рвш* Тўрт киши бир бўлиб, тўрт киши бирга, биргаликда, тўрт кишилашиб. *Тўртовлашиб ёпишмоқ. Тўртовлашиб кўтармоқ.*

ТЎРТОВЛОН *бирг. сон* Тўрт киши, тўрт кищи бир бўлиб, биргаликда. *Олтовлон ола бўлса, оғзидагин олдирар, тўртовлон тугал бўлса, унмаганни ундирар.* Мақол. ▪ *Бир кун оқшом, овқатдан кейин, ҳаким, унинг хотини, афанди ва унинг хотини — тўртовлон ўтиришар эканлар.* «Латифалар».

ТЎРТТА *дона сон* Тўрт дона ёки нафар. *Тўртта одам. Тўртта китоб.* ▪ *Унинг кампири патнис ва бир чойнак чой олиб чиқди. Патнисда тўртта кулча, икки бош қизил чиллаки ва бир бош қуш чўқиган қандайдир оқ узум бор эди.* Ойбек, Қутлуғ қон. *Қизил аскарларнинг тўрттаси ярадор бўлса керак, зўрға қадам ташлаб келар эди.* А. Қаҳҳор, Олтин юлдуз.

ТЎРТТАДАН *тақс. сон* Тўрт донадан, тўртталаб, тўртта-тўртта. *Болаларга биттадан қалам, тўрттадан дафтар берилди.* ▪ *Икки томонида тўрттадан саккизта чилдирма «така-тум-так, така-тум-так» деб баравариға мақом бошлади.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор.

ТЎРТТАЛА *жамл. сон* Тўртовининг ҳаммаси, тўртов. *Тўртталаси баравар келди. Қовунларнинг тўртталаси ҳам ширин чиқди.*

ТЎРТТАЛАБ *рвш* Тўрттадан, тўртта-тўртта. *Ғиштни тўрттаалаб ташимоқ.* ▪ *Бизнинг маҳаллада тўрттаалаб хотин олган бойлар ҳам бор эди.* П. Турсун, Ўқитувчи.

ТЎРҚОВОҚ Бедана сақлаш учун ярим палла қовоқ пўчоғи ёки ёғоч гардишга тўр тўқиб ясалган қафас. *Чойхоначи .. нозиклар, пистонлар билан безалган тўрқовоқларни .. осган эди.* Ойбек, О. в. шабадалар. *Бу жимликни фақат боғларнинг чайлаларига осилган тўрқовоқлардан чиққан «вавав, вавав, питпилиқ, питпилиқ» садолари бузиб турар эди.* Айний, Қуллар.

ТЎРҒАЙ 1 Чумчуқсимонлар туркумининг бир оиласига мансуб кичкина сайроқи қушларнинг умумий номи. *Дала тўрғай. Қора тўрғай.* ▪ [*Элмурод*] *кўзларини қисиб кўм-кўк осмонга қарар экан, қанотини дириллатиб, бир ерда сайраб турган тўрғайни кўрди.* П. Турсун, Ўқитувчи. *Бир шўх бўз тўрғай Ғуломжон бошидан кетмай ҳа деб бўзлар, нималардир сўзлар эди.* М. Исмоилий, Фаргона т. о.

2 Ўзбек халқ классик куйларидан бирининг номи.

ТЎС 1 Қайин дарахтининг эгарчиликда ишлатиладиган пўстлоғи.

2 Махсус қора бўёқ. *Шам қаршисида қизарган шаҳло кўзлари, ёш билан сингган жингила киприклари, чимирилган тўсдек қора қошлари уни [Қумушни] аллақандай бир ҳолга қўйган эдилар.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. || Қора, қоқора. *Йигит тўс мўйловини ҳимариб кулди.* Ҳ. Назир, Қанотлар.

ТЎСАТДАН *рвш* 1 Қутмаганда, кутилмаганда, қўққисдан, тўсиндан. *Тўсатдан меҳмонлар келиб қолди. Тўсатдан қаттиқ шамол турди.* ▪ *Эшик тўсатдан қаттиқ итарилди. Узоқда Шоқосимнинг ким биландир хириллашгани эшитилди.* Ойбек, Қутлуғ қон. *Бошимга бирор тўсатдан катта бир калтак билан ургандек бўлди.* О. Ёқубов, Тилла узук.

2 Ғайриихтиёрий равишда, бехосдан, бирдан. [*Йигит*] *тор қўчанинг ярмисига етгач, тўсатдан орқасига қайрилиб қаради.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. *Сидиқжон хийла ергача, худди тўсатдан ўйғонгандай, гаранг бир аҳволда борди.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор.

3 Ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ, дабдурустдан. *Тўсатдан тўй бошламоқ.* ▪ *«Қизиқ одам экансиз», дединглз. Аммо дўстингдан, яқин бир одамингдан тўсатдан шундай гап эшитиш менга албатта оғир.* П. Турсун, Ўқитувчи.

ТЎСИЛМОҚ I **тўсмоқ** I *фл. ўзл. ва мажҳ. н.* ▪ *Эртаси кечга яқин ариқ тўсилиб, сув кўрачаларга кирди, лекин чархпалак айланмади.* И. Раҳим, Чин муҳаббат. *Ғуломжон қуруқ шохлар билан тўсилган ҳовлилардан бири ёнида тўхтади.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. [*Ойимхон*] .. *ичкарига қамалаётган тутунни тарқатиш учун айвон олдига тўсилган чийни юмалатиб йиғди.* П. Турсун, Ўқитувчи.

ТЎСИЛМОҚ II **тўсмоқ** II *фл. мажҳ. н. Бола кечаси билан икки марта тўсилди.*

ТЎСИН Иморатнинг ва умуман ҳар қандай қурилма ёки иншоотнинг тепасига кўндаланг солинган бақувват балка. *Ёғоч тўсин. Темир тўсин. Дарбоза тўсини.* ▪ *Қишлоқ совети идорасидан одатда мажлисларда ёқиладиган қирқинчи чироқни олиб келиб ёқдилар. Ёругдан уйнинг қоп-қора тўсин ёғочлари ялтираб кетди.* П. Турсун, Ўқитувчи. *Том ёпиш учун тўсин тайёрламоқ.* ▪ *Ўрмондан келтирилган тўсин ва ёғочлардан ер ости бостирмалари тайёрланмоқда.* И. Раҳим, Чин муҳаббат.

ТЎСИНБОП Тўсинга ярайдиган, тўсин бўладиган. *Тўсинбоп ёғоч.*

ТЎСИНДАН *айн.* **тўсатдан.** *У тўсиндан бетоб бўлиб қолди.* ▪ *Ғўзалар тўрт эллик ердан кўтарилиб, дала бўйлаб кўм-кўк чизиқлар кўзни қувонтирганда, бир вақт, тўсиндан ҳаво айниди.* Ойбек, О. в. шабадалар.

ТЎСИНЛИ Тўсини бўлган. *Ўн бир тўсинли уй.*

ТЎСИНЛИҚ *айн.* **тўсинбоп.** *Тўсинлик ёғоч.*

ТЎСИҚ 1 *от* Йўлни тўсиш, бекитиш, иҳота қилиш ёки икки жойни бир-биридан ажратиш учун ясалган қурилма; ғов, иҳота. *Чий тўсиқ. Ҳарбий тўсиқ. Сув тўсиқдан ошиб ўтди.* ▪ *Ҳа демай, шох-шаббалардан катта тўсиқ ҳосил бўлди.* С. Аҳмад, Қадрдон далалар. *Шифтгача етиб бормаган фанер тўсиқ орқали гаплар баралла эшитиларди.* П. Қодиров, Уч илдиз. *Танклар унча-мунча тўсиқни назар-писанд қилмай, даҳшат ва ишонч билан масофани қамрарди.* Ойбек, Қуёш қораймас.

2 *кўчма* Тўсқинлик, қаршилик; тўғоноқ, ғов. *Тўсиқ бўлмоқ.* ▪ *Паспорт, виза олиш изидан югуриб юрган муфти ноқулай тўсиққа учради. Маҳаллий маъмурлар унга Машҳаддан чиқиб кетишга рухсатнома беришдан бош тортди.* А. Ҳакимов, Илон изидан. *Янги қалъалар олишга, Янги қўрғонлар солишга, Янги жаҳонлар қуришга, Тўсиқларни ағдариб — мард одимлар-ла тайёрлан!* Ғ. Ғулом. [*Элмурод:*] *Муҳаббатга тўсиқ бўлишга қодир куч борми дейсиз?* С. Зуннунова, Гулхан.

3 *сфт* Тўсиб, ажратиб қўйилган, тўсилган, тўсиқли. *Тўсиқ йўл.* || *Ҳовузнинг атрофи тўсиқ.*

ТЎСИҚЛИ Тўсиб, ажратиб қўйилган, тўсилган; тўсиқ. *Тўсиқли йўл.* ▪ *Элмурод чий тўсиқли айвон олдидан аста одимлаб, ўз ҳужрасига ўтди.* П. Турсун, Ўқитувчи.

ТЎСИҚЛИҚ *кам қўлл.* Тўсқинлик, қаршилик, монелик. *Тўсиқлик қилмоқ.* ▪ *Дадаси ўз сўзли, вақти келганда, ҳар қандай монеликни яксон қилувчи забардаст кекса бўлганидан, унинг қизга уйланишига тўсиқлик қилиш мумкин эмаслигини англади.* Ойбек, Қутлуғ қон.

ТЎСИҚСИЗ 1 Тўсилмаган, очиқ. *Тўсиқсиз йўл. Тўсиқсиз ҳовли.*

2 Ҳеч қандай қаршиликсиз, монесиз. *Тўсиқсиз иш.*

◆ **Тўсиқсиз эргаш гап** *грам.* бош

ганининг мазмунига зид, аммо унга тўсиқ бўла олмайдиган маъно англатувчи эргаш гап.

ТЎСМОҚ I 1 Тўсиқ қуриб, ғов солиб ўтиб бўлмайдиган қилмоқ, бекитмоқ ёки иккига ажратмоқ. *Дарёни тўсмоқ. Ҳовлини чий билан тўсиб олмоқ.*

2 Ғов бўлиб, йўл бермай турмоқ, қаршилик, монелик кўрсатиб ўтқизмай қўймоқ, тўхтатмоқ. *Баҳор қўлларини кўтариб, кичкина нам кафтлари билан ғир-ғир шабадани тўсди.* Ш. Рашидов, Қудратли тўлқин. — *Ўғил, қандай бўлмасин, отанинг қули бўлади,— Элликбоши бойваччанинг олдини тўсди.* Ойбек, Қутлуғ қон. *Сизга ўхшаш даллолларга ҳожат йўқ. Мен сизни хўп синаганман. Сиз халқ бўронини тўсмоқчимисиз?* Ойбек, Қутлуғ қон. **Йўлини тўсмоқ** 1) йўл бермай тўхтатмоқ; ўтқазмай қўймоқ. *Сув йўлини чим босиб тўсдик.* ▣ — *Керак эмас, кира кўрманг! — йўлни тўсди Ҳури.* Ф. Мусажонов, Ҳури; 2) *кўчма* қаршилик қилмоқ, монелик кўрсатмоқ, тўғоноқ бўлмоқ, тўғоноқ солмоқ. *Биз тантанали, қизғин, ғайратли, оммавий иш бошлаш билан ҳамма ишоларнинг йўлини тўса оламиз.* А. Мухтор, Опа-сингиллар; 3) *кўчма* йўлтўсарлик қилмоқ. *Бу ерларда мени ёлғиз билдингми? Йўл тўсмоқчи бўлиб, чиқиб келдингми?* «Ёдгор».

3 Пардалаб, пана қилиб бекитмоқ, пардаламоқ, паналамоқ. *Саҳнани қизил духоба парда тўсди.* ▣ *Гуломжон қизнинг чап қулоғини тўсиб турган жингалак зулфига тикилиб тўхтади.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. *Чайла эшигини шинели билан тўсиб, .. титраб-қақшаб гугурт чақди.* Ойбек, Қуёш қораймас.

ТЎСМОҚ II Чақалоқни, ёш болани ҳожат учун қулай вазиятда тутиб, ушлаб турмоқ.

ТЎСТИРМОҚ I **тўсмоқ** I *фл. орт. н.* *Ойналарни парда билан тўстирмоқ.* ▣ *Қанал-ариқ қаздирган, Сирдарёни тўстирган, Мамлакатни ўстирган, Эсон бўлсин устозим.* «Фольклор».

ТЎСТИРМОҚ II **тўсмоқ** II *фл. орт. н.*

ТЎС-ТЎПОЛОН Беҳад тартибсизлик, бесаранжомлик, ур-йиқит, остин-устун. *Тўс-тўполон қилмоқ. Тўс-тўполонини чиқармоқ.* ▣ *Бола-чақалар бўлмаганидан, уйлари бизникига ўхшаш тўс-тўполон эмас — ғиғинчоқлик, иннайкейин буларнинг уйи салкам ажойибхона.* Ғ. Ғулом, Шум бола. *Ойпошша қайтиб келмади. Тўс-тўполон бошланди. Ойпошшанинг қочгани тўғрисида эрталаб дув-дув гап тарқалди.* П. Турсун, Ўқитувчи. *Мамажон ака ҳовлиқиб келиб навбатни тўс-тўполон қилиб юборди.* А. Мухтор, Опа-сингиллар. *У [Назаров] ҳеч кимга сўз бермай, одамларнинг юрагини ёриб, идорани тўс-тўполонини чиқарган.* С. Анорбоев, Оқсой.

ТЎС-ТЎС: тўс-тўс бўлмоқ ҳар ёп тарқалмоқ, сочилмоқ, қочмоқ, тумтарақай бўлмоқ. *Додҳо қўён инини ижарага олган, бошқа «каттa»лари ҳам тўс-тўс бўлиб кетди.* Ҳ. Шамс, Душман. **Тўс-тўс қилмоқ** ҳар ёп тарқатмоқ, қочирмоқ, сочмоқ, тумтарақай қилмоқ.

ТЎСҚИН Бирор иш-ҳаракат, чора-тадбир, ният ва ш. к.га ғов бўлиб тушган, халал бераётган, тўғоноқ солаётган нарса; монелик, қаршилик, тўсқинлик. — *Орзуларим бор, журналист бўлишни истайман,— деди,— лекин дардисар тирикчилик тўсқин.* Ойбек, Нур қидириб. *Бизга ҳам тўсқин бўлишлари мумкин.* Ш. Рашидов, Бўрондан кучли.

ТЎСҚИНЛИК Тўсқин, ғов бўлиб турган, халал бераётган, тўғоноқ солаётган нарса; монелик, қаршилик. *Мўмин Тошмат ўғлининг бу иши биринчидан, колхоз ишига қаршилик бўлса, иккинчидан, аёллар озодлигида тўсқинликдир.* П. Турсун, Ўқитувчи. *Дониёров .. участкадаги ҳамон судралишга сабаб бўлаётган асосий тўсқинликларни исботлай бошлади.* Ж. Абдуллаҳонов, Тўфон. [*Дилбар:*] *Шундай раислар бор, илғорларга суянади, яхши ташаббусни қўллаб қувватлайди. Бизнинг раис тўсқинлик қилишдан бошқани билмайди.* Н. Сафаров, Ҳаёт мактаби.

ТЎСҚИНЧИ Йўл тўсувчи; йўлтўсар, қароқчи. *Меҳнат қўли-ла ҳадсиз Ер сийнаси кулди. Тўсқинчи, ғаним, душман Йўқликка сурилди.* Гайратий.

ТЎСҚИНЧИЛИК 1 Тўсиш, йўлтўсарлик, қароқчилик.

2 *айн.* **тўсқинлик.** [*Тўлаган*] *колхозда мавжуд бўлган имкониятлардан тўла фойдаланишга ва йўқ имкониятларни яратишга нималар тўсқинчилик қилаётгани тўғрисида гапириб кетди.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор.

ТЎСҚИЧ 1 Тўсиқ, ғов. *Каримов Норбувини тўхтатди. Кўприкнинг икки ёнига қоқилган эгри ёғоч тўсқичига суяндилар.* Ҳ. Шамс, Душман.

2 *эск. айн.* **клапан** 1, 3.

ТЎСҚОВУЛ *эск.* Қоровул, соқчи. *Сен Чамбилнинг тўсқовули йўқ кўчаларни биласан.* «Бўтакўз». *Деди ҳар кимнинг эрки ўз қўлида, На ғов, на тўсқовул бордир йўлида.* Ҳабибий.

ТЎТИ [*ф-т*] 1 Тропик ўрмонларда яшайдиган, кўпчилик тури чиройли, ранг-баранг патли қуш. *Илҳом самоварчи самоварга одамни кўпроқ чақириш учун тўти сақлагандай, Ҳожи бобо уста Салимни тўти қилиб боқар эди.* Ғ. Ғулом, Шум бола. *Тоғлардаги оҳулар, ўрмондаги тўтилар, чамандаги булбуллар ҳам ёлғиз эмас, жуфт яшайдилар.* А. Қодирий, Меҳробдан чаён. **Тўти қуш** *айн.* **тўти** 1.

2 *кўчма* Жуда гўзал, нозанин аёл ҳақида. *Қизлар мажлиси гуллар, лолалар, тўтилар, қумрилар мажлиси!* А. Қодирий, Ўтган кунлар. *Бир қиё боқдим, илиндим тўтининг занжирига, Ҳеч илож тополмадим парвардигор тақдирига.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

3 Тўти (*хотин-қизлар исми*).

ТЎТИДАЙ, =дек 1 Тўтига ўхшаш, тўти сингари. *Тўтидай бировнинг гапини қайтармоқ.*

2 *кўчма* Жуда чиройли, гўзал аёл ҳақида. *Иккита тўтидек хотининг из бек акам учун сочини тараб ўлтирадир .. тағин қанақа каму кўст?* А. Қодирий, Ўтган кунлар. || *Оҳ, агар менинг ҳам болам бўлса эди, тўтидек қилиб ясантириб қўяр эдим-да, бағримга босиб-босиб эмизардим.* Уйғун, Турсуной.

ТЎТИЁ [*ф-т*] 1 Мис купороси (тиниқ кўк йирик кристаллардан иборат модда, мис сульфат).

2 *эск.* Эски вақтларда кўз оғриғига қарши ёки кўзни равшан қилиш учун кўзга суртиладиган дори.

◆ **Кўзга тўтиё** жуда азиз, муқаддас ёки ноёб нарса ҳақида. *Тупроғинг кўзимга тўтиё бўлсин.* Н. Сафаров, Уйғониш. **Тўтиё қилмоқ** тўтиёдек кўзга суртмоқ, эъзозламоқ. *Тўтиё қилсам муқаддас тупроғингни не ажаб, Ўйласам роҳат топар ҳар лаҳза жоним, ассалом.* Ҳабибий.

ТЎТИЁЛИК Азиз, муқаддас нарса. *Талабким топмағайлар тўтиёликка губоримни Туганди ашки гулгун энди қолди заъфарони юз.* С. Зуннунова, Гулҳан.

ТЎФОН [*а*] 1 Шиддатли бўрон, довул. [*Нормат*] *икки кечагача уйқу ололмади, кўзини юмса тераккинг шовуллаши тўфон босиб келаётгандай кучаяверди.* А. Мухтор, Опа-сингиллар. *Ҳамиша у қўзғалса бўронлар ҳам қолиб тин, Океанларда тўфонлар топа олур осойиш.* Ғ. Ғулом. | *кўчма* Дупёни остин-устин, алғов-далғов қилувчи, ларзали ҳаракат, бўрон. *Қони тўфон. Жанг тўфонлари.* ▣ *Эркликнинг қуёши нурларин сочиб Чин ҳаёт тўфони қўзғалган чоқда.* Уйғун. *Киши мақсадга етаман деса, балолар тўфонига бардош беради, офатларни енгади, сабот билан курашади.* Н. Сафаров, Шарқ топғи. | *кўчма* Кучли тўлқин, тугён. *У қарама-қарши ўйлар тўфонида ғарқ эди.* Шуҳрат, Шинелли йиллар.

2 Диний афсоналарга кўра одамларнинг гуноҳи учун бутун дунёни босган сув тошқини.

ТЎФОНЛИ Тўфон билан бўлган; бўронли. *Тўфонли денгиз.* ▣ *«Аврора» садолари янграгунгача не-не бўронли ва тўфонли асрларни.. бошдан кечирилмади!* В. Зоҳидов, Қуёшни қутлаб.

ТЎХТА *айн.* **тувалоқ.**

ТЎХТАЛМОҚ 1 **тўхтамоқ** 1, 2 *фл. ўзл. н.* *Иш тўхталмасин. Унинг нафас олиши тўхталди.* ▣ *Абдурасул Элмуродга нима тўғрисидадир сўз очган эди, тўхталиб, жавоб қайтаришга мажбур бўлди.* П. Турсун, Ўқитувчи.

2 Оғизга, тилга олиб ўтмоқ, тўхтамоқ. *Тошкент беклиги тўғрисида кўп музокарадан кейин Юсуфбек ҳожи ўз яраси устида тўхталди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. **Тўхталиб гапирмоқ** дудуқланиб ёки тутилиб гапирмоқ.

ТЎХТАМ 1 Қарор, ҳукм. *Ҳўжабеков*

кейинги вақтда кўп ўйлади. Ниҳоят «Шербек жиддий хавфли рақиб» деган тўхтамга келди. С. Анорбоев, Оқсой. *Кечқурун коммунистлар билан биргаликда кенгайтирилган правление чақириладиган, бу ерда эндиги ишлар тўғрисида бир тўхтамга келиб олинадиган бўлди.* С. Маҳкамов, Ғалвирни сувдан кўтарганда.

2 Битишув, келишув, битим. *Сирли суҳбатлар билан Қилдилар тўхтам. Рухсат олиб йўқолди, Раҳмат-ла Баҳром.* Ғайратий.

ТЎХТАМОҚ 1 Давом этмай қўймоқ, давомдан қолмоқ. *Иш тўхтади. Гап тўхтади. Отишма тўхтади. Шамол тўхтади. Ёмғир тўхтади. Сув тўхтади.* ▪ *Оёқ товуши тўхтаб нариги ёқдан уста Олимнинг товуши келди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. *Вужудини қақшатиб турган тиш оғриғи бирдан тўхтагандай, Сидиқжоннинг кўзи ялт этиб очилиб кетди.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор. *Тўхтаб қолган, қовжираган булоқлар, Шарақ-шарақ яна қайнаб чиқмишдир.* Ғайратий.

2 Ўз ишини, ҳаракатини, фаолиятини бас қилмоқ, юрмай, ишламай қўймоқ. *Соат тўхтади. Вентилятор тўхтаб қолди.* ▪ *Биз совет жангчиларининг севикли ва жонажон дўсти Ҳамид Олимжоннинг .. олов юраги уришдан тўхтади.* Н. Сафаров, Мардлар. [*Отабек*] *икки йилдан бери тўхтаб қолган савдогарчилик ишини қайтадан бошламоқчи эди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. *Йўлчи санқиб юриб, анҳор ёқасида тўхтади.* Ойбек, Қутлуғ қон. *Станциянинг биринчи изига қизил эшелон келиб тўхташи билан, яна чўзиқ команда эшитилди: — Вагонларга!* И. Раҳим, Чин муҳаббат. | Қилаётган иши, гапи ва ш. к.ни тамом, бас қилмоқ ёки узмоқ. *Ишдан тўхтамоқ. Гапдан тўхтамоқ.* ▪ *Элмурод отиной-ининг дўқи билан йиғидан тўхтади.* П. Турсун, Ўқитувчи. *Шарофатхон бир зум тўхтаб атрофга қаради, сўнг товушини пасайтириб давом этди.* Ойбек, Қутлуғ қон. *Орада ётсирашга ўхшаш бир ҳол бор, нима учундир бир сўзлаб икки тўхтар эдилар.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

3 Сафарда, йўлда бирор ерга қўнмоқ, тушмоқ. *Батальон ярим кечада хароба бир қишлоққа келиб тўхтади.* Ойбек, Қуёш қораймас. | Кўнган, тушган, борган ерида маълум вақт бўлмоқ, турмоқ. *У* [*Отабек*] *Марғилонда кўп тўхтамас, бир кун, узоққа тортилса, икки-уч кун туриб қайтар эди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

4 Туриб қолмоқ, сақланмоқ. *Унинг қўлида пул ҳеч тўхтамайди. Керакли мол магазинда тўхтаб қолмайди.*

5 Қарор қилмоқ, қарорга, тўхтамга келмоқ. *Шундай қилиб нимага тўхтадинглар?* ▪ *Биз шу ердаги оғайнилар билан кенгашиб бир гапга тўхтаб қўйдик.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

6 *кўчма* Оғизга, тилга олиб ўтмоқ, тўхталмоқ. *Мен бир масала устида муфассал тўхтамоқчиман.* ▪ *Лекин, ўртоқлар, мен ҳам қисқача тўхтаб ўтмасам, тарс ёрилиб кетаман.* А. Қаҳҳор, Тўй.

7 *махс.* Ҳомиладор бўлмоқ, қочмоқ (чорва моллари ҳақида).

8 Сабр қилмоқ, кутмоқ. *Майли, яна бир-икки кун тўхтаб туринг!* ▪ *— Тўхтанг бўлмаса,— деди,— мен бир иш қилайки.. аммо шу дақиқадан бошлаб ихтиёрингизни менга топширинг!* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

ТЎХТАТИЛМОҚ *тўхтатмоқ* 1, 2, 3 *фл. мажҳ. н. Иш тўхтатилди. Сув тўхтатилди. Машина тўхтатилди. Қабул тўхтатилди.*

ТЎХТАТМОҚ 1 *тўхтамоқ* 1, 2 *фл. орт. н. Ишни тўхтатмоқ. Сувни тўхтатмоқ. Машинани тўхтатмоқ. Мусаҳараларни тўхтатмоқ.* ▪ *Ҳоким кулгини бирдан тўхтатди, қовоқларини солди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. *Асад қори тахтадаги ёзувни тартиби билан ўқий бошлади: — От, ол, оқ...— Йўқ,— деди қози, уни тўхтатиб. — Бошидан ўқинг.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. *— Ким келяпти? — Норматжон Эминни тўхтатди.* И. Раҳим, Чин муҳаббат.

2 Кейинчалик сотиш учун олиб сақлаб қўймоқ. *У бир тонна олма тўхтатиб қўйибди.*

3 Бекор қилмоқ ёки амалга ошувини, жорий этилишини маълум муддат кечиктирмоқ. *Ижрони тўхтатмоқ.*

4 *кўчма* Босмоқ, тиймоқ, тутмоқ. *— Афсонадир,— деди Дуся кулишдан ўзини тўхтата олмай.* Н. Сафаров, Саодатнинг қиссаси. *— Қизиқ,— кўзларини қичиқ сузиб хотин гапира бошлади,— сартлар ё сира ичмайдилар, ё бир ичсалар, уларни тўхтатиб бўлмайди.* Ойбек, Қутлуғ қон.

ТЎХТАШМОҚ *тўхтамоқ* 2, 3, 5, 6 *фл. бирг. н. Томошабинлар кулгидан зўрга тўхташди. Меҳмонлар Тошкентда уч кун тўхташди. Экскурсиячилар кўл бўйида тўхташди.*

ТЎХТОВСИЗ 1 Сурункали, узлуксиз, бетўхтов. *Тўхтовсиз ҳаракат. Тўхтовсиз ёмғир. Тўхтовсиз таъминот.* || *Тўхтовсиз гапирмоқ.* ▪ *Сўнгги командадан кейин снаряд ва миналар навбатма-навбат, сийракроқ, лекин тўхтовсиз портлаб турди.* И. Раҳим, Чин муҳаббат.

2 Кечиктириб бўлмайдиган, бетўхтов, ошиғич. *Тўхтовсиз жавоб.* || *Тўхтовсиз етиб келинг. Буйруқни тўхтовсиз бажаринг.* ▪ *Агар қочмаганларида, подшо уларни тўхтовсиз ўлдириб юборар эди.* «Эртаклар».

ТЎШ 1 Гавданинг бўйин билан қорин ўртасидаги олд қисми; кўкрак. *Тўшни тўшга қўймоқ. Тўш бези (анат.).* ▪ [*Зебо*] *ойнага қараб ўзини тузатди. Дуррачаси билан тўшига ёпишган кўйлагини сал кўтариб елпиди.* Шуҳрат, Шипелли йиллар. *Болам деб босайин тўшима, Келгин болам, чаққон қошима.* «Рустам». *Айтинг, нима қилай?? Қизингизни тўшига тортган номард мени масхараламайдими?* С. Аҳмад, Ҳукм.

2 Мол ва қушларнинг кўкрак қисми, кўкраги. *Дала-тузни сув олса, қўнғир ғознинг тўшидан.* Мақол. | Кўкрак гўшти. *Норинбоп тўш. Тузланган қўй тўши.* ▪ *Афанди ғознинг тўшини олиб айтди: — Мен хизматдаги кулман.. шу ҳам бўлади.* «Латифалар». *Лаганда самарқандча майиз палов бўлиб, ош устига тўш ва қази қўйилган.* А. Убайдуллаев, Ҳаёт оқими.

3 *кўчма* Бирор нарсанинг кўкракли ери; сийна, бағир. *Она тупроқ тўшига инсон қўли билан илк чигит доналари қадалди.* Ш. Гуломов, Комсомол иродаси. *Сени ўраб олган тоғлар тўшига Тўлин ой ёймоқда кумуш кокилин.* Зулфия. **Тўш урмоқ** (*ёки бермоқ*) 1) тўшини теккизмоқ, қўймоқ. *Диловархўжа тўш бериб ётган еридан иргиб турди.* Шуҳрат, Олтин занглама. *Тўлқинга тўш уриб қалдирғоч, Сув устида этади парвоз.* Э. Раҳим; 2) бирор юксакликка етмоқ, уринмоқ. *Булутга тўш урган юксак тоғлар ҳам, Буюкликни сендан олар, онажон.* Ж. Умаров.

4 *диал.* Тенгқур; дўст, ўртоқ. *Етимда не қилар тенг билан тўшлар.* «Равшан».

ТЎШАК 1 Жун, пахта сингари юмшоқ нарса тиқилиб ясалган қалин ўрин-тўшак. *Жун тўшак. Духоба жилдли тўшак. Ўз уйим ўлан тўшагим.* Матал.

2 Ётиш ёки ўтириш учун солиғлик ўрин. *Мен болалигимдан бери ҳеч тўшакда ётган эмасман.* А. Мухтор, Тугилиш. *Ҳасанали .. бекнинг тўшагини ёзиб, унинг кириб ётишини кутиб турди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. *Қани, тўшакка ўтиринг, Вали ака. Э-э, бу ёққа чиқинг.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

3 *диал.* Кўрпача, поёндоз.

ТЎШАЛМОҚ *тўшамоқ фл. мажҳ. н. Намат тўшалган уй. Тош тўшалган йўл.* ▪ *Йўл устида том бўғотларининг қуюқ кўланкалари худди шолча каби тўшалиб ётибди.* П. Турсун, Ўқитувчи. *Бойчечаклар кетидан ер бағрига қип-қизил гилам тўшалди.* Ш. Рашидов, Қудратли тўлқин. *Саҳар пайт уйғониб меҳмонхонага кўз ташладим, қатор тўшалган ўринлар бўм-бўш.* М. Ўринхўжаев, Унутилмас кунлар.

ТЎШАМА Бирор юзага тўшалган, солинган, ётқизилган нарса, қатлам. *Пахол тўшама. Ботқоқ йўлга босилган шох тўшама. Қалин қўй қийлари ўрнидан қўзғатилиб, устига янги тўшама сепиб қўйилган.* Ҳ. Нуъмон, А. Шораҳмедов, Ота. *У* [*Ойниса хола*] *куртларни овқатлантириш, тўшамаларини янгилаш жадвалини кўриб чиқди.* А. Мираҳмедов, Ўт юраклар.

ТЎШАМОҚ 1 Тўшама солмоқ, босмоқ, ётқизмоқ, тўшама билан қоплamоқ. *Кўчага тош тўшамоқ. Ботқоқ йўлга шох тўшамоқ.*

2 Солмоқ, ёзмоқ (ўрин, палос ва ш. к.ни). *Умри хола қизи билан менга*

ўрин тўшаб берди. Ғайратий, Узоқдаги ёр. *Бозоров сельпо магазини рўпарасига, ариқ бўйидаги сўрига қизил гилам, иккита кўрпача тўшаб, тўртта пар ёстиқ ташлаб қўйибди.* И. Раҳим, Чин муҳаббат. | *кўчма* Қопламоқ, буркамоқ. *Бутун атрофни оппоқ қор тўшабди.* ▪ *Шу кўзлар юлдуздай абадий кулсин, Баҳор йўлларингга тўшасин чечак.* Зулфия.

ТЎШАТИЛМОҚ тўшатмоқ *фл. мажҳ. н. Йўлларга асфальт тўшатилди.*

ТЎШАТИШМОҚ тўшатмоқ *фл. бирг. н. Очил билан Мадумар ертўла кавлашни буюришди, ерга хашак тўшатишди.* А. Мухтор, Чинор.

ТЎШАТМОҚ тўшамоқ *фл. орт. н. Йўлга тош тўшатмоқ.* ▪ [*Отабек*] *чойини наридан-бери ичиб, ўрнини тўшатиб ётди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

ТЎШДОР Тўши, кўкраги кенг, кўкракдор, тўшли, кўкракли. *Тўшдор йигит.*

ТЎШЛИ 1 Тўпи, кўкраги бўлган. *Қора тўшли қалдирғоч, Уй шипига қўйди ин.* «Қўшиқлар».

2 *айн.* **тўшдор.**

ТЎШОҒЛИҚ Тўшалган, тўшаб, солиб қўйилган; солиглик. *Деворга қадалган тахта каравотларга юпқа тўшак тўшоғлик.* Ж. Абдуллаҳонов, Тўфон.

ТЎҚ I 1 Овқатга бўлган талабини, нафсини қондириб, тўйиб овқатланган, овқат еб олган. *Тўқ бола. Тўқ моллар.* ‖ *Қорни тўқнинг қорни очдан хабари йўқ.* Мақол. ▪ *Таомни тугатиб, қизлар тўқ ва шод қўшниларникига, дугоналариникига коптоқ ўйнагани чиқиб кетдилар.* Ойбек, Нур қидириб. **Тўқ тутадиган** қоринни яхши тўйдирадиган; тўйимли, жирли. *Одамни тўқ тутадиган хушбўй ва ширин Тошкент совғаларини маза қилиб едик.* М. Муҳамедов, Қаҳрамон изидан.

2 Ҳеч нарсадан муҳтожлиги йўқ, ўзига баҳузур, бадавлат. *Тўқ хўжалик.* ▪ *Колхозимиз яна тўқ, Ғам-ғуссадан асар йўқ.* Қ. Муҳаммадий. **Тўнғиздан тўқ** ниҳоятда бой, бадавлат. *Ўзи тўнғиздан тўқ, тағин сендан капсан олар эмиш, вой капсан еган тишингга.* А. Қодирий, Обид кетмон. ‖ *Турмуш оғир, қимматчилик, ҳаммаси ўзингизга маълум. Тўқларнинг иши йўқ, дардимиз кўп.* Ойбек, Болалик. **Ўзига тўқ** *айн.* **тўқ** 2. *Ўзига тўқ одам. Ўзига тўқ хўжалик.* ▪ *Студентлик пайтларимда ота-онаси бор, ўзига тўқ студентларга ҳавасим келарди.* С. Аҳмад, Таъзим. | Фаровон, маъмурчиликдаги, мўл-кўлчиликдаги. *Тўқ турмуш.* ‖ *Кекса кишига, яна кундош устига тушишни хаёл қилганмидим? Лекин вақти келганда, кўндим, укаларим тинч, тўқ яшасин дедим.* Ойбек, Қутлуғ қон.

3 Мағзи, ҳосили етарли бўлган; тўлиқ, бўлиқ, бўлали. *Тўқ ёнғоқ. Тўқ пилла.* ▪ *Кўраги мўл, толаси пишиқ, чигити тўқ бўлсин десанг, шундай [барвақт ҳаракат] қил.* Н. Сафаров, Соҳиб чанғал.

4 Қорага ёки умуман қуюқ рангга мойил, қуюқ (ранг, тус ҳақида). *Тўқ ранг. Тўқ қизил духоба.* ▪ *Осмон тўқ сариқ булут билан қопланган эди.* Ш. Рашидов, Бўрондан кучли. *Энди кўрсам милтиқнинг ўқидек, пушти гулнинг тўқидек келиним бор экан.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

◆ **(Мендан) қорнингиз тўқ экан** кимсанинг айтмоқчи бўлганини бошқа киши олдинроқ айтганда ишлатиладиган ибора. *Мен ҳам худди шуни айтай деб турган эдим, мендан қорнингиз тўқ экан.*

ТЎҚ II *тақл. с.* Бўшроқ нарсаларнинг урилишидан ҳосил бўладиган очиқ товуш ҳақида. *Қози уларнинг кўкариб кетган юзларига бир зумгина хўмрайиб тургач, қўлидаги ҳасса билан олдиндаги столни тўқ этказиб урди-ю: — Йўқол! деб қичқирди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

ТЎҚА Камар, тортма ва ш. к.нинг учини ўтказиб тақиладиган қисми. *Мис тўқа. Камар тўқаси. Бўзчи белбоққа ёлчимас, темирчи тўқага.* Мақол. ▪ *Тилладандир ёқаси, Олтин отнинг тўқаси.* «Равшан».

ТЎҚАЙ 1 Қамиш босиб ётган зах ёки ботқоқ ер; қамишзор. *Мавлон ака анави куни Султонбой билан тўқайга бориб, «қўқон арава»сига қамиш босиб келди.* Ҳ. Ғулом, Машъал. *Бердибой тўқайга шоли ўроққа кетади.* А. Қодирий, Обид кетмон.

2 Қуюқ чакалакзор, чакалакзор ўрмон. *Тўқайга ўт тушса, ҳўлу қуруқ баравар ёнади.* Мақол. ▪ *Сидиқжон болани бағрига босганича, бир-бирига киришиб кетган буталар, шохлар орасидан оёғи ва елкаси билан йўл очиб, тўқайнинг ичкарисига бошлади.* Ҳ. Қаҳҳор, Қўшчинор.

3 *кўчма с. т.* Қуюқ, зич ўсган нарсалар ҳақида. *Ҳовлимиз тўқай бўлиб кетибди.*

ТЎҚАЙЗОР *айн.* **тўқай** 1, 2. *Атрофдан оғочлар, ўтлар, тўқайзорлар орасидан у қичқирик, дод, ингираш эшитди.* Ойбек, Қуёш қораймас.

ТЎҚАЙЗОРЛИҚ 1 **тўқайзор** *с. мавҳ. от.*

2 Тўқай кўп ер; тўқайзор, тўқайистон.

ТЎҚАЙИСТОН Тўқай кўп ер; тўқайзорлик. *Қалмоқ юртин назар солиб кўради, Тўқайистон ерда кетиб боради.* «Алпомиш»

ТЎҚАЙЛИҚ 1 **тўқай** *с. мавҳ. от.*

2 Тўқай босган ер, тўқайзор, тўқай. — *Олдимда бир тўқайлик пайдо бўлиб қолди. Тўқайнинг ичида ёлғиз йўл бор экан,— деди Шум бола.* Ғ. Ғулом, Шум бола.

ТЎҚИЛЛАТИШМОҚ тўқиллатмоқ *фл. бирг. н. Чоллар ҳассаларини тўқиллатишиб келиб қолишди.*

ТЎҚИЛЛАТМОҚ Тўқ-тўқ овоз чиқармоқ. *У [Мўтилал] қўлтиқ таёғини тўқиллатиб вокзалдан чиқди. Мирмуҳсин, Мўтилал. Чол ҳали тиззасидаги маҳсини тўқиллатиб уриб қўяр, ҳали сув пуркар, ичида китобдаги гапларнинг мағзини чақар эди.* Ойбек, Улуғ йўл.

ТЎҚИЛМА *ад. айн.* тўқима. *Ҳаёли янги асарнинг тўқилмаси билан овора эди.* Ойбек, Навоий.

ТЎҚИЛМОҚ тўқимоқ *фл. мажҳ. н. Сунъий толадан тўқилган газмол. Новдадан тўқилган сават. Халқ ўртасида тўқилган афсона.* ▪ *Эртасига Исломхўжа ҳақида уйдирма гаплар, фисқ-фасодлар тўқилди.* Ж. Шарипов, Хоразм.

ТЎҚИМ 1 Жазлиқ ёки эгар остига қўйиладиган, одатда кигиздан қилинадиган от-улов абзали. *Кигиз тўқим. Эшакка — тўқим, одамга — либос.* Мақол. ▪ *«Оқтой»нинг устида эски олача кўрпачадан тўқим, суяк қоши учиб кетган эгар, қандайдир дарвоза халқаси илинган узанги.* Ҳ. Назир, Сўнмас чақмоқлар. *Соқи дарҳол Сариқ саманга якка тўқим солиб, жуғаналаб миниб чиқиб кетди.* «Бўтакўз». **Тўқим урмоқ** 1) от-уловга тўқим солмоқ; тўқимламоқ. *Тойга тўқим урмоқ;* 2) *кўчма* бирор нарса ўтказиб, миннатдор қилиб ёки бошқа бирор йўл билан ўзига тобе, қарам қилиб олмоқ. *Ер сизники деганимиз сизга тўқим урганимиз бўладими ҳали?* А. Қаҳҳор, Қўшчинор.

2 *диал.* Тандир ёки ўчоқнинг памат ёки матадан қилинган ёпиғи.

◆ **Тўқим табиат** ҳеч нарсанинг маъносига, фарқига бормайдиган, дили йўқ, дидсиз, бефаросат. *Кеча ҳалиги Холдор деган тўқим табиат бола севги ҳақида бемаза гап гапирди.* С. Мухтор, Туғилиш.

ТЎҚИМА 1 *сфт* Тўқиб ясалган, тўқилган. *Шавкат Зокир билан индамай кўришди-да, тўқима стулни четроққа суриб ўтирди.* П. Қодиров, Уч илдиз. *Тўқима шляпа кийган Раъно онасининг кўзига бошқача кўриниб кетди.* Ҳ. Назир, Чўл ҳавоси.

2 *от, махс.* Газмол, газлама. *Шойи тўқималар. Тўқималар выставкаси.*

3 *от, биол.* Ўзаро боғланган ва организмда белгили бир ҳаётий вазифани бажарадиган ҳужайралар бирикмаси. *Нерв тўқималари. Суяк тўқималари.*

4 *от, ад.* Бадиий асарнинг асосий мазмунини ва ундаги қаҳрамонларнинг характерини очиб берадиган, ўзаро узвий боғланган воқеа-ҳодисалар мажмуи, тўқилма, сюжет. ▪ *Уйғур постановкага халқ шоири — баёнчи ролини киритди, баёнчи ҳар бир кўриниш олдидан тингловчиларга воқеа-ҳодисалар, Фарҳоднинг саргузаштлари тўғрисида сўзлаб бериб, пьеса тўқимасини тўлдириб борди.* Ҳ. Носирова, Мен ўзбек қизиман.

5 *сфт* Йўқ ердан тўқиб, ўйлаб чиқарилган; уйдирма. *Тўқима гап. Тўқима образлар.*

ТЎҚИМАЧИ 1 Текстиль саноатининг ишчиси, мутахассиси.

2 Газмол тўқувчи ишчи ёки ҳунарманд.

3 *кўчма с. т.* Йўқ ердан гап тўқувчи, уйдирмачи. *Тўқимачи одам.* ▫ *Сўзлар худди тўқимачи шоирникидай қуйилиб, бири-бирини бежаб тушади.* Ойбек, Қуёш қораймас.

ТЎҚИМАЧИЛИҚ 1 **тўқимачи** 1, 2 *с. касб оти. Тўқимачиликни эгаллamoқ.*

2 Газмол тўқиш ва ишлаб чиқариш иши ва халқ хўжалигининг шу иш билан шуғулланадиган тармоғи. *Ўзбекистонда тўқимачиликнинг юзага келиши ва ривожланиши. Тўқимачилик саноати. Тўқимачилик комбинати.* ▫ *Меҳмонхона айни замонда дўконхона ҳам бўлиб, пойга томонида тўқимачилик дўкони.. бор эди.* Айний, Эсдаликлар.

3 *кўчма с. т.* Йўқ ердан гап тўқиш, ёлғон-яшиқларни уйдириш; уйдирмачилик. *Тўғонбек бу сўзлардаги кинояни тушунди. — Ундай тўқимачиликка берилманг,— деди.* Ойбек, Навоий.

ТЎҚИМЛАМОҚ От-уловга тўқим урмоқ, тўқим солмоқ. *Отни тўқимлаб минмоқ.* ▫ *Эшакнинг бирини тўқимлаб устига нон, сув идиши ва битта коса солинган хуржунни ортдилар.* Айний, Қуллар.

ТЎҚИМОҚ 1 Тўқима газмол ёки буюм ясамоқ, тайёрламоқ. *Чит тўқимоқ. Пайпоқ тўқимоқ. Замбил тўқимоқ. Тўқиган рўмол. Мулла билганин ўқир, бўзчи билганин тўқир.* Мақол. ▫ *Эликбоши майин тўқилган чакмонини ечди, тухумдай силлиқ ва оппоқ салласини олиб қозиққа илди.* Ойбек, Қутлуғ қон. *Ўзинг тўқиб кетган каттa саватда Тўлатиб шафтоли узиб чиқаман.* Ғ. Ғулом.

2 *кўчма* Йўқ ердан ўйлаб чиқармоқ; сўқмоқ, уйдирмоқ. *Гап тўқимоқ. Иғво тўқимоқ. Билган ўқир, билмаган тўқир.* Мақол. ▫ *Ҳаммаси бўлган гап-да. Бўлмаса, ёлғонни шундай тўқиб бўладими-а, ўртоқ Дўсматов?* П. Турсун, Ўқитувчи. *«Минг бир кеча»нинг Шаҳризодаси афсона тўқиб ўлимдан қутулиб қолгандай, Мухторхон ҳам юқоридаги сингари ривоятлар паноҳида омон юрибди.* Ҳ. Ғулом, Машъал.

3 *кўчма* Ижод этмоқ, ёзмоқ; басталамоқ. *Шеър тўқимоқ. Қўшиқ тўқимоқ.* ▫ *Сўзини ўзим ёзганман, оҳангини Анорхон тўқиди.* И. Раҳим, Ихлос. *Вой у чалган дуторни, тўқиган ғазалларни эшитсангиз!* М. Исмоилий, Фарғона т. о. *Санъаткор фақат қизиқчиликларнигина эмас, балки кичик кулгили ҳикоялар ҳам тўқирди.* Т. Обидов, Юсуфжон қизиқ.

ТЎҚИНИШ 1 **тўқинмоқ** *фл. иш оти. Дарҳол .. ярим газлик пичоғини қинидан ярим сугуриб чиқаради, дамига чироқнинг нури тўқиниши билан пичоқ ярқираб кетади.* А. Қодирий, Обид кетмон.

2 *айн.* **тўқнаш.** *Мен остонага қадам қўйганимда, унга тўқиниш келдим.*

3 *айн.* **тўқнашув** 2, 3. *Куролли тўқиниш. Автомобиллар тўқиниши. Забастовкачилар билан полиция ўртасидаги қонли тўқинишлар.* ▫ *Биринчи тўқинишда ўз лашкарбошиси ва тўпхонасини қўлдан берган амир яна ҳийла йўлини тутди.* Айний, Қуллар.

ТЎҚИНИШМОҚ 1 **тўқинмоқ** 1 *фл. бирг. н. Машиналар тўқиниши қаттиқ шикаст ебди.*

2 Тўқнаш келиб жанг қилмоқ, жангга кирмоқ. *Разведка душман дозорлари билан тўқиншди.*

ТЎҚИНМОҚ *кам қўлл.* 1 *айн.* **тўқнашмоқ.** *Автомашина трамвайга бориб тўқинди.* ▫ *Булутларнинг оҳистагина сайридан.. енгилгина бир изғирик ҳам юзга келиб тўқинар .. эди.* Л. Қодирий, Ўтган кунлар.

2 *кўчма* Тегмоқ, ботмоқ. *Қора Аҳмаднинг сўзлари Тантибойваччага қаттиқ тўқинди.* Ойбек, Қутлуғ қон.

ТЎҚИТМОҚ **тўқимоқ** 1 *фл. орт. н. Атлас тўқитмоқ. Ўзига пайпоқ тўқитмоқ.*

ТЎҚИТТИРМОҚ **тўқитмоқ** *фл. орт. н.*

ТЎҚИШМОҚ I **тўқимоқ** *фл. бирг. н. Қалпирлар пайпоқ тўқишяпти. Болалар янги шеър ва қўшиқ тўқишибди.*

ТЎҚИШМОҚ II *диал.* Тўқнашмоқ, учрашмоқ. *Туғу байроқ бир-бирига тўқишди энди.. Бир-бирига «не қиламиз?» дейишди энди.* «Хушкелди».

ТЎҚЛАМОҚ *кам қўлл.* Тўйдирмоқ, тўқ қилмоқ. *Йўлга қорнимизни тўқлаб чиқдик.*

◆ **Кўнгилни тўқламоқ** хотиржам қилмоқ, тинчитмоқ.

ТЎҚЛАНМОҚ **тўқламоқ** *фл. ўзл. н. Ёрилгунча тўқланмам, Тонг отгунча ухлолмам, Қилғум тоат тонг қадар. Шоҳид кўк юлдузлари.* Ҳамза.

ТЎҚЛАШМОҚ **тўқламоқ** *фл. бирг. н.*

ТЎҚЛИ Ургочи қўзи; қўзичоқ. *Бир кўчқор боши кетгунча неча тўқлининг бошини ейди.* Н. Сафаров, Ҳаёт мактаби. *Орқини семизга, қўзини тўқлига, тўқлини қўйга, кичикни каттага алмаштирганини биласизми? Биласиз!* Ш. Рашидов, Бўрондан кучли.

ТЎҚЛИК 1 **тўқ** 1 *с. белги оти. Қорининг тўқлиги. Рангининг тўқлиги. Бир очликнинг бир тўқлиги бор.* Мақол. ▫ *Тўқликдан, семизликдан, иссиқдан худди узоқ йўл юриб келган қўй сингари шоспада пўкиллаб ўтирган мингбошини самоварчининг дастёри тинчмай елпир эди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

2 Тўқ, фаровон турмуш. *Тўқлик, тўқликдан чиқар шўхлик.* Мақол. ▫ *Мен тириклик тўғрисида ўйлайман. Сенлар тўқликка шўхлик қиласанлар.* А. Қодирий, Меҳробдан чаён.

ТЎҚМОҚ 1 Дастаси ва уриладиган қисми кўпинча ёғочдан қилинадиган, босқонга ўхшаш асбоб. *Олчин тўқмоқ. Тунукасозлар тўқмоғи. Дурадгорлар тўқмоғи. Тўқмоқ билан пай титмоқ. Тиришганнинг тўқмоғи тошга чега қоқар.* Мақол. ▫ *Олахўжа махсум бошига қўқисдан тўқмоқ билан уригандай, гангиб қолди.* П. Турсун, Ўқитувчи. *Обиджон шу қадар хаёлга чўмиб кетадики, ҳатто маҳалласидаги дегрезлик, тунукасозлик дўконларидан чиқаётган тўқмоқлар овозини ҳам эшитмайди.* Ф. Жўраев, Обид Жалилов.

2 *махс.* Турли механизм ва қурилмаларнинг уриладиган, зарб берадиган қисми. *[Йўлдош] бугун куни билан трассага парма пшлари, бургу тўқмоқларини ташиб, ҳозиргина қайтиб келди.* А. Мухтор, Чинор.

3 *кўчма* Зарб, калтак. *Ёмон ўртоқ — ошга ўртоқ, бошга – тўқмоқ.* Мақол. *Яхшининг сўзи қаймоқ, ёмоннинг сўзи тўқмоқ.* Мақол. ▫ *– Оғир ботмасин-у,— деди Маҳбуба опа ошғига кўчиб,— гўдакка она парвариши етишмаётганлиги кўриниб турибди. Кўпчилик олдида уялянман. Тўғри сўзнинг тўқмоғи бор дегандай, бу дашном онага қаттиқ таъсир қилди.* Ҳ. Назир, Маёқ сари. *Уруш қурсин, қашиншига тирноғим ҳам қолмади, ҳаммасини Мекалай еди! Жабрнинг тўқмоғига тоқат йўқ.* Ойбек, Қутлуғ қон.

4 *қ. х.* Ғалла янчадиган босқонсимон ибтидоий асбоб.

ТЎҚМОҚЛАМОҚ Тўқмоқ билан урмоқ. *Тўқмоқлаб пай титмоқ. Тунукани тўқмоқлаб текисламоқ.* ▫ *— Икки чорак бугдойни тўқмоқлаб еганим учун,— деди Сафар,— «подшоҳлик ҳақини аниқлашдан бурун ўғирлаб ебсан» деб, мени қирқ-эллик қамчи урган амлокдор, ўз кўзим олдида бугдойимни ер билан яксон қилдирди.* Айний, Қуллар.

ТЎҚМОҚЛАНМОҚ **тўқмоқламоқ** *фл. мажҳ. н. Тўқмоқланган ғўшт.* ▫ *Суякларим майдалангандай, аъзойи баданим тўқмоқлангандай, оғир эди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

ТЎҚМОҚЛАТМОҚ **тўқмоқламоқ** *фл. орт. н.*

ТЎҚМОҚЛАШМОҚ **тўқмоқламоқ** *фл. бирг. н.*

ТЎҚНАШ Юзма-юз учрашув; тўқиниш. *Тор кўчада икки машина тўқнаш келди.* ▫ *Сидиқжон йўталиб ичкарига кирди ва икки қадам босмасдан Анзират холага тўқнаш келди.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор.

ТЎҚНАШИШ 1 **тўқнашмоқ** *фл. иш оти. Бу — оддий тўқнашиш эмас, икки ёш қалбнинг кўзлар орқали дардлашиши эди.* А. Муҳиддин, Ҳ. Тожибоев, Оташ қалбли қиз. *Бепоёндек кўринган ўрмон ҳам энди хавфсиз эмасди, кутилмаганда, душман аскарларига тўқнашиш мумкин.* Ойбек, Қуёш қораймас.

2 *кам қўлл.* Тўқиниш, тўқнашув. *Қонли тўқнашиш.*

ТЎҚНАШМОҚ 1 Юзма-юз учрашмоқ, тўқнаш, дуч келмоқ, йўлиқмоқ. *Давлатёр кўприкдан ўтмай, ариқдан ҳатлади, кутубхона эшиги олдида Саодатхон билан тўқнашди.* Н. Сафаров, Саодатнинг қиссаси. **Кўзлар тўқнашди** кўзлар бир-бирига тушди. *Тешабой*

ҳам айни назокат билан жавоб қилди, шунда икковининг кўзлари тўқнашди. М. Исмоилий, Фарғона т. о.

2 Икки томондан дуч келиб бир-бирига урилмоқ, тўқинмоқ. *Машиналар кўприк устида тўқнашиб шикастланди.*

3 Дуч келиб жанг қилмоқ, жангга киришмоқ. *Полкимиз гоҳ душман қисмлари билан ёнма-ён, гоҳ уларнинг олдида, гоҳ орқасида юрарди. Гоҳо тўқнашиб, қаттиқ жанглар қиларди.* И. Раҳим, Чин муҳаббат.

4 *кўчма* Зид келиб, зидлашиб ёки ихтилоф, низо ва ш. к. натижасида ўзаро жанжаллашмоқ, олишмоқ, курашмоқ, жанг қилмоқ. *Арзимаган нарсига тўқнашиб қолишибди.*

ТЎҚНАШТИРМОҚ тўқнашмоқ *фл. орт. н.* Рақибларни тўқнаштирмоқ. ▪ *Фотима мулойим кулимсираган кўзларини унинг [Элмуроднинг] кўзларига тўқнаштирди.* П. Турсун, Ўқитувчи.

ТЎҚНАШУВ 1 тўқнашмоқ *фл. иш оти.*

2 Икки томондан дуч келиб бир-бирига урилиш. *Автомобиллар тўқнашуви.*

3 Тўқнаш келган қисмлар, кучлар ўртасидаги жанг. *Қонли тўқнашувлар.* ▪ *Лондон кўчаларида король қўшинлари билан халқ оломони ўртасида қуролли тўқнашув бошланиб кетди.* «Янги тарих».

4 *кўчма* Ихтилоф, низо ва ш. к. натижасида юз берган олишув, кураш, жанг. *Синфий тўқнашувлар.* | Можаро, жанжал, олишув. *Шербек бу тўқнашувда тақдири ҳал бўлишини сезган эди. Шунинг учун ҳам, ўзини ҳимоя қилишга зўр бермаса ҳам, бўлган воқеаларни батафсил сўзлаб беришга ҳаракат қилди.* С. Анорбоев, Оқсой.

ТЎҚОЛ I 1 Шохи йўқ, шохсиз. *Тўқол сигир.*

2 *диал.* Қисқа, калта. *Тўқол ёлли от.*

ТЎҚОЛ II *тар.* Хотин устига олинган иккинчи хотин. *Бошлаб сиз мени ўз уйингизга олиб борасиз. Қани, чиндан ҳам хотинларингизнинг ўзлари озодликка чиқишини истамаётганмикин, кўрамиз. Айниқса, отасининг қарзи эвазига олган тўқолингиз.* С. Анорбоев, Меҳр.

ТЎҚОЧ *диал.* 1 Қатта бўғирсоқ.

2 Кулча нон. *Ўзбек ойим бўғирсоқ қовуртириш, толқон туйдириш, тўқоч ёпдириш билан машғул бўлди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

ТЎҚСАБО *тар.* Ўрта Осиё хонликларида: олий харбий мансабдлардан бири ва шу мансабга эга бўлган шахс. *— Итоат қилмаганларни,— деди Абдулла тўқсабо,— уриш, ўлдириш, бўри бўлиб қоринларини ёриш керак.* Айний, Қуллар.

ТЎҚСОН 1 *снқ сон* 90 рақами ва шу рақам билан ифодаланган сон, миқдор. *Тўқсондан ўнни айирмоқ. Тўқсон сўм пул. Тўқсон пуд буғдой.* ▪ *Тўққиз сўм оламан деб, тўқсон гап эшитдим.* Ойбек, Қутлуғ қон.

2 Қиш фаслининг 1 декабрдан 1 мартгача бўлган давридаги 90 куни. *Тўқсон кирди. Мевани тўқсонда суғорсанг, тўқсон ботмон ҳосил қилади.* ▪ *Кеча тўқсон чиқди; наврўз олам. Кўчат — келинларнинг тўйи бошланди.* Ғ. Ғулом. *— Богингга уннамадингми? — Ҳали вақт бор, токларни очсам, совуқ олиб қўядими, деб қўрқяпман. Тўқсоннинг изғирини ўтсин, деб турибман.* Ҳ. Шамс, Душман.

3 Тўқсон (эркаклар исми).

ТЎҚСОНИНЧИ *тартб сон* Тартиб ўрни 90 рақами билан белгиланган, 90 номерли. *Тўқсонинчи уй. Тўқсонинчи бет.*

ТЎҚСОНТА *дона сон* Тўқсон дона ёки нафар. *Тўқсонта одам. Тўқсонта нарса.*

ТЎҚ-ТЎҚ 1 тўқ I 3 *с. такр. Тўқ-тўқ кўсаклар.*

ТЎҚ-ТЎҚ II тўқ II *с. такр. Тўқ-тўқ оёқ товуши. Тўқ-тўқ қилмоқ.* ▪ *Кимдир тўқ-тўқ теша уриб, ишкомга поя кесяпти.* С. Аҳмад, Уфқ. *— Бу бош,— Ҳўжабеков бармоғи билан чаккасига тўқ-тўқ этказиб урди,— бевафо дунёда нималарни кўрмади, дейсиз.* С. Анорбоев, Оқсой.

ТЎҚУВ 1 тўқимоқ *фл. иш оти.*

2 Тўқимачилик иши; тўқиш. *Тўқув дўкони. Тўқувни ўрганмоқ.* ▪ *Моки қолибларидан резинкадек чўзилиб тортилган нозик ипак толалар тўқув машиналарига уланди.* Туйғун, Станоклар ёнида.

ТЎҚУВЧИ 1 тўқимоқ *фл. ш. оти.*

2 Тўқувчилик касбини эгаллаган киши; тўқимачи. *Шойи тўқувчи аёл.* ▪ *Тўқувчи ҳушёр, укувли бўлиши шарт.* М. Жўра, Қуёшдан нур эмганлар. *— Қандай мутахассисликка ўқийсизлар? — деб сўради Элмурод. — Тўқувчи мастерликка,— деди қиз.* П. Турсун, Ўқитувчи.

ТЎҚУВЧИЛИК тўқувчи 2 *с. касб оти. Тўқувчиликни ўрганмоқ. Тўқувчилик дастгоҳи.* ▪ *— Касбим тўқувчилик, Шокирбек,— деди уй эгаси.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. *— Аммо,— давом этди Гуландом,— бозор касодлигиданми, ё иши яхши унмаганлигиданми, дадам тўқувчиликдан ёлчимади.* Ойбек, Қутлуғ қон.

ТЎҚЧИЛИК Фаровон, тўқ ҳаёт, тўқинчилик, маъмурчилик. *Тўқчиликда яшамоқ. Кўпчилик қайда бўлса, тўқчилик шунда бўлар.* Мақол.

ТЎҚҚИЗ 1 *снқ сон* 9 рақами ва шу рақам билан ифодаланган сон, миқдор. *Тўққиздан учни айирмоқ. Тўққиз сўм пул. Тўққиз килограмм ёг.* ▪ *Душман кечгача тўққиз марта атака қилди ва ҳар сафар қақшатқич зарбага учрар .. эди.* А. Қаҳҳор, Олтин юлдуз.

2 *айн.* тўққиз-тўққиз. [*Ҳожар Тўлахонга:*] *Отанг юртнинг бири, қами беш юз жойдан тўққиз олиб тўн кийган.* Ҳамза, Паранжи сирлари. *Мен баҳузур ёзилиб ўтириб, тўй зиёфатларини едим, ҳамманинг олдига «тўққиз» улашилгандан кейин қайтдик.* М. Муҳаммаджонов, Турмуш уринишлари.

◆ **Тўққиз пул** ҳеч нарсага, бир пақирга арзимайди, арзимас. *Соғлигинг бўлмаса, бу давлатинг тўққиз пул. Тўққиз пулга қиймат одам.* **Тўққиз пулдек қилиб тушунтириб** (*ёки* **тугиб**) **бермоқ** жуда оддий қилиб тушунтириб бермоқ. *Ҳушёр савдогар учун элчининг бир имоси кифоя қилди, унга гапни тўққиз пулдек қилиб тугиб беришнинг ҳожати йўқ эди.* М. Осим, Элчилар.

ТЎҚҚИЗИНЧИ 1 *тартб сон* Тартиб ўрни 9 рақами билан белгиланган, 9 номерли. *Тўққизинчи уй. Тўққизинчи саҳифа. Тўққизинчи Май — Ғалаба куни.*

2 Қатта-кичик нарсаларнинг саккизинчидан катта, ўнинчидан кичик ўлчам номери. *Тўққизинчи калиш.*

ТЎҚҚИЗЛИК Тўққизта холи бор карта. *Типпоннинг тўққизлиги.*

ТЎҚҚИЗТА *дона сон* Тўққиз дона ёки нафар. *Тўққизта одам. Тўққизта китоб.*

ТЎҚҚИЗТЕПА *айн.* **себарга.**

ТЎҚҚИЗ-ТЎҚҚИЗ *этн.* Тўй маросимларда хотинларга патнисда улашиладиган, одатда, тўққиз хил нарсадан иборат тортиқ. *Хотинларга тўққиз-тўққиз тортилди. Тўққиз-тўққиздан кейин хотинлар тарқалишди.* ▪ *Латофат .. қўшни болаларини чақириб, аллақайси тўйдан тўққиз-тўққизданми, сочиқданми олиб келган жийда-майизни бериб, яна ўқитарди.* Шуҳрат, Шинелли йиллар.

ТЎҒИН Гилдиракнинг ташқи гардиши. *Арава тўғини. Тўғинга темир қоқмоқ.* ▪ [*Акбаралининг*] *дадаси ҳўл қайрағочни қўр аралаш кулга қўмиб тўғин эгар, кегай йўнар эди.* А. Мухтор, Чинор. *Ҳовли саҳнида тўғин эгадиган кунда қаққайиб турибди.* Ҳ. Нуъмон, А. Шораҳмедов, Ота.

ТЎҒНАЛМОҚ тўғнамоқ *фл. мажҳ. н. Туғмалари ўнг томонга тўғналадиган костюм. Кўкракка тўғналган орден.* ▪ [*Алиохун*] *бир неча минутдан сўнг туриб, кир, мой босган қатирма дўпписи ичига тўғналган игнани олди.* Ойбек, Қутлуғ қон.

ТЎҒНАМОҚ Санчиб ўтказиб маҳкамлаб қўймоқ, қадамоқ. *Кўкракка значок тўғнамоқ. Игнани ишпечга тўғнаб қўймоқ. Лентани сочга тўғнагич билан тўғнаб олмоқ.* | Солмоқ, тақмоқ. *Кўйлак туғмаларини тўғнамоқ.*

ТЎҒНАТМОҚ тўғнамоқ *фл. орт. н.*

ТЎҒНОҒИЧ Тўғнаш, қадаш, маҳкамлаш учун ишлатиладиган мослама (мас., бир учи тўмтоқ игна, ўткир учи уячасига тушиб маҳкамланадиган асбоб, сочга қадаладиган тутқич). *Дўппини тўғноғич билан тиззага тўғнаб тикмоқ. Лентани сочга тўғноғич билан тўғнаб қўймоқ. Сочни тўғноғич билан маҳкамламоқ.* ▪ *Мен кийинар эканман, шошар, қўлларим қалтирарди. Шу пайт туғмача узилиб кетди, уни қадаб олишга вақт зиқ, тўғноғич қадай десам, у ерга тушиб кетди.* Ҳ. Носирова, Мен ўзбек қизиман. | Тўғнаш вазифасини ҳам ўтай оладиган, одатда

кўкракка ёки ёқага тақиладиган зийнат буюми. *Олтин тўғноғич.*

ТЎҒОН 1 Сувни тўсиш, бўғиш учун хизмат қиладиган қурилма ёки иншоот. *Тупроқ тўғон. Беш тўғон. Тўғон боши. Тўғон қурмоқ (солмоқ).* ▪ *Ваҳобжон баҳор тошқинида сув олиб кетиб ҳалигача тузатилмаган канал тўғонини тузаттиришга бир ҳафтадан бери овора эди.* С. Аҳмад, Тоғ афсонаси. *Днепрдай азим дарё олдида бу нима деган гап, қаҳратон қишда, ўқ ёмғири остида сув кечганлар наҳотки шу кичик сойга тўғон сололмаса?* С. Аҳмад, Қадрдон далалар.

2 *кам қўлл.* Тўсиқ, ғов, тўғоноқ. *Тўғон бўлмоқ. Тўғри таёқ — балога тўғон.* Мақол. ▪ *Бизлар энди илгариги сен айтган гўл,— Чўпу хасдан ҳадик олиб қолатурган Батрак эмас, бўлолмайсан бизга тўғон.* Ғ. Ғулом.

3 Тўғон (*эркаклар исми*).

ТЎҒОНЛАМОҚ Тўғон қуриб, солиб тўсмоқ, бўғмоқ. *Дарёни тўғонламоқ.*

ТЎҒОНОҚ 1 Аравага ортилган юкни маҳкамловчи арқоннинг учига боғланадиган катта ёғоч илгак. *Бу ўтинкашларнинг баъзиларида бирор .. эшак бўлса ҳам, кўпчиликларида учига тўғоноқ боғланган бир арқон ва бир ўроқдан бошқа асбоблари йўқ эди.* Айний, Қуллар.

2 *кўчма* Бирор ишга, ҳаракатга тўсиқ, ғов бўлиб, тўсқинлик қилиб турган кимса, нарса. *Тўғоноқ бўлмоқ. Тўғоноқ солмоқ.* ▪ *Мен акушерка бўлиб бордим-у, лекин, бу ишни бажаришга руҳонийлар тўғоноқ бўлишди.* М. Алавия, Севинчларим. — *Ўзингни ҳам бригадирликка кўтарган Қодиров эди-ку! Энди сен миннатдор бўлиш ўрнига.. ёғимга тўғоноқ солмоқдасан,— деди Қодиров.* Ш. Рашидов, Бўрондан кучли.

ТЎҒРАЛМОҚ *тўғрамоқ фл. мажҳ. н. Тўғралган сабзи. Тўғралган нон.* ▪ — *Нонни тўғранг,— деди уста,— нон тўғралган шўрвадан ширин овқат бўлмаса керак.* Ш. Рашидов, Бўрондан кучли. *Пешанамни силагансан, Куймайман ўтга солса, Қилич солса тўғралмайман, Ўлмайман ўқ қадалса.* Ҳ. Олимжон.

ТЎҒРАМ Тўғралган, ушатилган нарсанинг ҳар бўлаги. *Бир тўғрам гўшт.* ▪ *Муқимий икки пиёла қанд чой билан икки тўғрам бўлка нондан еб, андак жонланди.* С. Абдулла, Қувғинда. *Алижон .. кабоб сихидан бир тўғрам серсел қайноқ гўштни оғзига солди.* Ҳ. Ғулом, Тошкентликлар.

ТЎҒРАМА Тўғралган, тўғрамча. *Тўғрама гўшт.* ‖ *Қозоқлар менинг олдимга тўғрама келтиришди.* О. Ҳусанов, Чўлда. **Тўғрама палов** гўштни тўғраб солиб пиширилган палов.

ТЎҒРАМОҚ Кесиб, синдириб майдаламоқ, ушатмоқ. *Қарам тўғрамоқ. Сабзи тўғрамоқ. Гўшт тўғрамоқ. Норин тўғрамоқ. Шўрвага нон тўғрамоқ.* ▪ *Хайри ҳафсала билан пиёзни майдалаб тўғрар эди.* Ш. Рашидов, Қудратли тўлқин. *Олим полвон лаганга тўғраб, тайёрлаб қўйилган қазини кафтида кўтарганча, яна Зуёдилланинг ёнига лапанглаб келди.* Ҳ. Ғулом, Машъал.— *Қани, нонга қарранг, мулла,— деди Олахўжа, патнисдаги нонни тўғраб.* П. Турсун, Ўқитувчи.

ТЎҒРАМЧА Тўғралган, тўғрама. *Тўғрамча гўшт.* ▪ *Умарали бир парча сур гўштни тўғрамча қилиб, масаллиқнинг устига қўйди-да, ошхонага қараб кетди.* Ойбек, Улуғ йўл. **Тўғрамча палов** *айн.* **тўғрама палов** *қ.* **тўғрама.**

ТЎҒРАТИЛМОҚ *тўғратмоқ фл. мажҳ. н. Катта ошга сабзи йирикроқ тўғратилади.*

ТЎҒРАТМОҚ *тўғрамоқ фл. орт. н. Қарамни майдалаб тўғратмоқ. Сабзи тўғратмоқ. Норин тўғратмоқ.*

ТЎҒРАШМОҚ *тўғрамоқ фл. бирг. н.*

ТЎҒРИ 1 Эгри эмас, қинғир ери йўқ; тик, адил. *Тўғри чизиқ. Тўғри сим. Тўғри ёғоч.* ▪ [*Кумушнинг*] *тўғри.. қоматига ердан бичиб олинган мудҳиш хотиннинг қўллари зўрға етди-да, «эсонмисиз, омонмисиз, пошша қиз» деб сўрашди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. *Эҳтиёт юзасидан* [*Йўлчи*] *тўғри йўлни қўйиб айланма йўллар билан намозгар вақтида Шоқосимникига* [*Гулнорни*] *бошлаб келди.* Ойбек, Қутлуғ қон. ‖ *Шимолдан Жанубга тўғри чўзилган бу кенг кўчанинг ўртасига тош ётқизилган.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. *Мирзакаримбойнинг ери охирида, баланд, тўғри ўсган, учлари бир-бирига туташган қатор тераклар жимгина титрайди.* Ойбек, Қутлуғ қон.

2 Хатодан холи, янглиши, нотўғри ери йўқ; бехато. *Тўғри жавоб. Тўғри фикр. Тўғри маслаҳат. Масалани ечишнинг тўғри йўли. Аслига тўғри нусха. Билмагандан билган яхши, тўғри ишни қилган яхши.* Мақол. ▪ — *Бир нарсага олдиндан ҳукм этиш тўғри эмас, Абдишукур,— салмоқлаб деди Мирзакаримбой.* Ойбек, Қутлуғ қон. ‖ *Бундай жойларда ҳамма вақт ҳам кўз билан тўғри чамалаб бўлмайди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. | *кўчма* Ҳақиқатдан иборат; чин, рост, ҳақ. *Тўғри ҳукм. Тўғри тил тош ёрар, эгри тил бош ёрар.* Мақол. *Тўғри сўзнинг тўқмоғи бор.* Мақол. ‖ *Бошингга қилич келса ҳам, тўғри сўзла!* Мақол. ▪ *Гапингиз тўғри, ўғлим. Бу жаҳонда Лениндай улуғ зот бўлган эмас.* П. Турсун, Ўқитувчи. *Тўғри гапим туққанимга ёқмайди деганлари бежиз эмас экан-да.* Н. Сафаров, Соҳиб чангал. *Ленин йўли йўл экан, Бу йўл тўла нур экан. Эркин, қувноқ яшашга, Энг тўғри йўл шул экан.* «Қўшиқлар». | Белгили талаб, қоида ва ш. к.га жавоб берадиган; қоидали. *Винтовкани тўғри ушлаш.* ‖ *Эгри кўчадан юрсанг ҳам тўғри юр.* Мақол. ▪ *Мен тўғри ўқий олмасам, тунов кундагидек куласиз.* А. Қодирий, Меҳробдан чаён.

3 Қувлик-шумлик, қинғирлик ва ш. к.ни билмайдиган; ҳалол, виждонли, инсофли. *Тўғри одам. Тўғри киши тили эгридан ор қилади.* Мақол. *Дили тўғрининг — тили тўғри.* Мақол. ‖ *Эгри озар, тўғри ўзар.* Мақол. ▪ *Суриштирсанг, ҳамма бой бир текисда инсофсиз. Тўғри одам бой бўлмайди, шекилли, ман ўзим шу фикрдаман.* Ойбек, Қутлуғ қон. | Хиёнат, фаҳш йўлига юрмайдиган, ахлоқли. *Тўғри хотин. Бизнинг кўзимизга совуқ кўринган қипчоқвачча Пормуҳаммаднинг эл учун қилиб турган тўғри хизматини мен ўз умримдаги Тошкент беклари орасида биринчи мартаба кўраман.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. *Оғайни, бизга тўғри тошингизни қўйсангиз бўлар эди.* Н. Сафаров, Ҳаёт мактаби.

4 Тўғридан-тўғри амалга ошириладиган, бўладиган; бевосита, воситасиз. *Тўғри сайловлар. Тўғри солиқлар.*

5 *мат.* Тўқсон даражага тенг (бурчак ҳақида). | Тўқсон даража бурчакли (геометрик шакллар, жисмлар ҳақида).

6 *кири с.* Дуруст, ҳақиқатан ҳам, дарҳақиқат. *Тўғри, жон ширин, ҳар ким ўз жонини аяйди, лекин одамнинг юрагида бошқаларга меҳр бўлиши керак.* Ойбек, Қутлуғ қон.

7 *рвш* Тўғридан-тўғри, тўппа-тўғри, тик, тикка. *Меҳмонлар тўғри бизникига тушди.* ▪ *Насияга бўлса ҳам гўштнинг лахим жойларидан еган яхши бўлар экан-у, кейин ҳақини тўлашни билмай гаранг бўлиб, кўчадан тўғри ўтолмай юрган ёмон экан.* П. Турсун, Ўқитувчи. | Алай-балай деб, ўйлаб, иккиланиб ўтирмасдан; тўппа-тўғри. — *Бу киши ҳидлаб ўтирмайди, тўғри ейди қўяди,— деди ва қойил қилганига ишониб, ҳаммадан баландроқ қаҳқаҳа урди.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор.

8 Қўшма феъллар таркибига киради. **Тўғри бўлмоқ** 1) тўғри шаклга, ҳолга келмоқ, тўғриланмоқ. *Йўл тўғри бўлди;* 2) ҳақиқат, чин, рост бўлмоқ. *Тўғри бўлса бу гаплар, Турмай қанот қоқайин. Бутун вужудим билан Бир сел каби оқайин!* Ғайратий; 3) ҳақ бўлмоқ, ҳаққоний, адолатли бўлмоқ. *Бу тўғрида раисимизни танқид қилиш бир томондан тўғри бўлса, иккинчи томондан тўғри эмас.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор; 4) инсофли, виждонли бўлмоқ, ҳалол бўлмоқ. *Тўғри бўлсанг ўсиб бориб, гул бўласан, эгри бўлсанг ўсиб бориб, кул бўласан.* Мақол. ▪ *Сен тўғри бўлганингда, бу таъналар нима эди менга!* Н. Сафаров, Ҳаёт мактаби; 5) рўпара бўлмоқ, юзма-юз келмоқ. *Бир маҳал Соли совуқ, икки букилиб, мингбошига тўғри бўлди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. **Тўғри қилмоқ** 1) тўғри шаклга, ҳолга келтирмоқ, тўғриламоқ. *Дарё ўзанини тўғри қилдик;* 2) тўғри иш қилмоқ. *Ўқишга кириб тўғри қилдинг;* 3) рўпара қилмоқ, тўғриламоқ. *Чатоқ ишларни менга тўғри қилаверинг.* ▪ *Ҳали ҳам сиз қуруқ қолмайсиз, умидим борки, сизни Вобкент қозилигига тўғри қилсам.* Айний, Қуллар. **Тўғри келмоқ** 1) мувофиқ, мос келмоқ. *Бу гап ҳақиқатга тў-*

ғри келмайди. Ақлга тўғри келмайдиган иш. Уйдаги гап бозорга тўғри келмайди. Мақол. ▪ *Қабул бўлмаган дуо учун мени гуноҳкор санайсизларми? Бу дуруст эмас, бу шариатга тўғри келмайди.* Айний, Қуллар; 2) лойиқ, монанд келмоқ. *Пальто бир номер катта, менга тўғри келмайди. Этик оёгимга тўғри келди;* 3) амалга ошмоқ, бўлмоқ. *Ҳамроев кечки овқатдан кейин бирпас чўзилмоқчи бўлган эди, тўғри келмади: нариги уй тўполон — болалар бир-бирини ёстиқ билан уриб ўйнаётибди.* А. Қаҳҳор, Айб кимда; 4) баравар, тенг келмоқ, бас келмоқ, бараварлашмоқ, тенглашмоқ. *— Ўғлим,— деб қичқирди кулиб дадаси,— кимники олди? — Тоҳир гупчакнинг жайрони. От боласи унга тўғри келмас экан.* Ойбек, Қутлуғ қон; 5) дуч келмоқ, тўқнаш келмоқ, учрашмоқ. *Тўғри келган киши билан саломлашмоқ.* ▪ *Икки томондан тешишга-ку тешамиз, тўғри келмай қолса нима бўлади?* М. Исмоилий, Фарғона т. о.; 6) бир вақтда юз бермоқ, бўлмоқ, қарама-қарши келмоқ. *Иккала тўй бир кунга тўғри келиб қолибди.* ▪ *Иш қилиб Абдулла поччамнинг зиёфатига тўғри келмасин.* Ойбек, Қутлуғ қон; 7) бирор иш қилишга мажбур бўлмоқ. [*Отабек*] *саройдан анча узоқлашган эди, қаршидан.. келувчи Раҳматни кўрди ва чор-ночор сўрашмоққа тўғри келди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

9 3-ш. эгалик ва ў.-п. к. аффикслари билан кўмакчи вазифасида қўлланади (қ. **тўғрида**).

ТЎҒРИДА 1 Сўзловчининг ёки сўзловчи кўзда тутган жойнинг қаршисида; қаршида, рўпарада. *Икки чеккада қатор дарахт, тўғрида катта бино.*

2 *(б. к. билан) кўм. вазифасида* Устида, хақда, хусусда. *Бу тўғрида сиз нима дейсиз. Гап шу тўғрида борар эди.* ▪ *Бой.. супага чиқиб Салимбойвачча узатган ёстиққа бемалол ёнбошлаб, қизи билан ҳар тўғрида гаплашмоққа уринди.* Ойбек, Қутлуғ қон. *Нима ва қайси тўғриларда сўзлашдилар, Отабек қипчоқларга қарши сўзламадими?* А. Қодирий, Ўтган кунлар. *Йўқ, йўқ, Иван Никитин, гапни чалғитма, гап фақат сенинг тўғрингда бораётир.* Ш. Рашидов, Бўрондан кучли.

ТЎҒРИДАН-ТЎҒРИ *рвш* 1 Тўппа-тўғри, бевосита. *Тўғридан-тўғри юқорига мурожаат қилмоқ.* ▪ *Халқ судьялари район (шаҳар) гражданлари томонидан умумий, тенг ва тўғридан-тўғри сайлов ҳуқуқи асосида.. сайланади.* «ЎзССР Конституцияси».

2 Гапни узоқдан олиб келмасдан, тафсилотларга берилиб ўтирмасдан, узоқ даромадсиз; тўппа-тўғри. *Тўғридан-тўғри асосий масалага ўтмоқ.* ▪ *У [Бўтабой], Сидиқжоннинг назарида, сўзни чўзмаслик ва тезроқ правленьенинг қарорини тасдиқлаш масаласига ўтиш учун гапни ўртасидан бошлади: ҳатто одатдагича «ўртоқлар» ҳам демасдан, тўғридан-тўғри.. правление тузган планни батафсил сўзлаб берди.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор.

ТЎҒРИЛАГИЧ Ўзгарувчан электр токини ўзгармас токка айлантирувчи асбоб, қурилма. *Симобли тўғрилагич.*

ТЎҒРИЛАМОҚ 1 Тўғри шаклга ёки ҳолга келтирмоқ, тўғри, адил, тик қилмоқ. *Симни тўғриламоқ. Дарё ўзанини тўғриламоқ. Эгилган ўқни тўғриламоқ. Эри битганни эл тўғрилайди.* Мақол. ▪ *— Дардингизга даво менда! — у қаддини тўғрилаб .. яна жилмайди.* Ойбек, Қутлуғ қон.

2 Хато, нуқсон ва ш. к.ни йўқотмоқ, тузатмоқ. *Имло хатоларини тўғриламоқ. Стилистик камчиликларини тўғриламоқ. Талаффузни тўғриламоқ.* ▪ *Гулнор айтганига пушаймон қилди, хатосини тўғрилаш учун сўзламоққа мажбур бўлди.* Ойбек, Қутлуғ қон. | Бузилган ерини тузатмоқ, тўғри ишлайдиган, юрадиган қилмоқ. *Соатни тўғриламоқ.*

3 Тегишли вазиятга келтирмоқ, тартибга солмоқ, тузатмоқ. *Ёқангни тўғрилаб ол. Қавушни тўғрилаб қўй.* ▪ *Анвар .. қизнинг юзидан ўпди ва унинг тўзғиган сочларини тўғрилаб ҳаётбахш кокилларнинг муаттар бўйини узоқ ҳидлади.* А. Қодирий, Меҳробдан чаён.

4 Бирор томонга қаратмоқ, йўналтирмоқ. *Прожекторларни самолётга тўғриламоқ.* ▪ *Чол у ёқ-бу ёқ суриб .. ўртадаги ходани хаёл қилинган ип йўлига тўғрилаб қўйди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. *Гулнор умрига эгов бўлди. Яна у Мирзакаримбой хонадонига бошлиқ бўлиб кеккайсин, ҳеч ким билан сўзлашмасин, туғсин, бойликнинг нишабини ўз томонига тўғрилаасин.* Ойбек, Қутлуғ қон. | Тўғрисига, рўпарасига келтирмоқ; рўпара, баҳамти қилмоқ. *У хаёл сураркан, кимнингдир қўли елкасига қўйилганини сезиб, дарҳол орқасига бурилди ва юзини-юзига тўғрилаб турган Лолани кўрди.* Ш. Рашидов, Бўрондан кучли. | Мос туширмоқ, мос келтирмоқ. *Биров ёшга тегади, биров.. бошқага. Худо юлдузингни ўшанга тўғрилаган экан, чорамиз йўқ.* Ойбек, Қутлуғ қон.

5 Етишмовчилигини йўқотмоқ, тўлдирмоқ, расо, бут, шай қилмоқ, ростламоқ, ўнгламоқ. *Рўзғорни тўғриламоқ.* ▪ *Қурбон ота елиб-югуриб, сал кунда, қишки ва ёзги қизил чойхонанинг кам-кўстини тўғрилаб олди.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор. *Биз-ку шу хабарни кутиб турган эдик. Шундай бўлгандан кейин, нон-понични тўғрилаб тўрмайсанми?* А. Қодирий, Меҳробдан чаён.

6 *с. т.* Эпини, иложини қилиб битирмоқ, юзага келтирмоқ, муҳайё қилмоқ; эплаштирмоқ. *Мушкул ишни тўғриламоқ. Бу ҳақда ташвиш қилманг, ўзимиз тўғрилаймиз.* ▪ *Ҳозир секретарнинг олдига тушгин, у ҳаммасини тўғрилаб беради.* Ойдин, Уялди шекилли, ерга қаради. | Бирор қоида, талаб ва ш. к.га жавоб берадиган ҳолга келтирмоқ. [*Майсара Нодирага:*] *Мен унга шариат томонларини тўғрилаб моқ учун қозини қийнаб, аъламларнинг гувоҳлиги билан уч талоқ қўйдиришни ўргатдим.* Ҳамза, Майсаранинг иши.

ТЎҒРИЛАНМОҚ тўғриламоқ *фл. ўзл. ва мажҳ. н. Йўл тўғриланди. Иш тўғриланди.* ▪ *Атрофдан милтиқларнинг оғзи полвонга тўғриланди.* А. Қаҳҳор, Кўр кўзнинг очилиши. *Гуломжон секин бошини кўтарди, Ҳаёт ҳам тўғриланиб ўтирди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. *Энди хаёлларни қўй, гўзал, Баланд эрур ёрингнинг қули. Тўғриланган зафар чоғига Москвадаги соатнинг мили!* Т. Тўла.

ТЎҒРИЛАТМОҚ тўғриламоқ *фл. орт. н.*

ТЎҒРИЛАШМОҚ тўғриламоқ *фл. бирг. н.*

ТЎҒРИЛИҚ тўғри 1—3 *с. белги отн. Йўлнинг тўғрилиги. Фикрнинг тўғрилиги. Тўғриликка ўлим йўқ.* Мақол. ▪ *Низомжон .. соддалигидан дадасига чап беролмасди.* С. Аҳмад, Уфқ. *Девор соат бирга занг урди. Ўрмонжон, бу соатнинг тўғрилигига шубҳаланди шекилли, ўз соатига қаради.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор.

ТЎҒРИЛИҚЧА *рвш* 1 Очиқ, ошкор. *Элмурод.. тўғриликча тўйиб овқат ейишга ҳам ҳақсиз эди.* П. Турсун, Ўқитувчи.

2 Беғараз, очиқ кўнгиллилик билан, яхшиликча. *Мен ундан тўғриликча сўраган эдим, эгриликка олди. Уларнинг ундай-бундай сўзлари бўлмаган, тўғриликча келиб кетган эдилар.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

ТЎҒРИСИ 1 Иш, гап, нарса, одам ва ш. к.нинг тўғри деб ҳисобланадиган. *Ишнинг тўғриси шу. Одамнинг тўғриси экансиз. Туянинг бувраси яхши, сўзнинг тўғриси яхши.* Мақол. ▪ *Қани, хўш, тўғриси қанақа бўлар экан?* П. Турсун, Ўқитувчи.

2 *кирш с.* Гапнинг очиғи; очиғини айтганда, сўзнинг рости. *Тўғриси, мен сизни ҳозиргача унча яхши билмайман.* ▪ *У севиб, севимли бўлганидан мамнун эди, бахтиёр эди. Энди у шу кунгача ҳеч кимни севолмаганидан, тўғриси, севмаганидан ажабланарди.* Шуҳрат, Шипелли йиллар. **Тўғрисини айтсам** (ёки **айтганда**) *айт.* **тўғриси** 2. *Тўғрисини айтганда, хато ўзингиздан ўтган.* ▪ *Мен тўғрисини айтсам, бу гапларнинг ҳаммасига сиз сабаб бўлмоқдасиз, эр!* Л. Қодирий, Ўтган кунлар.

ТЎҒРИСИДА 1 Қаршисида, рўпарасида. *Ичкарида, дарвозанинг тўғрисида узун кетган олди очиқ бостирма.* А. Мухтор, Опа-сингиллар.

2 *кўм. (б. к. билан)* Устида, ҳақида, хусусида. *Гап пахта тўғрисида борарди. Меҳнат тўғрисида чиқарилган қонун.*

3 *кўм. (б. к. билан)* Хусусдан, жиҳатдан. *Молхона ҳам ем-хашак тўғрисида қийинчилик чиққани учун умумлаштирилган ҳайвонларни вақтинча*

эгаларига топшириб қўйиш маслаҳат топилди. Айний, Қуллар.

ТЎҒРИСИДАГИ 1 Қаршисидаги, рўпарасидаги. *Боғ қаршисидаги уй.* ▫ *Дўллар тўғрисидаги бешинчи чироқ титраб-титраб ун гарди ўтиргаи кичкина шишасидан хира, кучсиз нур сочиб турарди.* А. Қодирий, Обид кетмон.

2 Устидаги, ҳақидаги, хусусидаги. *Эшоннинг «жилов» тўғрисидаги фикри Элмуроднинг ғазабини келтирди.* П. Турсун, Ўқитувчи. *Қоратойнинг юрагидаги газаб тўлқини, Йўлчи ва қиз тақдири тўғрисидаги ташвиш ишлашга имкон бермади.* Ойбек, Қутлуғ қон.

ТЎҒРИСИДАН 1 Қаршисидан, рўпарасидан. *Ўтинкашларнинг .. бошлари тўғрисидан отилган бир яшин уларни жуда ҳам қўрқитди.* Айний, Қуллар.

2 *кўм., с. т. (б. к. билан)* Жиҳатидан, хусусидан. *Пул тўғрисидан бир оз қийналиб турибмиз.*

У

У I Ўзбек алфавитининг йигирма биринчи ҳарфи ва шу ҳарфнинг номи.

У II (*ж. к.* унга, *ў.-п. к.* унда, *ч. к.* ундан) 1 *кўр. олмш* 3-ш. бирл. Қимса ёки нарса номи ўрнида ишлатиладиган сўз. *У мендан бир ёш катта. Ундан ёшлар ўрнак олишади.* ▫ *У кетгандан кейин, Сидиқжон шу ернинг ўзида чўкка тушди.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор. *Мана бошқарма бўлимида уни* [*Искандаровни*] *роса қизартиришди.* С. Аҳмад, Бош огриги.— *Сизлар топган эрга тегмайман, ундан кўра ўлим яхши менга,— қатъий жавоб берди Гулнор.* Ойбек, Қутлуғ қон.

2 *кўрс. олмш.* Сўзловчидан паридаги ёки узоқдаги кимса, нарсани кўрсатиш учун қўлланади. *Бу китобни эмас, у китобни беринг. У йигитни танийсанми? Дарёнинг у ёғи.* ▫ *У ерда нима кўп — паст-баландлик.* Шуҳрат, Олтин зангламас. | Бир қанча ёки бир-бирига қарама-қарши жойлашган ёки таққосланаётган нарсалардан бирини кўрсатиш учун «нариги», «наригиси» маъносида қўлланади. *Кўчанинг у бетидан бу бетига ўтмоқ. Ўрмоннинг у томонида кўл бор. Бу яхшими, у яхшими? Бу бошқа, у бошқа.* ▫ *Мен ана у сўқмоқдан юрсам ҳам бўлади.* А. Қаҳҳор, Хотинлар. | Вақт билдирувчи сўзлар олдида келиб, нисбатан аввалги, илгариги конкрет воқеликка ишора қилиш учун қўлланади; ўша. *У қорли, совуқ кун Йўлчи учун умрининг энг мазмунли, энг рангли, энг гўзал куни эди.* Ойбек, Қутлуғ қон. **У дунё** диний қарашларга кўра ўлимдан кейинги «ҳаёт», руҳлар яшайдиган жой. *Тақдирга шукур қил, номусли камбағал бўл. У дунёда фойдасини биласан.* Ойбек, Қутлуғ қон. **У дунё-ю бу дунё** қ. дунё 8. **Бошини** (*ёки ўзини*) **у ёққа урмоқ, бу ёққа урмоқ** ўзини минг алфозга солмоқ, астойдил уринмоқ. [*Мирзакаримбой:*] *Бошни у ёққа урдим, бу ёққа урдим, ахир бир эвини топдим, жиян.* Ойбек, Қутлуғ қон. **У ёқда турсин** қ. **турмоқ.** *Очилиш у ёқда турсин, очиқ хотинларнинг юзини ҳам кўрмайман, деб онт ичганман.* А. Қаҳҳор, Майиз емаган хотин.

◇ **Ё у ёқлик, ё бу ёқлик қилмоқ** масалани ҳал қилмоқ, ишни бир ёқлик қилмоқ, ажрим қилмоқ. **У деди, бу деди** (*ёки* **у қилди, бу қилди**) турли тадбирларни қўллаб кўрди. *У қилди, бу қилди, дафтарчаларни йиғиштириб олди ва келган пулни киши билмас ўмараверди.* «Муштум», 1967, № 7. **У ёқда қолиб** ёддан кўтарилиб, эсдан чиқиб, унутилиб. *Канизак .. кўзи жиққа ёшга тўлди-ю, узр у ёқда қолиб, ҳасратга тушиб кетди.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор. **У ёғини суриштирсанг** аниғини билмоқчи бўлсанг, очиғини айтганда, аслида. *У ёғини суриштирсанг, қишлоқда ҳамманинг рўзғори танг.* Ойбек, Қутлуғ қон. **Уни қўй, буни қўй** *с. т.* бошқа гапларни қўятур, асосий масалага жавоб бер. *Уни қўй, буни қўй, қачон бизникига келасан?*

-У (*унли товушлардан кейин* **-ю**) 1 *боғл.* Тенг ҳуқуқли икки сўз ёки гап бўлагини ўзаро боғлаб, «ва» маъносида қўлланади. *Еру кўк. Ёшу қари. Кечаю кундуз. Тўқсон бешу ўндан уч процент.* ▫ *Қир-адирда ўтлар менинг қўю қўзим.* Ислом шоир.

2 *биркт. юкл.* Феълларга қўшилиб, иш-ҳаракатнинг бажарилишидаги тезликни англатади. *Лип этиб бир кўриндию ғойиб бўлди. Келдию кетди.*

УБОРЩИЦА [*р* уборщица] Бино ичида озодалик ва саранжомликни сақлаш, супуриш-сидириш ишлари билан шуғулланувчи ишчи аёл. *Малоҳатхон.. эрининг қаршилигига қарамай, район советига уборщица бўлиб кирган экан.* А. Қаҳҳор, Жоҳифон.

У-БУ *нооним олмш* 1 Ҳар хил, турли нарсалар. *Тахта ва ғиштлар устига у-бу ёпдилар.* А. Мухтор, Она-сингиллар. *Топган-тутганига у-бу олиб ўйнашларига беради.* И. Акрам, Адолат.

2 Аниқ мавзуи бўлмаган, шунчалик айтиладиган гаплар, сўзлар. *Сидиқжон .. болага қараб у-бу деб турган бўлса ҳам, кўзи ва бутун диққати Шарофатда эди.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор.

◇ **Унга-бунга** *с. т.* дуч келган одамга, ҳар кимга. *Унга-бунга ҳасрат қилаверма.* ▫ [*Қовоқ девона*] *келиб яна бир коса чойни ичди ва унга-бунга қовоғи тўғрисида илтимос қилиб қаради.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. **Ундан-бундан** *с. т.* 1) дуч келган кишидан, ҳар кимдан. *Ундан-бундан суриштирмоқ;* 2) турли нарсадан, ҳар нарсадан. *Ундан-бундан еб ўтиринг;* 3) ҳар тўғрида. *Ундан-бундан гаплашиб ўтирдик.* ▫ *Ёрмат Йўлчи билан ёнма-ён юриб, эски таниш каби ундан-бундан сўзлашиб борди.* Ойбек, Қутлуғ қон.

УВ *тақл. с.* Ит, бўри каби ҳайвонларнинг чўзиқ овоз чиқариши, улиши ҳақида. *Ув .. деб келар бўри овози.* С. Жўра. | Ит, бўри ва ш. к.нинг увлаганига ўхшаш овоз. *Тўсиндан даҳшатли ув билан гирдибод қуюн уларни ўради.* Ойбек, О. в. шабадалар. **Ув солмоқ** (*ёки* **тортмоқ**) 1) чўзиқ овоз билан увилламоқ, улимоқ (бўри, ит ва ш. к. ҳақида). *Овул тинч, гоҳо-гоҳо узоқда Аллонбий қўраси томонда бўри ув тортарди.* А. Мухтор, Қорақалпоқ қиссаси; 2) ит, бўри ва ш. к.нинг увлаганига ўхшаш овоз ҳосил қилмоқ. *Гоҳ қутуриб ув солар бўрон.* З. Обидов; 3) йиғлаганда чўзиқ овоз чиқармоқ, ўкирмоқ. *Хадича буви ҳам ув тортиб йиғлади.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

УВА Тоғ ёнбағирларидаги чети қиялаб кўтарилган чуқурлик, паст текислик; водий. *Гўё табиат қирлар, адирлар ва уваларга ям-яшил гилам қўйгандай.* А. Отаметов, Бири бирига шоирд. *Қаршидаги улуғвор тоғлар, уваларни тамоша қилиб, .. аравада лиқиллаб ланж бораман.* Ойбек, Болалик. *Чирчиқ увасига қўнган шаҳарда Қуёш .. олтин жомакорин ечар кечкурун.* Шайхзода.

УВАДА 1 Эски, ифлос пахта. *Мен совуқдан сақланиш учун увадаси оқиб ётган кўрпа-тўшакларга ўралиб олар эдим.* Ҳ. Турсунқулов, Ҳаётим қиссаси. *Қайга борманг, қишлоқ харобa, деҳқон тўнгичнинг увадаси чиққан.* С. Абдулла, Мавлоно Муқимий.

2 Эскириб, ситилиб, йиртилиб дабдала бўлган кийим-кечак; латта-путта, эски-туски. *Чувиндиларга ўралган Лаъли увадага ўралган гўдагини қучоқлаб, .. пўстак устида ўтирарди.* Ҳ. Ғулом, Машъал. *Кундуз куни увадамни кўтариб юришга уялганимдан шанба куни қоронғилатиб, «Беклар беги» мадрасасига кўчиб келдим.* М. Муҳаммаджонов, Турмуш уринишлари. || *Шундай аёллар бўладики, улар увада кийимли содда чўпонни шаҳзодаларга алишмайдилар.* Ойбек, Навоий. | Увадага ўхшаш, парча-пурча. *Ранги ўчган осмонга увада булутлар қувшиб чиқа бошлади.* Ў. Ҳошимов, Чўл ҳавоси.

3 *кўчма.* Жулдур кийимли; ниҳоят камбағал; қашшоқ. *Бу ерда халта-хулта кўтарган косиблар, эркак-хотин: ҳар хил увада қашшоқ лиқ-лиқ.* Ойбек, Қутлуғ қон.

УВАДАЛАНМОҚ Эскириб, титилиб, парча-пурча бўлиб кетмоқ. *Қоратой икки томондан очиқ бўғотлари увадаланган .. ишхонада .. темир парчасини болға билан гурс-гурс урар, яссилар, чўзар, қайирар эди.* Ойбек, Қутлуғ қон.

УВАДАЧИ *айн.* эскифуруш.

УВАДА-ЧУВАДА Эски, йиртиқ, титилиб, парча-пурча бўлиб кетган нарсалар. *Увада-чувадаларни ёқиб юбормоқ.* || *Увада-чувада нарсалар.*

УВАЛАМОҚ 1 Майда қисмларга бўлмоқ, майдаламоқ, ушатмоқ. *Қесакни*

уваламоқ. Нонни уваламоқ. ▣ *Қум-кесакдан кўп бемадор қиргоқни [пўртана] ўпирарди, уваларди.* Ғ. Ғулом.

2 Бошоқ, сўта ва ш. к.даги доналарни уқалаб ажратиб олмоқ. *Жўхорини уваламоқ. Анорни уваламоқ.*

УВАЛАНМОҚ уваламоқ *фл. мажҳ. ва ўзл. н. Бир қоп жўхори уваланди.*

УВАЛАНУВЧАН Майда бўлакларга бўлиниб кетадиган, тез уваланадиган; мўрт. *Уваланувчан ғишт.*

УВАЛАТМОҚ уваламоқ *фл. орт. н. Жўхори увалатмоқ.* ▣ *Уватларни увалатиб, .. Большевикнинг коллектив учинчи қўши чиқди.* Ғ. Ғулом.

УВАЛАШМОҚ уваламоқ *фл. бирг. н.*

УВАЛИ-ЖУВАЛИ Кўп фарзандли, невара-чеварали. *Икки ёшнинг муҳаббатли, ували-жували бўлишларига дуо қилишгач, совчиларга заррин тўнлар кийдирилди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. *Буви .. уй соҳиби Ўтапнинг серфарзанд, ували-жували бўлишига истак билдирди.* Ҳ. Ғулом, Машъал.

УВАЛЛО *рош, с. т.* Астойдил уриниб, зўр бериб; астойдил, роса. *Шошиб қолганидан, увалло уринишига қарамай, пальтосининг енгини тополмасди.* С. Абдуқаҳҳор, Қўзлар.

УВАЛМОҚ Майда бўлакчаларга бўлинмоқ; ушалиб кетмоқ, уваланмоқ. *Бўр увалиб кетди.*

УВАТ *қ. х.* Дала ёки экин майдони ичида, қиргоқларида қолдирилган бўш ер, тор йўл; марза. *Бороналашни бошлашдан илгари уватлар текисланади.* О. Тиловбердиев, Парвоз. *Уватлар, марзалар йўқотилди. Шу ҳисобга тўла гектарлар бўлишига эришилди.* А. Эргашев, Юксалиш йўлидан. *Зовурнинг нариги томонида бир тўда колхозчилар ват бузиб ер текисламоқдалар.* С. Маҳкамов, Гулистон.

УВАТИЛМОҚ уватмоқ *фл. мажҳ. н.*

УВАТИШМОҚ уватмоқ *фл. бирг. н.*

УВАТМОҚ *айн.* **уваламоқ.**

УВВОС Ўкириб йиғлаш; баланд овозли йиғи. *Куни билан Осим аканинг ҳовлисидан қий-чув, уввос кўтарилиб турди.* И. Қаландаров, Шохидамас, баргида. **Уввос солмоқ** (*ёки* **тортмоқ**) Ўкириб йиғламоқ. *Бечора она чидолмади, қабрни қучоқлаб уввос тортди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

УВЕРТЮРА [*р<фр*] *муз.* 1 Опера, балет, кинофильм ва ш. к.нинг музикали муқаддимаси. *Кўп ўтмай фрак кийган дирижёр ўз ўрнига чиқди-ю, «Боғчасарай фонтани»нинг увертюраси бошланди.* П. Қодиров, Уч илдиз. *Симфоник оркестр опера бошланиши олдидан чалинадиган увертюрани ... ижро этади.* Ҳ. Носирова, Опера ҳақида айрим тушунчалар.

2 Оркестр ижро этадиган концертга оид соната формасидаги асар. *Глинканинг испанча увертюраси. Концерт увертюраси.*

УВИЛЛАМОҚ 1 Босиқ, чўзиқ овоз чиқармоқ; ув тортмоқ. *Бўри увиллади. Ит увиллади.* ▣ *Аллақандай бир тўда ит тўлқинга қариш увилламоқда.* Ғ. Ғулом. *Шамол гоҳ оч бўридай увиллар .. эди.* А. Қаҳҳор, Даҳшат. [*Аҳмаджон:*] *Устимиздан увиллаб ўтган снарядлар дам олдимизда, дам орқамизда портларди.* Л. Мухтор, Давр менинг тақдиримда.

2 Ув тортиб йиғламоқ, ўкирмоқ.

УВИЛЛАШМОҚ увилламоқ *фл. бирг. н.*

УВЛАМОҚ *айн.* **увилламоқ.** *Увлаб йиғламоқ.* ▣ *Увлаб қолди бир тўда оч, мальун бўрилар.* Гайратий. *Туни билан бўлган ғазабли бўкиришлар, хунук алаҳлашлар, йиртқичдай увлаб йиғлашлар тинди.* А. Мухтор, Опа-сингиллар. *Ҳайқирса, увласа, ҳар тонгда бир донг бор, бонг урса довуллар.* Ғ. Ғулом.

УВЛАШМОҚ увламоқ *фл. бирг. н. Бўрилар увлашди.*

УВОЛ [*а* увор] 1 Айб, гуноҳ. *Ёшгина эмадиган чақалоқни бўлмаганда ҳам майли эди, унга қўл тегизмоқ увол!* И.Акрам, Адолат. *Битта трактор фалон пул туради .. Ҳа деб қисмини ўзгартираверииш — увол.* Ҳ. Назир, Маёқ сари. *— Бўйнинг чўзилмагур,— дейди калпир,— нонни отдинг-а, увол.* Ойбек, Болалик. **Уволи тутмоқ** *ёки* **уволига қолмоқ** ножўя иш ёки ҳаракатнинг айбдори бўлмоқ; зомин бўлмоқ; жазосини тортмоқ. *Ўқишини жувонмарг қилсак, уволига қоламиз.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

2 Фойдасиз ёки бевақт йўқ бўлиш, йўқолиш; нест-нобуд. *Гилосдай бир лабдан бўса олгунча, Баъзан бир йигитлик кетади увол.* Ғ. Ғулом. *Хоҳишларинг бўлмасин увол!* Ҳ. Олимжон.

3 *кўчма* Бировга озор бермайдиган, зиён етказмайдиган; ювош, заиф. [*Акрам:*] *Ие, ҳали сутдан оқ, мусичадек уволман денг?* О. Ёқубов, Айтсам тилим куяди, айтмасам — дилим. ‖ *Боя чумолидек увол кўринган қиздек йигит энди кийикдек ел қувиб учиб борарди.* С. Аҳмад, Чўл бургути.

4 Оғир, қийин, аянчли. *Жўжабирдек жон, болаларига увол бўлди.* Н. Сафаров, Уйғониш. ‖ *Оёқ-қўли бутун бўла туриб, чумчуқдан баттар увол яшайдиган одамлар ҳам бор.* С. Аҳмад, Қадрдон далалар.

УВОҚ 1 Уватилган парсанинг кичик бир бўлаги; кичик бўлак; ушоқ. *Зокир .. бостон пиджагининг енгига ёпишган нон увоғини чертиб ташлади.* П. Қодиров, Уч илдиз. *Шокир ака қўлидаги чимни эзиб кўрсатар экан, увоқлари шувуллаб ерга тўкилди.* Туйғун, Йўлдош аканн эслаб.

2 *кўчма* Жуссаси кичик, майда. [*Шербек:*] *Қорамол билан увоқ молга бу ерда тўплайдиган ем-хашагимиз бемалол.* С. Анорбоев, Оқсой. *Бундай мураккаб машинани мендек увоққина бир қиз бошқаришини қаёқдан билар эди улар.* Н. Сафаров, Узоқни кўзлаган қиз. *У Дилбархон тасаввур қилганидек йўғон барваста эмас, балки 55 ёшлардаги увоққина одам эди.* Ҳ. Тўхтабоев, Садоқат.

УВОҚЛАМОҚ *айн.* **уваламоқ** 1. *Жувон нонни увоқлаб, қанд билан латтага тугиб, сувга чайқагандан сўнг, гўдак оғзига тутади.* С. Азимов, Оппоқ тонг қўшиғи.

УВОҚЛАНМОҚ увоқламоқ *фл. ўзл. ва мажҳ. н. Сағир-кабирларга ажратилса, тоғ ҳам увоқланади.* Ойбек, Қутлуғ қон.

УВОҚЛАТМОҚ увоқламоқ *фл. орт. н.*

УВОҚЛАШМОҚ увоқламоқ *фл. бирг. н.*

УВРА *айн.* **угра.**

УВУЛДИРИҚ Балиқ тухумчалари, уруғи; икра.

УВУН-ТЎДА 1 Эски, чирик, йиртиқ нарсалар; эски-тускилар. *Увун-тўдаларнинг орасида, хонақонинг бир бурчагида тонг оттирдим.* Ғ. Ғулом, Шум бола.

2 Бетартиб, пала-партиш; йиғиштирилмаган. *Увун-тўда ҳовли.* ▣ *Уйнинг эшиги ланг очиқ эди. Нарсалар увун-тўда бўлиб ётибди.* Ш. Ғуломов, Ёрқин уфқлар.

УВУШМОҚ 1 Баданда қоннинг юришмай қолиши натижасида қарахт бўлиб қолиб, қимирлатганда игна санчилгандай жимирлаб оғримоқ (кўпинча қўл ва оёқ ҳақида). *Ўнг қўлим увушиб қолди.* ▣ [*Баҳшилла ҳожи*] *увушган оёғини қўли билан ишқалаб, оқсай-оқсай меҳмонхонага кирди.* М. Осим, Элчилар. | Сезиш хусусиятини йўқотиб, қотганга ўхшаб қолмоқ; қарахт бўлмоқ. *Сув шу қадар совуқ эдики, у [Санаев] қирғоққа чиқиб олганда бадани увушиб кесакдек жонсиз бўлиб қолди.* Н. Сафаров, Тилсимчилар. *— Госпиталда кўп ётиб оёқларим увушиб қолибди,— деди у ўзининг азобланаётганини сездирмасликка уриниб.* А. Убайдуллаев, Қопли издан.

2 Безгак тутгандек совқотиб, ҳолсизлик сезмоқ, жунжимоқ. *Иккинчи гал «касал эдим, баданим увушиб турибди» дедим.* Ғ. Ғулом, Тирилган мурда. *Сандий уни орқасидан кўриб қолди ва шу ондаёқ бу одам унутаёзган дўсти — Эҳсон эканини билди-да, негадир ҳамма ёғи увушиб кетди.* А. Қаҳҳор, Сароб.

◈ **Юраги увушди** кўпгилсиз бир нарсани сезиб, ўзини ёмон ҳис қилди; қаттиқ қўрқди. *— Юрагим увушяпти — бирор нарса бўлганга ўхшайди,— деди Рихси хола.* Б. Раҳмонов, Олтин одамлар.

УГЛЕВОДЛАР Ўсимлик ва жониворлар ҳаёти учун зарур бўлган, углерод, кислород ва водороддан таркиб топган органик бирикмалар группаси.

УГЛЕВОДОРОДЛАР Углерод ва водороддан таркиб топган органик бирикмалар группаси.

УГЛЕРОД [*р*] Ҳамма органик моддаларнинг энг муҳим таркибий қисми бўлган химиявий элемент. *Углерод хлорид.*

УГРА 1 Юпқа ёйилиб, узун ва майда қилиб кесилган хамир. *Угра оши. Угра*

кесмоқ. ▪ *Зиёдахон шитоб билан угра кесар экан, унга [Сидиқжонга] бир қараб қўйди.* А. Қаҳҳор, Кўшчинор.

2 Шундай хамирдан тайёрланган суюқ ош. *Бозордан қайтишга тайёрланган овқат серқатиқ угра экан.* Ш. Ризо, Қор ёғди, излар босилди. ‖ *Уста Абдуллажон келтирган бир коса серқатиқ угра ошидан икки-уч қошиқ ичиб, қайтариб берди.* О. Ёқубов, Видо.

УД [*а*] Учбурчак шаклидаги кўп торли, чертиб чалинадиган музика асбоби. *Уд чалмоқ.*

УДАЙЧИ *айн.* **худайчи.** *Анвар бугунги нома ва аризаларни йиғиштириб удайчига топширди.* А. Қодирий, Меҳробдан чаён.

УДАРНИК I [*р*] Отиш қуроли затворининг ўқ капсюлини уриб чақадиган, ўт олдирадиган учли қисми, учи. *Затвор ударниги. Ударник чақалаган пистон.*

УДАРНИК II [*р*] Иш нормасини ортиғи билан бажарадиган илғор ишчи; зарбдор. *Ударник ишчи.*

УДДА [*а*] Бирор ишни бажара олиш, ўринлатиш; амалга ошириш, эплаш. *Бу нозик вазифанинг уддасини сизга ҳавола этмоқчимиз.* Ойбек, Навоий. **Удда қилмоқ** *ёки* **уддасидан чиқмоқ** бажара олмоқ, ўринлатмоқ; эплай олмоқ, эпламоқ. *Майли, ишни ҳам, ўқишни ҳам удда қиламан десанг, боравер.* Ҳ. Назир, Сўнмас чақмоқлар. *Бригадамиз унча катта ва кучли бўлмаса ҳам, барча ишнинг уддасидан чиқамиз, ишонаверинг!* Ш. Рашидов, Бўрондан кучли.

УДДАБУРО [*а*+*ф-т*] Ҳар ишни удда қила оладиган, эплай оладиган; эпчил, абжир, тадбиркор. *Уддабуро аёл.* ▪ *Йириклашаётган колхозга уддабуро раис керак эди.* Н. Юсуфий, Фарғона шўх кулади. *Нуъмонжон моҳир мастер, яхши бригадиргина эмас, балки уддабуро ташкилотчи ҳамдир.* Н. Ёқубов, Қалб кўзи билан.

УДДАБУРОЛИК **уддабуро** *с. белги оти. Хоразм пахтакорлари табиат инжиқликларини ўз меҳнатлари, иродалари, уддабуроликлари туфайли енгдилар.* «Қ. Ўзбекистон», 1962, 10 ноябрь.

УДДАЛАМОҚ Бирор ишни бажара олмоқ, ўринлатмоқ, удда қилмоқ. *[Лейтенант] қадам ташлашини кузатиб турар, сал буздими, таққа тўхтатар, шуни ҳам уддаламагани учун, тергай бошлар эди.* Шуҳрат, Шинелли йиллар.

УДДАЛАШМОҚ **уддаламоқ** *фл. бирг. н. Бизнинг пахтакорларимизнинг ҳам иши билан сўзи бир, айтган ваъдаларини албатта уддалашади.* А. Мирзаев, Сўз бериш — улуғ иш.

УДЛИ-ШУДЛИ Ишни тез бажарадиган, эпчил; серҳаракат, серғайрат. *Удли-шудли бола. Удли-шудли хизматчи. Удли-шудли бўлмоқ.* ▪ — *Боланғиз тузук, удли-шудли чиқяпти. Ҳа демай, сизга суянчиқ бўлиб қолади,— деб, Вафо аканинг кўнглини кўтариб қўйишарди.* Ҳ. Назир, Индамас.

УДМУ́РТ *қ.* **удмуртлар.** *Удмурт аёли. Удмурт тили. Удмурт халқи.*

УДМУРТЛАР Удмуртия АССР аҳолисининг асосини ташкил қиладиган угро-фин тили тармоғининг фин группасига оид тиллардан бирида сўзлашадиган халқ, РСФСР составига киради.

УДУКВОР *рвш, с. т.* Ҳеч қачон; мутлақо. — *[Меҳри кампир] далага удуквор овқат элтмайди. Колхозчиларнинг пешана тери билан топган нонини туя-туя қилади,— деди домла.* А. Муқимов, Допишманд.

УДУМ [*а*] Умум томонидан қабул қилинган тартиб; одат, расм; анъана. *Тошкентликда боғоят қадим Яшаб келар эзгу бир удум: Учрашганда биринчи сўроқ — «Тинчликми?» — деб, ҳол суриштирмоқ.* Шайхзода. | Ҳар бир шахснинг ўзига хос одати; машғулот, касб. *Паррандага ўч: ҳали қарқуноқ тутиб келади, ҳали бедана. Бобосининг удумини қилиб овчи бўламон дейди.* Ҳ. Назир, Сўнмас чақмоқлар.

УЕ́ЗД [*р*] *эск.* Революциядан олдинги Россияда ва СССРда 1929 йилгача губерна составидаги маъмурий-территориал бўлинма. *Уезд ҳокими «аканғни минғбоши қиламан» деб, .. дегрезлик Исомиддин деган жаллобни сайлаган эди.* А. Қаҳҳор, Йиллар. *Қўқон уезд шаҳар комсомол комитети барча комсомолларни босмачиликни тугатишга сафарбар қилиш тўғрисида махсус буйрук чиқарди.* А. Раҳмат, Ҳаёт лавҳалари.

УЗА **узра** *с. қисқарган ф. Бизни ҳурликка чиқарган отамиз Ленинни, Ҳар ширин суҳбат уза тилга олиб, ёд этдик.* Ҳабибий.

УЗАЙИШМОҚ **узаймоқ** *фл. бирг. н.*

УЗАЙМОҚ **1** Бўйига чўзилмоқ, узунлашмоқ. *Йўл узайди. Қуёш оғиб, соялар узайди.* ▪ *Катта-кичик дарахтларнинг ерга ташлаган кўланкалари, гердайиб кўкка узайган ҳайбатли қайроғочлар сирли, ваҳимали кўринди.* Ойбек, Қутлуғ қон.

2 Узоқ вақт давом этмоқ, чўзилмоқ. *Қанча яшасак, шунча узаяр умримиз ҳам.* Э. Раҳим. *Сентябрнинг охирлари. Кунлар қисқариб, тунлар эса узая бошлайди.* Т. Обидов, Юсуфжон қизиқ.

УЗАЙТИРИЛМОҚ **узайтирмоқ** *фл. мажҳ. н. Труба узайтирилди. Шартнома муддати узайтирилди.*

УЗАЙТИРМОҚ **узаймоқ** *фл. орт. н. Курувчилар йўлни узайтирди.*

УЗАЙТМОҚ **узаймоқ** *фл. орт. н.*

УЗАЛА: узала чўзилмоқ (*ёки* **тушиб ётмоқ**) бор бўйи билан ясланиб, чўзилиб ётмоқ. *Ермат майса устига узала чўзилиб, қаттиқ уҳ тортди.* Ойбек, Қутлуғ қон. *Шерниёз узала тушиб, ухлаб қолган эди.* Ж. Шарипов, Хоразм. *Бошяланг Эгамберди машина тагида узала ётиб, куйманмоқда эди.* Ойбек, О. в. шабадалар.

УЗАЛМОҚ *айн.* **узанмоқ.** *Саидий қизарди-да, узалиб, стол устида турган папиросдан бирини олиб тутатди ва илжайди.* А. Қаҳҳор, Сароб. *Оёғим узалиб, жағим осилиб тушишига бир баҳя қолди, ўртоқ.* И. Раҳим, Зангори кема капитани.

УЗАМОҚ Анча нари кетмоқ, узоқлашмоқ. *Тонг отди, қизлар узаб кетди.* «Равшан».

УЗАНГИ Эгарнинг икки томонига қайиш билан боғлаб осиб қўйиладиган, отга миниш ва эгарда оёқларини тираб ўтириш учун хизмат қиладиган металдан ясалган от абзали. *Комил кумуш узангига оёқ учини қўйиб, эгарга миниб олди.* Ҳ. Ғулом, Машъал. *Маълум отлиқ қутидорнинг дарвозасида отини тўхтатди-да, ўнг оёғини узангидан узди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

УЗАНГИСОЗ Узанги ясовчи темирчи уста. *Темиртош ўтрорлик бир узангисоз ҳунарманднинг биттаю-биттаю ўғли эди.* М. Осим, Ўтрор.

УЗАНИШМОҚ **узанмоқ** *фл. бирг. н. Болалар майса устига узанишди.* ▪ *Базм этарди баъзан қирғоқда, Узанишиб, майса ўтлоқда, Бек ўтказиб ширин дамларни, Кучиб, ўйнаб соз санамларни.* Гайратий.

УЗАНМОҚ **1** Узала тушиб ётмоқ, чўзилиб ётмоқ. *Буни пайқаган Отабек, ханжарини қинидан чиқариб қўлига ушлагач, юз тубан ерга узанди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

2 Бирор нарсани олиш учун интилмоқ, қўл чўзмоқ; чўзилмоқ. *Қизлари .. ёришиб кетди, лабларини ялаб, милтиққа узанди.* Ойбек, Қуёш қораймас.

УЗАСИДА *с. т.* Устида. *Ҳайт-ҳуйт дегунча ўзимизни шаҳарга кетадиган катта йўл узасида кўрган эдик.* Ғ. Ғулом, Шум бола.

УЗАТИЛМОҚ **узатмоқ** *фл. мажҳ. н. Тўп ҳужумчига узатилди. Ўғлим армияга узатилди.* ▪ *Улмоной Сарой қишлоғига — тоғасининг ўғли Мирзога узатилди.* Н. Эшқувватов, Мангу ҳаёт.

УЗАТИШМОҚ **узатмоқ** *фл. бирг. н. Иккита оқ эчки .. соқолларини серкилатиб Йўлчига қарашади-да, сўнг бошларини яна майсага узатишади.* Ойбек, Қутлуғ қон. *Патнис ва бошқаларни қўлма-қўл узатишиб, амир олдига овқат етказиб турардилар.* Жўрабоев, Мулла Б. м.

УЗАТМОҚ **1** Қўлидаги бирор нарсани бошқа бир шахсга бермоқ, қўл чўзиб тутқизмоқ, бировга тутмоқ. *Раъно китобни секингина ёпиб, Анварга узатди.* А. Қодирий, Меҳробдан чаён. *Қози пиёлани бўшатиб, Асад қорига узатди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. *Юзини рўмол билан тўсган бир аёл дераздан ош узатди.* С. Аҳмад, Ҳукм.

2 Бирор томонга йўналтирмоқ, чўзмоқ, ёзмоқ; ростламоқ (оёқни, қўлни). *Кўришиш учун қўл узатмоқ.* ▪ *Мирзакаримбой оёқларини гиламга узатиб, силаб, гапни давом эттирди .* Ойбек, Қутлуғ қон. *У .. менинг тараллаган сочларимга қўл узатиб, икки мартагина аста силаб қўйди.* А. Мухтор, Давр менинг тақдиримда.

3 *спорт.* Ирғитиб, тепиб, иккинчи

ўйинчига ўтказмоқ, стказиб бермоқ; оширмоқ (тўп, шайба ва ш. к.ни)

4 Маълум жойгача биргалашиб бормоқ, кузатмоқ. *Уни электр чироқли столба тагигача узатиб, сўнг хайрлашди.* П. Турсун, Ўқитувчи. *Уста Олим Отабекни кўчагача узатиб чиқди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

5 Бирор манзилга йўлламоқ, жўнатмоқ. *Она бугун узатади ўз ўғлини фронтга.* Ҳ. Олимжон. *Йигитлар ўрданинг улуғ даражали бекларини таъзим билан узатар .. эдилар.* А. Қодирий, Меҳробдан чаён.

6 Турмушга чиқармоқ, эрга бермоқ. *Кимсаной бўйга етди. Анзират хола уни шу ердан чиққан одамларга бермай, Чирикжийдага узатди.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор. *Тилмоч хотинини бой бергандан кейин, отаси ажратиб олиб, эшонга узатиб юборди.* С. Аҳмад, Ҳукм. *Бу қизни катта шавкат ва дабдаба билан узатишни орзу қилар эди.* Ойбек, Қутлуғ қон.

◆ **Кўрпага қараб оёқ узатмоқ** қ. **кўрпа. Оёқ узатиб . . .** хотиржам, бемалол. [*Фотима:*] *Мен ҳам дунёга умид билан келганман, оёғимни узатиб ўтирармиканман, деб ўғил ўстирганман.* А. Қаҳҳор, Оғриқ тишлар. **Қаёққа узатса, қўли етади** *ёки* **қўлини қаёққа узатса, етади** нимани истаса, шуни удда қилади; ҳар қандай мушкулотни ҳал қилишга қодир. [*Зуҳра:*] *Кимга гапирсанг, гапинг ўтади; қаёққа узатсанг, қўлинг етади.* А. Қаҳҳор, Оғриқ тишлар.

УЗВ [*а*] **1** Тана аъзоси; муча, орган. *Саидийнинг икки йил ичида бўшаёзган иликлари тўлди, узвлари эшилиб бўртди.* А. Қаҳҳор, Сароб.

2 Бирор бутунликнинг ажралмас қисми, бўлаги. *Бу чаман шонли Ватаннинг узви бўлгандан кейин, Бундаги эркин граждан бандга эмайди бўйин.* Ғ. Ғулом.

УЗВИЙ [*а*] **1** Узвга хос; органик. **Узвий кимё** *эск. айн.* **органик химия** қ. **органи́к** II.

2 *кўчма* Бирор кимса ёки нарсанинг ажралмас бир қисми ҳисобланадиган, у билан чамбарчас боғланган; энг яқин. *Фан билан ишлаб чиқариш орасидаги узвий боғланиш.* ▬ *Бундай ҳол турмушда такрор бўлиши мумкин, чунки бир иш иккинчиси билан узвий боғлиқдир.* Ш. Рашидов, Бўрондан кучли.

УЗДИРМОҚ *узмоқ* 1—6 *фл. орт. н. Анвар гуллардан ҳеч кимга уздирмас .. эди.* А. Қодирий, Меҳробдан чаён. *Гулсунбиби юмшамади: — Даданга айтаман, у аввал сенинг калтангни олади, кейин Йўлчининг калласини олади... Уздираман каллаларингни!* Ойбек, Қутлуғ қон.

УЗЕЛ I [*р*] **1** Транспорт йўлларининг туташган, кесишиб ўтган жойи. *Темир йўл узели.*

2 Бир жойга ўрнаштирилган, вазифаси жиҳатидан бир-бирига боғланган иншоотлар, механизмлар, қурилмалар ва ш. к. йиғиндиси. *Гидроиншоотлар узели. Радио эшиттириш узели. Телетрансляция узели.* | Вазифа жиҳатидан ўзаро боғли нарсалар марказлашган, ғуж ўрнашган жой. *Мудофаа узели.*

3 Машина ёки аппаратнинг ўзаро бириккан бир қанча содда деталлардан ташкил топган яхлит бир қисми. *Машинасозлик заводларида .. узелларни йиғиб берадиган конвейерли .. линиялар ташкил этилмоқда.* «Қ. Ўзбекистон», 1959, № 174.

4 *анат.* Организмдаги маълум ҳужайраларнинг ғуж ўрнашган жойи; тугун. *Лимфатик узел. Нерв узели.*

УЗЕЛ II [*р*] *денг.* Кемаларнинг бир соатда босиб ўтилган денгиз мили сони билан ҳисобланадиган тезлик ўлчови. *Пароход ўн икки узел тезликда юрди.*

УЗЗОЛ *муз.* Ўзбек халқ куйларидан бири.

УЗЗУҚУН *рвш, с. т.* Ҳар куни; эртадан кечгача. *Бу йигит ҳеч қаерда ишламайди .. Уззукун шу ерда писта сотиб ўтиради.* И. Қаландаров, Шохидамас, баргида.

УЗИҚМОҚ *диал. айн.* **узилмоқ** 3.

УЗИЛ-КЕСИЛ **1** *рвш* Қатъиян; бутунлай, тамоман, батамом. *Раис қўл силкиб, узил-кесил маъқуллаган бўлди.* Ш. Тошматов, Тонгдаги кўланка. *Ҳали биз қипчоқ элидан узил-кесил қутулганимиз йўқ.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. *Виждоним, бутун фикрим мени масалани худди шундай узил-кесил ҳал қилишга ундар эди.* М. Жабборов, Севинч ёшлари.

2 Қарор ҳолига келган, қатъий; аниқ. *Бу узил-кесил сўздан қутидор ўйлаб қолди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. *Ўрмонжон ҳали узил-кесил бир гап айтгани йўқ.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор.

УЗИЛМОҚ **1** **узмоқ** *фл. мажҳ. н. Ипингичка еридан узилади.* Мақол. *Қарз узилар, хотин ёнга қолар.* Мақол.

2 **узмоқ** 1—5 *ўзл. н. Капитаннинг қувноқ шовқини эшитилганда, ғамгин хотираларимиз ҳуркиб, сокин суҳбатимиз узилди.* А. Мухтор, Давр менинг тақдиримда. *Қайси биринингдир автоматидан ўқ узилди, лекин ҳавога учди.* Шуҳрат, Шинелли йиллар. *Чекиниш вақтида ўз қисмидан узилиб қолган бир взвод жангчилар йўл қидира-қидира тасодифан буларга дуч келган.* Ойбек, Қуёш қораймас. [*Қодир*] *халқдан узилиб қолганга ўхшайди.* Уйғун, Навбаҳор. *Эчки ёғига ит ёғини қўшиб совун қуярмишсан? Ҳамманинг энгил-боши тоғорадан чиқмасдан узилиб кетаётган эмиш.* Т. Обидов, Юсуфжон қизиқ.

3 Қайта оғирлашмоқ, касали қайталамоқ. *Касални уринтирсанг, узилади.* Мақол.

4 Ўлмоқ, дунёдан ўтмоқ. *Бемор яна кўзини юмди, шу юмганича қайтиб очмади, саҳарга бориб узилди.* А. Қаҳҳор, Бемор.

◆ **Ичаги** (*ёки* **ичи**) **узилди** 1) қорни жуда очди, очиқди. [*Рузвон хола:*] *Қўй, болам, бунақа беҳуда хаёлларни .. Ол ошингни ич, ичагинг ҳам узилиб кетгандир.* Ҳ. Назир, Ўтлар туташганда; 2) қаттиқ кулди, кулаверіб ҳолдан тойди. — *Чиройли йигит, ақлли йигит,— деб мақтай-мақтай Тўйбеканинг ичаги узилди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. **Оёғи узилди** келмай қўйди, келиш-кетишни тарк этди. *Келди-кетди бўлиб, Низомжон уч-тўрт кун Дилдор билан бафуржа учрашолмади .. Ниҳоят уйдан меҳмонларнинг оёги узилди.* С. Аҳмад, Уфқ. **Юраги** (*ёки* **юрагининг бир чети**) **узилди** бирор кимса ёки нарсага ачинди, ғоят хафа бўлди. *Жонузоқнинг юмалоқ қуйма гавдаси .. узоқдаги тунд буталар орасида кўздан яширилганида, Бобоқулнинг юраги узилиб қолди.* С. Анорбоев, Оқсой. [*Нодир*] *автобусга ўтириб, станцияга яқинлашгани сари юрагининг бир чети узилиб қолгандек бўлаверди.* Ш. Ғуломов, Ёркин уфқлар.

УЗИШМОҚ *узмоқ фл. бирг. н. Улар арқонни узишди.*

УЗЛАТ [*а*] *кт.* Кишилардан узоқ, якка ҳолда яшаш; ёлғизлик. *Бу имонсизлардан имонимни асрай десанг, етти қат ер тагидаги жаҳаннамда ёнмай десанг, узлатга чекин, узлатга, бошингни олиб кет бу ердан, Бобоқул.* С. Анорбоев, Оқсой. *Тақдирнинг оғир, адолатсиз зарбаларидан қаттиқ ғазабланган Рембрандт узлатда яшайди.* Л. Абдуллаев, Буюк рассом Рембрандт.

УЗЛАТНИШИН [*а*+*ф-т*] *кт.* Кишилардан узоқда, якка ҳолда яшовчи. *Назаримда, бошқа ҳеч нарса билан иши йўқ, димиқиб ётган бу узлатнишин одамга бизнинг келишимиз дарҳадан оғилиб кирган баҳор шабадасидек туюлиши керак эди.* А. Мухтор, Давр менинг тақдиримда.

УЗЛУҚМОҚ *диал. айн.* **узилмоқ** 3,4. [*Гавҳар:*] *Сал дармонга кирсангиз, яхши бўларди. Узлукиб қолмасмикансиз?* С. Зуннунова, Гулхан. *Икки мартаба одам юборганимда* [*Абдумажиднинг хотини*] *унамапти, ҳали дармонга киргани йўқ, узлукади, дебди.* А. Қаҳҳор, Асрор бобо.

УЗЛУҚСИЗ **1** Бирин-кетин, кетма-кет, пайдар-пай. *Машиналар узлуксиз ўтиб турипти.* ▬ *Кооперативга паранжи ва камзул ёпинган аёллар узлуксиз қатнаб, у ердан калиш, чит, совун, чой каби нарсалар олиб чиқардилар.* П. Турсун, Ўқитувчи. *Гранаталар узлуксиз учди.* Ойбек, Қуёш қораймас.

2 Тўхтамасдан, сурункасига, тинимсиз. *Икки сутка узлуксиз ёмғир ёғди.* ▬ *Йўл бўйлаб кетган симёғочлар эса узлуксиз гувиллайди.* П. Турсун, Ўқитувчи. | Мунтазам равишда, изчил равишда, канда қилмасдан. *Ўз малакасини узлуксиз ошириб бормоқ. Меҳнаткашларнинг моддий фаровонлиги узлуксиз ортмоқда.* ▬ *Ҳар куни эрталаб радио орқали бериладиган гимнастикани узлуксиз машқ қилгани орқасида Замоннинг мускуллари пайга айланиб кетган эди.* Н. Назаров, Замон. *Пахтачилик билан бир қаторда .. қишлоқ хўжалигининг бошқа тармоқлари ҳам уз-*

луксиз ривожланиш йўлидан бормоқда. Б. Раҳимов, Юксак парвоз.

◆ **Узлуксиз каср** *айн.* **даврий каср** *қ.* **даврий.**

УЗМА Юпқа ёйилган хамирни қўлда узиб, қиймали шўрвага солиб пишириладиган таом.

УЗМОҚ 1 Куч билан тортиб, юлқиб бутундан ажратмоқ, бўлмоқ, кесмоқ. *Ҳўкиз бир силтаб арқонни узиб юборди. Монтёр симни узди.* ▫ *Жўра пошша бўйнидан марварид маржонини чиқарди-да, ипини шарт-шарт узиб, марваридларни кигизга тўкди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. *Дуторчи дуторнинг қулоғини жаҳл билан қаттиқ бураб, торини узиб юборди.* А. Қаҳҳор, Қанотсиз чittак. *Йўлчи .. чопонининг йиртиғидан жиндай пахта узиб, ерга ташлади.* Ойбек, Қутлуғ қон. *Зиёдахон, зувала узар экан, ҳазиломуз жавоб берди.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор.

2 Палак, поя ёки новдасидан ажратиб олмоқ, кесмоқ. *Қовун узмоқ. Помидор узмоқ. Узум узмоқ. Гул узмоқ. Олма узмоқ.* | Ажратиб олмоқ, кўчирмоқ. *Тандирдан нон узмоқ.* ▫ *Мастура патирни рапидасиз узиб олди-да, куйган қўлини .. сувга ботирди.* Ойбек, О. в. шабадалар.

3 Турган жойидан қўзғатмоқ, кўтармоқ. *Бу харсангни ердан узиб бўлмайди.* ▫ [*Мардонбек*] *самани тўхтамасданоқ узангидан оёқ узар экан, зуғум тўла назари аёл билан ўспиринга тушади.* С. Азимов, Оппоқ тонг қўшиғи. *Юнус .. тиззаларини оғриқ кемириб еб ташлаётган бўлса ҳам, бошини ёстиқдан узиб, қимирлатиб қўйди.* С. Анорбоев, Оқсой.

4 Тўхтатиб, бўлиб қўймоқ; тўхтамоқ, кесмоқ. *Гапни узмоқ. Суҳбатни узмоқ.* ▫ [*Саодат:*] *Қўрқмасим ҳам борми, ўзингга эҳтиёт бўл, хатингни узма.* Н. Сафаров, Саодатнинг қиссаси. *Бўй етган қиз, ҳозир сен билан алоқани узган, узмаса ҳам бўшаштирган бўлар эди.* П. Турсун, Ўқитувчи.

5 Қарзни тўламоқ, қарздан қутулмоқ. [*Гофир:*] *Шунча қарзим бор экан-ми? Мен буни қандай узаман, бой ота?* Ҳамза, Бой ила хизматчи. [*Мақсуд:*] *Ёлғончи қиз. Қани, жонидан, қарзингизни бир узиб қўйинг-чи!* Н. Сафаров, Уйғониш.

6 Қаттиқ тишламоқ ёки чақмоқ; тишлаб ёки чақиб яраламоқ. *Итнинг иши — узмоқ, ёмоннинг иши — бузмоқ.* Мақол. ▫ *Атрофда ғув-ғув пашша: оёқларга ёпишади, бурун катакларига суқилади, қулоқни узади.* Ойбек, Қутлуғ қон.

7 *кўчма* Қаттиқ таъсир қилиб азоб бермоқ, оғритмоқ, ачиштирмоқ (иссиқ, совуқ, зарб ва ш. к. ҳақида). *Қизилқумда қиш изгирини баданни узиб ола бошлаган кезда, кечаги студент трассага келиб, колонна механиги бўлиб ишга тушган эди.* Ҳ. Назир, Ўтлар туташганда. *Шудгор қизиган мисдай оёқни жизиллатиб узиб олади.* Ғ. Ғулом, Тирилган мурда.

◆ **Қадамини** (*ёки* **оёғини**) **узмоқ** келмай қўймоқ, келишни тўхтатмоқ. **Кўз(ини) узмоқ** қарашни тўхтатмоқ, қарамай қўймоқ. *Ҳўжабеков стол устида ётган қандайдир диаграммалардан кўзини узиб, Шербекка таъналн боқди.* С. Анорбоев, Оқсой. **Кўнгил узмоқ** *қ.* **кўнгил. Узиб олмоқ** иззат-нафсга, асабга қаттиқ тегадиган гаплар айтиб, танбеҳ бермоқ; чақиб олмоқ. *Олия хола ўғлини бир-икки узиб олди.* С. Маҳкамов, Дала тонги. **Узиб уламоқ** ўз гапини маъқуллаб эзмалик қилмоқ, гапиравермоқ. — *Бўлар иш бўлди, узиб улашнинг фойдаси йўқ,— деди Шермат ота.* Ҳ. Нуъмон, Фасллар. **Умид(ини) узмоқ** *қ.* **умид** 1. **Ўқ узмоқ** ўқ отмоқ. *Бекнинг отахони* [*Жўра*] *Назар жаллоднинг худди ўнг кўзини мўлжаллаб ўқ узган ва калласининг ярмисини учириб юборган эди.* Ҳ. Шамс, Душман. **Қулоқ узмай** диққат-эътибор бериб эшитиб. [*Ҳасанали*] *тағин бир неча дақиқа қулоқ узмай туриб, ўрнидан қўзғалмоқчи бўлган эди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

УЗОР [*а*] *эск. поэт.* Юз, рухсор. *Мунча латифу мунча соз лола узорини кўринг.* Ҳабибий.

УЗОҚ 1 Бирор кимса ёки нарсадан катта масофа билан ажралиб турадиган, ундан кўп наридаги; йироқ, олис. *Узоқ районлар.* || *Мактаб бу ердан узоқ эмас.* || *Йўл узоғи ҳеч гапмас, кўнгил яқин бўлса бас.* Мақол. ▫ *Кўк гулдиради. Ўзоқ уфқда чақмоқ чақилди.* Айний, Қуллар. [*Салимбойвачча:*] *Ўғлингиз узоқ юртларни кўриб келарди.* Ойбек, Қутлуғ қон. [*Майсара:*] *Қуёвни бўлса узоқ бир жойга узатдим.* Ҳамза, Майсаранинг иши. | Катта масофага чўзиладиган. *Узоқ йўл.*

2 Узоқдаги, жуда наридаги жой, катта масофа билан ажралиб турадиган жой. *Узоқларга тикилмоқ. Узоқнинг донидан яқиннинг сомони яхши.* Мақол. ▫ *Узоқдан замбараклар ҳайқириғи, снарядларнинг портлаши эшитилмоқда.* И. Раҳим, Чин муҳаббат. *Қаттиқ титраган дераза орқали узоқда ўт-бўронлар кўринади.* Ойбек, Қуёш қораймас.

3 Бир қанча вақт давом этадиган, тезда тугамайдиган; давомли. *Узоқ тун. Узоқ вақт. Узоқ муддатли кредит.* ▫ *Узоқ кеча, қийналур юрак, Тўлғонаман бўлиб беором.* Гайратий. *Узоқ умр кўришини унинг ўзидан ҳам кўпроқ тилар эдим.* А. Қаҳҳор, Минг бир жон. *Шу йўсин икки шўр пешана узоқ маҳалгача бир-биридан айрилмади.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. || *Ойқиз севимли ёрига узоқ термилди.* Ш. Рашидов, Бўрондан кучли. *У кўзини қисиб, ручканинг думи билан пешанасини қашиб, узоқ ўйлади.* Ҳ. Назир, Сўнмас чақмоқлар. *Ўсиб улғаясан, яшайсан узоқ.* Э. Раҳим. | Жуда нарида, олис жойда ўтадиган, олис. *Узоқ сафарга жўнамоқ.* ▫ *Узоқ сафардаги йўлдошдай, Булут ёриб чиққан қуёшдай, Қад кўтарган битта ҳайкал бор, Жар ёнида турар улуғвор.* Э. Раҳим.

4 Бевосита ёки яқин қариндош эмас, бошқа қариндош туфайли туташган. *У ерда Элмуроднинг ҳам бир эмас, кўпгина узоқ қариндош-уруғлари бордир.* П. Турсун, Ўқитувчи. *Меҳмон узоқ қариндош — отасининг аммаваччаси — Аширмат эди.* Ойбек, О. в. шабадалар. | Танишлиги йўқ, нотаниш, бегона. *Нурининг никоҳ куни у бегона қиз — узоқ қиз бутунлай таниш ва яқин бўлиб қолди.* Ойбек, Қутлуғ қон.

6 Алоқаси, муносабати йўқ; алоқасиз. *Бу фикр ҳақиқатдан анча узоқ.* ▫ *Ойқиз-чи, у ҳам ёш, кекса Муротали-нинг фикри-зикрини билишдан узоқ.* Ш. Рашидов, Бўрондан кучли.

◆ **Узоғи билан** кўп деганда, кўпи билан. *Узоғи билан икки-уч кун ичида ишингизни оласиз.* Н. Сафаров, Ҳаёт мактаби. **Узоқ гап** *с. т.* амалга ошиши ёки юзага чиқиши қийин бўлган нарса ҳақида. *Офтоб ойим қариндошларидан «жонкуяр» деб танилган киши Кумушнинг тоғаси Аҳмадбек бўлиб, у ҳам умрининг кўпини Қўқондами, Ҳўжанддами ўтказар, шунинг учун ундан ёри кутиш ҳам узоқ гап эди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. **Узоқ йили** ўтган йилдан олдинги йил, бурноғи йил. [*Мастура Гулжонга:*] *Поччангиз узоқ йили судга икки юз сўм бериб, закон ўрганиб келди.* Ҳамза, Паранжи сирлари. **Узоққа бормайди** кўп давом этмайди, тез фурсатда барҳам топади, тамом бўлади. *Энди ўзини қаёққа урса ҳам, узоққа бормайди. Ҳисоботини эшитамиз-у, тамом.* П. Турсун, Ўқитувчи. **Узоққа чўзмоқ** бирор ишнинг амалга ошишини кетинга сурмоқ, тобора кейинга қолдирмоқ. *Ишсизликнинг .. сабаби мумкин қадар тўйни узоққа чўзиб, шу воситада Анварни сотиш .. эди.* А. Қодирий, Меҳробдан чаён. **Узоқни кўрмоқ** келажак ҳақида тўғри фикр юрита билмоқ, оқибатини ўйлаб иш тутмоқ. *Бугунни эмас, узоқни кўриш керак, косовинг узун бўлса, қўлинг куймайди.* А. Мухтор, Қорақалпоқ қиссаси. **Эҳтимолдан узоқ эмас** *қ.* **эҳтимол.**

УЗОҚДА *рвш* Олисда, ироқда, ироқ жойда. *У узоқда туради. Темир йўл шаҳардан узоқда эмас.*

УЗОҚДАГИ Бирор кимса ёки нарсадан катта масофа билан ажралиб турадиган, ундан кўп наридаги; олисдаги. *Узоқдаги қишлашар, яқиндаги тишлашар.* Мақол. *Узоқдаги қуйруқдан яқиндаги ўпка яхши.* Мақол. ▫ *Асрорқул узоқдаги кўм-кўк адирларга соя солиб турган оппоқ булут парчаларига қараб жим қолди.* А. Қаҳҳор, Асрор бобо. *Узоқдаги тоғлар ва тепаликлар туларини йўқотиб, тобора қуюлаётган тун қучоғига сингиб бормоқда.* П. Турсун, Ўқитувчи.

УЗОҚДАН *рвш* Олисдан, ироқдан, ироқ жойдан. *У узоқдан келди.*

УЗОҚДАН-УЗОҚ 1 Ниҳоятда узоқ, жуда олис. *Узоқдан-узоқ йўл. Узоқдан-узоқ қишлоқ.*

2 Жуда кўп вақт давомида. *Узоқдан-*

-узоқ гапирмоқ. Узоқдан-узоқ юрмоқ.

УЗОҚ-ЁВУҚ *айн.* **узоқ-яқин.** *Узоқ-ёвуқдан қанча одамлар келади.* Ойбек, О. в. шабадалар. *Кеча вафот қилди ҳаммаҳаллализ, Кўни-қўшни, дўстлар бари йиғилди, Узоқ-ёвуқдан ҳам эшитган келди, Елкада кўтариб боғдик ҳаммамиз.* Шукрулло.

УЗОҚЛАМОҚ *с. т.* 1 Анча нарига кетиб қолмоқ, йироқлашмоқ. *Трактор-лар ишга тушди. Аммо узоқламай ёнилғи тамом бўлди.* «Қ. Ўзбекистон», 1946, № 71.

2 *айн.* **узоқлашмоқ.** *Узоқлаб кетдингиз, роса кутдик-да.*

УЗОҚЛАТМОҚ узоқламоқ *фл. орт. н.* [*Отабек*] *Ҳасаналини ҳужрадан узоқлатиб, сўнгра жавоб берди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

УЗОҚЛАШМОҚ 1 Бирор кимса ёки нарсадан нарига кетмоқ; йироқлашмоқ. *Зайнаб орқасига қарай-қарай Отабекдан узоқлашди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. *Чернецов жангчилар олдидан узоқлашгач, Эмин Норматга: «Кеча юрагимни ёрган эдингиз, комиссар ин-дамади-ку»,— деди.* И. Раҳим, Чин муҳаббат.

2 *кўчма* Қариндошлик ёки қадрдонлик алоқаларини сусайтирмоқ ёки йўқотмоқ; борди-келди қилмай қўймоқ; бегоналашмоқ. *У* [*Мирзакаримбой*] *ўз ичида ўйлади: — .. Онасининг узоқлашиб кетган тоғасини йигит бекорга йўқлаб келадими? Йўқ, мендан кийим-кечак, пул-мул сўраш умидида келган. Буни онаси юборган, албатта.* Ойбек, Қутлуғ қон.

УЗОҚЛАШТИРИЛМОҚ узоқлаштирмоқ *фл. мажҳ. н.*

УЗОҚЛАШТИРМОҚ узоқлашмоқ *фл. орт. н. Ўзидан узоқлаштирмоқ.*

УЗОҚЛИҚ 1 узоқ *с. мавҳ. от. Қиш тунининг узоқлиги. Суҳбатнинг узоқлиги.*

2 Икки нарса ёки икки жой оралигидаги масофа. *Ердан Ойгача бўлган узоқлик.* ▫ *Қишлоқ шўроси Учқулоқ қишлоғига жойлашган. Тиктепадан узоқлиги уч чақиримча бор.* А. Қодирий, Обид кетмон. *Қўзибойга дадаси «Оқтой»ни бундан уч ой бурун янги участкага кўчганларида, мактабга пиёда қатнаш узоқлик қилгани учун олиб берган эди.* Ҳ. Назир, Сўнмас чақмоқлар.

3 Кўзга кўринадиган энг узоқ жой; уфққа яқин жой. *Поёнсиз қирнинг .. кўз илғамайдиган узоқликлари туманлангансимон кўриниш берар эдилар.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. [*Гулнор*] *шийпоннинг панжарасига яқин келиб, узоқликларга тикилди.* Ойбек, Қутлуғ қон.

УЗОҚМОҚ Узоқ вақт келмай қолмоқ, ҳаяллаб қолиб кетмоқ. *Ишбоши дейман, шаҳарда жуда узоқиб қолдингиз, қани, ўтиринг, нима гаплар бор?* Ҳ. Шамс, Душман.

УЗОҚ-УЗОҚ 1 Жуда узоққа жойлашган, жуда олис. [*Элмурод*] *қўлтиғида папкаси ариқ ёқалаб, ҳайдалган, қорайган ерлар олди билан одимлар экан, узоқ-узоқларга, қирларга тикилди.* П. Турсун, Ўқитувчи. *«Кўча боғи» унинг овозига қовушиб .. теварак-атрофда, узоқ-узоқларда, кенг фазоларда янгради.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

2 *рвш* Кўп вақт давомида, бир қанча вақт. *Узоқ-узоқ термилмоқ.* ▫ *Очил муҳокамага астойдил тайёрлана бошлади. Лаборант қизнинг қаршисида узоқ-узоқ ўтириб қўлёзма ўқиди.* П. Қодиров, Уч илдиз. *Князь ўзи гоҳ Тошкентга, гоҳ Андижонга кетиб, узоқ-узоқ туриб қолар эди.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор.

УЗОҚ-ЯҚИН 1 Шу жойдан турли узоқликдаги, турли масофадаги. *Узоқ-яқин жойлар. Узоқ-яқин қишлоқлар.* || *Йўл юрди-ю мўл юрди, Узоқ-яқин кўринди. У бир жойга келганда Йўл иккига бўлинди.* З. Диёр. || *Онахон .. кечаси узоқ-яқинда эшитилган ўқ овозларини ваҳима билан тинглаб, тонг оттирди.* А. Мухтор, Опа-сингиллар. *То кузгача даламизга узоқ-яқиндан таниш-нотаниш лар келиб турди.* М. Жўра, Қуёшдан нур эмганлар.

2 Қариндошлик ёки танишлик даражаси турлича бўлган. *Узоқ-яқин қариндошлик.* || *Узоқ-яқинларим келишди.* ▫ *Укаларимни узоқ-яқин қариндошларимиз олиб кетишди.* Ойбек, Қутлуғ қон. *Аввал қўни-қўшнилар, кейин узоқ-яқин қариндошлар етиб келишди.* И. Раҳим, Чин муҳаббат. *Зиёрат қилувчиларнинг аксарияти .. узоқ-яқин кўз таниш мадраса талабалари эди.* А. Қодирий, Меҳробдан чаён.

УЗР [*а*] 1 Қишининг гуноҳсизлигини кўрсатадиган, уни оқлайдиган сабаб, важ. *Ишлашдан қўрқишим тўғрисидаги узримни айтиб йигладим.* Ғ. Ғулом, Тирилган мурда. *Мен отангизга бирга кетолмаслигимни бир неча вақт айтолмай юрдим ва ниҳоят отангиз кетишга рухсат сўрай бошлагач, отам орқали узримни айттирдим.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

2 Гуноҳини авф этиш ҳақидаги илтимос; кечирим. *Ўтиб кетган, ҳозир ҳаммамизни ҳам хижолатга қўйган иш тўғрисидаги Фармонқул, узр тариқасида бўлса ҳам, гап очармикин, деб хавотирда эдим.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор. **Узр сўрамоқ** (ёки **айтмоқ**) гуноҳини кечиришни, авф этишни илтимос қилмоқ. *Юсуфжонов шу ҳаёлда келаркан, ўзини бир аёлга уриб олиб, ундан зўрға узр сўради.* Н. Фозилов, Ҳаёт ўргатди. *Бор, жонгинам, амакингга, Саврихон аяга узр айт.* «Муштум», 1959, № 14.

3 *унд. с.* «Авф этинг», «кечиринг» маъноларида ишлатилади. — *Узр, сизни кўрқитиб юбордим,— деди Ғуломжон, ўзига ҳам зўрга эшитиларли ҳаяжонли товуш билан.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

УЗРА *кўм. (б. к. билан)* Бирор кимса-нарса сиртида, устида ёки тепасида. *Ўрмонлар шувиллаган Олис юртда ҳали ҳам, Номсиз тепалик узра Ухлаб ётибди отам.* Э. Воҳидов. *Адирдаги лолалар кўм-кўк майса узра чирой касб этган.* А. Каттабеков, Яратувчилик ишқида. *Гўзал тупроқ узра қуйилди оқшом, кундуз олар дам, Жўшқин шошира этади давом, Дўстим кел сен ҳам!* Зулфия. **Оёқ узра турмоқ** қ. оёқ I 1.

УЗРЛИ Асосли сабаби бор, сабабли; кечирса бўладиган. *У* [*секретарь*] *Ориф акага кўз қирини ташлаб, қўшиб қўйди: — Ўртоқлар, .. айтиб қўяй, Мария Васильевнанинг келмаганлиги узрли, райондан қайтаётиб даштдаги совхозда тўсатдан тоби қочиб ётиб қолди.* А. Мухтор, Чипор.

УЗР-МАЪЗУР [*а*] Кечирим сўраш ва авф этиш, кечириш; узр ва маъзур. *Узр-маъзур айтишмоқ.* ▫ *Айб сизда бўлса, бир узр-маъзур кечаси қиламиз.* А. Қаҳҳор, Сароб. — *Мулла Зия оғир экан. У Мирахимнинг сўзига эътибор бермади, юзидан табассум ҳам ўчмади, балки у, Мирахимга узр-маъзур қилмоқчи бўлди .. — деди Шокиржон.* Ш. Ризо, Қор ёғди, излар босилди.

УЗРСИЗ Асосли сабаби бўлмаган; асоссиз, сабабсиз. *Узрсиз сабаб.* || *Машғулотдан узрсиз қолмоқ.*

УЗУҚ Безак учун бармоққа тақиладиган ҳалқасимон металл буюм. *Тилла узук. Ёқут кўзли узук. Узукка кўз солмоқ.* ▫ *Ҳожи хола узукни этдор синчалоғига ўтказа туриб, хиринглади.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. *Эримбет муштумига бежирим иягини тираб ўтирар, бармоғидаги узуги лунжига ботиб кетган эди.* А. Мухтор, Қорақалпоқ қиссаси.

◆ **Узукка кўз солгандай** бир-бирига ниҳоятда мос тушган, бир-бирига муносиб, монанд.

УЗУҚЛИ Узуги бор, узук тақилган. [*Уста*] *сопол обдастадан қўлига сув солиб узукли қўллари билан бошини ишқалай кетди.* Ғ. Ғулом, Шум бола. *Валихон бриллиант узукли кўрсаткич бармоғини бигиз қилиб таъкидлади.* Ш. Тошматов, Эрк қуши.

УЗУМ 1 Токнинг ғужумлардан иборат меваси. *Бир шингил узум. Узум ғужуми. Узум шарбати. Узумини ёнг, боғини суриштирманг.* Мақол. ▫ *Салимбойвачча икки ишкомга кириб, бошдан оёқ кўриб чиқди: — Узум ток барглдан ҳам мўл.* Ойбек, Қутлуғ қон. *Бир куни кўчада кетаётсам, Умри бир бош узум кўтариб келяпти.* А. Қаҳҳор, Хотинлар.

2 *с. т.* Ток. *Узум экмоқ. Узумни хомток қилмоқ.*

УЗУМЗОР Ток экилган ер, токли майдон, боғ. *Колхоз узумзори.* ▫ *Бу ер узумзор экан. Улар биринчи ишкомга кириб олдилар.* Ҳ. Ғулом, Машъал.

УЗУМЧИ 1 Ток экиш ва узум етиштириш иши билан шуғулланувчи мутахассис, боғбон.

2 Кўплаб узум олувчи, узум билан савдо қилувчи шахс.— *Гард орасидан ариқ байталга минган бир узумчи чол пайдо бўлди, — деди Шум бола.* Ғ. Ғулом, Шум бола.

УЗУМЧИЛИҚ 1 Узум етиштириш.

Узумчилик хўжалиги. Узумчиликни ривожлантирмоқ.

2 Қишлоқ хўжалик фанининг ток экиш ва узум етиштириш ҳақидаги бўлими. *Узумчилик институти.*

3 **узумчи** 2 *с. касб оти. Узумчилик қилмоқ.*

УЗУН 1 Бўйига қараб чўзилган, чўзиқ. *Узун сим. Узун соч. Узун ёғоч.* ▪ *Адолат қалин ва узун киприкларини ялт этиб кўтариб, Норматга қаради.* И. Раҳим, Чин муҳаббат. *Илк кўклам ёғдулари ўқув корпусининг узун коридорларини равшанлаштириб юборган.* П. Қодиров, Уч илдиз. | Бўйи одатдагидан катта, керагидан ортиқ. *Узун кўйлак.* || *Ёғоч кессанг, узун кес, темир кессанг, қисқа кес.* Мақол. ▪ *Куёв узун ва кенг зарбоф тўн кийиб, катта салласига кўркам олтин жиға қўндириб, ҳавони титратган карнайлар, сурнайлар садоси билан ўзиникига кетди.* Ойбек, Қутлуғ қон.

2 Баланд, новча. *Узун терак.* ▪ *Ҳасан сўфи узун, нозик гавдасини чўзиб, ерга ётди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

3 Узоқ вақт давом этадиган, чўзиладиган; тезда тугамайдиган; давомли, узоқ. *Узун доклад. Узун эртак.* ▪ *Қишнинг узун тунлари бу ерда улфатлар гап ейишади.* П. Турсун, Ўқитувчи. *Унинг кичик, кўкишроқ кўзлари .. узун умрининг тарихини жонли ифода қилар эди.* Ойбек, Қутлуғ қон. *Анвар.. сандал кўрпасини бағрига тортиб, кучли ва узун тин олди.* А. Қодирий, Меҳробдан чаён.

◆ **Арқонни узун ташлаб қўймоқ** қ. **арқон. Узун косов** ҳар қандай буйруқни хушомадгўйлик билан бажарувчи. *Сен пистони чақилган одамсан, бизнинг қўлимизда узун косов бўлиб хизмат қилишдан бошқа ишга ярамайсан.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор.

УЗУНАСИГА *рав* Бўйи томонга қараб; бўйига томон. *Йигит қулочини катта отиб, сувни шақ-шақ савалаб, қирғоқ бўйлаб — узунасига сузди.* Ойбек, Қутлуғ қон.

УЗУНДАН-УЗОҚ 1 Бўйига қараб ниҳоятда чўзилиб кетган. *Олти қарич кенгликда узундан-узоқ тор кўча, тор кўча бошда кичкинагина бир эшикча эди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

2 Узоқ давом этадиган; жуда узоқ. *Узундан-узоқ доклад.* ▪ *Махдум кўзларига ёш олиб, ўғлини узундан-узоқ дуо қилди.* Ҳ. Гулом, Машъал.

УЗУНЛАШМОҚ Узун бўлмоқ, узаймоқ. *Қуёш ботса, соялар узунлашади.* ▪ *Шамол кучайиб, оловнинг тили яна ҳам узунлашди.* С. Аҳмад, Уфқ.

УЗУНЛИК 1 **узун** *с. белги оти. Бу кўйлак менга узунлик қилди.*

2 Чизиқ, йўл, сатҳ, жисм кабиларнинг бир-биридан энг узоқ икки нуқтаси оралиғидаги масофа; нарсанинг бўйи. *Дарёнинг узунлиги. Сочнинг узунлиги.* ▪ *Шербек бўлса қўлидаги линейкаси билан қўйчоқнинг жунини ўлчар ва дафтарига унинг.. узунлигини ёзиб қўярди.* С. Апорбоев, Оқсой. *Қазиладиган ариқнинг узунлиги ўттиз чақирим .. эди.* А. Қодирий, Меҳробдан чаён.

3 *геогр.* Бош меридиандан экватор бўйлаб кетган ва градуслар билан ўлчанадиган масофа (ер сатҳи юзасидаги нуқтани аниқлаш учун хизмат қилади). *Шарқий узунлик. Ғарбий узунлик.*

УЗУНЧОҚ Энига қараганда бўйи анча чўзиқ, анча узун; чўзинчоқ. *Узунчоқ юзли одам.* ▪ *Бир узунчоқ токчада каттагина ойна билан қизил гулли патнус ёнма-ён турибди.* П. Турсун, Ўқитувчи. *Карп балиқларининг гавдаси қўполроқ, узунчоқ, ўзи читтакдай чаққон.* Ҳ. Назир, Сўнмас чақмоқлар.

УЗУНҚАНОТ Қалдирғочнинг қанотлари бўйига нисбатан узун бир тури.

УЗУНҚУЛОҚ: узунқулоқ гаплар оғиздан оғизга ўтиб юрган миш-миш, ёлғон-яшиқ гаплар.

УЗУРПАТОР [*р<лат*] Бировнинг ҳуқуқини ёки давлатини қонунсиз ўз қўлига ўтказиб, тортиб олган шахс.

УЗУРПАЦИЯ [*р<лат*] Бировнинг ҳуқуқини ёки давлатини қонунсиз ўз қўлига ўтказиб, тортиб олиш.

УЗУҚ 1 Узилиб қолган, узилиб кетган, узилган. *Узуқ арқон. Узуқ сим.* || *Ипнинг узуғи. Занжирнинг узуғи.*

2 Бир-бирига боғланмаган, бетартиб; узуқ-юлуқ. *Узуқ хаёллар. Узуқ гап-сўзлар.* ▪ *Бирдан қий-чув, қизлар галаси Қуршаб олар шодлик ҳаяжон Барин қучган. Гап-сўзлар узуқ.* Ойбек.

УЗУҚ-ЮЛУҚ 1 Бир неча еридан узилган, узуқ. [*Ҳаммоллариннг*].. *белида, елкасида эски-туски нарса, узуқ-юлуқ арқон, кийимлари жулдур, ифлос.* Ойбек, Қутлуғ қон.

2 Бир-бирига боғланмаган; чала-чулпа. *Ширмонхоннинг қулоғига узуқ-юлуқ сўзлар чалинди-ю, ҳеч нарса уқолмади.* С. Зуннунова, Олов. || *Бу ҳолатда уларнинг суҳбати ҳам узуқ-юлуқ,.. боғланишсиз давом этарди.* А. Мухтор, Туғилиш.

УЙ 1 Яшаш учун ёки турли ташкилот, муассаса ва ш. к.жойлашиши учун мўлжалланган бино. *Уч хонали уй. Беш қаватли уй.* ▪ *Баъзан кўринар кўзга Шоҳона уйлар кўркам.* Ғайратий. *Фақат канал эмас, балки тўғонлар, шлюзлар, темир-бетон уйлар ҳам бир йўла ва бирданига қурилаётганга ўхшайди.* И. Раҳим, Чин муҳаббат.

2 Яшаш учун мўлжалланган бино ичидаги ҳар бир хона. *Бу бино уч уй ва бир айвондан иборат. Ёруғ уй. Кенг уй.* ▪ *Уйларда, айвонларда хотинлар кўп эди.* Ойбек, Қутлуғ қон. *Ғуломжон айвонга чиқиб, дарчадан қарилар уйига қулоқ солди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

3 Бирор ижтимоий талабни қондиришга қаратилган муассаса. *Болалар уйи. Дам олиш уйи. Пионерлар уйи. Маданият уйи.* ▪ *Қуёшнинг аксида кўринар яққол Маърифат уйига ташланган қадам.* Ғайратий.

4 Оила; хонадон. *Қирқ уй қуда бўлса, қирқ йил қирғин бўлмас.* Мақол. *Ёмон арава йўл бузар, ёмон киши уй бузар.* Мақол. ▪ *Фарзанд — уй ободлиги, Келажак ниҳолидир!* Ё. Мирза. **Уй ичи** оила аъзолари. [*Холисхон:*] *Уй ичларимиз, қалай, бариси тирикми?* Ҳамза, Паранжи сирлари. **Уйи бузилди** эр-хотин ажралишди, оиласи барбод бўлди. **Уй қилмоқ** қ. **қилмоқ** 2. | Рўзғор, хўжалик. *Маъмур уй. Тўкин уй. Уй тутмоқ. Уйида чакса уни йўқ, том бошида қўши тандир.* Мақол. ▪ *Онахоннинг устахонада бўз тўқиб топганини икки қизчаси рўзғорда учмаҳ-уч қилиб биноийидек уй тутишади.* А. Мухтор, Опа-сингиллар. [*Ўроз:*] *Уйинг куйгур [бой], шунча йил ишлатиб энди кўчага ташлайдими?* Ойбек, Қутлуғ қон.

5 Бирор оила ёки хонадон ўрнашган бино ва шу бинога тааллуқли ер; ҳовли. *Қизлик уйга қирқ от бойланар.* Мақол.

УЙДИРИЛМОҚ I **уйдирмоқ** I *фл. мажҳ. н. Тошлар бир ерга уйдирилди.*

УЙДИРИЛМОҚ II **уйдирмоқ** II *фл. мажҳ. н. Уйдирилган далиллар.*

УЙДИРМА Ўйлаб, тўқиб чиқарилган; ёлғон. || *Айбдор ўз уйдирмаларини исботлашга тиришди.* ▪ *Эртасига Исломхўжа ҳақида уйдирма гаплар, фисқ-фасодлар тўқилди.* Ж. Шарипов, Хоразм.

УЙДИРМАЧИ Ёлғон-яшиқ гапларни ўйлаб, тўқиб чиқарувчи; ёлғончи.

УЙДИРМОҚ I 1 **уймоқ** *фл. орт. н.* 2 *диал.* Қовоғини солмоқ. *Қокилининг банди-бандин туйдирма, Қошинг кериб, қовоғингни уйдирма.* «Равшан».

УЙДИРМОҚ II Туҳмат, ёлғон гапларни ўйлаб чиқармоқ; тўқимоқ. *Ниҳоят улар ҳийла билан туҳмат уйдирадилар.* Ҳамза.

УЙ-ЖОЙ 1 Яшаб, истиқомат қилинадиган жой, ҳовли ва ш. к. *Қиз уларнинг болаларини боқади, кирларини ювади, уй-жойларини йиғиштиради.* Ойбек, Қутлуғ қон. *Элмурод.. ўз оиласининг уй-жойидан ажраб, қишлоқдан чиқиб кетганини хаёлидан ўтказар эди.* П. Турсун, Ўқитувчи.

2 Оила; рўзғор, хўжалик. | *Қори:* *Ийе, онангиз бўлса, уй-жойингиз бўлса,.. давлат-ку!* А. Қаҳҳор, Қўшчинор. *Гулнор қиз билан гаплашганда, унинг қишлоғи, уй-жой тирикчиликлари.. тўғрисида сўз очар эди.* Ойбек, Қутлуғ қон. **Уй-жой қилмоқ** *айн.* уй **қилмоқ** қ. **қилмоқ** 2.

УЙ-ЖОЙЛИ 1 Уй-жойи бор, уй-жойга эга.

2 Оилали, болали-чақали. *Уй-жойли киши.*

УЙИЛИШМОҚ уйилмоқ *фл. бирг. н. Кўтонда қўйлар уйилишиди.*

УЙИЛМОҚ уймоқ *фл. мажҳ. н. Токчада унинг [Кумушнинг] ўн беш*

чамали, асл кўйлаклари уйилган эди. А. Қодирий, Ўтган кунлар. *Сулув қизлар, қош-қовоғи уйилган, Ҳайит, тўйга боргандай бўб кийинган.* «Равшан».

УЙИМОҚ *с. т.* Ивимоқ. *Кейинроқ хурмачанинг устини очиб қўйгин, ўзинг биласан-ку, болам, яна зардоб йиғиб, уйимай қолмасин.* С. Анорбоев, Шерали.

УЙИШМОҚ уймоқ *фл. бирг. н. Болалар терган кўсакларини хирмонга уйишди.*

УЙҚЎРАР *этн.* Бўлажак келин қариндошларининг кўсв бўлмиш йигитнинг уй-жойи хонадони билан танишиш маросими.

УЙЛАНИШМОҚ уйланмоқ *фл. бирг. н.*

УЙЛАНМОҚ Бирор қиз ёки аёлни ўз никоҳига олмоқ, оила қурмоқ (эр киши ҳақида). *Толибжонбойнинг.. икки ўғли уйланган, бир қизи эрга теккан, набиралари ҳам бор.* Ойбек, Қутлуғ қон. *Қўшнилар, шу Ваҳобжон уйлана қолсайди, ўзидан тинчиб кетармиди, дейишади.* С. Аҳмад, Тоғ афсонаси. *Йигит бирдан уйланиш тараддудига тушди-ю, бир ҳафтанинг ичида тўй ҳам бўла қолди.* А. Қаҳҳор, Хотинлар.

УЙЛАНТИРИЛМОҚ уйлантирмоқ *фл. мажҳ. н. Ҳасанали ўттиз ёшлик вақтида сотиб олинган бир чўрига уйлантирилган бўлса ҳам, аммо ўғил--қизлари бўлмаган.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

УЙЛАНТИРИШМОҚ уйлантирмоқ *фл. бирг. н. Бошқалар боласини ўн еттига чиқмай уйлантиришади, орзу--ҳавас кўришади.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

УЙЛАНТИРМОҚ уйланмоқ *фл. орт. н. Инқилобдан бир ойча аввал отаси уни Тошкентнинг Қашқар маҳалласидаги бадавлат хонадонлардан бирининг қизига уйлантирган.* Ҳ. Ғулом, Машъал. *Ҳайдар ота бош бўлиб [Асрорқулни] бир бева хотинга уйлантириб қўйди.* Л. Қаҳҳор, Асрор бобо.

УЙЛИ 1 Уйга эга, ўз уйи бор. *Уйли кўёв.*

2 Уйлардан ташкил топган, уйлардан иборат. *Беш юз уйли қишлоқ.* ▬ *Бу сой бўйлаб баланд тоғ ёнбағирларига тизилишган қинғир-қийшиқ уйли бир қишлоқ эди.* П. Турсун, Ўқитувчи.

3 Хотини бор, уйланган ёки эри бор, эрга теккан. *Уйли йигит. Уйли хотин.*

УЙМАЛАНИШМОҚ уймаланмоқ *фл. бирг. н. Яна икки қўшни хотин ўчоқ бошида уймаланишади.* Ойбек, Қутлуғ қон. *Ҳозир уйда Отабек бўлмагани учунми, нимадан бўлса ҳам, ҳар нечук Зайнаб ўз уйида уймаланишиб ётар .. эди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

УЙМАЛАНМОҚ 1 Бирор юмуш билан шуғулланмоқ, машғул бўлмоқ; ивирсиб юрмоқ. *Бир оздан кейин Чўлпивой ака ҳалиги нарсаларни олиб кетди ва яна эгатларнинг бошида уймаланди.* О. Ҳусанов, Най.

2 Бирор жойда тўпланишиб юрмоқ, уймалашмоқ; ўралашмоқ; айланишмоқ. *Пионерлар вожатий атрофида уймаланар эдилар. Гўштга пашша уймаланади.* ▬ *Изтиробдан қалтираган одамлар, ўз харобалари олдида тишларини қисиб жим уймаланардилар.* Ойбек, Қуёш қораймас.

УЙМАЛАШМОҚ *айн.* **уймаланмоқ 2**. *Қироатхонанинг шашка-шаҳмат бўлимида бир тўда ўқувчилар уймалашиб, ҳеч кимга қарашмайди.* Ҳ. Нуъмон, Фасллар. *Янги машинада тикиб кўрши учун Замон, Зуҳра, Ҳанифа унинг тепасида уймалашиб туришганди.* Н. Назаров, Замон.

УЙМА-УЙ Уйдан-уйга кўчиб, барча уйларни айланиб; ҳовлима-ҳовли. *Ўқитувчи ўйма-уй юриб, меҳмондорчилик билан кун кечира олмайди.* П. Турсун, Ўқитувчи. *Совуқ хабар кирди уйма-уй, Бўрон туриб сел юрганидай.* Э. Раҳим.

УЙМОҚ Устма-уст қалаштириб бир ерга тўпламоқ; уюм ёки ғарам ҳосил қилмоқ; йигмоқ. *Тошларни бир ерга уймоқ. Терилган пахтани уймоқ. Беда уймоқ.* ▬ *Максим Максимович билан Бўтабойни қурол-яроғ уйиб ташланган бир ҳужрага олиб киришди.* С. Аҳмад, Ҳукм. *Қум босган ғўза ниҳолларини парвариш қилар, тагини юмшатиб, майин тупроқ уярдилар.* Ш. Рашидов, Бўрондан кучли. | Устма-уст қўйиб кўтармоқ, қалаштириб қўймоқ. *Зайнаб оёғи олти, қўли етти бўлган ҳолда эрини тўрт қават кўрпача устига ўтказиб, ёнига учта пар ёстиқни уйди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. **Қовоқ уймоқ** *айн.* **қовоқ солмоқ** *қ.* **қовоқ** II. *Райком секретарининг қовоқ уйиб, бирдан унинг нафаси ичига тушиб кетди.* Н. Сафаров, Узоқни кўзлаган қиз.

УЙ-РЎЗҒОР Уй ва рўзғор ишлари, тирикчилик. *Сорахон ҳам уй-рўзғор тутишни ўрганади.* А. Қаҳҳор, Сароб. *Уй-рўзғорга ҳам эпчил: яхши кийинади, яхши ейди. Ўн кулиб, бир гапиради.* Ойдин, Икки кўзи шунда. *Ҳамма айни шу маҳалда уй-рузғор иши ва кечки овқат билан банд бўлганидан гузарда ҳеч ким кўринмас эди.* П. Турсун, Ўқитувчи.

УЙСИЗ 1 Уйи йўқ. *Уйсиз одам.* | Ўз уйи йўқ. *Уйсиз куёв.*

2 Хотини йўқ, уйланмаган ёки эри йўқ, эрга тегмаган.

УЙСОЗ Уй қуриш иши билан шуғулланувчи; бинокор.

УЙСОЗЛИҚ Уй, бино қуриш иши билан шуғулланиш, бинокорлик. *Тошкент уйсозлик комбинати.*

УЙҚАШ 1 Бир-бирига ниҳоятда яқин, ўхшаш. *Менман бу, ўзбекнинг фахрий хўжаси, Уйқашга ўхшайди исмимиз бир оз.* А. Орипов.

2 Мос, монанд, уйғун; ярашган. *Ўсиқ қоши ўткир қора кўзларига уйқаш тушган йигитга лаб жуфтладим.* С. Нуров, Дурдона.

УЙҚИ-ТУЙҚИ *диал. айн.* **айқаш--уйқаш**.

УЙҚУ 1 Тирик организмда вақти--вақти билан содир бўлиб турадиган ва бундай вақтларда онг фаолияти қисман ёки бутунлай тўхтаб қоладиган осойишталиқ ёки дам олишнинг физиологик ҳолати. *Қаттиқ уйқу. Унинг уйқуси зийрак. Уйқум келди. Ўйқу арслонни ҳам йиқитар.* Мақол. ▬ *Гуломжоннинг ухлаб қолганини ҳам, уйқусида ширин тушлар кўраётганини ҳам билмайди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. *Ҳалигина ширин уйқунинг беланчагида аллаланаётган жангчилар дув кўтарилди.* Шуҳрат, Шинелли йиллар. **Маст уйқу** тўла ҳордиқ чиқариб, роҳат бераётган қаттиқ уйқу. *Тўпанисо бир текисда нафас олиб, маст уйқуда ётар эди.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор. **Ноз уйқу** *қ.* **ноз** 3. **Ўлик уйқу** унча-мунча ташқи таъсирга тез тарқалмайдиган уйқу. **Қуш уйқуси** тез бошланиб, тез тарқаладиган қисқа уйқу. **Уйқу босди** уйқу сиқиб келди, уйқуси келди. *Адолат.. уйқу босиб, кўзи юмилиб кетаётган пайтларида ҳам, тушига булоқ кириб, уйғониб кетарди.* И. Раҳим, Чин муҳаббат. **Уйқу элтди** жуда ухлагиси келди; ухлаб қолди. **Уйқуси ўчди** (*ёки* **қочди**) ухлай олмади. *Кечаси ухлолмади. Унинг каравоти ғирч-ғирчидан ананинг уйқуси ўчиб кетди.* Шуҳрат, Шинелли йиллар. **Уйқуга кетмоқ** ухлаб қолмоқ. *Нигора балки уйқуга кетгандир, балки ширин-ширин тушлар кўраётгандир.* С. Анорбоев, Оқсой. | Баъзи жониворларнинг қишда ёки ўзига ноқулай мавсумда ҳаёт фаолияти кескин пасайиб, ухлаганга ўхшаб, бир жойда ҳаракатсиз қоладиган ҳолати. *Қиш чилласида айиқлар уйқуда бўлади. Баҳорда қумурсқалар уйқудан уйғонади.* | *кўчма* Ўсимлик, дов-дарахт ва ш. к.нинг қишки карахт ҳолати. *Дарахтлар қиш уйқусида. Уйқудаги куртак.*

2 *кўчма* Нисбатан ҳаракатсиз, шовқин-суронсиз, тинч ҳолат. *Сарой қоп--қоронғи, тинч уйқуда, аммо бу тинчликни сарой отхонасидаги отларнинг курт-курт хашак чайнашлари ва атрофдаги хўрозларнинг қичқиришларигина бузар эди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

◆ **Абадий уйқу** *юқ. усл.* ўлим. *Балки, абадий уйқудамисан, Саломат!* С. Аҳмад, Ҳукм. **Летаргик уйқу** *мед.* организм ташқи муҳит таъсирини сезмайдиган, ҳушсиз бўлиб қоладиган, пульс ва нафас олиш ҳам сезилмайдиган даражада заифлашиб кетадиган уйқуга ўхшаш касаллик.

УЙҚУЛИ Уйқу таъсиридаги, уйқу асорати бор, уйқу аралаш. *Улар [қизлар] секин-аста туришиб, уйқули кўзларини ишқай бошладилар.* И. Раҳим, Чин муҳаббат. *Уйқули товуш билан сўкиниб, қалин дарахтлар ораси-*

да зим-зиё тунда жангга тайёрландилар. Ойбек, Қуёш қораймас. *Тун тонг отарга яқинлашгач, унинг [Ҳасаналининг] уйқуси мияси бу муаммони еча билмас эди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

УЙҚУСИЗ Ухламаган, бедор. *Уйқусиз тунлар Сергейни ҳаддан ташқари толдирган бўлса ҳам, у оромини ўйламади.* Ҳ. Ғулом, Машъал. ‖ *Бирор одам унга узоқроқ қараб қолса борми, ҳадиксираб, кечаларни уйқусиз ўтказарди.* С. Анорбоев, Оқсой.

УЙҚУСИЗЛИҚ уйқусиз *с. белги оти. Қобил хотинидан икки қадам нарида тўхтади-да, уйқусизликдан қизарган кўзларини Баҳрига қадаб: — Нега келдинг? — деб сўради.* Ҳ. Ғулом, Машъал.

УЙҚУСИРАМОҚ 1 Ухлашни жуда истаб қолмоқ, уйқуси ёки ухлагиси келмоқ; мудрамоқ. *Уйқусираб ўтирмоқ. Соқчи уйқусираган кўзларини ишқалади.* ▫ *Бу ўйларни туғатгандан кейин, унинг [Ҳасаналининг] кўзлари уйқусираб, юмила бошлаб, қаршисига Отабек келиб тўхтайди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

2 Ғайришуурий равишда бирор ҳаракат қилмоқ, гапирмоқ, йиғламоқ; алаҳламоқ. *Нима деб уйқусираётирсиз?* ▫ *Бурчакда ётган бола уйқусирабми ё совуқдан уйғонибми, ачинарли товуш билан «дада!» — деди.* Ойбек, Қутлуғ қон. *Тун яримдан оғди,.. эшик қия очиқ қолган шекилли, қўшни хонадан Умиджоннинг уйқусираб айтган гаплари қулоққа чалинди.* Р. Файзий, Гўзал.

УЙҚУСИРАШМОҚ уйқусирамоқ *фл. бирг. н.*

УЙҚУТОБ *рвш* Уйқуга мойил, уйқу элтаётган. *У [Элчибек] қулочини ёзди, сал кайф ва ширали хаёл билан уйқутоб бўлиб келаётган юз-кўзига аёз совуғи ёқди.* А. Мухтор, Туғилиш.

УЙҚУЧАН *айн.* уйқучи. *Уйқучан бола.*

УЙҚУЧИ Кўп ухлайдиган, серуйқу. *Пўлат билан Нортой бўлса унга [Шуҳратга] уйқучи лақабини тиркашибди.* Қ. Раҳим, Олтин балиқ.

УЙҚУЧИЛ 1 *диал.* Уйқучи.

2 *кам қўлл.* Уйқуни келтирадиган. *Боғларда гарчи уйқучил жимлик, Аммо парклар-чи: Шовқин, гавжумлик.* Шайхзода.

УЙҒОНИШ уйғонмоқ *фл. иш оти. Куртакларнинг уйғониш даври. Меҳр уйғониши.* ▫ *[Ҳасанали] эрталаб Ойбодоқнинг чойига бормай, Отабекнинг уйғонишини кутиб юрди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. *Элмурод.. асрлар бўйи ғафлатда ётган кишиларнинг уйғонишни бу одамда қувонч тўгдираётганини кўрди.* П. Турсун, Ўқитувчи.

◊ **Уйғониш даври** *тар.* 14—16 асрларда буржуазиянинг феодалларга қарши кураши жараёнида юзага келган ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаракат; ўрта асрлардаги узоқ турғунликдан сўнг, фан ва санъат тараққиёти ҳамда улуғ кашфиёт ва ихтироларда ўз аксини топган ва антик маданиятга қизиқиш кучайган давр.

УЙҒОНИШМОҚ уйғонмоқ *фл. бирг. н.*

УЙҒОНМОҚ 1 Уйқуни тарк этмоқ, уйқудан турмоқ. *Ғуломжон чўчиб уйғонди-ю, теварагига аланглаб қаради.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. *Гўё муздай сув сепинди-ю, Қиз уйқудан сапчиб уйғонди.* Т. Тўла. | Қишда кескин пасайган ҳаёт фаолиятини тикламоқ, нормал ҳаёт фаолиятига кўчмоқ. *Совуқ юмшаб айиқлар ҳам уйгона бошлади. Баҳорда қумурсқалар уйқудан уйғонади.* | *кўчма* Амалга кирмоқ, амал олмоқ (ўсимлик ҳақида). *Дарахтлар уйғониб қолибди.* ▫ *Янги уйғонган ям-яшил барглар билан ясанган дарахтлар қуёш нурида чўмилади.* Ойбек, Қутлуғ қон.

2 *кўчма* Ҳаракатга келмоқ, қўзғалмоқ. *Бутун шаҳар уйғонди.*

3 *кўчма* Пайдо бўлмоқ, ҳосил бўлмоқ, қўзғалмоқ (ҳис, туйғу ва ш. к.ҳақида). *Унда адабиётга қизиқиш уйғонди.* ▫ *Буни кўриб Сидиқжоннинг қалбида жувонга нисбатан ҳар қандай ғараздан холи бир меҳр уйғонди.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор. *Элмуроднинг кўнглида бу йигитга ҳеч бир самимий дўстлик туйғуси уйғонмас эди.* П. Турсун, Ўқитувчи.

4 *кўчма* Онги ўсиб, эрк, озодлик ва ҳуқуқ учун курашга интилмоқ, отланмоқ. *Уйғонди кенг жаҳонда Зулматда ётган эллар.* И. Муслим.

УЙҒОТИЛМОҚ уйғотмоқ *фл. мажҳ. н. Домла қўққисдан уйқудан уйғотилган кишидай идроксиз ҳаракат қилар, аммо ичкарига кирмас эди.* А. Қаҳҳор, Сароб.

УЙҒОТИШМОҚ уйғотмоқ *фл. бирг. н.*

УЙҒОТМОҚ 1 Уйқусини бўлмоқ, уйқусини тарк эттирмоқ; турғизмоқ. *Қушларнинг шўх овози мени Уйғотади тонг чоғи.* И. Муслим.

2 *кўчма* Пайдо қилмоқ, ҳосил қилмоқ; қўзғатмоқ (ҳис, туйғу ва ш. к. ҳақида). *Устозим менда машинага меҳр уйғотди.* Ҳ. Назир, Механизатор. *Бу қўшиқ шунчалар ёқимли, ширали эдики, темирчи йигитнинг юрагида аллақандай бир ҳисни уйғотиб юборди.* С. Аҳмад, Ҳукм. | Онгини ўстириб, ўз эрки, ҳуқуқи учун курашишга йўлламоқ, қўзғатмоқ. *Жаҳон капитализми ва 1905 йилги рус ҳаракати Осиёни тамоман уйғотди.* В. И. Ленин, Осиёнинг уйғониши.

УЙҒОТТИРМОҚ уйғотмоқ *фл. орт. н. Онаси «тинч ухласин, ортиқ уринмасин» деб, [Кумушни] бугун намозга ҳам уйғоттирмаган эди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

УЙҒОҚ 1 Ухламаган; уйқуни тарк этган; уйғонган. *Уйғоқ бола.* ▫ *Чироқнинг сарғиш шуъласида унинг ранги кетган, кўз остлари ичига тортган, уйғоқ бўлса ҳам, ўзини жўрттага уйқуга солиб ётгандай кўринди.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор.

2 *кўчма* Сезгир, сергак, хушёр. *Одим ташлаб борар Ойжамол, Салом берди уйғоқ, қоровул.* Ё. Мирза. «*Қиев-қиёв*» *турналар, Уйғоқ, хушёр турналар, Салгина пастлаб учинг, Бизга кўз ташлаб учинг.* Э. Раҳим.

УЙҒУН 1 Тўғри, монанд келадиган; мувофиқ, муносиб, мос. *Унинг барча ҳаракатлари жисмига жуда уйғун. Талаффузи билан уйғун ёзув. Тилига уйғун дили.* ▫ *Мажозий қилиб айтганда, дейиш мумкинки, ҳозир ер юзида вақт коммунистик соатга уйғун бўлиб юради.* Шайхзода.

2 Уйғунлашиб кетадиган, ҳамоҳанг. *Куйга жуда уйғун тушган овоз.*

3 Уйғун (*эркаклар исми*).

УЙҒУНЛАШМОҚ Бир-бирига монанд бўлмоқ, мос келмоқ, мувофиқлашмоқ; ҳамоҳанг бўлмоқ. *Ўсимликлар янги иқлимга уйғунлашиб қолди.* ▫ *Баъзи қўшиқларда.. қўшиқ шеърига мусиқа, баъзиларида эса мусиқага шеър уйғунлашмайди.* Ў. Рашид, Қўшиқчиликда маданият бўлсин.

УЙҒУНЛАШТИРИЛМОҚ уйғунлаштирмоқ *фл. мажҳ. н.*

УЙҒУНЛАШТИРМОҚ уйғунлашмоқ *фл. орт. н. Планларни бир-бирига уйғунлаштирмоқ.*

УЙҒУР қ. уйғурлар. *Уйғур аёли. Уйғур тили. Уйғур халқи.*

УЙҒУРЛАР Ғарбий Хитойда, шунингдек Ўрта Осиёнинг баъзи районларида яшовчи туркий тилда сўзлашадиган халқ, уйғур халқи.

УЙҒУРЧА 1 Уйғурларга, унинг тили, адабиёти ва маданиятига оид, уйғурларга хос. *Уйғурча рақс. Уйғурча қўшиқ.*

2 Уйғур тили. *Сен уйғурча(ни) биласанми?* ‖ *Уйғурча гапирмоқ.*

УКА 1 Бир ота-она ўғилларидан кичиги (катта ёшдаги фарзандларга нисбатан). *У отасидан йигирма ёшда қолиб, укаларини қийинчилик билан боққан.* И. Раҳим, Чин муҳаббат.

2 Ўзидан ёш эр кишига мурожаат формаси. *Қаердан келгансиз, ука?* П. Турсун, Ўқитувчи. *[Сафар бўзчи:] Ахир бировни ука, бировни ака деб сиз ҳам тузукроқ ишга қайишинг-да, тақсир.* А. Қодирий, Меҳробдан чаён.

УКАЛИҚ ука *с. мавҳ. от.* **Укалик қилмоқ** ука бурчини ўтамоқ, ука ўрнида хизмат қилмоқ, ёрдам бермоқ.

УККИ Бойўғлилар туркумига мансуб, йиртқич тун қуши. **Укки кўз** 1) чақчайган кўз; 2) чақчайган кўзли киши. *Чорпояда ўтирган чўққи соқол, укки кўз, чўзиқ юзли бир чол улфати узатган пиёлани ола туриб секин сўради.* Н. Сафаров, Қатта карвон йўлда.

УҚЛАД [*р*] 1 *эк.* Ижтимоий-иқтисодий формация хўжалигининг асосий формаси. *Ернинг эркин суратда ижарага олиниши ва ижарага берилиши.. буржуа иқтисодий укладининг талабларига мувофиқ келади.* В. И. Ленин, «Меҳнаткаш» деҳқонлар ва ер олди-сотдиси.

2 Киши ҳаётининг, хўжалигининг

бирор соҳасида, умуман бирор жойда ўрнатилган ёки жорий қилинадиган тартиб. *Ҳозир шундай пайт келдики, деҳқонлар онгли суратда рус турмушининг янги укладини яратувчилар бўлиб майдонга чиқадилар.* В. И. Ленин, Пролетариат ва деҳқонлар.

УКОЛ [*р*] Баданга, тери остига шприц воситасида суюқ дори юбориш. *Стол устида шприц қутиси очиқ турар ва дори ҳиди анқирди — врач укол қилиб уни бир оз ўзига келтирганди.* П. Қодиров, Уч илдиз.

УКПА *махс.* Майин юнқа чарм. *Қўнжи укпа, юзи тошдан қаттиқ қўпол чарм билан қопланган.. этикни кийди.* Ойбек, Қутлуғ қон. ‖ *Белларини фўталар билан боғлаган, бошларида оддий телпак ва оёқларида укпа этик бўлган йигитлар югурардилар.* Айний, Эсдаликлар.

УКПАР Укки пати (одатда болалар кийимлари, асосан бош кийимини, безатиш учун унга чатиб қўйилади). *Аксар хотинларнинг олди-орқаси тўла, катта-кичик, ясанган-тусанган, укпар тақкан болалар.* Ойбек, Қутлуғ қон.

УКРАИН қ. **украинлар.** *Украин тили. Украин халқи.*

УКРАИНЛАР Украина ССРнинг туб аҳолисини ташкил этувчи шарқий славянлар группасига мансуб халқ; украин халқи.

УКРАИНЧА 1 Украин халқига, унинг тили, адабиёти ва маданиятига оид; украинларга хос. *Украинча куй. Украинча кийим.*

2 Украин тили. *Сен украинча(ни) биласанми? ‖ Украинча гаплашмоқ.*

УКРОП [*р*] Зираворсифатида ишлатиладиган, хушбўй кўкат; ошкўк.

УЛ (у — чўзиқ) *диал.* Ўғил. *Бежой биздим тўрам, Едгор улингни, Аймоқнинг юртига талаб қилибди; Қандай жўнатасан жону дилингни?!* «Ёдгор». *Армон билан мен улдан айрилдим дер, Кетганингни, болам, билмай қолдим дер.* «Равшан».

УЛ *эск. айн.* у II. *Ой билан ошно бўлиб, йилларча ўйнанг ул билан.* М. Муҳамедов, Ғавҳар. *Югуриб чиққан ул мушфиқ онамларга салом айтинг.* Ҳамза.

УЛАГИЧ Нарсаларни бир-бирига бириктириш, улаш учун ишлатиладиган восита. *Шиша бўлаклари, одатда, бир-бирига қўрғошиндан қилинган улагичлар ёрдамида уланади.* М. Аминжонова, Шишанинг кашф этилиш тарихидан.

УЛАЙ-БУЛАЙ *с. т.* Турли хил важ, баҳона. [*Мамат Холисхонга:*] *Агар улай-булайинг бўлса, айт ҳозир! Ҳам сенинг, ҳам Ёдгорнинг, ҳам у кишининг ишини баравар қиламан.* Ҳамза, Паранжи сирлари. *Бойлар қишлоқнинг бир хил каттаконлари билан чиқишиб, ҳукуматдан қўрқмай, улай-булай қилиб, камбағал батракни ишлатиб турди.* Эргаш шоир.

УЛАМА Бириктириб, улаб қўйиладиган, уланган. *Улама соч. Улама киприк. Улама оёқ.* ▫ *Унинг пиджаги билан галстуги стул суянчигига осиб қўйилган; кўйлагининг улама ёқаси ягринига қийшайиб тушган, олдида ёзиб-чизиб ташланган қоғоз тахланиб ётибди.* П. Қодиров, Уч илдиз.

УЛАМО [*а*] 1 *эск. кт.* Олим; олимлар.— *Дуруст, миянг тўлибди,— деди кулиб Тантибойвачча,— яқин ўртада унча-мунча уламони бир чўқишда қочирасан.* Ойбек, Қутлуғ қон.

2 Шариат қонунларини, диний, билимларни мукаммал биладиган мулла. *Маъдалихонга фатво ёзиб берган Қўқон уламоларидан бир нечалари.. қочиб қутулдилар.* А. Қодирий, Меҳробдан чаён.— *Ёшларга ҳомийлик қилиш, йўл-йўриқ кўрсатиш исломнинг, уламоларнинг ишидир,— деди қалтираб, бўзариб мунофиқлардан бири.* Ойбек, Нур қидириб. ‖ *Мусулмон руҳонийларнинг олий мансабли табақаси. Дастлаб Исломхўжа, сўнгра уламо ва умаролар, барча аъёнлар муборакбод қилдилар.* Ж. Шарипов, Хоразм.

УЛАМОЛИК **уламо** *с. мавҳ. от.* *Мулла Абдураҳмон Қўқон сафарига ҳозирланаркан; кўнгли Қўқонда ўзини кутиб турган уламолик шуҳратига, муфтилик, қози ва аъламлик мансабига ошиқар эди.* А. Қодирий, Меҳробдан чаён.

УЛАМОҚ 1 Ип, арқон, тасма ва ш. к. нарсаларнинг учларини бир-бирига боглаб, тикиб бириктирмоқ. *Отнинг тизгинига арқон улаб беринглар, ўзим ҳайдаб кетавераман.* А. Қаҳҳор, Асрор бобо.— *Шошманглар, шошманглар,— деди дуторнинг ипини улаётган Мели полвон.* П. Турсун, Ўқитувчи. *Даҳлизда Ҳасанали узилган от асбобларини улаб тикар.. эди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. ‖ Бирор йўл билан учларини ўзаро туташтириб, қўшиб маҳкамлаб қўймоқ. *Соч уламоқ. Электр симини уламоқ.*

2 Бириктирмоқ, қўнмоқ. *Алло, менга Бекободни улаб беринг.* Т. Алимов, Хушбичим йигит.

3 *тех.* Металл қисмларни эритиш, кавшарлаш йўли билан ёпиштирмоқ. *Темир листларни уламоқ. Трубаларни уламоқ.*

4 қ. *х.* Пайванд қилмоқ. *Гилосни олчага уламоқ. Наъматакка атиргулни уламоқ.*

5 *кўчма* Биридан кейин бошқасини қўшиб, узлуксиз давом эттирмоқ. *Ишни ишга уламоқ. Куйни куйга уламоқ. Кунни тунга уламоқ.* ▫ *У ҳар тўғрида тинимсиз гапириб, гапни гапга улаб юборди.* О. Ёқубов, Тилла узук. *Онаси гапдан гап чиқариб, сўзга сўз уламоқчи эди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. [*Шизомжон*] *кечалари юлдуз тўла осмонга тикилиб, тунни тонгга улаб, қушлар наъмасидан, сувлар шилдирашидан кўнглига аллақандай юпанч изларди.* С. Аҳмад, Уфқ.

◇ **Узиб уламоқ** қ. **узмоқ.**

УЛАНМОҚ **уламоқ** *фл. мажҳ. н.* *Ип ипга уланди. Гап гапга уланди. Ўрикка олхўри уланди.* ▫ *Қарсак кетига қарсак уланди.* С. Зуннунова, Гулхан. *Чигалнинг.. иккала учи топилиб, бир-бирига уланди.* Ҳ. Ғулом, Машъал.

УЛАР I у II *с. кўпл. ф.*

УЛАР II Қирғовуллар оиласига мансуб йирик тоғ қуши.

УЛАТИЛМОҚ **улатмоқ** *фл. мажҳ. н.* *Трубалар улатилди.*

УЛАТМОҚ **уламоқ** *фл. орт. н.* *Симни симга улатди. Олчага гилос улатдим.* ▫ *Минибсан жийронқуш отинг туллатиб, куйганларнинг гапин гапга улатиб.* Эргаш шоир.

УЛАШИЛМОҚ **улашмоқ** II *фл. мажҳ. н.* *Ярим соатлик бир фурсатдан кейин қўрғоннинг бошидан-оёқ ясов тортган мудофеларга инъомлар улашилиб битди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

УЛАШИШМОҚ **улашмоқ** II *фл. бирг. н.*

УЛАШМОҚ I 1 **уламоқ** *фл. бирг. н.* *Болалар ипларни улашди. Монтёрлар электр симларини улашди. Хотинлар гапни-гапга улашди.*

2 **уламоқ** 5 *фл. ўзл. н.* *Гаплар гапга улашди.*

УЛАШМОҚ II Бўлиб бермоқ, тақсимламоқ. *Хайри опа болаларга яримтадан, катталарга биттадан кулча улашиб, иккитадан ёнғоқ берди.* Ойдин, Ямоқчи кўчди. [*Мирзақул:*] *Билъакс, бой отам ер очиб, янги ариқ чиқармоқчилар. Деҳқонларга ер улашиб элни обод қилмоқчилар.* Н. Сафаров, Уйғониш. *Қишлоқ тарихида биринчи қурилган кўркам мактабнинг катта байрамга айланган тантанаси ишда ғайрат кўрсатганларга мукофотлар улашиш билан тугади.* П. Турсун, Ўқитувчи.

УЛАШТИРМОҚ I **улашмоқ** I *фл. орт. н.* *Қосимов ҳозир пайти эканини ўйлаб, гапни бир-бирига улаштириб кетди.* Ҳ. Нуъмон, Фасллар. *Бу бинони ким қурган, Кўк билан улаштириб? Қоматин заб ўхшатган, Устаси келиштириб.* Қ. Муҳаммадий

УЛАШТИРМОҚ II **улашмоқ** II *фл. орт. н.*

УЛАШ-УЛАШ *рвш, с. т.* Талон-тарож билан тарқатиш. *Жамоат мулкини улаш-улаш қилишга қарши курашмоқ.*

УЛ-БУЛ *айн.* **у-бу.** [*Қамчи:*] *Кўнглинг бирор нарса тусайдими? Ул-бул ола келайми?* Ҳ. Ғулом, Машъал.

УЛГИ *фольк.* Бошқалар ҳавас қиладиган, тақлид қиладиган ҳаракат; ўрнак, намуна. *Улги бўлмоқ. Улги олмоқ.* ▫ *Улги бўлди учқур от қарчиғаю лочинга.* «Қўшиқлар». *Шамолингга оқар дарё музлаган, Қарчиғайдан улги олган бедовсан.* «Нигор ва Замон».

УЛГУРЖИ 1 Бутун борича; кўп миқдорда; кўтара. *Улгуржи савдо.* ‖ *Улгуржи олмоқ. Улгуржи сотмоқ.* ▫ *Доналаб сотдим. Бу ерда улгуржи*

оладиган киши йўқ. И. Раҳим, Чин муҳаббат.

2 Катта миқдорда, катта суммага эга; салмоқдор. *Улгуржи ҳосил. Магазинга улгуржи мол келди.* ▪ *Пулини фойдага қўювчи судхўр ҳиндлар.. улгуржи савдони кутардилар.* Ш. Тошматов, Эрк қуши. *Ҳеч қаерда бундай улгуржи ғаниматга учрамади.* А. Қаҳҳор, Башорат.

3 Бошдан оёқ, бутунлай. *Улгуржи ремонтдан чиқармоқ.*

УЛГУРИШ 1 **улгурмоқ** *фл. иш оти.*

2 Дарсларни ўзлаштириш, берилган билимни эгаллаб олиш, етиб олиш. *Бу синфда улгуриш юз процент.*

УЛГУРМОҚ I Бирор ишни бажаришга имконият, вақт топмоқ, муваффақ бўлмоқ, бажара олмоқ, эришмоқ. *Елғиз баъзи бир чаққонларгина йўл устида, этикларини нари-бери ечиб, сувини силқитмоққа улгурдилар.* Ойбек, Қуёш қораймас. [*Бўронов:*] *Ўтиб кетаётган машинани тўхтатмоқчи бўлдим, улгура олмадим.* А. Убайдуллаев, Қонли издан.

2 Берилган билимларни тушуниб, эгаллаб олмоқ, ўзлаштирмоқ. *Синфимизда улгурмайдиган ўқувчилар йўқ.*

УЛИ: ули тортмоқ *айн.* **ув тортмоқ** қ. **ув**. *Ундан-бундан яқин қишлоқларда итларнинг ялқовлик билан ули тортгани.. қулоққа чалинади.* Ш. Сулаймон, Ота, ўғил.— *Аллаким ули тортиб йиғлаётир,— деди саройбон.* М. Осим, Элчилар.

УЛИМОҚ I *айн.* **увламоқ.** *Яқиндаги, чироқ милтираб турган қўрғонда ит улиди.* С. Аҳмад, Ҳукм. *Кум барханлари орасида қашқирлар улийди.* А. Мухтор, Опа-сингиллар.

УЛИМОҚ II *диал.* Яллиғланмоқ (оғиз шиллиқ пардаси ҳақида). *Боланинг оғзи улибди.*

УЛИШМОҚ улимоқ I *фл. бирг. н. Окоплардан ёв чиқади Оч бўридай улишиб.* Ҳ. Олимжон.

УЛКАН 1 Эгаллаган ўрни, ҳажми ғоят йирик, жуда катта, буюк. *Улкан бино. Улкан дарахт. Улкан дарё. Улкан қурилишлар.* ▪ — *Минг йил чақмоқ чақсин, улкан тоғ гердайиб тураверади,— деди Бектемир қатъий.* Ойбек, Қуёш қораймас. *Ана шу зайлда ойлар, йиллар, қандайдир бир улкан денгизга қўшилишни истаган ирмоқлардай, шилдираб оқиб ўта бошлайди.* М. Жабборов, Севинч ёшлари.

2 Катта кўламда амалга оширилаётган. *Улкан ишлар. Улкан қурилишлар.*

3 *кўчма* Мазмун, мундарижа жиҳатидан катта, йирик. *Улкан асар.* ▪ *Зайнатуллаевнинг қўлида зўр ҳақиқат бўлиб кўринаётган нарса — аслида улкан ҳақиқатдан узиб олинган бир ҳақиқатча эканини у энди аниқ кўриб турарди.* П. Қодиров, Уч илдиз.

4 Ҳурматли, эътиборли; улуғ. *Улкан ёзувчи. Улкан оқин.* ▪ *Қариндошим, туғишқоним улкан қозоқсан ўзинг.* Ғ. Ғулом.

5 Аҳамияти катта, муҳим. *Улкан ютуқлар. Улкан воқеа.* ▪ *Ирмоқлар бирлашиб дарёлар ҳосил қилгани каби, катта-кичик муваффақиятлар жам бўлиб, улкан ютуқлар таркиб топади.* «Қ. Ўзбекистон», 1959, № 183.

УЛКАНЛАШМОҚ Ғоят катталашмоқ, йириклашмоқ. *Корхонанинг даргоҳи кенгайиб, фабрикалари, цехлари улканлашибди..* М. Жўра, Қуёшдан нур эмганлар.

УЛОВ I **уламоқ** *фл. иш оти.*

УЛОВ II Миниб юриладиган ҳайвон. *Регистон олдидан ўтадиган йўловчилар уловларидан тушиб, арк дарвозасига қараб таъзим қилар.. эдилар.* Айний, Қуллар. | Умуман ишчи ҳайвон. *Сувнинг бошида бўладиган бақақуруллоқликлар ҳам ўзи ёки уловининг жонини қойитгиси келмас эди.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор.

◆ **Уловига яраша тушови** қ. **тушов.**

УЛОВЧИ 1 **уламоқ** *с. ш. оти.*

2 *т. й.* Вагонларни бир-бирига тиркаб, улаб қўйиш ва ажратиш иши билан шуғулланувчи ишчи.

УЛОҚ I 1 *сфт* Турли йўл билан (боғлаш, тикиш, елимлаш, кавшарлаш, михлаш ва ш. к. билан) ўзаро туташтириб, маҳкамлаб бириктириб қўйилган, уланган бир неча бўлакдан иборат, яхлит эмас. *Улоқ арқон.. Улоқ дастурхон. Улоқ сим.. Улоқ тунука.*

2 *от* Нарсанинг бўлаклари ўзаро уланганда ҳосил бўлган тугуни ёки чоки, уланган жойи. *Арқоннинг улоғи. Парданинг улоғи. Электр симининг улоғи. Тунуканинг улоғи.* | Ямоқ. *Кўрпага улоқ солмоқ.*

УЛОҚ II Эчки боласи. *Ҳозир юзлаб майин жунли қўзи ва улоққа эгамиз.* С. Анорбоев, Оқсой.

УЛОҚ III 1 *спорт.* Ҳар бир отлиқ ўртага сўйиб ташланган улоқни (одатда эчки ёки кичикроқ бузоқни) бир-биридан куч билан тортиб олиб, тезроқ маррага элтиб ташлаш учун курашишдан иборат спорт мусобақаси; кўпкари. *От боққанинг — улоққа, қўй боққанинг — қўноққа.* Мақол. ▪ *Улоқда отдан йиқилиб боши ёрилган, қўл-оёғи синган чавандозлар инқиллашиб ётмоқда.* М. Муҳаммаджонов, Турмуш уринишлари. *Ҳимматнинг звеносидаги йигитларнинг иккитаси фронт кўрган,.. қолганлари улоқларда соврин олган йигитлар эдилар.* М. Муҳамедов, Қаҳрамон изидан. **Улоқ чопмоқ** улоқ мусобақасида қатнашмоқ. *Ҳар йили даромад тўйига пешанасини танғиб улоқ чопадиган Болтабой учун қийин кунлар бошланди.* С. Аҳмад, Қадрдон далалар.

2 Шундай спорт мусобақасида ўртага тикилган — сўйиб ташланган эчки ёки бузоқ. [*Қамбар:*] *Улоқ олиш учун чавандоз бўлиш керак, укам Обиджон!* Ойбек, Қутлуғ қон.

УЛОҚМОҚ Узоқлашиб кетмоқ. *Ипдай тизилиб, мунчоқлари узилиб, бир хили қочди улоқиб.* «Равшан».

УЛОҚТИРИЛМОҚ **улоқтирмоқ** *фл. мажх. н. Кўтарилган йигитларнинг аксари юксакдан тошдай улоқтирилдилар.* Ойбек, Навоий. *Созандалар уйдан қувилибди, кетларидан музика асбоблари бирин-кетин улоқтирилибди.* Т. Обидов, Юсуфжон қизиқ.

УЛОҚТИРМОҚ 1 **улоқмоқ** *фл. орт. н. Бир хилига кўп подани боқтирган, Еки тоққа, ё чўлга улоқтирган.* Эргаш шоир.

2 Бирор томонга отмоқ, итқитмоқ. *Дубов бир онда шишани бўшатиб, четга улоқтирди.* Ойбек, Қуёш қораймас. *Ертўладан чиқиши билан дорини улоқтириб ташлади.* Шуҳрат, Шипелли йиллар. *Келин қаламни улоқтирди, оёқ яланг кўчага югурди.* Ойдин, Олтин узукка олмос кўз.

УЛОҚ-УЛОҚ I Улоқлардан иборат, ямоқлари кўп; қуроқ. *Улоқ-улоқ арқон.*

УЛОҚ-УЛОҚ II: **улоқ-улоқ қилмоқ** ҳар томонга тортқиламоқ, таламоқ, талашмоқ. **Улоқ-улоқ бўлмоқ** ҳар томонга тортқиланмоқ, таланмоқ. *Бўлайин улоқ-улоқ, Қуксимда унсин булоқ, Чўчитолмас, дор, сиртмоқ!* Ё. Мирза.

УЛОҚЧИ Улоқ мусобақасида қатнашувчи киши; чавандоз. *Улоқчи йигит.* ▪ *Бу чол Гулистондагина эмас, бутун водийда «чавандоз» номини олган улоқчи эди.* И. Раҳим, Чин муҳаббат.— *Маҳкамбойваччанинг ота-бобоси улоқчи бўлиб келган-да! — деди Собир тегирмончининг ўғли.* А. Қодирий, Улоқда. **Улоқчи от** улоқ мусобақасида қатнашадиган от. *Бошқа шунча аравакаш отлар туриб, келиб-келиб менинг бирдан-бир боқиб қўйган улоқчи отим билан сув ташийсанларми, падар лаънатилар!* Ғ. Ғулом, Шум бола.

УЛОҚ-ҚУРОҚ Турли лахтаклардан улаб қуралган; улоқ-улоқ. *Улоқ-қуроқ кийим.*

УЛТОН *диал.* Қорамол терисидан тайёрланган чарм; тагчарм. *Ўзга юртда султон бўлгунча, ўз юртингда ултон бўл.* Мақол.

УЛУМ [*а*] *кт.* Илмлар, билимлар. *Улум, фуннинг қадри-қийматини билган ота.. фарзанд аржимандига ғўдакликдан гўзал тарбия, ҳусн, ахлоқ берган.* Ойбек, Навоий. **Жомиул улум** *айн.* **жонли энциклопедия** қ. **энциклопедия.**

УЛУС [*мўғ*] 1 *тар.* Ўрта Осиёда йирик феодал давлат. *Чиғатой улуси.*

2 *эск.* Халқ, халойиқ. *Халқларга бош бўлди паҳлавон руслар, Совет эли бўлди барча улуслар.* Ғ. Ғулом. *Навоий она ватани, ўз улуси, ўз тилини дилдан севар эди.* А. Қаюмов, Шеърият султони.

УЛУШ 1 Тақсимланадиган нарсанинг бирор кимсага тегадиган ёки тегишли қисми, бўлаги; ҳисса. *Тўранинг улушини эса маҳрами аравада ташиб кетди.* Ж. Шарипов, Хоразм. *Бу кунгача ҳар икки бригадир ўз улушига тушган вазифани бажариб, сода қилиб айтганда, ўз аравасини тортиб келишарди.* Ҳ. Нуъмон, Меҳр.

2 Бирор катта ишга қисман сарф этилган, қўшган меҳнат; ҳисса. *Сен ота-боболар қолдирган яхши анъаналарни авайлаб асраганинг ҳолда янги коммунизм асри ғалабаларига ҳам арзигулик улуш қўшмоқдасан.* Ҳ. Назир, Ўтлар туташганда. *Жумагул... бировларнинг кирини ювиб, нонини ёпар, рўзғорни тебратишга ўз улушини қўшарди.* Ж. Шарипов, Хоразм.

3 Маълум хўжаликка ажратилган ер майдони. *Энди ҳар ер ҳам менга бир улуш!* Туйғун, Зулфизар. *Бой ва тўралар ўзига тушган улушни қаздириш учун деҳқонларини юборардилар.* Ж. Шарипов, Хоразм.

УЛУҒ 1 Эгаллаган ўрни, ҳажми ғоят йирик; жуда катта, улкан, буюк. *Келтирганлар иккисин боглаб. Ташлаганлар улуғ дарёга, Раҳна солиб севги — савдога.* Гайратий. *Хотин... асл ўрданинг улуғ, муҳташам дарвозасига яқинлашгандан кейин ўнгдаги айри йўлга бурилди.* А. Қодирий, Меҳробдан чаён. *Пага-пага ёғар, эди қор, Бир салобат улуғ шаҳарда.* Ё. Мирза.

2 Ҳар томонлама ортиқ, устун; қудратли. *Э, улуғ Совет ватанининг соҳибқирони, бос тепкини!* А. Қаҳҳор, Бос тепкини. *Бу — улуғ халқ исёни.* Ойбек, Қутлуғ қон. || *Мамлакатимиз поёнсиз, давлатимиз улуғ, халқларимиз ҳамдил, ҳамжиҳат.* И. Раҳим, Чин муҳаббат. | Ўзининг муваффақияти ва моҳияти билан ажралиб турадиган; муҳим. *Марксизм — ягона илғор, ҳақиқатчи улуғ таълимот.* Ойбек, Нур қидириб. *Бизнинг элимизда она Ватанга хизмат қилишдан улуғ ва шарафли бурч йўқ.* Ж. Ташенов, Ҳангчи Ўтеген.

3 Беқиёс талантли, истеъдодли, қобилиятли, буюк. *Улуғ ёзувчи. Улуғ олим. Улуғ шоир.* ▫ *Аҳмад Ҳусайн улуғ совет шоири ҳақида кўп эшитган бўлса ҳам, уни ўқимаган эди.* Ойбек, Нур қидириб. | Инсониятга қилган зўр хизмати ва қобилияти билан машҳур бўлган. *Ҳаёт тантанасини барпо этган улуғ доҳийга мадҳия.* Ойбек, О. в. шабадалар. *Айтинг-чи, муллака, ҳалиги улуғ зотлар дунёдан қачон ўтган экан ўзи?* П. Турсун, Ўқитувчи.

4 Ғоят тантанали, улуғвор. *Минг йилларнинг дебочаси, Улуғ тўйинг муборак.* Ғ. Ғулом. [*Чол:*] *Йўлчибой эр ўғли — эр эди, у бошқа одамдан эди. Лекин ўлими ҳам улуғ бўлди.* Ойбек, Қутлуғ қон. **Улуғ айём** байрам кунлари, шодиёна кунлар.

5 (*эгалик ёки кўплик қўшимчаси билан*) *с. т.* Мансабдор, бошлиқ, катта. *Ҳар нарса бўлганда ҳам улуғимиз деб сийлаб турган эдим.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. [*Умурзоқ:*] *Бир томондан юртнинг улуғлари, ҳазратларидан тортиб восита бўлган.* Ҳамза, Паранжи сирлари.

6 Улуғ (*эркаклар ва хотин-қизлар исми*).

УЛУҒВОР 1 Савлат тўкиб турадиган, салобатли; муҳташам. *Улуғвор гавдали, сersоқол, кўзойнак остидан айёрона кулиб қаровчи бир киши сўз олди.* Ойбек, Нур қидириб.

2 Кўп ва катта мақсадларни ўз ичига олган; буюк. *Коммунистик қурилишнинг улуғвор программаси.* ▫ *Коммунистлар партияси ва унинг улуғвор ишлари мени ҳамиша илҳомлантириб келди.* Ойбек, Халққа хизмат — бахт.

3 Ҳурматлашга, олқишга сазовор; юқори даражадаги; улуғ, олижаноб. *Улуғвор мақсад. Улуғвор орзу.* ▫ *Қай ҳунарга тушса ишқим, мен дадил қўйдим қадам, Топдим имкон етгали, касбнинг улуғвор ишқида.* С. Абдулла.

УЛУҒВОРЛИК улуғвор *с. белги оти. Бинонинг улуғворлиги. Режаларнинг улуғворлиги.* ▫ *Қора атлас ҳамма қизларга ярашади. Маликага эса, бу либос алоҳида ҳусн, малоҳат ва улуғворлик бағишларди.* Т. Жалолов, Олтин қафас.

УЛУҒЗОДА Юқори мартабали улуғ кишининг фарзанди. *Сен девонанинг боласи дебмидинг, у ҳам подшонинг боласи, бир улуғзода.* «Равшан».

УЛУҒЛАМОҚ Ҳурматга сазовор, эътиборли одам даражасига кўтармоқ; ҳурматламоқ, эъзозламоқ. *Меҳнат кишини улуғлайди.* ▫ *Жўралар уни улуғлаб жўрабошиликни топширганлар.* П. Турсун, Муаллимнинг тонги. | Ҳурмат изҳор этиб мақтамоқ. *Ғулом Абдураҳмонов қўшиқ билан пойтахтни улуғлайди.* Т. Обидов, Юсуфжон қизиқ.

УЛУҒЛАНМОҚ улуғламоқ *фл. мажҳ. н.* Инсон ўз меҳнати билан улугланади.

УЛУҒЛАШМОҚ улуғламоқ *фл. бирг. н.*

УЛУҒЛИК улуғ *с. белги оти. Табиат ичра инсонлар улуғдир, Улуғлик меҳнати билан тўлуғдир.* Ҳабибий.

УЛУҒСИФАТ 1 Кўринишни улугвор, салобатли, сersавлат. *Йўлакка киранидан сўнг ўзини дадил тутди, ҳатто икки томондаги қатор кетган эшикларнинг биридан чиққан улуғсифат бир одамдан Кенжанинг қайси уйда эканини тортинмай сўради.* А. Қаҳҳор, Сароб. [*Арслон*] *улуғсифат, ёқимтой, меҳрибон устод.* Қ. Яшин, Тор-мор.

2 Ўзини оғир, яхши тутадиган; ўзига ҳурмат уйготадиган. *У сокин, камтарин, муомалада нозик, лекин улуғсифат.* Ойбек, Навоий.

УЛУҒСИФАТЛИК улуғсифат *с. белги оти.* [*Салимжон*] *ўзининг обрўйи, улуғсифатлигига қарамай, такаббур эмас, дилкаш, кўнглида кири йўқ, инсониятпарвар.* А. Қаҳҳор, Сароб.

УЛФАТ [*а*] 1 Суҳбат, зиёфат ва ш. к.да бирга бўладиган кишилар орасидаги дўстлик, ўртоқлик муносабатлари; улфатчилик. **Улфати чор** *айн.* **улфат** 1. **Улфат қурмоқ** бир неча кишилар бирикиб, ўзаро суҳбат қурмоқ, дўстланмоқ, иноқлашмоқ. *Донгдор мусулмон бойлари, бойваччалари билан улфат қурди.* Ойбек, Қутлуғ қон.

2 Суҳбат, зиёфат ва ш. к.да бирга бўладиган кишилардан бири (бошқаларига нисбатан); ҳамсуҳбат, дўст, жўра. *Қишнинг узун тунлари бу ерда улфатлар гап ейишади.* П. Турсун, Ўқитувчи. *Улфатларнинг учинчиси чўтир киши бўлиб, қоматини гоз тутиб, хотиржам ўтирарди.* Ҳ. Турсунқулов, Ҳаётим қиссаси. | Энг яқин, сирдош ўртоқ; дўст. *Подонга улфат бўлган қон ютар.* Мақол. ▫ *Абдураҳмонбой ўз қўрасининг айвонида улфати Раҳим домла билан чой ичишиб ўтирибди.* Ҳ. Ғулом, Машъал.

3 Гап ва ҳаракатлари билан ҳамсуҳбатини хурсанд қиладиган, суҳбати ширин, хушчақчақ.— *У одам [Қосимов] жуда ҳам улфат йигит экан-да! — деди Маҳкам ака.* О. Ёқубов, Ота изидан. *Тахтапуллик Собиржонни Таниб эдим мен Бокудан, Зап чавандоз, миқти, жонли Хосиятли улфат жуда.* Шайхзода. | Дўстлар суҳбатини, улфатчиликни яхши кўрадиган, бировни хурсанд қилишга тиришадиган. [*Фаргонанинг*] *кишиларини айтинг: хушчақчақ, улфат. Меҳмон деса жонини бериб юборади.* Шуҳрат, Шинелли йиллар.

4 Улфат (*эркаклар ва хотин-қизлар исми*).

УЛФАТЛАШМОҚ 1 Ўртоқ ёки ошна бўлиб қолмоқ; иноқланмоқ; дўстлашмоқ. *Бора-бора жинни мени танийдиган бўлди, улфатлашди.* Айний, Эсдаликлар.

2 Улфатчилик қилмоқ, суҳбатлашмоқ. *Авазхон Замон билан бир улфатлашайлик деб келса, Замон кулбасида йўқ.* «Нигор ва Замон».

УЛФАТЧИЛИК 1 Улфатлар йигини, зиёфати; улфатлар давраси. *Қуёв келиннинг қадрига етмай, улфатчиликларга берилади.* П. Қодиров, Уч илдиз.— *Ичинг, маликам, қўйинг беҳуда, бефойда гапларни,.. келинг улфатчилик қилиб ўтирайлик,— деди бой Зумрадга.* Ойбек, Улуғ йўл.

2 Дўстларга, улфатга хос муносабат; дўстлик, ўртоқчилик. *У билан улфатчилигимиз бор.*

УЛЬТИМАТИВ [*р* ультимативный] Ультиматум характерига эга бўлган; қатъий. *Ультиматив талаб. Ультиматив шарт.*

УЛЬТИМАТУМ [*р<лат*] Халқаро дипломатик муносабатларда ёки урушда энг қаттиқ чоралар кўрилажагини эслатиб қўйиладиган қатъий талаб.

УЛЬТРАБИНАФША [*р+ф-т*]: **ультрабинафша нурлар** *физ.* спектрда бинафша нурдан кейинги кўринмайдиган нур.

УЛЬТРАТОВУШ *физ.* Жуда юқори частотали тебранишлар ҳосил қиладиган, одам қулоғи эшитолмайдиган товуш. *Ультратовуш тўлқинлари.*

УЛЬТРАҚИСҚА: **ультрақисқа тўлқин** тўлқин узунлиги 10 метрдан кам электромагнит тўлқинлар (телевидение, радио алоқа ва ш. к.да қўлланилади).

УЛҒАЙИШМОҚ **улғаймоқ** 1 *фл. бирг. н. Болалар ота меҳри чашмасидан баҳра олиб, она бағридагидек безавол улғайишди.* Э. Охунова, Меҳр чашмаси.

УЛҒАЙМОҚ 1 Балоғатга, вояга етмоқ, катта бўлмоқ. *Ўғлим улғайиб қолди.* ▫ *Бизлар хушчақчақ авлод — Дунёда энг бахтиёр, Улғаямиз яйраб, шод.* И. Муслим. **Ёши улғайган** анча ёшга борган, қари. *У кишининг ёшлари анча улғайган бўлса ҳам, лекин ҳали жуда тетиклар.* Ойбек, Қутлуғ қон.

2 Кучаймоқ, зўраймоқ, ортмоқ. *Отабекнинг юзидаги ўйчанликка разм кўйган сайин, Офтоб ойимнинг ҳалиги шубҳаси улғая борди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. | Кўпаймоқ. *Иш улғайиб, қўл бўшамай қолди.* ▫ *Бу гап думалатилган қор уюмидай кун сари улғаяди.* Шуҳрат, Шинелли йиллар. | Катталашмоқ. *Ғўза униб улғайган сари пахтакорнинг руҳидаги шодлик, кўнглидаги қувончини кўрсангиз!* Н. Сафаров, Хадича Аҳророва.

УЛҒАЙТИРИЛМОҚ **улғайтирмоқ** *фл. мажҳ. н.*

УЛҒАЙТИРМОҚ **улғаймоқ** *фл. орт. н. Сиздай ўғлонларни улғайтирган халқ.* Ғ. Гулом. [*Мирзакаримбой*] *қизини улғайтирмасдан, ўн уч, ўн тўртда эрга бериш — ҳар бир мусулмон ота учун «фарз» эканини яхши билар.. эди.* Ойбек, Қутлуғ қон.

УЛҒАЙТМОҚ **улғаймоқ** *фл. орт. н. Бошидаги катта қора телпак унинг гавдасини яна улғайтирган каби кўринарди.* П. Турсун, Муаллимнинг тонги.

УМАРО [*а*] *тар.* Юқори мансабли ҳарбий амалдор(лар), ҳарбий бошлиқ(лар). *Дастлаб Исломхўжа, сўнгра уламо ва умаролар, барча аёнлар* [*Исфандиёрни*] *муборакбод қилдилар.* Ж. Шарипов, Хоразм. *Нияти ғазога кетиб бораман, Ҳакимга дуо қил, жами умаро.* «Хушкелди».

УМБАЛАҚАШМОҚ *айн.* **умбалоқ ошмоқ** *қ.* **умбалоқ**. *Омонга қоқилиб умбалақашиб тушдим.* Ғ. Гулом, Шум бола. [*Туҳфа:*] *Тағин дарахтдан умбалақашиб тушгани-чи! Қап-катта бола.* Ҳ. Назир, Чиранма ғоз — ҳунаринг оз.

УМБАЛОҚ: **умбалоқ ошмоқ** бошини ерга тираб орқасига ағдарилиб ўйнамоқ, думалоқ ошмоқ. *Ўйинчилар.. симларда умбалоқ ошиб, турли-туман.. ўйинларни қилиб,.. ёш болаларни ҳайрон қолдирар эдилар.* М. Муҳаммаджонов, Турмуш уринишлари. *Кўзибой.. ён бағридаги буталарга илина-илина умбалоқ ошиб бориб, кўлга шалоп этиб тушди.* Ҳ. Назир, Сўнмас чақмоқлар.

УМБУРВОҚИ *с. т.* Умрбоқи. [*Ўктам*].. *полизга кириб, бирпас тевараккa қараб, тўни хунук битта умбурвоқини шартта узиб чиқди.* Ойбек, О. в. шабадалар.

УМИВАЛЬНИК [*р* умывальник] Юз-қўл ювиш учун мосланган жўмрак-ли қурилма. *Бошорат умивальник ёнида юзига совун суркаб турган эди.* А. Мухтор, Опа-сингиллар.

УМИД [*ф-т*] 1 Бирор истакнинг амалга ошишига бўлган ишонч, ишонч билан кутиш; эътимод. *Сиздан умидимиз катта. Сендан умидим шуми?* ▫ *Таассуфки отамнинг Азизбекдан бўлган умиди бўшга кетди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. *Ҳозир бу фикри пучга чиқди-ю, ичида бир нарса портлагандай бўлди ва умидларини чил-чил қилди.* П. Қодиров, Уч илдиз. *Тошкин чоғларида шилдираб келадиган ана шу сувга умид боғлаб ҳалиги деҳқонлар.. жон ва лўя каби экинлар экадилар.* Айний, Қуллар. **Чиқмаган жондан умид** умидсизланмаслик, умидни узмаслик, имконият борича ҳаракат қилиш. **Умид боғламоқ** (*ёки тутмоқ, қилмоқ*) 1) орзу-истакнинг амалга ошишига ёки бировнинг кўмагига эътимод қилмоқ. *Қудратли қанотингиз остида бирим икки бўлишини умид қилиб келдим.* Ш. Рашидов, Бўрондан кучли; 2) орзу қилмоқ, истак билдирмоқ. **Умид(ини) узмоқ** истагининг амалга ошмаслигига ишонмоқ, воз кечмоқ. *У* [*Элмурод*] *мактаб қуриш тўғрисида сўз қўзғалгандан бери, бу аҳволнинг ҳозирча қийин бўлишини билса ҳам, лекин бу ишдан сира умидини узмас эди.* П. Турсун, Ўқитувчи.

2 Орзу, истак; ният, мақсад. *Ҳаётни билиш ва ундан ўзининг лойиқ ўрнини топишга интилиш — ҳар бир кишининг умиди.* Шуҳрат, Шинелли йиллар. *Ўзганики бўлса ҳам ўғил қилиб олайлик, деган умидда бола қидириб юрибмиз.* И. Раҳим, Чин муҳаббат.

3 Умид (*эркаклар исми*).

◆ **Жонингдан умидинг борми?** яшашни истамайсанми?, ўлгинг келаяптими? *Кекирдагига ханжаримни тираб: «Жонингдан умидинг борми, йўқми, ноинсоф!» дедим.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. **Жонидан умидини узмоқ** ўлишини муқаррар деб билмоқ. *Ё мен боғлаган йўлга юрасан, ё жонингдан умидингни узасан!* С. Аҳмад, Ҳукм.

УМИДБАХШ [*ф-т*] Қишида ишонч ва умид ҳосил қиладиган; келажакка умид, ишонч билан қарашга ундайдиган; умид бағишловчи. *Йўлчи бу гал ҳам касалнинг кўнглини кўтариш учун, унга таскин берувчи умидбахш сўзлар айтди.* Ойбек, Қутлуғ қон.

УМИДВОР [*ф-т*] Умид, орзу ифодаловчи; умидли. *Икки лашкарбоши бир-бирига соғлик-саломатлик тилаб, ғалабамиз учун, дегандай умидвор сўзлар билан рюмкаларини бирпасда бўшатдилар.* З. Фатхуллин, Сўнмас юлдуз. *Қўрқинчнинг шўрвасини ичганингиз етар, энди эски ернинг паловига умидвор бўлинг.* Ш. Рашидов, Бўрондан кучли. *Ўғлимни умидвор қилиб, охирида аймайсанми?* Ойбек, О. в. шабадалар.

УМИДЛАНМОҚ Умидвор бўлмоқ; умид қилмоқ.

УМИДЛАНТИРМОҚ **умидланмоқ** *фл. орт. н. Учрашувдан умидлантирди.* ▫ *У юпатгучи сўзлар билан дўстини умидлантиришни истамади.* Ойбек, Қутлуғ қон.

УМИДЛИ 1 Бирор нарсадан умид қиладиган; умидвор.

2 Келажакка ишонч ва умид билан қарайдиган; ишонса, умид қилса бўладиган. *Туманга ўралиб йўқолди уйқу, Ҳар ерда у гўзал умидли туйғу.* Уйғун. | Келажагига ишонса бўладиган, келажаги порлоқ. *Асранди қиз Роҳила ролини ўйнаган умидли санъаткор Р. Тўраевани ҳамма ҳурматлади.* «С. Ўзбекистон», 1963, 23 июль. **Умидли дунё** ҳаётда ишонч, умид билан яшаш лозимлигини ифодалайдиган ибора.

УМИДСИЗ 1 Умид узиб, умидсизларча, ноумид. *Илтижо қилувчи умидсиз дарвозадан йироқлашди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. *Унинг* [*Тоҳиржоннинг*] *катталашган қора кўзлари чироқда аллақандай умидсиз, лекин маънодор ёнади.* Ойбек, Қутлуғ қон.

2 Келажакка бўлган ишонч ва умидини йўқотган, келажакдан умидини узган. *Умидсиз киши.*

УМИДСИЗЛАНМОҚ Бирор кимса ёки нарсага бўлган ишончини, умидини йўқотмоқ. *Адолат умидсизланиб, ғамга, кулфатга қул бўлгани йўқ.* И. Раҳимов, Чин муҳаббат. *Азизбек тамом умидсизланиб, дунёларча маъюсият ичида томдан тушиб кетди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

УМИДСИЗЛАНТИРМОҚ **умидсизланмоқ** *фл. орт. н.*

УМИДСИЗЛАРЧА *рвш* Бирор кимса ёки бирор нарсадан умид узган ҳолда; умидсизланиб. *Али тажанг умидсизларча қўлини силкиб, туриб кетди.* Ойбек, Қуёш қораймас.

УМИДСИЗЛИК **умидсиз** *с. белги оти. Қизнинг юзида умидсизлик белгилари йўқ; у кулар эди.* А. Қаҳҳор, Сароб. *Бу саволдан хотиннинг юзига умидсизлик туси кирди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. *Сенга берадиган маслаҳатим ва насиҳатим шуки, умидсизликка тушма.* Айний, Қуллар. *Умидсизлик билан ҳаёт йўлларига боқмайман.* Ғайратий.

УМИДСИЗЧА *кам қўлл. айн.* **умидсизларча**. — *Оҳ, опажон,— деди умидсизча ойим,— менинг бунга кўнглим чопмайди!* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

УММАТ [*а*] 1 *дин.* Бир миллат, бир дин, бир мазҳабга мансуб кишилар, халқ. *Яхши ўйлаб чораларини топиш лозимдирки, ислом уммати саҳобалардек чуқур имон ва завқ-шавқ билан ўз бурчларини бажарсинлар.* Ойбек, Нур қидириб. **Уммати Муҳаммад** *ёки* **Муҳаммад уммати** ислом динидаги одамлар, мусулмонлар. *Бир Муҳаммад уммати деб яхшилик қилсангиз — савоб, бир одам десангиз — инсонлик вазифаси.* А. Қаҳҳор, Сароб.

2 Уммат (*эркаклар исми*).

УММОН [*а*] *эск.* Денгиз, баҳр. *Шодлиги — оламга тўлган ёруғ нур, Қай-*

ғуси — ўзича соҳилсиз уммон. М. Бобоев.

УМОЧ Увалланган хамир солиниб пиширилган суюқ ош. *Арслонқул.. заранг товоқдаги умочни катта қошиқ билан хўр-хўр ичди.* Ойбек, Навоий. *Қозон тепасида умоч кавлаётган Ойшабиби ўғлини кўргач, чўмични қўйди-да, унинг ёнига келди.* М. Исмоилий, Озодлик гулини ҳидлаган киши.

УМР [*а*] Туғилгандан то ўлгунгача бўлган давр. *Узоқ умр кўрмоқ. Умрининг охири. Семиз қўйнинг умри калта.* Мақол. ▫ *У умрида қўлига газета олган эмас эди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. **Бир умр** *ёки* **умр бўйи** туғилгандан то ўлгунча, бутун ҳаёти давомида. *Деҳқон-чи, деҳқон бир умр бўйрадек ерга ёпишиб олган.* С. Аҳмад, Ҳукм. *Отанг раҳматлик умр бўйи шу ердан бир қадам жилган эмас эди.* П. Турсун, Ўқитувчи. | Яшаш, ҳаёт. *Соғлик — умрнинг гарови.* Мақол. *Бировга ўлим тилагунча, ўзингга умр тила!* Мақол. ▫ *Умри битиб, отам кўз юмди, Мозорида сарғайди гиёҳ.* Ё. Мирза. *Мени тўпимдан айирдинг, ўн йиллик гулдай умримни қурт бўлиб единг.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор. *Қулди гулшан сенинг қўлингда, Қулди чиндан умр баҳоринг.* Ғайратий. **Умр йўлдоши** эрга нисбатан хотин ёки хотинга нисбатан эр. *Ойша хола умр йўлдошининг армонда кетганига, ўғиллари оталаридан жудо бўлганларига ачиниб йиғларди.* Ж. Шарипов, Хоразм. **Умр кечирмоқ** 1) бирор тарзда яшамоқ, умр ўтказмоқ. *Қийинчиликда умр кечирмоқ;* 2) *айн.* **умр қилмоқ**. *Бир хотин билан муҳаббатли умр кечирмоқ, менимча, энг маъқул иш.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. **Умр қилмоқ** эр-хотин бўлиб яшамоқ. [*Ҳожи хола:*] *Қиморбоз билан олти йил умр қилдим. Уч бола кўрдим, лекин бирортаси ҳам турмади.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. **Умрингдан барака топ** «кўп яша», «умринг узоқ бўлсин» маъносидаги олқиш.

◆ **Умр савдоси** *қ.* **савдо** I.

УМРБОД [*а*+*ф-т*] *рвш* 1 Ҳаётининг охиригача, ўлгунга қадар; ўлгунича. *Борди-ю, Элмурод қасос олса, бу сир унга, Муҳаррамга умрбод сир қолиб кетар, мотам тутар.* Шуҳрат, Шинелли йиллар. *Нигорага бораман: оёғига тиз чўкиб, умрбод юрагимни сизга бағишладим, дейман.* С. Анорбоев, Оқсой.

2 Ҳамма вақт; мангу, абадий. *Сен борсанки, халқларимиз Иноқ яшар умрбод.* Уйғун. *Биз ватанда яйраб ўсган кувноқ ёш авлод, Бу шодликни партиямиз берди умрбод.* И. Муслим.

УМРБОҚИ [*а*] Қовуннинг пўчоғи қалин, сарғиш-кўкиш бўлиб, қишга сақланадиган хили. *Вали ака ўғлига бир коса умрбоқидан узатиб: — Мана буни еб олинг, ўғлим,..— деди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

УМРГУЗАРОНЛИК *эск.* Ҳаёт кечириш, яшаш. *Умргузаронлик қилмоқ.*

УМРДОШ [*а*+*ф-т*] *кам қўлл. айн.* **умр йўлдоши** *қ.* **умр**. *Ҳозир Маъсуда опа соғ-саломат ўз уйида, болалари, садоқатли умрдоши, оиласи бағрида ширин ҳаёт кечиряпти.* Р. Муҳсимова, Уч ўлимдан қолган аёл.

УМРЛИ Маълум муддат яшайдиган, умр кўрадиган. *Узун умрли. Қисқа умрли.* ▫ *У* [*Худойқул*] *Мадаминсиз ҳам ўз тирикчилиги ўтиши мумкинлигини англамади. Унга хўжа остонаси умрли макон бўлиб кўринди.* П. Турсун, Ўқитувчи. | Бир умр давом этадиган; бир умрга хос. *Бир умрли иш. Бир умрли ёр.*

УМРЛИҚ Умрининг охиригача, умр бўйи; абадий. *Миршабга пора бериб ўлим жазосидан қутулиб, умрлик қамалганлар бор.* Айний, Ҳаллодлар. ‖ *У ердан отини миниб, умрликка Марғилон билан видолашмоқчи эди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. | Умр бўйи давом этадиган. *Одам умрлик қарзи билан, бурчи билан туғилади.* А. Мухтор, Давр менинг тақдиримда.

УМСУНМОҚ Эмчаги сутга тўлиб, эмизишга эҳтиёж сезмоқ (эмизикли хотин ҳақида).

УМУМ [*а*] Одамлар, жамоат; халойиқ; кўпчилик. *Умум фойдаси учун ишламоқ.* ▫ *Етмаса сени қўлга тушириб, умум олдида шармандангни чиқариб, очиқ суд қилсин* З. Саид, Н. Сафаров, Тарих тилга кирди. *Энди инграган ёки, мадорсиз бўлса ҳам, умумдан ажралмаслик учун, чала-чулпа ўралган яраларидан қон оқизиб, судралиб бораётган ярадорлар кўпгина эди.* Ойбек, Қуёш қораймас. **Умум палатаси** *қ.* **палата** I 1.

УМУМ- Қўшма сўзларнинг таркибий қисми бўлиб, жамоатга, ҳаммага, кўпчиликка тегишли эканликни, муштаракликни билдиради, мас. *умумхалқ, умумиттифоқ, умуммиллий, умумреспублика, умумпролетар, умумпартиявий.*

УМУМАН [*а*] *рвш* Асос эътибори билан, асосан. *Мақола умуман яхши таассурот қолдирди.* ▫ *Унинг* [*Уннинг*] *умуман юз бичими келишган эди.* Ойбек, Қутлуғ қон. | Мутлақо, бутунлай. *Умуман бу ишдан хабарим йўқ.* **Умуман айтганда** *кирш с.* хулласи; хуллас.— *Бу уруш бизга «мерос» бўлиб келяпти: умуман айтганда, тарихдан норозиман, ҳар авлодга бу уруш тўғри келади,— деди Дубенко.* Шуҳрат, Шинелли йиллар.

УМУМБАШАРИЙ [*а*] Бутун инсониятга, одамзодга оид. *Тарихда шундай шахслар бўладики, уларнинг аҳамияти,.. бир ва бир неча мамлакат доирасидан ташқарига чиқади, дунёвий аҳамият касб этади, умумбашарий бўлиб қолади.* В. Зоҳидов, Ўзбек адабиёти тарихидан.

УМУМДАВЛАТ [*а*] Давлатга оид, давлат учун умумий. *Умумдавлат манфаатларини кўзламоқ.* ▫ *Совет ҳукумати ишлаб чиқариш ва истеъмол устидан умумдавлат миқёсида дарҳол ишчилар контролини жорий қилмоғи керак.* В. И. Ленин, Революция вазифалари.

УМУМДЕМОКРАТИК [*а*+*р*] Барча демократик кучларни ўз ичига олган, барча демократик ташкилотлар учун умумий. *Ишчилар.. матбуотининг ўтмишдоши, ўша вақтда бошида Герценнинг «Колокол» номли журнали турган умумдемократик цензурасиз матбуот эди.* В. И. Ленин, Россиядаги ишчилар матбуотининг ўтмишидан.

УМУМИЙ [*а*] 1 Ҳаммага оид, ҳаммага тегишли; ҳамма учун хизмат қиладиган; ягона. *Умумий мажлис. Умумий-мажбурий таълим.* ▫ *Яна бир жума кун боғигдек қишлоқнинг умумий ёғини бўлади.* А. Қодирий, Обид кетмон.

2 Бирор организмнинг ҳамма қисмларини ёки бирор тузумнинг ҳамма соҳаларини ўз ичига олган, ёппасига содир бўладиган. *Умумий заифланиш. Капитализмнинг умумий кризиси.*

3 *эк.* Умуман ҳисобга олгандаги ҳаммаси; бутунича, ялпи. *Умумий маҳсулот. Умумий фойда.*

УМУМИЙЛИК умумий *с. белги отл. Дунёқарашнинг умумийлиги. Вазифанинг умумийлиги. Манфаатларнинг умумийлиги.*

УМУМИТТИФОҚ [*а*] Совет Иттифоқи учун умумий бўлган, бутун Совет Иттифоқига тааллуқли; бутуниттифоқ. *Умумиттифоқ министрлиги. Умумиттифоқ аҳамиятига эга бўлган корхона.*

УМУМЛАШМА Алоҳида, жузъий ҳодисаларни кузатиш, ўрганиш натижасида ҳосил бўладиган умумий якунловчи фикр; умумий хулоса. *Фалсафий умумлашма.* ▫ *Юксак бадиий умумлашма даражасига кўтарилган.. портретлар киши қалбини ва онгини боғлайди.* А. Умаров, Портрет — даврнинг ёрқин ифодаси.

УМУМЛАШМОҚ 1 Умумий хулосага келмоқ, хулосаланмоқ, якунланмоқ. *Фикр умумлашди. Тадқиқот умумлашди. Умумлашган тажриба.*

2 Умумга, кўпчиликка, халққа тегишли бўлмоқ, халққа хизмат қиладиган бўлмоқ, халқ мулкига айланмоқ. *Хусусий хўжаликлар умумлашди.* ▫ [*Мавлонов*] *аввал колхоз тузиб, ерларни белгилаб олингелар-чи, тракторга умумлашган катта ер керак.* П. Турсун, Ўқитувчи.

◆ **Шахси умумлашган гап** *грам.* мазмунан ҳар уччала шахсга тааллуқли гап.

УМУМЛАШТИРИЛМОҚ умумлаштирмоқ *фл. мажҳ. н. Бош мақолада бу иш яхши йўлга қўйилган «Зарбдор», «Қизил омоч» сингари илғор колхозларнинг иш тажрибалари умумлаштирилган.. эди.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор.

УМУМЛАШТИРМА *айн.* **умумлашма**. *Фақат индивидуаллаш натижасидагина ёзувчининг умумлаштирмалари жонланади.* «Адабиёт назарияси».

УМУМЛАШТИРМОҚ умумлашмоқ *фл. орт. н. Илғорлар тажрибасини умумлаштирмоқ. Ишлаб чиқаришни умумлаштирмоқ. Фан ютуқларини умумлаштирмоқ.*

УМУММИЛЛИЙ [*а*] Бутунича миллатга, шу миллатдаги кишиларнинг барчасига тааллуқли, миллат учун умумий. *Умуммиллий тил. Умуммиллий бойлик.*

УМУМПАРТИЯВИЙ [*а*+*р*+*а*] Бутунича партияга тааллуқли, партия учун умумий. *Бизнинг мамлакатимизда китоб савдоси умумпартиявий ва умумдавлат ишининг ажралмас таркибий қисмидир.* «Қ. Ўзбекистон», 1960, № 176.

УМУМПРОЛЕТАР [*а*+*р*] Бутунича пролетариатга тааллуқли, пролетариат учун умумий. *Адабиёт иши умумпролетар ишининг бир қисми бўлиши керак.* В. И. Ленин, Партия ташкилоти ва партия адабиёти.

УМУМРЕСПУБЛИКА [*а*+*р*] Республикага тааллуқли, республика учун умумий; бутун республикага ёйиладиган, тарқаладиган. *Умумреспублика бадиий ҳаваскорлик кўриги.* ▪ *ЎзССРнинг.. ҳуқуқлари қуйидагилардан иборат: ..умумреспублика аҳамиятига эга бўлган маданий-оқартув ва илмий ташкилотларни идора қилиш.* «ЎзССР Конституцияси».

УМУМХАЛҚ [*а*] Бутун халққа тааллуқли, бутун халқ учун умумий. *Умумхалқ мулки. Умумхалқ намойиши. Тинчликни ҳимоя қилиш — умумхалқ иши.* ▪ *ЎзССР Олий Совети Президиуми.. сўроқ йўли билан умумхалқ фикрини олади.* «ЎзССР Конституцияси».

УМУРТҚА *анат.* Инсон ва ҳайвон скелети умуртқа поғонасининг ҳар бир ҳалқасимон суяги. *Бўйин умуртқалари. Умуртқа чиғаноғи. Умуртқа суяклари.*

УМУРТҚАЛИЛАР *зоол.* Гавдани тутиб турувчи умуртқа поғонаси бўлган ҳайвонлар группаси. *Умуртқали ҳайвонлар.*

УМУРТҚАСИЗЛАР *зоол.* Жониворлар оламининг умуртқа поғонаси бўлмаган жониворлар. *Умуртқасиз ҳайвонлар.*

УН I **1** Донни тегирмонда тортиш йўли билан олинадиган кукунсимон озуқа. *Буғдой уни. Жўхори уни. Оқ ун. Кепакли ун.* ▪ *Бостирмада Зиёдахон супра ёзиб, ун элаб ўтирар эди.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор. *У қайроқи буғдой унидан ёғлиқ патир, сомса ёпди, қатлама пиширди.* И. Раҳим, Чин муҳаббат. *Жаннат хола шошиб ун чалиб, қуймоқ солди-да, болтани қўлига олиб, тўқайга қараб кетди.* С. Аҳмад, Уфқ

2 Кукун ҳолига келтирилган маҳсулот. *Картошка уни. Суяк уни. Фосфор уни.*

◆ **Қулоғига ун босмоқ** эшитмайдиган, кар бўлиб қолмоқ. [*Хонзода:*] *Қулоғингга ун босдингми, етимча, етти кулча! Чилим!* Ҳамза, Бой ила хизматчи.

УН II *эск.* **1** Товуш, овоз. *Анчадан сўнг итларнинг уни ўчди.* С. Анорбоев, Оқсой. *Овозини эшитиш учун томоғига зўр бериб кўради. Фақат қандайдир хирилдоқ ун чиқади.* С. Азимов, Оппоқ тонг қўшиғи.

2 *кўчма* Фарёд, нола. *Не қора даврон экан бу, тингламас ҳеч ким уним.* М. Исмоилий Фарғона т. о.

УНАМОҚ Бирор иш, илтимос, талаб ва ш. к.га рози бўлмоқ, хўп демоқ, кўнмоқ. *Мулла Икром қийиқ одам бўлганиданми ёки касби шуни лозим кўрганиданми, муросага унамади.* Ойбек, Қутлуғ қон. *Менинг маслаҳатимга Омон, Омоннинг маслаҳатига мен унадим.* Ғ. Ғулом, Шум бола. [*Қушбеги:*] *Буйруғимни қўрбошига айтсанг, унар!* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

УНАР-УНМАС Унча аҳамияти бўлмаган, арзимаган парса, бўлар-бўлмас. [*Ҳасанали:*] *Унар-унмасдан баҳс қилиб, ниҳоят бу унар-унмаснинг охирига шу саволни ҳам улаб юборди: — Бугал Марғилонга кечикдингизми?* А. Қодирий, Ўтган кунлар. *Бора-бора ўша, «мусичадай беозор» эр тирриқлик қилиб, унар-унмасга Шаҳодатни ураверадиган бўлди.* «Муштум», 1956, № 8.

УНАТМОҚ унамоқ *фл. орт. н. Қайтишга унатмоқ.*

УНАШИЛМОҚ унашмоқ *фл. мажҳ. н. Эгачиси Унсин бувини Боқибой бўзчининг катта ўғли Турдиматга бериш учун унашилган эди.* Н. Мақсудий, Юксалиш.

УНАШМОҚ **1** унамоқ *фл. бирг. н. Улар ярашишга унашди. Болалар уйда қолишга унашмади.* ▪ *Унашиш масаласига* [*Отабек*] *қариш тушмаганидек, севинчини ҳам ошкор қилмади.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

2 Бировга хотин қилиб олиб бериш учун ўзаро келишмоқ. *Отамга.. Ҳамрохоннинг қизи Зеваройни унашганлар.* Айний, Эсдаликлар. *Энди қизни Олахўжанинг ўғлига унашибди, деб эшитдим.* М. Жўрабоев, Мулла Б. м. *Отабек гангиб, шошиб сўради: — Қайси қизига унашиб келдингиз?* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

УНАШТИРИЛМОҚ унаштирмоқ *фл. мажҳ. н. Менинг тилаб олган Булбулим, отанг тириклигида, сенга унаштирилган эди.* М. Жўрабоев, Мулла Б. м

УНАШТИРМОҚ унашмоқ *фл. орт. н.* [*Давлатёр:*] *Онасини қўлга олиб, қизининг ўзини алдаб-сулдаб юқори қишлоқдаги бир бадавлат одамнинг ўғлига унаштирди.* Н. Турсун, Ўқитувчи. *Қизни бешикда унаштириб қўйган эканлар.* Ойбек, Қутлуғ қон. [*Роҳила:*] *Буни қаранг, унаштиришни тўй деб юрса-я! Қўйинг домласи, ҳозир унаштиришдан ҳам айнидим!* А. Қаҳҳор, Оғриқ тишлар.

УНАҚА *с. т.* Ундай. [*Йўлчи:*] *Ёрмат ака, эртага борамизми, унақа одамлар жуда кекчи бўлади-ку?* Ойбек, Қутлуғ қон. *Унақа олифта бўлса, келмасин эди! Ярашгани келганми, уй кўргани келганми?* А. Қаҳҳор, Қўшчинор

УНАҚАНГИ *айн.* **унақа**.

УНВОН [*а*] **1** Бирор иш-фаолият соҳасидаги хизмат ёки мутахассислик даражасини белгиловчи махсус таъсис қилинган ном. *Профессорлик унвони.* ▪ *Эртасига.. келиб, уни лейтенант унвони ва взвод командири вазифаси билан табриклади.* Шуҳрат, Шинелли йиллар. | Бирор хизмати учун мукофот тарзида Олий Совет Фармони билан бериладиган фахрий ном. *СССР халқ артисти унвони. Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвони.*

2 Феодал ва буржуа жамиятида: мерос бўлиб келадиган ёки инъом қилинган ҳурматли, фахрий ном. *Князлик унвони.* ▪ *Қорилик унвонини олиш учун мен ҳам бел боғлаган эдим.* М. Муҳаммаджонов, Турмуш уринишлари.

УНГАЧА **1** Ўша жойга қадар. *Унгача кўп юрди.*

2 Ўша вақт етгунга қадар; бирор иш битгунча. *Бўри: «Хўп бўлади», — деб туз ахтариб кетди, унгача қўзи қочиб кетди.* «Эртаклар».

УНГУР Тоғликлардаги тик ўйиқ жой; ғор. [*Зокир ота:*] *Уларнинг* [*босмачиларнинг*] *жойи борми, ўғлим. Беш кун бу тоғда бўлса, ўн кун бошқа унгурда яшайди.* Ғайратий, Унутилмас кунлар.

УНДА-БУНДА *рвш* **1** Орасини узоқ қилиб; катта оралиқ қолдириб. *Қадамини унда-бунда қўймоқ.* ▪ *Холиқ, ранги қув ўчган ҳолда, қадамини унда-бунда босид уйга кирди.* Ҳ. Назир, Сув гадоси.

2 Бир-биридан анча узоқ масофада жойлашган; кам, сийрак. *Дарахтлар унда-бунда учрайди.* ▪ *— Бу атрофда сув йўқми? — Сув қаёқда? Унда-бунда қудуқ бор дейишади.* Ж. Абдуллахонов, Тўфон. *Унда-бунда тўп-тўп сада, уларнинг орасида оппоқ гуллаган ўриклардан бошқа ҳеч нарса кўринмайди.* Ойдин, Гулсанам.

3 Баъзи вақтлардагина; баъзан, гоҳо-гоҳо. [*Ёрмат:*] *Уз декчамизни ўзимиз қайнатамиз. Хўжайиннинг қозонидан унда-бунда бир тотмасак.., мойсиз бўлса ҳам, ўз декчам яхши.* Ойбек, Қутлуғ қон.

УНДАЙ *кўрс. олмш* У каби, ўшанга ўхшаш; унақа. [*Элмурод:*] *Иштаҳасини бўғиб қўйиши керак ундай одамларнинг.* П. Турсун, Ўқитувчи. [*Тавҳидий:*] *Яъни сен ҳам ит деганингизми бу! Мирза Баҳром ундай маъно чиқишини сира кўзда тутмаган экан, ўсал бўлди.* А. Қаҳҳор, Миллатчилар. *Бироқ Шарофат ундай қилмади. У ўзини ерга отиб урди-ю, худди илон чаққандай тўлғаниб, йиғи бошлади.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор.

УНДАЛМА, ундалма сўз *грам.* Нутқ

қаратилган шахсни билдирувчи сўз ёки сўзлар группаси.

УНДАЛМОҚ **ундамоқ** *фл. мажҳ. н.*

УНДАМОҚ Бирор иш, ҳаракатни бажаришга чақирмоқ, даъват этмоқ; буюрмоқ. *Виждоним, бутун фикрим, мени масалани худди ана шундай узил-кесил ҳал қилишга ундар эди.* М. Жабборов, Севинч ёпплари. *Уни қандайдир бир куч борган сари Инобатни ҳурматлашга ундарди.* Ж. Шарипов, Саодат. [*Аҳмад Ҳусайн:*] *Жамият ишига шўнғиш ва аёллар озодлигига тинмай-чарчамай баралла овоз билан ундаш керак.* Ойбек, Нур қидириб.

УНДА-МУНДА *с. т.* Унда-бунда.

УНДАН-БУНДАН 1 Турли нарсалардан сайлаб. *..Ўзи ҳеч нимани истамаса ҳам, қиз тортинмасин, деб ундан-бундан емакка уринди.* Ойбек, Қутлуғ қон.

2 Турли мавзуларда, ҳар тўғрида. *Ундан-бундан сўзлаб ўтирди.* ▪ *Гоҳо маҳалланинг бекорчилари киради. Ундан-бундан гаплашиб, баъзилари эрмак учун маҳсиларни бўяб, пардозлаб ўтирадилар.* Ойбек, Болалик.

УНДАН-МУНДАН *с. т.* Ундан-бундан.

УНДАШМОҚ **ундамоқ** *фл. бирг. н.*

УНДИРИЛМОҚ **ундирмоқ** *фл. мажҳ. н.*

УНДИРМОҚ **унмоқ** *фл. орт. н. Бобонг бир бақатерак учида қизил гул ундирган экан.* Ойбек, О. в. шабадалар. *Азим бойваччадан олти йиллик ҳақингни ундириб бердими?* С. Аҳмад, Ҳукм.

УНДОВ Ҳаракат қилишга таклиф, чақириқ; буйруқ, амр. *Қалб амри, виждон ундови.. билан урушга жўнаган саноқсиз шерзод баҳодирларимиз орасида.. журналист ҳамкасбларимиз ҳам оз эмасди.* Ҳ. Тожибоев, Жанговар қаламкашлар. **Ундов белгиси** *грам.* ундов гап охирига қўйиладиган белги (!). **Ундов гап** *грам.* ҳис-ҳаяжон ифодаловчи гап. **Ундов сўз** *грам.* ҳис-ҳаяжон, ҳайдаш, чақириқ каби маъноларни ифодаловчи сўз.

УНДОВЧИ 1 **ундамоқ** *фл. ш. отн.*

2 *этн.* Тўй куни келиннинг ота-онаси томонидан куёв ва унинг меҳмонларини келишнинг уйига таклиф қилиш учун юбориладиган вакил.

УНДОШ, ундош товуш *лингв.* Оғиз бўшлиғида турли тўсиққа учраб, шовқин билан ҳосил бўладиган товуш.

УНДОҚ *с. т.* Ундай.— *Ҳа — ҳа, ундоқ дегин,— деди Ефим Даниловнч чўзиб, гўё мушкул бир масалани зўрга тушуниб олгандай.* А. Мухтор, Опа-сингиллар.

УНИВЕРМАГ [*р*] Турли хил саноат моллари сотиладиган катта магазин; универсал магазин. *Домла бозор қилишни, магазинга киришни жиндан баттар ёмон кўрар эди, кимдир уни универмагда.. кўрибди.* А. Қаҳҳор, Тўйда аза.

УНИВЕРСАЛ I [*р* универсальный] **1** Кўп ёки ҳамма нарсани ўз ичига қамраб олган; ҳар тарафлама. *Универсал билим. Универсал билимга эга одам. Универсал магазин.* ▪ *Социал-демократия курашнинг универсал воситасини, яъни пролетариатни ўзидан бироз юқори ёки бироз паст турувчи табақалардан хитой девори билан ажратиб ташлайдиган воситасини танимайди.* В. И. Ленин, Партизан уруши. *Саидий маълумот жиҳатидан универсал бўлишни яхши кўради.* А. Қаҳҳор, Сароб.

2 Бир неча хил ишни бажаришга мосланган. *Универсал станок. Универсал трактор.*

УНИВЕРСАЛ II [*р*] *с. т.* Бир неча хил ишни бажара оладиган трактор. *Культивация қилиб, жўяк оладиган универсал иши устидан алоҳида назорат ўрнатилди.* Ш. Рашидов, Бўрондан кучли.

УНИВЕРСАЛЧИ Универсални бошқарувчи киши.

УНИВЕРСИТЕТ [*р*<*лат*] **1** Турли хил ижтимоий ва табиий фанлар бўйича алоҳида факультетлари бўлган олий ўқув юрти, илмий муассаса. *Тошкент Давлат университети. Университетга кирмоқ.* ▪ *Мен сизни университетда ўқитаман, аспирантурада ўқитаман.* А. Қаҳҳор, Оғриқ тишлар. *У Москвадаги Ломоносов номли давлат университетига ўқишга бориш орзусида юрар.. эди.* И. Раҳим, Чин муҳаббат.

2 Умумий маълумотни ва сиёсий билимни ошириш соҳасидаги ўқув муассасасининг номи. *Марксизм-ленинизм университети. Халқ университети.*

УНИҚАЛ [*р* уникальный] Жуда кам топиладиган, сийрак учрайдиган; нодир, ноёб. *Уникал қўл ёзма. Уникал асар. Уникал буюм.*

УНИФИКАЦИЯ [*р*<*лат*]: **унификация қилиш** умумий бир шаклга, умумий бир нормага келтириш; бир хил қилиш. *Машина деталларини унификация қилиш. Алфавитни унификация қилиш.*

УНИФИКАЦИЯЛАШТИРМОҚ Бир хилликка келтирмоқ, умумийлаштирмоқ. *Илмий терминологияни унификациялаштирмоқ.*

УНЛИ I Уни бор, ичига ун солинган. *Унли қоп.*

УНЛИ II *лингв.* Ундан тарқиб топган, ундан иборат; овозли. *Унли товуш.*

УНМОҚ **1** Ривожланиб бошланғич поя ва баргчалар ҳосил қилмоқ; кўкариб, ўсиб тупроқ бетига чиқмоқ (экилган уруғ ҳақида). ▪ *Орадан кўп вақт ўтмади, янги нав уруғ униб чиқди.* П. Сафаров, Дон. | Ривожланиб бўйига, энига ўсмоқ, катталанмоқ. *Кўтарилди, юз очди қуёш, Гуллар унди, яшнади чаман.* Ғайратий.

2 Чиқмоқ. *Чечак унди.*

3 Жисмоний етук ҳолга келмоқ; етилмоқ. *Отни тойчалигида кўрган киши, у от бўлгач, кўрса танимаганидек, эшон ҳам ўн йил ичида ўсиб, униб, тамом бошқа қиёфага кирган йигитни таний олмади.* П. Турсун, Ўқитувчи. | Ҳар томонлама ривожланмоқ, камол топмоқ. *Муқимий [Юсуфжонни] «Ўсгин, унгин, халқни хурсанд қилгин, кўп йиллар саломат бўлгин», деб дуо қилган эди.* Т. Обидов, Юсуфжон қизиқ.

4 Қисташ, таъсир натижасида қўлга кирмоқ (қарз, насия ш. к. ҳақида). *Қарз унди.* | Таъсир кўрсатиш, талаб қилиш натижасида амалга ошмоқ (ҳақ, ҳисса, совға, зиёфат ва ш. к. ҳақида). *Мирослав ютқизган зиёфат унадиган бўлибди.* Ҳ. Аҳмар, Ким ҳақ?

5 Яхши натижа бермоқ, унумли бўлмоқ, рўёбга чиқмоқ. *Шошганнинг иши унмас.* Мақол.

УННАЛМОҚ **уннамоқ** *фл. ўзл. н. Бибигул қўлидаги пақирни ташлаб юборди, Ниёзмурод қўлларидан чиқиб кетиш учун бир-икки унналиб кўрди.* Мирмуҳсин, Чўри. *Иш шароитини яратиш учун унналиб кетилади.* А. Воҳидов, Меъморларимиз.

УННАМОҚ Бирор ишни рўёбга чиқариш учун астойдил киришмоқ, ҳаракат қилмоқ, шуғулланмоқ. *Санобарҳон эрта туриб, тандир сомсага уннаб кетди.* Ғайратий, Йўқлов. *Қора хат олган хотин бош эгиб жимгина дастгоҳи тепасига келар, кўз ёшини атрофдагилардан яшириб, қабр устига энгашгандек, бош кўтармай, ишига уннаб кетар эди.* С. Аҳмад, Уфқ. *Еши қайтган, хушфеъл аёл икки қизни очиқ чеҳра билан кутиб олди. Дарҳол дастурхон ёзиб, овқатга уннай кетди.* Мирмуҳсин, Ажрим.

УННИҚМОҚ Бўғиқ қора тусга киримоқ, қораймоқ.— *Уни [Сўнагулни] ўйлайвериб ориқлаб, унниқиб кетдим,..— деди Аҳмаджон.* А. Мухтор, Давр менинг тақдиримда. *Асқар полвон қорайиб унниққан эди.* Ойбек, Қуёш қораймас. *Солининг фигони осмонга чиқади. Бир-икки соат ичида унинг қора юзи баттар унниқиб кетди.* Ё. Шукуров, Уч савол.

УННИҚТИРМОҚ **унниқмоқ** *фл. орт. н. Чўл изғирини бу йигитнинг ёқимтой юзларига ҳам ўз таъсирини ўтказибди: чўл офтоби ва шамоли унниқтириб юборибди.* Ф. Нуруллаев, Бўз йигит. *У ҳар кунгидай гамгин, айрилиқ дарди уни унниқтириб юборган.* Ҳ. Гулом, Сенга интиламан. *Ғўзаларни тасодифий изғирин совуқ бир кечадаёқ унниқтиради-кетади.* Ойбек, О. в. шабадалар.

УНС [*а*] *эск. кт.* Яқинлик, қадрдонлик муносабати; дўстлик. *Хуллас устод билан шогирд ўртасида самимий унс пайдо бўлиб, бир-бирларини тез-тез йўқлайдиган.. бўлдилар.* С. Абдулла, Мавлоно Муқимий.

УНСИЗ *эск. айн.* **ундош.**

УНСУР [*а*] *эск.* **1** *айн.* **элемент** 1. *Химиявий унсур.*

2 *салб.* Маълум бир ижтимоий гу-

руҳ вакили. *Бузғунчи унсур. Реакцион унсур. Ёт унсур.* ▫ *Орамизда бу қўрқинч ҳолатга баҳаққи тушунадиган яхши одамлар йўқ, билъакс бузғунчи ва низочи унсурлар томир ёйиб ҳар замон содда халқни ҳалокат чуқурига қараб тортадилар.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

3 *с. т.* Революция ва революцион давлат душмани; халқ душмани; реакционер. *Йўқ, Зиёдахон опа, мен унсур эмасман! Агар мени биров унсур деса, ҳақимга жуда-жуда жабр қилади.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор. *Бўта унсур бўлган. Озодлик душманининг подписи бекор бўлди.* С. Аҳмад, Ҳукм.

УНУМ 1 Етиштириладиган, бўладиган, ҳосил; барака. *Ишга қўниш — хирмонга унум. Мақол. Кўпчилик қўлда унум кўп. Мақол.* ▫ *Кечикиб экилган ғалла ҳам, чигит ҳам, Матқовулнинг кейин берган ишловларига қарамай, яхши унум қилмади.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

2 Бирор нарса ишлаб чиқариш, тайёрлаш қобилияти; маҳсулдорлик. *Машинанинг иш унуми. Унуми кам қўл меҳнати. Меҳнат унумини ошириш.* ‖ Ижобий натижа, фойда. *Меҳнатсевар халқи бетиним Ишлар, аммо ўзгача унум.* Ғайратий.

УНУМДОР *айн.* **унумли**. *Унумдор тупроқ. Унумдор машина. Унумдор меҳнат.*

УНУМДОРЛИК **унумдор** *с. белги оти. Машинанинг унумдорлиги.* ▫ *Ернинг унумдорлиги, экинларнинг ҳосили ошади. Очлик-ночорликдан асар ҳам қолмайди.* Ҳ. Ғулом, Машъал.

УНУМЛИ 1 Мўл ҳосил берадиган; серунум, серҳосил; баракали. *Унумли ер.*

2 Кўп ишни бажара оладиган, кўп маҳсулот берадиган; сермаҳсул. *Унумли дастгоҳ. Иши унумли уста.*

УНУМСИЗ 1 Кам ҳосил берадиган. *Унумсиз дарахт. Унумсиз тупроқ.*

2 Яхши натижа ёки кўп маҳсулот бера олмайдиган; фойдаси кам. *Унумсиз машина. Унумсиз меҳнат.*

УНУМСИЗЛИК **унумсиз** *с. белги оти. Ернинг унумсизлиги.*

УНУТ: **унут бўлмоқ** *с. т.* хотирадан ўчмоқ, эсдан чиқиб кетмоқ, унутилмоқ. [*Эътибор опа:*] *Худо шифо берса, ҳеч гап эмас, бу кунлар ҳам унут бўлиб кетади!* Ҳ. Ғулом, Машъал. *Кўпни унутсанг, ўзинг унут бўлишинг жуда осон.* Р. Файзий, Балли, она қизим.

УНУТИЛМОҚ **унутмоқ** *фл. мажҳ. н.* *Арава бурилиб икки адир орасига кириши билан «Чўғи Бўри» кўздан йўқолди. Шу билан унинг ваҳимаси ҳам унутилди.* А. Қаҳҳор, Мастон.

УНУТМОҚ Хотирадан, эсдан чиқариб юбормоқ; эслаёлмай қолмоқ. *Бировнинг исмини унутмоқ.* ▫ *Азимов ҳамма нарсани унутиб, бутун борлиғи билан шаҳмат тахтаси устига энгашиб олди.* И. Раҳим, Чин муҳаббат. | Эсдан чиқариб қолдирмоқ. *Қозонга ҳамма масаллиқни солдию, тузни унутибди.* ▫ *Аваз уларга қарадию, кунжарани яна унутди.* П. Қодиров, Қора кўзлар. [*Йўлчи*] *ўрдага келиб юкни ташлади, меҳнат учун ҳақ олишни ҳам унутиб, Ёрмат орқасидан кетди.* Ойбек, Қутлуғ қон. **Ўзини унутмоқ** шошиш натижасида ақлини йўқотмоқ, эсанкириб қолмоқ. | Хаёлидан чиқармоқ; ўйламай қўймоқ. *Элмурод.. далада ўзини эркин сезар, ғам-ҳасратни унутар, юраги сиқилмас эди.* П. Турсун, Ўқитувчи. *Менга қолса, у хумпар Марғилонда хотини борлигини унутиб юборган, деб ўйлайман.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

УНУТТИРМОҚ **унутмоқ** *фл. орт. н.* *Меҳнат унинг сургунда юрганини унуттирар, иш билан банд бўлиб зериктирмасди.* Ж. Шарипов, Хоразм. *Атрофдаги поёнсиз бўшлиқ ўзини унуттирмас, саҳро доим бутун вужудингни босиб тургандек туюлар эди.* А. Мухтор, Давр менинг тақдиримда.

УНУТУВЧАН Тез унутувчи; хотираси кучсиз. *Унутувчан киши.*

УНЧА Белги билдирувчи сўзларга боғланиб келиб, белгининг оз, кучсиз эканлигини билдиради: у қадар, деярли. *Қўчада одам унча кўп эмас. Шамол унча кучли эмас. Бобом унча қари эмас.* ▫ *Сой, унча катта бўлмаса ҳам, ниҳоятда тез оқар.. эди.* А. Қаҳҳор, Олтин юлдуз. *Гузарда одам унча қалин эмасди.* Ойбек, Қутлуғ қон. | Феълларга боғланиб келиб, ундан англашилган иш-ҳаракатнинг кучсиз эканлигини билдиради: у қадар, бир оз. *У [Тожибой] муаллим ва агрономга ўхшаган одамларга нисбатан унча менсимай қарар ва уларни «келгиндилар» деб атар эди.* П. Турсун, Ўқитувчи. *Бу кенгашга Мулла Обид унча қаноатлана олмайди.* А. Қодирий, Обид кетмон.

УНЧАЛИК 1 *айн.* **унча** *Келган-кетган одамлар билан унчалик иши йўқ.* Ойбек, Қутлуғ қон. *Аҳмаджон ҳали бу овнинг гаштини татиб кўрмагани учун унчалик тажанг бўлмас эди.* А. Қаҳҳор, Олтин юлдуз.

2 Ў қадар, унингдек, айтарли даражада. *Дўстинг рус тилини жуда яхши билади, аммо мен унчалик билмайман.*

УНЧА-МУНЧА 1 Озроқ миқдорда; бироз. *Қизи тушмагурнинг тили унча-мунча аллага ҳам келиб қолди.* Ҳ. Ғулом, Машъал. *Холиқова унча-мунча юридик маълумотга эга.* М. Иброҳимов, Йўлакдаги муҳаббат.

2 Ўрта даражадаги; оддий, жўн. *Сиз унча-мунча одамнинг ишини ойинда оёғингиз билан қилиб қўясиз.* П. Қодиров, Уч илдиз. [*Ўтбосар:*] *.. Унча-мунча машиначиларни назаримга илмай, бир кун шаҳарнинг энг машҳур тикувчиларидан бирига.. бордим.* Ғайратий, Энчил куёв.

УПА Гигиена ва косметика мақсадларида ишлатиладиган хушбўй ва ниҳоятда майин кукун. *Ёғ упа. Упа қутичаси. Упа қўймоқ.*

УПА-ЭЛИК Юз-қўлни пардозлаш учун ишлатиладиган упа, ёғ упа, сурма ва ш. к. *Хотиннинг ёши ўттиздан ошган бўлса-да, упа-элиги, пардози билан ёшроқ кўринар эди.* Ойбек, Қутлуғ қон. *У ичкаридан сочини орқасига тангиб, лабига қизил суркаб, упа-элик қўйиб чиқди.* А. Мухтор, Опа-сингиллар.

УПУКА [*р* опоек] *с. т.* Бузоқ терисидан тайёрланган кўн. *Упука этик.*

УПҚУН *кам қўлл.* Ҳаво ёки ел билан тараладиган ҳарорат (совуқ ёки иссиқ) таъсири. *Цўлнинг упқуни! Яқин бир жойда дўл ёғяпти.* П. Қодиров, Қора кўзлар.

УРА I *унд. с.* Ҳужум қилаётган жангчиларнинг жанговар нидоси. *Қаердадир пулемёт тариллади: якка милтиқ товушлари, ура садолари келди.* А. Қаҳҳор, Олтин юлдуз. | Кўтаринки руҳ билан маъқуллаш ёки хурсандликни ифодаловчи нидо, хитоб. *Шонли Совет армиясига ура!*

УРА II *рвш* Бирданига ва тезлик билан. *Ура чопмоқ.* ▫ *Шу пайт машина бир неча бор «ду-дулаб», икки бола ура қочиб қолишди.* Ҳ. Аҳмар, Ким ҳақ? *Қаландар ёнимда туролмади, мени ёлғиз қолдириб ура қочди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

УРАН [*р*<*грек*] Радиоактив химик элемент, металл.

УРВОҚ 1 Хамир мушлаётганда, ёяётганда хамирнинг тахта ёки супрага ёпишиб қолмаслиги учун, остига сепиладиган ун. *Урвоғига чидаган юпқа қилади.* Шуҳрат, Шинелли йиллар.

2 *кўчма* Энг кичик бўлак, зарра. *Ҳар биримиз халқнинг бир урвоғимиз.* Ҳ. Турсунқулов, Булоқ сувидек мусаффо бўлайлик. [*Тилланинг*] *урвоғи ҳам кўринмайди.* Б. Раҳмонов, Олтин одамлар.

◆ **Урвоқ ҳам бўлмайди** озгина, етмайди, етарли эмас, жуда ҳам оз. *Азизхўжаев кўрдики, беморлар овқати.. иштаҳасига урвоқ ҳам бўлмайдиган.* Л. Шайхов, Характеристика.

УРДИРМОҚ **урмоқ** *фл. орт. н.* *Хон золим, солиқ тўламаганларни ўлгунча урдиради.* Ғ. Расул, Адолат. [*Додхоҳ:*] *Жабдуқ урдириб берсам, ўзлари миниб кетсалар.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

УРИЛМОҚ 1 **урмоқ** 1—5, 7—15 *фл. мажҳ. н.* *Ашур чолнинг тақдири Шундай кўрилди. Хўжасига осий деб, Қамчи урилди.* Ғайратий. *Ҳамма ёқда даҳшатли зилзила излари кўринади: йиқилган уйлар, урилмаган деворлар, вайрона жин кўчалар.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. *Кўчада кумуш юган урилган аргумоқ, унга [Маҳмуд Торобий га] мунтазир турар эди.* М. Осим, Маҳмуд Торобий.

2 **урмоқ** 1, 4, 12 *фл. ўзл. н.* *Тўлқинжон кимгадир урилиб кетиб, фикри бўлинди.* Ф. Мусажонов, Ҳури. *Жизғанак нон, исириқ, қалампир, мева ҳиди димоғига урилди.* А. Мухтор, Опа-сингиллар.

УРИНИШ уринмоқ *фл. иш оти. Янгининг уриниши — эскиши.* Мақол. ▬ *У бутун уринишлари бекор кетганига бугун тўла ишонди.* Шуҳрат, Шинелли йиллар.

◆ **Уриниш жой** (*ёки ер*) одам кўп, тиқилинч жой. *Ўрда жарчиси бозор ва уриниш жойларда тўхтаб, жар солиб юрар эди.* А. Қодирий, Меҳробдан чаён. **Уриниш нуқтаси** *қ.* **нуқта** 3.

УРИНИШМОҚ уринмоқ *фл. бирг. н. Мезбонлар дилсиёҳлик кайфиятини яширишга уринишди.* А. Қаҳҳор, Мирзо.

УРИНМА *мат.* Эгри чизиқ устига бир нуқтада тегиб ўтган тўғри чизиқ.

УРИНМОҚ 1 Ўзини ҳар томонга урмоқ, ҳар ёққа талпинмоқ; ҳаракат қилмоқ, интилмоқ. *Қафасда қуш уринаётир.* ▬ *Бозорда юрган халқ — фуқаро ҳам кир-юпун, искирт ғазабли, шошади, туртинади, уринади.* Ойбек, Қутлуғ қон. | Бирор ишни бажаришга киришмоқ, тутинмоқ. [*Назокат*].. *ошга уринди.* Ҳ. Ғулом, Машъал. *Чол ойнагини олиб, кўз ёшини артди ва яна ишга уринди.* Ойбек, Қутлуғ қон. | Бирор нарса билан банд бўлмоқ, овора бўлмоқ, куйманмоқ. *Сайфини илгарироқ ишга жўнатдим-да, ўзим нимагадир уриниб, кечроқ қолиб бордим.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

3 Бирор ишни бажариш, бирор нарсага эришиш ва ш. к. учун ҳаракат қилмоқ, куч сарфламоқ; тиришмоқ. *Эшикни очишга уринмоқ.* ▬ *Қиз уни ушлаб олгани кўп уринди, жуда қийналиб кетди.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор. *Ҳўкиз калласини эгиб омочни тортишга уринар, қўшчи эса ҳа деб қистар эди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. *Исмат бобо ҳассасини ерга тираб қоласкадан тушишга уринмоқда эди.* П. Қодиров, Қора кўзлар.

4 Чарчамоқ, ҳолдан тоймоқ; қийналмоқ. [*Ўғил:*] *Жон она, ўзим йўлда жуда уриниб келдим.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. *Бир оз кутмабсиз-да, қори ака, иссиқда анча уриниб қолибсиз.* И. Раҳим, Чин муҳаббат. | Чарчаб касали оғирлашмоқ. *Бемор анча уриниб қолипти.* ▬ *Кумушбиби.. оғриқлардан шикоят қилиб юрар, шунинг учун онаси «тинч ухласин, ортиқ уринмасин!» деб бугун намозга ҳам уйготтирмаган эди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

5 Асли ҳолатини, сифатини йўқотмоқ; эскирмоқ. *Уринган рўмол.* ▬ *Уйга уриниб, эзилиб қайтиб келган нонни ейдиган одам йўқ.* С. Аҳмад, Нон-насибамиз ҳақида. *Мактуб анчагина уринган, қоғоз шалақланган эди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

УРИНТИРМОҚ уринмоқ *фл. орт. н. Касални уринтирма — узилади.* ▬ *Ёш-да, ғайратига чидолмай бошда ўзини уринтириб қўяди.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор. *Иссиқ кунда балиқни уринтириб нима қиламан.* «Муштум», 1960, № 12.

УРИНЧОҚ 1 Ҳар ишга уринаверадиган, серҳаракат; тиришқоқ. *Маъсудахон уринчоқ қиз эмасми, бу касбнинг паст-баландига тезда тушуниб олди.* Ф. Нуруллаев, Агитатор.

2 Тинч турмайдиган, уринаверадиган, тек турмас. *Уринчоқ бола.*

УРИШ урмоқ *фл. иш оти. Мушт уриш. Юрак уриши.* ▬ *Иккинчи ойлардан бошлаб Хуршўд кундошини бўғиб уриш одатини чиқаради* А. Қодирий, Ўтган кунлар. *Уч кун бурун, жаҳл устида келинингизга «уч талоқ» деб қўйиб, ҳозир ўзимни қаерга уришни билмай юрибман.* «Муштум», 1959, № 16.

УРИШИШМОҚ уришмоқ *фл. бирг. н.*

УРИШИҚЛИ Ўзаро чиқишолмаслик, жанжаллашиш туфайли муносабати бузилган; кўришмайдиган, гаплашмайдиган.— *Мен қув эмасман!— деди кулиб Қумуш.— Мен ҳали уришиқли ҳолдаман, ярашганим йўқ!* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

УРИШМОҚ 1 урмоқ 1, 2, 3, 8—12, 14, 15 *фл. бирг. н. Шерғозий Абдуқодир Каримовни эса бойлар ўлгудай уришиб, сулайтириб қўйишибди.* Х. Худойбердиев, Халқ манфаати учун. *Кўплашиб уларни отларига миндиришди-ю,.. отларнинг сағрига хипчин уришди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. *Уст-бошн юпун йигитлар, чоллар қулоқларини рўмол билан боғлаб олиб кетмон уришади.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор.

2 Алоқани узадиган даражада муносабатни ёмонлаштирмоқ. *Ўзим билан уришинг, уч талоқ деб ўзимга айтинг эди.* А. Қаҳҳор Қўшчинор.

3 Кишига қаттиқ тегадиган гаплар айтмоқ, сўкмоқ, жеркмоқ. *Ҳақин бермай уришиб-уришиб сўрарди: «Эгиз туққан қўзиларни нетибсан?»* Эргаш шоир. *Санам хола.. Авазни уришди.* П. Қодиров, Қора кўзлар.

4 Жанг қилмоқ, жангда қатнашмоқ. *У [Мирзаев] оддий қисмда оддий қизил аскар бўлиб уришиб юрганида, бўлинма командири.. [унга] бир совға берди.* А. Қаҳҳор, Олтин юлдуз.

УРИШТИРИЛМОҚ уриштирмоқ *фл. мажҳ. н.*

УРИШТИРМОҚ 1 уришмоқ *фл. орт. н. Маҳалла болалари, ўспирин йигитлар юнги ҳурпайган икки катта кучукни уриштирадилар.* Ойбек, Қутлуг қон. *Саидий улфатлари туфайли уларнинг оғайнилари бўлган бу одамлар билан ҳам рюмка уриштирар эди.* А. Қаҳҳор, Сароб.

2 *с. т.* Бир-бирига қўшиб ўқимоқ (ҳарфлар ҳақида). *Китоб саҳифасидаги катта қора ҳарфларни овоз билан бир-бирига уришгириб, бир маъно чиқариш қишлоқ меҳнаткашлари учун ҳар қандай завқдан ортиқ эди.* П. Турсун, Ўқитувчи.

◆ **Кўз уриштирмоқ** бир-бирига маънодор қараб қўймоқ; тикилмоқ. *Бектемиров кулди. Бўйнини чўзиб одамлар орасидан чолни топиб, кўз уриштириб олди, кейин имлаб ёнидан жой кўрсатди.* С. Аҳмад, Ҳукм.

УРИШҚОҚ 1 Арзимас баҳона туфайли кишилар билан уришаверадиган; жанжал чиқараверадиган; жанжалкаш. *Уришқоқ бола.* ▬ *Гулнор қайнаналарнинг кўпининг бадфеъл, уришқоқ бўлишини яхши билса-да, йўлчининг онасини меҳрибон, кўнгилчан, ғоят самимий бир қайнана каби тасаввур қилди.* Ойбек, Қутлуғ қон.

2 Уришадиган, зўр, зўравон. *Шу пайт обдан боқилиб совитилаётган уришқоқ хўрозлар меҳмонлар ўтирган уй деразасига келиб, ўз акслари тушган ойнани чўқий бошладилар.* «Муштум», 1961, № 8.

УРИШҚОҚЛИҚ 1 уришқоқ *с. белги оти.— Мен у муттаҳамларнинг уришқоқлигига тан бердим,— деди Нишонбек.* Б. Раҳмонов, Мардлар қиссаси.

2 Жанжал чиқариш, уруш бошлашга интилиш. *Уришқоқлик сиёсати.*

УР-ЙИҚИТ 1 Жисмоний куч қўлланилган, тўполон, ола-ғовур; муштлашиш. *Қоронғи уйда ур-йиқит, муштлаш, отишма, дод-вой бошланди.* Ҳ. Ғулом, Машъал. | Бир-бирини уриш, ўлдириш; қирғин. *Кайфи хийла даражага етган бек ур-йиқит орасидан эсон-омон чиқиб отига базўр миниб олди.* Ҳ. Ғулом, Машъал.

2 Баъзи майда миллат ёки тўдага қарши уюштириладиган, талон-торож ва қирғин билан ўтадиган реакцион-шовинистик хуруж; погром.

УР-КАЛТАК 1 *айн.* **ур-йиқит.**

2 Жиноятчини, айбдор шахсни, давлат рухсатисиз, ўзбошимчалик билан жазолаш, уриш.

УРМОҚ 1 Қўл ёки бирор восита билан зарб бермоқ. *Бола итни урди. Тарсаки билан урмоқ.* ▬ *Рўзимат уни тутиб олиб, роса урибди.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор. *Бектемир милтиқ қўндоғи билан унинг пешанасига бир урди. Душман шилқ этиб тушди.* Ойбек, Куёш қораймас. *Юлдузхон раснинг рўпарасида пошнаси баланд этикчаси билан полни дук-дук уриб, худди пойгага шошилиб гижингалаган чопқир отдек депсиниб турарди.* О. Ёқубов, Бир фельетон қиссаси. | Қалтакламоқ, дўппасламоқ. *Бердисини айтгунча, уриб ўлдирма.* Мақол. *Ҳақни айтсанг урарлар, хушомадни суярлар.* Мақол. **Ўзини кўтариб урмоқ** ўзини зарб билан ерга ташламоқ. *Юзини чангаллаб куюниб йиғлади ва чидолмаган минутларининг бирида каравотга кўтариб урди.* А. Қаҳҳор, Сароб.

2 Тигли қуроллар (қилич, найза, ништар) билан санчмоқ, тиқмоқ. *Ништар урмоқ. Пичоқни аввал ўзингга ур, ўғримаса, бировга ур!* Мақол. ▬ *Бектемир бургутдай сапчиб, душман қорнига найза урди.* Ойбек, Қуёш қораймас. [*Амаки:*] *Энди эшикдан бир қадам нари жилсанг, пичоқни тўғри жойингга ураман-у, танингни қонинг-*

га белайман. П. Турсун, Ўқитувчи. *Назиркулнинг кокилига эшоннинг ўзи тиғ урди.* С. Аҳмад, Ҳукм.

3 Мўлжалга олиб тегизмоқ; отмоқ. *Нишонга аниқ урмоқ. Икки юз метрдан мўлжалга урмоқ. Бир кесак билан икки қарғани урмоқ.* Мақол.

4 Бирор томонга тезлик билан йўналмоқ. *Эшиги ҳар очилганда ундан чиққан оппоқ буғ худди пуфлагандай юқорига урар.* А. Қаҳҳор, Сароб. *Илиқ намлик иси гупиллаб димоққа урарди.* И. Раҳим, Ихлос. **Ўзини урмоқ** 1) тезлик билан йўналмоқ, югурмоқ, отилмоқ. *Қўйлар машина сигналидан қўрқиб, ўзларини сойга урдилар.* Ойдин, Фарҳодлар; 2) *кўчма* бутун борлиги билан ёпишмоқ, берилмоқ. *Ўқишга ўзини урмоқ.* ▪ *Саман той серкўкат, сersув жойга келиб қолганидан хурсанд бўлгандай, «Оқтой»нинг ёнига бориб ўтга ўзини урган эди.* Ҳ. Назир, Сўнмас чақмоқлар. | Таралмоқ, ёйилмоқ. *Ранги қочинқираган чиройли юзига сезилар-сезилмас бир қизиллик урди.* М. Исмоилий, Фаргона т. о. *Равшанбек йиғлади.. Икки наркас хумор кўзга ёш урди.* «Равшан».

5 Шиддат билан ёғмоқ. *Дўл урди,* ▪ *Шу куни бутун кун ёмғир майдалаб уриб турди ва кечга яқин қорга айланди.* А. Қаҳҳор, Сароб. | Шиддат билан эсмоқ. *Холмурод бошини кўтариб, совуқ шамол уриб турган деразага қаради.* Р. Файзий, Уч қиз. *Оқшом шабадаси дарров қизнинг юзларига ғир этиб урди.* Ойбек, О. в. шабадалар.

6 Ювиб ўпирмоқ, емирмоқ, бузмоқ. *Тошқин урди. Сув урди.* ▪ *Бу йилги сел, бугун сойнинг у томонини олса, эртасига бу томонини уриб кетаверди.* Й. Шамшаров, Қўрқ меъморлари.

7 Бир маромда зарб билан ҳаракат қилмоқ, тепмоқ. *Беморнинг томири билинар-билинмас уриб турар эди.* ▪ [*Болтабой*] *отдан тушиб, уни дарахтга боғлар экан, уй ичидан чиққан «инга-инга» деган товушни эшитиб қолиб, юраги дукиллаб урди.* Ж. Шарипов, Саодат.

8 Нобуд қилмоқ, шикастламоқ. *Янги униб чиқаётган майсаларни совуқ урибди. Болани ёзда эҳтиёт қилинг — офтоб урмасин.* ▪ *Кўндаланг культивация ҳозир сув билан ҳаводай зарур. Шу бўлмаса қалин кўчатларни гармсел уради.* И. Раҳим, Ихлос.

9 *с. т.* Беркитмоқ, яширмоқ. *Соқолли кампир пулни ҳаяжон билан кассасига урди-да, Нурининг юзини очди.* Ойбек, Қутлуғ қон. *Кеч билан ўзим бошлиқ таначани сўйиб, ёғ-гўштини хумга урдик.* Ғ. Ғулом, Шум бола. [*Элмурод*] *пайт пойлаб, нон бурдаларини қўйнига уриб, бостирма тагига олиб чиқиб еб оларди.* П. Турсун, Ўқитувчи.

10 Лой, кесак, гишт ва ш. к. ёрдамида бирор нарса қурмоқ, бунёд қилмоқ. *Девор урмоқ. Пахса урмоқ.* | Девор билан беркитмоқ. *Токчани урмоқ. Тешикни урмоқ. Эшик ўрнини урмоқ.*

11 Солмоқ, қўймоқ, босмоқ. *Эшакка нўхта урмоқ. Отга эгар урмоқ.* ▪ *Бир неча солдат келиб маҳбусларни ушлади, ясовул ҳаммасининг қўлига кишан урди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. *Қўтос тақиб бўйни узун жийронга Қирқ қуббали юган урди бошига.* «Равшан».

12 *с. т.* Истеъмол қилмоқ; емоқ, ичмоқ. *Шароб узум сувидан тайёрланадиган ажойиб ичимлик, ўзи хуштаъм, бир коса уриб олсангиз, вақтингиз чоғ бўлиб кулаверасиз.* М. Осим, Тўмарис. *Хилватни саҳиҳ айлаб, Тушда урдим ошимни.* Ҳамза.

13 *с. т.* Танқид қилмоқ, ёзиб камчилигини очиб ташламоқ. *Ота-бувамни кавлаб, газетага уриб чиқишди.* Ш. Ризо, Қор ёғди, излар босилди.

14 Ж. к. билан келган баъзи отларга боғланиб, ниманидир шу отдан англашилган баландликкача етганлигини билдиради. *Қулф уриб яшнаган беда белга уради. Лой тиззага уради. Сочи тақимга урадиган қиз.* ▪ *Майдонда бизникилар кўринмас эди. Қор белга урар эди.* Н. Сафаров, Қаҳрамоннинг туғилиши.

15 Баъзи отлар билан боғланиб келиб, шу от маъносига боғли қўшма феъл ясайди, мас. *қарс урмоқ, барқ уриб ривожланмоқ, лоф урмоқ, мавж урмоқ, сабза урмоқ, ниш урмоқ, чарх урмоқ, жавлон урмоқ, сувга урмоқ, йўлдан урмоқ.* ▪ *Девор соат жимликни бузиб, эринмай ўн икки марта жом урди.* С. Аҳмад, Ҳукм. *Занг уранда йўталиб, занг уранда акса урасан, билдингми?* С. Аҳмад, Ҳукм. *Ота-бола чопонларининг этакларини бар уриб, қазувга жўнаб кетдилар.* Ж. Шарипов, Ҳоразм.

◆ **Арвоҳ урсин** *қ.* **арвоҳ. Ерга урмоқ** *қ.* **ер. Жигаридан** (*ёки* **юрагидан**) **урмоқ** ошиғу шайдо қилмоқ. *Инобатхон институтнинг биринчи курсидаёқ менинг жигаримдан уриб қолган эди.* Ғайратий, Довдираш. **Жуфтакни урмоқ** *қ.* **жуфтак. Йўлдан урмоқ** *айн.* **йўлдан чиқармоқ** *қ.* **йўл** 13. **Кўнгилга урмоқ** *қ.* **кўнгил. Оёгига болта урмоқ** *қ.* **болта. Оғзига урмоқ** *қ.* **оғиз** I. **Тарозидан урмоқ** кам тортмоқ, кам тортиб киши ҳақига хиёнат қилмоқ, алдамоқ. **Чиллаки чиллакини кўриб чумак уради** *қ.* **чумак** II. **Юлдузни бенарвон урадиган** *қ.* **бенарвон.**

УРНА [*р*<*лат*] 1 Махсус куйдирилган мурда хокини асраш учун қилинган идиш.

2 Сайловда бюллетенлар ташлаш учун мослаштирилган махсус яшик; қути.

3 Турли чиқинди, папирос қолдиқлари ташланадиган махсус идиш.

УРОЛОГ [*р*] Урология мутахассиси, урология врачи.

УРОЛОГИК [*р* урологический] Урологияга оид. *Урологик кабинет. Урологик клиника.*

УРОЛОГИЯ [*р*<*грек*] Медицинанинг таносил ва сийдик йўллари касалликлари, уни даволаш ва профилактикасини ўрганиш билан шуғулланадиган тармоғи.

УРПОҚ *с. т.* Урвоқ. *Урпоғингда бўлса, уруғингга татийди.* Мақол.

УР-СУР Жанжал, тўполон; муштлашиш, уриш. *Умуман айтганда, маҳалла аҳил, аммо гоҳо хонадонлар орасида олди-қочди ғийбат, ур-сурлар бўлиб туради.* Ойбек, Болалик. *Неча-неча қонли жанг, Ур-сур бўлса ҳам, Лекин тетик қоядай Турди мустаҳкам.* Шуҳрат.

УРТИЛМОҚ уртмоқ *фл. мажҳ. н. Уфққа майин атлас уртилган, узоқда улуғвор қад кўтарган Қозиғурт хўмрайиб турибди.* Ойбек, Болалик.

УРТИНМОҚ уртмоқ *фл. ўзл. н.*

УРТМОҚ *эск.* Ўраб олмоқ, қопламоқ, беркитмоқ. *Хотин бошини катта рўмол билан уртиб олди. Китобларни қоғоз билан уртиб қўймоқ.*

УРТУҚ *эск.* Сиртдан қоплаб турувчи парда. *Лойқа сув кўксида пуфакдек оқиб, Қаерга борасиз, енгил кўпиклар. Бир чўп, бир хасга илашмак билан Йиртилар юздан сиртли уртуклар.* Ғайратий.

УРУШ 1 Қабилалар, давлатлар ёки ижтимоий синфлар ўртасидаги уюшган қуролли кураш. *Гражданлар уруши. Иккинчи жаҳон уруши. Улуғ Ватан уруши.* ▪ *Урушнинг иккинчи йили отаси армияга кетди-ю, қўлида ҳунари йўқ она икки бола билан қолди.* П. Қодиров, Уч илдиз.

2 Қурол воситасида олишув, жанг. *Олқорда бўлган урушда Исҳоқ афандига ўқ тегди.* А. Қаҳҳор, Кўр кўзнинг очилиши. *Кечки соат тўртлар, асрдан бир оз эртароқ ҳукумат аскари билан халқ орасида уруш бошланди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

УРУҒ 1 Ўсимликнинг муртак, озиқ моддалари ва қобиқдан иборат ҳосили; дон, тухум. *Сочилган уруғ униб чиқди. Бемаза қовуннинг уруғи кўп.* Мақол. *Тер тўкиб сочсанг уруғ, ер сени қўймас қуруқ.* Мақол. | Уруғлик. *Уруққа майда картошкалар ажратилди.* ▪ *Кўкламда она-бола тоғ этагидаги қўриққа чиқиб, белкурак билан ер ағдариб лалми буғдой экишди, лекин қурғоқчилик бўлиб уруққа ҳам чув тушишди.* П. Қодиров, Уч илдиз.

2 *биол.* Эркаклар жинсий бези ишлаб чиқарадиган, жинсий ҳужайралардан иборат суюқлик; сперма, маний.

3 Ипак қурти капалагининг тухуми; қурт уруғи.

4 Бир ота-бободан, бир аждоддан келиб чиққан кишилар; авлод, қариндош. *Бой, ўз уруғинг экан, яхши мурувват қилар.* Ойбек, Қутлуғ қон. *Бўлса бўлар, бўлмаса хотиннинг уруғи Ҳиротдан келган эмас!* А. Қаҳҳор, Томошабог. **Ота уруғ** ота туфайли, ота томондан қариндошлар. **Она уруғ** она туфайли, она томондан қариндошлар.

5 Ибтидоий-жамоа тузумида: ўзаро

қон-қардош бўлган кишилардан иборат дастлабки асосий ташкилот, уюшма, жамоа. *Илгари оқсоқоллар бошчилигидаги ҳар бир уруғ ўзини бир-биридан юқори қўяр, бир-бирининг одатидан, тилидан кулар эди.* П. Турсун, Ўқитувчи. *Широқ бизнинг уруғдан. Ўзи эртакчи, достончи доно чол.* М. Осим, Широқ.

6 *кўчма* Тарқалиш, юзага келиш манбаи; сабаб. *Низомулмулк фитна уруғини узоқни мулжаллаб, жуда махфий сепмоқда.* Ойбек, Навоий. *Тинчлик уруғларидир Йигит экқан чигитлар.* Уйғун. *Кемберди қишлоғидан Киевгача бўлган масофа жуда яқин бўлса ҳам,.. оғзидан ажал уруғини сочиб турган сон-саноқсиз дот ва дзотларни ва пулемёт тўчкаларини вайрон қилиш керак бўлар эди.* А. Раҳмат, Эллик бир баҳодир.

◆ **Анқонинг уруғи қ. анқо. Уруғини ўйнатмоқ** ниҳоятда азоб бермоқ. *Бир томчи қони қолгунча уруғингни ўйнатади.* С. Исмоилзода, Темур. **Уруғини қуритмоқ** 1) авлоди билан қириб юбормоқ. [*Умарали:*] *Нусратилла ака, мен-чи... мен ҳар қандай душманингизнинг уруғини қуритаман.* А. Мухтор, Опа-сингиллар; 2) батамом йўқ қилиб юбормоқ. [*Дадажон:*] *Муродова яна бир-икки йил турадиган бўлса, чилимнинг уруғини ҳам қуритадиганга ўхшайди.* И. Раҳим, Ихлос.

УРУҒ-АЖДОД Бир ота-бободан тарқалган кишилар; уруғ, авлод. *Бел қувват — мададимдан, Ҳам уруғим-аждодимдан, Ғўрўғли валламатимдан, Қиблагоҳдан жудо бўлдим.* «Равшан».

УРУҒ-АЙМОҚ Қариндошлик муносабати билан ўзаро боғланган ва бир жойда яшайдиган кишилар; қариндош-уруғ. *Бу ерда* [*Тошкентда*] *уруғ-аймоқларим билан кўришиб бўлгандан кейин муаллим Эшонхўжани кўрдим.* М. Муҳаммаджонов, Турмуш уринишлари. *Елена ҳам асли тоғлик бўлиб, кўпдан тоғ ҳавосини,.. тоғдаги уруғ-аймоқларини соғинган.* Ҳ. Назир, Мафтунингман, Озарбайжон.

УРУҒДОН 1 *анат.* Эркаклар жинсий органининг уруғ ишлаб чиқарувчи бези.

2 *бот.* Ўсимликнинг уруғ етиштирувчи ва сақлаб турувчи қисми, қобиғи.

УРУҒДОШ *тар.* Бир уруғ аъзоси, уруғ. *У билан уруғдошмиз.* ▫ — *У* [*Ойнагул*] *ҳам ёвмут қизи. Ўз уруғдошини беҳуда йўқотишмас,..— деди Фарҳод Дурдига.* А. Ҳакимов, Илон изидан.

УРУҒДОШЛИК 1 уруғдош *с. белги отн.*

2 *тар.* Қишилар уруғига, аждодига, наслига қараб ижтимоий группаларга уюшадиган давр. *Уруғдошлик тузуми. Уруғдошлик жамияти.*

УРУҒЛАМОҚ *қ. х.* Уруғ ҳосил қилмоқ. *Беда уруғлай бошлади. Иккинчи йили уруғлайди.*

УРУҒЛАНМОҚ 1 уруғламоқ *фл. ўзл. н.*

2 *биол.* Уруғ (сперма) билан қўшилмоқ (она тухум ҳужайраси ҳақида).

УРУҒЛИ 1 *бот.* Уруққа эга, уруғи бор. *Майда уруғли ўт.*

2 Уруғи кўп; серпушт. *Уруғли помидор.*

УРУҒЛИК *қ. х.* Ўсимликнинг экиш учун ажратилган ҳосили (дони, чигити, данаги ва ш. к.). *Уруғлик фонди.* ▫ *Бир таноб ердан ҳатто сепилган уруғлик ҳам унмади.* Айний, Эсдаликлар. *Шўродан норози қилиш мақсадида, улар развёрсткага ғалла топшириш ганликларига қарамай, сиз уларнинг рўзғорга, уруғликка олиб қолган донларини зўравонлик билан тортиб олгансиз.* Ҳ. Ғулом, Машъал.

◆ **Уруғликка ҳам йўқ** (*ёки* **топилмайди**) жуда кам, топиш қийин бўлган нарса ҳақида.

УРУҒХОНА Уруғлик сақланадиган жой.

УРУҒЧИ Навли уруғ етиштириш иши билан шуғулланувчи киши; уруғчилик мутахассиси, уруғшунос. *Уруғчи агроном.*

УРУҒЧИЛИҚ 1 Ўсимликшуносликнинг навли уруғ етиштириш иши билан шуғулланувчи соҳаси; уруғ тайёрлаш. *Уруғчилик хўжалиги.* ▫ *Ҳа, айтгандай, устод шу яқин кунларда уруғчилик совхозига келар эканлар. Хат олдим.* А. Қаххор, Қўшчинор.

2 *айн.* уруғдошлик 2.

УРУҒШУНОС *айн.* уруғчи.

УРФ [*а*] Анъана сифатида умумхалқ томонидан қабул қилинган тартиб-қоида; одат, расм, таомил. *Ҳар бир халқнинг ўз урфи бор.* ▫ *Биз кўпинча ажойиб, кўримлаган, ҳалигача урф бўлмаган ранго-ранг гулларни дасталаганда,..«қайси боғда битган боғбони ким?» деб суриштириб ўтирмаймиз.* «Қ. Ўзбекистон», 1946, № 240.

УРФ-ОДАТ [*а*] Урф ва одат тусига кирган анъаналар; таомил, расм-русум. *Замира.. эски урф-одатлар асосига қурилган тенгсиз оилада туғилганди.* П. Қодиров, Уч илдиз. *Халққа зарар келтирадиган бўлса, у қандай урф-одат экан.* Ш. Рашидов, Бўрондан кучли.

УРЧИМОҚ Қўпаймоқ, кўплаб наслюзага келтирмоқ. *Пашша жуда тез урчийдиган ҳашаротдир.*

УРЧИТИЛМОҚ урчитмоқ *фл. мажҳ. н.*

УРЧИТМОҚ урчимоқ *фл. орт. н. Наҳотки ҳам майин жунли, ҳам думбали дурагай урчитиб бўлмаса?!* С. Анорбоев, Оқсой.

УРЧУҚ Қўлда ип йигириш учун иплатиладиган, икки томони учли, ўртаси йўғонроқ таёқча, йигириш қуроли. *Қўрғоннинг ичида бир неча қора уй қатор тикилган ва буларнинг олдида ёш болалар икковлашиб.. туя юнгидан урчуқ билан ип йигирадилар.* Айний, Қуллар. | Тўқимачилик саноатида: ип йигирув машиналарида ипни пишитиб ўрайдиган қисми; дук, йигирув. *Бир кило.. пахта чит бўлиб тўқилгунча Минглаб моки отилур, минглаб урчуқ айланур.* Ғ. Ғулом. *Улар пиллакашлик фабрикасининг кенг, ёруғ корпусларига кириб мингларча урчуқларга майин ипак толалари ўраётган йигит ва қизларни кўришибди.* Ш. Ғуломов, Ёркин йўллар.

УРҒОЧИ Хотин жинсидаги ҳайвон, жонивор. *Уржочи айиқ. Уржочи бузоқ.*

УРҒУ 1 *лингв.* Сўз таркибидаги товушлардан бирининг бошқаларига нисбатан кучлироқ айтилиш ҳодисаси. **Урғу белгиси** ургуси унли устига қўйиладиган диакритик белги.

2 Нутқ жараёнида бирор сўзнинг маъносига алоҳида диққат жалб этиш мақсадида уни бошқаларидан ажратиб, кучлироқ айтиш. *Мамажон ака унинг* [*инженернинг*] *«ўртоқ» сўзига урғу берганини сезди.* А. Мухтор, Опа-сингиллар.

УРҒУЛИ *лингв.* Урғуга эга, урғу тушган, урғу билан айтиладиган. *Урғули бўғин. Урғули унли.*

УРҒУСИЗ *лингв.* Урғуси йўқ, урғу тушмаган. *Урғусиз бўғин.*

УСҚУНА [*а*] Муассаса, корхона учун зарур бўлган нарсалар, ашё; жиҳоз. *Ошхона ускуналари. Мактаб ускуналари. Лаборатория ускуналари.* ▫ [*Ғуломжон:*] *Тақсирим менинг мактабимни ғорат қилдим, ускуналарини ёндирдим, деб хурсанддирлар.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. | Касб-ҳунар иши учун зарур бўлган қурол ва мосламалар. *Дурадгорлик ускуналари. Наққошлик ускуналари.*

УСҚУНАЛАМОҚ Зарур нарсалар, асбоб, қурол ва ш. к. билан таъминламоқ, жиҳозламоқ. *Лабораторияни янги техника билан ускуналамоқ.* ▫ *Электростанция қуринг. Заводингизни ускуналанг.* Н. Сафаров, Уйғониш.

УСЛУБ [*а*] **1** *ад.* Ёзувчининг бирор асар ёки адабиёт жанрининг тил воситаларидан фойдаланишдаги ўзига хос йўли, усули; стиль. *Бадиий адабиёт услуби. Газета услуби. Илмий асар услуби. Ёзувчи услуби. Ойбек услуби.* ▫ — *Ҳиротдек шаҳри азим йўқ, — деб беҳуда айтмайдилар,— деди у ҳар вақтдагидек шўх услуб билан сўзламоққа тиришиб.* Ойбек, Навоий.

2 Ишлаш, бошқаришдаги ўзига хос йўл, усул. *Раҳбарлик услуби. Сузиш услуби.* ▫ *Мирзачўл пахтакорларининг иш услуби, бой тажрибаларидан оз бўлса-да ўрганган эдики, бу ерда сувчи этиб тайинлангач, у ўз ҳамқишлоқларини хурсанд қилди.* Ш. Рашидов, Бўрондан кучли.

УСМОНИЯ *эск. муз.* Классик куйлардан бирининг номи.

УСМОНЛИ: усмонли турк туркларнинг қадимги номи (турк империясининг ассосчиси Туркия султони Усмон пошно I исмидан).

УСТ 1 Нарсаларнинг тепа сирти, юзаси, сатҳи. *Том усти. Шкаф усти. Кўрпалар сандиқ устига тахланган.* ▫ *Ясси қора столларнинг ён-вери одамга, усти эса уюм-уюм китобга тўла.* П. Қодиров, Уч илдиз. *Эрининг ёрдамида хонтахта устини ширинликлардан бўшатди* С. Анорбоев, Оқсой. *Ичкари хоналнинг йўлаги ҳам нариги сидек усти ва бағри ёпиқ, қоронғи.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. | Нарсаларнинг энг юқори қисмидаги жой, тепаси, боши. *Тоғ усти. Тепалик усти. Дарахтнинг усти.* ▫ *Рота адир устига чиққанда унинг нариги томонидан чароғон бир водий кўринди.* А. Қаҳҳор, Олтин юлдуз.

2 Нарса ва кимсанинг ташқи томони, таши, сирти. *Пальтонинг усти. Идишнинг усти.* ▫ [*Гулсумбиби:*] *Усти кўк сирли капта челакни олиб сигир соққани оғилхона томон кетди.* Ойбек, Қутлуғ қон. *Сидиқжон этикни чироққа солиб устини, ичини кўрди.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор. *Яшил бўёқ билан бўялган, уст томони ўймакор, панжарали, катта ва оғир дарвозага етганда, йигитнинг юраги бир оз ўйнаб кетди.* Ойбек, Қутлуғ қон. *Қизил матога зар ва ипак чатган — ҳинд кимхобидан қилинган зийнатли чопони унинг устида эди.* Г. Расул, Адолат.

3 Кийим, кийимлар мажмуи; уст-бош. *Усти юпун, қорни оч, озғин бола унинг ўзи эмасдек туюлди.* П. Турсун, Ўқитувчи. *Мен ёшармай ким ёшарсин, Қурбонбой оға, устим бутун, илигим тўқ.* А. Умар, Мухтор.

4 *кўчма* Бирор кишига оид масъулият, жавобгарлик; зимма. *Ана ўша қизнинг йўқ бўлиши ҳам сенинг устингга тушиб турибди.* С. Аҳмад, Ҳукм. *Бу йўлда қанча зарба бўлса, устимга олишга ҳозирман.* Ш. Рашидов, Бўрондан кучли.

5 3-ш. эгалик ва ж. к., ў.-п. к., ч. к. аффикслари билан кўмакчи вазифасида қўлланади (қ. **устига, устида, устидан**).

◆ **Кўз(лари) устида тутмоқ** авайламоқ, ардоқламоқ. *Мен оғайниларни кўзларим устида тутаман, уларни мухтожлик чоғларида кўрсам, ўзимни гаров қўйиб бўлса ҳам, эҳтиёждан чиқаришга тиришаман.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. **Пичоғи мой устида** қ. **мой**. **Усти ялтироқ — ичи қалтироқ** кўринишигина яхши бўлиб, аслида ёмон; шаклан яхши, мазмунан ярамас. **Ўз устида ишламоқ** онгини, билимини ёки маҳоратини ошириш, такомиллаштириш учун ҳаракат қилмоқ. *Хабаринг йўқ, бошлиқ бўлдим, давр сурдим, Ўз устимда ишламадим «юз-юз» урдим.* «Муштум», 1959, № 15. **Ўлганнинг устига кўмган** (*ёки* **тепган**) бир кўнгилсиз воқеадан кейин яна шундай кўнгилсиз воқеа юз берганда айтиладиган ибора. *Офтоб ойим кутмаган жойда, қутидор тамоман Отабекни иккинчи уйлантириш тарафида туриб сўзлар ва йўлганнинг устига чиқиб тепар эди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

УСТА [*ф-т*] 1 Бирор касб-ҳунар билан шуғулланувчи малакали мутахассис. *Соатсоз уста. Этикдўз уста. Тикувчилик устаси. Иш устасидан қўрқар.* Мақол. ▫ *Бу бинони ким қурган, Кўк билан улаштириб? Қоматин заб ўхшатган Устаси келиштириб.* Қ. Муҳаммадий. [*Тўлаган:*] *Оғил солган усталарга доим қарашдим, лекин бировдан бир чақа сўраганим йўқ.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор. **Уста солмоқ** уста, мутахассис ёллаб ишлатмоқ. *Сидиқжон онаси кутгандан ҳам ортиқроқ ғайрат қилиб, ҳаш-паш дегунча ёғоч, сомон, бўёра, тахта ва бошқа нарсаларни ташиб олди ва тездан уста солди.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор.

2 Маълум касб ёки ҳунарни эгаллашга ўргатувчи; раҳбар, устоз, мастер. *Уста кўрмаган шогирд ҳар мақомда йўргалар.* Мақол. ▫ *Устанинг шогирди — ўн тўрт яшар Йўлдош дераза олдида ўтирарди.* Ойбек, Қутлуғ қон.

3 Бирор ишни моҳирлик билан бажарадиган; моҳир. *Бадиий сўз устаси. Юқори ҳосил усталари. У шаҳмат ўйнашга уста.* ▫ *Уралда қоламиз ва Ўзбекистонга уста пўлат қуювчи бўлиб борамиз.* И. Раҳим, Чин муҳаббат. *Табиатнинг ниҳоятда уста қўли билан қўндирилган қора холини қашиди ва бошини ёстиқдан олиб ўтирди.* Л. Қодирий, Ўтган кунлар. *Баъзан шундай ҳам бўладики, санъат усталари бой-бадавлат колхозларга тез-тез борадилар-у, райондан узоқ бўлган, айниқса камҳосил бўлган колхозларга камдан-кам келадилар.* Ш. Рашидов, Бўрондан кучли.

4 Отқўли от олдида келиб, шахснинг бирор касб-ҳунар мутахассиси эканлигини билдиради. *Абдулҳакимнинг қизига уста Мавлоннинг ўғли бир ҳовуч майиз берганини ўз кўзим билан кўрганман.* Л. Қаҳҳор, Майиз емаган хотин.

◆ **Устаси фаранг** қ. **фаранг**.

УСТАБУЗАРМОН *салб.* Бирор нарсани тузатаман, яхшилайман деб уриниб, уни бузиб қўювчи, ишдан чиқарувчи, қош қўяман деб, кўз чиқарувчи киши. *Бола деган сал бўйи чўзилгандан кейин, мол боқади, бозор-ўчарингни қилади. Наҳотки тарақ-тарақ қилиб, устабузармон бўлиб ўтирса.* Ойдин, Ўзига монанд. *Буни нон ейишдай осон деб ўйламанглар, устабузармонлар.* Ҳ. Назир, Сўнмас чақмоқлар.

УСТАВ [*р*] Иш тартиби, унинг бажарилиши, татбиқ қилиниши ва ташкил этилишини белгиловчи қонун-қоидалар мажмуи; низом. *Харбий устав. Совет Иттифоқи Коммунистик партиясининг Устави. Қишлоқ хўжалик артели устави. Уставга мувофиқ ҳаракат қилмоқ.* ▫ *Уставнинг моддаси эмас, ҳатто вергулигача назарда тутилар, ижроси қаттиқ қўллик билан талаб этилар эди.* Шуҳрат, Шинелли йиллар. *Пиёда аскарларнинг жанговар уставида, командирнинг буйруғи — қонун, командир нотўғри буйруқ берса ҳам, жангчи аввал буйруқни бажариб, ундан кейин шикоят қилиши керак, дейилган.* А. Қаҳҳор, Олтин юлдуз.

УСТАКОР [*ф-т*] 1 Маълум иш ёки ҳунар бўйича усталарга бошчилик қилиб, уларни бошқарувчи, бош уста; корхона бошлиғи. *Уста Олим билан уста Фарфининг сўзларидан, илгарида бир устакорникида ишлаганликлари.. ва шундан сунг* [*уста Олим*] *ўз уйига дўкон қуриб, ўзича ишлай бошлаганлиги англашилар эди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

2 Ном чиқарган уста; усталарнинг устаси.

УСТАКОРЛИК 1 **устакор** *с. касб оти. Устакорлик қилмоқ.*

2 Устакорга, устачиликка хос. *Номаълум киши қандайдир бир ишни бажармоқчи бўлиб, ҳар турли устакорлик асбобларига диққат билан кўз ташлади.* Гайратий, Тун қўйнида.

УСТАЛИК уста *с. белги оти. Ҳаммасини ҳам қўйинг-а, гапга усталиги.. ва гап орасида кулиб қўйишларини қаранг.* Ойдин, Садаранг бўлай, командир. *Юрьев бу йўлнинг ана шу нокулайликларидан усталик билан фойдаланади.* И. Раҳим, Чин муҳаббат. *Биканинг уйида қанчадан-қанча жиҳозлар,.. кимхоб тўшаклар, усталик билан ишланган Хива ёйма кўрпалари.* Ж. Шарипов, Хоразм.

УСТАМА 1 Пул ҳисобида устига қўшиб бериладиган; қўшимча. *Улар*[*теримчилар*] *бажарган иш учун турли категориялар билан устама ҳақ тўланади.* С. Пирматова, Теримчилар қиссаси. *План ошириб бажарилса, устама мукофот ҳам чиқади.* А. Мухтор, Туғилиш.

2 Қўшимча равишда, такроран, яна. [*Шум бола:*] *Бир неча тарёкийлар менинг ҳикояларимдан ўзларидан кетай деб қолдилар, баъзилари ҳозиргина еган афюнлари эсларида йўқ, яна устама афюн олдилар.* Ғ. Ғулом, Шум бола.

3 Маҳсулотнинг ишлаб чиқарилиши билан боғлиқ бўлмаган, фақат уни тарқатиш билан боғли бўлган; қўшимча равишда сарфланадиган (меҳнат, харажат ва ш. к. ҳақида). *Устама харажатлар.*

УСТАНОВКА [*р*] *тех.* Бирор жойга ўрнатилган механизм, машина ва ш. к. *Электр установка.*

УСТАРА Соч, соқолни қириш учун ишлатиладиган ўткир тиғли пўлат асбоб. *Маҳкам ака Сарсенбойнинг сочини устарада қира бошлади.* Р. Файзий, Сен етим эмассан. [*Машариф*] *сочини устара билан қирдирган, узун мўйлови ўзига ярашиқ.* Н. Мақсудий, Машариф-нинг гинаси.

УСТАХОНА [*ф-т*] 1 Бирор нарса ясаш, тайёрлаш ёки ремонт қилиш учун махсус жиҳозланган кичик муассаса, мастерской ва унинг биноси. *Дурадгорлик устахонаси. Тикувчилик*

устахонаси. ▫ *Умарали механика устахонаси олдида қаторлашиб турган машиналар ичида..* «*Победа*»*га ҳавас билан қарайди.* И. Раҳим, Ихлос. *Максимга колхоз устахонасини топширди.* С. Аҳмад, Ҳукм.

2 Саноат корхонасининг асосан ремонт ишларини олиб борувчи бўлими. *Темир йўл устахонаси. Авторемонт устахонаси.*

3 Рассом, ҳайкалтарош ишхонаси; студия.

УСТАЧИЛИК Бирор нарса ясаш ёки ремонт қилиш. *Устачилик қилмоқ.*

УСТ-БОШ Оёқ кийимдан ташқари барча кийимлар. *Узоқ йўл юриб ҳорган, уст-боши чанг маҳбусларнинг аҳволини кўриб, Бек ачинди.* Ҳ. Гулом, Машъал. *Қамишлар орасини ёриб қайиқ қирғоққа сузиб келди, уст-боши ҳўл бўлган Пирнафас ака эшкакни қўйди.* Ж. Шарипов, Хоразм. *Уст-боши янги, озода, Юриб келар ариқ бошидан.* Э. Раҳим.

УСТВОШ *с. т.* Уст-бош.

УСТИГА *кўм. вазифасида* 1 Бирор томонга йўналишини ифодалайди; тепасига. [*Азизбек*] *қипчоқларнинг қайтадан Тошкент устига келишларини эҳтимол ҳам тутмас эди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. *Отлиқ аскарларимиз душман устига от солдилар.* Н. Сафаров, Қаҳрамоннинг туғилиши. *Ҳамида.. яна сўзни Чехов устига бурди.* А. Қаҳҳор, Адабиёт муаллими.

2 Ўзидан аввалги сўз билан боғланиб келиб, ундан англашилган нарса ёки воқеликдан ташқари, бошқаси ҳам мавжуд эканлигини ифодалаш учун ишлатилади. [*Қодирқул:*] *Ҳали бунча қарз, чиқимларнинг устига икки қизни узатиш, бир ўғилни уйлантириш, бир хатна тўй ҳам бор.* Ҳамза, Бой ила хизматчи. | Ўзидан аввалги сўз билан боғланиб келиб, ундан англашилган кимса ёнига яна бошқаси орттирилишини, қўшилишини ифодалаш учун ишлатилади. *Хотин устига хотин олмоқ.* ▫ *Қизимни кундош устига юборишга тиш-тирноғим билан қаршиман.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. **Бунинг устига** бундан ташқари, яна. *Бунинг устига душман жуда қулай маррага жойлашиб олган.* Н. Сафаров, Тилсимчилар. **Дард устига чипқон (чиққандек)** қ. **дард** 1.

3 Такрорланган сўзлар орасида қўлланиб, улардан англашилган воқелик кетма-кет содир бўлишини ифодалаш учун ишлатилади. *Хотин сочини юлиб дод устига дод солди.* С. Аҳмад, Ҳукм. *Узбеклар агар жудда катта хурсандчилик тилайдиган бўлсалар, «Тўй устига тўй бўлсин!» дейишади.* Т. Обидов, Юсуфжон қизиқ.

4 Иш-ҳаракат, ҳодисанинг бўлиб турган пайтини ифодалаш учун ишлатилади. *Уларнинг уришиб тургани устига бориб қолдим.*

5 Иш-ҳаракатнинг йўналиши ва содир бўлиш ўрнини, жойини билдиради. *Туя устига ўрнашиб ўтирмоқ.* ▫ *Полвон синчалоғини тўнгак устига қўйиб кўзини юмди.* А. Қаҳҳор, Кўр кўзнинг очилиши. *Ўн беш одим босгач, бир қабр устига келиб тўхтади.* Ғ. Расул, Тўпғич ўғил.

◈ **Бош устига** қ. **бош.**

УСТИГА-УСТАК *рвш* Бу етмагандай, бунинг устига, бундан ташқари. *Тушда иштаҳа, бўлмай, қовун билангина таҳоммул қилганларидан, қорин оч, бунинг устига-устак жазирама офтоб.* И. Қаландаров, Шохидамас, баргида.

УСТИДА *кўм. вазифасида* 1 Бирор нарса, иш-ҳаракат ёки ҳодисанинг содир бўлиш ўрнини, жойини билдиради. *Кўприк устида учрашмоқ.* ▫ *Шовқин-сурон орасида қўргон беги от устида қўргоннинг у бошидан-бу бошига чопарди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

2 Ўзидан аввалги от билан боғланиб, шу отдан англашилган нарса содир бўлиб турган пайтда ёки шу нарса туфайли бирор иш-ҳаракат бўлганлигини билдиради. *Аччиқ устида ҳужжатни йиртиб юбормоқ. Газаб устида укасини ҳам жеркиб ташлади.* ▫ [*Қосимжон:*] *Жаҳл устида оғзимдан бирор ёмон сўз чиқиб кетади.* Ҳамза, Туҳматчилар жазоси. *Элчибек асаб устида эшикни қўпол ёпиб чиқиб кетганини ташқаридагина пайқади.* А. Мухтор, Туғилиш.

3 Ўзидан аввалги от билан боғланиб, иш-ҳаракатнинг бажарилиши шу отдан англашилган нарса ёки воқеага боғли эканини кўрсатади. *Гап айланиб Шарофат хола билан унинг келини Олияхон устида тўхтади.* Н. Сафаров, Олияхон Султонова. *Даминжон.. иш устида Шермат ака билан бир неча бор сан-манга бориб қолди.* А. Ҳайитметов, Пўлат бармоқлар.

◈ **Оёқ устида** қ. **оёқ** 1. **Қизиқ устида** қ. **қизиқ** 1 4. **Қил устида** қ. **қил.**

УСТИДАН *кўм. вазифасида* 1 Иш-ҳаракатнинг бирор нарса усти бўйлаб йўналишини билдиради. *Ариқ устидан ўтмоқ. Шаҳар устидан турналар учиб ўтди.* ▫ *Снаряд лагерь устидан илондек пишқириб ўтди.* А. Қаҳҳор, Олтин юлдуз. *Жўра пошша девор устидан нарёққа қаради.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. | Устига-устак, қўшимча ҳолда. *Костюм устидан плаш киймоқ.* ▫ *Беқасам тўпларнинг устидан тўрт-бешта ипак қийиқларни боғлаб, отга минмоқчи бўлдим.* Ғ. Гулом, Тирилган мурда. *Йиғлама, Турғуной, йиғлама. Қовуш-маҳсингни кий. Сочингни бошингга ўраб, устидан рўмол боғлаб ол.* А. Қаҳҳор, Мастон.

2 Ўзидан аввалги от билан боғланиб, шу отдан англашилган нарсага қўшимча равишда бирор нарса истеъмол қилинганлигини билдиради. *У шўрва устидан паловни ҳам роса туширди.* ▫ *Домла икки шиша пивонинг устидан юз грамм ароқни битта отиб ўрнидан турибди.* А. Қаҳҳор, Тўйда аза.

3 Ўзидан аввалги сўз билан боғланиб, иш-ҳаракатнинг шу отдан англашилган кимса ёки нарсага қаратилганини, шу кимса ёки нарса ҳақида эканини ифодалайди. *Шариатни масхарабозликка айлантириб, кўнгли тоза хотинларнинг устидан иғво қилиб.. юргининг жазаси, ҳа!* А. Мухтор, Опа-сингиллар. *Сиз шу чоққача менинг устимдан муваффақият қозониб келдингиз.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

◈ **Устидан чиқмоқ** бирор нарса, ҳодиса содир бўлаётган пайтда бориб ёки келиб қолмоқ. *Эртаси.. ходимгар меҳмондорчилик устидан чиқди.* А. Қаҳҳор, Мирзо. **Ваъдасининг (ёки сўзининг) устидан чиқмоқ** олинган мажбуриятни бажармоқ. *Ҳўш, ҳали бошқармадагиларни югуртираман, деб керилиб кетган эди, сўзининг устидан чиқяптими?* Ш. Гуломов, Азим дарёман дебон.

УСТКИ 1 Юқорида, тепа қисмда жойланган; юқоридаги, тепадаги. *Устки тиш. Устки жағ. Устки қатлам. Уйнинг устки қавати.* ▫ [*Қамолхонов*] *Сулаймоновнинг кулмаганини кўриб, ўзини жиддий кўрсатиш учун, қошларини чимирди, устки лабини сўра бошлади.* А. Қаҳҳор, Икки ёрти бир бутун.

2 Нарсанинг ташқи қисмида, сиртида жойланган; сиртидаги. *Норват биттни противогаз халтасининг устки чўнтагига солиб қўйди.* И. Раҳим, Чин муҳаббат. | Бошқаларнинг устидан, сиртидан кийиладиган. *Устки кийим.*

3 *кўчма* Биринчи қарашда, юзаки. *Улар орада ўтган гаплардан бу ёш йигитнинг фикрлари устки кўринишдан кўра қўрқинчлироқ эканига ишонмоқда эдилар.* П. Турсун, Ўқитувчи.

УСТМА-УСТ *рвш* 1 Бири устига бошқасини қўйиб, қалаштириб. *Китобларни устма-уст жойламоқ.* ▫ [*Маҳмуд Торобий*] *бозор кунлари икки инисини икки ёнига олиб, устма-уст тахланган ғалвир-элакларни орқалаган ҳолда, пиёда Бухорога жўнар.* М. Осим, Маҳмуд Торобий.

2 Бирин-кетин, кетма-кет. *Мадамин пастга тушиб Худойқулнинг бақини ва кўкрагига устма-уст тепди.* П. Турсун, Ўқитувчи. [*Душман*] *бу таларни оралаб юз эллик метрча яқин келганда* [*Аҳмаджон*] *устма-уст икки сидра ўқ ёғдирди.* А. Қаҳҳор, Олтин юлдуз.

УСТОД [*ф-т*] *кт. айн.* **устоз.** *Ленин билан партиямиз бирга устод.* Ғ. Ғулом. *Аваз ҳар куни эрталаб улуғ устодларининг китобларини ўқиб, дарс оларди.* Ж. Шарипов, Хоразм.

УСТОДОНА [*ф-т*] *рвш* Устодларга ўхшаш, устодларга хос. *Маждиддин парвоначи.. бармоқларини енгилгина қисирлатиб, устодона тур билан мажлисга қарайди.* Ойбек, Навоий.

УСТОЗ [*ф-т*] 1 Касб, ҳунар, илм ва ш. к.ни ўргатувчи; ўқитувчи, му-

аллим. Устозидан ҳам ўзар, Шогирдлари бор экан. Қ. Муҳаммадий.

2 Йўл-йўриқ кўрсатувчи, тарбияловчи, мураббий; раҳнамо, ўқитувчи, муаллим. *Ленин деган устознинг йўли, Октябрнинг зўр самараси.* Э. Раҳим.

УСТОЗЛИҚ устоз *с. мавҳ. от. Мунис ёмон бир сўз айтмоқчи бўлди-ю, яна устозлик ҳурмати, ўзини тийди.* З. Фатхуллин, Сўнмас юлдуз.

УСТОМОН Жуда усталик, мугомбирлик, ҳийлакорлик билан муомала қиладиган; айёр, ҳийлагар, маккор. *Тўрахонов устомон, обрўси ҳам баланд, ёлғонни ҳам қойил қилади.* Ш. Рашидов, Қудратли тўлқин.

УСТОМОНЛИҚ устомон *с. белги отн.* [*Аслзода:*] *Ҳатто журъатсиз андишангиз остида ҳам омил устомонлик ётиши каминага аён.* С. Азимов, Қонли сароб. *Унинг* [*Хўжараҳмоновнинг*] *.. сўзларидан қандайдир устомонлик баъзан-баъзан кўзга ташланиб қолади.* А. Убайдуллаев, Ҳаёт оқими.

УСТУВОР [*ф-т*] *эск. кт.* Маҳкам, мустаҳкам, бузилмас. *Яна қонлар тўкиб устувор қилдик — Биринчи Октябрь йили сингари.* Ғ. Ғулом. **Устувор турмоқ** 1) қимирламасдан, мустаҳкам турмоқ; 2) *кўчма* иккиланмасдан бир фикрда қатъий турмоқ.

УСТУН I [*ф-т*] **1** Томни кўтариб турувчи тик таянч ёғоч. [*Кумуш*] *.. айвоннинг ўрта устунига келиб суянди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. *Бўронбек айвондан ҳовлига тушаётиб, устунга суялиб турган Лаълини чақирди.* Ҳ. Ғулом, Машъал.

2 *архит.* Бино пештоқи ва шифтининг асосий таянчи; колонна. *Театр пештоқининг устунлари. Фойе устунлари.* ▫ *Станциянинг баҳайбат устунлари, ранг-баранг ясаниб поезд кутишга чиққан одамлар аста-секин суза бошлаганда, Элмурод тоқат қилолмади.* П. Турсун, Ўқитувчи.

3 Умуман бирор нарсани кўтариб туриш, осиб қўйиш ва ш. к. учун фойдаланиладиган узун тик ёғоч ёки шу тахлитда ишланган қурилма. *Чегара устуни. Йўл кўрсатувчи устун.* ▫ *Ажалнинг ништари бағрим йиртади, Шиқирлатиб дор устунга тортади.* «Ширин билан Шакар».

4 *физ.* Ҳаво босими ёки ҳарорат ўлчаш асбобларининг тик шиша найчаси ичидаги суюқлик. *Симоб устуни пасая бошлади.* ▫ *Суюқлик устуни қанча баланд бўлса, босими шунча катта бўлади.* «Физика».

5 *кўчма* Ишонилган кимса, орқа; таянч, суянчиқ. *Оиламизнинг устуни.*

◆ **Дунёга устун бўлмоқ** абадий яшамоқ. [*Исломхўжа:*] *Ҳаммамиз ҳам бу дунёга меҳмонмиз. Ҳеч ким дунёга устун бўлган эмас.* Ж. Шарипов, Хоразм.

УСТУН II Бирор жиҳатдан юқори даражада, кучли; ортиқ. *Сон жиҳатдан устун.* ▫ *Мирзакаримбойнинг қизи Нуринисонинг табиатида енгиллик билан макр устун турар эди.* Ойбек, Қутлуғ қон. **Устун чиқмоқ** (*ёки келмоқ*) ғалаба қозонмоқ, ғалабага эришмоқ, енгмоқ. *Одамларнинг салобати унинг қайғусидан устун келди.* П. Турсун, Ўқитувчи.

УСТУНЛИҚ I Устунга мўлжалланган, устун учун ишлатса бўладиган. *Устунлик ёғоч.*

УСТУНЛИҚ II **устун** II *с. белги отн. Рамазон қори бу сафар ҳам ўзининг устунлигини ҳис қилар эди.* П. Турсун, Ўқитувчи. *Шаҳмат ўйинида у мендан устунлик қилади. Сон жиҳатдан устунлик душман томонида эди.*

УСТУНЧА 1 устун I 1 *с. кичр. Ариқчалар бўйида .. икки томондан бир-бирига рўпара қилиб, қатор устунчалар ўтқазилган.* Айний, Эсдаликлар.

2 *бот.* Гулнинг уруғи (оналик) оғизчаси билан тугунчаси оралиғидаги найчасимон қисми.

УСТ-УСТИГА *реш* Иш-ҳаракатнинг такрорланишини ифодалайди; бирин-кетин, устма-уст. *Куч олади қарсак қалблардан, Уст-устига тушади хитоб.* Э. Раҳим. *Отдан афанди айтган қанот чиқмас ва уст-устига қамчи босса ҳам от югурмас эди.* «Латифалар».

УСТУХОН [*ф-т*] *айн.* **суяк.** *Махсум.. пешинда ейилган гўштдан қолган устухонни тозалай бошлади.* С. Анорбоев, Оқсой.

◆ **Устухони йўқ** *айн.* **суяги йўқ** *қ.* **суяк.** *Очиғи, Адашев қариндошчилик, машшатбозликка устухони йўқ .. одам экан, қургур.* А. Муҳиддин, Характеристика. **Устухони қолган** *ёки* **эти бориб устухонига ёпишган** ниҳоятда озиб кетган, қуруқ суяк. *Кечқурунлари ухлаш учун ечинаётганда, у озиб-тўзиб, устухони қолган баданига қарамасликка ҳаракат қиларди.* Р. Умаров, Ирода енгди. *Бир неча кун ичида Нодиржоннинг эти устухонига ёпишди.* А. Муҳиддин, Чап чўнтак.

УСТҚУРМА *филос.* Жамиятнинг сиёсий, ҳуқуқий, диний, бадиий, фалсафий қарашлари ва уларга мос ҳолда юзага келган жамиятнинг сиёсий, ҳуқуқий ва бошқа муассасалари. *Сиёсий муассасалар иқтисодий негиз устидаги устқурмалардир.* В. И. Ленин, Марксизмнинг уч манбаи ва уч таркибий қисми.

УСУЛ [*а*] **1** Бирор нарсани юзага чиқариш, амалга ошириш йўли; ҳаракат тарзи, хили, тартиби; йўл. *Ишлаб чиқариш усули. Қоғоз тайёрлаш усули. Масала ечиш усули. Квадрат уялаб экиш усули. Сунъий нафас олдириш усули.* ▫ *— Йигирманчи аср талабига жавоб берадиган мукаммал мактабларни бу усулда ташкил қилиш маҳол,— деди Абдушукур.* Ойбек, Қутлуғ қон. | Бирор иш ёки фаолиятда қўллайдиган йўл-йўриқлар, ҳаракат тартиблари системаси; метод. *Уни* [*Ғуломжонни*] *катта ёшдагиларга хос усул билан ўқитиб, икки-уч ой ичида русча ўқиш-ёзишга ўргатиб қўйди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

2 *айн.* **услуб** 1. *Проза усули.*

3 *муз.* Куйнинг ижро этилиш суръати ҳамда бу суръатни бошқариб (тезлатиб ёки секинлатиб) туриш учун бериладиган мусиқий имо-ишоралар. *Усуллар рақснинг ритмларидир.* Т. Обидов, Юсуфжон қизиқ. *Отаси танбур ёки торда машқ қилаётганида, унга доира билан жўр бўлиб, усул бериб турадиган бўлди.* А. Мадраҳимов, Моҳир чангчи.

4 Ноз-карашма, ишва; шўх қилиқ, шўхлик. *Усул қилмоқ.* **Соғ худою расул, соғ ғамзаю усул** фақат тоат-ибодат билан яшамай, дунё лаззатидан ҳам баҳраманд бўлиш керак, маъносидаги эски ибора.— *Ҳунарингиз соғ худою расул, соғ ғамзаю усул экан-да, генерал,— деди Мардонбек.* С. Азимов, Оппоқ тонг қўшиғи.

УСУЛЧИ *муз.* Куй суръатини бошқариб, унга усул бериб турадиган созанда. *Усулларнинг мураккаб турларини ўзлаштирган усулчилар жуда кам бўлади.* Т. Обидов, Юсуфжон қизиқ.

УТИЛЬ [*р<лат*] *с. т.* Ишдан чиққан, лекин хомашё сифатида ишлатса бўладиган эски-туски нарсалар, чиқиндилар (темир-терсак, латта, қоғоз ва ш. к.). *Утиль тўпламоқ.*

УТМОҚ Устидан қайноқ сув қуйиб ёки ўтга тутиб жунини, тукини тозаламоқ. *Каллани утмоқ. Товуқни утмоқ.*

УТОПИЗМ [*р<грек*] Хаёлпарастлик, хом хаёллик. *..бизнинг революциямизнинг илгариги революциялардан фарқи шуки, бизнинг революциямизда утопизм йўқ.* В. И. Ленин, РКП(б)нинг IX съезди.

УТОПИК [*р* утопический] **1** Амалга ошмайдиган, реал эмас, хаёлий; гайриилмий. **Утопик социализм** (*ёки* **коммунизм**) *филос.* Марксизмнинг социализм ҳақидаги илмий таълимотидан илгари вужудга келган, жамият тараққиёт қонунлари ҳақидаги билимга эмас, балки идеал ижтимоий тузум қуриш ҳақидаги орзу-хаёлларга асосланган таълимот.

2 *ад.* Келажакдаги идеал ижтимоий тузумни акс эттирувчи. *Утопик роман.*

УТОПИСТ [*р*] **1** Утопик социализм тарафдори.

2 Амалга ошмайдиган, нореал нарсаларни орзу қилувчи, хаёлпараст, хомхаёл одам. *Россиямиздаги иккиланувчи элементлар ҳам, .. бизни утопистлар .. деб эълон қилган эдилар.* В. И. Ленин, Советларнинг VII Бутунроссия съезди.

УТОПИЯ [*р<грек*] (16 асрда яшаган инглиз ёзувчиси Томас Морнинг ўзи орзу қилган хаёлий идеал билан ижтимоий тузумни тасвирлаган романи номидан олинган сўз) **1** *филос.* Тарихий тараққиётнинг объектив қонуниятларига асосланмай, идеал жамият ҳақидаги пуч режаларга, хом хаёлларга

асосланиб жамиятни социалистик негизларда қайтадан қуриш тўғрисидаги таълимот.

2 Амалга оширишга мўлжалланган орзу, хом хаёл. *Социал демократия «тинч ва одил» капиталистик прогресс деган бемаъни мешчанлар утопиясига қўшилмайди.* В. И. Ленин, Болқон ва Эрондаги воқеалар.

3 *ад.* Жамият тузумининг идеал келажагини тасвирловчи бадиий асар.

УТОРИД [*а*] *айн.* **аторуд.**

УТТИРМОҚ **утмоқ** *фл. орт. н. Каллани уттирмоқ.*

УФ *унд. с.* Бирор нарсадан шикоят, ранжиш, бўғилиш каби туйғуларни ифодалайди. *Уф, ҳаво жудаям дим! Уф, саримсоқ иси келяпти! Уф, ҳамма ёқни тутун босиб кетди!* ▬ *— Уф! Сувсадим,— деди Фотима елпиғичини силкитар экан.* П. Турсун, Ўқитувчи. *Хотин паранжиси билан айвоннинг олдига ўтириб олгач, уф, деб чайқалди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. *Йигит ичкари кирди; қўлидаги портфелини дивангa улоқтирди; уф тортиб, пешанасига урди.* А. Қаҳҳор, Қайғулар.

УФЛАМОҚ Уф тортмоқ. [*Отабек*] *бу қарашида бутун ўтган кунларини яна бир қайта хотирлагандек бўлди ва . . уфлаб юборди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

УФОР 1 *айн.* **мушк.**

2 *муз.* Қуй ритми ва шунга мос бўлган «Шашмақом» рақс куйларининг номи. *Рубобчи уфор ҳавосига чала бошлади, кокилини тараб ўтирган бола ўйинга тушди.* Айпий, Дохунда. *Чалинади най, чилдирма, дўмбира, Жўшар ғижжак, қайнар уфор, дилхирож.* Шайхзода.

УФУРМОҚ Ҳаво оқими билан атрофга таратмоқ, димоққа урмоқ. *Анҳор томондан енгил шабада ялпиз ҳидини уфуриб эсарди.* Ў. Умарбеков, Ялпиз ҳиди. *Гўзал Фарғонадан эсган шабада Мирзачўл кўксига уфурар ҳаёт.* М. Икром. *Чор атрофда гуллар чаманзор, Хушбўй атрин уфурар баҳор.* Ҳ. Ҳасанова.

УФҚ [*а*] Осмон билан ернинг ёки сув сатҳининг кўз илғаган узоқликда ўзаро туташгандай бўлиб кўринган чизиғи. *Ғарбий уфқда самолётлар пайдо бўлди. Қуёш уфққа яширинди.* ▬ *Уфқни ўз гавдаси билан тўсган паст-баланд тоғлар қоп-қорайиб . . кўринади.* Шуҳрат, Шинелли йиллар. | Осмоннинг ерга томон эгилгандай, ер билан қўшилгандай бўлиб кўринган қисми. *Кеч кириб, қуёш ғарбга ёнбошлагач, уфқ қип-қизил аланга ичида қолгандай бўлди.* Ж. Шарипов, Саодат. *Энди-энди уфқ ёришмоқда.* Ҳ. Назир, Сўнмас чақмоқлар.

УХЛАМОҚ 1 Уйқуга кетмоқ, ухлоқ ҳолатда бўлмоқ. *Бола.. гоҳ у ишга, гоҳ бу ишга югурар, кечалари эса ҳолдан тойиб, ҳориб, донг қотиб ухлар эди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. | Уйқуга кирмоқ (баъзи жониворлар ҳақида). *Қишда айиқлар ухлайди.* | *кўчма* Қишда карахт ҳолатга тушмоқ (ўсимлик, дов-дарахт ҳақида). *Куртаклар ухларди.*

2 *кўчма* Тинч ҳолатда бўлмоқ. *Огир сукунатга чўлиб Ухларди қишлоқ.* Ғайратий. *Пашша учмас, ухлар унгурлар. Аллалайди сойнинг шовқини!* Т. Тўла.

◆ **Етти ухлаб, туш(и)да (ҳам) кўрмаган** *ёки* **етти ухлаб туш(и)га (ҳам) кирмаган** *қ.* **туш** I.

УХЛАТМОҚ **ухламоқ** *фл. орт. н. Саломатой онасини ухлатиб қўйиб, бешик тебратиш билан банд.* Ҳ. Ғулом, Машъал.

УХЛАШМОҚ **ухламоқ** *фл. бирг. н. Болалар ўтирган ўринларида тўмпайиб ё турли вазиятда узала тушиб, бирин-кетин ухлашди.* Ойбек, Қутлуғ қон.

УХЛОҚ Уйқу ҳолатида, ухлаган.

УХУ *тақл. с.* Йўтал товушини ифодалайди. *Тойни миниб шаҳарга туш, икки шиша коньяк ол. Тез. Уху-уху.. йўтал қурсин.* Ойбек, Қутлуғ қон.

УЧ I 1 Нарсаларнинг ингичкалашган, ўткир томони. *Пайза учи. Ханжар учи. Тикан заҳри учида, душман заҳри ичида.* Мақол. ▬ *Жувон Сидиқжондан пичоқ сўраб олиб, иккита бодринг арчиди, бирини ўзи тишлаб, иккинчисини пичоқ учида Сидиқжонга узатди.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор.

2 Ёғоч, ип, сим каби узун нарсаларнинг томонларидан бири, бир томон охири, боши. *Таёқнинг учи. Арқоннинг учи.* ▬ *Яна бир йигит дарвозага тирмашиб чиқаётир, пастда иккитаси бир-бирининг елкасига чиқиб узун алвоннинг учини унга узатишга уринмоқда.* А. Мухтор, Опа-сингиллар. *Раҳимжоннинг бошига тушган калтакнинг бир учи сизга ҳам тегади.* А. Қаҳҳор, Сароб.

3 Қўл, оёқ, бурун ва ш. к.нинг тапага қарама-қарши томони, тугалланиш қисми. *Бармоқнинг учи. Соқолнинг учи.* ▬ *Акрамжонни бир нав қучоқлаган бўлдим, жувонга эса қўлимнинг учини бердим.* А. Қаҳҳор, Минг бир жон. *Комил кумуш узангига оёқ учини қўйиб, эгарга миниб олди.* Ҳ. Ғулом, Машъал. *Чўчиб-чўчиб, юрак уриб, оёқ учи билан юриб ўликка яқинлашдик.* Ғ. Ғулом, Шум бола.

4 Чорбурчак буюмларнинг томонлари туташган жойи, бурчаги. *Фанернинг тўрт учидан ушлаб кўтармоқ. Қийиқнинг қарама-қарши учларини боғлаб тугмоқ.* ▬ *Кўрпанинг учини кўтариб, қизнинг юзига қаради.* Ойбек, Қутлуғ қон. *Бобоқулнинг белбогининг учини кўзига босди.* С. Анорбоев, Оқсой.

5 *мат.* Чизиқларнинг ёки сиртларнинг ўзаро туташиб, кесишиб бурчак ҳосил қилган нуқтаси.

6 Нарсаларнинг юқори қисми, тепаси, боши. *Вишканинг учи. Дарахтнинг учи. Столбанинг учи.* ▬ *Теракларнинг учида ўйнар қизил нур.* Ғайратий. *Бир куни ўрикнинг учига чиқиб, . . атрофни томоша қилдим.* Ойдин, Садағанг бўлай, командир.

7 *кўчма* Бирор нарсанинг бошланиш қисми, боши. *Сир(нинг) учини сўз очар.* Мақол. ▬ *У [Элмурод] ҳали бу муваффақиятнинг фақат учигина эканини ҳеч бир унутмади.* П. Турсун, Ўқитувчи.

◆ **Уч бермоқ** дунёга кела бошламоқ, ярала бошламоқ, маълум бўлмоқ. *Аммо бу йўлда ҳозирдаёқ уч бериб турган бир қусурнинг олдини олиш керак.* У. Норматов, Табиийлик йўлида. **Кўз учи билан қарамоқ** кўз қирини ташламоқ, қиё боқмоқ. **Учига чиққан** *сало.* ўта кетган, ниҳоятда уста. *Учига чиққан фирибгар.* ▬ *Айёрликда учига чиққанман, деб мақтансам ёлғон эмас.* Ойбек, Улуғ йўл. **Аччиғи бурнининг учида** *қ.* **аччиқ** 7. **Енг учида** яширин ҳолатда, яширинча. *Ефимнинг гапига кўра, катта шаҳарлардаги корхоналарда ишчилар.. қурол-яроғни енг учида бир-бирларига узатишаётган эмиш.* А. Мухтор, Опа-сингиллар. **Тил(ининг) учида** истар-истамас, шунчаки; зўрма-зўраки. *Улар тилининг учида яхши деганн билан, ичидан ёмон кўради.* Мирмуҳсин, Қизил дурралар. **Оёқ учида** (*ёки* **уч билан**) **кўрсатмоқ** назар-писанд қилмаслик, менсимаслик. *Ҳатто ўрта ҳол оила қизларини оёқ учи билан кўрсатиб, тамоша қилар .. эди.* Ойбек, Қутлуғ қон. **Тилимнинг учида турибди** *қ.* **тил. Қўл учида** 1) истар-истамас, шунчаки. *Қўл учида кўришмоқ;* 2) қийинчилик билан, зўрға. *Бу янги дўконда омбордаги молларнинг намунасинигина сақлар, билмаган киши тасодифий тушган моллар билан савдо қилиб, қўл учида, тирикчилик қилатурган дўкондор гумон қилар эди.* А. Қаҳҳор, Сароб. **Учини чиқармоқ** шипшитмоқ, шипшитиб қўймоқ; айтмоқ. *Фақат сизгагина учини чиқаришим мумкин.* Ш. Рашидов, Бўрондан кучли.

УЧ II *сон сон* 1.3 рақами ва шу рақам билан ифодаланган сон, миқдор. *Уч карра уч тўққиз. Уч йил бурун. Уч ойдан кейин. Бир бўлган, икки бўлмай қолмас, икки бўлган, уч бўлмай қолмас.* Мақол. ▬ *Эртасига соат бирда уч партизанни кўмиш маросими бўлди.* А. Қаҳҳор, Олтин юлдуз. *Мулкларнинг учдан бири ҳам қолган эмас.* Ойбек, Қутлуғ қон.

2 Беш баллн баҳо системасида ўзлаштириш «қониқарли» (ўртача) деган маънодаги баҳо. *Унинг баҳоси — уч. Бу ишю учун уч қўйса бўлади.*

3 Отлар олдида келиб, қўшма от ясайди. *Уч ҳад (мат).* **Уч оёқ** учлари бириктирилган учта таёқ, ҳода ёки темирдан ясалган мослама. **Уч пул** уч тийин. | Сифат олдида келиб, қўшма сифат ясайди. *Уч оёқли стол. Уч бўғинли сўз. Уч ойли чақалоқ.*

◆ **Бир мири ҳаён, уч мири зиён** *қ.* **зиён. Уч талоқ** *қ.* **талоқ** I.

УЧ III *дин.* Учига пахта ўраб, ёғлаб, марҳум арвоҳига атаб пайшанба, жума оқшомлари ёқиб қўйиладиган чўп. *Уч ўрамоқ. Уч ёқмоқ.*

УЧАК *диал. айн.* **том** I. *Кеча кўҳна арк олдидан ўтгандим, кўзим дўконингга тушди, девори қийшайган, .. учаги босай деб турибди.* Ж. Шариков, Хоразм.

УЧАЛА *с. т.* Учов.

УЧАЛАТОЙ Ниҳоятда қаттиқ ёғочли, ғилдирак тўғини ясаш учун ишлатиладиган қайрағоч тури.

УЧАР 1 **учмоқ** *фл. сфтди. Учар балиқлар.* ▫ *Учар қушдан улги олган жонивор, Минганнинг кўнгилида қолмайди ғубор.* «Ёдгор».

2 *кўчма* Учгандай тез юрадиган, жуда тез чопадиган; чопқир. *Бўтабой ака бу кунларда ўзини ҳали от минишни дурустроқ билмай туриб, жуда учар отда улоққа кирган кишидай сеза бошлади.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор.

3 *кўчма салб.* Ҳийла-найранг билан ҳар нарсани ундира оладиган, ҳар нарсага эриша оладиган; эпчил. *Учар одам.* ▫ *Тўлқинжон, ким айтади сени олғир, учар йигит деб. Мана ярим йилча бўлиб қолибди-ку, битта қишлоқи қизнинг муҳаббатини қозонолмайсан.* Ф. Мусажонов, Ҳури. ‖ *Жонкуяр ҳалол кишилар ўғрига чиқарилди. Ундан тўққизини ураётган айрим учарларнинг боши силанди.* В. Маҳкамов, Айбсиз айбдорлар.

4 *кўчма салб.* Бир жойда, ишда узоқ тура олмайдиган; қўнимсиз, беқарор. *Ҳа, чўлда ҳамма нарса илдиз отса ҳам, учарлар илдиз отолмайди.* Ҳ. Назир, Ўтлар туташганда.

◆ **Учар юлдуз** *с. т.* Метеор.

УЧАСТКА [*р* участок] 1 Бирор мақсадда ажратилган ер бўлаги, майдон, территория. *Кўкаламлаштирилган участка.* ▫ *Бундан чиқадиган сув билан ..мактаб участкасинигина эмас, унга туташган томорқа ерларни ҳам суғориш мумкин.* Ҳ. Назир, Чўл ҳавоси. *Элмурод полкдан ўз батальонига участка олиб, мудофаага ўтганда, тонг ёришиб қолган эди.* Шуҳрат, Шинелли йиллар. | *с. т.* Хусусий уй-жой қуриш учун расмий равишда ажратиб берилган майдон ва унда барпо этилган ҳовли-жой. *Уй-қуриш учун участка олмоқ. Участка ажратмоқ. Участка қурмоқ. Участкамиз Бешқайрағоч массивида.* ▫ *Иштом ва шафтолилар участка четидаги қовун-тарвуз палаклари устидан ўз сояларини йиғиб олмоқда эди.* П. Қодиров, Уч илдиз.

2 *кўчма* Бирор иш-ҳаракат доираси; тармоқ, соҳа. *Ишнинг масъул участкаси.* ▫ *Шундай экан, ҳамма участкага ҳам, ҳамма ишга ҳам жавобгарсанми ёки йўқми?* Ш. Рашидов, Бўрондан кучли.

УЧАСТКОВОЙ [*р* участковый] *с. т.* Аҳоли пунктининг муайян бир қисмида тартиб-қоида сақланишини назорат қилиб турувчи милиция офицери.

УЧБУРЧАК 1 Учта бурчакли, туморча шаклидаги. *Учбурчак ховли.* ▫ *Тўққиз самолёт учта бўлиниб, учбурчак шаклида текис оқиб келарди.* Шуҳрат, Шинелли йиллар. *Нарироқда уч муллабачча бир бўйра устида учбурчак бўлиб ўтириб, мушкул бир масалани баҳслашади.* Ойбек, Навоий. | Шундай шаклдаги парса.

2 *с. т.* Муассаса, корхоналарда уч раҳбар шахс (дирекция, партия ташкилоти раҳбарлари ёки вакиллари ва маҳаллий касаба союз ташкилоти). *Цех учбурчаги. Бу масалани учбурчак ҳал этади.*

УЧБУРЧАКЛИК *мат.* Ўзаро кесишиб учта бурчак ҳосил қилган уч тўғри чизиқ билан ўралган геометрик шакл. *Тўғри бурчакли учбурчаклик. Тенг бурчакли учбурчаклик.*

УЧЁТ [*р*] 1 Бирор коллектив ёки ташкилот ҳисобидаги кишиларни шахсий рўйхатга ёзиш йўли билан қайд этиш. *Учёт карточкаси. Учётга ўтиш (ёзилиш). Учётга олиш. Учётдан чиқиш.*

2 Ҳисоблаш, рўйхатга олиш йўли билан нарсаларнинг борлигини аниқлаш; ҳисоб-китоб. *Бухгалтер учёти. Молларни учёт қилиш.*

УЧЁТЧИ *с. т.* Учётга, ҳисобга олувчи. *Савдо базасининг учётчиси.*

УЧИНЧИ *тартб сон* 1 Тартиб ўрни 3 рақами билан белгиланадиган, 3 номерли. *Учинчи уй. Учинчи ўрин. Учинчи йил. Учинчи марта.* ▫ *Далага.. учинчи куни бир юзу йигирма олти, ундан кейин юз элликка яқин одам чиқди.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор.

2 Катта-кичик парсаларнинг иккинчидан катта, тўртинчидан кичик ўлчами, размери. *Учинчи калиш.*

УЧИРИЛМОҚ **учирмоқ** *фл. мажҳ. н. Қуш учирилди. Ракета учирилди.*

УЧИРИШМОҚ **учирмоқ** *фл. бирг. н. Саҳарга келиб яна маслаҳат қилишди. Яна қушни учиришди.* «Муродхон». *Кувониб кетган болалар: «Биз ҳам борамизми?» дегандай, Ефим тоға ва Умурзоқ акага қараб қош учиришарди.* Ҳ. Назир, Сўнмас чақмоқлар.

УЧИРИҚ *айн.* **учурик.**

УЧИРМА 1 Эндигина инидан чиқиб уча бошлаган (қуш боласи ҳақида). *Учирма бургутчалар.* ▫ *Учирма боласин кутган лочиндай, Қатор институт очади қучоқ.* Ғ. Ғулом. *Бўйга етган қиз — учирма бўлган қуш.* Уйғун, Ҳаёт қўшиғи. **Учирма қилмоқ** боласини ўстириб, уча оладиган, ўзини бошқара оладиган ҳолга етказмоқ. *Мусича бола очиб, учирма қилиб, бу инни тарк этгунча.. қоровуллик эт.* Ойбек, Навоий.

2 *кўчма айн.* **учурик.** *Обиджон.. киноя ли ва учирма гаплар қилишдан нарига ўтмайди.* «Қ. Ўзбекистон», 1963, 11 август.

УЧИРМОҚ **учмоқ** *фл. орт. н. Қушни учирмоқ. Туяни шамол учирса, эчкини осмонда кўр.* Мақол. ▫ *Юзлари офтобда қорайган ўрта ёшлардаги киши олмадай тошни учириб олди-да, қўлида айлантириб, лупа билан синчиклаб қаради.* М. Худойқулов, Оҳангрибо ахтариб. *Бир хотин нақ зинага чиққан пайтда, ўқ уни ерга учирди.* Ойбек, Қутлуғ қон. *Бўтабойнинг ўнг қулоғини ўқ учириб кетган эди.* С. Аҳмад, Ҳукм.

◆ **Қандай (*ёки* қайси) шамол учирди** *қ.* **шамол. Қош учирмоқ** ноз-карашма билан қошини ўйнатмоқ.

УЧИШМОҚ **учмоқ** 1—5, 7, 9 *фл. бирг. н. Сонсиз арилар ва баҳор қўнғизлари гуллар орасида учишиб, ажиб мусиқа тарқатарди.* Ойбек, Қутлуғ қон.

УЧЛАМОҚ Бир томонини йўниб ингичка ва ўткир қилмоқ. *Ёғочни учламоқ. Қаламни учламоқ.*

УЧЛАМЧИ 1 *кирш с.* Айтилаётган фикрнинг тартибини билдиради; учинчидан. [*Нор:*] *Учламчи, улар биздан бойроқ кишилардан,.. ларга бизнинг ҳеч бир важ билан алоқамиз йўқ.* Ҳамза, Паранжи сирлари.

2 Баъзи терминлар таркибида «бирор нарсанинг учинчи даври, даражаси» каби маъноларни ифодалаш учун ишлатилади; учинчи. *Ер тарихининг учламчи даври.*

УЧЛАТМОҚ **учламоқ** *фл. орт. н.*

УЧЛИ 1 Бир томони борган сари ингичкалашиб тугалланадиган. *Навоий.. саллаcиз, учли тақя кийган, боши бироз эгик.* Ойбек, Навоий. *Турсуной нимранггина узунчоқ юзи, учли изғи билан онасига ўхшаб кетарди.* А. Мухтор, Опа-сингиллар. | Учи ўткир. *Учли найза. Учли зирапча.*

2 Учи бор; учи муайян шаклга эга. *Узун ёғоч бошига боғланган қайирма учли ўткир темир ойдинда ялтирарди.* Ж. Шарипов, Хоразм.

УЧЛИҚ I Бирор нарсанинг учига кийгизиб, ўрнаштириб қўйиладиган учли, ўткир қисм. *Қамалак ўқининг учлиги. Омоч тишининг учлиги. Сумбанинг учлиги.*

УЧЛИҚ II 1 Ваколатли уч шахсдан ёки уч томоннинг вакилларидан иборат муваққат орган ёки комиссия. *Учлик тузмоқ.* | *Учлик комиссия.* ▫ *Қоғон коммунистик ташкилоти ва Қоғон ревкоми бу операцияда қатнашиши учун комсомолларнинг жанговар учлик группасини уюштиришни Мадёровга буюрган.* Ш. Тошматов, Эрк қуши.

2 Уч холли, уч рақамли нарса. *Ғиштнинг учлиги. Доминонинг учлиги.*

УЧМА-УЧ *рвш* 1 Учлари ўзаро туташтирилган ҳолда. *Ёғочларни йўл бўйлаб учма-уч термоқ. Ғиштларни учма-уч қўймоқ.* ▫ *Лаъли ҳам қўлларини учма-уч қовуштирди.* Ҳ. Ғулом, Машъал.

2 *кўчма* Даромади харажатини аранг қоплайдиган ҳолда; бошма-бош, бир амаллаб; аранг, зўрға. *Балиқ сотиб топган пули рўзғорига керакли нарсаларга учма-уч етар эди.* Ж. Шарипов, Хоразм. *Омбордаги етишмовчилик*

Аликулнинг янги солинган уйи билан учма-уч қопланиб, ўрнига бошқа киши тайинланди. Ш. Рашидов, Бўрондан кучли. *Онахоннинг устахонадан бўз тўқиб топганини икки қизчаси рўзғорда учма-уч қилиб биноийдек уй тутишарди.* А. Мухтор, Опа-сингиллар. | Бошма-бош, тенг баравар.— *Бухгалтернинг дебет-кредити учма-уч бўлиб туриши керак,— деди Одил.* Б. Раҳмонов, Хўжайин кўчди.

УЧМОХ 1 *дин.* Жаннат, биҳишт. 2 *кўчма* Киши бахтли ҳаёт кечиради-ган гўзал ва фаровон жой; жаннат. *Умринг ёруғ, Ватанинг — учмох, Мендан сўра, Мен ёниб ўтдим.* Миртемир.

УЧМОҚ 1 Қанот воситасида ҳавода ҳаракатланмоқ, қанот қоқиб бирор томонга йўналмоқ. *Қуш қаноти билан учиб, қуйруғи билан қўнар.* Мақол. ▫ *Баҳор ҳидидан бесаранжом бўлган қарғалар қағиллаб, .. далалар устида учарди.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор. | Учувчи механизмлар ҳақида. *Баландда, юлдузли кўкда, қаёққадир самолётлар учиб ўтди.* Ойбек, Қуёш қораймас. *Асад модели эса, Тик ва тез учар эди.* Т. Тўла. | Шундай механизмлар воситасида бирор томонга йўналмоқ. *Москвага учмоқ.* | Зарб, шамол каби бирор куч таъсири билан ҳавода ҳаракатланмоқ; тўзғиб юрмоқ, қўзғалмоқ. *Осмонда ранг-баранг қоғозлар, шарлар учиб юрибди.* ▫ *Кўкларда учаркан қор, Еру кўкни қучаркан қор.* Ғайратий. *Чақилган тошлар учиб келиб* [*Ғуломжоннинг*] *юзига уриларди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. *Из қолдирувчи ўқлар маржондай тизилиб учарди.* А. Убайдуллаев, Қопли издан. *Қоронғи тушди. Узоқда қоп-қорайиб ярим осмонни тўсиб турган адирнинг устида, уфқда ўтли из қолдириб юлдузлар учади.* А. Қаҳҳор, Олтин юлдуз. | *кўчма* Ғойиб бўлмоқ. [*Ёрмат:*] *Олимхон ака, нимасини сўрайсиз. Қизим йўқолди. Қаёққа учди, билмайман.* Ойбек, Қутлуғ қон. **Баракаси учди** камайиб қолди, озайиб кетди. *Назир-ниёзларнинг ҳам баракаси учди.* С. Аҳмад, Ҳукм.

2 Зарб билан ажралиб, анча нарига бориб тушмоқ, отилиб кетмоқ; йиқилиб тушмоқ. *Бола мотоциклдан учиб кетди.* ▫ *Соқолли солдат от тагида қолди, унисн отдан учиб, юмаланиб кетди.* М. Исмоилий, Фаргона т. о.

3 Жуда тез юрмоқ, югурмоқ, чопмоқ. *Машина учиб боради. Поезд учади.* ▫ [*Содиқ*] *каравоти бошида осиғлик турган костюмини тимискилаб топди-да, ташқарига учиб чиқди.* Я. Саъдуллаева, Она тупроқ.

4 *с. т.* Қор, муз устида сирпанмоқ, тойғаноқ отмоқ. *Чанада учмоқ. Чанғида учмоқ.*

5 Атрофга таралмоқ, эшитилмоқ (овоз ҳақида). *У* [*Йўлчи*] *кўзларини сузиб ашула янграган томонга қаради. Куй узоқдан, бойникидан учар эди.* Ойбек, Қутлуғ қон. *Фестиваль — ёшлик сайли, Қўшиқлар учсин майли.* Ё. Мирза. *Лабларидан учади Ҳасратли фарёд.* Ғайратий.

6 Синиб, узилиб тушмоқ, чатнамоқ. *Чойнакнинг жўмраги учди. Пиёланинг лаби учибди.* ▫ *Ҳали.. гугурт чақиб берган ёш руснинг башарасини базўр таниди — бошининг бир бўлаги учиб кетганди.* Ойбек, Қуёш қораймас. *Битта токчадаги чети учган.. уч-тўртта пиёла ва бир қора қумғонни .. кўрсатиб ўтирмаса, бу уйда бошқа жонли зот ҳам кўринмас эди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

7 *кўчма* Беихтиёр берилмоқ, асир бўлмоқ, алданмоқ, лақилламоқ. *Шакарли тилга учма, мақтанганни қучма.* Мақол. ▫ [*Рашида*] *курсдоши Темурнинг енгилтак гапларига учди-ю, Рўзиматни бутунлай унутди.* Тўлқин, Оғир эслаш. [*Элдор:*] *Дарвоқе, Райҳоннинг нимасига уча қолдим?* Ж. Абдуллаҳонов, Тонг ёришган соҳилда. *Душманнинг найрангига учиб, ҳушёрликни қўлдан берган Сипарангиз ўзининг эллик-олтмишта йигити билан асир тушиб қолди.* М. Осим, Тўмарис.

8 Асабдан ёки бирор бошқа сабабдан пирпираб турмоқ, титрамоқ (бирор аъзо ҳақида). *Узоқ вақт совуқда қолгандай ияги титрар, бет мускуллари учар.. эди.* А. Қаҳҳор, Сароб. *Робия хола бошини чайқади, лаблари пир-пир учди, ўпкаси тўлиб, ўзини тутолмади.* Н. Сафаров, Олияҳон Султонова.

9 Қаттиқ зарбага дуч келиб йиқилмоқ, ҳалок бўлмоқ, ўлмоқ. *Немис танкисти тутун ичидан бошини чиқариши биланоқ снайпернинг ўқига учди.* А. Қаҳҳор, Олтин юлдуз.

◈ **Қайфи учди** *қ.* **кайф. Қапалаги учди** *қ.* **капалак. Кўзи учиб турибди** кўришни истайди, кўриш иштиёқида. *Турсунбой аканинг тўқлига кўзи учиб турибдими?* Ғ. Ғулом, Шум бола. **Учиб қолмоқ** қаттиқ маст бўлиб ухлаб қолмоқ. *Маъмуржон кўчадан ичиб келган эканми, юз грамм шампанни отди-ю, учиб қолишига сал қолди.* Ш. Холмирзаев, Тўлқинлар. **Қути учди** *қ.* **қут. Ҳавога** (*ёки* **осмонга, елга, шамолга**) **учди** бекор кетди. *Эҳ, аттанг, орзулар учди ҳавога, Англамай йўлиқдим бу бедавога.* Я. Қурбон. *Ниҳоят кутилган кун келди. Бутун вужуди билан қилинган ғайрат, ҳаракат елга учмади.* Н. Орифжонов, Ҳаловат. **Ҳуши ичди** *қ.* **ҳуш.**

УЧОВ *жамл. сон* Уч киши ёки учта нарса.. *Учов келишди. Учови ҳам бир-биридан чиройли.* ▫ *Учови ҳам бирмунча вақт сукутга боради, чойнакдаги чой эсидан чиқиб совийди.* А. Қодирий, Обид кетмон. *У бир нафасда отлиқ қорасига айланди. Бир зумда икков, учов, тўртов, бешов бўлишди.* П. Турсун, Ўқитувчи.

УЧОВЛАШИБ Уч киши бўлиб, уч киши биргалашиб. *Бу ишни учовлашиб бажардик.*

УЧОВЛОН *жамл. сон* Уч киши бир бўлиб, учовлашиб. *Учовлон бир эски мозорга кириб чўккa тушиб ўтирдилар.* Ғ. Расул, Адолат.

УЧОВОРА Уч киши бирга, уч киши бир бўлиб. *Иккивора, учовора шивир-шивир, одамлар шивирлаша бердилар.* «Равшан». | Ҳар уч кишига бир лагандан (ош тақсимлаш ҳақида). *Ош учоворадан.*

УЧРАМОҚ 1 Қаршисидан чиқмоқ, дуч келмоқ; кўринмоқ. *Йўлда икки отлиқ учради. Бу жойда бирорта таниш учрамади.* ▫ *Унда-мунда бир эшик учрайди, лекин оч-ориқ дайди итлар кўпроқ санқиб юради.* Ойбек, Қутлуғ қон. *Гоҳ у қишлоқда, гоҳ бу қишлоқда камбағаллар қўзғалиб, бойларнинг ғарамларига.. ўт қўйишар, йўлларда қароқчилар учраб турар эди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

2 Излаб, йўқлаб бориб гаплашмоқ, суҳбатлашмоқ; мурожаат қилмоқ. *Адвокатга учрамоқ. Врачга учрамоқ.* ▫ *Область ижрокомининг секретариги учранг, сизга иш топиб беради.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор.— *Бетимдан ҳаё пардасини йиртиб бўлса ҳам, қозига учрайман, йўл сўрайман,— деди Ғуломжон.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

3 Қисматига тушмоқ, насиб бўлмоқ, йўлиқмоқ. *Қўявер, хотин, шу қизга ҳам менга ўхшаган кўса куёв учрасин.* С. Аҳмад, Ҳукм. *Ҳеч қаерда бундай улуғвжи ганимат учрамади.* А. Қаҳҳор, Башорат.

4 Топилмоқ, бўлмоқ. *Ўзбекистон тоғларида ноёб маъданлар кўп учрайди. Бундай ҳодиса табиатда жуда кам учрайди.*

5 Намоён бўлмоқ, йўлиқмоқ. *Бу образ ёзувчининг кўпгина асарларида учрайди.* ▫ *Улар.. пастроқ овоз билан суҳбатга киришганларидан кейин, орада Онахон тушунмайдиган гаплар ҳам учрай бошлади.* А. Қаҳҳор, Опа-сингиллар.

6 Дучор бўлмоқ, дуч келмоқ, йўлиқмоқ. *Балога учра(гур)! (қарғ).* ▫ *Душман гоҳ ўнгдан, гоҳ сўлдан келар ва ҳар қаерда дўлдай ёғилган ўққа учрар эди.* А. Қаҳҳор, Олтин юлдуз. *Қудрат яна жандарма қувғинига учради.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. *Мариянинг бахтига қарши аввалги сил касаллигига учраб, ишдан қолди.* Ойбек, Қутлуғ қон.

УЧРАТИЛМОҚ **учратмоқ** *фл. мажҳ. н.*

УЧРАТМОҚ **учрамоқ** 1, 2, 3, 5, 6 *фл. орт. н.* Ўхшатмасдан учратмас. Мақол. ▫ — *Менга иш беринг,— деди Адолат, колхоз раиси Қодир акани кўчада учратиб.* И. Раҳим, Чин муҳаббат. *Ота қишлоқда Сергейни тез-тез учратиб турди.* Ҳ. Ғулом, Машъал.

УЧРАШМОҚ 1 **учрамоқ** *фл. бирг. н. Улар дарров врачга учрашсин.* ▫ *Бўронбек билан Комил Чирчиқдан ўтаётганда қизиллар тўсиғига учрашибди.* Ҳ. Ғулом, Машъал. *Эртасига улар комсомол бюросида учрашди.* И. Раҳим, Чин муҳаббат. *Эшикни Инобат*

очди. Аламли кўзлар бир-бирлари билан учрашди. Х. Тўхтабоев, Фельетондан сўнг.

2 Бир-бири билан суҳбатлашмоқ, сўзлашмоқ; дон олишмоқ. [*Аҳмедов:*] *Агар шу гап ҳақиқат бўлса, Бўтабой хотинингиз билан неча мартаба ва қаерда учрашди экан.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор.

УЧРАШТИРМОҚ учрашмоқ *фл. орт. н. Мен сизни у киши билан учраштираман.*

УЧРАШУВ 1 учрашмоқ *фл. иш оти. Йўлчи турмада яшаркан, унга туғишган оға-ини сингари меҳрибон бўлган Петров билан биринчи учрашувдан бошлаб, то сўнгги дамгача ўтган ҳаётини ҳозир ўз фикридан бир-бир кечирди.* Ойбек, Қутлуғ қон. *Юсуфжон қизиқ Мадаминбек билан кўп «ширин учрашув ва суҳбатлар»да бўлган.* Т. Обидов, Юсуфжон қизиқ.

2 Ониқ-маъшуқларнинг ваъдалашган жойда бир-бирлари билан топишуви, суҳбатлашуви; ишқ-муҳаббат дамлари; висол. *Бири.. биринчи учрашувдан сўз очса, унинг сўзи тугамай, сўнгги хайрлашув воқеаси тўғрисидаги ҳикоя бошланиб кетади.* И. Раҳим, Чин муҳаббат.

3 Бирор масала юзасидан ўтказиладиган йиғин, кенгаш, йиғилиш. *Ўзбекистон пахтакорларининг учрашуви.*

4 Ўйин, олишув. *Футбол командаларининг учрашуви.*

УЧТА *дона сон* 1 Уч дона ёки уч нафар. *Учта дафтар. Учта бола.* ▫ *Активлардан учта кўмакчи группа ташкил қилинди.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор.

2 Уч марта. [*Шоқосим:*] *Эшикни учта чертаман, шунда очасан.* Ойбек, Қутлуғ қон.

УЧУВЧИ 1 учмоқ *фл. сфтдш. Учувчи паррандалар. Учувчи балиқлар.*

2 Самолётни бошқарувчи, ҳайдовчи мутахассис. *Қарасам, эшик олдида Чимёнга учган учувчи турибди.* Ойдин, Уялди шекилли, ерга қаради.

УЧУВЧИЛИК учувчи 2 *с. касб оти. Учқун бўлса учувчиликка ўқиб, аэропланда Москвага бориб, биз кўрмаган қанчадан-қанча элларни кўрар.* Ҳ. Ғулом, Машъал. [*Пўлатжон*] *учувчилик мактабини яқинда битириб, Тошкент аэропортига путёвка олармиш.* Ҳ. Назир, Сўнмас чақмоқлар.

УЧУН *кўм. (б. к. билан)* 1 Нарсанинг кимга, нимага аталганлигини, бағишланганлигини ёки кимнинг, нимани фойдасига бажарилганлигини кўрсатади. *Ҳамма нарса ғалаба учун. Укам учун китоб олдим.* ▫ *Хўжайиннинг қизи учун палак, дорпеч, қийиқ тикади.* Ойбек, Қутлуғ қон.

2 Иш-ҳаракатнинг нима мақсадда бажарилишини кўрсатади. *У бу ерга дам олиш учун келган.* ▫ *Бу ерга Мадали аканинг жиғига тегиш, рашкини келтириш учун кирганлигимни эслаб, мулзам бўлдим.* А. Мухтор, Давр менинг тақдиримда.

3 Иш-ҳаракатнинг бажарилишидаги асос ёки сабабни кўрсатади. *Ёрмат шаҳардан пиёда қайтиб, йўлдай ҳориғани учун, ҳамма отларга Йўлчи қаради.* Ойбек, Қутлуғ қон. *У шоферликни билмаганлиги учун бу ишга Анвар Нодировни ёллаган.* И. Қаландаров, Шохидамас, баргида. **Шунинг учун** *боғл.* шу сабаб билан, шу сабабдан, шунга кўра. *Ҳайдар ота кампирнинг ирода кучига ишонмас, шунинг учун ҳозир Асрорқулнинг унга рўпара бўлишини истамас эди.* А. Қаҳҳор, Асрор бобо. **Нима учун** қандай сабаб билан, нима сабабдан, нима туфайли, нимага.

4 Фикрнинг кимга, нимага нисбатан айтилишини кўрсатади. *Мен учун турмушда ҳамма нарса ойдин.* А. Мухтор, Давр менинг тақдиримда. *Қўйлаклар ичида ўзига ярашмайдигани йўқ: оқ олма учун барги ҳам, гули ҳам бир.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

УЧУНИҚ Шамоллаш натижасида юз берадиган енгил бетоблик.

УЧУНМОҚ Шамоллаб тоби қочмоқ, сирқовланмоқ, дармонсизланмоқ.

УЧУРИҚ Бировга шама юзасидан айтилган гап, сўз, ибора; қочирим. ‖ *Учуриқ гап.* ▫ *Чол-кампирнинг учуриғига стол атрофидагилар қийқириб кулишди.* Ҳ. Ғулом, Сенга интиламан. *Нонуштадан гап очилиб, қизлар Ўлмасойга учуриқ қилиша кетди.* Р. Раҳмонов, Бахт билан учрашув.

УЧУҚ I Шамоллаш, учуниш натижасида кўпинча лабда пайдо бўладиган чиқиқ, ярача.

◆ **Лабига учуқ чиқди** (*ёки* **тошди**) чўчиди, қўрқди, кайфи учиб кетди. «*Доим шундай қиласиз, янгилик деса лабингизга учуқ чиқаверади*»,— *деб,* [*Сабохон*] *отани хижолат қилибди.* А. Муҳиддин, Кўнгиллар.

УЧУҚ II Четининг кичик бир қисми синган, чети учган; синиқ. *Лаби учуқ лаган. Лаби учуқ пиёла.*

УЧҚУН 1 Ёниб турган ёки қизиб лаққа чўғ бўлиб турган модданинг зарраҳаси. *Йилтираган чўғ ерга тушиб, ожиз учқунлар сачратиб сўнди.* М. Муҳамедов, Қиммат билан Ҳиммат. *Тўхта хола тандирга ўт қўйганга ўхшайди, кўча томонга гоҳ-гоҳ учқун учиб турибди.* И. Раҳим, Чин муҳаббат. *Замон* [*харсанг тошга*] *гурзи урди — тош пачақланди, учқунлар чақнади.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

2 Нарсаларнинг сачрайдиган, сочиладиган энг майда бўлаги, зарраси. *Темир учқуни.* ▫ *Совуқ шамол зўрайиб қор учқунлари бурунга, кўзга, пешанага урила бошлади.* Ҳ. Ғулом, Машъал. *Қалин, қора булут яна биттабитта совуқ учқун ташлаб ҳамма ёқни қоплаб олган.* Ў. Ҳошимов, Икки сурат.

3 *кўчма* Сезги, ҳиссиёт, қобилият ва ш. к. белгиси. *Умид учқунлари. Талант учқунлари.* ▫ *Мен куйдирдим кўксида ғамни, Дилда севги учқуни қолди.* Ё. Мирза. [*Мунаввар*] *ҳар бир уй, ҳар бир бинога ғурур билан боқар, қора кўзларида севинч учқунлари чақнар, чеҳрасида табассум ўйнарди.* М. Жалолиддинова, Олов қалб.

УЧҚУНЛАМОҚ 1 Учқун сачратмоқ, учқунлар сочмоқ. *Электр сими учқунлади.*

2 *кўчма* Учқун олмоқ, пайдо бўла бошламоқ. [*Шумилов:*] *Нима бўлар эди? Учқунлаб турган революция алангага айланади.* П. Сафаров, Шарқ тонги.

3 Ниҳоятда майда заррачалар ҳолида ёғмоқ (ёғин ҳақида). *Қор жуда эринчоқлик билан майдалаб сийрак учқунларди.* П. Турсун, Ўқитувчи.

4 *айн.* учқунланмоқ 2. *Қалбида севги учқунлади. Кўзларида шодлик учқунлайди.*

УЧҚУНЛАНМОҚ 1 учқунламоқ 3 *фл. ўзл. н. Кекса нок дарахтининг гуллари оппоқ қордай учқунланади.* Ойбек, Қутлуғ қон.

2 *кўчма* Пайдо бўлмоқ, рўй бермоқ (туйғу, қобилият ва ш. к. белгиси ҳақида). *Унинг ўйчан кўзларида киноя йилт этиб учқунланди-ю, сўнди.* С. Анорбоев, Оқсой. *Халқда исён ўтлари учқунлана бошлади.* А. Қаҳҳор, Сароб.

УЧҚУНЛАТМОҚ учқунламоқ *фл. орт. н. Қишнинг поёнсиз оқ кўрпаси майда олтин учқунлатиб, ҳамма ёқни чуқур жимжитлик билан ураб ётарди.* Ойбек, Қутлуғ қон.

УЧҚУР 1 Тез уча оладиган, тез учар. *Вақт бамисоли бир учқур қуш экан.* Ж. Абдуллаҳонов, Йўл.

2 *кўчма* Тез чопа оладиган; чопқир. *Бу от икки кун бурун шу йўлда Майнанинг ўзи отиб ташлаган босмачининг учқур қорабайир оти эди.* Ш. Тошматов, Эрк қуши.

УШАЛМОҚ Бўлак-бўлак бўлиб синмоқ, майда бўлакчаларга бўлиниб кетмоқ; уваланмоқ. *Печенье ушалиб кетибди.* ▫ *Ер ушалиб, тош парчалари сингари атрофга сачрайди.* Ойбек, Қутлуғ қон.

◆ **Орзуси** (*ёки* **нияти, умиди** *ва ш. к.*) **ушалди** орзуси, умиди амалга ошди, рўёбга чиқди. *Ука, ер олганимдан кейин ҳам ўша мўлжалларим юзага чиқмади, орзуларим ушалмади.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор.

УШАТИЛМОҚ ушатмоқ *фл. мажҳ. н. Пиёлаларга кўк чой қуйилади, кунжутли юмшоқ нонлар ушатилади.* Т. Обидов, Юсуфжон қизиқ.

УШАТИШМОҚ ушатмоқ *фл. бирг. н. Қаттиқ аҳду паймон қилиб, ўртада нон ушатишди.*

УШАТИҚЛИ Ушатиб қўйилган, сиқдирилган. *Ушатиқли нон.*

УШАТМОҚ 1 Бўлак-бўлак қилиб синдирмоқ, майда бўлакларга бўлмоқ, ажратмоқ, сиқдирмоқ. *Кудрат.. нонларни ушатди, чой қуйди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. *Отхонада дийдираб, кунжара ушатиб қўйларга берарди.* Ойдин, Ҳазил эмиш. *Али тажанг . . нонни дарров қўлтиққа суқди-да, катта бурда ушатиб оғзига тиқди.* Ойбек, Қуёш қораймас. *Мана, кўр*

дингларми, қаттиқ — тишларингни ушатади. Ойбек, Қутлуғ қон.

2 Йирик пулни шу қийматдаги майда пуллар билан айирбош қилмоқ, майдаламоқ. *Юз сўмликни ушатмоқ.*

◆ **Патир (ёки нон) ушатмоқ** йигит ва қизни никоҳлаш ҳақида аҳдлашилмоқ, келишмоқ, уштиришмоқ. *Орадан уч-тўрт кун ўтгач, нон ушатиб, фотиҳа ҳам қилинди.* Ҳ. Нуъмон, А. Шораҳмедов, Ота. **Рўзани ушатмоқ** овқат еб қўйиб рўзани бузмоқ. *Жаноби устоз! Рўзангизни ушатиб қўйдингизми? «Латифалар».* **Таҳорат ушатмоқ** қ. **таҳорат.**

УШБУ *кўрс. олмш., кт.* Шу, мана шу; мазкур. *Ушбу ёзган мактубимни Бошдан-оёқ тоза кўр, Озроқ муҳаббатинг бўлса Тезроқ жавоб ёза кўр.* Ҳамза. *Ёвга қарши газаб-ла Чақнар эди кўзлари. Ҳамон менинг эсимда Унинг ушбу сўзлари.* З. Диёр.

УШЛАМОҚ 1 Қўл билан тутмоқ, қўлга олиб тутиб турмоқ. *Турғуной йиғламсиради. Мастон уни қўлидан ушлаб тортди.* А. Қаҳҳор, Мастон. *Полвон елкасига ташлаб чиққан қийигини олди-да, уни икки учидан ушлаб туриб, бир-икки айлантирди.* М. Исмоилий, Фарғона г. о. *Низомиддинов билан Назиркулни қўлига жинчироқ ушлаб, Азимбойваччанинг ўзи.. кутиб олди.* С. Аҳмад, Ҳукм. | Қўл тегизиб, пайпаслаб кўрмоқ. [*Тоҳиржон:*] *Шу касалга чалинганимда, бир ҳакимга бордим. У томиримни ушлаб, андак мулоҳаза қилди.* Ойбек, Қутлуғ қон.

2 Тутиб олмоқ, қўлга туширмоқ, қўлга олмоқ. *Жиноятчини ушламоқ.* ▪ *Улар [қизлар] чимчиловчиларни қарғайдилар. Ушлаб олсалар, урадилар.* Ойбек, Қутлуғ қон. | Овлаб тутмоқ, қўлга киритмоқ, тутиб олмоқ. *Тўр билан бедана ушламоқ. Балиқ ушламоқ. Тўпни ушламоқ.*

3 Бериладиган ҳақни ёки унинг бир қисмини бермасдан чегириб олмоқ, олиб қолмоқ, тутиб қолмоқ (қарз, жарима каби тўловлар ҳисобига). *Кассир ойликдан беш сўм ушлади.*

4 *кўчма* Ўз назорати остига олмоқ, итоаткор бўлишга мажбур қилмоқ, ҳукмини ўтказмоқ. *Айниқса ўнлаб қишлоқни ўз панжасида ушлаб турган Саид Жалолхон эшоннинг .. бир калима сўзи ҳар қандай ташвиқотдан кучлилик қиларди.* С. Аҳмад, Ҳукм. [*Ҳоким:*] *Аминларингни маҳкам ушла, элликбошилар одамларга кўз-қулоқ бўлсин.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. | Маълум ҳолатда, вазиятда тутмоқ, сақламоқ. *Интизомни қаттиқ ушламоқ. Маҳбусликда ушламоқ.*

5 Гапидан тутмоқ, гапидан қўлга туширмоқ. *Дарҳақиқат, Кумуш энг нозик жойдан ушлаган эди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

6 Сақлаб, тутиб қолмоқ. *Бойликни ушламоқ. Пулни ушламоқ.*

7 Ишга солмоқ, ишлатмоқ. *Беш йил омочнинг қулоғини ушладим.* ▪ [*Охун:*] *Ғариблик қурсин, ўз шаҳримда игна ушламагандим. Ҳеч вақт, азбаройи худо.* Ойбек, Қутлуғ қон.

8 Тутиб қолмоқ, эгалламоқ. *Бироқ, Абдураҳмоннинг амакилари ота касбини ушлаб, таҳсил кўрган жойлари Бухорода катта мударрислардан саналар эдилар.* А. Қодирий, Меҳробдан чаён.

9 Қўзғамоқ, тутмоқ (вақти-вақти билан авж оладиган касаллик ҳақида). *Кутилмаганда санчиқ ушлади.* ▪ *Кумушни ўқтин-ўқтин огриқ ушламоқда.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. **Ушлаб қолмоқ** 1) тутиб қолмоқ, хуруж қилмоқ (касаллик ҳақида). *Безгагим ушлаб қолди;* 2) *кўчма* кимсани гап, иш ва ш. к. билан банд қилиб тутиб турмоқ. [*Йўлчи*] *қизариб-бўзарса ҳам, тезроқ қочмоқ истаса ҳам, нимадир уни ушлаб қолди.* Ойбек, Қутлуғ қон.

УШЛАНМОҚ 1 **ушламоқ** 1, 2, 3, 5 *фл. ўзл. н.*

2 **ушламоқ** 1—6, 8 *фл. мажҳ. н. Бирпасда ўнта бедана ушланди. Жиноятчи ушланди.* ▪ *Анвар тинчгина Раънони ёнига олиб қочса, албатта, Султонали ушланар эди.* А. Қодирий, Меҳробдан чаён.

УШЛАТМОҚ **ушламоқ** 1—7 *фл. орт. н. Уларнинг ўрнига ёлғондан мени Сарварнинг холаваччаси қилиб кўрсатиб ушлатдилар.* Айний, Жаллодлар. *Йигитларимизга окоп қаздирадиларми, ё милтиқ ушлатиб, қирғинга ҳайдайдиларми — бу нарса оқ подшоҳнинг ихтиёрида.* Ҳ. Шамс, Уруш.

УШЛАТТИРМОҚ **ушлатмоқ** *фл. орт. н.*

УШЛАШМОҚ **ушламоқ** 1—9 *фл. бирг. н. Қўл ушлашиб кўришмоқ. Болалар тулки ушлашди.* ▪ *Кейин иккови тошларни ушлашиб, тошларга ёпишиб, сой ёққа тушди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.— *Ўртоқлари ушлашиб қолиб бугун ҳам келмай қолмаса,— деб қўрқиб турибман.* Ойдин, Ўзидан кўрсин.

◆ **Бел ушлашмоқ** қ. **бел** I 6.

УШЛАШТИРМОҚ **ушлашмоқ** *фл. орт. н. Бир новча билан бир паканани бел ушлаштириб, гап бўйдами-ғайратда эканини синамоқчимиз.* Ойбек, О. в. шабадалар.

УШОҚ 1 *от* Нонниг майда бўлакчалари; увоқ. *Сухари ушоғи. Патир ушоғи.* ▪ — *Қаддини кўтаргунча заводчи бойлардан солиқ олинмаслиги керак,—деди .. нон ушоқларини териб ўтирган Ёлмонбой.* Ж. Шарипов, Хоразм. || *Раҳмим келиб уларга Айвончага дон сепдим. Ҳар хил нарса: қўноқ, сўк Ҳамда ушоқ нон сепдим.* Уйғун.

2 *сфт* Жуссаси, гавдаси кичик, заиф, нимжон. *Ушоқ киши.* ▪ *Ҳикояни тинглаган сарим, бу қотма, ушоқ чол кўз ўнгимда салобат касб этиб.. гавдаланарди.* Ҳ. Назир, Узр, отахон. *Ушоқ ва нимжон боламан, бойнинг олдида турибман, у бўлса, баджаҳл ва семиз, ҳа деб менга дўқ уради.* Ҳ. Турсунқулов, Ҳаётим қиссаси. || **Одамнинг ушоғи** кичкина, нимжон одам.

3 *от, диал.* Бола, бола-чақа. [*Оқсоқол:*] *Мўғул келиб, ўзимизни қул қилиб олса, хотин, ушоғимизни бозорга чиқариб сотса, яхшими?* М. Осим, Ўтрор.

УШР [*а*] *тар.* Даромаднинг ўндан бири ҳисобидан олинадиган солиқ. *Ҳазинани бойитаман деб, халқни гадо қилдингиз, .. ушр деб оласиз, улоғ деб оласиз.* Уйғун ва И. Султон, Навоий.

УШУҚ *диал.* Совуқ. **Ушуқ урди** *айн.* **совуқ урди** қ. **совуқ** 1. *Қаҳратон совуқлар бошланган эди, қулоқ-бурнимни ушук уриб, госпиталда ҳам ётиб чиқдим.* А. Мухтор, Давр менинг тақдиримда.

УШШОҚ [*а*] *муз.* «Шашмақом»нинг иккинчи мақомлар группасига оид куй ва шу куйдаги ашуланинг номи. *Ҳофиз ва машоқ, «Лапар» ва «Ушшоқ» — Учун талашув Ялпи талаб шу.* Шайхзода.

УЮМ Бир ерга уйиб ташланган нарса; тўп, тўда. *Кум уюми. Шағал уюми. Гишт уюми. Китоблар уюми.* ▪ *Ариқларда хазон уюмлари оқиб келарди* М. Муҳамедов, Қиммат билан Ҳиммат. *Бекатда беш-ўн одам, туширилган аллақандай юклар уюми қолди.* Ш. Тошматов, Эрк қуши.

УЮМОҚ *диал.* Ивимоқ.

УЮМ-УЮМ Бир қанча уюмлардан иборат; тўп-тўп, тўда-тўда. *Улар уюм-уюм темирларни пишқириб ўт сочувчи ўчоқларга ташлайдилар.* Н. Мақсудий, Юксалиш. *Қуёш тегмаган жарликларда эса ҳали уюм-уюм бўлиб қорлар ётар, қиш ҳиди келарди.* О. Ёқубов, Ота изидан.

УЮР Орасида бир айгири бўлган биялар тўдаси. *Узоқ йўл босган уюр ҳовуз атрофидаги барханларнинг ён бағрида тўхтаб булутидай бўлиб ётибди.* А. Мухтор, Давр менинг тақдиримда. *Ўти тизза бўйи келадиган кенг яйловларда йилқи уюрлари.. ўтлаб юрибди.* А. Шермуҳамедов, Ўт-ўланлар водийси.

УЮРМА Ўралиб ҳаракат қилувчи кучли шамол; бўрон, гирдибод. *Кучли уюрма тупроқни осмонга кўтарарди.* | Кучли шамол билан юқорига кўтарилиб тушадиган майда парсалар. *Тўзон уюрмаси. Қор уюрмаси.* ▪ *Саҳродан келган қум уюрмаларидан ўзларини сақлаш учун ҳамма жониворлар ин-инига беркинди, чўл ҳувиллаб қолди.* М. Осим, Аждодларимиз қиссаси.

УЮШИҚ Уюшган, жипслашган, аҳил. *Уюшиқ маҳалла.*

◆ **Уюшиқ бўлаклар** *грам.* гапнинг бир хил грамматик хусусиятига эга бўлган, бир хил саволга жавоб бўладиган бўлаклари.

УЮШМА Бир мақсад йўлида биргаликда ҳаракат қилиш учун бирлашган кишилар ёки ташкилотлар бирлашмаси; иттифоқ; ташкилот. *Ёзув-*

чилар уюшмаси. ▫ *Ер ислоҳоти ўтказилиши олдида қишлоқ камбағаллар уюшмаси тузилади.* А. Қодирий, Обид кетмон. *У [Мўмин] ҳозир шу фикрда бўлиб, колхозга вақтинчалик бир уюшма деб қарар, ишга асло ихлос қўймас эди.* Н. Турсун, Ўқитувчи.

УЮШМОҚ I Ўзаро бирлашиб, бир мақсад йўлида бирга ҳаракат қиладиган коллектив ёки ташкилот ҳосил қилмоқ, бирга ҳаракат қилиш учун ўзаро бирлашмоқ. *Колхоз бўлиб уюшмоқ. Бир отрядга уюшмоқ.* ▫ *Дастлаб колхозга, аёлларини далага чиқармаслик шарти билан, йигирма тўрт хўжалик уюшди.* С. Аҳмад, Ҳукм. *[Раҳим:] Ҳуррият одаммидики, уни сизларга кўрсатсам, оқсоқолларни, амалдорларни ҳайдасанглар, деҳқон комитетларига уюшиб, бойлар ерини тортиб олиб экаверсанглар, ҳуррият — шу-да.* Н. Сафаров, Шарқ тонги.

УЮШМОҚ II *диал.* Увушмоқ.

УЮШТИРИЛМОҚ уюштирмоқ I *фл. мажҳ. н.— Колхозда энг кўзга кўринган нарсаси нима экан? — деб сўраб қолди бир колхозчи.— Яхши уюштирилган меҳнат,..— жавоб қилди Саодат.* Ж. Шарипов, Саодат.

УЮШТИРМОҚ I 1 уюшмоқ I *фл. орт. н. Колхозга уюштирмоқ.* ▫ *У [Абдурасул] революция йилларида қишлоққа қайтади. Қамишкапада биринчи мартаба батрак-камбағалларни уюштиради.* П. Турсун, Ўқитувчи.

2 Ташкил қилмоқ. *Ҳашар уюштирмоқ. Фитна уюштирмоқ.*

УЮШТИРМОҚ II уюшмоқ II *фл. орт. н. Хушрўйнинг оғзидан чиққан бу таҳдид бечора онанинг юрагини уюштирадир.* Л. Қодирий, Ўтган кунлар.

УЮШТИРУВЧИ уюштирмоқ I *фл. сфтдш. Концерт уюштирувчи. Ҳашар уюштирувчи.‖ Коммунистик партиянинг уюштирувчи кучи.*

УЮШТИРУВЧИЛИҚ уюштирувчи *с. мавҳ. от. Уюштирувчилик роли.*

УЮШҚОҚ Бир мақсад йўлида бирга ҳаракат қиладиган. *Уюшқоқ халқ.* | Бирдам, ҳамжиҳат, аҳил. *[Ефим:] Биз ишчилар жуда катта уюшқоқ оиламиз.* Л. Мухтор, Опа-сингиллар.

УЮШҚОҚЛИҚ уюшқоқ *с. белги оти. Ленинниng, кимнинг жуда зўр техникаси бўлса, кимдаки уюшқоқлик, интизом ва энг яхши машиналар бўлса, ўша устун бўлиб чиқади, деган кўрсатмасини муттасил эсда тутиш зарур.* «Қ. Ўзбекистон», 1959, № 30.

УЯ 1 Ёввойи ҳайвонлар, қушлар ва ҳашаротларнинг яшаш ва кўпайиш учун мослаб ясаган жойи, уйи; ин. *Қалдирғоч уяси. Арининг уяси. Юмронқозиқнинг уяси. Бўри уяси. Қуш уясида кўрганини қилар.* Мақол. *Йўлбарс боласини тутмоқ учун йўлбарс уясига кирмоқ керак.* Мақол. ▫ *Қуш дўстлари, қушларни кутинг, Дарахтларга уя ўрнатиб.* З. Диёр. *Қаердадир ўргимчак уясига илинган пашша ғинғиллар эди.* А. Қаҳҳор, Сароб.

2 *қ. х.* Бир неча дона уруғни ғуж қилиб экиш учун очилган чуқурча ҳамда бир неча ўсимлик ғуж бўлиб ўсиб чиққан жой. *Ягона вақтида ҳар бир уяда 2—3 тадан ўсимлик қолдирилади.* ▫ *[Валихўжа:] Энди чигитни жўякка эмас, уяга экар эканмиз, Ҳатамбек.* Н. Сафаров, Ҳаёт мактаби.

3 *салб.* Ёмон ниятли кишилар ўрнашган ёки учрашадиган, тўпланадиган жой, макон. *Жосуслар уяси. Текинхўрлар уяси. Ўғрилар уяси.* ▫ *Кўзголончилар аввалги ғайрат билан олға талпиндилар. Душман уясига айланган Қармана шаҳрига йўл очиқ эди.* М. Осим, Аждодларимиз қиссаси.— *Ўша пайтда бизнинг колхозга ҳаромхўрлар уя қўйган экан, мен кейин билдим,— деди Аброр.* П. Қодиров, Қалбдаги қуёш. **Ўргимчак уясига тушмоқ** (ёки **илинмоқ**) ёмон мақсадли кишилар таъсирига берилиб қолмоқ. *Зимдан суриштирсам, бола бечора ўргимчак уясига тушиб қолибди.* А. Қаҳҳор, Хотинлар.

4 *кўчма* Фитна, ваҳима, қайғу ва ш. к. кўплаб мавжуд бўлган ёки пайдо бўладиган жой, кон. *Адоват уяси. Фисқ-фужур уяси. Қайғу уяси.* ▫ *[Хотин:] Қаерга олиб келдингиз мени ахир, ваҳимангиз уяси-ку, бу.* Н. Сафаров, Саодатнинг қиссаси.

5 *грам.* Бир ўзакдан ясалган сўзлар группаси.

УЯЛАМОҚ I Уя қурмоқ. *Қўлтиғимда ари уяласа чидайман-у, лекин қалбимнинг чўлга боришига чидолмайман.* А. Ҳасанов, Чироқлар. *Кимсасиз қишлоқлар, тахта қоқилган дераза лар, кўршапалак уялаган қутсиз уйлар.. тоғ манзараларига қабристондай совуқ тус бериб турипти.* А. Мухтор, Чинор.

◆ **Уялаб экмоқ** *қ. х.* оралиғи бир хил бўлган уялар ҳосил қилиб, шу уяларга уруғ экмоқ. *Сиз, уялаб чигит экмоқ колхозимиз қандоқ бўлади,.. десангиз, раҳматлик Маллавой ака эсимга тушади.* Н. Сафаров, Ҳаёт мактаби.

УЯЛАМОҚ II Ётган жойидан туролмай қолмоқ, туришга мажоли келмай қолмоқ (ҳайвонлар ҳақида). *Қора қушлар айланганига бирорта чўлоқ қўй уялаб қолиб кетганми, деган эдим.* П. Қодиров, Қора кўзлар.

УЯЛИШМОҚ уялмоқ *фл. бирг. н. Улар тоза уялишди. Болалар ундан уялишмайди.*

УЯЛМАЙ-НЕТМАЙ *рвш* Уят, ор-номус ҳақида ўйламасдан; андиша қилмасдан; уятсизларча, беҳаёлик билан. *Уялмай-нетмай ҳақорат қилмоқ.* ▫ *О, йигит, тонг чоғи, уялмай-нетмай Бир ўзинг гулшанда кезмагинг нечун?* Шуҳрат.

УЯЛМАЙ-СУЯЛМАЙ *айн.* уялмай-нетмай. *Шундай [йиглоқ] қизларнинг уялмай-суялмай чимилдиқда, ҳатто йигитдан ҳам орттириб ҳаракат қилганларини ҳам кўрдим, сенинг қизинг ҳам шуларнинг биттаси, қайгурма, Офтоб!* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

УЯЛМОҚ Ўзида ўта ноқулайлик сезмоқ, хижолат тортмоқ; андиша қилмоқ, номус қилмоқ. *Эр йигитнинг уялгани — ўлгани.* Мақол. ▫ *Ортиқ бир сўз деёлмадим. Андишалик бу ишдан. Лекин отда уялмадим, «Хайр, жоним» дейишдан.* Т. Тўла. *Ўлан айтиб тўйингда Уялмадим, ёр-ёр. Йиғлаганда кўз ёшим Тиялмадим, ёр-ёр.* М. Алавия. *Одамлар қарсак чалиб юборишди. Аёл эса, уялиб, бошини эгди.* С. Зуннунова, Гулхан. *Мен юкли эканимни, қайтишга уялганимни айтдим.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

УЯЛТИРМОҚ уялмоқ *фл. орт. н. Ҳамроев ҳеч қачон мажлисга борган эмас, аммо фурсати бўлганда бир тайёрланиб бормоқчи ва бола тарбиялашни билмаган ёки бу ишга совуқ қараган ўқитувчиларни уялтирмоқчи эди.* А. Қаҳҳор, Айб кимда.

УЯТ Ўзининг ноўрин хатти-ҳаракатини англаб ўкиниш, ўта хижолат бўлиш ҳисси; андиша, номус. *Уятга қолмоқ. Уят ўлимдан қаттиқ.* Мақол. *Яхши билан юрсанг — етарсан муродга, ёмон билан юрсанг — қолларсан уятга.* Мақол. ‖ *Уят сўз. Уят ибора.* ▫ *[Йўлчи:] Андак инсоф керак, уят керак. Чолнинг меҳнатда чириган кўксига бигизни қадайверманг.* Ойбек, Қутлуғ қон. | Қишини ноқулай аҳволга, хижолатга соладиган ҳолат; номус, шармандалик. *Ётмоқ энди бу дамда бизга уят, Қоп-қора пардаларни мангуга от.* Гайратий. *Уят эмасми, ахир, бу ишинг, Жўжа-хўрозни қилдинг қора-қон?* И. Муслим. *Туринг, кўз ёшларингизни артинг, уят бўлади!* Ш. Рашидов, Бўрондан кучли.

УЯТЛИ Киши уяладиган, кишини уялтирадиган; хижолатли. *Холмурод бу ҳақда эндигина шубҳа қилар, гўё бир уятли иш қилиб қўйгандай ўзидан номусланар эди.* М. Абдулла, Кутилмаган меҳмон. *Раҳмат, уста. Кўп илтифот қилиб уялтирманг, мен ўзим ҳам уятли бўлиб келдим.* О. Ёқубов, Чин муҳаббат. | Ҳаёсиз, шармандали. *Ўзининг ахлоқсизлик ишларини ҳам ёзиб қўйишга ҳавасли бўлган Қори Зоҳид қозикалон ўғли билан бошидан ўтказган ҳодисаларни уятли таъбирлар билан ёзиб қўйган экан.* Айний, Эсдаликлар. *Ўткинчиларга уятли гаплар айта бошлади, ҳатто бир хотинга ҳужум қилди.* А. Қаҳҳор, Сароб.

◆ **Уятли одам** одоб, иззат-икром билан муомала қилишни талаб қиладиган, ўта ҳурматли одам.

УЯТСИЗ 1 Ёмон хулқли, номуссиз, шарманда. *[Ҳакимбойвачча:] Бас, уятсиз, махлуқ!.. Ким уни заҳарлайди?* Ойбек, Қутлуғ қон. *Совчилар эрса бундай уятсиз қиздан алҳазар ўқишиб жўнайдирлар.* А. Қодирий, Ўтган

кунлар. ‖ *Булутлар орасидан ой хиёнаткорона мўралади, «ҳой, уятсизлар, ҳаддиларингиздан ошманглар!» дегандай илжайиб, атрофни ёритди.* Ф. Мусажонов, Ҳури.

2 *с. т.* Ахлоқ доирасига сиғмайдиган; беҳаё. *Уятсиз бола. Уятсиз гап.*

УЯТСИЗЛИК уятсиз *с. белги оти. Сизга янги ёр, менга уятсизликнинг қурбони бўлиш муборак.* Л. Қодирий, Ўтган кунлар.

УЯТЧАНГ Хижолат тортаверадиган, уялаверадиган; тортинчоқ. *Неъматжон хушгабиатли, уятчанг бир йигит бўлиб, одамлар билан ҳам жуда одобли, бир маромда сўзлашарди.* Ж. Шариков, Саодат. *Бирорга ишқингиз тушса, қиз боладан беш баттар уятчанг бўлиб қолар экансиз.* П. Турсун, Ўқитувчи.

УЯТЧАНГЛИК уятчанг *с. белги оти. Агар.. қизнинг қўрқоқлигидан, уятчанглигидан фойдаланиб, уларни зўр билан ажратиб, қизни тутиб бошқа кишига берсалар, оқибати ёмон бўлади.* Лайний, Эсдаликлар.— *Раҳмат! — деди, кейин шу сўзнинг ўзини уятчанглик билан секин такрорлади.* А. Мухтор, Опа-сингиллар.

УҚА Безак учун газмол буюмлар, кийим-кечак ва ш. к. нарсалар четига тикиб, қадаб қўйиладиган узун энсиз мато. *Ислом барлос .. қаҳрли кўзларини юқорига — ипак чодирнинг кўркам уқаларига, ранг-баранг ипак шокилалари осилиб турган шипга тикди.* Ойбек, Навоий. *Очиқ деразадан кирган баҳор шамоли деразанинг учига уқа тутилган сурп пардасини силкитди.* С. Аҳмад, Ҳукм.

УҚАЛАМОҚ 1 Баданни ёки унинг бирор қисмини босиб силамоқ, эзғиламоқ, ишқаламоқ. *Анорхон кечаси билан кампирнинг бошларини уқалаб, хўрозларнинг товушларини тинглаб чиқди.* И. Раҳим, Ихлос. *Афғон чойфуруш қорнини тўйғазиб бўлиб, дарров оёқларини чўзди, тиззаларини уқалаб, гапга тушди.* А. Мухтор, Опа-сингиллар. *Саид кўзини йиртиб, қовоқларини уқалаб, уйқусини қочирди.* Й. Муқимов, Олов ва ниҳоллар. ‖ Массаж қилмоқ. *Қўлни уқаламоқ.*

2 Ишқаб кўчирмоқ. *Девор бўёғини уқаламоқ.* ▫ *Терговчи ўйланиб қолди ва зўр бериб пешанасининг кирини уқалар эди.* А. Қаҳҳор, Сароб.

3 Ишқаб допаларни сўта, пўст ва ш. к. дан кўчириб тупирмоқ, ажратмоқ, тозаламоқ. *Кунгабоқарни уқаламоқ.* ▫ *Жўхорини амакимнинг ўғли учдан бирга қайириб, уқалаб, келтириб берди.* Ғ. Ғулом, Тирилган мурда. *Қози пиёлани олдига қўйди-да, сўйилган анордан катта бир бўлагини олиб йирик қизил доналарини кафтига уқалай бошлади.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

УҚАЛАНМОҚ 1 уқаламоқ 2, 3 *фл. ўзл. н. Қуруқ писта яхши уқаланади.*

2 уқаламоқ 1, 2, 3 *фл. мажҳ. н. Икки қоп жўхори уқаланди.*

УҚАЛАТМОҚ уқаламоқ *фл. орт. н. Жўхори уқалатмоқ.* ▫ *Мударрис кўп вақт ҳужрада ётиб қолар, ана шундай кечаларда Мамарайимни олиб кириб кетиб, ўзини уқалатар эди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

УҚАЛАШМОҚ уқаламоқ *фл. бирг. н. Болалар жўхори сўталарини уқалашди.*

УҚДИРМОҚ уқмоқ 1 *фл. орт. н.*

УҚИШМОҚ уқмоқ *фл. бирг. н.*

УҚМОҚ 1 Мазмунини ўзлаштирмоқ, билиб етмоқ; англамоқ, тушунмоқ. *Гапни гапир уққанга, жонни жонга суққанга.* Мақол. ▫ *Қассоб бошини тез-тез ирғаб, уқиб олганини ишора қилди.* П. Турсун, Ўқитувчи. *Бу йигирма қоида, Ҳаммаси сенга фойда. Роса ўқиб ёдлаб ол, Уқиб дилга жойлаб ол.* Қ. Муҳаммадий.

2 Пайқаб олмоқ, ҳис қилмоқ, сезмоқ. *Олимов бошқа болаларнинг ҳам ҳайрат билан боққан кўзларида шундай саволни уққан эди.* Ҳ. Назир, Сўнмас чақмоқлар. *Аёл бу саволларни Адолатнинг кўзидан дарров уқиб олди.* С. Зуннунова, Гулхан.

УҚТИРИШ 1 уқтирмоқ *фл. иш оти. Сен саҳро боласига сўзни уқтириш ҳам қийин.* Ойбек, Қутлуғ қон.

2 Изоҳлаш, шарҳлаш, тушунтириш. **Уқтириш хати** ёзма шарҳ, изоҳ.

УҚТИРИШМОҚ уқтирмоқ *фл. бирг. н. Улар алланималар дея қичқиришса ҳам, бир-бирларининг сўзларини англашмас, фақат қўл ва оғиз ҳаракатлари ёрдамида гап уқтиришарди.* Ҳ. Назир, Сўнмас чақмоқлар.

УҚТИРМОҚ уқмоқ 1 *фл. орт. н.* [*Сулув*] *Жапақнинг қўлидан ушлаб бир нимани ҳовлиқиб уқтирар эди.* А. Мухтор, Қорақалпоқ қиссаси.

УҚУБАТ [*а*] Руҳий ёки жисмоний азоб, қийноқ, жафо. *Нечун ахир шунча уқубат, Самандардай куйиб яшамоқ?* Т. Тўла. *Қутқардинг элимни зулму кулфатдан, Хорликдан, зорликдан ҳам уқубатдан.* Фозил шоир. *Сўнгра қўнди, менинг бошимга давлат, Сен бўлмасанг бўлар эди уқубат.* «Муродхон».

УҚУБАТЛИ Қийнайдиган, азоблайдиган; машаққатли, азобли. *Уқубатли меҳнат. Уқубатли ҳаёт.* ▫ *Қасос йўли! Оҳ, бу уқубатли ва мардона йўл.* Ш. Тошматов, Эрк қуши.

УҚУВ 1 Қишининг бирор нарсани тушуниб, билиб олиш хусусияти; дид, фаҳм, фаросат. *Ҳар ишга уқув керак.* ▫ *Маҳмуда уқуви зўрлиги, саводлилиги ва уддабуролиги туфайли ҳар қандай янгиликни тез ўзлаштириб олади.* У. Муҳамедов, Опа-сингиллар. *Ҳаваси келарди-ю, шунга маҳорати, кучи, уқуви етадими-йўқми ўйлаб кўрмас эди.* Шуҳрат, Шинели йиллар. *Эрматжон билан Иномжон ремонтга киришган бўлса ҳам, баъзи жойларига уқувлари етмай, мурватни бураб олишга олиб, жойига қўёлмай, унинг* [*Қўқонбойнинг*] *юрагига ғулғула сола бошлади.* Мирмуҳсин, Қизил дурралар.

2 Талант, истеъдод, қобилият. *Шеър яхши нарсаку-я, лекин уни ёзишга уқувимиз йўқ.* Ойдин, Суҳбати жонон.

УҚУВЛИ 1 Ақл ва дид билан иш тутадиган, тез англаб, тушуниб оладиган; дидли, фаҳм-фаросатли. *Уқувли қиз.* ▫ *— Солдат уқувли, эпчил, ботир бўлмоғи лозим,— деди генерал.* Ойбек, Қуёш қораймас.

2 Лаёқатли, талантли, истеъдодли. *Уқувли, тажрибали кишилар.*

УҚУВСИЗ 1 Тез англаб, тушуниб ола билмайдиган, уқуви йўқ; дидсиз. *Содда кун кечиришга ўрганган уқувсиз бир қишлоқи аёл нима ҳам қила олади?* П. Турсун, Ўқитувчи. *Қишлоққа келадиган кўчма кинонинг уқувсиз механиклари узиб ташлаган ямоқ лента-лардан йигиб, олақуроқ «кинофильм» қилган эди.* С. Аҳмад, Чўл шамоллари.

2 Талантсиз, талапти, истеъдодли йўқ. *Буларнинг ҳаммаси уқувсиз ёш артистлар томонидан биринчи марта биринчи репетицияда бажарилган ролдай ясама чиқди.* А. Қаҳҳор, Сароб.

УҚУВСИЗЛИК уқувсиз *с. белги оти.* [*Мардон*] *яқинда олган «2»си ёдига тушиб, ўз уқувсизлигини тушунгандир.* А. Мираҳмедов, Қулган чечаклар.

УҒОН *эск. дин.* Худо, олло, тангри. *Уғоним сени ҳам қўлимга шу олмадай узиб туширсин!* Ойбек, Навоий.

УҲ *унд. с.* Кучли эмоция билан айтилиб, чарчаш, бўғилиш, руҳий ҳис-туйғуларни ифода этади. [*Марям:*] *Уҳ! Жуда қийин ҳолда қолдим-да!* Ҳамза, Қим ўгри? — *Уҳ, бу Говнинг қилаётган найранги! — деди-да, Абдурасул токчага суяб қўйилган қўшотарни қўлига олди.* П. Турсун, Ўқитувчи. **Уҳ тортмоқ** *айн.* **уҳламоқ.** *У* [*Қобил*] *ғамгин ва хаёлчан гапириб, ҳикояси давомида неча-неча марта уҳ тортди.* Ш. Рашидов, Бўрондан кучли.

УҲДА [*а*] *айн.* **удда.** *Аммо тўрт юз жаллоднинг қаршисига чиққан бир кишининг уҳдаси, албатта, бир кишича эди.* Л. Қодирий, Ўтган кунлар. [*Бойқаро:*] *Бу нозик вазифанинг уҳдасини сизга ҳавола этмоқчимиз.* Ойбек, Навоий.

УҲЛАМОҚ Чарчаш, бўғилиш, руҳий ҳис-туйғуни ифодалаб уҳ деб қўймоқ; уҳ тортмоқ.

Ф

Ф Ўзбек алфавитининг йигирма иккинчи ҳарфи; қ. эф.

ФА [*р*<*лат*] Музика гаммасининг тўртинчи товуши ва унинг нота белгиси.

ФАБЗАВКОМ [*р*], **фабрика-завод комитети** Фабрика ёки заводларда бошланғич касаба союз ташкилотининг сайланма органи.

ФАБҚОМ [*р*], **фабрика комитети** 1 Фабрика бошланғич касаба союз ташкилотининг сайланма органи.

2 *с. т.* Шу комитет бошлиғи, раиси.

ФАБРИКА [*р*<*лат*] Хомашёдан маҳсулот ишлаб чиқарадиган саноат корхонаси. *Пойабзал фабрикаси. Қоғоз фабрикаси. Фабрика комитети.*

ФАБРИКАНТ [*р*] Фабрика эгаси, фабрикачи капиталист.

ФАБРИКАТ [*р*<*лат*] Фабрикада ёки саноат корхонасида ишлаб чиқарилган мол, тайёр маҳсулот. *Қоғоз фабрикати. Тўқимачилик фабрикатлари. Фабрикатлар сотмоқ.* **Ярим фабрикат** чала тайёрланган, хом маҳсулот.

ФАБРИҚАЧИ *эск. айн.* **фабрикант.**

ФАБУЛА [*р*<*лат*] *ад.* Бадиий асарда тасвирланган воқеанинг изчил баёни, воқеаларнинг ривожланиш схемаси. *Масхарабозларнинг ҳикоялари, бир томондан, қизиқарли фабуласи... билан, иккинчи томондан ижро этилиши билан кишиларни ўзига тортган.* М. Қодиров, Ўзбек халқ оғзаки драмаси.

ФАВВОРА [*а*] *эск. кт.* Кучли босим билан юқорига отилиб турадиган суюқлик. **Фаввора урмоқ** жўш урмоқ, отилиб чиқмоқ. *Адолат чашмаси фаввора урди, Хиёнат балчиғин ҳар ёнга сурди.* Ҳабибий.

ФАВҚУЛОДДА [*а*] 1 Бошқаларига ўхшамайдиган, одатда учрамайдиган; кутилмаган; тасодифий. *Фавқулодда ҳодиса. Фавқулодда вазият.* || *Фавқулодда учрашиб қолдик.* ▪ *Совчилар бу фавқулодда муомалани кўрганда бировга достон қилиб ўқийдилар.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. *Замиранинг Муҳаммаджонга унаштирилгани ҳали ҳам одамларга фавқулодда бир янгилик бўлиб кўринарди.* П. Қодиров, Уч илдиз. | Онда-сонда учрайдиган, одатдан ташқари; камёб. *Тиктепа қишлоғининг ғузарида мулла Обиднинг қўлидаги фавқулодда кетмонни кўрган ҳар ким кулади.* А. Қодирий, Обид кетмон.

2 *рвш.* Ғоят даражада, ҳаддан ташқари; ғоят, жуда. *У фавқулодда хурсанд.* ▪ *Қошинкор ва нақшин театр фойеси фавқулодда тирбанд.* С. Азимов, Оппоқ тонг қўшиғи.

3 Алоҳида воқеалар, ҳодисалар ёки махсус шароит талаби билан белгиланадиган, содир бўладиган; навбатдан ташқари. *Фавқулодда комиссия. Фавқулодда ва мухтор элчи.*

ФАГОЦИТ [*р*<*грек*] *биол.* Ёт жисм ва бактерияларни тутиб олиш ва ҳазм қилиш хусусиятига эга бўлган ҳайвон ҳужайраси.

ФАЖЕ [*а*] *кт.* Фожиали, мусибатли, қайғули. *Фаже аҳвол. Фаже воқеа.* ▪ *Бошидан кечирган фаже ҳодисалар унинг [Гулнорнинг] бутун сиймосида равшан эди.* Ойбек, Қутлуғ қон.

ФАЗА [*р*<*грек*] 1 Бирор ҳодиса-воқеа, жараён ва ш. к.нинг ривожланишидаги айрим пайт, муддат, давр; босқич. *Ғўзанинг шоналаш фазаси.* ▪ *Бу мақолада биз асосан гул ва ҳосил тугунчалари, унинг ривожланиш фазалари ҳақида фикр юритмоқчимиз.* «Қ. Ўзбекистон», 1963, 1 август. | Тарихий тараққиёт жараёнида, жамият тараққиётида маълум бир давр, босқич. *Социализм коммунизмнинг биринчи фазасидир.*

2 *махс.* Бирор парсанинг шакли ёки ҳолати, ҳаракати ўзгаришидаги маълум бир пайт, давр. *Маятникнинг тебраниш фазаси.* ▪ *Меркурий ва Венера ўз фазаларини Ой сингари ўзгартиб турадилар.* «Астрономия».

3 *эл.* Генератор ўрамасининг айрим группаси, шунингдек, унга уланган электр симлар.

ФАЗИЛАТ [*а*] 1 Ижобий хислат, яхши сифат ёки хусусият. *Ҳалоллик энг яхши фазилатдир.* ▪ *Ёш домланинг хушмуомалалиги, яна кўп фазилат ва хислатлари мачит имоми Асад қорининг эски усул мактабига ҳам етиб борди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. *Генерал Элмуродни ўзининг ҳузурига таклиф этди ва унинг фазилатларини айтиб мақтади.* Шуҳрат, Шинелли йиллар.

2 Фазилат (*хотин-қизлар исми*).

ФАЗИЛАТЛИ Яхши, ижобий хислатга эга, фазилати бор. *Фазилатли одам.*

ФАЗЛ [*а*] *кт.* Ижобий хислат, фазилат. *Баҳор айёми келди, зеб бериб ҳуснига гулзорине, Кўшиб фазлига фазл, шеър ила гулдан касбингу корине.* С. Абдулла.

ФАЗЛ-ҚАМОЛОТ, фазлу камолот Ижобий хислат(лар) ва камолот, фазл ва камолот. *У ўз хўжасининг фазлу камолотини тақдирлаб, унга хизмат қилишни ўзи учун бир шараф деб ҳисоблар эди.* Ойбек, Навоий.

ФАЗО [*а*] 1 *айн.* **макон** 1.

2 Ҳамма томонга чексиз йўналган бўшлиқ, уч ўлчовли масофа; осмон; коинот. *Жисмнинг фазодаги ҳаракати. Барҳаёт Ленинниинг авлодларимиз, Ҳар нафас мазмуни фазолардан кенг.* Ғ. Ғулом.

ФАЗОГИР [*а*+*ф-т.*] *кт.* Фазони забт этувчи (космонавтлар ҳақида). *Улар [космонавт-учувчилар] ажойиб фазогирлар, ўз ишларининг усталаридир.* «Қ. Ўзбекистон», 1962, 26 октябрь.

ФАЗОМЕТР [*р*<*грек*] *эл.* Ўзгарувчан ток установкаларида фазалар силжиш бурчагини, яъни занжирдаги ток ва кучланиш фазалари ўртасидаги фарқни ўлчайдиган асбоб.

ФАЗОТРОН [*р*<*грек*] *физ.* Атом ядроси текширишида қўлланадиган, зарядланган элементар заррачаларнинг ҳаракатини тезлаштирувчи мослама.

ФАЙЗ [*а*] Ўзига жалб қиладиган, завқ-шавқ бағишлайдиган хусусият; жозибадорлик, иссиқлик; кўрк. *Суҳбатга файз кирди. Базмнинг файзи кетди.* ▪ *Файз ёғилди Ўзбекистонга, Бу дилрабо боғу бўстонга.* Х. Расул. *Қуруқ сўз тош бўлмас тарозимизга, Файз ҳам беролмайди қиш-ёзимизга.* А. Пўлат. *Элмурод палаткага кирди. Палатка шам ёруғида эртакларда учрайдиган гўзаллик ва файз кашф этган.* Шуҳрат, Шинелли йиллар.

ФАЙЗИЁБ [*а*+*ф-т*] *кт.* Файзли, серфайз. *Бу файзиёб ҳовлида... ҳар тоифа кишиларни учратиш мумкин.* Шукрулло, Шоирнинг бир куни. *Боғлар нурдан файзиёб бўлди.* Ҳ. Ғулом, Бир кунимиз.

ФАЙЗЛИ Ўзига жалб қиладиган, жозибадор, иссиқ; кўркам, серфайз. *Файзли боғ. Файзли одам. Файзли суҳбат.* ▪ *Баланд теракларда қушлар чуғиллаб, Файзли бу оқшомни йўлга кузатар.* Ғайратий. *Ошхонанинг уч томонида катта деразалари бўлиб, зал ҳамиша ёруғ ва файзли эди.* Ш. Рашидов, Бўрондан кучли.

ФАЙЗСИЗ Файзи йўқ, кўнгилсиз; совуқ, хунук, бефайз. *Файзсиз одам. Файзсиз суҳбат. Файзсиз кўча.* ▪ *Равшанларнинг ҳовлиси эгаси кўчиб кетгандай бетартиб,.. хас-чўплар бежиримгина ҳовлини файзсиз қилиб кўрсатарди.* С. Қароматов, Бир томчи қон.

ФАЙЗ-ФУТУР: файз-футур кетди *айн.* **футур кетди** *қ.* **футур.** *Навоий кетди — Ҳиротдан файз-футур кетди.* Ойбек, Навоий.

ФАЙЛАСУФ [*а*<*грек*] 1 *айн.* **философ.** *Файласуфлар анжумани.*

2 *с. т.* Доноларча муҳокама юргизадиган, муҳокамали. *У бугун жуда файласуф бўлиб кетган эди. Унинг гапидан ҳаётга тўймаганлик, ўтган умридан қаноат ҳосил этмаганлиги кўриниб турарди.* Шуҳрат, Шинелли йиллар.

ФАЙЛАСУФНАМО [*а*<*грек*+*ф-т*] *с. т.* Файласуфга ўхшаш, файласуф қиёфасидаги; файласуфлардек. *Файласуфнамо мулоҳаза юритмоқ.* ▪ *Суҳбатдошим нуроний бир чол — Қувноқ, тетик, файласуфнамо.* С. Зуннунова.

ФАЙТОН [*р* фаэтон] *эск.* Кўтарма соябонли енгил извош арава. *У [от] гоҳ эгарланади, гоҳ ҳовлидаги файтонга қўшилади.* Ҳ. Ғулом, Машъал. *Ҳаммалари файтонларга ўтиришиб йўлга тушишди.* Ё. Шукуров, Қасос.

ФАЙТОНЧИ *эск.* Файтон ҳайдовчи киши. *Амирнинг файтончиси... чарчаган оқсоқ отнинг сағрисига устма-уст қамчи сола берди.* Айний, Қуллар.

ФАКТ [*р*<*лат*] 1 Инкор қилиб бўлмайдиган, реал, бор нарса; ҳақиқий воқеа, ҳодиса.— *Ўртоқлар! — деб сўзга киришди Сафарқул,— колхозимизда қулоқ қолдиқларининг ҳаракатлари давом қилмоқда. Бу факт.* Айний, Қуллар. *Бир муштумзўрдан эчки сотиб олганингиз ҳам факт! Боласи билан.* А. Қаҳҳор, Мунофиқ. | Бор нарса, воқеа, ҳодиса ҳақида маълумот. *Факт тўпламоқ.* ▪ *Ҳам-*

ма бўлган фактларни ёза бер. П. Турсун, Ўқитувчи.

2 Бирор нарса ҳақида хулоса чиқариш, қатъий бир фикрга келиш учун хизмат қиладиган нарса, асос (мас. ҳужжат, далил, мисол). *Жиноят юзасидан йиғилган фактлар етарли эди. Фактларга мурожаат қилайлик. Барча фактлар атрофлича ўрганиб чиқилди.*

ФАКТИК [р фактический] Фактга асосланган; аниқ, ҳақиқий. *Фактик материаллар.*

ФАКТОР [р<лат] Бирор процесс, воқеа, ҳодисани юзага ёки ҳаракатга келтирувчи куч, сабаб, омил. *Ҳал қилувчи фактор.* ▪ *Бу киши кайфиятни асосий фактор деб ҳисоблайди.* А. Мухтор, Туғилиш.

ФАКТУРА [р<лат] Харидорларга сотиш учун жўнатилган молларнинг рўйхати, миқдори ва нархи кўрсатилган ҳужжат. *Фактура билан мол бермоқ.*

ФАКУЛЬТАТИВ [р факультативный] Мажбурий бўлмаган, ихтиёрий равишда сайлаб олинадиган; ихтиёрий. *Факультатив лекциялар. Факультатив семинар. Факультатив машғулотлар.*

ФАКУЛЬТЕТ [р<лат] Олий ўқув юртининг маълум ихтисосга доир фанлар ўқитиладиган бўлими. *Филология факультети. Химия факультети. Факультет йиғилиши.* ▪ *Маҳкамнинг ҳамкурси бўлган бу хушбичим йигит факультет комсомол ташкилотининг секретари эди.* П. Қодиров, Уч илдиз.

ФАЛАЖ [а] *мед.* Асаб системасининг ишдан чиқиши натижасида бирор орган ёки тана аъзоларидан бирининг тамоман ҳаракатсиз бўлиб қолишидан иборат касаллик; шол. *Оёқ фалажи. Фалаж бўлиб қолмоқ.* ▪ [Анорбиби] *юрак фалажига йўлиққани маълум бўлиб, шу кун кечаси, ҳатто уч ғўдаги тўғрисида бир оғиз васият қилолмай, вафот этди.* А. Қодирий, Меҳробдан чаён.

ФАЛАЖЛАМОҚ Фалаж, шол қилиб қўймоқ. *Пенициллин, биомицин каби антибиотиклар.. грипп вирусига таъсир этиб, уларни фалажлайди.* З. Орипов, Кўз илғамас дунё.

ФАЛАЖЛАНМОҚ Фалаж, шол бўлиб қолмоқ. *Фалажланган оёқ.*

ФАЛАК [а] 1 Ердан гумбаз, қубба шаклида бўлиб кўринадиган ҳаво бўшлиғи, осмон гумбази; осмон, кўк. *Мен аминман: гўзаллиги фалакнинг Фарҳод ГЭСнинг чироқлари ёнгунча.* Уйғун. *Қуёш ҳам фалакдек қадимий-дир.* Ҳ. Турсунқулов, Ҳаётим қиссаси. **Осмони фалак** *с. т.* 1) жуда баланд, пиҳоятда юқори.— *Сиз билан тўхтовсиз қилинган машаттлар мени аввал осмони фалакка олиб чиқиб, кейин жарга улоқтирди,— деди Олим Эргашга.* Б. Раҳмонов, Қилмиш — қидирмиш; 2) *кўчма* дабдабали, баланд парвоз. *Агар бирга турмуш қуришга розилик бермасангиз ювлимга қоласиз, деб осмону фалак гаплар қилди.* Т. Алимов, Дўппидан бошқага ярамайдиган бош ҳақида достон.

2 Олам, коинот, дунё. *Тушса ногоҳ қайси бири ёдимга, Фалак титрар чин оҳ урсам додимга.* Ҳамза.

3 *кўчма* Тақдир, қисмат. *Шум фалак бошингга савдо солганди, Бир урушда икки ўғлинг ўлганди.* «Ширин билан Шакар». **Фалакнинг гардиши билан** тасодифий равишда, ғайриихтиёрий, вазият талаби билан, бирор мажбурият орқасида. *Мана, фалакнинг гардиши билан шоир қўлига яна устара билан қайчи олишга мажбур бўлди.* Ж. Шарипов, Хоразм.

◆ **Парвойи фалак** бўлаётган воқеа ва ҳодисаларга бефарқ қаровчи; бепарво, бегам.— *Ғўзаларингиз чанқаб кетибди,— деди Холдор хуноби ошган ҳолатда [бригадирга],— сиз бўлсангиз парвойи фалаксиз.* Ж. Абдуллаҳонов, Тоғ ёришган соҳилда. **Фигони фалакка чиқди ҳаддан** ташқари жаҳли чиқди, асабийлашди, бўғилди. *Кампирнинг фиғони фалакка чиқиб, соҳлари тиккa бўлиб кетибди.* Ойдин, Олтмиш газ арқон.

ФАЛАҚИЁТ [а] *эск. тар.* Ўрта асрларда: астрономия ва табиий географиядан умумий маълумотлар берувчи фан. *Мен умумий диния билан бир қаторда мантиқ, ҳисоб, фалакиёт, фалсафа каби инсон закосининг муқаддас машғаллари билан талабаларимнинг кўнгилларини хушнуд этаман.* Ойбек, Навоий.

ФАЛАҚ [а] *эск.* Гупоҳкор ўқувчининг оёқлари илигига киритиб боғлаб жазолайдиган махсус тахтакач, исканжа (революциядан илгариги эски мактабларда жазолаш воситаси). *Биз домланинг қанча калтагини еб, фалақ азобларига чидаб, ўн йилда хат-саводли бўлган эдик.* Айний, Дохунда. *У [Ўлмас] фалақни эски мактабда, Шоабдазхон домланинг токчасида кўрган эди.* Ё. Шукуров, Қасос. **Фалаққа тортмоқ** айбдорнинг оёқларини фалақ тешигига киргизиб, боғлаб қўймоқ. [Домла] *бўлар-бўлмасга фалаққа тортавериб, бола бечораларнинг юрагини олиб қўйган экан.* Н. Сафаров, Кўрган-кечирганларим.

ФАЛЛОҲ [а] Араб мамлакатларидаги ўтроқ деҳқон.

ФАЛОКАТ [а] 1 Одамлар ихтиёридан ташқари юз берадиган кўнгилсиз ҳодиса, бахтсизлик; офат; бало. *Кумушбиби учун бу ҳол кутилмаган бир бахтсизлик, кутилмаган бир фалокат эди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. *Бу пайт, худди бирон фалокат рўй беришини билгандек, қизча кўзларида қўрқув кўринди.* Х. Аҳмар, Ким ҳақ? *Олаҳўжа қолган мол-мулкларига яна бир фалокат келмаса деб қўрқди.* П. Турсун, Ўқитувчи. **Фалокат оёқ остида** бахтсизлик кутилмаганда, қўқисдан юз бериши мумкин. **Фалокат босиб** ғайриихтиёрий равишда, адашиб, билмай. *Ўша куни эрталаб келаётсам, бир дўконда.. ёнғоқ бор экан, фалокат босиб ола қолувдим. Болаларга яхши деб.* П. Қодиров, Уч илдиз.

2 *сўк.* Ярамас; бадбахт. [Бой:] *Офирни кўрдингми? [Холмат:] Боя шу ўртада ўралашиб юрувди, фалокат! Бир зумда йўқолиб қолибди.* Ҳамза, Бой ила хизматчи.

ФАЛОКАТЛИ Фалокат, бахтсизлик келтирувчи; хавф-хатарли. [Отабек] *ўзининг очиқ кўзи, ўткир зеҳни орқали бундай ўзбошимчалик орқасидан мудҳиш фалокатли манзаралар кўрар.. эди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

ФАЛОКАТСИЗ Фалокат юз бермай, бахтсизликка учрамай; бешикаст.— *Айт хўжайинингга, нозик юкни фалокатсиз элтиб қўйдим, пулни мўлроқ чўзсин,— деди [Қора Аҳмад].* Ойбек, Қутлуғ қон.

ФАЛОН [а] *гум. олмш* 1 Предмет, шахс ёки унинг кимлиги, нималиги, қанчалиги ва ш. к. ни аниқ билдирувчи сўзлар ўрнида ишлатилади. *Фалон киши. Фалон нарса. Фалон жой. Фалон сўм. Фалон вақт.* ▪ *Ўлмасин, йигит экан Фалон завод зарбдори.* Ғ. Ғулом. *Фалон вақтда келаман деса, тамом, келмасдан қўймасди.* Ў. Умарбеков, Чарос. *Фалон ҳовлида бўйи етган қиз бор, деган гапни эшитиб кўзимиз ўйнар, лекин юзини кўрмасдик.* П. Турсун, Ўқитувчи. **Фалон-писмадон** (ёки **фалон-пистон, фалон-тугун**) *с. т.* у-бу, ундай-бундай, анави-манави. *Фалон-пистон деб гапни чўзма.* ▪ *Акам пақирнинг қорнини ёрсанг, алиф чиқмайди-ю, тағин фалон-у писмадон деганига куяйми!* П. Турсун, Ўқитувчи. *Юртда дув гап: фалон бўпти, писмадон бўпти.* Ш. Тошматов, Эрк қуши.

2 Предмет сифати, миқдори ва ш. к.нинг жуда ортиқлигини, юқори даражада эканлигини билдириш учун ишлатилади. *Олтин соат фалон сўм туради.* ▪ [Мамадалини] *занжирлаб келтирганга фалон минг марка мукофот деб эълон қилган эди.* А. Раҳмат, Эллик бир баҳодир.

ФАЛОНЧА *с. т.* Номаълум миқдорни ифодалайди; шунча, шу миқдорда. *Фалонча сўм. Фалонча китоб.*

ФАЛОНЧИ *гум. олмш* Кимсани аниқ атамасдан, унинг исми ўрнида ишлатилади.— *Ота-она олдида одобни унутсин, ҳаёни поймол қилсинми? Менга фалончини олиб беринглар,— десинми?* М. Исмоилий, Фарғона т. о. *Гаплашиб ўтиришни қўмсаб қоларкансан киши. Ота маъюс жилмайди.— «Қариганда фалончи эзма бўпти»,— деганлари шунинг учундир-да.* С. Анорбоев, Оқсой. **Кимсан — фалончи** энг машҳур, юқори мансабли; бой, бадавлат. *Кимсан терифуруш фалончи бой! Лекин кўрган одам ямоқчими, бўзчими, деб ўйлар эди.* Ойбек, Қутлуғ қон.

ФАЛСАФА [а<грек] 1 *айн.* **философия.**

2 *с. т.* Эшитиб, мулоҳаза қилишга арзимайдиган, мавҳум; асоссиз фикр,

мулоҳаза; сафсата. *Қайф машаттни талаб этади. Домла ўз фалсафасини яна тушунтира кетди.* Ҳ. Ғулом, Машъал. *Бу одам «ҳаётнинг олға босуви мумкин эмаслигини исбот қилатурган» ўзининг фалсафаси билан Саидийни юпатар эди.* А. Қаҳҳор, Сароб. **Фалсафа сотмоқ** (*ёки* **сўқмоқ**) ўринсиз, фойдасиз, узоқ мулоҳаза юритмоқ, гапни чўзмоқ; сафсата сотмоқ.— *Фалсафа сотиш бас,— деб Ҳасаннинг сўзини кесди Фотима.* Айний, Қуллар.

ФАЛСАФИЙ [*а*] *айн.* **философик.**

ФАЛЬСИФИКАТОР [*р*] Фальсификация билан шуғулланувчи, сохталаштирувчи. *Тарих фальсификаторлари.*

ФАЛЬСИФИКАЦИЯ [*р*<*лат*] Чин, ҳақиқий воқеа ёки ҳодисани бузиб, бўяб кўрсатиш, сохталаштириш, қалбакилаштириш.

ФАМИЛ [*р* фамильный]: **фамил чой** *с. т.* қора чой ва шундай чой солиб дамланган ичимлик. *Қозоқларнинг.. бири аччиқ фамил чой ичиб ўтирибди.* Ойбек, Болалик.

ФАМИЛИЯ [*р*<*лат*] Шахс отларига қўшилиб келиб, шу шахснинг наслини билдирувчи оилавий ном; бобо номи. *Фамилиянгиз нима? Атоқли ўзбек ёзувчиси Ойбекнинг фамилияси Тошмуҳамедовдир.* ▪ *Икки кун ўтгандан кейин вестибюль деворини тўлдирган узундан-узоқ буйруқ — рўйхатда Шавкатнинг фамилияси ҳам чиқди.* П. Қодиров, Уч илдиз.

ФАН [*а*] Табиат ва жамиятнинг тараққиёт қонуниятларини очиб берувчи ҳамда атрофдаги муҳитга таъсир кўрсатувчи билимлар системаси. *Фан асослари. Фан ютуқлари.* ▪ *Совет фани эришган бу ғалабага бутун дунё жамоатчилиги қойил қолди.* «Фан ва турмуш», 1959, № 10. | Шундай билимлар системасининг алоҳида тармоги. *Аниқ фанлар. Ижтимоий фанлар. Табиий фанлар. Физика фани. Тил ҳақидаги фан. Филология фанлари.*

ФАНАТИЗМ [*р*<*лат*] 1 Диний эътиқодларга, хурофотга ёки бирор назарий қарашларга қаттиқ ёпишиб олиб, бошқа ҳар қандай қарашларни рад этиш, ўтакетган мутаассиблик, жоҳиллик. *Диний фанатизм.*

2 Бирор иш ёки машғулотга бутун вужуди билан берилиб кетиш, муккасидан кетганлик, ўта ишқибозлик.

ФАНАТИК [*р*<*лат*] 1 Диний эътиқодларга ёки бирор оқим идеологиясига қаттиқ ёпишиб олувчи, бошқа ҳар қандай қарашларни рад этувчи, ўта мутаассиб.

2 Бирор иш ёки машғулотга бутун вужуди билан берилиб кетган, муккасидан кетган, ўта ишқибоз одам.

ФАНАТИК [*р* фанатичный] *сфт* Фанатизмга оид, фанатизм билан сугорилган. *Фанатик одам.*

ФАНЕР [*р* фанера] 1 Юпқа ёғоч тахталарни устма-уст елимлаб ёпиштириб тайёрланган яхлит курилиш материали. *Бир тахта фанер.* ▪ — *Уячани фанердан, картон қоғоздан икковимиз ясардиг-у, аммо инни дарахтга ўзим осиб тушардим,— деди Садир.* А. Муҳиддин, Юзига чарм қоплаган киши.

2 Мебелларнинг сиртига қоплаш учун ишлатиладиган юпқа тахта, пластинка.

ФАНЕРА [*р*<*нем*] *айн.* **фанер.**

ФАННИЙ [*а*] *кт.* Фанга, илмга асосланган; илмий.

ФАНО [*а*] *эск. кт.* 1 Йўқ бўлиб кетиш, ўлиш. *Фано бўлмоқ.* ▪ *Юрт эгаси энди фано бўлибди, Ул сабабдан сендай жаллод келибди.* «Ширин билан Шакар».

2 Ўзидан ва бутун борлиқдан кечиб, илоҳиётга сиғиниш.— *Умримни фақру фано йўлига бағишламоқ ниятидамен,— кўзларидаги ҳасратни учқунлантириб гапирди Ҳайдар.* Ойбек, Навоий.

ФАНТАЗИЯ [*р*<*грек*] 1 Инсоннинг бирор парсани ўйлаб чиқариш, тасаввур қилиш қобилияти; ижодий тасаввур, фараз. *Фантазияси кучли одам. Фантазия қимматли истеъдоддир.*

2 Амалга ошиши қийин бўлган ёки мумкин бўлмаган хаёлий орзу. *Инсон фантазиялари ҳақиқатга айланмоқда.* ▪ *Очил.. Маҳкамнинг ижод фантазиясига тушунмаганидан жилмаяр эди.* П. Қодиров, Уч илдиз.

3 *муз.* Эркин услубдаги енгил музика асари. *Катта ва кичик формадаги энг яхши асарларнинг деярли ҳаммаси тингловчиларга ҳавола қилинмоқда. ..М. Насимов ва бошқа композиторларнинг.. рапсодия ва фантазиялари шулар жумласидандир.* Б. Зиёев, Ижод уфқлари.

ФАНТАСТИК [*р* фантастический] 1 Фантазияга (қ. **фантазия** 2) асосланган; фантастикадан иборат бўлган; борлиқдаги воқеа ва ҳодисалар ғайритабиий равишда, муболаға билан тасвирланадиган. *Фантастик роман. Фантастик ҳикоя.*

2 Амалда, ҳақиқатда бўлмайдиган, ўйлаб, тўқиб чиқарилган; уйдирма; хаёлий. *Фантастик воқеа.*

ФАНТАСТИКА [*р*] Хаёлда, тасаввурда туғилган, ажойиб, ғайритабиий ҳодиса, образ ва ш. к. ҳамда шундай хаёлий ҳодиса ва образлар тасвири. *Халқ эртаклари фантастикаси.* | Шундай образлар тасвирланган адабиёт жанри.

ФАНФАРА [*р*<*итал*] *муз.* 1 Одатда хабар қилиш, сигнал бериш учун чалинадиган мисдан ясалган музика асбоби. *Парад қатнашчилари фанфараларнинг садоси остида саф тортдилар.*

2 Шундай чолғуда тантанавор рухда ижро этиладиган мусиқий фраза, қисқа сигнал.

ФАОЛ [*а*] 1 *сфт* Бирор ишга гайрат билан киришадиган, астойдил ишлайдиган; ишчан, актив. *Фаол комсомол аъзоси. Фаол хизматчи.* || *Бирор ишда фаол қатнашмоқ.* ▪ *Агар у билан турмуш қурсам, уни ишчан бир колхозчи, социалистик қурилишнинг фаол бир иштирокчиси қилиб тарбиялайман.* Айний, Қуллар. *Батальон Н. шаҳри учун бўлган бир ҳафталик жангда фаол қатнашиб, шаҳарга биринчилар қаторида кириб борди.* Шуҳрат, Шинелли йиллар.

2 *от* Бирор коллективнинг актив қатнашчиси; берилиб, астойдил ишлайдиган жамоатчи; активист. *Стол ёнида комиссия аъзолари, қўшни батрак фаоллари ўлтирадилар.* А. Қаҳҳор, Сароб. *Мулла Обид қишлоқ йигинларига, фаоллар мажлисларига бормайди эмас, боради.* А. Қодирий, Обид кетмон. *Қишлоқ фаоли Низомиддинов Назирқулни балолардан сақлаб қолди.* С. Аҳмад, Ҳукм.

ФАОЛА [*а*] Фаол аёл; активистка.

ФАОЛИЯТ [*а*] 1 Бирор соҳада олиб бориладиган иш, манғулот, ҳаракат. *Ижодий фаолият. Сиёсий фаолият. Ижтимоий фаолият. Давлатнинг фаолияти.* ▪ *Ўзингга маълум, қишлоқ меҳнаткашларининг босмачиларга қарши фаолияти ўсмоқда.* З. Саид, Н. Сафаров, Тарих тилга кирди. *Кун бўйи гоҳ кучли, гоҳ суст артиллерия отишмаси, разведкачиларнинг фаолияти давом этди.* Ойбек, Қуёш қораймас.

2 Иш, ҳаракат; ҳаракат жараёни. *Юракнинг фаолияти.*

ФАОЛИЯТЛИ Астойдил ишлайдиган; ишчан, фаол, актив. *Фаолиятли одам.*

ФАОЛИЯТСИЗ Бирор ишга актив қатнашмайдиган, астойдил ишламайдиган; пассив. *Фаолиятсиз ходим.*

ФАОЛИЯТСИЗЛИК **фаолиятсиз** *с.* белги оти. *Фаолиятсизлиги учун танқид қилмоқ.*

ФАР *с. т.* Фара. *Моторларни гувиллатиб бирин-кетин бурилаётган машиналар фари бирдан Замиранинг юзига тушди.* П. Қодиров, Уч илдиз.

ФАРА [*р*<*фр*] Автомобиль, локомотив, велосипед ва ш. к.нинг олд қисмига ўрнатилган, йўлни ёритишга хизмат қиладиган рефлекторли фонарь. *Икки машина фараси тўқнашиб, кундузгай чарақлаб кетган кафтдай жойда, унинг [Латифнинг] зўрға илиниб турган.. кепкаси кўринди.* О. Ёқубов, Ларза.

ФАРАЗ [*а*] Бирор парса ҳақида олдиндан, тахминан чиқарилган ҳукм, хулоса, тахминий мулоҳаза; тахмин. *Бу икки фараз тамомила хато бўлиб чиқди.* ▪ *Фан учун тажриба ва фараз, қиёс ва таҳлил жуда зарур,— деди профессор.* А. Раҳмонов, Ҳурмат-эҳтиром. **Фараз қилмоқ** (*ёки* **этмоқ**) 1) тахмин, гумон қилмоқ. *Йўлчи уни тоғасининг қизи эканини фараз қилди.* Ойбек, Қутлуғ қон; 2) **. . . деб ҳисобламоқ**, билмоқ. *Элмурод бугунги машқни такрорлаш учун пулеметга ётар экан, генерал шошилмасликни таъкидлади: — Бизни бу ерда йўқ деб фараз қилинг.* Шуҳрат, Шинелли йиллар.

ФАРАЗАН [*а*] *рэш, кт.* Фаразга асосланиб, фараз қилиб; тахминан.

ФАРАЗИЙ [*а*] *кт.* Фаразга асосланган, тахминий; хаёлий.

ФАРАЗИЯ [*а*] *айн.* **гипотеза.**

ФАРАНГ [*ф-т<а*] *эск.* 1 *айн.* **француз.** [*Руҳонийлар:*] *Афғондаги фаранглар ўтиб келмасдан, Ғурбатда зинжидай қул сотилмасдан — Итоат этайлик оқ подшоҳга.* Шайхзода. | Европадан келган киши; европалик. *«Оббо шайтон-эй. Фарангларга ҳам сўз бермайсан, сен айёр»,— деб фикр юритди Бек.* Ш. Тошматов, Эрк қуши. ‖ *У* [*Ғуломжон*] *комитет аъзолари билан маслаҳатлашиб, хуфтондан кейин ёнида тўртта фаранг йигит билан уста Баҳромникига келди.* М. Исмоилий, Фаргона т. о.

2 Францияда, Европада тайёрланган; Франциядан, Европадан келтирилган. **Фаранг милтиқ** эски пиликли милтиқдан фарқланадиган, патрон билан ўқланадиган милтиқ. *Ёлкасида фаранг милтиқ таққан Ҳайдар мерган, қўлида бургут қўндириб бормоқда эди.* М. Жўрабоев, Мулла Б. м. **Фаранг рўмол** юпқа, енгил, товланиб турадиган ипак рўмолнинг бир тури. *Майна бошига ташлаб олган ҳарир фаранг рўмолининг икки учини тутиб, очиқ деразадан Ҳабиба хонимни кўрди.* Ш. Томатов, Эрк қуши.

3 *кўчма* Ҳар бир иш қўлидан келадиган; моҳир, уста. *У* [*Ашурмард*] *мардгина эмас, кўли гул фаранг ҳам эди.* Н. Сафаров, Узоқни кўзлаган қиз.— *Ҳа, Азизжон, .. ўзинг ҳам фаранг жарроҳ бўпсан-да,— дейди Комил ака.* С. Азимов, Оппоқ тонг кўшиғи. *Ҳозир шаҳарда уста Баҳромнинг олдига тушадиган фаранг йўқ.* М. Исмоилий, Фаргона т. о. **Устаси фаранг** 1) ўз ишининг моҳир устаси. *Назаримда барча рангини камалак Ундан олган чоғи; унга бир қаранг, Санъатнинг кучини намойиш қилмиш, Атласни тўқиган устаси фаранг.* Уйғун; 2) *кўчма салб.* юлдузни бепарвона урадиган, уддабурон, олғир. *У ойга човут соладиган устаси фарангелардан.* «Муштум», 1959, № 22.

ФАРАНГИСТОН [*ф-т*] [Ф — *катта*] *эск.* Франция; Европа.

ФАРАҲ [*а*] *поэт.* Шодлик, хурсандлик туйғулари; вақтчоғлик, севинч. *Тақсир, бу мумтёйи асил фоний дунёмизнинг аламларини ёзади, озор чеккан кўнгилларимизга фараҳ бағишлайди.* Ҳ. Ғулом, Машъал. *Эзилган кўнгиллар яйрашда эди.. Фараҳ юз очарди қалбим боғида.* Миртемир. *Далаларга бахш этиб чирой Яна келдинг, севимли байрам. Яна келдинг латофатли ой, Яна келдинг фараҳ тўла дам.* Ҳ. Салоҳ.

ФАРАҲБАХШ [*а+ф-т*] *кт.* Шодлик, қувонч бахш этадиган, кўнгил очадиган; ёқимли. *Фараҳбахш суҳбат.* ▪ *Кўклам энди бошланган, бизнинг томорқамиздаги ўрик дарахтлари гулларини ўз чечаклари билан боғчага фараҳбахш тус берганлар.* Айний, Эсдаликлар. *Куйлайман, созимда денгиз мавжи бор, Ҳар сатрим, сўзимда фараҳбахш баҳор.* Э. Охунова.

ФАРАҲЛИ *айн.* **фараҳбахш.** *Фараҳли тонг.* ▪ *Кўп фараҳли бўлар эди ёғин эртаси, Қулф урарди лола — тоғнинг сўлим эркаси.* Ҳ. Салоҳ.

ФАРАҲЛИҚ 1 *кт.* **фараҳ** *с. мавҳ. от.*

2 *айн.* **фараҳ.**

ФАРАҲМАНД [*а+ф-т*] *айн.* **фараҳнок.**

ФАРАҲНОК [*а+ф-т*] *эск. кт.* Дилхуш, вақти чоғ; хурсанд. *Фараҳнок бўлмоқ. Фараҳнок қилмоқ.*

ФАРД [*а*] *эск. кт.* 1 Якка, ёлғиз. *Ўзи шамсиз туриб, ота-онага чироғ ёқишни асло тасаввур қилолмас, .. яъни истиқбол Анварнинг фард ҳаётида ёлғиз муҳаббат эди.* А. Қодирий, Меҳробдан чаён.

2 *ад.* Классик лирикада бир байтдангина иборат кичик мустақил шеър.

ФАРЁД [*ф-т*] Қаттиқ хафалик, алам, руҳий азоб кабилар таъсирида ўзини тутолмай ўкириб йиғлаш, дод солиб йиғлаш. *Фарёд қилмоқ (этмоқ, айламоқ).* ▪ *Эъзозхоннинг фарёдини кўчада йиғилганлар эшитди.* Ҳ. Ғулом, Машъал. *Аҳмаджон.. уни* [*фашистни*] *олиб тушиб фарёд чекаётган кампирнинг оёғи остида бўғиб ўлдиришга қарор берди.* А. Қаҳҳор, Олтин юлдуз. *«Дод! Войдод! Қароқчилар босди!!» Довон орқасидан икки хотин фарёд кўтариб чиқди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. *Она фарёд урди дил чокин сўкиб, Унинг кўзларига ёруғ тонг тундай.* Т. Тўла.

ФАРЗ [*а*] 1 Мусулмонлар учун бажарилиши мажбурий бўлган диний бурч. *Йўқ, бу* [*паранжи*] *бир тангага қиммат, гаровга сира арзимайди. Аммо керакли нарса у, мусулмончиликнинг фарзларидан бири шу бошвоқ-ку!* Ойбек, Қутлуғ қон.— *Хоноқонинг олдида* [*эшон*] *таҳорат қилиб, пешинда фарз билан суннат қилиб турганларини кўриб келдим,— деди Ёртибой.* «Зулфизар билан Авазхон». **Фарзи айн** мусулмон киши билиши, бажариши, шарт бўлган асосий қоидалар ҳамда шундай диний қоидалар ёзилган тўплам. *Бутун умрида пешанаси сажда кўрмаганлар ҳам кўп, аммо фарзи айннинг бош томонидан тўрт-беш жумлани ҳар ким қийналмасдан сайрай олар эди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

2 Бажарилиши зарур бўлган вазифа, бурч. *Ота амрини бажариш — бола учун фарз.* ▪ *Сиз ақлли йигитсиз, сизга ўргатиш қийин, лекин айтаман: дадангизнинг орзусини қониқтириш — сизга фарз.* Ойбек, Қутлуғ қон.

ФАРЗАНД [*ф-т*] 1 Ўғил ёки қиз (ота-онага нисбатан); бола. *Худо бир қиз берган эди, мана ҳозир бўйи етиб қолди. Бошқа фарзандим йўқ.* Ойбек, Қутлуғ қон. *Асрорқул фарзанд кўрди.. боланинг отини Ёдгор қўйди.* А. Қаҳҳор, Асрор бобо.

2 *кт. кўчма* Ўз Ватани ёки халқига манфаат келтирадиган, унга астойдил хизмат қиладиган киши. *Ватаннинг содиқ фарзандлари.*

ФАРЗАНДЛИ Фарзанди бор, фарзанд кўрган; болали. *Фарзандли аёл.*

ФАРЗАНДЛИК фарзанд *с. мавҳ. от. Фарзандлик бурчи. Фарзандлик саломи.* **Фарзандлик қилмоқ** кимсага ўғил ёки қизлик бурчини адо этмоқ. **Фарзандликка бермоқ** ўз боласини (ўғил ёки қизини) бировга бутунлай фарзанд қилиб бермоқ; бировнинг тарбиясига топширмоқ. [*Шоқосим*] *хўжайинлар тоифасида инсоф йўқлигидан,.. бировга фарзандликка берган ўғлини кўриб келишга ҳам вақт тополмаганидан, умуман, ярали кўнгилнинг додидан бир-бир баҳс очди.* Ойбек, Қутлуғ қон. **Фарзандликка олмоқ** бировнинг боласини ўзига фарзанд (ўғил ёки қиз) қилиб олмоқ, бутунлай ўз тарбиясига қабул қилмоқ.

ФАРЗАНДСИЗ Фарзанди йўқ; боласиз. *Иккови ҳам катта бўлди. Бойсари — бой, Бойбўри шоҳ эди. Иккови ҳам фарзандсиз бўлди.* «Алпомиш».

ФАРЗИН [*ф-т*] Шаҳмат ўйинида энг кучли дона, сипоҳ. *Фарзинни юрмоқ.*

ФАРЗОНА [*а+ф-т*] *поэт.* Кўп нарсадан хабардор; оқил, доношманд, дono. *Жам бўлиб бахту саодатли очиқ пешоналар, Ҳар бири меҳнатга моҳир, олиму фарзоналар.* Ҳабибий.

ФАРИШТА [*а*] 1 Диний тасаввурга кўра, худо топшириқларини ижро этувчи, жаннат ва дўзахни бошқарувчи, қанотли, ғайритабиий махлуқ; малак. *Баъзи ривоятларга қараганда.. фаришталар жаннатдаги кавсар суви дан.. кумғонларимизга қуйиб кетар эмиш!* М. Муҳаммаджонов, Турмуш уринишлари.

2 *кўчма* Яхши хулқ-атворга эга бўлган ва гўзал (кўпинча аёллар ҳақида). *Унинг сеҳрловчи қора кўзларини Валихонгина кўролганди, холос. Аммо бу сеҳройи фаришта юзини беркитиб олгунча, ўзини йўқотиб қўйёзганди.* Ш. Тошматов, Эрк қуши. *Сизни жонимдан ортиқ севаман, севгилим, фаришта м.* З. Фатхуллин, Сўнмас юлдуз. **Фариштаи йўқ** кўрки, ўзига жалб қиладиган фазилати йўқ; хосиятсиз. *Фариштаси йўқ уй.* ▪ *Қўёвнинг юзида фариштаси йўқ, Ҳожархон, фариштаси йўқ. Кўнгилга хуш келмаган никоҳ худога хуш келмайди!* А. Қаҳҳор, Тобутдан товуш.

ФАРИШТАСИЗ Қишини ўзига тортмайдиган; кўрксиз, ёқимсиз; фариштаси йўқ. *Фариштасиз одам. Фариштасиз ҳовли.*

ФАРМАКОЛОГ [*р*] Фармакология мутахассиси.

ФАРМАКОЛОГИК [*р* фармакологический] Фармакологияга оид.

ФАРМАКОЛОГИЯ [*р<грек*] Дори моддаларнинг организмга таъсирини ўрганадиган фан.

ФАРМАЦЕВТ [*р*] Фармацевтика маълумотига эга бўлган дорихона ходими; фармацевтика мутахассиси.

ФАРМАЦЕВТИКА [*р* < *грек*] Дори-дармонлар топиш, ҳосил қилиш, тайёрлаш, сақлаш ва беморларга бериш ҳақидаги фан.

ФАРМОЙИШ [*ф-т*] *кт.* Бирор ишнинг бажарилиши ҳақида бериладиган буйруқ, топшириқ, кўрсатма. *Фармойиши бермоқ. Фармойиши олмоқ.* ▪ *Ўзига хос салобат билан Фармойишлар беради дарға.* Э. Раҳим.

ФАРМОН [*ф-т*] **1** Бирор ишнинг бажарилиши ҳақида бериладиган буйруқ, топшириқ; амр. *Фармон бермоқ.* ▪ — *Кўркма, кўркма! — деди Саид Жалолхон дадилланиб,— сенга ҳам арз, ҳар фармон қилгани келдим.* А. Қаҳҳор, Башорат.

2 Ҳокимият олий органи ёки давлат бошлиғининг қонун кучига эга бўлган буйруғи, фармойиши. *СССР Олий Совети Президиумининг Фармони. Фармон чиқармоқ.*

ФАРМОНАЧИ *тар.* Фармонни маълум қилувчи.— *Фармоначи от чопиб, қайнатамиз Исломхўжа ҳазрат ҳовлисига келиб, марҳумнинг бола-чақаларини огоҳ этди,— дейди хон.* Мирмуҳсин, Чўри.

ФАРМОНБАРДОР [*ф-т*] **1** Буюрилган ишни беками-кўст бажарадиган, бировга сўзсиз қулоқ соладиган; итоаткор. *Асрлардан бери хотин-қизлар эрлар қўлида фармонбардор ва қул бўлиб келдилар.* «Қ. Ўзбекистон», 1922, № 97.

2 Ҳамиша хизматга тайёр, илтифотли; меҳрибон. *Аммо оғаси буюрган ишни... адо қилувчи бир фармонбардор йигит.* А. Қодирий, Обид кетмон. | *салб.* Хушомадгўй, лаганбардор. *Директор ва унинг фармонбардорлари буларнинг бирини «ёш», бирини «нўноқ».. деб ишдан бўшатдилар.* «Қ. Ўзбекистон», 1959, № 213.

ФАРМОННОМА [*ф-т*] *кам қўлл.* Ёзма равишда берилган фармон, ёзма буйруқ. *«Фармоновдан таклифнома чиқмайди, фармоннома чиқади,..» — деб кунглидан ўтказди уста.* Мирмуҳсин, Созанда.

ФАРМОНОМУЗ [*ф-т*] Буйруқ оҳангида, фармонга ўхшаш. *Элликбоши яна ўшқириб, фармономуз гаплар айта бошлади.* Мирмуҳсин, Чўри.

ФАРОВОН [*ф-т*] **1** Ҳар жиҳатдан тўла-тўкис таъминланган, ҳамма нарсаси мўл-кўл; тўқ, бардам. *Фаровон ҳаёт.* ▪ *Ташаккур, қаҳрамон советлар халқи, Сен билан яшнади фаровон диёр.* А. Ғўлат. *Яхши ишласак, ўз турмушимиз фаровон, юрт обод бўлади.* Ойбек, О. в. шабадалар.

2 Кўп миқдорда бўладиган; мўл-кўл, сероб. *У томонларнинг [қишлоқнинг] биринчи ва фаровон меваси узум эди.* Айний, Эсдаликлар.

ФАРОВОНЛИК *фаровон с. белги оти. Баркашларда тўлиб-тошиб тортилиб нонлар, Фаровонлик, серобчилик.. ҳар уйда байрам.* Ҳабибий. *Сув оқиб ўтган йўлларда саховат, эзгулик, барака, фаровонлик гуркирайди.* Э. Охунова, Уйғоқ дарё. *Ҳамма фаровонлик пахтадан, ука.* Ойбек, О. в. шабадалар.

ФАРОМУШ [*ф-т*] *эск. кт.*: **фаромуш бўлмоқ** хаёлдан кўтарилмоқ, эсдан чиқмоқ, унутилмоқ. *Отанг бизга насиҳатлар деб эди, Ҳай аттанг, ақлимдан бўпти фаромуш.* «Хушкелди». **Фаромуш қилмоқ** унутмоқ, эсдан чиқармоқ. *Авф этасизлар, авф этасизлар!.. Мана бу китобни фаромуш қилиб қолдириб кетибман.* М. Бобоев, Гўзаллик истаб.

ФАРОМУШХОТИР [*ф-т*+*а*] *эск. кт.* Бирор нарсани тез унутиб юборадиган; паришонхотир. *Фаромушхотир одам. Фаромушхотир бўлмоқ.*

ФАРОСАТ [*а*] Қишидаги тез ва тўғри фаҳмлай олиш қобилияти; фаҳм; заковат; дид. *Шунақа пайтларда ота-боболаримиз ҳам, ўзимиз ҳам ақл билан, фаросат билан иш битириб келганмиз.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. *Баракалла боболар фаросатига: Разм солиб топганлар шаҳар нуқтасин!* Шайхзода.

ФАРОСАТЛИ Фаҳм-фаросатга эга бўлган; заковатли, дидли. *Фаросатли одам.* ▪ — *Ҳайдар зеҳни ўткир, фаросатли йигит, уни куёв қилсам, ўзимга дастёри беминнат орттирган бўламан,— деб ўйлади Абдужабборхўжа.* М. Осим, Тилсиз гувоҳ.

ФАРОСАТСИЗ Фаҳм-фаросатга эга бўлмаган, дидсиз. *Фаросатсиз бола. Фаросатсиз — фалокатга йўлиқар.* Мақол.

ФАРОҒ [*а*] *кам қўлл. кт. айн.* **фароғат.** *Ошифта Ҳабибийни ўз ҳолига қўймайдир, На бир дам олур ором, на лаҳза фароғ истар.* Ҳабибий.

ФАРОҒАТ [*а*] **1** Киши ором оладиган ҳол, шароит, осойишталик, тинчлик; роҳат. *Фароғатда яшамоқ. Фароғат қилмоқ.* ▪ *Бу чинорнинг ости қандай, кўрай деб, Яхши бўлса, бир фароғат қилай деб,.. Чинорнинг остига яқинлаб етди.* «Ёдгор».

2 Фароғат (*хотин-қизлар исми*).

ФАРОҒАТЛИ Роҳат-фароғатга эга бўлган, хузур-ҳаловатли. *Фароғатли турмуш.* ▪ *Фароғатли дамлар қошимда; Руҳим кезар мисоли сайёҳ. Мен йигирма олти ёшимда, Ҳаёт шунча гўзалдир, вох-вох!* М. Али.

ФАРОҒАТСИЗ Фароғати йўқ, хузур-ҳаловатсиз. *Фароғатсиз кунлар.*

ФАРРОШ [*а*] **1** Кўча-кўй, ҳовли ва боғларга сув сепиб, супуриб-сидириб юрувчи хизматкор; қоровул. *Чорраҳада узун супургисини тутган фаррош кўринди.* Ш. Холмирзаев, Тутқинлар.

2 Идора ёки муассасаларда хоналарни супуриб-сидирувчи ходим. *Эртароқ келганида, албатта, касалхонада ишлайдиган фаррошни чақириб, печкага ўт ёқтирар эди.* С. Анорбоев, Оқсой.

ФАРСАНГ [*ф-т*<*а*] *эск. кт.* Тахминан 7—8 километрга тенг узунлик, масофа ўлчови. *Ҳусайн Бойқаро лашкари Мирзо Ёдгорнинг йигитларини бир неча фарсанг масофагача қувиб, асирлар билан қайтдилар.* Ойбек, Навоий.

ФАРСАХ [*а*] *айн.* **фарсанг.**

ФАРТУҚ [*р*<*нем*] **1** Одатда кийимни ифлос қилмаслик учун либос устидан кийиладиган ёки белга боғлаб олинадиган иш кийими; этак, пешанд. *Клеёнка фартук.* ▪ *Эшикдан олдига фартук тутган Гуар чиқди.* С. Зуннунова, Гулхан. *Бошида моғор эски дўппи, олдида шакар қопдан тикилган фартук.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.| Ўқувчи қизларнинг мактаб формаси устидан кийиладиган оқ ёки қора енгил кийими. *Ҳаво ранг штапель кўйлак устидан оқ фартук кийган бир жажжи қиз олтинчи «В» синфининг қўштавақа... эшиги олдида бир оз аланглаб турди.* М. Исмоилий, Бизнинг роман.

2 *с. т. айн.* **этак** 2.

ФАРФОР [*р*<*ф-т*] Оқ лойнинг энг аъло навидан тайёрланадиган сунъий минерал масса; чинни. *Фарфордан ясалган ваза.* || *Фарфор идишлар.*

ФАРШ [*а*]: **фарш қилмоқ** *эск. кт.* ҳовли, йўлка ва ш. к.га тош ёки ғишт ётқизмоқ. *Пишиқ ғишт билан фарш қилинган ҳовли.*

ФАРҚ 1 [*а*] Нарсалар орасидаги номувофиқлик, ўхшашсизлик; айирма, тафовут. *Сўздан сўзнинг фарқи бор, ўттиз икки нархи бор.* Мақол. ▪ *Бу шода [жувоз ишида] одам билан от орасида фарқ йўқ: иккиси ҳам гир-гир айланади, баравар ишлайди.* Ойбек, Қутлуғ қон. *Маргилонлик келин билан сенинг бизга ҳеч бир фарқларинг йўқ, икковларинг ҳам боламизнинг қўшоғи— боламизсиз.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. **Фарқ қилмоқ** 1) бирор предметни, унинг ўзига хос хусусиятларига кўра, бошқалардан ажрата билмоқ, тафовутини сеза олмоқ. *Айниқса.. Элмурод бу ҳолатни бошқалардан кўра кўпроқ фарқ қилди.* П. Турсун, Ўқитувчи; 2) ўзининг бирор хусусияти билан бошқалардан ажралиб турмоқ. *Улар бир-биридан фарқ қилмайди.* ▪ *Бир шаҳарнинг қаймоғи бошқа шаҳарнинг қаймоғидан фарқ қилади-а?* А. Қаҳҳор, Икки ёрти — бир бутун. **Фарқига бормоқ** *айн.* **фарқ қилмоқ** 2. *Чой навларининг фарқига бормоқ.* ▪ *У бу гапларни, гўё ҳеч нарсанинг фарқига бормайдиган одамдек, бепарво гапирарди.* Ҳ. Шамс, Душман.

ФАРҚ II [*а*] Сочнинг икки ёққа тараштдан бошда ҳосил бўладиган йўл, чизиқ. *Фарқ очмоқ. Фарқни қийшиқ очмоқ.* ▪ [*Сорахоннинг*] *учли пешанасининг ўртасидан фарқ очилиб, жингалак сочи қошларига тегай-тегай деб, қулоқлари орқасига ўтиб кетган.* А. Қаҳҳор, Сароб.

ФАРҚЛАМОҚ Бирор нарсани иккинчи бир нарсадан ажрата билмоқ, фарқига бормоқ.

ФАРҚЛАНМОҚ **1** фарқламоқ *фл.*,

мажҳ. н. Юлдузлар бир-бирларидан ўзаро фарқланадилар.

2 *айн.* **фарқ қилмоқ** 2 (*қ.* **фарқ** I).

ФАРҚЛИ Бирор хусусияти билан ажралиб турадиган, фарқланадиган, тафовут қиладиган, фарқи бор. *Гарчи бу икки эгачи-сингил бир қорин-дан талашиб тушган бўлсалар ҳам, бир-бирларидан фарқли эдилар.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. [*Зағчакўз*] *.. қамишкапаликларни... таҳқир қилар ва уларнинг шаҳарликларникидан анчайин фарқли бўлган шева ва тилларини масхаралар эди.* П. Турсун, Ўқитувчи.

ФАРҚСИЗ Фарқи йўқ, тафовутсиз. *Фарқсиз уйлар.* || Бу менинг учун фарқсиз. ▪ *Улар худди эгизаклардек, чеҳралари бир-бирларига ғоят ўхшар, гавдалари қарийб фарқсиз, кўринишда ювош одамлар эди.* Ойбек, Қуёш қораймас.

ФАРҒОНАЧА 1 Фарғонага хос, Фарғонада бўладиган. *Фарғонача ашула. Фарғонача тўн.*

2 Ўзбек халқ куйларидан бирининг номи.

ФАС Баъзи шарқ мамлакатларида кийиладиган бош кийим; ҳожи дўппи. *Абдулвоҳид кичкина, чўзинчоқ бошидаги тоза, кўркам саллани қозиқ-қа илди-да, эски айниган фасни — «ҳожи дўппи»ни кийди.* Ойбек, Нур қидириб.

ФАСАД [*р<фр*] Уй, бинонинг олд томони. *Халойиқ гуриллаб фасаддаги сингари чироглар билан ёритилган фойега ва ундан уч эшик орқали залга кирди.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор.

ФАСЛ [*а*] 1 Бир йилни ташкил этадиган тўрт мавсумнинг бири (қиш, баҳор, ёз, куз). *Тошкентда уч фасл ёз, Баҳор шошган ички ёз. Ёз — катта ва асл ёз. Куз — кечиккан кечки ёз.* Шайхзода, Тошкентнома. *Ҳар фаслнинг ўз хислати бор, Ҳар фаслнинг ўз фазилати: Қумуш қишдан, зумрад баҳордан Қолишмайди кузнинг зийнати.* Уйғун.

2 *эск.* Асарнинг бирор боби, қисми. *Китоб тўрт фаслдан иборат.* ▪ *Бу боришдан [Отабек] бирор иш чиқара олдими, йўқми, бу тўғрида биз келаси фасларнинг бирида ўрганармиз.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. *Ҳар ўлтирганда наҳот бир ҳикоя ёки бирон романнинг бир фаслини битиролмасам.* А. Қаҳҳор, Сароб.

◆ **Бир фасл** бирпас, бир оз. *Бир фасл жим бўлган меҳмонхона ичида яна тапир-тупур, тўполон бошланди.* Айний, Қуллар.

ФАСОД [*а*] 1 Тирик организмнинг яллиғланиши, чириши туфайли вужудга келадиган қўланса ҳидли сариш-кўкиш қуюқроқ суюқлик; йиринг. *Фасод боғлаган яра. Яранинг фасодини чиқармоқ.* ▪ *Фасодни сиқиб чиқараман деб ярани газак олдириб қўйдим.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. **Фасод олмоқ** 1) фасод боғламоқ, йирингламоқ. *Яра фасод олди;* 2) *кўчма* оғирлашмоқ, мураккаблашмоқ. *Иш фасод олди.*

2 *кўчма* Фитналик билан қилинган иғво, фитна. *Бу нусханинг қилмиш иши доим фасод; Кеча-кундуз ўйлагани иғво, ҳасад.* А. Пўлат. *Ўзинг бир вақт фитна, фасоддан нолиган эдинг.* А. Қаҳҳор, Сароб.

ФАСОДЛАМОҚ 1 Газак олиб фасод ҳосил қилмоқ, фасод боғламоқ, йирингламоқ (яра ҳақида).

2 *кўчма* Оғирлашмоқ, мураккаблашмоқ (иш, жиноят ҳақида).

ФАСОДЛАНМОҚ фасодламоқ *фл. мажҳ. н. Яра фасодланди.* ▪ *Бу жажароҳат шу кунгача ичдангина фасодланиб юрган бўлса, бу кун Сафар бўзчи каби бир «бемаъни» бу ярани раҳмсиз суратда ёриб юборди.* А. Қодирий, Меҳробдан чаён.

ФАСОН [*р<фр*] 1 Қийим, пойабзал ва ш. к.нинг бичими, ташқи кўриниши, шакли, модели. *Янги фасонда тикилган туфли.*

2 *с. т.* Янги, чиройли бичим ёки моделда тикилган, илгари кўрилмаган, янги нусхадаги. *Фасон кўйлак. Фасон туфли.*

3 *с. т.* Пўрим, башанг бўлиб юрадиган; олифта. *Фасон йигит. Фасон бўлмоқ.* ▪ *Бу Назо фасон бизга тинчлик берадими, йўқми?* С. Аҳмад, Қадрдон далалар.

ФАСОҲАТ [*а*] 1 *кт.* Чиройли ва ёқимли сўзлаш қобилияти, нутқнинг аниқ ва равонлиги. *Фасоҳат билан сўзламоқ.* ▪ *Унинг [Зокиржоннинг] нозик ҳаракатлари, шоирона муомалалари, заковати, малоҳати, жозибали фасоҳати мени ўзига мафтун қилди,— деди Муқимий.* С. Абдулла, Мавлоно Муқимий.

2 Фасоҳат *(хотин-қизлар исми).*

ФАТАЛИЗМ [*р<лат*] Тақдирга, пешанада ёзилганига ишонишдан иборат диний-идеалистик дунёқараш.

ФАТАЛИСТ [*р*] Фатализмга берилган, тақдирга ишонувчи одам.

ФАТАЛИСТИК [*р* фаталистический] Фатализмга оид; фатализмга асосланган. *Фаталистик қарашлар.*

ФАТВО [*а*] Шариат ва дин қонун-қоидалари асосида руҳонийлар томонидан бирор юридик масала юзасидан чиқариладиган хулоса, қарор ёки бирор ишнинг шариат нуқтаи-назаридан амалга ошириш мумкинлиги ҳақидаги кўрсатма, буйруқ. *Сиз мунофиқ муллаларнинг фатвонгиз билан неча-неча минглаб мазлумларнинг бошлари кесилди.* Айний, Дохунда. *Орадан уч кун ўтиб, намозжумадан кейин Абдуваққос эшон ваъз айтипти, газотга фатво берипти.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор.

ФАТИЛА [*а*] Ҳалқа-ҳалқа бўлиб турган, жингалак (соч ҳақида). *Қизчанинг сочлари фатила-фатила бўлиб турарди.*

ФАТТОН [*а*] *эск. кт.* Кишини ўзига мафтун қиладиган, шаҳло (кўпинча севикли ёр кўзи ҳақида). *Ёниб турган, қорачиғи кенг, фаттон кўзлар унинг [Қодирнинг] дамини қайтарди.* Шуҳрат, Олтин занглламас.

ФАТҲ [*а*] *кт.* Ўзига бўйсундириш, забт этиш, эгаллаш; босиб олиш. *Фатҳ қилмоқ (этмоқ).* ▪ *Анварбек Туркистонни фатҳ қилдими? Қилса бир мартаба, йўқса икки мартаба... кўтаринг.* А. Қаҳҳор, Сароб. *Бугун осмонга етди бошимиз — Кемамиз фатҳ этгач фазонинг уйин.* Шайхзода.

ФАТҲ-НУСРАТ [*а*], **фатҳу нусрат** Ғалаба, тантанали зафар. *Бўлиб даҳшатли жанглар, ўтди сонсиз даври давронлар, Бунингдек фатҳу нусрат кўрмаган бу гумбази атлас.* Ҳабибий.

ФАУНА [*р<лат*] Бирор территория, мамлакат ёки геологик даврга мансуб бўлган барча ҳайвонлар мажмуи, ҳайвонот дунёси. *Ўзбекистон фаунаси. Африка фаунаси. Мезозой эрасининг фаунаси.*

ФАХР [*а*] 1 Мамнунлик ҳисси, мамнуният; ғурур, ғурурланиш. *Жўрахон кетишга шошилди. Хотинлар унга ҳам хавотир, ҳам фахр билан қараб, кузатиб қолдилар.* А. Мухтор, Опа-сингиллар.

2 Мақтанишга, ғурурланишга арзийдиган нарса ёки кимса, энг яхши намуна, намоянда; ифтихор. *Пахта — ўзбек халқининг фахри.* ▪ *У [Юсуфжон қизиқ] ўзбек совет санъатининг фахри бўлиб қолган кўпгина талантли артистларни тарбиялаб ўстирди.* Т. Обидов, Юсуфжон қизиқ. *Бу шеър даҳосига минг йил умр бер! Бу элнинг фахридир, шоир Алишер.* Уйғун ва И. Султон, Навоий. **Фахр қилмоқ** (*ёки этмоқ*) *айн.* **фахрланмоқ.**

ФАХРИЙ [*а*] 1 Қатта ҳурматга сазовор бўлган; энг ҳурматли. *Фахрий аъзолар.*

2 Алоҳида хизматлари учун ҳурмат юзасидан бериладиган, тақдирланадиган. *Фахрий ёрлиқ. Фахрий унвон.* ▪ *Ўғлим билан катта майдонда Эгалладим букун фахрий жой, Юрагимни очиб айтаман: Салом турмуш, салом гўзал Май!* Ҳ. Пўлат. || Ҳурмат юзасидан сайланадиган. *Фахрий президиум. Фанлар академиясининг фахрий аъзоси.* **Фахрий қоровул** 1) бирор давлат арбоби ёки расмий кишилар ҳурмати учун қўйиладиган ҳарбий бўлинма; 2) марҳум ҳурмати учун тобут қопида турадиган кишилар.

3 Ҳурмат, шон-шараф бахш этадиган; мақтанишга, ғурурланишга арзийдиган. *Қисқа қилиб айтганимизда, ўзбек санъати ва адабиёти катта, лекин фахрий синовдан ўтди.* Т. Обидов, Юсуфжон қизиқ.

ФАХРЛАНМОҚ Бирор кимса, нарса ёки эришилган ютуқ туфайли мамнун бўлмоқ; ғурурланмоқ; мақтанмоқ. *Совет халқи ўз Ватани билан фахрланади.* ▪ *Биз хотин-қизлар орасидан ишлаб чиқариш новаторлари кўплаб етишиб чиқаётганлиги билан ҳақли равишда фахрланамиз.* «Қ. Ўзбекис-

тон», 1962, 18 декабрь. *Отам ўзи билган бу майда-чуйда нарсадан фахрланмасди.* Айний, Эсдаликлар.

ФАХРЛИ Ҳурмат, шон-шараф бахш этадиган, фахрланса арзийдиган; шарафли. *Жасоратли тарговчиларнинг ишлари нақадар мураккаб ва фахрлидир.* «С. Ўзбекистон», 1967, 26 февраль.

ФАШИЗМ [*р<итал*] Энг агрессив доиралар манфаатини ифодаловчи ўта реакцион сиёсий оқим; шунингдек антикоммунизм, шовинизм, ирқчилик кучларига таянувчи, ҳар қандай демократик эркинликни йўқ қилиш, босқинчилик урушларни тайёрлаш ва бошлаб юбориш сиёсатини амалга оширувчи империалистик буржуа диктатурасининг очиқ формаси.

ФАШИСТ [*р*] Фашизм тарафдори; фашистлар ташкилотининг аъзоси.

ФАШИСТЛАШМОҚ Фашизм тартиби ўрнатилмоқ.

ФАШИСТЛАШТИРМОҚ **фашистлашмоқ** *фл. орт. н.*

ФАШИСТЧА Фашистларга хос.

ФАЭТОН [*р<грек*] *айн.* **файтон.**

ФАҚАТ [*а*] **1** *рвш* Биргина, ягона, ёлгиз. *Фақат социализм халқларга озодлик келтиради.* ▫ *Меҳри касалхонада узоқ ётиб қолди. Ундан фақат Нисо буви хабар олиб турар эди.* А. Қаҳҳор, Бошсиз одам.

2 *зидл. боғл.* Чеклаш маъносини ифодалайди. *Ҳамма нарса тушунарли, фақат битта саволим бор.* ▫ *Фақат бир илтимос: кўркам чаманда, Очиб гул ғунчалар, қилганда ханда, Жувонмарг ғунчани ҳам эсла, ёд эт.* Уйғун ва Й. Султон, Навоий.

ФАҚИР[*а*] **1** Моддий жиҳатдан ночор, камбағал, қашшоқ. ‖ *Фақир одам.* ▫ *Бировнинг мол-дунёси ошиб-тошиб ётса-ю, фақирга кўз олайтирса, ҳақиқат борми, ахир, эй фалак!* Ж. Шарипов, Хоразм. *Тақво эмиш қилмишлари. Яъни шулдир ишлари: Фақир молин чайнарга Ўткир бўлган тишлари.* Ҳамза. Бола фақир ачинарли, қийин аҳволга тушган ёш бола ҳақида.— *Бола фақирга қийин бўлди,— деди Жонузоқ оқсоқол.— Иссиқ-совуғига қарайдигани йўқ. Ёлғиз.* С. Анорбоев, Оқсой.

2 *эск.* Сўзловчи камтарлик ифодаси сифатида 1-шахс ўрнида ёки «мен», «биз» олмошлари билан бирликда ишлатади. «*Биз фақирнинг хужрасига ҳам албатта боринг*»,— *деб, мени қайта-қайта Кўқонга таклиф қилиб, Ўқчи томонга жўнаб кетдилар.* Туйғун, Шоир ҳақида ҳақиқатлар. *Бародари азиз, меним бу сўзларимдан хафа бўла кўрмангиз, зероки фақирингиз бу сўзларни бир ўйсини келиш важидан ёзиб ўтдимиз.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

ФАҚИРЛАШМОҚ Камбағаллашмоқ, қашшоқлаша бормоқ.— *Алишер мамлакатнинг фақирлашганининг сабабларини кўрсатиб, ўзича исботлаб, бутун давлат тартиботини ислоҳ қилмоқни тавсия қилади,— деди Мажиддин.* Ойбек, Навоий.

ФАҚИРЛИК **фақир** *с. мавҳ. от. Фақирликни бошдан кечирмоқ.* ▫ *Содиқлар.. фақирликда яшаб, йил сайин менга оз-оз ерларидан сотиб, тирикчилик қилар эдилар.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

ФАҚИРОНА [*а+ф-т*] *рвш* Фақирга хос; фақирларча, камбағалларча. *Фақирона яшамоқ.* ‖ *Фақирона ҳаёт.*

ФАҚИР-ФУҚАРО [*а*] *с. т.* Фариб, ночор, камбағал кишилар, бева-бечоралар. *Уста Маҳмуднинг теварак-атрофга донғи кетди, уни фақир-фуқаронинг дўсти.. сифатида таний бошладилар.* М. Осим, Маҳмуд Торобий.

ФАҲМ [*а*] Инсоннинг тушуниш, англаш, фаҳмлаш қобилияти; идрок, фаросат; ақл. *Аждоду боболарнинг фаҳмига балли: Илк деворни урганлар, кулба қурганлар.* Шайхзода.— *Фаҳмимча, Ленин деганинг шу йигит бўлса керак,— деб сўзини тамом қилди отам.* Ҳ. Турсунқулов, Ҳаётим қиссаси. **Фаҳм қилмоқ** 1) фикр юритмоқ, ўйламоқ, тушунмоқ.— *Албатта, хўжайинники ноҳақ. Боласи билан ўралиб қолди, энди ишлай олмайди, деб ўйласа керак у. Мен шундай фаҳм қилдим,— куюниб сўзлади Йўлчи.* Ойбек, Қутлуғ қон; 2) *айн.* **фаҳмламоқ. Фаҳмига етмоқ** (*ёки* **бормоқ**) идрок этмоқ, англамоқ, тушунмоқ. *Мен бу бошқа йўлнинг дарров фаҳмига етиб олдим.* Ғ. Ғулом, Шум бола.

ФАҲМЛАМОҚ **1** Ғам, воқеа, ҳодиса ва ш. к.нинг маъносига тушуниб етмоқ, маъносини тушунмоқ, англамоқ; сезмоқ, уқмоқ. *Лекин эшикдан кирган киши бу ерда соҳибжамол жонон туришини дарров фаҳмлайди.* Шуҳрат, Шипелли йиллар. *Элмурод ҳам кайфиятнинг ўзгариб қолишига қараб, орада нимадир борлигини фаҳмлади.* П. Турсун, Ўқитувчи.

2 . . . деб билмоқ, ўйламоқ. *Мен сени дўст фаҳмлаб юрардим.* ▫ [*Раҳим:*] *Тўрахоновнинг енгилмас лашкари бизни қочди, деб фаҳмлаб қувлади.* Н. Сафаров, Шарқ тонги.

ФАҲМЛАНМОҚ **фаҳмламоқ** *фл. мажҳ. н.*

ФАҲМЛАШМОҚ **фаҳмламоқ** *фл. бирг. н.*

ФАҲМЛИ Фаҳми бор; идрокли, фаросатли. *Фаҳмли бола. Фаҳмли жонивор.*

ФАҲМСИЗ Фаҳми йўқ; бефаҳм, фаросатсиз. *Фаҳмсиз бола.*

ФАҲМ-ФАРОСАТ [*а*] Фаҳм ва фаросат, ақл, идрок. *Ақл, фаҳм-фаросат билан кўнгилни йўлга солиб туриш керак.* Л. Қаҳҳор, Асрор бобо.

ФАҲШ [*а*] Зино ишларига ҳаддан ташқари берилиш; бузуқлик, ахлоқсизлик. «*Урушбой*» *фаҳш ишларида ҳам ҳаммадан ўзишга тиришди.* Ойбек, Қутлуғ қон.

ФЕВРАЛЬ [*р<лат*] Янгича йил ҳисобида иккинчи ой. *Февралнинг ўрталарида ҳаво юмшаб, дала-тошни, тўқайларни босиб ётган қалин қор ёпиғи тешила бошлади.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор. **Февраль революцияси** Россияда 1917 йил февраль ойида бўлиб ўтган иккинчи буржуа-демократик революция. *Февраль революцияси галаба қозонгандан кейин большевиклар очиқ шароитда ишлай бошладилар* А. Раҳмат, Ҳаёт лавҳалари.

ФЕДЕРАЛИЗАЦИЯ [*р*] *сиёс.* Бирор мамлакатда федератив тузумни вужудга келтириш, ўрнатиш.

ФЕДЕРАЛИЗМ [*р<фр*] *сиёс.* **1** Федерация системасига асосланган давлат тузуми.

2 Шундай давлат тузуми ўрнатишга интилувчи сиёсий ҳаракат.

ФЕДЕРАЛИСТ [*р*] Федерализм тарафдори.

ФЕДЕРАТИВ [*р* федеративный] *сиёс.* Федерация асосида тузилган. *Россия Совет Федератив Социалистик Республикаси.*

ФЕДЕРАЦИЯ [*р<лат*] **1** *сиёс.* Алоҳида мустақил давлатларнинг бирлашувлари асосида тузилган яхлит давлат, мустақил давлатлар бирлашмаси.

2 Айрим жамиятлар ёки ташкилотлар уюшмаси; иттифоқ. *Жаҳон демократик ёшлар федерацияси. Хотин-қизларнинг халқаро демократик федерацияси.*

ФЕЛЬДМАРШАЛ [*р<нем*] Чор Россияси армиясида ва баъзи чет эл армияларида: олий генераллик унвони ва шу унвонга эга бўлган киши.

ФЕЛЬДШЕР [*р<нем*] Ўрта маълумотли медицина ходими, врач ёрдамчиси. *Участка агитпунктида курс машғулоти бўлаётганда фельдшер хотин мени имлаб чақирди.* С. Аҳмад, Қадрдон далалар.

ФЕЛЬЕТОН [*р<фр*] Кундалик турмушда рўй берадиган салбий ҳодисаларни ўткир тил билан танқид қилиб ёзилган актуал темадаги газета ёки журнал мақоласи.

ФЕЛЬЕТОНЧИ Фельетонлар ёзувчи.

ФЕНОЛОГ [*р*] Фенология мутахассиси.

ФЕНОЛОГИЯ [*р<грек*] Биологиянинг ўсимликлар ва ҳайвонларнинг фасл ўзгаришларига боғлиқ ўзгаришини ўрганадиган бўлими.

ФЕОДАЛ I [*р<лат*] Феодализм даврида: крепостной деҳқонларни эксплуатация қилувчи катта ер эгаси; помешчик. *Ўтмиш жамиятлар .. қулдор ва қулларга, феодалга ва крепостнойларга.. бўлинган.* «Қ. Ўзбекистон», 1959, № 30.

ФЕОДАЛ II [*р* феодальный] Феодализмга, феодалларга хос. *Феодал муносабатлар.* | Феодализм принципларига асосланган. *Феодал тузум.*

ФЕОДАЛИЗМ [*р*] Феодалларнинг ер-мулкка, ишлаб чиқариш воситаларига ва крепостной деҳқонларга бўлган хусусий мулкчилигига асосланган, уларга ўз территориясида тўла ҳукм-

ронлик қилиш ҳуқуқини берадиган капитализмдан олдинги ижтимоий формация.

ФЕОДАЛЛАРЧА *рвш* Феодалга хос, феодаллардай. ‖ *Феодалларча муносабат.*

ФЕ́РМА [*р<фр*] 1 Колхоз ва совхозларда қишлоқ хўжалигининг бирор тармоғи билан шуғулланувчи, алоҳида ихтисослаштирилган хўжалик. *Паррандачилик фермаси. Чорвачилик фермаси.* ▫ *Ҳар куни тонг қоронғисида қорининг хотини Тўпанисо билан сигир соққани фермага борар эди.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор. *Моллар билан ёз яйловда бўламиз, Қиш совуқда ферма билан келамиз.* Фозил шоир.

2 Капиталистик мамлакатларда: ўз ерида ёки ижарага олинган ердаги хусусий хўжалик.

ФЕРМЕ́НТ [*р<лат*] *биол., хим.* Тирик организмнинг ўсиши процессида пайдо бўладиган ва организмда бўлиб турган химиявий реакцияларни тезлатишга ёрдам берадиган органик модда. *Асалнинг шифобахш модда бўлишининг бирдан-бир сабаби, таркибида ферментларнинг кўплигидир.* Л. Икромов, Минг дардга даво.

ФЕРМЕНТАТИ́В [*р* ферментативный] Ферментга оид; фермент хоссаларига эга. *Ферментатив модда. Ферментатив процесслар. Ферментатив активлик.*

ФЕРМЕНТА́ЦИЯ [*р*] *биол., хим.* Ферментлар таъсирида органик моддаларнинг ачиши. *Тамаки ферментацияси. Чой барглари ферментацияси.*

ФЕ́РМЕР [*р<инг*] Капиталистик мамлакатларда: фермани ижарага олувчи киши ёки ферма эгаси.

ФЕСТИВА́ЛЬ [*р<фр*] Санъатнинг бирор соҳаси ёки ҳамма соҳалари бўйича вақти-вақти билан ўтказиладиган оммавий кўрик ва шу муносабат билан бўладиган байрам, тантана, сайил. *Музика фестивали. Ўзбек кинофильмлари фестивали.*

ФЕТИ́Ш [*р<фр*] 1 Ибтидоий қабилалар худо деб билиб топинган нарса.

2 *кўчма* Кўр-кўрона ишониб, қаттиқ ёпишиб олинган нарса, гоя ва ш. к. *Миллий масалани ўзига бир фетиш қилиш шунчалар синфига сира келишмайди.* В. И. Ленин, Миллатларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқи тўғрисида.

ФЕТИШИ́ЗМ [*р*] 1 Ибтидоий қабилаларда фетишларга — нарсаларга топиниш, сажда қилиш.

2 *кўчма* Бирор нарсага кўр-кўрона эътиқод қилиш, ишониш, унга маҳкам ёпишиб олиш. *Пул фетишизми.*

ФЕЪЛ I [*а*] 1 Хулқни, киши характерини ташкил этувчи руҳий хусусиятлар мажмуи; бошқалар орасида ўзини тутиш, муомала қилиш йўсини: характер, хулқ, атвор. *Бу одамнинг феъли ёмон. Итининг феъли эгасига маълум.* Мақол. ▫ *Гулнор уй йиғиштирар экан: «Бойнинг феъли яхшиланипти, илгари зиқна эди», [деб кўнглидан ўтказди].* Ойбек, Қутлуғ қон. — *Бу халқнинг феъли менга маълум! — деди Тожибой.* П. Турсун, Ўқитувчи.

2 Инсоннинг маълум вақтдаги руҳий ҳолати, кайфияти, авзойи. *Шундай феъли бузилдики, худодан ҳам хафа бўлиб кетди.* М. Исмоилий, Фарғона т. ó. **Феъли кенг** бор нарсасини биров билан баҳам кўрадиган, бировдан аямайдиган, сахий. *Феъли кенг аёл.* ▫ *Сўз беришди ошналар: «Ўртада ҳамма нарса, Майли нимамиз бўлса, Ҳаммамиз ўйнаймиз тенг, Феълимизни тутиб кенг».* Қ. Муҳаммадий. **Феъли тез** ҳам **тез** 4. **Феъли тор** ҳаддан ташқари зиқна, хасис. *Қадим ўтган замонда, Қатта қўрғон томонда, Бир очкўз бой бор эди, Феъли жуда тор эди.* Уйғун.

ФЕЪЛ II [*а*] *грам.* Предметнинг иш-ҳаракатини ёки ҳолатини билдирадиган ҳамда шахс, замон ва сонда тусланадиган сўз туркуми. *Келаси замон феъли. Ўтган замон феъли. Ўтимли феъл. Ўтимсиз феъл.*

ФЕЪЛАН [*а*] *рвш, кам қўлл.* Характер, феъл жиҳатидан. *Унинг [Ҳусниддиннинг] кўз олдига марварид сирғасини шоввиратиб Қандолатхон келди. «Бу— феълан кучсизлик самараси»,— деди ўзига-ўзи.* Мирмуҳсин, Феълан кучсизлик.

ФЕЪЛ-АТВО́Р [*а*] Феъл ва атвор, характер. *Тагин ҳам шулар яхши одамлар. Бўлмаса сизнинг феъл-атворингизга чидамай, қишлоқдан бадарға қилишарди.* Ҳ. Аҳмар, Ким ҳақ? *Наталья нарсаларини йиғиштираётиб, онасининг феъли-атворини таърифлаб кетди.* А. Убайдуллаев, Қонли издан.

ФЕЪЛДО́Р [*а+ф-т*] *кам қўлл.* Феъл-атвори ёмон, дағал муомалали; асабий. *Ўз хотининг феълдор бўлса, бировни ғазаблаш ҳам ярашмас экан.* И. Раҳим, Хулоса.

ФЕЪЛЛИК *грам.* Феълга оид, феълга хос. *Сифатдошлар феъллик ва сифатлик хусусиятларига эга бўлади.* «Ўзбек тили дарслиги».

ФЕЪЛ-ХЎЙ *айн.* **феъл-атвор.** *Мулла Муҳсин Хатиб домланинг феъли-хўйида яхши тушунганликдан унинг ҳамма сўзларига ҳам батамом ишониб етолмайди.* А. Қодирий, Обид кетмон.

ФИБРА [*р<лат*] *тех.* Химиявий йўл билан ишланиб прессланган, ўраш, изоляциялаш материали сифатида ишлатиладиган терига ўхшаш жуда пишиқ картон қоғоз. *Сиртига фибра сирилган чамадон.*

ФИГУ́РА [*р<лат*] *с. т.* 1 Гавданинг тузилиши, бичими; қадди-қомат, жусса.

2 Бирор ишдаги асосий, етакчи сиймо. *Пахтачиликда механизатор марказий фигурадир. Таълим-тарбия ишида ўқитувчи бош фигура саналади.*

3 Шаҳмат ўйинида: дона, сипоҳ. *Зуҳра шаҳмат фигураларидан кўзларини узмасди.* Ибохон, Улуғ кун.

4 Геометрик шакл. *Геометрик фигура.*

ФИДЕЙЗМ [*р<лат*] *филос.* Буржуа философиясида: фан ўрнига динни кўтариб чиқувчи, фанни динга алмаштирувчи реакцион идеалистик назария. *Энгельс ошкора атеист бўлган Дюрингни .. фидеизмга йўл қолдиргани учун, таъқиб қилишга тамом ҳақли эди.* В. И. Ленин, Эмпириокритицизм ва диалектик материализмнинг билиш назарияси.

ФИДО [*а*] Бирор кимса, нарса ёки идея учун ўзни бағишлаш; қурбон. *Ёлғиз жони сенга фидо отангман, Омон-эсон келишингни тилайман.* Фозил шоир. «*Ватан учун жон фидо!*» — дея қасам ичганмиз. З. Диёр. *Булар ўз жонларини фидо қилиб, мингларча совет кишиларининг жонига аро киришди.* А. Қаҳҳор, Олтин юлдуз.

ФИДОЙИ [*ф-т<а*] 1 Бирор кимса, нарса ёки идеяга астойдил берилган, унинг учун жондан кечишга ҳам тайёр; содиқ. *Бизнинг кишилар мард, камтар, фидойи, Саботига айтсанг тасанно арзир.* М. Бобоев.

2 Кўнгилли, ўз ихтиёри билан келган солдат.

ФИДОКО́Р [*а+ф-т*] Бирор кимса, нарса ёки идея йўлида ўз жонини фидо қиладиган; чексиз садоқатли, фидойи. «*Демак, мен ҳеч қачон бундай бўлмаслигим, балки ўтмиш зулматида эзилганларнинг ёруғ келажаги учун фидокор бўлишим керак!*» — деб қўяди [Элмурод]. П. Турсун, Ўқитувчи. *Дўст халқларнинг қаторида сенинг номинг бор, Коммунизм иши учун сен ҳам фидокор.* Ғайратий.

ФИДОКО́РЛИК 1 **фидокор** *с. белги оти.*

2 Ўзидан кечиб, берилиб ишлаш, жонбозлик. *Пиёдалар, тўпчилар, сапёрлар, танкистлар, алоқачилар ва ҳоказо ҳамма, мижжа қоқмай, фавқулодда фидокорлик билан ишлади.* Ойбек, Қуёш қораймас.

ФИДОКО́РОНА [*а+ф-т*] *рвш* Жонини фидо қилиб, садоқат билан, берилиб. *Фидокорона ишламоқ.* ▫ *Биз ўқиб билим олиш билан бирга Коммунистлар партиясининг ҳар бир ишини фидокорона бажаришга доим тайёрмиз.* П. Турсун, Ўқитувчи.

ФИЗИ́К [*р* физический] Физикага доир, физика билан боғланган. *Жисмларнинг физик хоссалари. Физик ҳодисалар. Физик жараёнлар. Физик методлар билан даволаш.* **Физик химия** химиявий ҳодисаларни физик методлар ёрдамида ўрганувчи, физика ва химияни бирлаштирувчи фан.

ФИЗИ́КА [*р<грек*] Материянинг хусусияти, тузилиши ва унинг ҳаракат қонунлари ҳақидаги фан. *Назарий физика. Атом ядроси физикаси. Физика кабинети.*

ФИЗИКАВИ́Й [*р+а*] *айн.* **физик.** *Жисмларнинг физикавий хусусиятлари.*

ФИЗИО́ЛОГ [*р*] Физиология олими, мутахассиси.

ФИЗИОЛОГИ́К [*р* физиологический] Физиологияга оид. *Физиологик процесслар.*

ФИЗИОЛО́ГИЯ [*р<грек*] **1** Тирик организмда юз бериб турадиган жараёнлар ҳамда унинг ҳаётий функциялари ҳақидаги фан. *Умумий физиология. Қиёсий физиология. Ўсимликлар физиологияси.*

2 Организмнинг функциялари, хизмати ва уларни идора қилувчи қонуниятлар. *Марказий нерв системаси физиологияси.*

ФИЗИОТЕРАПЕ́ВТ [*р*] Физиотерапия мутахассиси, врачи.

ФИЗИОТЕРАПЕВТИ́К [*р* физиотерапевтический] Физиотерапияга оид. *Даволашнинг физиотерапевтик усули.*

ФИЗИОТЕРАПИ́Я [*р<грек*] Медицинанинг табиатдаги физик кучларнинг (сув, ёруғлик, электр энергияси ва ш. к.нинг) организмга таъсирини ўрганувчи ва уларни касалларни даволашда татбиқ этувчи бўлими. *Физиотерапия йўли билан даволаш.*

ФИЗКУЛЬТУ́РА [*р*] Организмни ҳар томонлама чиниқтириш ва такомиллаштиришга қаратилган жисмоний машқлар. *Физкультура ўқитувчиси. Физкультура билан шуғулланмоқ.*

ФИЗКУЛЬТУ́РАЧИ Систематик равишда ёки доимий касб сифатида физкультура билан шуғулланувчи киши; спортчи. *Физкультурачилар паради.*

ФИ́КР [*а*] **1** Бирор нарса, кимса ҳақида ўй, хаёл. [*Нури*] *тили билан Фазлиддинга ҳар хил ёқимли сўзлар сўзласа ҳам, фикри бошқа ёқларда кезди.* Ойбек, Қутлуғ қон. *Фикримни бўлма, деб ишора қилади* [*Марасул*]. А. Қаҳҳор, Оғриқ тишлар. *Вали ака фикрида бир нарсани салмоқлаб кўраётгандек, бир оз соқолини силаб турди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. **Фикрга толмоқ** (**ёки кетмоқ, чўммоқ, шўнғимоқ**) қаттиқ ўйланиб, хаёл суриб қолмоқ. *Ташқарига чиққандан кейин* [*Кумуш*] *айвоннинг тумшуғига ўтирди ва ўнг қўлининг кафтига юзини олиб фикрга толди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. *Афлотун танбурни чалиб, фикрга шўнғибди.* Ойбек, Қутлуғ қон. | Бирор нарсага нисбатан муносабатни, баҳони ифодаловчи ҳукм, гап, мулоҳаза. *Бу ҳақда қандай фикрдасиз? Бировнинг фикрини билмоқ. Яхшини кўриб, фикр қил, ёмонни кўриб, шукур қил!* Мақол. ▪ *Мен Зокир отанинг фикрига қўшилиш билан бирга, Раҳматилла домлани текшириш керак, деб таклиф қиламан.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор. — *Биз қандай чора кўра оламиз,— деди Эргаш,— сиз ўз фикрингизни айтинг!* Айний, Қуллар. *Ленин Мирзачўлни эсига олган, Бу чўлни гул қилиш фикрини қилган.* Фозил шоир. **Фикр юргизмоқ** (**ёки юритмоқ**) бирор хулосага келиш учун нарса ёки ҳодисаларни таққосламоқ; ўйламоқ, мулоҳаза қилмоқ; разм солмоқ. *Хотинимни ҳам камбағаллик йиқитди, бу ердаги оғир иш нобуд қилди. Бу томонларга андак фикр юргизиб, кейин гапиринг, Ёрмат ака.* Ойбек, Қутлуғ қон.

2 Бирор иш юзасидан қилинадиган таклиф; маслаҳат. *Бу иш юзасидан қандай фикр берасиз?* ▪ *Моҳира ойим эридан фикр сўраш ўрнига қизига арз қиладир.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. *Иншоолло, сиз ёлғиз фикр бериш эмас, балки қувона-қувона бу ишга ўзингиз бошчи бўларсиз.* Ойбек, Қутлуғ қон. **Фикр олишмоқ** бирор масала юзасидан ўз муносабатини, мулоҳазасини бир-бирига айтиб, маслаҳатлашмоқ. *Фикр олишув натижасида улар шундай қарорга келишди: Ҳакимбойвачча онасининг арвоҳига «хатм қуръон» қилади.* Ойбек, Қутлуғ қон.

3 Бирор нарсага эришиш, бирор ишни амалга ошириш ҳақидаги ният, мақсад. [*Эшонлар*] *шармсиздир юзлари, Ошга тўймас кўзлари, Тўйга бориб, тўн киймоқ Ҳамон фикру сўзлари.* Ҳамза. *Ечинаётиб, ётиш фикридан қайтди, аммо нима қилишини билмас эди.* А. Қаҳҳор, Сароб. [*Салимбойвачча*] *Гулнорнинг ахлоқсиз қиз эканини ўша вақтда фош этишга жазм қилган бўлса-да, бу фикридан дарров воз кечишга мажбур бўлган эди.* Ойбек, Қутлуғ қон. **Фикрига тушмоқ** бирор нарсага эришишга, бирор ишни амалга оширишга бел боғламоқ, жазм қилмоқ, киришмоқ, пайига тушмоқ. *Шундан кейин бир неча ёр-дўстлари, тўй чиқимини ўзаро устларига олишиб, уни уйлантириш фикрига тушдилар.* А. Қодирий, Меҳробдан чаён.

4 Нарса ва ҳодисаларни таққослаб ўрганиш, мулоҳаза юритиш натижаси; якун, хулоса, тўхтам, қарор. *Зокир ота минбардан тушиб кетмоқчи бўлган эди, Ўрмонжон сўз қотди: — Шундай фикрга келишингизга нима сабаб бўлди?* А. Қаҳҳор, Қўшчинор. *Демак, эркаклар ҳамма нарса тўғрисида ўйлаб, бир фикрга келишган.* Ойбек, Қутлуғ қон.

5 Тушунча, билим; онг, ақл. *Оламнинг тузилиши ҳақидаги фикримиз такомиллашмоқда.* ▪ *— Агар киши ақлий, фикрни китобдан олмаса, қаёқдан олади? — деди Элмурод.* П. Турсун, Ўқитувчи.

6 Ҳаётни, жамият ва табиатни тушуниш йўсини; дунёқараш, маслак. *Ишлар «янги фикр», «эски фикр»,— деган гапларни йиғиштириб, уламоларимиз билан қўлма-қўл ишлашлари, уламолар олдида адаб сақлашлари керак.* Ойбек, Қутлуғ қон. *Отамнинг, ҳам ўзимнинг қандай фикр ва маслак кишиси эканлигимизни айтиб ўтмоқчи бўламан.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

7 (**=ча** *аффикси билан*) *кирш с.* Айтилаётган фикрнинг бирор шахсга тегишли эканлигини билдиради. *Уларнинг фикрича, бу нарса куёвга ҳам, келинга ҳам бутун аҳолининг ҳурмат ва муҳаббатини изҳор қилиши керак эди.* А. Қаҳҳор, Тўйда аза. — *Биз бу дақиқада, сизнинг фикрингизча, гўё бир иғвогар, гўё бир исёнчи бўлиб танилиб турибмиз! — деди бек.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. *Менинг фикримча, одамларни алдаб-сулдаб ишга солишмоқчи.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

ФИҚРАН [*а*] *рвш, кт.* Фикр билан, хаёл билан, хаёлан. *Фикран суҳбатлашмоқ.* ▪ [*Йўлчи*] *кўкракдан оққан қонга беланиб ётса ҳам, у фикран, руҳан жангда, курашда эди.* Ойбек, Қутлуғ қон.

ФИҚРАТ [*а*] *эск.* Фикр қилиш, фикр юритиш, ўйлаш.

ФИҚРДОШ [*а+ф-т*] Бирор кимса билан бир хил фикрда, маслакда бўлган киши; маслакдош, ҳамфикр. [*Отам*] *бу байтни тушунтиргандан кейин давом этди: — Кўрдингми, катта одамлар бир-бирлари билан қандай фикрдош бўлар эканлар.* Айний, Эсдаликлар.

ФИҚР-ЁД *айн.* **фикр-зикр.**

ФИҚР-ЗИКР [*а*] Бутун вужуд билан орзу қилинган ўй-хаёллар. *Унинг барча фикри-зикри янгиликлар билан банд эди.* Ш. Рашидов, Бўрондан кучли.

ФИҚРИЙ [*а*] Фикр юритиш нуқтаи назаридан; маъно жиҳатдан; маънавий. *Фикрий изчиллик. Гаплар орасидаги фикрий боғланиш.*

ФИҚРЛАМОҚ Нарса ёки ҳодиса ҳақида муайян бир хулосага келиш учун мулоҳаза юритмоқ; ўйламоқ. *Қўрбоши бу хабарни эшитиб, фикрлаб, нор дегани Гўрўғли бўлиши керак .. деб, Авазхонни қамаб банди қилади.* «Нигор ва Замон».

ФИҚРЛАШИЛМОҚ фикрлашмоқ *фл. мажҳ. н.*

ФИҚРЛАШМОҚ фикрламоқ *фл. биргн.*

ФИҚРЛАШУВ 1 фикрлашмоқ *фл. иш оти.*

2 Фикри, режалари ва ш. к. ҳақида ўзаро фикр олишув, ўртоқлашув, суҳбат. *Фикрлашув дўстона вазиятда ўтди.*

ФИҚРЛИ Ўйлаб, ақл билан иш тутадиган; мулоҳазали. *Хаёллар дунёси кенг, ўткир фикрли бу ҳассос қиз берилиб кичик-кичик ҳикоялар ёзар эди.* Ойбек, Нур қидириб.

ФИҚРСИЗ Мулоҳаза юритмайдиган, ўйламайдиган. *Фикрсиз одамдан тош яхши.* Мақол.

ФИҚР-ХАЁЛ *айн.* **фикр-зикр.** [*Йўлчи*] *куннинг иссиғида кетмон ташларкан, фикри-хаёли ҳалиги деҳқонда бўлди.* Ойбек, Қутлуғ қон.

ФИҚСАЖ [*р<лат*] Фотоқоғоз, пластинка ёки плёнкага туширилган расмларнинг тасвирини сақлаш учун ишлатиладиган химик эритма.

ФИЛ [*а<ф-т*] **1** Африка ва Осиёда яшайдиган, сутэмизувчилар синфига мансуб катта ҳайвон (унинг сиртга чиққан иккита узун курак тиши-дандони ва бақувват хартуми бўлади; ўсимликлар билан овқатланади). *Фил суяги.*

2 Шаҳмат тахтасида бурчак ҳаракати (диагональ) бўйича истаган катакка юра оладиган сипоҳ. [*Шайхулислом:*]

Э... Э... ғалат, филингизни кўрмабман. Уйғун ва И. Султон, Навоий.

ФИЛАРМОНИЯ [*р*<*грек*] Музика санъатини пропаганда қилувчи ва концертлар қўйиш иши билан шуғулланувчи муассаса. *Ўзбекистон давлат филармонияси.*

ФИЛАТЕЛИСТ [*р*] Филателия билан шуғулланувчи шахс.

ФИЛАТЕЛИЯ [*р*<*грек*] Почта маркалари, маркали ва штампли конвертларни коллекция учун йиғиш.

ФИЛБОН [*ф-т*] Фил боқувчи ва филни бошқарувчи киши. *Филбондан ошнанг бўлса, дарвозангни катта қил.* Мақол. ▪ *Филбонларнинг ҳайқириғи остида азамат йигитлар юкни тушуриб, бурунлари ерга теккандай букчайиб ташийдилар.* Ойбек, Навоий.

ФИЛИАЛ [*р*<*лат*] Бирор йирик корхона, муассаса ёки жамоат ташкилотининг мустақил бўлими. *СССР Фанлар академиясининг филиали. Илмий-тадқиқот институтининг филиали.*

ФИЛМОЙ Қасний, Орол, Қора денгиз ҳавзаларида яшайдиган, ов қилинадиган осётрсимонлар оиласига мансуб йирик балиқ.

ФИЛОГЕНЕЗ [*р*<*грек*] *биол.* Бутун органик дунёнинг ёки унинг айрим гуруҳларининг (тип, синф, оила, тур ва ш. к.) тарихий тараққиёт процесси.

ФИЛОЛОГ [*р*] Филология олими, мутахассиси.

ФИЛОЛОГИК [*р* филологический] Филологияга оид. *Филологик тўплам.* ‖ Филологик методларга асосланган. *Филологик тадқиқот.*

ФИЛОЛОГИЯ [*р*<*грек*] Тил ва адабиёт орқали ифодаланган халқ маданиятини ўрганувчи фанларнинг умумий номи. *Ўзбек филологияси. Университетнинг филология факультети.*

ФИЛОСОФ [*р*<*грек*] Философия олими, мутахассиси; философия билан шуғулланувчи киши; файласуф.

ФИЛОСОФИК Философияга оид; фалсафий.

ФИЛОСОФИЯ [*р*<*грек*] 1 Табиат, жамият ва тафаккур тараққиётининг умумий қонуниятлари ҳақидаги фан; фалсафа. *Антик философия. Марксистик философия.*

2 Бирор фан ёки билим тармоғининг асосини ташкил этувчи унинг назарий, методологик ва ш. к. принциплари. *Математика философияси. Ҳуқуқ философияси.*

ФИЛЬМ [*р*<*инг л.*] *айн.* **кинофильм.** *Овозсиз фильм. Бадиий фильм.*

ФИЛЬМОСКОП [*р*<*инг л*+*грек*] Кинолентадаги сурат, тасвирларни намойиш қилиш учун ишлатиладиган махсус аппарат.

ФИЛЬМОТЕКА [*р*<*инг л*+*грек*] 1 Кинофильмларни тўпловчи ва сақловчи фильмхона.

2 Кинолента лар йиғиндиси, кинолента лар архиви.

ФИЛЬТР [*р*<*лат*] 1 Суюқлик ёки газларни нокерак аралашмалардан тозалаш учун хизмат киладиган мослама; сузғич. *Тўр фильтр. Противогаз фильтри. Винони фильтрдан ўтказмоқ.*

2 Маълум частотадаги электр токи, электромагнит, ёруғлик нурлари ёки товуш тўлқинларигина ажратиб ўтказадиган асбоб. *Акустик фильтр. Электр фильтри.*

ФИЛЬТРАЦИЯ [*р*] 1 Фильтрдан ўтказиш, сузиш; фильтрлаш.

2 Сувнинг табиий ҳолда ғовак қатламлардан сизиб, тозаланиб ўтиши, фильтрланиши.

ФИЛЬТРЛАМОҚ Фильтрдан ўтказмоқ, сузмоқ.

ФИЛЬТРЛАНМОҚ фильтрламоқ *фл. мажҳ. н. Лойқа суюқликлар фильтрланади.*

ФИЛЬОН Ҳайвонларга овқат бўладиган бир турли ўт.

ФИЛЬҲАҚИҚАТ [*а*] *рвш, эск. кт.* Ҳақиқатан ҳам, чиндан ҳам; дарҳақиқат. *Филҳақиқат, она тилининг асли туганмас олтин конларини ёш Навоийнинг мўъжизали қалами кашф этди.* Ойбек, Навоий.

ФИЛҲОЛ [*а*] *рвш, эск. кт.* Тезлик билан, ҳозирнинг ўзида; дарҳол. *Отаси буюрдики, филҳол анвои лазиз таомлардин пиширгайлар.* А. Қаҳҳор, Миллатчилар.

ФИН *қ.* **финлар.** *Фин тили. Фин халқи. Фин аёли.*

ФИНАЛ [*р*<*лат*] 1 Музика, драма, опера, балет ва ш. к. ёки адабий асарнинг охири, тугалловчи қисми, хотимаси. *Комедиянинг финали. Операнинг финали. Фильмнинг финали. Поэманинг финали.*

2 Спорт мусобақаларида ғолибни белгилайдиган охирги ҳал қилувчи ўйин. *Шаҳмат мусобақасининг финали. Финалда ўйнамоқ.*

ФИНЖОН [*а*<*ф-т*] *эск.* Дастали пиёла, чинни кружка. *Ким билсин, .. финжонда май эмас, заҳар бергандир.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

ФИНИШ [*р*<*инг л*] 1 Югуриш мусобақаларининг ва пойгаларнинг охирги ҳал қилувчи қисми. *Финиш мусобақаларида қатнашмоқ.*

2 Шундай мусобақаларнинг охирги пункти; марра. *Финишга биринчи бўлиб етиб келмоқ.*

ФИНЛАР Финляндиянинг туб аҳолиси; фин халқи.

ФИНЧА 1 Финляндияга, фин халқига, унинг алифбеси, тили, адабиёти ва маданиятига оид. *Финча уй. Финча қўшиқ.*

2 Фин тили. *Сен финча(ни) биласанми?* ‖ *Финча гапирмоқ.*

ФИРДАВС [*а*] *кт. айн.* **жаннат** 1, 2. *Худо хайрингизни берсин, охиратда фирдавсга сазовор бўлинг.* С. Аҳмад, Қадрдон далалар. **Фирдавс монанд** жаннатга ўхшаган, жаннатсимон. *Аммо Хўқанд фирдавс монандининг ўзида ул шақоват пешалар беҳад ва беҳисоб.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

ФИРИБ [*ф-т*] Кишини қасддан адаштириш, қўлга тушириш, алдаш, ҳийла-найранг. *Ишинг фириб, ҳийла экан сўзларинг, Юзинг қонсиз, ола экан кўзларинг.* «Равшан». *Унинг чақчайган-роқ кўзларида муаллим қандайдир шайтоний фириб ва нафрат сезди-да, алам дан қалтираб деворга суянди.* Ойбек, Нур қидириб. **Фириб бермоқ** найранг ишлатмоқ, алдамоқ, қўлга тушмоқ. **Шайтонга фириб беради** ҳийла-найрангда шайтонни ҳам йўлда қолдирадиган, ўтакетган фирибгар. *Бу одам .. Саржўй ҳанноталаридан энг учига чиққани, шайтонга фириб беради.* С. Айний, Дохунда. **Фириб емоқ** бировга алданмоқ, алданиб қўлга тушмоқ. *Соддадиллик қилиб фириб еди-ю, қаҳрамонлик қилиб ўзини оқлади.* Н. Сафаров, Жапғчи шоир.

ФИРИБГАР [*ф-т*] Алдамчилик, товламачилик билан шуғулланувчи киши; товламачи, ҳийлагар. *Фирибгар ёндиради, ҳақиқатчи қондиради.* Мақол. ▪ *Оёқ чалар фирибгарнинг Кураши ҳеч равон бўлмас.* Т. Йўлдош.

ФИРИБГАРЛИК фирибгар *с. белги оти. Унинг фирибгарлигини билмас экансиз. Фирибгарлик қилмоқ.* ▪ *У* [*Навоий*] *ўз рубоийларида .. мунофиқлик, ёлғон сўзлаш, дангасалик ва фирибгарлик каби хислатларни қаттиқ қоралади.* «Ватан адабиёти».

ФИРМА [*р*<*итал*] Капиталистик мамлакатларда: ўз маркаси билан товар ишлаб чиқариш ёки сотиш ҳуқуқига эга бўлган савдо ёки саноат муассасаси. *Чет эл фирмаларининг вакиллари.* ▪ [*Мирзакаримбой*] *катта ўғли Ҳакимбойваччанинг пахта савдоси юзасидан ўрис фирмалари билан яқинда тузган шартномаси устида ўйлаб, .. бу ишдан фойда дарёдай тошиб келишига яна чуқурроқ ишонгач, завқланиб кетди.* Ойбек, Қутлуғ қон. ‖ СССРда: саноатда ишлаб чиқариш ва савдо бирлашмаси, саноатда бошқарувнинг янги прогрессив формаси. *Марғилон атлас фирмаси. «Қизил тонг» фирмаси.*

ФИРОҚ [*а*] 1 Энг яқин, севимли кишидан айрилиш; айрилиқ, жудолик, ҳижрон. *Шу тонг сабо йиғлади Чидолмай бу фироққа. Шу тонг дарё йиғлади Бошин уриб қиргоққа.* Э. Воҳидов. *Онангни фироқ ўтида ёндиришдан уялмадинг, қизим!* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

2 Энг яқин, севимли кишидан айрилиш азоби; ҳижрон кулфати. *Куйдим кўп фироқингда, Жангда юрган чоғингда.* Т. Тўла. *Қайси дилдор ўз ёрига фироқ, изтиробни раво кўради.* М. Жўра, Изтироб. *Волидамиз бедом-дарак кетган икки ўғлининг .. фироқида куйиб, ёниб қолиптилар.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор.

3 Инжиқлик, эркалик; тантиқлик. ‖ Жаҳл, зарда. *Хадича хола фироқ қилиб уйга кириб кетди.* Т. Алимов, Совға. — *Ийе, ҳа, фирэнинг килга, ҳазил ҳам қилиб бўлмайдими, ёки арпангизни хом ўриб қўйдикми .., — деди Шаҳло Зуҳрага.* Р. Файзий, Дугоналар.

ФИРУЗ [*а*<*ф-т*] 1 *муз.* Ўзбек халқ классик куйларидан бирининг номи.

2 Фируз *(эркаклар исми)*.

ФИРУЗА [*а*<*ф-т*] 1 Безак буюмлари учун ишлатиладиган, ҳаво ранг-кўкиш рангли, унча тиниқ бўлмаган қимматбаҳо тош. *Фируза кўзли узук.* ▫ *Фируза, лаъл, зумрад каби нодир тошлар Шарқда жуда машҳур ва қадрли бўлган.* М. Мирбобоев, Қоплар юрти.

2 *кўчма* Мовий, ҳаво ранг. *Фируза осмон.* ▫ *Кундошлар Салим акани ўртага олиб, гулзор оралаб, катта бир фируза эшик олдига келиб тўхтадилар.* Ғайратий, Довдираш.

3 Фируза *(хотин-қизлар исми)*.

ФИРЪАВН [*а*] *тар.* Қадимги Миср подшоҳи.

ФИРҚА [*а*] *эск.* 1 Гурух, тўда, группа. *Мусулмонкул кутмаган жойда қўшинидаги бир туркуми ўз устига ҳужум бошлаб ва бир фирқаси Тошкент йигитлари томонига қочиб ўтди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

2 *айн.* **партия** I. [*Усмонжон*] *Олтинкўл район фирқа қўмитасига секретарь қилиб тайинланди.* С. Зуннунова, Гулхан. *Коммунистлар фирқаси қоронғи кечамизни машъал ёқиб ёритди.* Ҳ. Ғулом, Машъал.

ФИРҚАВИЙ [*а*] *эск. айн.* **партиявий.**

ФИРҚАЛИ *эск. айн.* **партияли**

ФИРҚАСИЗ *эск. айн.* **партиясиз.**

ФИРҚЎМ *эск. айн.* **партком.**

ФИСҚ [*а*] 1 Бировнинг орқасидан ёмонлаб тарқатилган уйдирма гап; ғийбат, игво. [*Қодиров билан Султонов*] *даъволарини исбот қилиш учун далил тополмай, энди фисқ .., туҳмат, игво йўлига қадам босганлар.* Ш. Рашидов, Бўрондан кучли.

2 Ахлоқий бузуқлик, фаҳш. *Кеча фисқ ўлса, кундуз зулм пеша. Тишу тирноғи қайралган ҳамиша.* Ҳабибий. *Ҳақиқатгўйлар оёқ остида. Мўътабар бўлди фисқу коримиз.* Ҳамза.

ФИСҚ-ФАСОД [*а*] Бирор кимса тўғрисида тарқатилган уйдирма гап; туҳмат, бўҳтон. *Эртасига Исломхўжа ҳақида уйдирма гаплар, фисқ-фасодлар тўқилди.* Ж. Шарипов, Хоразм. *Душманларнинг фисқ-фасоди уни* [*Навоийни*] *давлат ишларидан воз кечишга мажбур қилди.* М. Осим, Сеҳрли сўз.

ФИСҚ-ФАСОДЧИ Фисқ-фасод тарқатувчи, ғийбатчи; игвогар.

ФИСҚ-ФУЖУР [*а*], **фиску фужур** 1 *айн.* **фисқ-фасод.** *Шербек ўзи ҳақида бир вақт Акралнинг Нигорага айтган фисқ-фужур гапларини эслаб киноялн жилмайди.* С. Анорбоев, Оқсой.

2 Ярамас, гуноҳли ишлар, ахлоқий бузуқликлар; фаҳш. *Фисқ-фужур, май ёлғиз Ҳусайн Бойқаронинг гавдасига эмас, балки бутун маънавий сиймосига ҳам таъсир этган эди.* Ойбек, Навоий. [*Кори:*] *Сиздай фариштани қўйиб, фисқ-фужур юрмоқ куфрони неъмат бўлур эди.* А. Қаҳҳор, Тобутдан товуш.

ФИТНА [*а*] 1 Ғаразли мақсадга эришиш йўлида бировни қоралаш учун қилинадиган яширин хатти-ҳаракат. *Фитна тўқимоқ. Орага фитна солмоқ. Фитна қўзғамоқ.* ▫ *Шу фитнани уюштирган одам Бўтанинг саводсизлигидан, узоқни кўролмаслигидан фойдаланиб, шу ишни қилган.* С. Аҳмад, Ҳукм. *У* [*Дарвеш Али*] *Маждиддиннинг Навоийга қарши уюштирган игво ва фитналаридан ғазабланиб исён кўтаради.* «Ватан адабиёти».

2 Маълум сиёсий мақсадга эришиш учун яширин тил бириктириш йўли билан бирор шахс ёки ташкилотга қарши қилинган ҳаракат. *Фитна уюштирмоқ.*

3 *кам қўлл.* Ғаламислик, игвогарлик билан шуғулланадиган; ғаламис, игвогар. *Фитна одам.* ▫ *Рамазонқори жуда фитна одамлардан экан.* П. Турсун, Ўқитувчи. | *с. т.* Уришқоқ, жанжалкаш. *Ўзингиз биласиз, фитна одамлар кўп.* А. Қаҳҳор, Сароб. ‖ — *Одамзоднинг фитнаси ёмон бўлади. Қўнгли очиқликка не етсин,— деди Иноғомжон.* Мирмуҳсин, Умид.

ФИТНАЛИҚ фитна *с. мавҳ. от. Фитналик қилмоқ.* ▫ *Октябрь ғалаба қозонди, лекин Қўймади разиллар ўз фитналигин.* Ғ. Ғулом.

ФИТНА-ФАСОД [*а*] Ғаразли мақсад билан қилинадиган иш, хатти-ҳаракатлар мажмуи. *Ўзинг бир вақт фитна-фасоддан нолиган эдинг.* А. Қаҳҳор, Сароб.

ФИТНА-ФАСОДЧИ Фитна-фасод билан шуғулланувчи, фитна-фасод қилувчи; ғаламис, игвогар.

ФИТНАЧИ Фитна чиқарувчи; фитна уюштирувчи; фитна иштирокчиси. *Бу газетанинг энг реакцион, энг тескари ва фитначи эканлигини биларди.* Ойбек, Нур қидириб. *Фарғонада мени Азизбекнинг шеригидир, деб ўйлашлари ва сени бир фитначининг ўғли деб танишлари эҳтимолдан йироқ эмасдир.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

ФИТР [*а*] *дин.* 1 Рўзанинг тамом бўлиши; рўза тамом бўлиши билан одатдагича овқатланиш ҳуқуқига эга бўлиш.

2 Рўза охирида камбағалларга, муллаларга бериладиган садақа, эҳсон. *Ҳосилнинг ўндан бир ҳисобида мачитга бериладиган ушур, моҳи рамазонда жон бошига бериладиган фитр, имомга, миробга, сартарошга бериладиган капсан, .. қўйингчи, ҳаммаси ана шу шўрлик чоракорга тегадиган тўртдан бир бўлак устида.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. ‖ *Бир куни мен турган уйга бир ҳазрат* [*имом*] *келди. Бу киши ҳар йилги қилиғини қилиб, шаҳар бойларидан фитр садақа йиғмоққа келибдир.* М. Муҳаммаджонов, Турмуш уринишлари. **Фитр(и) рўза** 1) рўза тамом бўлиши билан камбағалларга бериладиган садақа; 2) рўза тутмаган кишиларнинг ўз гуноҳларини ювиш учун мулла, имомга берадиган садақаси. *Аммо мен бўлсам, топган фойдаларимнинг ярмини ҳамиша хайру садақага сарф қиламан: .. имомга фитри рўза бераман, халқни қурбонлик гўштидан зиёфат қиламан .. Буларнинг барн садақа.* Айний, Дохунда.

ФИҚҲ [*а*] *эск.* Дин, шариат қоидалари ҳақидаги фан, дин ақоидлари; илоҳият. *Суҳбатда Улуғбек «зиж»и, фиқҳ масалалари ва ҳоказо устида жонли тортишувлар бўлди.* Ойбек, Навоий.

ФИҒОН [*ф-т*] Қаттиқ хафа бўлиш, алам чекиш туфайли юз берадиган йиғи-сиғи; нола, фарёд. *Аёлларнинг аза тутгандаги қий-чуви, .. фиғонлари эшитилиб турадиган пастак уйлар камбағал-қашшоқларнинг бошпаналари эди.* П. Турсун, Ўқитувчи. *Талвасада Паризод, Чекар эди фиғон, дод.* Ҳ. Олимжон. **Фиғони фалакка** (*ёки* **кўкка, осмонга**) **чиқди** ҳаддан ташқари хафа бўлди, тутоқиб кетди. *Инобатнинг фиғони фалакка чиқди.* Ж. Шарипов, Саодат.

ФЛАГМАН [*р*<*голл*] Йирик ҳарбий кемалар қўшилмасининг командири ва унинг қароргоҳи бўлган кема (кемада командир ўз байроғини кўтариш ҳуқуқига эга).

ФЛАГШТОК [*р*<*голл*] Байроқ ўрнатиладиган узун, тик ҳода.

ФЛАКОН [*р*<*фр*] Шиша идиш (асосан атир, одеколон, вино учун). *Гладстон қалтироқ қўлларн билан кичкина флакондан қимматбаҳо вино қуйиб, чолга узатди.* А. Мухтор, Опа-сингиллар.

ФЛАНГ [*р*<*фр*] Қўшин сафининг ўнг ёки сўл томони, ён томони, қаноти.

ФЛЕЙТА [*р*<*итал*] Ёғочдан ясалган, найсимон, пуфлаб чалинадиган музика асбоби.

ФЛЕЙТАЧИ Флейта чалувчи.

ФЛЕКСИЯ [*р*<*лат*] *лингв.* Грамматикада: сўзларнинг тугалланмаларини ўзгартиш йўли билан сўз формалари ясаш; сўзнинг турланиши, тусланиши ва ҳ. к.даги ўзгарувчи қисми; тугалланма. **Ички** (*ёки* **ички**) **флексияси** грамматик формалар ясашда сўз ўзагидаги товушларнинг ўзгариши; шундай ўзгаришга учраган товуш ёки товушлар.

ФЛЕКТИВ [*р* флективный] *лингв.* Флексияга оид. **Флектив тиллар** сўз формалари флексия йўли билан ясаладиган тиллар.

ФЛОРА [*р*<*лат*] Ер қуррасининг бирор қисми ёки бирор геологик даврнинг барча ўсимликлари мажмуи; ўсимликлар дунёси. *Ўзбекистон флораси. Денгиз флораси.*

ФЛОТ [*р*<*нем*] 1 Муайян бир вазифа бажарадиган ёки маълум бир соҳага оид кемалар мажмуи. *Ҳарбий-денгиз флоти. Балиқ овлаш флоти.* ▫ *Ҳозирги замон ҳарбий-денгиз флотида тарих ҳеч қачон кўрмаган техникавий революция ясалди.* А. Сорокин, Атом сув ости кемалари.

2 Ҳарбий-денгиз кемаларининг катта қўшилмаси.

◈ **Ҳаво флоти** мамлакатнинг ҳарбий-денгиз қуролли кучлари ва граждан авиацияси.

ФЛОТИЛИЯ [*р*<*фр*] 1 Дарё ва кўлларда баъзан эса ёпиқ денгизда хизмат қиладиган ҳарбий кемалар қўшилмаси.

Амур флотилияси. Каспий флотилияси.

2 Кемалар отряди. *Кит овловчи флотилия.*

ФЛОТЧИ Флотда, денгизда хизмат қилувчи.

ФЛЯГА [*р<нем*] 1 Елкага ёки камарга осиб юриладиган яналоқ сувдон. *Қўмакдоши флягасидан унга сув ичирди.* И. Раҳим, Чин муҳаббат.

2 Одатда суюқ нарсалар солиб олиб юриш учун ишлатиладиган бандли катта идиш. *Сут қуйиладиган флягa.*

ФОЖИА [*а*] 1 Аянчли, мудҳиш воқеа, фалокат. *1920 йилнинг бошида Қорақалпоғистоннинг бу кичкина балиқчи овулида даҳшатли фожиа юз берди.* А. Мухтор, Қорақалпоқ қиссаси. *Йўлчининг шу вақтгача қайтмаганига улар ташвишлансалар ҳам, фожиадан хабарлари йўқ эди.* Ойбек, Қутлуғ қон.

2 *эск. айн.* **трагедия** 1.

ФОЖИАЛИ Аянчли, мусибатли, қайғули. *Қаҳрамон қизнинг фожиали ўлимини эшитганлар ҳаммаси қайғуриб йиғладилар.* Ж. Шарипов, Хоразм. *Шунда мен кеча беихтиёр қилган номаъқул ишимнинг қанчалик фожиали эканини биратўла англадим.* А. Мухтор, Туғилиш.

ФОЖИОНА [*а-|-ф-т*] *рвш, кт.* Фожиали, аянчли равишда; мудҳишларча. *Фожиона ҳалок бўлмоқ.* || *Фожиона ҳодиса.* ▫ *Уруш ўзининг фожиона изини қолдирмаган оила бизнинг мамлакатимизда камдан-кам учрайди, деса бўлади.* «С. Ўзбекистони», 1965, 9 май.

ФОЖИР [*а*] *эск. кт.* Ёмон йўлга юрувчи, зино қилувчи; ахлоқсиз, бузуқ. *«Айбсиз» деганинг жаноби олий — фосиқ, фожир, халқнинг молини уриб олиб егувчи бир золим; қонхўр бир жаллод.* Айний, Жаллодлар.

ФОЖИЪ [*а*] *айн.* **фаже.** *Бу воқеа мени ё ўта бахтиёрликка ёки фожиъ бир фалокатга олиб борар.* А. Қодирий, Меҳробдан чаён.

ФОЗИЛ [*а*] 1 Фан асосларини яхши эгаллаб олган киши; олим. — *«Агар у йигит сен айтгандек оқилу фозил бўлса, бир қизим эмас, ўн қизим бўлса беришга тайёрман,— дебди чол.* Т. Жалолов, Олтин қафас. *Гўзал Зарафшон водийси қадим замонлардан бери ўзининг шоир ва фозиллари билан машҳур.* С. Азимов, Отоқли ўзбек совет шоири. || *Навоий уларни [тарихий маълумотларни] ўз даврининг эътиборли манбаларидан .. ва фозил кишилар ёрдамида аниқлаган.* А. Қаюмов, Самарқанд тарихи тўғрисида.

2 Фозил *(эркаклар исми).*

ФОЗИЛА [*а*] 1 Илм-фан асосларини яхши эгаллаган аёл; олима. *Биз софдил, оқила, халқпарвар, фозила президентимиз билан фахрланамиз!* Ҳ. Ғулом. Сиз коммунизм қурасиз.

2 Фозила *(хотин-қизлар исми).*

ФОИЗ [*а*] *эск. айн.* **процент.** *Корхонамиздаги хизматчиларнинг эллик фоизи — хотин-қизлар.* ▫ *Раҳмон, Йўлчига ўхшаган дангасалар бўлмаса, азбаройи худо, планни юз фоиз қилиб бажарамиз-а!* К. Яшин, Тор-мор. **Юз фоиз** тўла-тўкис; бутунлай, бошдан-оёқ. *Гапингиз юз фоиз тўғри.* ▫ *Мулла Обид қишлоқиларнинг кейинги шартларига икки юз фоиз жавоб бера билади.* А. Қодирий, Обид кетмон.

ФОЙДА [*а*] 1 Бирор кимса ёки нарса учун бўладиган наф, манфаат. *Ўқишнинг фойдаси кўп. Ёлғон айтиб фойда кўрсанг, охири зарар топарсан.* Мақол. ▫ [*Мирзакаримбой:*] *Мана, банка деган сўз чиқди. Кўрдик, фойдаси, манфаати жуда зўр.* Ойбек, Қутлуғ қон. *Зокир ётиғи билан ҳар қанча гапирса ҳам, фойдаси йўқлигини сезди.* П. Қодиров, Уч илдиз. | Ижобий натижа, эффект. *Дорининг фойдаси. Ўгитнинг фойдаси.* ▫ *Айниқса бу кашф ҳарбий истеҳкомда қўлланилса, зўр фойда келтиришини алоҳида таъкидлади.* Шуҳрат, Шинелли йиллар.

2 Харжга нисбатан ортиқча даромаднинг фарқидан ташкил топган сумма, маблағ; даромад. *Қамишкапаликлар Зокирхўжа қассоб тўғрисида гап борса «ҳар бир сўйилган қўйдан икки ҳисса фойда кўрмаса, ўзини чангакка осади», деб таърифлар эдилар.* П. Турсун, Ўқитувчи. *Менимча, тижорат пайдо бўлган замондан бошлаб, бундай мўл фойдани ҳеч ким кўрган эмас.* Ойбек, Қутлуғ қон. **Фойда қилмоқ** 1) ижобий натижа бермоқ, ўзининг фойдали таъсирини кўрсатмоқ. *Дори фойда қилди.* ▫ *Халқ жуда кўп шишаларни пахтадоғ билан даволайди. Агар бу шиша газак шиша бўлса, пахтадоғ фойда қилади, лекин рак шиша бўлса, авж олдиради.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор; 2) бирор нарсадан иқтисодий манфаат топмоқ, даромад олмоқ. *Паррандачиликдан колхоз катта фойда қилади.*

3 Қарзга берилган пулдан фойдаланганлиги учун қарздордан қарз берувчи (кредитор) оладиган қўшимча пул, ҳақ. *Қарзимни узганман, фақат фойдаси қолган.* С. Абдулла, Тоҳир ва Зуҳра.

ФОЙДАЛАНИЛМОҚ фойдаланмоқ *фл. мажҳ. н.* *Уй жуда совуқ бўлса ҳам, танчага ўтирмади, ҳеч вақт фойдаланилмайдиган, .. катта каравотга ўзини ташлади.* Ойбек, Қутлуг қон.

ФОЙДАЛАНМОҚ Бирор нарса ёки имкониятдан баҳраманд бўлмоқ, уни ўз талаб ва эҳтиёжи учун ишлатмоқ. *Газдан фойдаланмоқ. Китобдан фойдаланмоқ. Луғатдан фойдаланмоқ.* ▫ *Бунинг учун .. энг муҳими машиналардан, электрдан фойдаланиб, кучни, вақтни тежаш лозим.* Ойбек, О. в. шабадалар. **Пайтдан фойдаланмоқ** фурсатни қўлдан бермай дарров бирор иш-ҳаракатни амалга оширмоқ. *Миркомил пайтдан фойдаланиб, ўзини дарвозадан боқа отди.* Ҳ. Ғулом, Машъал.

ФОЙДАЛАНТИРМОҚ фойдаланмоқ *фл. орт. н.*

ФОЙДАЛИ 1 Фойда, наф келтирадиган. *Фойдали қазилмалар. Фойдали меҳнат. Пахта териш машинаси бекиёс фойдали экани амалда исботланди.* ▫ *Кредит, процент, завод, компания .. ҳаммаси нуқул фойдали нарсалар.* Ойбек, Қутлуғ қон. || [*Василий болаларга:*] *Майли, ечинглар, ҳозир офтоб фойдали.* П. Турсун, Ўқитувчи.

2 *кўчма* Маънавий манфаати бор; нафи тегадиган. *Фойдали гап. Фойдали фикр.* ▫ *У колхозчиларга ота бўлди, ғамхўрлик қилди, иш ўргатди. Уларнинг фойдали маслаҳатларини тингларди.* Ойдин, Мардлик — мангулик. *Ҳамдамформанинг сўзига кўра, унинг фаол бир колхозчи бўлишига Нормуроднинг аччиқ, лекин тўғри ва фойдали сўзлари сабаб бўлган эмиш.* Айний, Қуллар.

ФОЙДАСИЗ 1 Фойда ёки даромад келтирмайдиган, бефойда. *Фойдасиз меҳнат.* ▫ *Офтоб ойим бўғилиб, фойдасиз тортишиб ўтиришни тарк қилди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

2 *кўчма* Манфаати йўқ, нафи тегмайдиган. *Фойдасиз гап.* ▫ *Зеро, ўзининг бу ўтинчини қуш учган сўнг отилмоқчи бўлган сопқон қабилидан ҳисоблар ва фойдасиз бир илтимос деб чўчир эди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

ФОЙДАХЎР [*а-|-ф-т*] 1 Бирор нарсани фойдасига сотиш билан шуғулланувчи ва шу ҳисобга яшовчи киши.

2 *айн.* **судхўр.** *Фойдахўрнинг молчи шундай кўпайди, Бойлар олган юртнинг баланд-пастини.* «Фольклор».

ФОЙЕ [*р<фр*] Театр, кино ва ш. к.да танаффус, антракт вақтларида томошабинлар дам оладиган ёки томоша бошланишини кутадиган махсус хона. *Театр фойеси.*

ФОЙТУН [*р* фаэтон] *с. т.* Файтон. *Бир оз юрган эдикки, .. бир киши фойтунимизни тўхтатди.* М. Муҳаммаджонов, Турмуш уринишлари. *Бир куни фойтунда уйга қайтаётганимда қаршимдан Муаззам чиқиб қолди.* Л. Эргашев, Вафодор.

ФОЙТУНЧИ *с. т.* Файтончи. *Аллонхўжа .. отбоқару, фойтунчиларни текинтомоқ, ялқовлар, деб сўкиб, жувозга қувди.* А. Мухтор, Қорақалпоқ қиссаси.

ФОКСТРОТ [*р<инг л*] Майда қадам билан оёқни судраб босиб ижро этиладиган тўрт қисмли танца ва шу танцанинг музикаси.

ФОКУС I [*р<лат*] 1 *физ.* Синган ёки акс этган параллел нурларнинг ўзаро кесишган ёхуд тўпланган нуқтаси. *Линза фокуси. Ботиқ кўзгу фокуси.* ▫ *Ҳар бир планета эллипс бўйлаб ҳаракат қилади ва бу эллипснинг фокусларидан бирида Қуёш туради.* «Астрономия».

2 Фотографияда сурати олинаётган нарса энг аниқ ва равшан кўринадиган нуқта. *Фокус масофаси. Фокусини тўғриламоқ. Фокусда турмоқ. Фокусга олмоқ.*

ФОКУС II [*р<нем*] *с. т.* Кўз илғамай қиладиган чаққонлик, моҳирлик билан қилинадиган ҳийла: найрангбозлик, кўзбойловчилик. ▫ [*Мунира:*] *Биринчи курсликларнинг номини кў-*

тариш учун битта фокус кўрсатасиз концертда. Ф. Мусажонов, Лофчи.

ФОҚУСЧИ 1 Фокус кўрсатувчи артист. *Фокусчи артист.* ▬ [*Мунира:*] *Бекитмай қўя қолинг. Сизнинг уста фокусчи эканлигингизни ҳамма билади.* Ф. Мусажонов, Лофчи.

2 *кўчма* Ҳар хил найранг-бозликлар кўрсатувчи шахс; ҳийлагар.

ФОЛ [*а*] 1 Бирор нарсага (мас. қўл, китоб, майда тош, карта, ойна) қараб киши билишга қизиққан нарса ёки ҳодисаларни гўё олдиндан «айтиб бериш», сохта башорат. *Бурунгиларнинг: «Қочиб қолгунча отиб қол, фолга ишонма, фолсиз юрма!» — деганларидай .. фол кўрсатган эдим.* «Эртаклар». *Бир тангани кўриб димоғи чоғ бўлиб, оғзини қимирлатиб, олдидаги фол ёғочини қўлига олиб, суф-куф деб дам солиб, китобнинг устига ташлабди.* «Эртаклар». **Фол очмоқ** (*ёки боқмоқ, кўрмоқ*) киши билишга қизиққан номаълум воқеа, ҳодисаларни гўё олдиндан айтиб беришга уринмоқ ёки олдиндан «билмоқ», айтиб бермоқ. *Узоқ варақлаб ўлтирди-да, сўнгра отасининг китобга қараб фол очиши эсига тушди.* А. Қаҳҳор, Сароб. *Одамлар уни* [*Аҳмад маҳдумни*] «*мунажжим*», *яъни юлдузлар юзидан фол кўрадиган деб билардилар.* Айний, Эсдаликлар. **Фол очирмоқ** (*ёки боқтирмоқ, кўрсатмоқ*) ўзи қизиққан номаълум воқеа, ҳодисани, мас. бирор кимса ёки нарса тақдирини билиш учун фолбинга мурожаат қилмоқ.

2 *кўчма* Бирор нарса ҳақидаги тахмин; чама, фараз. *Ҳақиқатан, бирон ой ўтмасдан, Ўринбой отанинг фоли тамоман тасдиқланди.* Ойбек, Қуёш қораймас. *Бош тарафдан ўттизлаб саҳифа текширилган эдики, Султоналининг фоли ҳақиқатга ошиб, саҳифа орасига букловсиз қўйилган бир хат китоб четига .. чиқди.* А. Қодирий, Меҳробдан чаён.

3 *кўчма* Бирор иш ёки хатти-ҳаракатнинг қандай тугалланганини кўрсатувчи белги, нишона. [*Қулмуҳаммад:*] *Бугун тонг билан Жалолиддинни ҳибсга олибдилар.* [*Гули:*] *Ё раббий! Бу ёмон фол.* Уйғун ва И. Султон, Навоий. *Айниқса мулла Абдураҳмон ҳануз Раънонинг эрга берилмаганлиги хабарини эшитгач, бу тасодифни истиқболнинг хайрлик фоллари сирасига киритди.* А. Қодирий, Меҳробдан чаён.

ФОЛБИН [*а+ф-т*] Фол очувчи шахс. *Фолбин бу туғунчакни Гулнорнинг остонасига кўмиш кераклигини уқтирди.* Ойбек, Қутлуғ қон. ‖ *Маҳаллямиздаги кампирларнинг гапига кириб, бир фолбин хотинга ойимни кўчириқ қилдирдим.* М. Муҳаммаджонов, Турмуш уринишлари.

ФОЛБИНЛИК **фолбин** *с. касб оти.* **Фолбинлик қилмоқ** 1) фол очиш билан шуғулланмоқ; 2) бирор нарса тўғрисида тахминий мулоҳаза юритмоқ; тахмин, фараз қилмоқ. *Даштдаги қизлар Адолатнинг авзойини кўриб, кечаси билан фолбинлик қилиб чиқдилар.* И. Раҳим, Чин муҳаббат.

ФОЛЧИ *айн.* **фолбин.** *Бундай қараса, регистонда фолчилар фол кўриб, одамларни уймалатиб ўтирибди.* «Эртаклар».

ФОЛЬКЛО́Р [*р<инг л*] Халқ оғзаки ижоди. *Ўзбек фольклори. Фольклор намуналарини тўплаш.*

ФОЛЬКЛОРИ́СТ [*р*] Фольклористика соҳасининг мутахассиси; фольклорни ўрганувчи шахс. *Н. Ғаниев моҳир адиб ва фольклорист ҳам эди.* А. Иброҳимов, Ўзбек киносининг қалдирғочи.

ФОЛЬКЛОРИ́СТИКА [*р*] Фольклорни ўрганувчи фан. *Рус фольклористикаси. Ўзбек фольклористикаси.*

ФОЛЬКЛОРЧИ *с. т.* Фольклорист.

ФОН I [*р<фр*] 1 Тасвирий санъат асарларида: сурат солинадиган нарсанинг сурат бўёқларидан ажратиб турадиган ранги, туси, таг ранги. *Оқ фонга солинган қизил гуллар.* | Гулдор, рангдор нарсанинг туб ранги; таг. *Осмон фонида олинган сурат.* ▬ *Бу пардоздаги нақш шаклларни аниқ белгиловчи восита қирралардан фонга тушган соя бўлади.* П. Зоҳидов, Уста Ширин. | Кўзга ташланиб турган кимса ёки нарса орқасидаги кўриниш, манзара. *Бу уй ҳайвонининг расми яшил ўтлар фонида қизил бўёқ билан ишланган.* А. Абдуллаев, Ҳиндистон болаларининг расмлар виставкаси.

2 *кўчма* Умумий шароит, вазият, муҳит. *Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий тарихий шахс сифатида .. ўзбек маданиятининг ривожланиш тарихи фонида кўрсатилади.* «Қ. Ўзбекистон», 1960, № 29.

ФОН II [*р<грек*] Товуш баландлиги даражаси бирлиги.

ФОНА́РЬ [*р*] Ёритиш нуқтаси — ўти шиша билан ўралган чироқ. *Чўнтак фонари.* ▬ *Фонарь яна тутай бошлади, керосини тугаб қолган эди.* Й. Мукимов, Олов ва пиҳоллар. *Катта электр фонари тагида ғужғон ўйнаётган одамлар орасидан ўтиб, булар ҳам боққа кириб кетди.* Ойдин, Фонарь тагида. **Фонарь ёғи** *эск. айн.* **керосин.** | *с. т.* Фонус. | *Тантибойвачча извош фонарининг хира ёруғида таниш юзни учратди.* Ойбек, Қутлуғ қон.

ФОНД [*р<лат*] 1 Давлат, муассаса ва ш. к.нинг бирор мақсад учун ажратилган пули, маблағи. *Валюта фонди. Иш ҳақи фонди. Колхознинг бўлинмас фонди.* ▬ *Фондимизда бир юз минг сўм пул бор.* С. Аҳмад, Қадрдон далалар. | Бирор кимса ёки нарса фойдасига йиғилган пул, маблағ. *Ўзаро ёрдам фонди.*

2 Ғамлаб, эҳтиётлаб қўйилган ёки мавжуд нарса, запас, бойлик. *Колхознинг уруғлик фонди. Музей фонди. Китоб фонди. Тилнинг луғат фонди.*

3 Ижодий союзларнинг аъзоларига (архитектор, рассом, ёзувчи ва ш. к.) моддий ёрдам берадиган муассаса, ташкилот. *Архитекторлар фонди.*

ФОНЕ́МА [*р<грек*] *лингв.* Бирор тилда ёки диалектда сўз ёки морфемаларнинг маъно фарқини белгиловчи нутқ товуши.

ФОНЕМАТИ́К [*р* фонематический] *лингв.* Фонемага оид. *Тилнинг фонематик состави.*

ФОНЕТИ́К [*р* фонетический] 1 Фонетикага оид. *Фонетик қонунлар. Тилнинг фонетик системаси. Фонетик транскрипция.*

2 Тилдаги товушларга оид.

ФОНЕТИ́КА [*р<грек*] *лингв.* 1 Тилшуносликнинг тилнинг товуш составини ўрганадиган бўлими. *Умумий фонетика. Тарихий фонетика.*

2 Тилнинг товуш состави. *Ўзбек тили фонетикаси.*

ФОНЕТИ́СТ [*р*] Фонетика фанининг мутахассиси.

ФОНИЙ [*а*] *эск. кт.* Тез ўтиб кетадиган; ўткинчи, омонат. *Бу фоний дунёда оч ўлди нима-ю, тўқ ўлди нима?* Н. Сафаров, Шарқ тонги. *Уста ғўр ва жаҳаннам азобини фоний дунёда бир мартаба бўйнига олиб қўйгани учун унча тап тортмади.* А. Қаҳҳор, Қабрдан товуш.

ФОНОГРА́ММА [*р<грек*] *махс.* Пластинка, лента, плёнка ва ш. к.га ёзиб олинган товуш. *График фонограмма.*

ФОНОГРАФ [*р<грек*] *махс.* Товуш (музика, ашула, нутқ ва ш. к.)ни ёзиб оладиган ва қайта эшиттирадиган аппарат.

ФОНОГРАФИ́К [*р* фонографический] Фонографга, товушни ёзиб олиш ва қайта эшиттиришга оид. *Фонографик плёнка. Фонографик материаллар.*

ФОНОЛОГИ́К [*р* фонологический] Фонологияга оид. *Фонологик система. Фонологик текшириш.*

ФОНОЛО́ГИЯ [*р<грек*] *лингв.* 1 Фонетиканинг фонемалар системасини ва уларнинг ўзгаришини ўрганувчи бўлими.

2 Тилдаги фонемалар системаси.

ФОНО́МЕТР [*р<грек*] Товушнинг тебраниш кучи даражасини ўлчайдиган асбоб.

ФОНТА́Н [*р<итал*] 1 Кучли босим ёрдамида трубадан юқорига қараб отилиб чиқиб турадиган сув; фаввора. | Сувнинг шундай отилиб чиқиб туришини таъминлайдиган махсус қурилма, иншоот. *Алижон зинапоядан пастга тушиб, фонтан четига ўтирди.* Мирмуҳсин, Чиниқиш.

2 Ўз босими таъсири остида ер остидан отилиб чиқиб турган сув, нефть, газ ва ш. к. *Қайнаб чиқар булоқлари, Фонтан бўлиб отилар тикка.* Ё. Мирза.

ФОНУС [*а<грек*] Одатда қўлда кўтариб юриладиган (ичига чироқ ёки шам қўйиладиган) ёки бирор жойга ўрнатиладиган, шамол ва ёғиндан муҳофаза қилинган чироқ. *Ҳар маҳаллага биттадан шаҳар думахонаси ўтқазган хира фонусларнинг ичида еттинчи пиликли керосин лампа ёнар эди.* Ғ. Ғулом, Шум бола. *Бир чол ичкаридан чи-*

қиб, қўлидаги фонусни боши баравар кўтарди. М. Осим, Ўтрор.

ФОРИНТ Венгрия Халқ Республикасининг пул бирлиги.

ФОРИҒ [*а*] *эск. кт.* Бирор иш-ҳаракатдан холилик, бўшаш, қутилиш. [*Мулла Абдусалом*] *дарс ўқишдан фориғ бўлган соатларида, ўз ҳужрасида дарсгўйлик ҳам қиларди.* Айний, Эсдаликлар. — *Сен албатта касалдан фориғ бўласан — яна бундан ҳам кучли ва жасоратли бўласан,— деди врач Пўлатга.* Ш. Рашидов, Қудратли тўлқин. *Қатра май гадолардин, соқиё, дариғ этма, Ақлдин қилиб фориғ, мастлиғда султон қил.* Увайсий.

ФОРИҒБОЛ [*а*+*ф-т*] *эск. кт.* Ташвишдан холи, озод; хотиржам, осойишта; ҳузур-ҳаловатли. ‖ *Фориғбол яшамоқ.*

ФОРМА [*р*<*лат*] **1** Предметнинг ташқи кўриниши, тахлити, шакли. *Турли формадаги тошлар. Квадрат формадаги бино.*

2 Бирор нарсанинг қурилиши ёки тузилиши тури, типи. *Давлатнинг бошқариш формаси.* ▫ *Пролетариат диктатураси пролетариат синфий курашининг янги формаларда давом эттирилишидир.* В. И. Ленин, Пролетариат диктатураси тўғрисида. *Партия ўз фаолиятида нолегал ва легал кураш ва иш формаларини бирга қўшиб олиб бориш намуналарини кўрсатди.* «КПСС тарихи».

3 Маълум кўриниш, тур. *Ревматизмнинг оғир формаси. Гриппнинг енгил формаси.*

4 Бирор нарсанинг белгиланган нусхаси. *Протокол формаси. Справка формаси.*

5 Ички мазмунини ифодаламайдиган, ҳатто ички моҳиятига зид бўлган юзаки кўриниш, қиёфа. *Форма учунгина қилинган иш.*

6 Маълум категориядаги кишилар учун мўлжалланган ранги, тикилиши ва бошқа белгилари жиҳатидан бир хил кийим. *Ҳарбий форма. Мактаб формаси. Милиция формаси.* ▫ *Пўлатжон учувчи формасида тушган суратини ҳам юборибди.* Ҳ. Назир, Сўнмас чақмоқлар. *Улар* [*курсантлар*] *кетгач, ўрнига энди сафарбар этилган кишилар келди. Булар шу ерга келиб форма кийдилар.* Шуҳрат, Шинелли йиллар.

7 *айн.* **шакл** 5. *Форма ва мазмуннинг ажралмас бирлиги.*

8 *лингв.* Гап ва сўзларнинг ўзаро муносабатлари ҳамда грамматик категорияларнинг ташқи ифодаланиш воситаси. *Сўзнинг узак формаси. Феълнинг ноаниқ формаси.*

ФОРМАЛ [*р* формальный] Қуруқ, юзаки формага асосланган, парса ва ҳодисаларнинг ҳақиқий ҳолатига зид бўлган. *Формал ҳуқуқ. Масалага формал муносабатда бўлмоқ.*

ФОРМАЛИ **1** Махсус формада тикилган кийим кийган, форма кийган. *Формали ўқувчи. Формали курсант.* ▫ *Қадимдан одамлари на шаҳар ва на поезд кўрган бу чет қишлоққа шаҳардан чиққан ҳар бир янги формали одам Гулсумда бениҳоя қувонч уйғотарди.* П. Турсун, Ўқитувчи.

2 Маълум формада тикилган. *Формали кийим.*

ФОРМАЛИЗМ [*р*] **1** Бирор ишнинг моҳиятга зид равишда, унинг ташқи томонига кўпроқ эътибор бериш; расмиятчилик. *Илғор санъаткорлар ҳеч қачон .. формализм йўлига тушмаганлар.* Ш. Рашидов, Социалистик реализмнинг қудратли манбалари.

2 Логика, санъатшунослик ва ш. к. фанларда ғоявий мазмунга футур етказиб, шаклга, формага ортиқ аҳамият берувчи идеалистик оқим. | Буржуа санъати ва адабиётида мазмунни шаклдан ажратиб, шаклга ёки унинг айрим элементига асосий ўрин беришга қаратилган оқим.

ФОРМАЛИН [*р*] Дезинфекция қилиш учун ишлатиладиган ўткир ҳидли дори. *Формалин эритмаси. Чигитни формалин билан дориламоқ.*

ФОРМАЛИНЛАМОҚ Формалин билан дезинфекция қилмоқ, дориламоқ. *Экиш олдидан чигитни формалинламоқ.*

ФОРМАЛИНЛАНМОҚ **формалинламоқ** *фл. мажҳ. н.*

ФОРМАЛИСТ [*р*] **1** Бирор ишда расмиятчиликка йўл қўювчи шахс; расмиятчи, расмиятпараст.

2 Формализм (қ. **формализм** 2) тарафдори.

ФОРМАЛИСТИК [*р* формалистический] **1** Расмиятчиликдан иборат. *Ишга формалистик муносабатда бўлиш.*

2 Формализм (қ. **формализм** 2) принципларига асосланган. *Формалистик асар.*

ФОРМАЛИСТЛАРЧА *рвш* Формалистларга хос ҳолда, расмиятпарастларча. *Ишга формалистларча қарамоқ.*

ФОРМАСИЗ Маълум форма, шаклга эга бўлмаган, шаклсиз. *Формасиз муз парчаси.*

ФОРМАТ [*р*<*лат*] Китоб, дафтар, варақ, карточка ва ш. к.нинг каттакичиклиги, размери. *Қоғоз формати. Катта форматга эга бўлган китоб.*

ФОРМАТЛИ Муайян форматга эга бўлган. *Кичик форматли китоб. Катта форматли карточка.*

ФОРМАЦИЯ [*р*<*лат*] **1** Қишилик жамиятининг муайян иқтисодий тузум ва унга мувофиқ келадиган устқурма билан характерланган тарихий тараққиёт босқичлари. **Ижтимоий-иқтисодий формация** ишлаб чиқариш муносабатларининг маълум системаси билан характерланадиган тарихий тараққиётнинг бирор босқичи ёки давридаги кишилик жамияти. *Қулдорлик формацияси. Феодализм формацияси. Капиталистик формация. Коммунистик формация.* ▫ *.. империализм тўғрисида мулоҳазалар «умумий» бўлса, ижтимоий ва иқтисодий формацияларнинг асосий фарқи унутилади ёки орқага сурилади.* В. И. Ленин, Империализм — капитализмнинг юқори босқичи.

2 *геол.* Бир вақтда ва бир хил усулда пайдо бўлган геологик чўкиндилар ва тог жинслари йиғиндиси.

ФОРМОВКА [*р*] *тех.* Бирор нарса ясаш учун тайёрланган қолип. *Формовка цехи. Формовка машинаси.*

ФОРМОВКАЧИ *тех.* Формовка мутахассиси; формовка цехида ишловчи ишчи.

ФОРМУЛА [*р*<*лат*] **1** Қонун-қоида, идея ва ш. к.нинг қисқа ва аниқ умумий таърифи, ифодаси.

2 Математик муносабатларнинг шартли белгилар орқали ёзилган ифодаси. *Алгебраик формула.* ▫ *Йўлдош қўлида тайёр тутиб турган ён дафтарчасини Элмуроднинг олдига қўйиб, ундаги формулани бир неккадан укпира бошлади.* Шуҳрат, Шинелли йиллар. | Моддалар составининг химиявий белги ва коэффициентлар орқали ёзилган ифодаси. *Кислород формуласи. Сувнинг формуласи.*

ФОРМУЛИРОВКА [*р*] Бирор фикрнинг қисқа ва аниқ ифодаси. *Теоремаининг формулировкаси.* ▫ *У ҳозирги Шарқ тарихидан жуда зерикарли лекция ўқирди.. Гапи сийқа иборалар, қуруқ формулировкалар .. тўла.* П. Қодиров, Уч илдиз.

ФОРМУЛЯР [*р*<*лат*] **1** Бирор иншоот, механизм ва ш. к.нинг иши, уларнинг бузилиши, ремонти каби маълумотлар батартиб ёзиб борилади-ган махсус дафтар ёки варақа.

2 Кутубхоналарда ҳар бир китоб ичига солиб қўйиладиган ва шу китоб ҳақидаги маълумотлар ёзилган учёт карточкаси.

ФОРПОСТ [*р*<*нем*] **1** *ҳарб.* Қисмни ҳимоя қилиб турувчи илғор отряд, шунингдек чегарада мустаҳкам ўрнашиб олган соқчи қисм.

2 *кўчма кт.* Бирор нарсанинг илғор, олдинги қисми; авангард. *Бизда минглаб коммунистик меҳнат коллективлари коммунизм форпостлари бор.* «Қ. Ўзбекистон», 1963, 19 июнь.

ФОРС қ. **форслар.** *Форс тили. Форс қизи.* ▫ *У араб, форс тилларини яхши эгаллаган.* Ойбек, Навоий.

ФОРСИГЎЙ [*ф-т*] Форс тилида ижод қиладиган. *Форсигўй ёзувчи.* ▫ *Соҳиб Доро замонанинг кўзга кўринган форсигўй шоирларидан бўлиб, ёш қаламкашларни ўз маслаҳатлари билан бахраманд қилиб турарди.* М. Осим, Сеҳрли сўз.

ФОРСИЙ Форс тилида айтилган ёки ёзилган; форсча. *Яна ўша арабий ва форсий иборалар тўла биз тушунмайдиган машаққатли ўқишга шўнғиб кетдик.* М. Муҳаммаджонов, Турмуш уринишлари.

ФОРСИХОН [*ф-т*] Форс тилида ёзилган асарларни ўқийдиган, унга тушунадиган (киши). *Анвар ўн беш ёшида .. яхшигина форсихон ва бир даража араб тилига ошна эди.* А. Қодирий, Меҳробдан чаён.

ФОРСЛАР Эроннинг асосий, туб аҳолисини ташкил қилувчи халқ.

ФОРСУНКА [*р<инг л*] *тех.* Суюқ ёқилғини дам билан пуркаб чиқариб берадиган мослама. | Суюқ ёки кукун ҳолидаги моддани пуркаб сочувчи мослама.

ФОРСЧА *айн.* **форсий.** *Форсча-русча луғат. Форсча сўзлашмоқ.*

ФОРТЕПЬЯНО [*р<итал*] Бармоқ билан босиб чалинадиган клавишли, торли музика асбоби (рояль ва пианино фортепьянонинг ҳозирги вақтдаги туридир). *Фортепьяно чалмоқ.*

ФОРТОЧКА [*р*] Уйни шамоллатиш мақсадида деразага ўрнатиладиган кичкина дарча.

ФОРУМ [*р<лат*] **1** *тар.* Қадимги Римда халқ йиғинлари, суд ва бошқа тадбирлар ўтказиладиган майдон.

2 Кенг ваколатли катта йиғилиш, съезд. *Бутун дунё ёшлар форуми. Журналистлар форуми.*

ФОСГЕН [*р<грек*] *хим.* Нафас олиш органларини зарарлантирувчи, рангсиз, чириган пичан исли, заҳарли газ.

ФОСИД [*а*] *эск. кт.* Ёмонлик қиладиган; ёмон; бузуқ, ярамас. *Фосид хаёл.* ▫ *Агар улар* [*руслар*] *мухтор вакилнинг бу фосид мақсадини англасалар, албатта, йўл қўймайдилар, лекин у бу ишларни улардан яширин қилаётир.* Айний, Дохунда. *Бериб фатво «уришинглар» демай қози калон ўлсин, Ҳаммани йўлдин оздирган ўшал фосид хаёл ўлсин.* А. Қаҳҳор, Сароб.

ФОСИҚ [*а*] *эск. кт.* Ёмон, гуноҳли ишлар билан шуғулланувчи, ёмон йўлга юрувчи; ахлоқсиз. *Фосиқдан ҳаё тилама, золимдан — вафо.* Мақол. ▫ *Зулмат ва эрксизликнинг сояси фосиқ Олимхон истибдодига абадий хотима берилди.* Н. Сафаров, Катта карвон йўлда. [*Қори:*] *Нусратилло фосиқ эканлиги устига поранц қилдек суғуриб, иликдек ютмоғи маҳфий эмас.* А. Қаҳҳор, Тобутдан товуш.

ФОСФАТ [*р<грек*] *хим.* Фосфор кислотасининг тузи (асосан ўғит сифатида, шунингдек медицина ва техникада ишлатилади). *Кальций фосфати.*

ФОСФАТЛИ Фосфатга оид. | Таркибида фосфати бўлган. *Фосфатли шлак.*

ФОСФОР [*р<грек*] Баъзи минераллар, ҳайвон суяклари, ҳайвон ва ўсимлик тўқималарида бўладиган ёнувчан, оқ тури эса, қоронғида нурланиб, ялтираб турадиган химиявий элемент. *Қизил фосфор.*

ФОСФОРИТ [*р*] Таркибида фосфат кўп бўлган асосан ўғит сифатида ишлатиладиган тоғ жинси.

ФОСФОРЛИ Таркибида фосфор бўлган. *Фосфорли туз. Фосфорли руда.* |Фосфор аралашган. *Фосфорли ўғитлар.*

ФОТИҲ [*а*] Бирор шаҳар, давлат, мамлакатни уруши қўлга киритган, забт этган, ғолиб; жаҳонгир. *Гоҳо ёт ерлардан «мен-менчи шоҳлар Лашкар тортиб келди даштга бирла, Йўлларда ётарди кўп бегуноҳлар, Фотиҳлар излари бесон қабрлар.* Шайхзода.

ФОТИҲА [*а*] **1** *дин.* Қуръоннинг биринчи сураси, бошланиши.

2 Кимса ёки унинг руҳига эзгулик тилаб айтиладиган дуо, олқиш. *Чоллар Қудратга тани-жони соғлик, ишига барака тилаб, фотиҳага қўл кўтардилар.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. *Мирзакаримбой ҳаяжонли, титроқ товуш билан қизига фотиҳа бериб, соқолини силади.* Ойбек, Қутлуғ қон. **Фотиҳа ўқимоқ** 1) қуръоннинг қисқа сураларидан бирини ўқиб, марҳумнинг руҳи ёки бошқалар учун худодан эзгулик тиламоқ. *Мирзакаримбой қўллари билан соқолини енгилгина сийпаб, марҳумга фотиҳа ўқиган бўлди.* Ойбек, Қутлуғ қон; 2) қўл очиб ва уни юзларига тортган ҳолда, ўзи ёки боқмақалар учун эзгулик, тинчлик, саломатлик тиламоқ, дуо қилмоқ. *Ошдан сўнг уста Олим шундай фотиҳа ўқиди: — Душманларингизнинг йўқ бўлганлари чин бўлсин, севганингиз билан энди масъуд яшанг!* А. Қодирий, Ўтган кунлар. **Фотиҳа қилмоқ** *с. т.* фотиҳа ўқимоқ.

3 Бирор иш-ҳаракатни бажаришга киришаётган кишига омад, бахт тилаган ҳолда бериладиган рухсат, ижозат. *Фотиҳа бермоқ. Фотиҳа олмоқ.* ▫ *Олимхон аканинг олдида сўз бердим. Ота ризоси — фотиҳа билан баравар.* Ойбек, Қутлуғ қон. *Биз сўрар эдикки, ўғлингизга ўз илмингизни ўргатиб, табибликка фотиҳа берсангиз эди.* Айний, Қуллар. **Оқ фотиҳа** бирор ишни бажаришга киришиш учун хурсандлик билан бериладиган рухсат, ижозат. *Ота, сиздан оқ фотиҳа тилайман, Ширвон элда Зулхуморга бораман.* «Равшан». [*Тангриқул ҳожи*] .. *халқ орасида «халифайи Рум Бухорога келди, Эргаш қўрбоши бориб, мусулмонобод йўлида ғазот қилгани халифадан фотиҳа ва юз минг сарбоз олиб келди»,— деб гап тарқатипти.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор. **Фотиҳа сўрамоқ** бирор йиғиндан ёки ўзидан ёши улуғроқ кишидан олдинроқ туриб кетиш учун рухсат сўрамоқ. *Абдураҳмон сардор .. қайтмоқчи бўлиб, халифадан фотиҳа сўради.* Айний, Қуллар.

4 *этн.* Қиз билан йигитни турмуш қуришга кўндирилгандан кейин, бу ҳақда ишонч ҳосил қилиш мақсадида никоҳдан олдин ўтказиладиган маросим; унаштириш. *«Фотиҳа» — гўё ярим никоҳ, у икки томоннинг келажак ҳаётига тақдир муҳрини босади.* Ойбек, Қутлуғ қон. — *Қизим фотиҳа қилинган,— деди Пирнафас ака гапни қисқа қилиб.* Ж. Шарипов, Хоразм. **Фотиҳа тўйи** қиз билан йигитни унаштирилганлиги муносабати билан ўтказиладиган кичик тўй; унаштириш. *Келинг .. катта тўйдан илгари фотиҳа тўйини ўтказиб олайлик.* Ҳамза, Ким ўғри?

5 *этн.* Ўлик чиққан хонадонда, ўлимнинг биринчи уч куни ҳамда ҳайит кунлари марҳумнинг хотираси учун ўтказиладиган маросим; таъзия. *Фотиҳага кириб чиқмоқ. Ўлик чиққан хонадонга кўп кишилар фотиҳага кириши.* ▫ *Ўлигим кафансиз қолмаса, дуойи-фотиҳага келганларнинг олдига битта-иккита қаттиқ-қуттиқ нон қўйсангиз бўлгани.* А. Қаҳҳор, Сароб.

ФОТИҲАХОН [*а+ф-т*] Ўлимнинг биринчи уч куни ва ҳайит кунлари ўлик чиққан хонадонга кириб, фотиҳа ўқувчи киши. *Шу кун кечгача шаҳарнинг ҳамма табақаларидан ҳам фотиҳахонлар келиб турдилар.* А. Қодирий, Меҳробдан чаён.

ФОТИҲАЧИ *айн.* **фотиҳахон.**

ФОТИҲЛИК **фотиҳ** 1 *с. мавҳ. от. Ўрта Осиё халқларининг воқеаларга бой тарихида Искандарнинг фотиҳлик юришлари ҳам маълум ўрин эгаллайди.* А. Қаюмов, Навоийнинг «Садди Искандарий» достони.

ФОТО [*р<грек*] *айн.* **фотография.**

ФОТОАППАРАТ [*р*] Фотосурат сладиган аппарат, фотография аппарати.

ФОТОВИТРИНА [*р*] Фотосуратлар қўйиладиган витрина; фотосуратлар кўргазмаси.

ФОТОГАЗЕТА [*р*] Фотосуратлардан ва уларга берилган қисқа текстлардан иборат газета.

ФОТОГРАФ [*р*] Фотография мутахассиси, фотоаппарат билан сурат олувчи мутахассис.

ФОТОГРАФИК [*р* фотографический] **1** Фотографияга оид. *Фотографик санъат.* | Фотография учун белгиланган. *Фотографик камера.*

2 Фотография йўли билан олинадиган. *Фотографик репродукция.*

ФОТОГРАФИЯ [*р<грек*] **1** Махсус оптик аппарат воситаси билан ёруғлик сезадиган қоғозга, пластинкага ёки плёнкага сурат олиш усули. *Фотография тўғараги.*

2 Шундай усулда олинган сурат. *Рангли фотография.*

3 Шундай усулда сурат оладиган ишхона. *Фотографияга келмоқ.*

ФОТОКАРТОЧКА [*р*] *айн.* **фотосурат.** *Буларнинг остида Бибихоним мадрасасининг харобалари, Қўқон урушидан сўнг олинган бир неча фотокарточкалар.* А. Қаҳҳор, Сароб.

ФОТОКОПИЯ [*р*] Ҳужжат, асар ва ш. к.нинг фотографик нусхаси, фотография усулида олинган кўчирмаси; фотонусха.

ФОТОЛАБОРАТОРИЯ [*р*] Фотосурат ишлаш ва кўпайтириш учун махсус жиҳозланган алоҳида хона, кабинет, лаборатория.

ФОТОЛИТОГРАФИЯ [*р*] *полигр.* Фотографияни қўлланишга асосланган литография. *Фотолитография усули.*

ФОТОМАТЕРИАЛ [*р*] **1** Фотосуратлар олишда ишлатиладиган материал (фотоқоғоз, плёнка ва турли химикатлар).

2 Бирор мақсад учун фойдаланиш мумкин бўлган турли фотосуратлар. *Кўргазма учун фотоматериал тайёрлаш.*

ФОТОМЕТР [*р*] **1** *физ.* Ёруғлик кў-

чини, даражасини ўлчайдиган оптик асбоб.

2 Юлдузлар ёруглигини аниқлайдиган оптик асбоб.

ФОТОМЕТРИК [*р* фотометрический] Фотометрияга оид. *Фотометрик метод.*

ФОТОМЕТРИЯ [*р*<*грек*] Оптиканинг ёруглик ва ёритиш кучини, уларнинг ўлчаш усулларини ўрганадиган бўлими.

ФОТОМОНТАЖ [*р*] Маълум бир темада олинган суратларни ёки уларнинг айрим қисмларини бир-бирига қўшиб, уларни яхлит бир ҳолатга келтириш. | Шу усулда тайёрланган фотосурат, фотоплакат ва бошқалар.

ФОТОМУХБИР [*р*+*а*] Газета ва журналларга актуал масалалар юзасидан фотосуратлар тайёрлаб берадиган мухбир.

ФОТОН Электромагнит нурланишнинг кванти, нур тўлқини.

ФОТОНУСХА [*р*+*а*] *айн.* **фотокопия.**

ФОТОПЛАСТИНКА [*р*] Фотография пластинкаси.

ФОТОРАСМ [*р*+*а*] *айн.* **фотосурат.** — *Бу одамнинг жиноят қилганига ҳечам ишонмайман,— деди Нигора қўлидаги фоторасмга тикиларкан.* С. Анорбоев, Оқсой.

ФОТОРЕПОРТАЖ [*р*] Фотография воситасида тайёрланадиган репортаж.

ФОТОРЕПОРТЁР [*р*] Репортаж учун сурат олиш билан шуғулланувчи фотограф.

ФОТОСИНТЕЗ [*р*<*грек*] *бот.* Ўсимликларда ёруглик таъсирида карбонат ангидрид ва сувдан органик моддаларнинг ҳосил бўлиши жараёни.

ФОТОСУРАТ Фотография усулида олинган сурат; фотокарточка. *Афсуски, унинг* [*Малоҳатнинг*] *фотосурати ҳам йўқ эди.* И. Раҳим, Тинимсиз шаҳар. *Умид янги уй деворидаги Ҳафиза фотосуратига тикилди.* Мирмуҳсин, Умид.

ФОТОТЕЛЕГРАММА [*р*] Фототелеграф орқали юборилган телеграмма, хат, ҳужжат ва ш. к.

ФОТОТЕЛЕГРАФ [*р*] Хат, ҳужжат, чертёж, расм ва ш. к.ни телеграф ёки радио воситасида узоқ масофага юборадиган қурилма.

ФОТОУВЕЛИЧИТЕЛЬ [*р*] Фотосуратни қоғозга кўчиришда суратни катталаштирувчи проекцион аппарат.

ФОТОХРОНИКА [*р*] Фотосуратларда акс эттирилган воқеалар. *ЎзТАГ фотохроникаси.*

ФОТОЧИ *с. т.* Фотограф. *Кичкина суратни катта қиладиган фоточи келган, хоҳлаганлар кутубхоначи қизга учрашсин.* С. Аҳмад, Саҳарларда.

ФОТОЭЛЕМЕНТ [*р*] Ёруглик энергиясини электр энергиясига айлантирадиган асбоб.

ФОТОҚОҒОЗ [*р*+*ф-т*] Бир томони ёруглик сезадиган модда билан қопланган, фотосуратлар тушириладиган қоғоз.

ФОТОҲАВАСКОР [*р*+*а*+*ф-т*] Фотография иши билан ҳаваскор сифатида шуғулланувчи киши.

ФОШ [*ф-т*] Ҳаммага маълум, ошкор. *Фош бўлмоқ. Фош қилмоқ (этмоқ). Камчиликларни фош қилмоқ.* ▫ [*Тўқсонов*] *фош бўлишдан қўрқиб, бошқа шаҳар ва районларга ишга кетди.* П. Турсун, Ўқитувчи. — *Мен тегишли жойда гаплашаман,— деди Низомиддинов қоғозларини йиғиштираётиб, — мен очдим бу ишларни, мен фош қилдим.* А. Қаҳҳор, Мунофиқ.

ФОШЛАМОҚ *кам қўлл.* Фош этмоқ (қилмоқ), очиб ташламоқ, ошкор қилмоқ. *Бек Алпомиш хаста кўнглин хушлади, Йиғилган душманнинг сирин фошлади.* «Алпомиш».

ФОҲИШ [*а*] Фаҳш ишлар билан шуғулланувчи; бузуқ. *Фоҳиш эркак.* ▫ *Юсуфжон фоҳиш, тажанг йигит бўлиб, Тўлахоннинг акасидир.* Ҳамза, Паранжи сирлари. *Қодирохун кабилар Фоҳиш орзунинг қули. Қай тарафга узатса Етадир ифлос қўли.* Ғайратий.

ФОҲИША [*а*] Фаҳш ишлар билан (ўз танини сотиш билан) шуғулланувчи бузуқ аёл. [*Холисхон:*] *Шундай йўллар билан булар фоҳиша кўпайтирар экан-да.* Ҳамза, Паранжи сирлари. *Айт, ит қизи, фоҳиша, ўйнашинг ким?* Ғ. Ғулом, Соялар.

ФОҲИШАБОЗ [*а*+*ф-т*] Фоҳишалар билан жинсий алоқа қилишга берилган, ахлоқий бузуқ эркак.

ФОҲИШАХОНА [*а*+*ф-т*] *эск.* Революциядан олдинги вақтларда (капиталистик жамиятда ҳозир ҳам) фоҳишалар яшайдиган ва фоҳишабозларни қабул қиладиган жой; исловотхона. *Ҳайит кунлари тўқлигидан шўҳлик қиладиган бойвачча йигитлар қовоқхона ва фоҳишахоналарга кириб, ичиб юрарди.* М. Муҳаммаджонов, Турмуш уринишлари.

ФРАГМЕНТ [*р*<*лат*] 1 Бирор асар парчаси, бир қисми. *Операдан олинган фрагмент.*

2 Рассомлик, ҳайкалтарошлик, архитектура каби санъат асарининг сақланиб қолган парчаси.

ФРАЗЕОЛОГИК [*р* фразеологический] Фразеологияга оид. *Фразеологик луғат. Фразеологик бирикма.*

ФРАЗЕОЛОГИЯ [*р*<*грек*] 1 Тилшуносликнинг бирор тилга хос барқарор сўз бирикмалари ва ибораларини ўрганадиган бўлими.

2 Бирор тилдаги барча барқарор сўз бирикмалари ва ибораларининг мажмуи. *Ўзбек тилининг фразеологияси. «Навоий» романининг фразеологияси.*

ФРАК [*р*<*нем*] Олд қисми калта қилиб ўйилган, орқа этаги узун (Европада, умуман тантаналарда кийиладиган) кийим.

ФРАКЦИОН [*р* фракционный] *сиёс.* Фракцияга оид. *Фракцион кураш.*

ФРАКЦИОНЁР [*р*] *айн.* **фракциячи.**

ФРАКЦИЯ [*р*<*лат*] *сиёс.* 1 Парламент депутатларининг бирор сиёсий партияга мансуб группаси. *Давлат думасининг социал-демократик фракцияси қамоққа олинди.* «ҚПСС тарихи».

2 Сиёсий партия ичида партиянинг умумий йўлига қарши бўлиб ажралиб чиққан, партия сафида қолгани ҳолда унга қарши кураш олиб борувчи гуруҳ.

ФРАКЦИЯБОЗЛИК *айн.* **фракциячилик.**

ФРАКЦИЯЧИ *сиёс.* Фракция аъзоси, иштирокчиси, гуруҳбоз. *Партия сиёсати масалалари юзасидан бўладиган кенг дискуссия .. партиянинг бирлигини бузадиган фракциячи группалар тузиш учун бўлган уринишларга .. сабаб бўлмасин.* «ҚПСС Устави».

ФРАКЦИЯЧИЛИК *сиёс.* Партия ичида фракциянинг, фракцион идеологиянинг мавжудлиги, сиёсий партия ичидаги гуруҳбозлик. *Фракциячиликка қарши амалий кураш олиб боришда партиянинг ҳар бир ташкилоти ҳеч қандай фракцион чиқишларга йўл қўймаслигини қаттиқ назорат қилиб бораши зарур.* В. И. Ленин, Партиянинг бирлиги тўғрисида.

ФРАНК [*р*<*фр*] Франция, Бельгия, Швейцария ва бошқа бир қанча мамлакатларда пул бирлиги.

ФРАНЦЎЗ қ. **французлар.** *Француз тили.* || *Француз аёл.*

ФРАНЦУЗЛАР Франциянинг асосий, туб аҳолисини ташкил қилувчи халқ, француз халқи.

ФРАНЦУЗЧА 1 Францияга, француз халқига, унинг алифбеси, тили, адабиёти ва маданиятига оид. *Французча қўшиқ.*

2 Француз тили. *Сен французча(ни) биласанми?* || *Французча гапирмоқ.*

ФРЕЗЕР [*а*] *тех.* Айланма ҳаракат қилиб металл ва ёғоч ашёларга ишлов берадиган кўп тишли кесувчи асбоб.

ФРЕЗЕРЛАМОҚ Фрезер билан ишлов бермоқ.

ФРЕЗЕРОВКАЧИ Фрезер станогида ишловчи ишчи. *Фрезеровкачи бўлиб ишламоқ.*

ФРЕЗЕРЧИ *айн.* **фрезеровкачи.** *Фрезерчи касби.*

ФРЕСКА [*р*<*итал*] Янги сувоқ устига рангдор қилиб ишланган расм. *Афросиёб фрескалари.* ▫ *Иван Федорович билан Акрамхон битган .. биноларни айланиб чиқишди, қаерга қандай безак бериш, фреска чизишни маслаҳатлашиб олишди.* И. Раҳим, Тинимсиз шаҳар.

ФРИКАТИВ [*р*<*лат*] *лингв.* Бир-бирига яқинлашган нутқ органлари орасидан ҳавонинг ишқаланиб ўтиши натижасида пайдо бўладиган; сирғалувчи. *Фрикатив товушлар.*

ФРОНТ [*р*<*нем*] 1 Қўшин, сафнинг ёки колоннанинг олд томони.

2 Жанг ҳаракатлари бўлаётган зонанинг, районнинг олд томони, жанг майдони. *Бу кунларда Қизил Армия бир ярим минг километр масофада — фронт бўйлаб ҳужум қилмоқда.* А. Қаҳҳор, Олтин юлдуз.

3 Жанг ҳаракатлари кетаётган зонадаги барча қуролли кучлар мажмуи. *Укасининг бири фронтга, иккинчиси канал қурилишига юборилди.* И. Раҳим, Чин муҳаббат. *Зокирнинг отаси*

бир йил олдин урушда ҳалок бўлган, акаси ҳам фронтда, ойиси рўзғоридаги буюмлардан сотиб тирикчилик тебратар эди. П. Қодиров, Уч илдиз.

4 Уруш вақтида бир қўмондон раҳбарлиги остидаги энг йирик армия группаси. *Мирзаев Ғарбий фронтнинг ўзида учта хат, иккита совға олган эди.* А. Қаҳҳор, Кўк конверт.

5 *кўчма* Бирор нарсанинг умумий фаолияти; жабҳа, соҳа. *Идеология фронти. Маданий фронт. Қишлоқ хўжалиги фронти.* ▪ [Давронов:].. *Бугун мактабни битириб маориф фронтига отланаётган ёшларимиз илгари кимлар эди?* П. Турсун, Ўқитувчи.

ФРОНТОВИК [*р*] *с. т.* Фронтчи.

ФРОНТЧА *рвш* Фронтдагидек, фронтга хос; фронт талабига мувофиқ равишда. *Асрорқул .. чолларни йиғиб мажлис қилди. Шу мажлисдаёқ ҳалиги чоллар фронтча ишлайдиган комсомол бригадаларига бирикиб олди.* А. Қаҳҳор, Асрор бобо. *Фронтча ишлаш кучимизга куч, қувватимизга қувват қўшаётир.* Ойдин, Олтин узукка олмос кўз.

ФРОНТЧАСИГА *айн.* **фронтча.** [*Тоға:*] *Раҳмат, жиян, раҳмат. Фронтчасига иш қипсан.* С. Аҳмад, Уфқ.

ФРОНТЧИ Фронтда хизмат қилган ёки уруш маҳалида фронтда, ҳаракатдаги армияда бўлган киши. *Ҳамма ўз гапини маъқул қилади. Йўлнинг кун чиқиш томонидан келаётганлар: «Йўл бўшат, биз фронтга бораётирмиз!» деса, ғарбдан келаётганлар: «Биз фронтчимиз, йўл бизники!» деб ўдағайлайдилар.* И. Раҳим, Чин муҳаббат.

ФТИЗИАТР [*р*] Фтизиатрия бўйича мутахассис, врач.

ФТИЗИАТРИЯ [*р<грек*] Медицинанинг ўпка сили ва уни даволаш йўлларини ўрганадиган бўлими.

ФТОР [*р<грек*] Химиявий элемент, ўткир ҳидли туссиз газ.

ФТОРЛИ Таркибида фтор бўлган. *Фторли водород. Фторли бирикма.*

ФУГАС [*р<фр*] Ерга кўмиладиган ёки сув остига қўйиладиган портловчи заряд. *Погодин қисмлари кўприкдан ўтиб олгандан кейин, Юрьев кўприк остида учта фугас атрофларига мина кўмдириб, уни истаган дақиқада портлатишга ҳозирлаб қўйди.* И. Раҳим, Чин муҳаббат.

ФУГАСКА [*р*] *с. т.* Келиб тушган жойини ўйиб ўтиб портлайдиган авиабомба ёки снаряд.

ФУЗАЛО [*а*] *эск. кт.* Ўқимишли кишилар; фозиллар; зиёлилар. *Бу йиғинда уламолар ҳам бор, фузало ҳам бор, хулласи шаҳарнинг ҳар бир синфидан ҳам ҳозир эди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. *Биз бор эканмиз, боёнларимиз, уламою фузалоларимиз хотиржам ва осойишта бўлсинлар.* М. Ўринхўжаев, Унутилмас кунлар.

ФУЗУН [*ф-т*] *эск. кт.* Ортиб, зиёда бўлиб борадиган, кўп. — *Илойим умринг узун, давлатинг фузун бўлсин, қўлинг баланд бўлсин,— деди Облоқул Аҳмадхўжага.* Б. Раҳмонов, Олтин одамлар.

ФУНДАМЕНТ [*р<лат*] 1 Бирор бино, иншоот, дастгоҳ ва ш. к.нинг пастки мустаҳкам қисми; пойдевор. *Бино фундаменти.*

2 *кўчма* Бирор нарсанинг асоси; таянч, база. *Ёшлик — фундамент. Унинг ғиштини тўғри қўйиш керак.* Мирмуҳсин, Ажрим.

ФУНДАМЕНТАЛ [*р* фундаментальный] 1 Асосий, энг муҳим. *Фундаментал кутубхона.*

2 Чуқур текширилган, етарлича тадқиқ қилинган. *Фундаментал асар.*

ФУНКЦИОНАЛ [*р* функциональный] 1 Функцияга оид. *Функционал боғланиш. Функционал анализ.*

2 Тузулишига эмас, балки фаолиятига, хизматига, функциясига боғлиқ бўлган. *Механтнинг функционал тақсимоти. Юракнинг функционал касаллиги.*

ФУНКЦИЯ [*р<лат*] 1 *мат.* Бошқа миқдорнинг ўзгаришларига қараб ўзгариб турадиган ўзгарувчан миқдор. *Ўткир бурчакнинг тригонометрик функциялари.*

2 *биол.* Бирор орган ёки организмнинг ишлаб туриши, фаолияти. *Юракнинг функцияси.*

3 *кўчма* Бирор кимса ёки нарсанинг иш, фаолият доираси, вазифаси. *Бу ишни бажариш менинг функциямга кирмайди.* ▪ *Мустабид ҳокимиятларнинг асосий функцияларидан бири канал қазиш, дамбалар қурдириш, суғориш иншоотларини тозалатиш кабилардан иборат бўлган.* И. Жабборов, Кўҳна харобалар сири.

ФУНТ [*р<англ*] Англия, Миср, Ливан, Ливия, Сурия ва Суданда пул бирлиги. **Фунт стерлинг** Англияда 20 шиллингга тенг пул бирлиги.

ФУНУН [*а*] *эск. кт.* Фанлар, илмлар. *Муҳаббат жомидан нўш айлаган аҳли зако бўлмиш, Фунуни тибда мажнундир кишининг куйса сафроси.* А. Қодирий, Меҳробдан чаён. *Улум, фунуннинг қадри-қийматини билган ота .. гўзал тарбия, ҳусн, ахлоқ берган.* Ойбек, Навоий.

ФУРАЖКА [*р*] Эркакларнинг гардишли ва қисқа соябонли бош кийими. *Данильченко янгигина фуражкасини олди: сийрак ва нимжон сочлари бошига ёпишиб ётарди.* Шуҳрат, Шинелли йиллар.

ФУРСАТ [*а*] 1 Бирор ишни бажариш учун энг қулай вақт, пайт. *Фурсат пойламоқ. Фурсат келди. Фурсатдан фойдаланмоқ.* ▪ [*Шайхулислом:*] *Тақсирим, бағоят яхши фурсатда йўқладилар.* Уйғун ва И. Султон, Навоий. *Бу ваҳший талончилардан қаттиқ нафратланган Юсуфжон .. фурсат пойлаб, улардан ўч олишга интиларди.* Т. Обидов, Юсуфжон қизиқ. **Фурсатни бой (ёки қўлдан) бермоқ** қулай вақт ёки пайтдан фойдаланмай, уни бекорга ўтказмоқ. *Ҳозир .. ўйланиб ўтириш, фурсатни бой бериш пайти эмас эди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. *Ҳофиз .. фурсатни қўлдан бермай, сафар анжомларини тайёрлаб, икки навкар билан йўлга чиқди.* М. Осим, Зулмат ичра нур. **Фурсатни қочирмоқ** *айн.* **фурсатни бой бермоқ.** *Ўзбек ойим .. ҳамиша юрагини шоширтириб, миясини машғул қилган муддаони айтиб солиб фурсатини қочирмайдир.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

2 Юз бераётган воқеага нисбатан минут, кун, йил ва ш. к. билан ўлчанадиган давомийликнинг тўхтовсиз ўтиб борадиган қисми; вақт. *Ёшшга фурсатим йўқ.* ▪ *Шу фурсатда «куёв келди» хабари эшитилиб, қизлар шошиб-пишиб .. Гулчеҳрани кийинтира бошладилар.* С. Азимов, Оппоқ тонг қўшиғи. *Сал фурсат қўлдан берилса, бўлинма илгарилайди ва пулемёт жангчиларни битталаб теради.* А. Қаҳҳор, Олтин юлдуз.

ФУРФУРОЛ [*р<лат*] *хим.* Химия ва нефть саноатида қўлланиладиган туссиз органик бирикма. *Эндиликда .. суюқлик шаклидаги фурфурол пахта чигити ва чигит тўфонидан олинади.* Ш. Тоҳиров, Янгилик яратувчилар.

ФУРҚАТ [*а*] 1 *эск. кт.* Ўзига азиз, севимли бўлган кимса ёки нарсадан узоқда яшаш; айрилиш, айрилиқ; ҳижрон. *Олти ойдир тушдим бундоғ ғурбатга, Севганларим ташлаб бирдан фурқатга, Дилим қондир, ширин ўғлон, қизларим, Муҳаббатлик дилбаримни соғиниб.* Ҳамза. *Фурқат аро ташлаб мени, эй шўхи дилдор, ўртама.* Ж. Шарипов, Хоразм.

2 Фурқат (*эркаклар исми*).

ФУСАҲО [*а*] *эск. кт.* Гапга чечан, чиройли гапирадиган кишилар, сўз усталари. *Бу ғазалларни ўқиб, форс фусаҳолари ва ўзимизнинг форсипарастларимиз не деб оғиз очишга жасорат қила олурлар.* Ойбек, Навоий.

ФУСУН [*ф-т*] *эск. кт.* Киши ёки нарсани ўзига жалб ва мафтун этувчи куч; жозиба, чирой. *Истасанг мураббо тўлдир ё шинни, Нечоғлик фусун бор эл санъатида.* Миртемир. — *Ҳа, баракалла, .. — деди Тўтиқиз, кўзларида фусун ўти чақнатиб.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. *Безакли деворлар, Зарҳал кунгура .. Фусундан яралган Ажиб кошона.* М. Али.

ФУСУНКОР [*ф-т*] Ўзига тортадиган, мафтун этадиган; жуда чиройли, жозибали, сеҳрли. *Ўзбек меъморлари фусункор Самарқанд ва Бухорони бунёд этдилар.* ▪ *Қиз ҳақиқатан гўзал экан. Ёниб турган фусункор кўзлари унинг юрагини қитиқлади.* Мирмуҳсин, Қизил дурралар.

ФУСУНКОРЛИК **фусункор** *с. белги оти.* *Баҳорнинг фусункорлигин ўз кўзинг билан кўрсанг .. қисқаси бутун жисминг билан баҳорни эмсанг — унда бошқача бўлади.* О. Ҳусанов, Най.

ФУТБОЛ [*р<инг*] Иккита команданинг қарши томон дарвозасига оёқ ёки

бош зарби билан кўпроқ тўп киритиш мақсадида ўтказиладиган спорт ўйини. *Футбол тўпи. Футбол командаси. футбол ўйнамоқ.*

ФУТБОЛКА [*р*] Енги калта трикотаж спорт кўйлаги.

ФУТБОЛЧИ Футбол ўйновчи.

ФУТУР [*а*] Зарар, зиён, шикаст. *Машинага футур етмасин.* **Футур кетди** *зайфлашиб, кучсизлашиб қолди, аввалги мавқеини йўқотди. Соғлигимнинг футури кетди.*

ФУТУРИЗМ [*р*<*лат*] 20 аср бошларида пайдо бўлган, адабиёт ва санъатда реализмни, шунингдек, маданий меросни инкор этиб, эски санъатнинг традиция ва услублари ўрнига гўё замонга мос келадиган янги услуб яратмоқчи бўлган формалистик оқим.

ФУТУРИСТ [*р*] Футуризм тарафдори.

ФУТУРИСТИК [*р* футуристический] Футуризм ғоялари билан суғорилган, футуризмга асосланган. *Футуристик роман. Футуристик оқим.*

ФУФАЙКА [*р*] 1 Олди тугмалаб қўйиладиган, калта, пахтали қавима куртка. *Очил эса ёқаси ва енгларига қўнғир клеёнкадан жияк қўйиб тикилган эски пахталик фуфайкада, оддий трико шим ва фуражкада эди.* П. Қодиров, Уч илдиз.

2 Иссиқ трикотаж ёки жундан тўқилган, калта уст кўйлак. [*Абдусамад:*] *Совуқдан сақланг, Москвадан жун фуфайка олиб келинг, бу ҳам комсомол топшириғи.* А. Мухтор, Опа-сингиллар.

ФУҚАРО [*а*] 1 Бирор мамлакатнинг доимий аҳолиси, граждалар. — *Менинг қўл остимда бегона одам йўқ! Ҳаммаси совет фуқароси, .. — деди Тожибой.* П. Турсун, Ўқитувчи.

2 *этн.* Оддий қора халқ вакили; *акси* **хўжа** 3. *Мен сизга айтсам, бизнинг Қамишкапа эскидан уруққа аҳраб келади: фуқаро ва хўжа.* П. Турсун, Ўқитувчи.

ФУҚАРОПАРВАР [*а*+*ф-т*] Ўз халқининг талаб-эҳтиёжларини, орзу-ҳавасларини ҳимоя қилувчи, унга ҳар томонлама ёрдам берувчи. *Шўро ҳукумати заб фуқаропарвар чиқди, мулла Маҳкам.* С. Аҳмад, Қадрдон далалар.

ФЮЗЕЛЯЖ [*р*<*фр*] *авиа* Самолётнинг корпуси.

ФЎТА [*ф-т*] Белга бир неча марта айлантириб ўраладиган узун белбог. *Қози белини .. оқ фўта билан боғлаб, қўлидаги узун таёққа суяниб, тик турарди.* Айний, Эсдаликлар.

Х

Х Ўзбек алфавитининг йигирма учинчи ҳарфи; *қ.* **ха.**

ха «Х» ҳарфининг номи.

ХАБАР [*а*] Бирор кимса, нарса ёки ҳодиса ҳақида маълумот; ахборот, дарак. *Янги хабар. Совуқ хабар. Қора хабар. Хабар олмоқ. Хабар топмоқ. Хабар қилмоқ (бермоқ, етказмоқ).* ▪ *Элни кезиб, ўртади жонни Келган хабар Хўжайли ёқдан.* Э. Раҳим. [*Элмурод:*] *Шунча кундан бери бирор хабар йўқ эди. Бирдан учта қалин хат келди.* Шуҳрат, Шинелли йиллар. | Бирор янги ган, воқеа, янгилик. *Мулла Абдушукур, Мирзакаримбой меҳмонлардан бирига мурожаат қилди: — Оламда нима хабарлар бор, гапирсангиз-чи.* Ойбек, Қутлуғ қон. — *Қайғудан фойда йўқ,— деди Комила Ўктамга,— кечирасиз, мен ширингина базмингизни қора хабар билан музлатиб қўйдим.* Ойбек, О. в. шабадалар. *Менга адресингизни беринг, колхозга ўзим хат ёзаман, уйингиздан хабар олишади.* И. Раҳим, Чин муҳаббат. *Агар полиция хабар топса, ўқиганни ҳам, эшитганни ҳам қамаб қўяди.* С. Аҳмад, Ҳукм. *Нормат бугунги воқеалар ҳақида онасига, Адолатга, Эргашга хабар қилмоқ учун қўлига қалам олди.* И. Раҳим, Чин муҳаббат. **Хабари бор** 1) бирор нарса ҳақидаги маълумотни биладиган; хабардор, воқиф. *Бу воқеадан унинг хабари бор.* ▪ *Сизнинг бу ишингиздан қайин отангизнинг хабари бор эдими?* А. Қодирий, Ўтган кунлар; 2) бирор иш ёки ҳунарни биладиган, уни бажариш қўлидан келадиган. *Тикувчиликдан хабари бор қиз.* **Хабари йўқ** 1) бирор нарса ҳақидаги маълумотни билмайдиган, бу ҳақда тасаввури йўқ. *Бу воқеадан хабарим йўқ. Қорни тўқнинг қорни очдан хабари йўқ.* Мақол; 2) бирор иш ёки ҳунарни билмайдиган, уни бажара олмайдиган. *Унинг шофёрликдан мутлақо хабари йўқ.* | Купдалик матбуот, радио ва телевидение орқали бериладиган ахборот, маълумот; мақола. *Газетада танқидий хабар босилди.* ▪ *Колхозга Сидиқжоннинг хотиржаваччаси Сатторқул раис бўлибди ва унинг хотини бирданига учта туғибди,— бу тўғрида газетада хабар чиқибди.* Л. Қаҳҳор, Қўшчинор. *Очилнинг уйдан оладиган ёрдами катта эмас эди, бир чеккаси шунинг учун радиога, газеталарга хабар ёзиб юрарди.* П. Қодиров, Уч илдиз.

ХАБАРДОР [*а*+*ф-т*] 1 Хабари бор, воқиф. *Хабардор дойралар.* ▪ *Бондарь ҳамма воқеадан хабардор эди.* Шуҳрат, Шинелли йиллар. *Можародан хабардор Ўтамбой, пиқ-пиқ кулиб, бир четга кетишга мажбур бўлади.* А. Қодирий, Обид кетмон. *Чиқса ҳар ердин бир ис, ҳозир хабардор авлиё.* Муқимий. **Хабардор бўлмоқ** 1) воқиф бўлмоқ, хабар топмоқ, эшитмоқ; билмоқ. *Шов-шув кўтарма! Даданг хабардор бўлиб қолса, яхши бўлмайди.* Ойбек, Қутлуғ қон; 2) кузатиб турмоқ, назорат қилмоқ. *Дарвозадан кириб чиқатурганлардан хабардор бўлиб тур.* Ғ. Ғулом, Тирилган мурда.

2 Бирор соҳа бўйича муайян маълумотга эга, шу соҳани биладиган; омилкор. *Али тажанг жуда тўғри ўсган йўғон ва баланд қарағайни суйиб қучоқлади. Бинокорликдан пича хабардор эди у.* Ойбек, Қуёш қораймас. [*Йўлчи:*] *Абдушукурни дунёдан хабардор, ўқимишли одам деб билгани учун, у маъноли бир кенгаш берар, .. деб ўйлади.* Ойбек, Қутлуғ қон. *У ўз раисини қўлга туширган ҳужжатларидан, далилларидан, тергов натижасидан хабардор қилди.* Ҳ. Ғулом, Машъал.

ХАБАРЛАМОҚ Хабар қилмоқ, маълум қилмоқ, дарак бермоқ; жар солмоқ. *Бугун соат ўн иккида Отабек ила Мирзакарим қутидорнинг исёнчилик гуноҳи билан дорга осилишларини жарчи шаҳарга хабарлаб юрар .. эди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. — *Бу ёқдагиларни менга топширинг, бир соатда хабарлаб чиқаман,— деди Қўзибой.* Ҳ. Назир, Сўнмас чақмоқлар.

ХАБАРЛАТМОҚ **хабарламоқ** *фл. орт. н.*

ХАБАРЛАШМОҚ **хабарламоқ** *фл. бирг. н. Тўй ҳақида яна хабарлашармиз.*

ХАБАРЛОВЧИ *айн.* **хабарчи.**

ХАБАРНОМА [*а*+*ф-т*] Бирор нарса, воқеа ҳақида хабар берувчи ҳужжат; чақирув қоғози. *У бугун кеч соат тўққизда телефон станциясига бориб, Намангандан билан гаплашиши керак эди, чўнтагидаги хабарномада ким чақиратётгани айтилмаган бўлса ҳам, ойиси эканини биларди.* П. Қодиров, Уч илдиз.

ХАБАРСИЗ *айн.* **бехабар.** *Бу воқеадан хабарсиз қолибман.* ▪ *Сафар бўйи Абдураҳмоннинг тўхтаганидан хабарсиз икки-уч одим нарига ўтган эди.* Л. Қодирий, Меҳробдан чаён. *Ҳеч нимадан хабарсиз Унсин баъзи вақт: «Нега акамни кўрмайман, тоғам қаёққа юборган?» — деб Гулнордан сўрайди.* Ойбек, Қутлуғ қон.

ХАБАРЧИ Хабар берувчи, маълум қилувчи; жарчи. *Ҳар ёққа хабарчилар .. Чопа-чопа кетдилар.* Ҳ. Олимжон. *Аравада тик турган жарчи, Шаҳар кезиб юрган хабарчи Овоз билан қамраб кенг қурни, Босиб тушди говур-гувурни.* Э. Раҳим. *Тонг хабарчиси хўроз чўзиб-чўзиб ўзининг ашуласини айтарди.* У. Юсупов, Меҳрибон.

ХАВОТИР [*а*] 1 Бирор кимса, нарса ёки бирор иш, ҳодиса ҳақида ташвишланиш, ташвишга тушиш; бетинчлик, ташвиш. *Узоқ вақтдан буён хат ёзмаганингиздан хавотирда эдим.* ▪ *Коронғи қуюқлаша борган сари, унинг хавотири ҳам орта борди.* Ҳ. Ғулом, Машъал. *Сидиқжон суднинг ҳукмидан жуда хурсанд бўлди-ю, лекин Шарофатнинг шикоят қила олиш ҳуқуқидан хавотирга тушди.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор. — *Хавотир бўлманг, ота, ўқимасам ер кўтаради, — деб кулди* [*жувон*]. А. Қаҳҳор, Хотинлар. — *Бу .. сиз кимни айтаяпсиз, Ефим Данилович? — хавотир олиб сўради Эргаш.* Л. Мухтор, Опа-сингиллар. — *Жон болам,— деди* [*Хадича хола*] *ҳовлининг ўртасида туриб,— хат юборгин, бизни хавотир қилма.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор.

2 Ҳадиксираш, хавфсираш, хавф, қўрқув. *Чакки ишнинг хавотири қурсин! У саросимага тушиб, хавотир аралаш милиционерга қаради. У чап ёнида индамай ўтирган, ёмонроқ кийинган йигитдан хавотир олиб келаётган эди.* А. Мухтор, Туғилиш. *Шунча одам орасида, ҳар қайсиси ўзидан хавотир қилмай, бир-бирининг сирини очиб ташлаётипти.* А. Қаххор, Оғайнилар.

ХАВОТИРЛАНМОҚ 1 Ташвишга тушмоқ, ташвишланмоқ; қайғурмоқ. *Агар жавоб қайтармай қўяверса, акаси хавотирланади.* Ҳ. Назир, Сўнмас чақмоқлар. *Полвонбой билан Бекжоннинг ҳалига қадар келмаганидан Ойша хола хавотирланди.* Ж. Шарипов, Хоразм.

2 Бирор парсадан хавфсирамоқ, чўчимоқ, қўрқмоқ. — *Шу орада отаси бир нарсадан хавотирланди, шекилли-да, қизини кўчага чиқармай қўйди,— деди Давлатёр.* П. Турсун, Ўқитувчи.

ХАВОТИРЛИ Хавфли, қўрқинчли; хатарли. *Хавотирли иш. Хавотирли тун.* ▫ *Бу қулоқларнинг юриш-туриши жуда хавотирли.* П. Турсун, Ўқитувчи.

ХАВОТИРЛИҚ хавотир *с. мавҳ. от. Саидий хавотирликка тушади.* А. Қаххор, Сароб.

ХАВОТИРОНА [*а*+*ф·т*] *рвш* Хавотирланиб, хавфсираб, қўрқа-писа. *У бир кўзини қия очиб, атрофга хавотирона назар ташлади.* Ф. Мусажонов, Чиқинди.

ХАВОТИРСИЗ Хавфсиз, хатарсиз, тинч. *Бу ер анча хавотирсиз эди.* ‖ *Хавотирсиз яшамоқ.*

ХАВФ [*а*] 1 Бирор кўнгилсиз ҳодиса ёки фалокат юз бериш эҳтимоллиги, хатар; қўрқинч. *Тошқин хавфи бартараф қилинди.* ▫ *Насимжоннинг ҳаёт ва эрки неча бор хавф остида қолган эса ҳам, .. ҳали тавба қилмаган эди.* Ойбек, О. в. шабадалар. «*Наҳотки улар ўлим хавфини сеза туриб, ўзларидан ҳеч бир из қолдирмасалар?*» *ўйлади Шукуржон.* О. Ёқубов, Ота изидан. *Йўл узоқ .. Йўлда зўр хавф, хатар ва ўт.* Ҳ. Пўлат.

2 Хавотирланиш, хавфсираш; хавотир, ташвиш. *Ўғлим келмаётганидан хавфдаман.* ▫ *Эрининг кечикишидан хавфга тушиб, Офтоб ойим унинг ёнига чиққанда ҳам у бояги ҳолда эди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

ХАВФЛАНМОҚ Бирор нарсадан хавфга тушмоқ; хавфсирамоқ, ҳадиксирамоқ; чўчимоқ. *Нега хавфланаяпсан?* ▫ *Ҳозиргина чап қанотидаги нотинчликдан хавфланган Чернецов, энди унинг тинчланишидан хафа.* И. Раҳим, Чин муҳаббат. *Юртда катта қўзғолон, отиш-тутиш бўлганини эшитган Унсин, акасидан хавфланиб, кечга яқин темирчининг бир ўғли билан бирга Тахтапулга келган эди.* Ойбек, Қутлуғ қон.

ХАВФЛАНТИРМОҚ хавфланмоқ *фл. орт. н.*

ХАВФЛИ Хавф туғдирадиган; хатарли, қўрқинчли. *Хавфли душман. Хавфли касал. Хавфли сафар. Хавфли ҳаракат.* ▫ *Редакцияга ҳам қабул қилмай рад этдилар, ғоят хавфли унсур, у бадбахт.* Ойбек, Нур қидириб. *Вақт кечикиб борар эди. Ҳаяллаш хавфли эди.* Ғ. Ғулом, Шум бола.

ХАВФЛИЛИК хавфли *с. белги оти. Аҳволнинг хавфлилиги.*

ХАВФСИЗ Хавф туғдирмайдиган; хатарсиз. *Хавфсиз операция.*

ХАВФСИЗЛИК 1 хавфсиз *с. белги оти. Қасалликнинг хавфсизлиги. Давлат хавфсизлигини сақлаш.*

2 Бирор нарса ёки кимсага хавф бўлмаслик, осойишталик ҳолати. *Техника хавфсизлиги.*

ХАВФСИНМОҚ *айн.* хавфсирамоқ.

ХАВФСИРАМОҚ Бирор кўнгилсиз ҳодиса юз бериши эҳтимоллигидан ташвишланмоқ, чўчимоқ, қўрқмоқ, хавф олмоқ. *Нега мендан хавфсирайсан?* ▫ *Муса аввал индамади, кейин бир нарсадан хавфсирагандай гапирди.* П. Турсун, Ўқитувчи. — *Нима гап? Нима бўпти? — хавфсираб сўради Тешабой.* М. Исмоилий, Фаргона т. о.

ХАВФСИРАНМОҚ *айн.* хавфсирамоқ.

ХАВФ-ХАТАР [*а*] Хавф ва хатар, бирор нарсадан қўрқиш. *Хавф-хатарга юзма-юз келиб; унга чап бериш қандай яхши.* А. Қаххор, Қўшчинор.

ХАЁЛ [*а*] 1 Ўйлаш, фикр юритиш жараёни; фикр, ўй. *Унинг кўзи бирдан стол устидаги хатларга тушиб, хаёли бўлинди.* Ҳ. Назир, Сўнмас чақмоқлар. *Тўхта хола Норматнинг кимнидир қидираётган олазарак кўзларига қараб-қараб қўйди-да, хаёлга чўмди.* И. Раҳим, Чин муҳаббат. «*Қизиқ, менинг тўғримда қандай фикрда экан бу қиз*», *деган хаёл* [*Элмуроднинг*] *миясини алғов-далғов қилди.* П. Турсун, Ўқитувчи. **Хаёли паришон** *қ.* паришон 2. **Хаёлга бормоқ** ... деб кўнглидан ўтказмоқ, ... деб ўйламоқ.

2 *с. т.* Бирор нарсани эсга тушириш, хотирада тиклаш қобилияти, эс; ақл, мия; дил. *Бу фикр унинг хаёлига келган ҳамон юраги орқасига тортиб, нафаси ичига тушиб кетди.* И. Раҳим, Чин муҳаббат. *Хаёлингиз қаерда, нима сўзлаяпсиз, ойи?* Ойбек, Қутлуғ қон. **Хаёлдан кўтарилмоқ** эсдан чиқмоқ, унутмоқ. — *Хаёлимдан кўтарилибди, ..— деди Мухторхон бир куни Абдосхоннинг уйида Мирза Муҳиддин билан шаҳмат ўйнаб ўлтириб.* Ҳ. Қаххор, Сароб. ‖ Кўз олди, тасаввур. *Назиркул бешотарни елкасига осиб, «Ўлсам шаҳид, ўлдирсам ғозий!» деб қишлоқларга от сурар экан, хаёлидан Саломат нари кетмади.* С. Аҳмад, Ҳукм. *Элмурод: «Бирор гуноҳ содир бўлган экан-у, пайқамаган эканман-да»,— деб, шу бир ҳафта ичида қилган барча ишларини бир-бир хаёлидан ўтказди.* Шуҳрат, Шинелли йиллар.

3 Қиши ёки парса ҳақидаги тушунча, тасаввур; назар. *Гулсум унинг* [*Элмуроднинг*] *хаёлида бу ердаги гўзалларнинг гўзали бўлиб тура берди.* П. Турсун, Ўқитувчи.

4 Бирор иш ёки ҳаракатни амалга ошириш ҳақидаги ўй, ният; истак. *Бошлаб занжирлик халқи кўчаларга чиқ* [*ғов*] *ташлаш, Азизбекка қарши уруш ҳозирлиги кўриш хаёлига тушди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. *Баъзи кезларда у* [*Отабек*] *умид кучоғида шошиб қолар эди ва иккинчи вақтда ярамас-қора хаёллар билан энтикар эди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

5 Амалга ошиши қийин бўлган, реал бўлмаган орзу, истак; фантазия, хаёлот. *Бу хаёл эмас, ҳақиқат.* ▫ *Аммо олий мактаб орзуси мен учун ёлғиз пуч хаёл бўлса ҳам, ундан воз кеча олмадим.* Ойбек, Нур қидириб. **Хаёл сурмоқ** узоқ ўйга берилмоқ; орзу қилиб ўйламоқ. *Нормат бемажол ётганича яна хаёл суриб кетди. «Бундай чоғларда большевиклар жалодининг болтасини кутмай, ўз-ўзини ўлдиришни афзал кўрган эдилар».* И. Раҳим, Чин муҳаббат. **Хаёл қилмоқ** 1) ўйлаб бирор фикрга келмоқ, ният қилмоқ; ўйламоқ. [*Деҳқон:*] «*Қовуним пишиб чириб кетди .. Қўшнимдан аравани бир кунга тилаб олган эдим. Жилла бўлмаса, битта четанда олиб тушай-да, сотиб болаларга кийимлик олай,— деб хаёл қилган эдим*». Ойбек, Қутлуғ қон; 2) бирор кимса ёки нарсага эришишни, етишишни орзу қилмоқ; ўйламоқ. *У* [*Йўлчи*] *дам ўйлаб, хафа бўлади, дам, анча пул юбориб, онасини севинтиришни хаёл қилади.* Ойбек, Қутлуғ қон; 3) тасаввур қилмоқ, ... деб ўйламоқ, тушунмоқ. *Чол у ёқ-бу ёқ суриб, сўраб юриб ўртадаги ходани хаёл қилинган ип йўлига тўғрилаб қўйди.* М. Исмоилий, Фаргона т. о.

6 Бирор нарса ёки кимсага етишиш, эришиш истаги, шунга кучли даражада интилиш. *Хаёлингда бўлдим шундай девона, Эл сўйлади менга ҳар хил афсона.* Хуршид. *Зебо севиклисининг хаёли билангина яшашни истамас, унга севимли бўлиш ва севишгина кифоя эмас эди.* Шуҳрат, Шинелли йиллар.

◇ **Чодир хаёл** *қ.* чодир.

ХАЁЛАН [*а*] *кт.* Хаёлда тасаввур қилган ҳолда; хаёлда, фикран. *У* [*А. Набиев*] *хаёлан В. И. Ленин билан сўзлашади, ундан маслаҳат сўрайди, дада олади.* М. Худойқулов, Жанговар ёшлик қиссаси. *Қўшиқ .. кишини сеҳрлаб, хаёлан табиатнинг энг гўзал жойларига бошлайди.* Ж. Абдуллаҳонов, Тонг ёришган соҳилда.

ХАЁЛИЙ [*а*] 1 Амалда содир бўлмайдиган; хаёлдагина тасаввур қилинадиган; афсонавий. *Хаёлий қаҳрамонлар.* ▫ *Мана, .. ой, .. кечанинг қоронғисида эриб йўқолган дарахтларни нурлантириб, уларга кўркам, хаёлий манзаралар шаклини беради.* Ойбек, Қутлуғ қон. *Лекин, ҳозир экинни ямлаган кенг жағлари Кудратга худди хаёлий аждаҳонинг бейҳиюв ғазабий хунук тусиб кетди.* Ҳ. Назир, Сўнмас чақмоқлар.

2 Ўйлаб чиқарилган; уйдирма. *Руслар тўғрисида аллақандай хаёлий ривоятлар эшитиб юрган қутидор ва Зиё шоҳичининг Отабекдан ҳақиқий ҳолни билгилари келиб, ундан Шамайда кўриб-кечирганларини сўрадилар.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. *Шу китобни ёзган киши ўзининг китобидаги бир талай хаёлий ва қизиқ ҳикоялар қаторига Абутанбал деган бир ялқов йигитнинг ҳикоясини ҳам киркаган.* Ғ. Гулом, Тирилган мурда. **Хаёлий социализм** *эск. айн.* **утопик социализм** *қ.* **утопик** 1.

ХАЁЛКАШ [*а*+*ф-т*] *с. т.* Хаёлпараст. *Ўйламас эканман сен ҳақда аввал, Мана сен кетдингу, бўлдим хаёлкаш.* Зулфия.

ХАЁЛЛАНМОҚ Хаёлга берилмоқ; хаёл сурмоқ; ўйланмоқ. *Сўлим чеҳраси рангсиз, қадди-қомати хипчиндек Гулчеҳра бўм-бўш хонасида хаёлланиб, дераза олдида оппоқ гуллаган ўрикка фикрини тўйган.* С. Азимов, Оппоқ тонг қўшиғи. *Муродхон буларга жавоб бермай, бошини қуйи солиб, хаёлланиб турипти.* «Муродхон».

ХАЁЛОТ [*а*] Бирор кимса, нарса, воқеа ва ш. к. ҳақидаги ўй, фикр ва тасаввурлар. — *Эшак тўғрисидаги хаёлот бошимдан ҳеч чиқмаганлик важидан, мен ҳам секингина хонақоҳга кириб эшикни юзига ёпдим,— деди Шум бола.* Ғ. Гулом, Шум бола. *Фирдавсий мисраи кўздан кечаркан, Миямни чулғайди турли хаёлот.* Гайратий.

ХАЁЛПАРАСТ [*а*+*ф-т*] 1 Хаёл суришни яхши кўрувчи, хаёл сурувчи, хаёлга берилувчи; хаёлчан. ▫ *Биз сиз ўйлаганча хаёлпараст эмасмиз.* Ш. Рашидов, Бўрондан кучли.

2 *эск. айн.* **утопист.**

ХАЁЛПАРАСТЛИК **хаёлпараст** 1 *с. мавҳ. от. Раҳмонқулов қурилиш учун жавобгар. Хаёлпарастлик қилмасдан, амалий иш билан шуғулланиш керак.* А. Мухтор, Туғилиш.

ХАЁЛСИРАМОҚ *с. т.* Хаёл сурмоқ, хаёлга берилмоқ, ўйланмоқ. *Хаёлсираб ўтирмоқ.*

ХАЁЛХОНА [*а*+*ф-т*] *кам қўлл. салб.* Бош; мия. *Маждиддин Муҳаммад ўз хаёлхонасидан ҳафтада янги закот тўқиб чиқармоқда.* Ойбек, Навоий.

ХАЁЛЧАН Хаёлга ботган, хаёл сурувчи, ўйчан. *Хаёлчан одам.* ▫ *Ҳожи хола, Тўрахоннинг хаёлчан кўзларига кириб олиб, жавоб кутди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. *Шамнинг титроғи билан, кўзини бир нуқтага тиккан Анварнинг ҳозирги хаёлчан юзи ҳам қалтираётгандай кўринар эди.* А. Қодирий, Меҳробдан чаён. ‖ *Меҳмон «безгак»нинг маъносига тушунди шекилли, хаёлчан қараб турди-да, жулдур кийимлари орасидан бир нимани шошиб тита бошлади.* А. Мухтор, Қорақалпоқ қиссаси. *Ҳамма ёғини қурум босган Мавлон ака хаёлчан гапирди.* Ғ. Гулом, Маҳъал.

ХАЁЛЧАНЛИК **хаёлчан** *с. белги отл. Қексаларга хос хаёлчанлик.* ▫ *Ойқиз эса бу камтарлик ва хаёлчанлик, ғамгинлик ва уҳ тортиш жўрттага қилинаётганини, Пазокат турмушда хушчақчақ ва эрка, шўх ва енгил эканлигини сезиб турарди.* Ш. Рашидов, Бўрондан кучли.

ХАЁЛЧИ *с. т.* Хаёлпараст.

ХАЗАНАК [*ф-т*] Кузда йиғиштириб олинган ҳосилнинг қолдиғи (полиз экинлари, олма, узум ва ш. к. ҳақида). *Болалар хазанак теришга чиқишди.* ▫ *Куз фаслида Мустақим хазанакни жуда яхши кўрарди.* Й. Шамшаров, Улгайиш. *Бундай кезларда хазанак бўлган полиздан топилган хамак ҳам, пайкал кесагида ёриб ейдиган туйнак ҳам ширин бўлади.* С. Аҳмад, Қадрдон далалар. **Хазанак қилмоқ** кузда йиғиштириб олинган ҳосил қолдиғини қидириб топиб олмоқ.

ХАЗИНА [*а*] 1 Давлат пули, қимматбаҳо нарсалари, умуман, бойлиги сақланадиган жой. [*Ҳусайн:*] *Хазинамда ҳар қанча зар, ҳар қанча ақча бўлса, юртнинг ободонлиги учун сарф этишга ваъда бераман.* Уйғун ва И. Султон, Навоий. *Бу қадар саховат, бунчалик дабдаба, албатта хазинадаги олтинлар кучи билан бўлгандир, деб баъзиларнинг кўнглига келар.* А. Қодирий, Меҳробдан чаён. | Олтин, кумуш каби қимматбаҳо нарсалар кўмилган, яширилган жой, дафина. *Йўл қувлаган хазинага йўлиқар, гап қувлаган балога йўлиқар.* Мақол. ▫ *Шербек бу пуроний чолнинг киялигини билиб, хазина топган кишидай суюниб кетди.* С. Анорбоев, Оқсой.

2 Бирор шахс, ташкилот ёки давлат ихтиёридаги қимматбаҳо буюмлар; маблағ; бойлик; давлат. *Хазина ғойибдан эмас — меҳнатдан.* Мақол. ▫ — *Сўрадим, лекин хазинадан қарз олишга рухсат этмадилар,— жавоб қилди Исломхўжа.* Ж. Шарипов, Хоразм. *Мирзакаримбойнинг хазинаси Гулнорники.* Ойбек, Қутлуғ қон. *Ҳар нимани бозордан олаверса, Сулаймоннинг хазинаси ҳам чидамайди, жиян.* Ойбек, Қутлуғ қон. | *с. т.* Омбор, касса. *Бу турган-битгани даромад, колхоз хазинасига тушадиган бойлик-ку.* С. Анорбоев, Оқсой.

3 Ер ёки табиат бойликлари, табиий бойлик. *Ёз меваси — қиш хазинаси.* Мақол. ▫ — *Сув биз учун куч кони ва катта хазина,— деди Сайрамов.* Ойбек, О. в. шабадалар. *Ватанимизнинг тупроғи олтин, тоғу адирлари, чўлу саҳролари туганмас хазина.* С. Зоҳидов, Тоғлар бош эгмоқда.

4 *кўчма* Маданий ва маънавий бойликлар, дурдона асарлар мажмуи. *Бобирнинг энг яхши асарлари жаҳон адабиёти хазинасини бойитди.* ▫ *Н. К. Крупскаянинг бой ва қимматли педагогик мероси совет педагогика фани ҳамда совет халқ маорифи системаси учун абадий туганмас хазинадир.* «Қ. Ўзбекистон», 1959, 26 февраль.

ХАЗИНАБОН [*а*+*ф-т*] 1 *кт. айн.* **хазиначи** 1.

2 *кўчма* Табиат бойликларини топиб, уни халқ иродасига бўйсундирувчи киши. *Биз, хазинабонлар, Уралга кўпроқ «зангори олов» юборсак деймиз.* Э. Ҳикматов, Хазинабонмиз. *Оламлиқ — бағри бойликларга тўлиқ. Бу бойликнинг хазинабони ва фармонбардори совет кишилари.* «Қ. Ўзбекистон», 1964, 4 январь.

ХАЗИНАДОР [*а*+*ф-т*] *айн.* **хазиначи.** *Мулла Обиднинг хазинадори сифатида ақчани ўзи ушлаб, рўзғор керак-яроқларини ҳам ўзи тўғрилаб туради.* А. Қодирий, Обид кетмон.

ХАЗИНАХОНА [*а*+*ф-т*] *с. т. айн.* **хазина** 1.

ХАЗИНАЧИ 1 Хазина бошлиғи, хазинани сақловчи, бошқарувчи шахс. *Хазиначилар сипоҳлар орқасидан икки отни етаклашиб, ҳудайчи ёнига етдилар.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. *Муродхўжа домла Саидийнинг хазиначиси бўлгиси келар эди.* А. Қаххор, Сароб.

2 *с. т.* Кассир. *Колхоз хазиначиси.*

ХАЗИНАЧИЛИК **хазиначи** *с. касб отл. Орадан бир йил фурсат ўтар-ўтмас, у нашриёт хазиначилиги — кассирлигига кўтарилди.* М. Назаров, Хазиначи. *Саидғози кейинги йилларда «сиёсатга аралашиб» юрди, бошланғич партия ташкилоти бюросига аъзо бўлиб, хазиначилик лавозимини эгаллади.* С. Анорбоев, Оқсой.

ХАЗОН [*ф-т*] Кузда саргайиб тўкила бошлаган барглар. *Кумуш .. кетмак-кет чип-чип этиб тўкилмоқда бўлган хазонларга қаради ва ҳар бир япроқни юқоридан кузатиб ерга қўя борди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. *Енгил шамол ўтди, хазон тўкилди.* А. Мухтор, Она-сингиллар. *Куз шамоли сарғайган барғларни шитирлатар, ариқларда хазон уюмлари оқиб келарди.* М. Муҳамедов, Қиммат билан Ҳиммат. **Хазон бўлмоқ** 1) сарғайиб, қуриб қолмоқ. *Бу гул субҳ шабнамини ҳам кўрмай хазон бўлди.* Ҳ. Зиёхонова, Биринчи мактуб; 2) *кўчма* азоб-уқубатда мажруҳ, яроқсиз бўлиб қолмоқ; адо бўлмоқ, маҳв бўлмоқ. *Революциядан илгари, айниқса хотинларнинг кўргилиги қаттиқ, кўпларининг ёшлигида хазон бўлар эди.* М. Алавия, Севинчларим. **Хазон қилмоқ** 1) қуритмоқ, сўлитмоқ; 2) *кўчма* маҳв этмоқ, йўқ қилмоқ; қирмоқ. *Қир томондан ногаҳонда бўри ёки қоплон чиқиб, бир талай қўй-қўзини хазон қилиб кетганини билиб қоласан.* Й. Мукимов, Қизилқум паҳлавони.

◆ **Хазон бўлгур!** *қарғ.* қуриб кетгур, ўлгур. *Кўпроқ нон бериб тинчитиб қўя қолишса бўлмас эканми, хазон бўлгурларни [деди отинойи].* Н. Турсун, Ўқитувчи.

ХАЗОНМАРГ [*ф-т*] *кам қўлл. айн.* **жувонмарг.**

ХАЗОНРЕЗ [*ф-т*]: **хазонрез шамол** кеч кузда барг ва хазонларни учирадиган совуқ шамол. *Сарғиш барг билан қопланган дарахтлар ўзидан-ўзи шитирлаб, тиниқ ҳовуз бети жимирлаб узоқлардан кезган хазонрез шамолдан дарак бериб туради.* А. Мухтор, Она-сингиллар.

ХАЗОНРЕЗГИ *айн.* **хазонрезгилик.**

ХАЗОНРЕЗГИЛИҚ Барг, хазон тўкиладиган давр, кеч куз. *Хазонрезгилик бошланган. Майна .. чирт-чирт узилиб тушаётган олма барларига қараб хаёл сурарди.* Ш. Тошматов, Эрк қуши. *Агар жўхорининг ҳаммаси пишсин деб қараб турсанг, кечикасан, чунки хазонрезгилик ва ҳайдов вақти яқинлашиб, ҳосилни йиғиштириб олиш учун вақт оз қолади.* Айний, Эсдаликлар.

ХАЗОНРЕЗЛИҚ *айн.* **хазонрезгилик.** *Бўлмаса ҳозир хазонрезликда бир-икки қоп хазон тўплаб ол,— деб маслаҳат берди афанди.* «Латифалар».

ХАЗОНЧИНАК [*ф-т*] *диал.* Хазанак. *Ниҳоят олма хазончинак бўлди.* О. Ёқубов, Тилла узук. **Хазончинак пахта** ғўзапоянинг у ер-бу ерида қолиб кетган, ерга тўкилган ҳосилдан йиғиб-териб олинган пахта. **Хазончинак қилмоқ** *айн.* **хазанак қилмоқ** *қ.* **хазанак.**

ХАЙ *с. т. айн.* **хайр** I 3. [*Элмурод:*] *Хай, майли, тирик жон нималарни кўрмайди! Нима бўлса кўраверамиз.* П. Турсун, Ўқитувчи. | «Майли», «яхшики», «хайриятки» каби маъноларда ишлатилади. — *Хай, хотин киши экансиз, эркак киши бўлганингизда бу тескари ташвиқотингиз учун соғ қўймас эдим,— деди Абдурасул.* П. Турсун, Ўқитувчи.

ХАЙР [*а*] I **1** Тиланчига, бева-бечораларга бериладиган садақа, эҳсон. *Хайр қилмоқ.* ▪ *Афанди пастга тушган эди, у одам хайр сўради.* «Латифалар». *Шаҳарда очлар ва хайр сўровчилар қўпайган эди.* П. Турсун, Ўқитувчи.

2 Бировга қилинадиган холис ёрдам, яхшилик, яхши иш; саховат. *Сафар хайрсиз бўлмайди.* П. Турсун, Ўқитувчи. **Худо хайр(ингизни) берсин** мақсадингизга етинг, муродингиз ҳосил бўлсин. — *Э, худо хайр бергур, — деб қичқирди Абдурасул йўловчига,— бу ёққа бир қаранг!* П. Турсун, Ўқитувчи.

3 *модал с.* Яхши, майли, хўп; нима бўлса бўлди. *Хайр, майли, одам жаҳл устида ҳар нарса дейди, мен бунга хафа бўлмайман.* Л. Қаҳҳор, Қўшчинор. [*Тешабой Қудратга:*] *Хайр, бу гапни қўяйлик, мен сизни бошқа тўғрида чақиртирувдим.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. *Жоналибой менинг ўз уруғим, Бойим хайр деса куёв қилайлик.* Пўлкан, Ҳасан батрак.

ХАЙР [*а*] II *унд. с.* Хайрлашганда, видолашганда айтиладиган сўз. *Хайр, биз кетдик.* ▪ [*Жамила:*] *Хайр, Ғофиржон, бир умр хайр! Сенга бевафолик қилмайман!* Ҳамза, Бой ила хизматчи.

ХАЙРИХОҲ [*а+ф-т*] Яхшилик қилишни истайдиган, қўллаб-қувватлайдиган; илтифотли. *Узоқ вақт ўтмай, Саидий ўзига бу одамларни хайрихоҳ деб ишонди.* А. Қаҳҳор, Сароб. [*Қози:*] *Мендан сира кўнглингизга шубҳа келтирманг. Нимага десангиз, холис хайрихоҳман.* Ҳамза, Бой ила хизматчи. *Ҳеч қачон адабиёт бизнинг совет адабиётимиз сингари шунчалик кенг хайрихоҳ ва меҳрибон китобхонларнинг доирасига эга бўлмаган эди.* «Совет адабиёти». | Бирор кимсага ён босувчи, тарафдор; ҳомий. *Онахон тикка турар, ўтирганларнинг ҳаммаси ўзига хайрихоҳ эканини сезгандай бўлар эди.* А. Мухтор, Опа-сингиллар.

ХАЙРИХОҲЛИҚ **хайрихоҳ** *с. белги отн. Хайрихоҳлик қилмоқ (кўрсатмоқ).* ▪ *Ватанга боғлади меҳру муҳаббат, Қилиб кўп хайрихоҳлик бирла шафқат.* Ҳабибий. *Матлубанинг чашмадай тиниқ, мусаффо кўзларидан айни бир пайтнинг ўзида ҳам хайрихоҳлик, ҳам садоқат, ҳам савол ифодаси акс этиб турарди.* О. Ёқубов, Бир фельетон қиссаси. *Тиллабувадан кейин сўзга чиққанларнинг бири камбағалчиликдан нолиб, яна бири ҳукумат деҳқонни яхши йўлга бошлади, деган қатъий ишонч билан колхозга хайрихоҳлик кўрсатди.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор.

ХАЙРИХОҲОНА [*а+ф-т*] Хайрихоҳлик билан қилинадиган, қўллаб-қувватлайдиган; илтифотли. *Васвасаланишнинг ўрни йўқ, ундан сўнг ҳам сизнинг хайрихоҳона кенгашларингизга .. муҳтожман.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. *Таъна, дашном, танқид ва бошқа минг турли дўстона, хайрихоҳона товушларга таҳсин аралашса, қулоққа фақат таҳсингина киради.* А. Қаҳҳор, Сароб.

ХАЙРИЯ [*а*]: **жамияти хайрия** *эск. тар.* моддий ёрдам уюштирувчи жамият.

ХАЙРИЯТ [*а*] *модал с.* Гап таркибида келиб, гапдан англашилган маънога муносабатни, мамнунликни ифодалайди. [*Бой:*] *Хайрият, бу иш ҳам хамирдан қил сугургандай, жўнгина битди.* Ҳамза, Бой ила хизматчи. *Мен Зиёдахонни ҳам урармикан деган эдим. Хайрият урмади.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор.

ХАЙРИЯТКИ [*а+ф-т*] *айн.* **хайрият.** *Хайриятки, Мунисхон сўзини давом эттирди.* А. Қаҳҳор, Сароб. — *Хайриятки,— деди Пормурод,— кавушим оёғимдан чиқиб, ўзимдан бурун чуқурга тушган экан, бўлмаса нобуд бўлар ва уни яматиш учун бир-икки сўм ҳам кетарди.* Айний, Қуллар.

ХАЙРИЯТЛИК Хайрли иш, яхшилик, эзгулик. *Мана жаноблар, юмшоқликдан хайриятлик чиқмайди.* Н. Сафаров, Шарқ тонги.

ХАЙРЛАШИЛМОҚ **хайрлашмоқ** *фл. мажҳ. ва ўзл. н. Ҳамма кузатиб чиқади. Хайрлашилган товушлар. Машина жўнайди.* А. Қаҳҳор, Огриқ типлар.

ХАЙРЛАШМОҚ Ўзаро яхши истаклар тилашиб ажралишмоқ; видолашмоқ. *Қўл бериб хайрлашмоқ.* ▪ *Эртаиндин келишга ваъда бериб, [Йўлчи] чол билан хайрлашди.* Ойбек, Қутлуғ қон. *Ошдан сўнг меҳмонлар хайрлашиб [уйдан] чиқдилар.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. **Дунё (ёки олам) билан хайрлашмоқ** вафот этмоқ, ўлмоқ. *Воҳид бойнинг қўлида у шўрлик бош .. Дунё билан хайрлашди, юмди кўз.* М. Алавия.

ХАЙРЛАШУВ **1** **хайрлашмоқ** *фл. иш оти. Элмурод хайрлашувни ҳам ёддан чиқариб, қозиқдан панамани олганича қисмга чопди.* Шуҳрат, Шинелли йиллар.

2 Жўпаб кетиш муносабати билан уюштириладиган, хайрлашишдан олдинги. *Хайрлашув концерти. Хайрлашув гастроллари.* ▪ — *Яна бир илтимос: кетишингиздан бир кун аввал кичкинагина хайрлашув кечаси қилинг. Мен дадам билан опамни олиб бораман,— деди Гулноз Йўлдошга.* Ҳ. Ғулом, Тошкентликлар.

ХАЙРЛИ Яхши хусусиятга эга, хосиятли; яхши, ижобий. *Хайрли тун. Хайрли ишнинг кечи йўқ.* Мақол. ▪ *Одамнинг шоввози қўриқ очади. Майли, хайрли ишга бел боғлабсан, бахтинг ёр бўлсин.* Ҳ. Назир, Васият. *Наврўзнинг яхши бошланиши йилнинг хайрли бўлишидан нишона.* «С. Ўзбекистони», 1967, 17 ноябрь. [*Даллол:*] *Бу боланинг отини эшитдингизми? Оти Неккадам. «Неккадам» қадами яхши — хайрли демакдир.* Айний, Қуллар.

ХАЙР-МАЪЗУР [*а*] Хайрлашиш пайтида эзгу тилаклар билдириш, хайрлашиш. «*Хайр-маъзур, яхши қолинг, яхши боринг»лардан кейин поезд жўнаб кетди.* ▪ *Автобус Асакага келгач, Пўлатжон у билан хайр-маъзур қилишни унутиб, этик мойлатгани кўчанинг нариги бетига ўтиб кетди.* С. Аҳмад, Қадрдон далалар. — *Хуш қолинг, опа! — деди арқон белбоғли одам. Бошқалар ҳам хурсанд товурлашиб, хайр-маъзур қилишди.* П. Турсун, Ўқитувчи. **Хайр-маъзурни насия қилмоқ** *ҳазил* учрашмай, хайрлашмай кетиб қолмоқ. *Борди-ю, унинг шу юриш-туриши раисга ёқмас экан, хайр-маъзурни насия қилиб кетаверади.* С. Аҳмад, Қадрдон далалар.

ХАЙР-САДАҚА [*а*] Хайр ва садақалар, садақа, эҳсон.

ХАЙР-ХЎШ *айн.* **хайр-маъзур.** *Хайр-хўш овозлари тинч кўча осмонига кўтарилди.* П. Турсун, Ўқитувчи. *Олаберганов .. хайр-хўш дейишни ҳам унутиб, оғзи ланг очилганча, тик туриб қолди.* «Муштум», 1961, № 12.

ХАЙР-ХЎШЛАШМОҚ *айн.* **хайрлашмоқ.** *Уй эгаси билан хайр-хўшлашиб, шаҳарга қараб йўналдик.* Айний, Эсдаликлар. *Йигитлар у [меҳмон] билан хайр-хўшлашиб, ишларига кетишди.* С. Аҳмад, Чўл оқшомлари.

ХАЙРЧИ **1** *с. т.* Хайр-садақа сўровчи; тиланчи, гадой. [*Эшон:*] *Бир хайрчининг боласини боқиб олган эдик.* П. Турсун, Ўқитувчи.

2 *эск.* Жамоат эҳтиёжи учун хайр-эҳсон тарзида маблағ йиғувчи.

ХАЛА [*ф-т*] **1** *айн.* **халачўп. Хала қилмоқ** 1) халачўп ясамоқ. ▪ *Ўтган-кетган йўловчи тўғри келган ниҳолни синдириб, эшагига хала қилади.* Н. Са-

фаров, Катта карвон йўлда; 2) тезроқ юргизиш учун халачўп ёки оёқ билан ниқтамоқ. *Қўзибой эшакни хала қилаверіб оёғи чарчагани .. учун пастга тушиб олди.* Ҳ. Назир, Сўнмас чақмоқлар. **Хала урмоқ** 1) *айн.* **хала қилмоқ** 2. *Бозордан қайтаётган бир чол эшакни хала уриб, елдириб етиб келди.* С. Анорбоев, Оқсой; 2) *кўчма* бирор ишни амалга ошириш, жилдириш учун қистамоқ, шоширмоқ.

2 Санчиқ, қаттиқ оғриқ. **Хала турмоқ** санчиб оғримоқ. *Биқинимга хала туриб қолди.*

3 *кўчма* Бирор ишни амалга оширишда лозим бўладиган туртки; тезлатувчи омил. *Шўрвага йиқилинг, домла, изза таланб бўлиб, ўзи чақиришини кутиб юрсангиз, ёвғонсираб ўласиз. Хала керак, хала.* А. Қодирий, Обид кетмон.

ХАЛАКАШ [*ф-т*] Доимо хала, ниқташ билан юрадиган (эшак, от ҳақида). ▪ *Ишрат девона деган девона бор эди. Бир чувури бор эди — халакаш. Хала қилса дингиллар эди.* «Равшан».

ХАЛАЛ [*а*] Бирор иш-ҳаракатни амалга оширишни қийинлаштирадиган сабаб; монелик, қаршилик. *Халал етказмоқ.* ▪ *Очилди йўл адабиёт учун синиб ғовлар, Тўсолмас энди биров, кўрмагай халал қаламим.* Ҳабибий. *Бош мақолада .. баъзи звеноларда социалистик мусобақа ўрнига рақобат қилишиб, бир-бирларининг ишларига халал бераётганликлари алоҳида қайд қилинган.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор. *Кумушнинг уйидан кети узилмай келиб турган хотинларнинг ғўнғир-ғўнғирлари ҳам унинг [Отабекнинг] уйқусига халал берар .. эди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

ХАЛАТ [*а*] Қийим устидан кийиладиган яланг қават енгил иш кийими. *Оқ халат кийган доктор қиз энгашиб беморни қараяпти.* С. Аҳмад, Қадрдон далалар.

ХАЛАТБОП Халатга мос, халат тикишга ярайдиган. *Халатбоп мато.*

ХАЛАТЛИ Халат кийган, халати бор. *Кўк халатли сотувчи. Оқ халатли врач.* ▪ *Шербек ҳам ҳу анави бурчакдаги столда дам-бадам микроскопга қараб, дафтарга фикрларини ёзаётган оқ халатли йигитга ўхшаш лабораторияда кечаю кундуз ўтириб, диплом ёзган.* С. Анорбоев, Оқсой.

ХАЛАТЛИК *айн.* **халатбоп.** *Халатлик газлама.*

ХАЛАФ [*а*] *эск. кт. айн.* **ворис.**

ХАЛАЧЎП [*ф-т*] Эшак, туя каби ҳайвонларни ниқтаб тезроқ юргизиш учун ишлатиладиган учли таёқча; хала. [*Хўжараҳмон*] *эшагига халачўп ботириб, «их» деди.* А. Убайдуллаев, Ҳаёт оқими. *Абдукарим темирчи қўлидаги халачўпни найза қилиб, чап томонда оқаётган сойни кўпсатди.* Ш. Тошматов, Эрк қуши.

ХАЛАҚИТ [*а*] *айн.* **халал.** *Ишлашга халақит бермоқ.* ▪ *Бу шум ёлғончилик ростликка терс, ишга халақитдир.* «Муштум», 1959, № 14. *Бунинг тинч ҳамкорлик қилишимизга ҳеч қандай алоқаси, халақити йўқ.* «Қ. Ўзбекистон», 1959, № 266. *Чақиринг болаларингизни, бемалол ўйнай беришсин. Бизга халақит беришмайди.* Шуҳрат, Шинелли йиллар.

ХАЛИФА [*а*] 1 *тар.* Мусулмон феодал олий ҳукмронининг унвони ва шу унвонга эга бўлган руҳоний шахс; Муҳаммад пайғамбарнинг вориси, ўринбосари. *Лекин [Тангриқул ҳожи] .. халқ орасида «халифаи Рум Бухорога келди, Эргаш қўрбоши бориб, мусулмонобод йўлида газот қилгани халифадан фотиҳа ва юз минг сарбоз олиб келди»,— деб гап тарқатипти.* Л. Қаҳҳор, Қўшчинор. *Абдушукур давом этди сўзида: — Бутун олами исломнинг халифаси Султон ҳазратлари бу урушда танҳо қолдилар.* Ойбек, Қутлуғ қон.

2 Бухоро хонлигида: шариат ақидаларининг бажарилишини текшириб турувчи мансабдор шахс. *Абдураҳмон сардор кейинги чойнакни бўшатгандан кейин, қайтмоқчи бўлиб, халифадан фотиҳа сўради.* Айний, Қуллар.

ХАЛИФАЛИК 1 **халифа** 2 *с. касб оти. У етти йил халифалик қилди.*

2 Халифанинг мансаби ва унвони. *Халифаликдан воз кечмоқ.*

3 Мусулмон феодал мамлакатларда олий ҳокимият руҳонийлар қўлида бўладиган давлат тузуми. *Араб халифалиги. Бағдод халифалиги.*

ХАЛЛОҚ [*а*] *дин.* Худонинг эпитетларидан бири; яратувчи. **Халлоқи олам** оламни яратувчи, худо. *Жабраил.. «Халлоқи олам одам яратмоқни ихтиёр этипти»,— [деди].* А. Қаҳҳор, Қўшчинор. *Маълумки, мулла Ҳаким, эркакни қариди, кексайди, деб бўлмайди. Чунки халлоқи олам ўз қудрат қалами билан эркакни асл, пухта яратган.* Ойбек, Қутлуғ қон.

ХАЛЛО [*а*] *с. т.* Ҳожатхона. *Бозор аминнинг капаси олдида ўн олти-ўн етти яшар бир бола қўлида обдаста билан, унинг халодан қайтишини кутиб турмоқда эди.* Айний, Қуллар.

ХАЛОЖОЙ [*а+ф-т*] *с. т.* Ҳожатхона.

ХАЛОЙИҚ [*а*] Одамлар халқ. [*Гули:*] *Кимики бўлса инсон, бўлса одам, Халойиқнинг ғамин ейдур дамо-дам.* Уйғун ва И. Султон, Навоий. *Турғунбой тобут олдига келди-да, халойиққа қараб гапирди.* П. Турсун, Ўқитувчи. *Дўппи тикдим чиройлик, Ака бошингга лойиқ, Кийиб чиққин биз ёққа, Кўриб қўйсин халойиқ.* Т. Тўла.

ХАЛОС I [*а*]: **халос бўлмоқ** озод бўлмоқ, қутулмоқ. *Дарддан халос бўлмоқ.* ▪ *— Сўнгги амирдан халос бўлибмиз-да! — кулиб қўйди Бўронбек.* Ҳ. Гулом, Машъал. *Боринги, ҳаммамиз ҳам бирон бемаза одатимиздан халос бўлдик, бирон яхшилик орттирдик.* Л. Мухтор, Туғилиш. **Халос қилмоқ** (ёки **этмоқ**) 1) озод қилмоқ, қутултирмоқ; қутқармоқ. *Армиямиз тез кунда Талқон этар душманни; Ёвдан халос этгаймиз Бул жонажон гулшанни.* З Диёр; 2) *кам қўлл.* айирмоқ, ажратмоқ, жудо қилмоқ.— *Бизга хунук хабар келтирган бу жувонмаргларнинг хом каллаларини таналаридан халос қил! — деди Мардонбек Шерматга.* С. Азимов, Биринчи фасл.

ХАЛОС II [*а*] *юкл.* Маъноии ажратиб, чегаралаб таъкидлаш учун қўлланади; фақат, фақатгина. *Тошхўжа эшон ҳазилакам эшон ўтган эмас; боқиб қўйилган ўн бешта отдан уни фақат иккитасигина кўтара олар эди, халос.* А. Қаҳҳор, Қизлар. *Гар ишонсанг айтган сўзимга Сен бўлганда менинг кўзимга Ҳеч бир нарса кўринмас халос.* Ҳ. Олимжон.

◆ **Ана халос!** кутилмаган ҳаракат, ҳодиса ва ш. к. юз берганда таажжубни ифодаловчи ундов. *Ана халос! .. Раис — правлениенинг боши, бригадир — правлениенинг қўли; бош қўлининг оғриганини билмаса, .. бу қандоқ бўлди?* А. Қаҳҳор, Қўшчинор.

ХАЛОСКОР [*а+ф-т*] Халос қилувчи, озод қилувчи, қутқарувчи. *Аҳоли жангчиларни, ўз халоскорларини, вайрона кулбаларга, ертўлаларга таклиф этади.* Шуҳрат, Шинелли йиллар. *Москвани севамиз, чунки Москва Мазлум шарқу ғарбнинг халоскоридир.* Ғ. Ғулом. *Балки мени ўша офатдан қутқариб олган, ном берган одам шу чолдир? Фақат, у кезлар, халоскорим шинелда эди.* Ў. Умарбеков, Бобосён-ғоқ.

ХАЛОСКОРЛИК **халоскор** *с. белги оти. Совет Армияси ўзининг халоскорлик бурчини ўтаб, тинчлик ва демократия кучларининг катта ишончини ва зўр умидини оқлади.* «Қ. Ўзбекистон», 1959, 9 май.

ХАЛОХОНА [*а+ф-т*] *айн.* **ҳожатхона.**

ХАЛТА [*ф-т*] 1 Қичқина қоп, қончиқ. *Сурп халта. Чарм халта. Қоғоз халта. Сузма халта. Ун халта.* ▪ *Болалар ёпишавергач, [кампир] халтани очишга мажбур бўлди.* Ойбек, Қутлуғ қон. *Тушликка занг урилганда Зокир ота нон халтасини кўтариб, одатдагича, қўшни бригададаги ўртоғининг олдига ўтиб кетдию, ишга занг урилганда ўзидан ўзи жавраб, сўкиниб келди.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор. *Сенга атаб қўйган узумларим халта ичида шира боғлаб ётибди.* И. Раҳим, Чин муҳаббат.

2 Озиш туфайли киши баданида, кўпинча юзида, салқиб, осилиб қолган тери.— *Кўнгил ўлсин, илойим. Жағида жағ қолмай, лунжи халта бўп кетса ҳам, йигитман дейди,— деди кампир.* А. Убайдуллаев, Ҳаёт оқими. *Матқовул ўғлини қўлига олди, кўз таглари халта бўлиб.. ётган қонсиз юзидан чўпиллатиб-чўпиллатиб ўпди.* М. Исмоилий, Фаргона т. о. [*Қодиров*] *юзлари, қовоқлари шишиб, кўзларининг остида халта пайдо бўлган эди, чунки у тун бўйи мижжа қоқмади.* Ш. Рашидов, Бўрондан кучли. | Қи-

йимнинг нобоп тикилиши ёки гавдага ёпишиб турмаслиги туфайли осилиб, салқи бўлиб турган жойи. *Унинг эгнидаги якка бортли шевиот костюм.. кўкраги бир оз халта бўлиб, ёқаси кўчиб турибди.* П. Қодиров, Уч илдиз.

3 *зоол.* Баъзи ҳайвонларнинг ёш боласини солиб кўтариб юришга мосланган қорни остидаги халтасимон тери қатлами.

◈ **Халта кўйлак** ёқаси кўндаланг очилган, елкадан боғичлаб қўйиладиган, одатда муллалар киядиган кўйлак.— *Тепамда халта кўйлакли .. домла поччам турар эди,— деди Шум бола.* Ғ. Ғулом, Шум бола. **Халта палов** қ. **палов.**

ХАЛТА-ХУЛТА Ҳар хил халталар. [*Салимбойвачча*] *атторлик растасида энг қоронғи, энг кичкина бир дўконда мингларча халта-хулталардаги шубҳали дору-дармон ва ҳар нав заҳар-заққум орасида ўтирган.. эди.* Ойбек, Қутлуғ қон.

ХАЛТАЧА 1 Қичик халта. [*Тошкентлик мардикор*] *иштонининг липасига қистирилган кир бўз халтачани — ҳамённи олиб, танга, чақа аралаш бир сўмни санаб тўкди.* Ойбек, Қутлуғ қон. *Ундан кейин каштали рўмолча, махорка халтачаси тикиш кимнинг қўлидан келмайди?* И. Раҳим, Чин муҳаббат.

2 *айн.* **халта** 2. *Чолнинг ранглари сарғайиб, кўзларининг остида халтача пайдо бўлган эди.* Ш. Рашидов, Бўрондан кучли.

3 *махс.* Ҳайвон ва ўсимлик организмидаги халтасимон қисм. *Юрак халтачаси. Муртак халтачаси.*

ХАЛТУРА [*а*] Пала-партиш, наридан-бери, чуқур ўйламай, тушуниб етмай қилинадиган юзаки, хом иш. *Шаҳарларни бадиий жиҳатдан безашда тартиб ўрнатиш, бу соҳада халтурага қарши шафқатсиз курош олиб бориш керак.* «Қ. Ўзбекистон», 1959, № 292. ‖ *Турмушдан ажралиб қолган баъзи адабиётчилар уйдирма конфликтлар излаб, халтура асарлар ёздилар.* «Совет адабиёти».

ХАЛТУРАЧИ Пала-партиш, наридан-бери иш қилувчи; ишни юзаки бажарувчи киши. [*Салимов:*] *Сени халтурачи ҳам дедими ҳали?* М. Бобоев, Гўзаллик истаб.

ХАЛТУРАЧИЛИҚ **халтурачи** *с. мавҳ. от. Халтурачиликка қарши курашмоқ.*

ХАЛФА [*а*] *эск.* 1 Шариат ақидаларини яхши биладиган одам; ўқимишли одам.— *Ишқилиб халфанинг даъвосини ёлғонга чиқаришга ҳаракат қилди,..— деди чол.* П. Турсун, Ўқитувчи. *Турдибой халфа ўз ҳовлисида иш бошлаган ўқитувчига катта ҳурмат билан қараганини ишора қилиб, у билан эгилиброқ кўришди.* П. Турсун, Ўқитувчи.

2 Эски мактабда ўқувчилар орасидан бошлиқ қилиб тайинланган, домлага кўмаклашадиган ўқувчи. *Курсдошлари унга* [*Умидга*] *таажжуб билан қарашарди. Инглиз тили муаллими баъзан уни курсга «халфа» қилиб ҳам қўярди.* Мирмуҳсин, Умид.

3 Бирор кишига қарам бўлган ҳолда ишлайдиган, мустақил иш юритишга ҳуқуқи ёки имкони бўлмаган уста, ҳунарманд шогирд. *Унга, ўн беш ёшидан бошлаб, аввал шогирд, кейин халфа, сўнг мустақил уста сифатида то шу дамгача эрта-кеч букчайиб ишлашга тўғри келгани учун, унинг елкаси букур каби, ортиқча туртиб чиққан эди.* Ойбек, Қутлуғ қон. *Отам маҳалладаги бойга халфа тушиб бўз, алак, беқасам тўқий бошлади.* Ё. Шукуров, Қасос. *Ҳозирги замонда қандай ҳам иш бўларди! Бурунгидек халфа ишлатиш йўқ.* Ш. Ризо, Қор ёнди, излар босилди.

ХАЛФАЛИҚ **халфа** 2, 3 *с. касб оти. Ўн уч ёшида мактаб программасини битириб, ёш бўлса ҳам, Анвар халфалик, яъни домлага кўмакчилик қила бошлади.* А. Қодирий, Меҳробдан чаён. *Халфалик — гоят мушкул иш. Халфанинг боши қарздан чиқмайди.* И. Қаримов, Атлас жилваси.

ХАЛҚ [*а*] 1 Бирор мамлакат ёки давлат аҳолиси. *Совет халқи. Ўзбекистон халқи.* ▫ *Кишининг қадри амали ва унвони билан эмас, ватанига, халқига хизмати билан ўлчанади.* Шуҳрат, Шинелли йиллар. *Халқлар иродаси етук сўз айтар, Озод инсоният ҳукмида минбар.* Ғ. Ғулом. *Морозов ротаси халқ лашкарлари кавлаб қўйган окопларга икки взводни жойлаб, қолган икки взвод билан танкка қарши мудофаа чораларини кўра бошлади.* И. Раҳим, Чин муҳаббат. | СССРдаги баъзи муассасалар, лавозим номлари таркибида ишлатилади. *Халқ маорифи. Халқ суди. Халқ контроли.* ▫ *Ҳозир у «женотдел», лекин ҳали ҳам суд бўлимида хотин-қизлар ва оила ишлари бўйича халқ маслаҳатчиси, жамоат қоравловчиси бўлиб ишлайди.* А. Мухтор, Опа-сингиллар. [Баъзи фахрий номлар таркибида қўлланади. *Ўзбекистон халқ шоири. СССР халқ артисти.*

2 Миллат, элат. *Рус халқи. Ўзбек халқи.*

3 Жой билдирувчи сўзлар билан келиб, ўша жойда турувчи аҳоли, ўша ер аҳли маъносида ишлатилади. *Қишлоқ халқи. Шаҳар халқи. Хоразм халқи.* ▫ *Сидиқжоннинг назарида, бу иш учун фақат шу ердаги одамларгина эмас, бутун район халқи жон куйдираётгандай кўринар эди.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор. [*Отабек:*] *Энди бизнинг Тошкент халқи қипчоқларнинг жабру зулми.. остида ётиб жуда тўйди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

4 Касб, машғулот ёки тоифа, табақа билдирувчи сўзлар билан келиб, ўша касб, табақага мансуб кишилар гуруҳини билдиради. *Меҳнаткаш халқ. Савдогар халқи. Ўқитувчи халқи.* ▫ *Шаҳар халқининг ҳар бир табақаси деярли Мусулмонқул даккисини еб келган, магар уламо халқи ундан жуда рози.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. *Фақир халқнинг фарзандлари алифбега зор.* Ойбек, Нур қидириб.

5 Бирор жойга тўпланган одамлар; халойиқ, оломон. *Йўлчи якка кифт бўлиб, халқ орасини ёриб, олдинга ўтди.* Ойбек, Қутлуғ қон. *Халқ гувиллаб олдинга юрди, уни миршаблар ғови тўсиб олди.* М. Исмоилий, Фарғона т.ў. *Халқ мажлис бўлаётган қизил чойхона атрофида айланиб қолди.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор.

ХАЛҚАРО [*а*+*ф-т*] 1 Халқлар ёки мамлакат ўртасидаги муносабатга доир. *Халқаро сиёсат. Халқаро ҳуқуқ. Халқаро аҳвол. Халқаро вазият.*

2 Халқлар ўртасида мавжуд бўлган, халқларга оид; интернационал. *Халқаро хотин-қизлар байрами. Ишчилар синфининг халқаро бирлиги.* ▫ *Совет ҳокимиятини вужудга келтириш билан биз пролетариат диктатурасининг халқаро, бутун жаҳон формасини топиб олдик.* В. И. Ленин, РКП(б) VIII съезди.

3 *поэт.* Кишилар ўртасида; халқ ичида. *Бўлмасин деб ошкора рози диллар халқаро, Айлабон рамзи ишорат маҳфи имлашким келур.* Муқимий.

ХАЛҚАРОЧИ 1 Халқлар ёки давлатлар ўртасидаги муносабат, ҳуқуқ, сиёсат ва ш. к. масалалар бўйича мутахассис. *Халқарочи лектор.*

2 Халқлар дўстлиги учун курашадиган одам. *Биз, халқарочилар, интернационалистларимиз.* В. И. Ленин, Украина ишчи ва деҳқонларига хат.

ХАЛҚОБ [*ф-т*] Чуқур жойларда туриб, йиғилиб қолган сув. *Халқобдан сакраб ўтмоқ.* ‖ *Халқоб сув.* ▫ *Сувингиз ҳамма эгатлардан бир хилда оқяпти. Халқоб жойлари кўринмайди.* Ж. Шарипов, Саодат. *Гулсанам бирдан халқоб бўлиб, кўлга ўхшаб ётган сувнинг олдидан чиқиб қолди.* Ойдин, Гулсанам. *Бўз ер-да, неча минг йиллардан бери кўксидан сув думаламаган ғовак ер, сув босиши билан чўкиб, халқоб бўлиб қола бошлабди.* Ш. Тошматов, Бахт бўстонига.

ХАЛҚОНА [*а*+*ф-т*] Кўпчиликка, халққа хос; оддий кишилар, халқ ишлатадиган. *Халқона иборалар.* ▫ *Биз.. уни* [*Ғафур Ғуломни*] *оддийгина қилиб «Ғафур ака» деб атай олишимиз билан фахрланамиз. Бу халқона, самимий яқинлик сўзи.. ҳамон оғзимиздан тушмайди.* А. Мухтор, Бебаҳо хазинамиз.

ХАЛҚПАРВАР [*а*+*ф-т*] Халққа ғамхўрлик қиладиган, халқ манфаатини кўзлайдиган; халқни севадиган. *Ҳасан сўфи билан Алим бува .. халқ ғамини ўз ғамидан ортиқ кўрадиган, халқ манфаатини ўз манфаатидан ортиқ кўрадиган халқпарварга зориқар эдилар.* М. Исмоилий, Фарғона т. ў. *Халқпарвар давлатим-паноҳим,*

Ҳар доим, ҳар доим, ҳар доим. С. Абдулла.

ХАЛҚПАРВАРЛИК халқпарвар *с. белги оти.*

ХАЛҚЧИ *эск. айн.* **народник.** *Ота-боболар ва уларнинг ғоялари масаласига келганда, шуни айтмоқ керакки, рус халқчиларининг эски назариялари ҳар қанча янглиш, ҳар қанча хаёлий, бўлмасин, ҳар ҳолда улар ҳалигидек «юмшоқ либерал ислоҳотлар»га мутлақо терс қараб келганлар.* В. И. Ленин, «Халқ дўстлари» нима ва улар социал-демократларга қарши қандай курашадилар.

ХАЛҚЧИЛ Халқ билан чамбарчас боғланган, халқ руҳи, маданияти ва дунёқарашига мос келадиган. *Халқчил адабиёт.* ▫ *Дорбозлик чинакам халқчил санъатдир.* Ш. Ғуломов, Дорбоз.

ХАЛҚЧИЛИК Бирор халққа доир хусусият, хислат, фазилатлар мажмуи. *Халқчилик ғоялари.*

ХАЛҚЧИЛЛИК халқчил *с. белги оти. Ёзувчи асарларининг халқчиллиги.* ▫ *Рус адабиёти ва санъатидаги партиявийлик, жанговарлик, халқчиллик кўп миллатли халқлар адабиёти, санъати учун намунадир.* «Қ. Ўзбекистон», 1964, 7 март.

ХАЛҚЧИН *с. т.* Халқчил.

ХАЛҚЧИНЛИК *с. т.* Халқчиллик.

ХАМ [*ф-т*] Пастга эгилган, қуйи солинган. *Мевали дарахтнинг боши хам.* Мақол. **Боши (ёки калласи, бўйни, гардани) хам** хижолатдан, уятдан боши қуйи солинган. *У [Дилбар] қўлидаги ўтни зарда билан четга улоқтириб, ўзи қизлар тўдасига келиб ўтирди. Ҳамманинг боши хам.* Н. Сафаров, Узоқни кўзлаган қиз. *Анча вақт бўйнимни хам қилиб юрдим.* М. Жўра, Қуёшдан пур эмганлар.

ХАМАК [*ф-т*] Ҳали пишиб етилмаган хом қовун; сапча. *Бундай кезларда хазанак бўлган полиздан топилган хамак ҳам, пайкал кесагида ёриб ейдиган туйнак ҳам ширин бўлади.* С. Аҳмад, Қадрдон далалар.

ХАМЕЛЕОН [*р<грек*] **1** *айн.* **бу-қаламун.**

2 *кўчма* Ўз фикри ва қарашларини вазиятга қараб ўзгартирувчи, принципсиз киши. *Очумелов икки юзламачи, лаганбардор, шароитга қараб ўз ҳолатини тез-тез ўзгартириб турувчи типик «хамелеон» образидир.* «Ватан адабиёти».

ХАМИР [*а*] **1** Одатда унни сув ёки сутга қоришдан ҳосил бўладиган юмшоқ чўзилувчан қоришма. *Хамир қормоқ. Хамир қилмоқ. Хамир оширмоқ.* || *Хамир тоғора.* ▫ [Жондор] *хамири нуқул қаймоққа қорилиб, оғизда эриб кетувчи оппоқ патир нонларни, меҳмоннинг эътирозига қарамай, ушатиб ташлади.* Ойбек, Қутлуғ қон. *Шербек кўрадан кўнгли ғаш бўлиб уйларига келганда, онаси ўчоқ бошида хамир ийлаётган эди.* С. Анорбоев, Оқсой. **Нон хамир** нон ёпиш учун мослаб қорилган хамир. **Ош хамир** порин, угра каби овқатлар учун қорилган пишиқ хамир.

2 *махс.* Хамирсимон қоришма. *Ганч хамири.*

◈ **Хамирдан қил суғургандай** осонлик билан, осонгина; ташвишсиз. *Ҳар ҳолда ҳамма иш хамирдан қил суғургандай, ими-жимида ҳал бўлди.* Ш. Рашидов, Бўрондан кучли. **Хамири ачиб** фсъли айниб, кайфи бузилиб. *Қараб турсам, ўртоғимининг хамири ачиб, кайфи ланж тортиб кетяпти.* С. Абдуқаҳҳор, Санамай саккиз дема. **Хамири ачимаган** бирор иш-ҳаракатни жуда секинлик билан бажарадиган, бегам, суст, имиллаган. *Оббо хамири ачимаган-эй, туша қолмайсанми энди?* Н. Сафаров, Қурбонали. **Хамир учидан патир** қ. **патир 1**.

ХАМИРГИР [*а+ф-т*] Хамир қорувчи ишчи, мутахассис. *Жўраларнинг бириси нон заводида хамиргир, бириси халқ артисти, сўзлари хандон писта.* Ғ. Ғулом.

ХАМИРСИМОН Хамирга ўхшаш, юмшоқ. *Хамирсимон масса.*

ХАМИРТУРУШ [*а+ф-т*] **1** Хамирни оширш учун ишлатиладиган ачитқи. *Бир тоғора хамирни бир бурда хамиртуруш етилтиради.* С. Аҳмад, Қадрдон далалар.

2 *кўчма* Ўгит, гўнг. *Ер — хамир, ўгит — хамиртуруш.* Мақол. ▫ [*Ернинг*] *яхши кўпчишининг боиси бор эди. Хамиртуруш жойида эди.* Ҳ. Нурий, Яшил хирмон. *Ерни семиртириш, кучини ошириш, бақувват қилиш учун тупроққа ҳам ўзига хос хамиртуруш керак.* Ҳ. Нуруллаев, Химиямиз гиганти.

3 *кўчма* Бирор нарсанинг бошланиши, юзага келиши ёки амалга ошиши учун асос ёки дастак бўладиган омил, пойдевор. *Бу.. давлатингизнинг боши — хамиртуруши қаердан пайдо бўлди?* Айний, Дохунда.— «*Яхшидан боғ, ёмондан доғ*»,— деганларидек, *хозирги.. боғимизга илк хамиртуруш ташлаган, қўлинг дард кўрмагур, шу ота бўлади,— деди раис.* М. Назаров, Жилвон жилвалари. *Аъзамжон тўй қиламан, деб, шу кунларда камхаржроқ бўлиб юрарди. Омонат дафтарчасида ҳам хамиртуруш қолган, холос.* С. Аҳмедов, Бизнинг ёрни кўрган борми?

ХАМПА **1** Дон, ғалла ва ш. к. қўйиш ва сақлаш учун қурилган махсус жой; кандик. *Хампага буғдой тўлдирилган эди.* ▫ *Бир кун омборда қараб турсам, хампанинг бурчаги камар бўлиб қолди, шувиллаб кетяпти, қани энди тўхтаса.* С. Маҳкамов, Шогирд.

2 *махс.* Тегирмон қурилмасининг тортиладиган дон солинадиган қисми. *Айланаётган тегирмон тошлари орасига хампадан буғдой тўкилиб турар эди.* | *с. т.* Айрим деҳқончилик машиналарининг сепиладиган уруғ, ўгит ва ш. к.ни ортиб юрадиган яшиксимон қисми.— *Шу хампани беш юз килограмм чигит сиғадиган қилиб ясаб беринг, ўн минутда чигит тугаб қолиб, хуноб қиляпти,— илтимос қилди у.* Р. Раҳмонов, Тиниб-тинчимас.

ХАМР [*а*] *эск. айн.* **май** II.

ХАМСА [*а*] *ад.* Беш достонни ўз ичига олган асар. *Навоий хамсаси.*

ХАМСАНАВИС [*а+ф-т*] Хамса ёзувчи шоир.

ХАНДА [*ф-т*] *поэт.* Кулги, табассум. *Ханда қилмоқ (айламоқ).* ▫ *Кўз ёшинг-ку кўп нафис, гўзал. Билки, хандан йиғингдан афзал!* Шайхзода. *Биламан, ҳамшаҳарим ташвишли, бедор. Ва лекин лабида аския, ханда.* М. Бобоев. *Яна кўнглим олиб, юз нозбирла хандалар қилдинг.* Завқий.

ХАНДАҚ [*а*] **1** Душман ўтолмаслиги учун қазилган катта узун чуқурлик. *Ўша пайтда мамлакатни ёвдан сақлаш учун шаҳарнинг ташқарисида хандақ қазиб қўйилар эди.* «Эртаклар». *Жанг бўлган ерлардан ўтиб борардим, На битта окоп бор, на битта хандақ.* Шуҳрат. | Ўқлардан, бомба ёки снаряд парчаларидан сақланиш учун қазиладиган энсиз чуқурлик; окоп. *Ҳаво тревогаси бошланди. Чернецов босиқ овоз билан: — Хандақка киринг! — деди!* И. Раҳим, Чин муҳаббат.

2 Бирор нарсани асраш, сақлаш ва ш. к. мақсадда кавланган чуқурлик, ўра. *Ҳар бир бригадада катта хандаклар қазилади. Эрта кузда бошлаб.. гўнг, қўй қийи ташиб келтирилиб шу хандақларга тўпланади.* «Қ. Ўзбекистон», 1963, 14 декабрь. *Азамат экскаваторлар хандақ қазиб, ихотакурди, шамолнинг йўлини тўсди.* Й. Шамшаров, Пахтақайнар.

ХАНДОН [*ф-т*] Шўхлик билан кулувчи, кулиб турувчи. *Хандон чечаклар. Болалик уй хандон, боласиз уй зиндон.* Мақол. ▫ *Шахримиз кўчалари, йўлларга тўла, Саф тортиб ўтади хандон болалар.* Ғ. Ғулом. [*Навоий:*] *Мени девона қилган нозанин ҳур.. Юзи гул, лаъли хандон, тишлари дур.* Уйғун ва И. Султон, Навоий. **Хандон ташлаб (ёки уриб) кулмоқ** қаттиқ кулмоқ, қаҳқаҳа отиб кулмоқ. *Одамлар уйни бошларига кўтарар даражада хандон ташлаб, қаттиқ кулдилар.* Айний, Эсдаликлар. *Санам хандон уриб кулди.* Ҳ. Аҳмар, Ким ҳақ?

◈ **Хандон писта** чақилган, пўчоғи уч томонидан ёрилиб мағзи кўриниб турган писта.

ХАНДОН-ХУШОН [*ф-т*] Куладиган ва бошқаларни кулдирадиган; шўх, хушчақчақ. *У кетгандан кейин, худди бутун ҳовлини тўлдириб хандон-хушон суҳбат қилиб ўтирган бир талай меҳмон бирдан чиқиб кетгандай, ҳовли ҳувиллаб қолди.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор. *Тротуарлар, кинотеатр олдилари, ҳамма-ҳаммаси гавжум.. Хандон-хушон ёш-яланг виқор билан сайр қилади.* И. Қаландаров, Шохидамас, баргида.

ХАНЖАР Икки томони тиғли пичоқ.

дудама. *Хотин лаган билан уйга кириб кетгач, [Отабек] ичидан тақилган ханжарини қинидан сугуриб олди-да, дамини ойдинга солиб боқди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

ХАНЖАРБОЗЛИК Ханжар ишлатиб жанг қилиш ёки урушиш. *Ханжарбозлик қилмоқ.* ▪ *Маст бўлиб ханжарбозлик қилган авбошиларни олиб кетмоқдалар.* Ойбек, Навоий.

ХАНЖУВАР Қовун, тарвуз, ошқовоқ ва ш. к.нинг уруғини гўнг солиб экиш учун қазилган чуқурча. *Ханжуварни кўммоқ. Қовунни ханжувар қилиб экиш.* **Ханжувар қилиб экиш** махсус қазилган чуқурчага гўнг солиб, уруғни кўмиб экиш, кўмма қилиб экиш.

ХАНТАЛ [*а* хардал] 1 Майда сариқ гулли, қўзоқ мевали ўсимлик.

2 Шу ўсимликнинг уруғи ва ундан овқатга солиш учун тайёрланган аччиқ доривор; горчица. *Нонга хантал суриб емоқ.* ▪ *Наҳотки ханталдан ҳолвайтарни фарқ қилолмаган бедид пазанда қайла тиширишини ўргатса.* Ж. Абдуллаҳонов, Тўфон.

ХАНФА Нонвойхоналардаги хамир қорадиган ва ошириадиган катта идиш; хамир тоғора. *Юз тоннали ханфада хамирлар гупуради.* Ғ. Ғулом.

ХАПАМАТ *диал.* Аёлларнинг ранг-баранг майда мунчоқ, маржон, нозик, садаф ва ш. к.дан тизиб ясалиб кўкракка тақиладиган махсус безаги. *Хапамати ярқираб Келиной кирди ўтовга.* «Қўшиқлар».

ХАПРИҚМОҚ *диал.* Ҳовликмоқ. *Юрак хаприқади ҳаяжон билан, Қизга айтмоқ бўлар дилда борини.* Ж. Жабборов.— *Юрагим хаприқиб, ўрнимдан қандай туриб кетганимни билмай қолдим,— деди Учқун.* О. Ёқубов, Бир фельетон қиссаси.

ХАР [*ф-т*] 1 *кам қўлл. айн.* **эшак.**

2 *унд.* Эшакни ҳайратишга ундашни ифодаловчи сўз.

ХАРАЖАТ [*а*] Бирор нарса учун қилинадиган сарф; чиқим. *Катта харажат. Ош харажатлари. Харажат қилмоқ.* ▪ [*Йўлчи*].. *белбоғидан ҳовли пулини чиқариб санади. Аябтежаб харажат қилгани учун ёнида яна ўн беш сўм қолган эди.* Ойбек, Қутлуғ қон.

ХАРАЖАТЛАМОҚ Харажат қилмоқ, сарфламоқ. *Озгина пул харажатласак, бир ҳафтагача декчамиз биқирлайди.* Ойбек, Қутлуғ қон.

ХАРАК [*ф-т*] Дутор, танбур каби чолғу асбобларининг ини ёки симларини кўтариб туриш учун ишлатиладиган тиргак; эшак. *Дутор хараги. Рубоб хараги.* ▪ *Сизни ранжитган одамлар ҳар қанча қорин солиб керилмасинлар, барибир, танбурингизга харак ҳам бўла олмайдилар.* Мирмуҳсин, Созанда.

ХАРАКТЕР [*р*<*грек*] 1 Инсон хулқи ёки ахлоқида намоён бўладиган ва унда одат тусига кириб қолган энг муҳим рухий ҳолатлар мажмуи; феъл-атвор. *Характери юмшоқ одам. Унинг характери нозик.* ▪ *Айниқса қуйида зикр қиладиган ҳолимиз бу икки опа-сингилнинг характеридаги фарқларни очиб кўрсатиш учун етадир.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

2 Бирор нарсанинг ўзига хос кўриниши, хусусияти; бошқалардан ажралиб, фарқ қилиб турадиган томони. *Социалистик мусобақанинг ижодий характери.*

3 Адабиёт ва санъатда: бирор группа кишиларнинг типик, умумий хусусиятларини ўзида мужассамлантирган образ; тип. *Ф. Энгельснинг реализм ҳақидаги машҳур таърифида реалистик методнинг зарурий шартларидан «типик шароит» ва «типик характер» билан бир қаторда «ҳаққоний деталлар»нинг бўлишини таъкидлаши бежиз эмас.* М. Исроилов, Драматургияда деталь.

ХАРАКТЕРИСТИКА [*р*] 1 Бировнинг меҳнат ва ижтимоий фаолияти акс эттирилган расмий ҳужжат. *Партиявий характеристика. Характеристика бермоқ.* ▪ *Саидий ўзининг дорилфунунга қабул қилинмаганлигини, қабул комиссияси комсомол ячейкасининг характеристикасини талаб қилганлигини айтди.* А. Қаҳҳор, Сароб.

2 Бирор нарсага мукаммал равишда берилган тафсилот. *Двигатель характеристикаси. Кир ювиш машинасининг характеристикаси.*

3 *мат.* Ўнлик логарифманинг бутун сон қисми.

ХАРАКТЕРЛАМОҚ Бирор кимса ёки нарсанинг муҳим томони ёки хусусиятларини очиб бермоқ, шарҳламоқ. *Халқаро аҳволни характерламоқ.*

ХАРАКТЕРЛАНМОҚ характерламоқ *фл. мажҳ. н. Унинг фаолияти нима билан характерланади?* ▪ *Элементнинг кимёвий хоссалари ядро заряди билан характерланади.* «Фан ва турмуш», 1959, № 10.

ХАРАКТЕРЛИ 1 Бирор характерга, феъл-атворга эга бўлган. *Қизиқ характерли одам. Бўш характерли бола.*

2 Кимса ёки нарсанинг ўзига хос хусусиятини ифодалайдиган, уни бошқалардан фарқлаб, ажратиб кўрсатадиган; муҳим, асосий. *Характерли мисоллар келтирмоқ.* ▪ [*Йўлдош*] *қанча уринмасин, унинг бирор характерли чизиғини айтиб беролмади.* Шуҳрат, Шипелли йиллар. *Халқ ақлидроки ва юмори билан суғорилган бу кичик ҳикоялар учун ҳам қизиқчининг бутун ижодига хос кулги ва чуқур маъно характерлидир.* Т. Обидов, Юсуфжон қизиқ.

ХАРГЎШ [*ф-т*]: **харгўш йили** *айн.* **қуён йили** *қ.* **қуён** 4.

ХАРЖ [*а*] Бирор эҳтиёж учун ишлатиладиган пул, маблағ, сарф. *Йўл харжи. Тўй харжи. Нокасдан қарз қилма, қарз қилсанг ҳам харж қилма.* Мақол. ▪ *Мен бу ерга келганимда қорним тўқ, устим бутун, чўнтагимда беш-ўн танга беминнат харжим бўлишини кўзлаган эдим.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор. *Мен бу иш учун олдиндан йигирма танга пул ҳам олиб, харж қилиб юборган эдим.* Айний, Жаллодлар.

ХАРЖЛАМОҚ Харж қилмоқ, ишлатмоқ, сарф қилмоқ. *Бултур пахтани қўлда териш учун уч юз эллик минг сўм харжладик.* С. Аҳмад, Машъаллар порлайди. [*Акрам*] *биринчи йили ишлаган пулини энг зарур нарсаларга — кийим-кечак билан озиқ-овқатга харжлади.* С. Анорбоев, Оқсой.

ХАРЖЛАНМОҚ харжламоқ *фл. мажҳ. н. Бу қурилишга икки минг сўм харжланди.* ▪ *Неча минг сўм харжланиб ясатилган уй Саидийники эди.* А. Қаҳҳор, Сароб.

ХАРЖЛАТМОҚ харжламоқ *фл. орт. н.*

ХАРИ Тўсинлар остидан кўндалангига қўйиладиган, узун, йўғон асосий ёғоч. *Лаъли .. отхонанинг ўт ялаётган хариларини, ширсиллаб ёнаётган устунларини кўрди.* Ҳ. Ғулом, Машъал.

ХАРИБОП Харига ярайдиган, хари бўладиган. *Харибоп ёғоч.*

ХАРИД [*ф-т*] Сотиб олиш. *Молнинг харид нархи. Аҳолининг харид қуввати. Харид қилмоқ.* ▪ *Софья Борисовна эрининг ёнига янги келган кунлари... биринчи харид қилган нарсаси шу гул бўлган эди.* А. Мухтор, Опа-сингиллар.

ХАРИДОР [*ф-т*] 1 Харид қилувчи, сотиб олувчи. *Харидорларга маданий хизмат кўрсатиш.* ▪ *Ухламади косиблар тунда, Ҳар бир молнинг бор харидори Қўллар қўлга тегмайди бунда, Якшанба кун Хива бозори.* Э. Раҳим. *Келин ўнг қулоғидаги битта балдоқни чолга бериб: — буни бозорга олиб боринг, харидор нима берса олиб келинг,— дебди.* «Эртаклар».

2 *кўчма с. т.* Бировга (одатда бирор қиз ёки аёлга) кўнгил қўйган киши, хуштор. *Бу қизга бизнинг Ҳомид ҳам харидор экан.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. *Донгдор бой қизга харидор, ҳаваскор кўп бўлади.* Ойбек, О. в. шабадалар. *Энди Зайнаб бўй етиб қолди, Юртимизнинг мана энг олди Йигитлари унга харидор, Кўп ялчинлар чиройига зор.* Ҳ. Олимжон, Зайнаб ва Омон. | Ишқивоз, жазман. [*Хайитжон:*]. . *ҳар одам қизини жони билан беришга харидор-у, бироқ отаси отаненинг давлату обрўйига қизиқиб киши қўйдираяпти.* Ҳамза, Наранжи сирлари. | Умуман бировни қадрловчи, иззат-ҳурмат қилувчи. *Тўйда сўз бер бахшига, харидор бўл яхшига.* Мақол.

ХАРИДОРБОП *айн.* **харидоргир.** *Ширин, харидорбоп таомни ўзлаштириб, овқатлар хилини кўпайтираверамиз.* «Қ. Ўзбекистон», 1961, № 282.

ХАРИДОРГИР [*ф-т*] Харидорларнинг дидига, талабига мос, тез сотилиб кетадиган. *Харидоргир кийимлар.* ▪ *Янги техника жорий этилиши туфайли харидоргир моллар тайёрлаш-*

кўпайди. «С. Ўзбекистони», 1965, 24 июнь. *Озгина бўлса ҳам* [*қўйларни чимзорликка*] *ёйиб, сал қорнини чиқариб, харидоргир қилиб бозорга етказиш керак.* Ғ. Ғулом, Шум бола.

ХАРИЛИҚ *айн.* **харибоп.** *Харилик ёғоч.* ▪ *Атрофга ўтқазилган мурғак новдалар эндиликда йўғон терак бўлиб, шу қурилишга хариликка яраб қолди.* «Муштум», 1960, № 44.

ХАРИТА [*а*] *эск.* География карта. *Табиий харита. Дунё харитаси.*

ХАРИШ [*ф-т*] 1 *мед.* Кўпинча уй ҳайвонларида бўладиган тери касаллиги, қуруқ қичима. *Хариш бўлмоқ. Харишини даволамоқ.*

2 Хариш касалига, қичимага мубтало бўлган, ҳар парсага суркалаверіб жунлари тушиб кетган, қирчанги.— *Хариш отга ўхшаб тайсаллаймай, хап турсанг-чи! — деди партком Бургутга.* С. Аҳмад, Чўл бургути. *Қосим Хўжаев оч қолган хариш бир мушук . . Унинг.. манфур тили қиличнинг тигини яламоқчи бўлади.* Ғ. Ғулом, Қора мушук. *Қарасалар бир ҳолвачи келяпти, тагида минган оти хариш, ёли-думи тўкилган.* «Гўрўғли».

ХАРИШЛАНМОҚ Хариш бўлмоқ, қичима-қирчанғи касалига йўлиқмоқ (ҳайвонлар ҳақида).

ХАРОБ [*а*] 1 Қаровсиз қолган, бузилган, вайрон; нообод. *Хароб боғ. Хароб машина. Хароб шаҳар. Хароб қилмоқ.* ▪ *Кўчанинг икки томонида бўғот томли, қингир-қийшиқ хароб уйлар, ярми қулаган деворлар оқшом қоронғисида дардли манзара ясайди.* Ойбек, Қутлуғ қон. *Унинг* [*Сидиқжоннинг*] *назарида, ҳовли илгаригидан ҳам хароброқ, уй ва ундаги ҳар бир нарса кўзига абадий қашшоқлик нишонаси бўлиб кўринар эди.* А. Қаҳҳор, Кўшчинор. *1916 йил охири, ўлка хароб, очарчилик ҳукмронлик қилмоқда.* Ж. Камолов, Жиддий синовлар. | Эски, юпун, жулдур. *Усти-боши хароб одам.*

2 Моддий ва маънавий жиҳатдан тушкунликка йўлиққан, аҳволи танг. — *Бахтимга Совет ҳукумати бўлди... Мени одам қилди.. Бўлмаса мен хароб эдим. Йўқ эдим,— деди Элмурод.* П. Турсун, Ўқитувчи. | Чатоғи, камчилиги, нуқсони кўп; чатоқ. [*Қози:*] *Мулладўст, ишимиз хароб.* Ҳамза, Майсаранинг иши.

3 Озғин, ориқ, нимжон. *Хароб от. Хароб мол. Хароб бўлмоқ.* ▪ — *Нимаси зотли, ўзимизнинг жайдари қўйлардан ҳам хароб-ку! — ажабланди чўпон.* «Муштум», 1961, № 11.

ХАРОБА [*а*] 1 Қаровсиз қолган, бузилиб хароб бўлган жой, вайрона. *Хароба қилмоқ.* ▪ *Сергей шериклари билан отхона харобаси устига бориб, қорабайирни кўздан кечирди.* Ҳ. Ғулом, Машъал. *У ер-бу ерда ҳайбатли тошлар ён томондан туртиб чиқиб қоларди. Булар қулаган девор ва қадимий тўғонларнинг харобаларини эсга тушираради.* Ҳ. Назир, Сўнмас чақмоқлар. *Талашган хонларнинг кеку ғарази Етди юрт бошига, хароба қилди.* Шайхзода.

2 *айн.* **хароб** 1. *Хароба ерлар.* ▪ *Кўча чанги қўнавериб гуваласи тусини йўқотган, хароба деворлардан.. дарахт шохлари осилиб ётар . . эди.* С. Зуннунова, Гулхан.

ХАРОБАГАРЧИЛИҚ *с. т.* Харобалик.

ХАРОБАЗОР [*а-ғ-ф-т*] Қаровсиз қолган, хароб бўлган уйлар, вайроналар; қишлоқ ёки шаҳарнинг қолдиғи. *Улар вайроналар, харобазорлар ўрнида янги социалистик шаҳар барпо этдилар.* «Қ. Ўзбекистон», 1959, № 186. [*Отабек*] *боқчанинг кунботари билан харобазор иморатларни ёнлаб юрди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. *Ўтмиш асрларнинг харобазор, ваҳима, чўл лавҳаларидан из ҳам қолмаган.* Туйғун, Йиллар ва кишилар.

ХАРОБАЛИҚ 1 **хароба** 1 *с. белги оти. Бинонинг харобалиги.* ▪ *Очлик, қашшоқлик, яланғочлик, вайроналик, харобалик капиталистлар-эксплуататорлар мамлакатида ҳукмронлик қилади.* М. Жўрабоев, Мулла Б. м.

2 *айн.* **харобазор.** *Зилзила харобаликлари.* ▪ *Ҳовлининг кунботар томонида харобаликдан озгина берида.. икки даричалик бир уй, бу уй қаторида бир айвон бўлиб, шунинг ила бу ҳовлининг тиккайган биносининг ҳисоби тамом эди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

3 Қашшоқлик, етишмовчилик, тангчилик. *Биринчи жаҳон уруши ва ундан кейин империалистик босқинчиларнинг ёш Совет республикасига қилган хуружи мамлакатимизни тағин ҳам заифлаштириб юборган, хўжаликни харобаликка олиб келган эди.* «Қ. Ўзбекистон», 1957, 31 март.

ХАРОБЛАШМОҚ 1 Хароб бўлмоқ, вайрон бўлмоқ, бузилмоқ. *Хароблашган шаҳар. Қадимги хароблашган қишлоқлардан асар йўқ.*

2 Моддий ва маънавий жиҳатдан қийин, оғир аҳволга тушмоқ; қашшоқлашмоқ. [*Шокир ота:*] *Мен қанча хароблашсам, у шунча хурсанд бўлади.* Ойбек, Қутлуғ қон.

3 Озиб, нимжон бўлиб қолмоқ, заифлашмоқ. *Хароблашиб кетган сигирлар.*

ХАРОБЛИҚ 1 **хароб** *с. белги оти. Қишлоқнинг хароблиги.*

2 Моддий ва маънавий қийинчилик; қашшоқлик.

ХАРОБОТ [*а*] *эск. кт.* 1 *айн.* **харобазор.**

2 Ичимликлар ичиладиган жой, қовоқхона.

ХАРРОТ [*а*] 1 Ёғочни ўйиб гул, безак солувчи уста, ёғочсоз. *Ҳозир.. малакали бинокорлар — дурадгорлар, харротлар тайёрлана бошланди.* «Қ. Ўзбекистон», 1946, № 67.

2 *айн.* **тароқчи.**

ХАРСАНГ [*ф-т*] Қатта табиий тош. *Аҳмоққа айтган билан гап уқмайди, харсангга қоққан билан мих ўтмайди.* Мақол. ▪ *Шохлар қуйига чўкар; яна унинг устига харсанглар ташланар эди.* С. Аҳмад, Қадрдон далалар. *Болалардан биттаси нима бўлди-ю, бир харсангга қоқилиб йиқилди.* Ойдин, Болалик уйда ғийбат йўқ. || *Терак бўйи баланддан пастга бутун оғирлиги билан оқиб тушаётган сув харсанг тошларга урилиб сачрайди.* С. Анорбоев, Оқсой.

ХАРТИЯ [*р<грек*] *сиёс.* Ижтимоий-сиёсий аҳамиятга эга бўлган айрим ҳужжат ва декларацияларнинг номи. *Англия ҳурриятпарварларининг улуғ хартияси.*

ХАРТУМ [*а*] 1 Филнинг тумшуғидан олдинга чўзилган, ҳидлаш, нафас олиш, бирор нарсани тутиш, кўтариш учун хизмат қиладиган ҳаракатчан аъзоси.

2 *кўчма* Экскаватор, минорасимон кран кабиларнинг ер қазиш, юк кўтариш каби ишларни бажарувчи олдинга чўзилиб чиққан қисми, стреласи. *Нарироқда полвон экскаватор траншея қазишни тўхтатиб, баҳайбат хартумини чўзганча турибди.* Ҳ. Назир, Ўтлар туташганда. *Икки терак бўйи келадиган кранниинг темир хартуми Бекка итоат қилади.* А. Мухтор, Тугилиш.

ХАРТУМЧА 1 **хартум** *с. кичр.-эркл.*

2 Пашша, ари каби ҳашаротларнинг тешиш, сўриш (чақиш) учун хизмат қиладиган узун наштарсимон оғиз аппарати. *Арилар яшиклардан тўғри учишиб бориб худди гўзаларнинг оқиш-пушти гулларига қўнардилар, кўз илгамас хартумчалари билан шира эмиб оладилар-да, яна визз этганича келиб эшикчалардан «уй»ларига кириб кетадилар.* Ҳ. Назир, Сўнмас чақмоқлар.

ХАРХАША [*ф-т*] 1 Арзимаган нарса учун қилинадиган жанжал; машмаша, инжиқлик. *Хархаша қилмоқ.* ▪ *Хотинларнинг бемаъни қий-чуви, арзанда болаларнинг хархашаси ҳамма ёқни тутди.* Ойбек, Қутлуғ қон. *Парво қилманг, полвон, бу кунда бўладиган хархаша.* С. Аҳмад, Қадрдон далалар. *Қудрат атайлаб индамай турса ҳам, Раъно энди саёҳат хархашасини бошлаётган эдики, сигир уст-устига маъраб қолди.* Ҳ. Назир, Сўнмас чақмоқлар. | *кўчма* Ўзгариб туриш, айниш, бузилиш. *Қуёш августда икки уч марта юзини беркитиб олиб хархаша қилган бўлса ҳам, ортиқча зарар келтира олмади.* Ш. Ғуломов, Ташаббус.

2 Бирор ишни бажаришдаги қийналиш; қийинчилик, ташвиш; дахмаза. *Асаларичиликнинг хархашаси кўп бўлади. Табиий газ аҳолини кўп хархашалардан озод қилди.* ▪ *Маълумки, бу йил об-ҳаво шароити жуда ноқулай келди, пахтачилик ишининг хархашаси кўпроқ бўлди.* «Қ. Ўзбекистан», 1962, 16 август.

ХАРХАШАЛИ 1 Қийинчилик билан амалга ошадиган, серташвиш, дахмазали. *Хархашали иш.*

2 Хархаша қиладиган, серхархаша; инжиқ. *Хархашали бола.*

ХАРХАШАСИЗ 1 *рвш* Хархаша қилмасдан, жанжалсиз, тинч, осойишта. *Хархашасиз яшамоқ.* ▫ *Бу йилги қиш хархашасиз ўтмағуси.* Ғ. Ғулом, Кўкан.

2 Хархаша (жанжал ёки инжиқлик) қилмайдиган, тинч яшайдиган. *Хархашасиз бола.*

3 Осонгина амалга ошадиган; ташвишсиз. *Хархашасиз иш.*

ХАРХАШАЧИ Хархаша қилувчи, жанжалкаш; инжиқ. *Хархашачи бола.*

ХАС [*ф-т*] 1 Қуруқ ўсимлик пояси; хашак, чўп. *Чўкаётган одам хасга ёпишар.* Мақол. ▫ *Оёгим тагида хас ташиб ўтди Рўзғорга чиниққан деҳқон чумоли.* С. Акбарий. *Бу ерда ҳар нарса дилрабо, сўлим. Гулдан афзал ҳатто бу ернинг хаси.* Уйғун.

2 Қуритилган ўт-ўсимликлар, хашак. *Ҳалиги ягрини кенг немис солдати ёнаётган хасни ботинкаси билан топтаб ўчирди.* Н. Сафаров, Қаҳрамонниng туғилиши. *Қанча ботир бўлсанг ҳам, Зўр баҳодир бўлсанг ҳам, Тўшагинг хас деб билдим, Аслингни пас деб билдим.* Ҳ. Олимжон.

◆ **Кўзига хас тушди** шаънига доғ тушди, обрўйига путур етди. *Бир майизни қирқ бўлиб есак Оилада, бу ажаб эмас! Ҳаёт ширин, қонайлик десак, Кўзларимизга туширмайлик хас!* Ё. Мирза.

ХАСАК [*ф-т*] *диал.* Хашаки. *Назокатхон қулф урган терак бўлса, унинг олдида Адолатхон қуриб қолган хасак тутга ўхшарди.* Ш. Рашидов, Бўрондан кучли.

ХАСАКИ [*ф-т*] *диал.* Хашаки.

ХАСВА I Ғалла ўсимликларига зарар келтирувчи ҳашарот, ўсимлик қандаласи.

ХАСВА II *диал.* Хасмол.

ХАСИС [*а*] 1 Бирор нарса бермасликка, сарфламасликка интиладиган киши; зиқна; қизғанчиқ. *Бахил эҳсондан қочар, хасис меҳмондан қочар.* Мақол. ▫ *Борни берган уялмайди; Келиб кўрган ва эшитган.. Бизни хасис деялмайди.* Шайхзода. *У [Алихон] ҳаддан ортиқ хасис бўлиб, ота-онасига ҳеч қарашмасди.* Айпий, Эсдаликлар. ‖ *Юсуфжон қизиқ хасис бойлар, маккор эшонлар, золим мингбошилар, икки юзламачи элликбошилардан қаттиқ куларди.* Т. Обидов, Юсуфжон қизиқ.

2 *кўчма* Ҳосил бермайдиган, экин битмайдиган, ориқ (ер ҳақида). *Хасис чўл.* ▫ *Хасис ердан унум чиқмас, аҳвол чатоқ.* Ойбек, Зафар ва Заҳро.

ХАСИСЛАШМОҚ Хасис ёки қизғанчиқ бўла бормоқ. *У кейинча жуда хасислашиб кетди.*

ХАСИСЛИК хасис *с. белги оти. Тошкентлик машҳур бир бойнинг хасислиги ҳақида энг кейинги, ҳали ҳеч кимнинг кулоғига чатилмаган латифалар суҳбатга «ранг» бериб турар эди.* Ойбек, Қутлуғ қон. *Миржалол бойнинг исмига тақилган «қуруқ» лақаби, унинг ўта хасислигидан экан.* Ғ. Ғулом, Тирилган мурда. *Биласанку, бошқалар аскияга ҳам хасислик қиладилар.* Ш. Рашидов, Бўрондан кучли.

ХАСҚАШ [*ф-т*] Хашак, хас-чўп ва ш. к.ни йиғиш, тўплаш учун ишлатиладиган узун дастали, кўп тишли қишлоқ хўжалик қуроли. *Улар [болалар] майка ва трусикда, лекин жангчилардек шайланган: баъзисининг қўлида белкурак, баъзисида теша, ўроқ, хаскаш.* Ҳ. Назир, Сўнмас чақмоқлар.

ХАСМ I [*а*] *фольк.* Рақиб, ғаним, душман. *Кўнглимда кенг эди менинг ҳавасим, Қариндошинг бўлди бизларга хасм.* «Ғўрўғли».

ХАСМ II [*а*] Бировнинг ихтиёридаги нарса ёки киши. *У [Нусратилла] атрофдаги ҳамма нарсага ва одамларга ҳам ўз хасмидаги буюм деб, паст назар билан қарарди.* А. Мухтор, Опа-сингиллар. ‖ *эск.* Бировнинг мулки ёки қули. *Ойсулувнинг бўйи чўзила борган сари Жонизоқ: «Бу ҳам бировнинг хасми-да, менга ёстиқ бўлармиди?» — деб қўярди.* С. Анорбоев, Оқсой.— *Қиз отанинг хасми, кимга берса, шунинг қўлини тутади-кетади, — деди Бувинисо хола Зумрадга.* Ойбек, Улуғ йўл.

ХАСМОЛ [*ф-т*] Қўпинча бармоқда суякни ёриб кучли оғриқ билан чиқадиган ёмон яра, чиқиқ. *Қўлингга хасмол чиққур! (қарғ.).* ▫ *Зўр бериб малҳам сурганига ҳам қарамай [жароҳат] хасмолдек лўқ-лўқ алам берарди.* Мирмуҳсин, Чўри.

ХАСПЎШ [*ф-т*]: **хаспўш қилмоқ** *айн.* **хаспўшламоқ.** *У кирдикорларини.. хаспўш қилишга интилса ҳам, ўз ифлослигини одамлардан яширолмади.* Ойбек, Навоий.

ХАСПЎШЛАМОҚ Хато ва камчиликларни бировга билдирмаслик, фош қилмаслик учун уларни яширишга тиришмоқ. *Ҳожи хола ўз таржимаи ҳолининг жуда кўп ерларини ташлаб, жуда кўп ерларини хаспўшлаб кетди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. [*Бадрий:*] *Миллатчи унсурларнинг миллий низолар туғдириш ниятида қилаётган хуружларини хаспўшламоқчисиз!* З. Саид, Н. Сафаров, Тарих тилга кирди.

ХАСПЎШЛАНМОҚ хаспўшламоқ *фл. мажҳ. н. Афсуски, шикоят қоғозда қолиб кетди, жиноят хаспўшланди.* «Қ. Ўзбекистон», 1962, № 154. *Аҳмедов, янги даврнинг янги талаблари деб айтган нарсаларнинг бир мунчаси бугунги ва бугун хаспўшланган билан эртага юзага чиқадиган камчилик ва хатолар эди.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор.

ХАСТА [*ф-т*] 1 Бирор касалликка чалинган, касал, касалманд. *Мастура Алиева саккиз ойдан бери палатасидан чиқмай ётган оғир хаста.* А. Қаҳҳор, Минг бир жон. *Бобом уч кунгача хаста ётган эди.* Ойбек, Болалик.

2 *кўчма* Қийналган, азобланган; дардли; қайғули, ғамгин. *Бетни силар мармар ҳаволар, Хаста қалбга бериб даволар.* Ғайратий. *Биз кураш қизининг ёлқин кўзидан Хаста кўнгилларга шифо олганмиз.* Уйғун. *Ҳеч ким Ҳаёти тўғрисида бир оғиз сўз билан хаста дилини шод этмади.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

3 *кўчма* Хириллаган, хир-хир; кучсиз, заиф (овоз ҳақида). *Унинг [Бобоқулнинг] хаста овози жала шовиллашида хум ичидан чиққандай, янада бўғилиброқ чиқди.* Ҳ. Назир, Сўнмас чақмоқлар. **Хаста бўлмоқ** хириллаб қолмоқ, заифлашмоқ. *Осмонда гозим-гозим, Хаста бўлди овозим, Хаста бўлган овозга Бир пиёла чой лозим.* «Қўшиқлар».

ХАСТАДИЛ [*ф-т*] Азоб-уқубат чекқан, руҳан эзилган; қайғу-ҳасратли. [*Мансур:*] *Пирим, афв айлангиз бахти қарони, Гарибу хастадил мотамсарони.* Уйғун ва И. Султон, Навоий. ‖ *кўчма* Жуда қаттиқ севиб қолган, ошиқу беқарор. *Жигарсўхталик бу билан ҳам кифоя қилмади, хастадил қози домла ўз ёнида ўтирган Асад қорига пинҳона мурожаат қилишга мажбур бўлди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

ХАСТАДИЛЛИК хастадил *с. белги оти.— Саидғози Саидвалиевичдан ҳам айрилиб қолдик,— деди Акрамов хастадиллик билан.* С. Анорбоев, Оқсой.

ХАСТАЛАНМОҚ Касал бўлиб қолмоқ, касалланмоқ. *Зайнабнинг ҳам юраги ярали эди, унинг тўйи яқинлашган вақтда севикли куёв йигит икки кунгина хасталаниб ўлган эди.* Ойбек, Қутлуғ қон.

ХАСТАЛИК хаста *с. белги оти. Юрак хасталиги.* ▫ [*Салтанатнинг*] *тўладан келган юмалоқ юзи хиёл сўлган, оғир хасталикдан турган одамнинг юзидай рангпар.* О. Ёқубов, Бир фельетон қиссаси. *У [Нурали] шунда зор-зор йиғлаб, отамнинг қадри ўтди деб, бобосига хасталик билан бир сўз айтди.* «Зулфизар билан Аваз-хон».

ХАСТАХОНА [*ф-т*] *эск. айн.* **касалхона.**

ХАС-ХАШАК [*ф-т*] Турли ўт-хашак. *Бу ерда саксовул, ажриқ ва янтоқ томирлари, ердан йиғилган хас-хашаклар ётарди.* Ш. Рашидов, Бўрондан кучли.

ХАС-ЧЎП [*ф-т*] Турли хас ва ўтин-чўп. *Кечаси тоғларга ёмғир ёққан бўлса керак, сойнинг суви сал лойқаланиб, кўпикланиб, йўл-йўлакай хас-чўпларни оқизиб келмоқда эди.* Ш. Рашидов, Бўрондан кучли.

ХАТ [*а*] 1 Узоқдаги кишига бирор хабар бериш ёки фикрлашиш мақсадида, одатда почта орқали юбориладиган, бирор текст ёзилган қоғоз, нома, мактуб. *Заказ хат. Оддий хат. Жавоб хат. Хат олмоқ. Хат юбормоқ.* ▫ *Саккиз-тўққиз ойда Оқилжондан бир хат келди.* Ойбек, Қутлуғ қон.

Аҳмаджон ҳовлига хат ёзиб, «илгари ёзган хатларим ҳаммаси бекор, уруш бўлаётган жойга энди келдик..» деди. А. Қаҳҳор, Олтин юлдуз. | Умуман бирор хабар, маълумот ёки ҳар қандай текст ёзилган қоғоз.— *Мумкинми? — деди Сафаров хатга қўл чўзиб. Самандаров хатни унга узатди. Бу хат ариза бўлиб, Тўлаган ака колхозга кириш тўғрисида берган аризасининг қайтарилишини сўрар эди.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор.

2 Хатда ёзилган текст, хат тексти. *Хат боши. Хат ёзмоқ.* ▫ *Хат кичикроқ қоғозда ўлчовлик сўзлардан иборат эди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. | Умуман бирор нарсага ёзилган, чизилган ёки ўйилган белгилар, ёзув ёки текст. *Олим тошга ўйилган қадимий хатни ўқишга уринди.*

3 Ёзув учун ишлатиладиган график белгилар, ҳарфлар системаси; графика. *Арабча хат. Латин хатини ўрганмоқ.*

4 Ҳарфларни ёзишдаги ўзига хос услуб, кўриниш, ёзув хили. *Чиройли хат. Хунук хат.* **Хатти шикаста** қ. **шикаста.**

5 *с. т.* Ўқиш ва ёзиш, савод; саводлилик. *Хати бор одам.* ▫ *Уста Мўмин, раҳматлик, хат билар эди, китоб кўриб боланинг отини Ёдгор қўйди.* А. Қаҳҳор, Асрор бобо.— *Сал-пал хат ўргангандан кейин китоб ўқий бериб олим бўлиб, ёзувчи бўлиб, номлари дунёга танилган одамлар йўқ дейсизми? — деди Элмурод.* П. Турсун, Ўқитувчи.

6 *с. т.* Ёзувдаги ҳар бир қатор, сатр ёки мисра. *Билиш учун ҳар қайси шеърдан бир-икки хат ўқиб кўриш керак эди.* А. Қаҳҳор, Сароб.

7 Чизиқ, линия. **Хат тортмоқ** чизиқ чизмоқ, чизиқ ўтказмоқ.

8 *с. т.* Бирор кимса ёки нарсани ёзма равишда санаб кўрсатиш, рўйхатга олиш; рўйхат. *Муҳаммаджон баззозда беш ўғил бор, Шоюнус карвонда етти ўғил бор, Азим чойфурушда уч ўғил бор, улардан биттаси кирдими хатга? Йўқ!* Ойбек, Қутлуғ қон. **Хатга олмоқ (ёки солмоқ, битмоқ)** рўйхатга киритмоқ. *Мулкни хатга олмоқ.* ▫ *Бу уйдаги ҳамма нарса хатга олингандан кейин ташқарига чиқилди.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор. [*Маҳкам:*] *Йиғлама, Йқболим. Хўжайин мени минг марта хатга битмасин! Тирик эканман, ҳеч ким мени мардикорга ҳайдолмайди.* Н. Сафаров, Уйғониш. **Хатга тушмоқ** рўйхатга киритилмоқ. *Хатга тушдинг — ўтга тушдинг.* Мақол.

9 *с. т.* Расмий қоғоз, ҳужжат. *Кейин билсак, кеча эр-хотин қаттиқ уришган, хотин «қўй, энди мен сен билан умр қилолмайман, эртага хатимизни оламиз», — деган экан.* А. Қаҳҳор, Жонфиғон. **Талоқ хати** эр-хотиннинг бир-биридан ажралиши ҳақидаги расмий қоғоз, ҳужжат. *Бир неча вақтдан сўнг Ҳомиднинг сохта талоқ хати билан эридан чиққан қиз Комилбекка бериладир.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. **Хат қилиб бермоқ** ўз мулкини бировга қонуний йўл билан расмийлаштириб бермоқ, топширмоқ. *Уйимни интернатга хат қилиб бердим.* ▫ *Сиз бойларнинг ер-мулкларини мусодара қилиш вақтида энг яхши ерларни уларнинг ўзларига хат қилиб бергансиз.* Ҳ. Ғулом, Машъал.

◊ **Хатини олиб, муҳрига тақалган** у жуда оғир аҳволда ётган, унинг соғлиги ниҳоятда ёмонлашган.

ХАТА [*р*] Украина, Белоруссия ва Жанубий Россия қишлоқларидаги деҳқонлар яшайдиган уй. *Унда хатамиз ҳув дарё бурилган жойда, ўрмон ёқасида эди.* Р. Файзий, Қишиларимиз қиссаси. *Ҳозиргина иссиқ ҳаммомдан чиқиб, роҳатланиб ўтирган Мурзин хатанинг кичкина очилмас тўрт кўзли деразасидан қизни кўриб қолди.* Шуҳрат, Шинелли йиллар.

ХАТАР [*а*] 1 Бирор бахтсизликка, фалокатга олиб келиши мумкин бўлган шароит, хавф; таҳлика. *Бу ерда бир хатар бор. Хатарда қолмоқ. Хатардан қутулмоқ. Қатордан қолгунча хатарда қол.* Мақол. ▫ *Маҳкам тутдинг сен қўлларимдан, Етакладинг ҳур турмуш сари, Ўлим, хатар йўқ йўлларимда.* Ҳ. Нўлат. *Аввал мен сиздан миннатдор бўлишим керак.. Сиз туфайли кўп қаторида мен ҳам бир хатардан қутулиб қолганман.* Ҳ. Назир, Сўнмас чақмоқлар.

2 Хатарли, хавфли, таҳликали. *Душманнинг бири ҳам хатар.* Мақол. *Коллектив билан ишлаган ютар, ўзбошимчаликнинг охири хатар.* Мақол. || *Аммо бири кетса, бадтари келди, Янги очкўзларнинг хатари келди.* Шайхзода.

ХАТАРЛИ Бирор бахтсизликка, фалокатга олиб келиши мумкин бўлган, хавфли, таҳликали. *Хатарли иш. Хатарли йўл. Хатарли касаллик.* ▫ *Зулайҳонинг осойишта юзига қараб танг қолдим. У хатарли одам билан гаплашиб юрганини бутунлай сезмаётганга ўхшайди.* Н. Қодиров, Қадрим. *Узоқ вақт жанг оловларида уйқусиз, хатарли кунларни ўтказган бу йигит учун... сой бўйлари янада нашъали ва оромбахш туюлар эди.* С. Аҳмад, Қадрдон далалар.

ХАТАРНОК [*а+ф-т*] *кт. айн.* **хатарли.** *Йўл машаққатли ва хатарнок эди. Юрагида ўти бор, ғайратли кимсаларгина бундай йўлга чиқа олар эди.* М. Осим, Элчилар.

ХАТАРСИЗ Бехатар, хатари йўқ, хавфсиз. *Хатарсиз жой.* ▫ *Асқар полвон билан Али тажанг.. хатарсиз бир парча жой топиш умидида ҳолсиз югурдилар.* Ойбек, Қуёш қораймас. || *Ўзининг жуда яхши ва хатарсиз ўчиб бораётганидан шодланиб, юраги тўлқинланди.* Ойдин, Садағанг бўлай, командир.

ХАТИБ [*а*] *дин.* Масжидда хутба ўқийдиган, ваъз айтадиган домла, имом; воиз. *Мен эсимни таниган вақтларда ғиждувонлик саводли бир хотин, хатибнинг аёли бўлиб, уйида қизлар мактаби ҳам бор эди.* Айний, Эсдаликлар.

ХАТКАШ [*а+ф-т*] 1 *эск.* Хат ёзиб берувчи; мирза.

2 *махс.* Чизиқ, йўл ҳосил қиладиган қишлоқ хўжалик асбоби; маркёр.

ХАТЛАМОҚ *с. т.* 1 Мусодара қилинган мол-мулкни бирма-бир ҳисобга олиб, ёзиб чиқмоқ, рўйхатга олмоқ. *Икромжон акамни қамоққа олиб кетишди. Ҳамма нарсани хатлаб кетишди.* С. Аҳмад, Гулдаста.

2 Мол-мулкни биров номига қонуний расмийлаштириб бермоқ. *Йўқ! Кетмаймиз! Нетайхон опам мана шу ҳовлини сизларга хатлаб берамиз, деганлар.* А. Қаҳҳор, Тобутдан товуш. *Регистон устига қизил байроқ тикканимизда, Валихоннинг кошоналарини унга [Абдуваҳобга] хатлаб берамиз.* Ш. Тошматов, Эрк қуши.

ХАТЛАНМОҚ хатламоқ *фл. мажҳ. н. с. т. Мол-мулк хатланди.*

ХАТЛАТМОҚ хатламоқ *фл. орт. н. с. т.* [*Муродхўжа*] *уйни Сорахоннинг номига хатлатади.* А. Қаҳҳор, Сароб.

ХАТЛАТТИРМОҚ хатлатмоқ *фл. орт. н. с. т.*

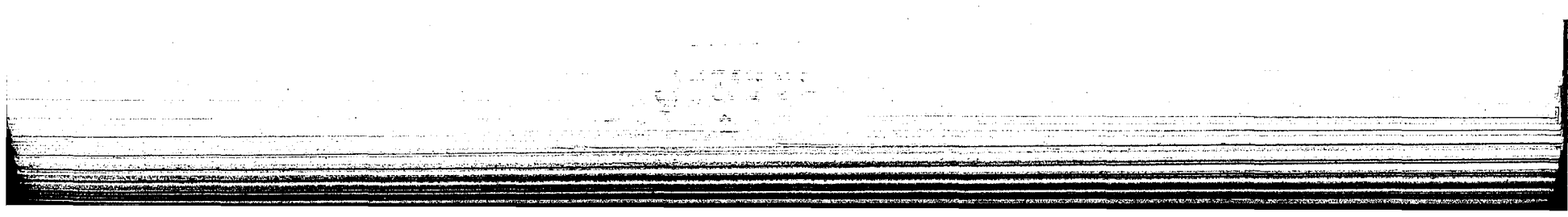
ХАТЛАШМОҚ *с. т.* Бир-бирлари билан хат ёзишиб, хат олиниб турмоқ. *Мен дўстим билан хатлашиб тураман.* ▫ *Иван Петрович доим хатлашиб турган бўлса ҳам, яна унинг иши, колхози тўғрисида одати бўйича, шошиб-пишиб қисқа-қисқа саволлар берди.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор.

ХАТЛИ 1 Хати бор, ёзувли. *Хатли қоғоз.*

2 Хат-саводи бор, ёзув-чизувни биладиган. *Ходикул имомга қараб ётиғи билан сўзлай бошлади: — Имом почча, ҳаммамизга оқ-қорани танитган якка-ю ягона хатли одамсиз.* С. Қароматов, Бир томчи қон.

ХАТЛИҚ хат *с. мавҳ. от. Хат тузатила-тузатила хатликдан чиқди.*

ХАТМ [*а*] *эск.* Тамом қилиш, тугатиш; охир, тамом. **Хатм қилмоқ** 1) бирор ишни охирига етказмоқ, тугатмоқ, туширмоқ. *Тўрт кунсиз қуръонни хатм қилиб бўлмайди.* А. Қодирий, Обид кетмон; 2) мукаммал билмоқ, эгаллаб олмоқ, эгалламоқ. *Китоб кўраверсанг, саводинг ҳам чиқиб қопти. Инглизчани ҳам хатм қилиб юборган бўлсанг керак?* Яшин, Генерал Раҳимов. **Хатми қуръон** ўлганлар арвоҳига атаб қуръон тушириш ва шу муносабат билан ўтказиладиган диний маросим, кичик зиёфат. *У [Миробид] кексаларни йиғиб, ота-боболарининг арвоҳига хатми қуръон қилдирди.* В. Гофуров, Вафодор. **Хатми кутуб қилмоқ** мадрасани тамомламоқ, тугатмоқ. *Бухородa хатми кутуб қилиб келган бир «олим» ақалли бир маҳалла имоматига харҳашасиз ўта олмасин-да, унинг ҳаром тукига арзимаган бир бесавод етим.. ўрдада фалон тилла*

вазифадор бўлсин. А. Қодирий, Мехробдан чаён.

ХАТ-МАҲР [*а*] Маҳрига ёки чекига тушганлик ҳақидаги ҳужжат. **Хат-маҳр қилиб бермоқ** (*ёки* **топширмоқ**) расмий равишда ихтиёрига топширмоқ ёки зиммасига юкламоқ.— *Лўлиларни менга хат-маҳр қилиб топширганингиздингиз? Тушунолмай қолдим,— деди Раҳимжон.* Н. Сафаров, Қатта карвон йўлда.

ХАТНА [*а*] *дин.* Мусулмонлар ва баъзи халқларда ўғил болалар жинсий аъзосининг уч қисми терисини қисман кесиш ёки кестириш. **Хатна қилмоқ** шундай тадбирни амалга оширмоқ. *Қатта ўғилларимиз хотинли бўлди, кичкиналари хатна қилинди.* Айний, Қуллар. **Хатна тўйи** хатна муносабати билан ўтказиладиган маросим, зиёфат; суннат тўйи. *Ҳали бунча қарз, чиқимларнинг устига икки қизни узатиш, бир ўғилни уйлантириш, бир хатна тўйи ҳам бор.* Ҳамза, Бой ила хизматчи.

ХАТО [*а*] **1** Ҳисоблаш, ёзиш, ўқиш, сўзлаш ва ш. к.ларда адашиш, янглишиш, нотўғрилик, қусур. *Орфографик хато. Математик хато.* ▪ *Вилоят газетасида фикр олишиш йўли билан босилиб, матбаа хатоси ўлароқ бу сўз айтилмай қолган.* А. Қаҳҳор, Сароб.— *Хонима.. хотин! — деди Фосиҳ афанди, «хоним афанди» дейишни чўри учун ортиқ шараф деб фаҳмлаб ва бу хатосини дарҳол «хотин» сўзи билан тўғрилаб.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. | Умуман турмушда, ишда йўл қўйилган камчилик, нуқсон, нотўғри хатти-ҳаракат. *Душман сирингни ўғирлайди, дўст хатонгни тўғрилайди.* Мақол. ▪ *Гулнор айтганига пушаймон қилди, хатосини тўғрилаш учун сўзламоққа мажбур бўлди.* Ойбек, Қутлуғ қон. *Бу ҳам ўзимизнинг энг катта хатоларимиздан. Мен ўша кундан бери ўз-ўзимдан бўғилиб юрибман.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. **Хато қилмоқ** (*ёки* **кетмоқ**) хатога йўл қўймоқ, камчилик ёки нуқсон юз беришига имкон бериб қўймоқ. *Хато қилмоқ бордир, тузатмаслик ордир.* Мақол. ▪ *Хатони ўзлари қилиб тузатишни сиздан талаб қилсалар инсофданми, ахир!* Ш. Рашидов, Бўрондан кучли. *Сиз Меҳри тўғрисида хато кетдингиз, чунки у, фақат янги ерда ишлаш ниятти билан секретарликдан кетди.* Ш. Рашидов, Бўрондан кучли.

2 Ҳақиқатга тўғри келмайдиган, асоссиз, нотўғри. *Хато фикр. Хато қараш.* ‖ *Хато ёзмоқ. Хато ҳисобламоқ. Хато сўзламоқ.* ▪ *Жўрттага хато ўқиб, ўзинг кулдирдинг.. Ўқи, Раъно.* А. Қодирий, Мехробдан чаён.

3 *қ. х.* Ердан чиқмай ёки унмай қолган уруғ ҳақида. *Яхши ишланмаган ерга экилган уруғ хато чиқади.* ‖ **Хато ер** уруғ чиқмай, унмай бўш қолган ер. *Ғўза яхши ва бақувват ўсиши учун, чигит батамом кўкариб чиқиши билан, яганаланади ва хато*

ерларига олдиндан ивитиб қўйилган чигит экилади. «Қ. Ўзбекистон», 1946, № 65.

4 Мўлжалга, нишонга ололмаслик, тегизолмаслик ёки тегмаслик; зое кетиш. *Ўқ хато кетди.* ▪ *Ҳеч қайсисининг отгани хато кетмас эди, ҳеч бир душман омон кетмас эди.* «Алпомиш».

ХАТОЛИ Хатоси бор, нотўғри.

ХАТОЛИК Хато иш, хато ҳаракат, янглишув. *Мендан ўтган хатолик шу бўлдики, бу гапни дарров раҳбаларимизга етказиб, чора кўрилишини талаб қилмадим.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор.

ХАТОСИЗ **1** Хатоси йўқ, тўғри. *Хатосиз диктант.* ‖ *Хатосиз ёзмоқ.*

2 *қ. х.* Бир текисда, ёппасига (уруғ униши ҳақида). *Уйқу ва ҳаловатнинг баҳридан кечиб, ҳар бир гектар ердан 70 минг туп гўзани хатосиз ундириб олиш Қурбонали полвон звеносида одат ҳукмига кириб қолди.* Н. Сафаров, Қурбонали.

3 Ўқини зое кетказмай, аниқ нишонга олиб. *Ўқни хатосиз отмоқ.*

ХАТПАРАСТ [*а-ғ-ф-т*] *кам қўлл.* Хат ёзишни яхши кўрадиган. *Хатпараст одам.* ‖ *Одатим хатга бир ўтирсам қаторасига ёзаман. Лекин хатпараст эмасман.* Ойбек, О. в. шабадалар.

ХАТ-ПАТ *с. т.* Хат-хабар. *Нега хат-пат юбормадинг.* Ойбек, О. в. шабадалар.

ХАТ-САВОД [*а*] Ўқиш, ёзиш. *Китоб саҳифасидаги ҳарфларни бир-бирига уриштириб бир маъно чиқариш, уни қалам билан дафтарга ёзиш илгари хат-саводни хаёл қилмаган қишлоқ меҳнаткашлари учун ҳар қандай завқдан ортиқ.* П. Турсун, Ўқитувчи. *Илтимос қилган деҳқонларнинг болаларига [отам] бўш вақтларида хат-савод ўргатган.* Айний, Эсдаликлар. **Хат-саводи бор** ўқиш, ёзишни биладиган, саводли. *Сен.. хат-саводинг бор-а?* А. Мухтор, Она-сингиллар. **Хат-саводи йўқ** ўқиш, ёзишни билмайдиган, саводсиз. *Қишлоқ советига раис бўлай деса, алифни ҳам билмайди. Қўлида хат-саводи йўқ..* «Муштум», 1959, № 11. **Хат-саводини чиқармоқ** ўқиш, ёзишни билиб олмоқ, саводли бўлмоқ.

ХАТ-САВОДЛИ Хат-саводи бор, ўқиш, ёзишни биладиган. *Турсунбува.. дуойи-саломни ўқитиш учун бутун қишлоқда бирорта хат-саводли киши топилмасдан, мулла қидириб Наманганга тушишга мажбур бўлган эди.* А. Ғозиев, Ҳ. Нурий, Заркент боғлари.

ХАТ-САВОДСИЗ Хат-саводи йўқ, ўқиш, ёзишни билмайдиган.

ХАТТИ-МУҲР [*а*]: **хатти-муҳр қилиб бермоқ** бирор нарса ёки мулкни расмий равишда, ҳужжат билан топширмоқ. *Ҳали заводимни хатти-муҳр қилиб бераман деб, сиз билан нотариусга бормоқчи эдим. Жуда қизиқ*

иш қилиб қўйдингиз-да. С. Аҳмад, Ҳукм.

ХАТТИ-РАЙҲОН [*а*] Хаттотликда арабча ёзув шаклларидан бири. *Ўйлаб-ўйлаб.. арабий калималарни хатти-райҳон шаклида ёзиб,.. бозор томон равона бўлдим.* Гайратий, Довдираш.

ХАТТИ-ҲАРАКАТ [*а*] **1** Юриш-туриш, хулқ-атвор. *Бекнинг хатти-ҳаракатини кўрган бойнинг фиғони фалакка чиқди.* Ҳ. Ғулом, Маҳъал. *Уялиш, тортиниш хаёлига келмасди. Бунинг барчасини Муҳаррам унинг хатти-ҳаракатидан, гап-сўзларидан, эркаланишларидан кўриб турарди.* Шуҳрат, Шинелли йиллар.

2 *эск.* Ҳаракат қилиш, иш олиб бориш плани; режа, тактика. *Йўл устида ҳам, Тошкент билан яширинча сўз олишиб, хатти-ҳаракат чизишиб туришдилар.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

ХАТТОТ [*а*] Чиройли ва аниқ ёзадиган одам; каллиграф. *Навоий асарлари машҳур хаттотлар томонидан кўчирилгандир.*

ХАТТОТЛИК хаттот *с. касб отн.* *Хаттотлик қилмоқ.*

ХАТ-ХАБАР [*а*] Хат ва хабар, дарак. *Акамдан хат-хабар келмай қолди.*

ХАТЧЎП [*а-ғ-ф-т*] Ўқилаётган бетни кейинча осон топиш учун китоб ичига солиб қўйиладиган ранг-баранг ипак ўралган махсус узун чўп ёки бир парча қоғоз, лента ва ш. к. [*Ибн Сино*] *келган жойига хатчўп солиб, китобни токчага олиб қўйди-да, ўрнига кириб ётди.* М. Осим, Китобга ихлос. *Лолахон китобга хатчўп солиб бекитди-да, стол ёнидан қўзғалди.* Ҳ. Нуъмон, Фасллар.

ХАТ-ҲУЖЖАТ [*а*] Хат ва ҳужжат (лар).

ХАФА [*ф-т*] **1** Ғамли, қайғули, хафаратли. *Хафа киши.* ▪ *Қамбағал учун ўз ҳақини талаб қилиш ҳам қийин. Чунки хўжайиннинг хурсанд, хафа чоғлари бўлади. Олдин унинг кайфини билиш керак.* Ойбек, Қутлуғ қон. | *Кумуш жуда хафа кўринганликдан, унинг кўнглини очмоққа тўғри келди эди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

2 Ранжиган, озор топган, безган; аразлаган. *Қимдан хафасиз? Мендан хафа бўлманг.* ▪ [*Вера:*] *Мактаб билганида тўйингани бир йил кейинга қўйдирар эди. Яширдинг.. Ҳамма сендан хафа.* А. Қаҳҳор, Оғриқ тишлар. **Хафа бўлмоқ** 1) қайғуга ёки ғамга ботмоқ. *Хотиним қиз туғди деб хафа бўлма, шернинг эркак-урғочиси баравар.* Матал. ▪ *Хотин-қизлар тушунтирди, Мен ҳам илм олгим келди. Хафа бўлманг, жон ўртоғим, Мен кўп сомол бўлгим келди.* Пўлкан; 2) озор топмоқ, ранжимоқ; аразламоқ, безмоқ. *Йўлчи бироз сукут қилди, сўнг деди.— Сизга айтсам, хафа бўлмайсизми?* Ойбек, Қутлуғ қон. **Хафа қилмоқ** 1) қайғуга ёки ғамга ботирмоқ. *Қудрат ёш қўшниси Раҳимни хафа қилгиси келмади шекилли, индамади.* Ҳ. Назир, Сўнмас чақмоқлар; 2) озор бермоқ

ранжитмоқ; бездирмоқ. *Нега болани хафа қилдинг?* ▪ — *Йўқ, Қамбар ака,— қатъий равишда деди Йўлчи,— аҳмоқ Танти сезса, хафа қилади.* Ойбек, Қутлуғ қон.

ХАФАГАЗАК [*ф-т*] **1** Яллиғланиш, газак олиш (яра ҳақида). *Яра хафагазак бўлибди.*

2 *с. т.* Хафа. [*Людмила:*] *Зуҳра, бунима қилиқ, ҳамма ўйин-кулги билан, сен бўлсанг хафагазак бўлиб..* [*Зуҳра:*] *Сен хурсанд бўлсанг бўпти-да!* Н. Сафаров, Кимга тўй, кимга аза.

ХАФАГАРЧИЛИК *с. т.* Хафалик. *Одам деган вақти чоғликда ҳам, хафагарчиликда ҳам посангисини йўқотмагани тузук.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

ХАФАЛАНМОҚ Хафа бўлмоқ. *Кеча Ойқиз ишдан чарчаган-ҳориган ҳолда хафаланиб қайтди, чунки кутилмаганда кириб келган тоғаси билан учрашди-ю, ўртада анчагина кўнгилсиз сўзлар бўлиб ўтди.* Ш. Рашидов, Бўрондан кучли.

ХАФАЛАШМОҚ Бир-биридан хафа бўлмоқ, келиша олмай қолмоқ; койишмоқ. *Гапимни қайтариб, бунақа сўрўйимни тўкадиган бўлсангиз, хафалашиб қоламиз!* А. Қаҳҳор, Оғриқ тишлар. *Шул куни кечқурун Жумақул ота дастурхон бошида ўз ўғли Наврўз билан қаттиқ хафалашди.* Ш. Сулаймон, Ота, ўғил.

ХАФАЛИК хафа *с. белги отн. Аалдордан ошна қилма, хафаликни сотиб олма.* Мақол. ▪ *Зайнаб хафалиги ошган кезларда қариндош-уруғларинникига юриб, чигилини ечар эди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. *Унинг* [*Нигоранинг*] *нозик қирмизи.. юзида хафалик, .. кўзларида чуқур ўйчанлик бор эди.* С. Анорбоев, Оқсой.

ХАФАОМУЗ [*ф-т*] Хафа бўлган сингари, маъюслик билан. *Фотима чиройли кўзларини шўх ўйнатиб, қони қочган билакларини ишқаб, хафаомуз гапирди.* Н. Ёқубов, Бўсағада.

ХАФАХОН *айн.* **хафақон** 1. — *Комилжон ака,— деди Содиқ хафахон овозда,— қанча зарар бўлса тўлаймиз. Мени озод қилинг, бу қийноқдан.* И. Раҳим, Ихлос. ‖ [*Зуннунов*] *сайил тугагунча.. хафахон юрди.* И. Раҳим, Ихлос.

ХАФАЧИЛИК *айн.* **хафалик.** *Қўйинг, Сидиқжон, бу гапларни қўйинг, ярамайди.. Бунақа хафачилик билан бўладиган ишга мен ҳам рози бўлмайман.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор.

ХАФАҚОН **1** Мунгли, ғамгин, хафахол. *Унга ўз ўйлари чигилини ёзиб олишга ёлғизлик, хафақон қалбнинг қаерда ором, нафаси бўғилаётган ўпкасига ҳаво керак эди.* Ҳ. Ғулом, Маҳъал. *Унинг устига сизни тўрт соатдан бери бу ерда ипсиз боғлаб қўйиб, хафақон қилдим.* А. Умар, Мухтор. | Дили снёхлик билан ўтадиган. *Хафақон, чалкаш кунларнинг бирида Исфандиёрнинг яна икки катта амалдори қочди.* Мирмуҳсин, Чўри.

2 Қон босимининг ортиши туфайли юз берадиган касаллик. *Баъзи кишиларнинг айтишига қараганда, онам хафақон касалига йўлиққан эмишлар.* М. Муҳаммаджонов, Турмуш урнишлари. *Чолни кўрди: — Қонингиз қолиб, Айтинг, боқди сизни қай табиб? Дардингизни дерлар хафақон, Жонин билан қилайин дармон.* Гайратий. **Хафақон бўлмоқ** 1) қон босими ортиш касалига йўлиқмоқ; 2) диққат бўлмоқ, сиқилмоқ; хуноб бўлмоқ.— *Бугун сени кўрганим жуда яхши бўлди-да, ўртоқжон, жуда зерикиб, хафақон бўлиб ўтирган эдим,— деди Раъно Ҳафизага.* Мирмуҳсин, Умид.

ХАФАҲОЛ [*ф-т+а*] Хафа бўлган, руҳи тушган, маъюс.— *Оллоназар, файтунни келтир,— деди Исломхўжа файтунчига қараб, хафаҳол қиёфада.* Ж. Шарипов, Хоразм.

ХАФИФ [*а*] *кт.* Майин, ёқимли. *Ажойиб баҳор куни. Хафиф, ёқимли шамол эсади. Дарахтларнинг нозик-нихол барглари қўрқоқ кишиларнинг юраги янглиғ питирайди.* Р. Комилов, Имтиҳон. *Булутларнинг оҳистагина сайридан сезилар-сезилмас хафифи бир шамол юриб, енгилгина бир изғирин ҳам юзга келиб тўқинар.. эди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

ХА-ХА-ХА *унд. с.* Кулгини ифодалайди.— *Ха-ха-ха, шамол сиздан ўчимни олди, қани гапиринг! — деди Раъно Анварга.* А. Қодирий, Мехробдан чаён.— *Ха-ха-ха...— Фазлиддин Нурининг сўзларидан таъсирланиб қаттиқ кулди,— отангга пул керак бўлса, биздан қарз олсин.* Ойбек, Қутлуғ қон.

ХАХОЛАМОҚ Қаттиқ овоз чиқариб кулмоқ. *Хотин-қизлар хахолаб кулишиб тарқалишдилар.* Ғ. Ғулом, Тирилган мурда. *Фазлиддин ўпирик тишларини кўрсатиб хахолади.* Ойбек, Қутлуғ қон.

ХАХОЛАШМОҚ хахоламоқ *фл. бирг. н. Клубда ўтирувчи катта-кичик чолнинг ҳазилнамо сўзига хахолашиб кулишди.* М. Жўрабоев, Мулла Б. м.

ХАХО-ТАРАЖА *с. т.* Хурсандчилик, хушчақчақлик. *Шу тариқа жами сайёҳлар — эру хотин, ёшу қари қий-чув, хахо-тарала билан оқшомгача кетма-кет ҳамма чўмилиб чиқади.* Ҳ. Ҳасанов, Экватордан ўтганда.

ХАЧИР От билан эшакдан урчиган иш ҳайвони. *Бўри юриб-юриб бир жойга борса, бир хачир турган эмиш.* «Эртаклар». *«Оқтой» чиндан ҳам оқиш бўлиб, шалпанг қулоқлари хачирларникидай узун, оҳанжамаси зўр эди.* Ҳ. Назир, Сўнмас чақмоқлар.

ХАШАК [*ф-т*] Қуриган ўт-ўлан, пичан.— *Назар! Эшакларингни нариги бостирмага, ҳайда! Бўлмаса улар бирпасда ҳўкизларнинг хашагини еб қўяди,— деди ҳўжайин.* Айний, Дохунда. *Қўйлар кеча эрталаб охирги тутам хашакни еб бўлишган.* С. Анорбоев, Оқсой. *Қоғоз эмас, хашак керак*

чорвага, Чорва тўймас қуруқ шов-шув, ғавғога. А. Нўлат.

◆ **Хашагини очмоқ** айбини очмоқ, фош қилмоқ. — *Агар мен бирор ножўя қадам босганимда шу маҳалгача албатта мисим чиқиб, хашагим очилган бўларди,— деди Мамасодиқ.* С. Абдуқаҳҳор, Санамай саккиз дема.

ХАШАКИ [*ф-т*] **1** Чорва учун озуқа, ем-хашак бўладиган. *Хашаки лавлаги. Хашаки жўхори.* **Хашаки тут** меваси уругли, қора, қизғиш, оқиш, сарғиш рангларда бўладиган маҳаллий тут; чағир тут. *Хашаки тут тагида она-бола довон томонга кўз тутиб ётишарди.* Й. Шамшаров, Бахт излаб.

2 Паст зотли, зотсиз, жайдари, маҳаллий. *Хашаки от. Хашаки товуқ.*

3 *с. т.* Оддий, содда (одам ҳақида). *Аҳмаднинг мақтаган чўпони келиб қолди,.. бунисига ҳам хашаки одамлардан экан.* Ф. Мусажонов, Мехмонда. *Мулла бўлса ҳам, хашаки муллалардан-да.* А. Қодирий, Мехробдан чаён.

ХАШАКЛАМОҚ *с. т.* Хашак емоқ. *От хашаклади.*

ХАШАКЛАТМОҚ хашакламоқ *фл. орт. н. Сигирни хашаклатмоқ.*

ХАШАКХОНА [*ф-т*] Хашак, пичан сақланадиган жой.

ХАШАК-ХУШАК Қуруқ ўт, чўплар; хас-хашак.

ХАШТАК-ПАШТАК *айн.* **аштак-паштак.** *Ўрикдан турли усулда.. хаштак-паштак, қайс, баргак [олтин-гугурт тутуни билан дудлатиб] аъло даражада туршак қилинади.* К. Маҳмудов, Ўзбек таомлари.

ХЕЗ [*ф-т*]: **хез қилмоқ** *айн.* **хезламоқ.**

ХЕЗЛАМОҚ **1** *фолк.* Тез ҳаракат билан олдинга интилмоқ, ташламоқ; сапчимоқ, сакрамоқ. *Бедов отлар чўлдеганда хезлайди.* «Ҳушкелди». *Майдон кўрса кийикдек бўб хезлайди, Душманга тишини доим тезлайди.* «Равшан». | Ҳамла қилмоқ. *Хезлаганда юрт олди, Ўлкалар четда қолди.* Ҳ. Олимжон. *Давлат қуши муяссардир бошингга, Душман хезлаб келолмайди қошингга.* Ислом шоир.

2 Бирор иш ёки ҳаракат қилишга ундамоқ, қистамоқ. *Болани хезламоқ. Отни хезламоқ.*

ХЕЗЛАНМОҚ хезламоқ *фл. ўзл. н.— Бўлди, бўлди, бу ҳазил даданг дан чиққан! — деди ўшқириб Шакар бува ва худди талайдигандай, эрига хезланди.* Ҳ. Назир, Ўтлар тутанганда. *Қудрат занжирланган шердай хезланиб дзотга қаради.* З. Фатхуллин, Сўнмас юлдуз. *Ў[Акмал] Назокатнинг олдига кириш учун шунча хезланди-ю, бироқ қизишиб турган бир пайтда яна қош қўяман деб кўз чиқариб қўйишдан ҳайиқди.* Ж. Абдуллаҳонов, Йўл.

ХЕЗЛАТМОҚ **1** хезламоқ *фл. орт. н. Ана шундай қилиб Ҳасан эртадан кечгача тинмай меҳнат қилиб, мангалайини терлатиб, камбағал батракларни бойларга қариш хезлатиб, не батракларни ўйлатиб, бир нечасини*

сўйлатиб юрипти. Пўлкан, Ҳасан батрак.

ХЕЛИ-ХЕШ [*ф-т*] Қариндош, қариндош-уруғ.

ХЕХЕЛАМОҚ *айн.* **кулмоқ.** *Қози домла кулгидан четда қолмади, калласини ликиллатиб роса хехелади.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

ХЕ-ХЕ-ХЕ *унд. с.* Хехелаган кулги товушини ифодалайди.— *Пари йигитга ошиқмисан? Хе-хе-хе! — Нега куласан, Гулшан опа?* А. Қодирий, Меҳробдан чаён.

ХЕШ [*ф-т*] *эск.* Қариндош, қариндош-уруғ, қавм-қариндош; яқин одам. [*Қори:*] *Ҳай-ҳай.. жаноблар Нусратилло-нинг хешлари экан-ку фақирга маълум ва лекин бошига ҳазрати Алининг муборак зулфиқорлари келганда ҳам ҳаққу ҳақиқатдан юз ўгирмоқ одатим йўқ.* А. Қаҳҳор, Тобутдан товуш. **Хешу табор** қариндош-уруғлар, хешлар. *Ўргилай, рост айтгин, қайда диёринг? Элатинг, уруғинг, хешу таборинг?* «Равшан».

ХЕШ-АҚРАБО, хешу ақрабо [*ф-т+а*] *кт.* Қариндош-уруғлар, уруғ-аймоқлар, қавм-қариндошлар; яқин кишилар. *Оҳким, ҳолимни сўрмас ошнолардан бири, Ошнолар, балки хешу ақраболардан бири.* Муқимий.

ХЕШЛИК Қариндошлик, қариндош-уруғлик муносабати. *Сизнинг раис билан хешлигингиз борми?*

ХИ *айн.* **хих.**

ХИВИЧ Ҳўл, узун повда, хинчин. *Бўтабой тол хивичини ўйнаб хиргойи қилиб келарди.* С. Аҳмад, Ҳукм. *Қоля сингелиси билан Мактабда ўқир эди. Бўш бўлганда хивичдан Савотча тўқир эди.* Уйғун.

ХИВИЧЛАМОҚ Хивич билан урмоқ, саваламоқ.

ХИВИЧЛАНМОҚ **хивичламоқ** *фл. мажҳ. н. Хивичланган кучук.*

ХИВИЧЛАТМОҚ **хивичламоқ** *фл. орт. н.*

ХИЁБОН [*ф-т*] 1 *эск.* Катта, кенг кўча; проспект.

2 Икки томонга қатор дарахт, бута ва гуллар ўтказилган йўл ёки йўлка; бульвар. *Кезарман сайр этиб, тун-кун Хиёбонимда, боғимда.* Ҳабибий. *Битта ишчанинг қўли чўлга хиёбон келтирар.* С. Абдулла.

ХИЁЛ [*а*] *рвш* 1 Билинар-билинмас даражада; озгина, салгина, сал. *Бу пиёла унисидан хиёл катта.* ▫ *Унинг гапи оғзида қолди, кўзлари хиёл кенгайиб, ним очиқ лаби титради.* П. Қодиров, Уч илдиз. *Булар бориб ётганига ярим соат бўлар-бўлмас, тахминан юз эллик метр наридаги якка бута хиёл қимирлади.* А. Қаҳҳор, Олтин юлдуз.

2 Озгина вақт, озгина фурсат, дам. ‖ *Хиёл вақт.* ▫ *Тўтибу паранжисини олиб, уйга кириб кетди. Хиёл ўтмай эзилган, кирроқ бир қоғозни кўтариб чиқди.* С. Зуннунова, Гулхан.

ХИЁНАТ [*а*] Аҳдини бузиш, бировнинг ишончини ёки ишониб топширган парсасини суиистеъмол қилиш. *Ҳабибий, кимда виждон бўлса, йўл бермас хиёнатга, Ҳалол меҳнат билан етгай шарафга ҳам саодатга.* Ҳабибий. *Девонда ва бутун маҳкамаларда хиёнат ва ришват зўрайган.* Ойбек, Навоий. | Хоинлик, сотқинлик. *Халққа хиёнат — оғир жиноят.* ▫ *Биласизми, отахон, икковимизнинг шу топда тирик қолишимиз ватанга хиёнат бўлади.* С. Аҳмад, Ҳукм. **Хиёнат қилмоқ** 1) аҳдини бузмоқ, бировнинг ишончини ёки ишониб топширган парсасини суиистеъмол қилмоқ. *Омонатга хиёнат қилма.* Мақол. ▫ *Чамаси, устозига бир хиёнат қилгандан кейин менинг ҳовлимда ётиб юрган экан.* А. Қодирий, Меҳробдан чаён; 2) ёри ёки севгилисига нисбатан вафосизлик қилмоқ, бошқага, бегонага кўнгил бермоқ. *Шу чоққача бир хотинга ёмон кўз билан қараганим ва ўз хотинимга хиёнат қилганим йўқ.* Ойдин, Кўнгли тўлдими, яхши йиғит; 3) хоинлик қилмоқ, сотқинлик қилмоқ. *Уларнинг [Жадидизм лидерларининг] кўпчилиги революцияга қабиҳларча хиёнат қилдилар.* «Қ. Ўзбекистон», 1959, 5 февраль.

ХИЁНАТГАР [*а+ф-т*] *эск. айн.* **хиёнатчи.**

ХИЁНАТКОР [*а+ф-т*] *айн.* **хиёнатчи.** *Танқид кўриб, хиёнаткорнинг димоғи куйди, Ўт тушди режасига, қўйган тузоги куйди.* С. Абдулла. *Хиёнаткорнинг дўсти бўлиб танилган Султоналининг ҳам ҳаёти таҳлика остида турадир.* А. Қодирий, Меҳробдан чаён.

ХИЁНАТКОРЛИК **хиёнаткор** *с. белги отн. Хиёнаткорлик қилмоқ.*

ХИЁНАТКОРОНА [*а+ф-т*] *рвш* Хиёнатчиларга хос; хиёнаткорларча. *Хиёнаткорона ҳужум.* ▫ *Булутлар орасидан ой хиёнаткорона мўралади, «ҳой уятсизлар, ҳаддиларингиздан ошманглар», дегандай илжайиб, атрофни ёритди.* Ф. Мусажонов, Ҳури.

ХИЁНАТЧИ Аҳдида турмайдиган, бировнинг ишончини ёки ишониб топширган парсасини суиистеъмол қиладиган киши; алдоқчи, муттаҳам. *Унинг [Ҳамзахўжаевнинг] олдида уч йўл бор. Биринчиси — хиёнатчиларнинг патини тўзғитадиган ҳамлага ўтиш.* «Муштум», 1962, № 11. | Сотқин, хоин.

ХИЁНАТЧИЛИК *кам қўлл.* **хиёнатчи** *с. белги отн. Хиёнатчилик позицияси.*

ХИЖИЛ [*а*] Хижолатда қолган, кўнгли ғаш, нотинч. *Ҳақиқатан ҳам Турсунбой паришон эди. Саодат билан бўлиб ўтган тунги суҳбатдан юраги хижил, ичига шам ёқса ҳам ёришмасди.* Ж. Шарипов, Саодат. *Бир уятчан йигит бетоб ётган қайин отасиникига уялиб бормай юрар ва бундан ўзи ҳам хижил эди.* Л. Муқимов, Ҳол сўраш. **Кўнгли хижил бўлди** бирор парсадан хижолат тортди, ўзини ноқулай сезди, нотинч бўлди. *Кудрат ўз хаёли билан банд бўлиб, Қўзибой эса Кудратнинг ёғига тош тушириб юборганидан кўнгли хижил бўлиб индамай боришарди.* Ҳ. Назир, Сўнмас чақмоқлар. **Кўнглини хижил қилмоқ** хижолатга солмоқ, ноқулай аҳволга солмоқ, ғаш ёки нотинч қилмоқ. *Бу, қизга бир томондан ёқса, бир томондан кўнглини хижил қилмоқда эди.* Н. Сафаров, Узоқни кўзлаган қиз.

ХИЖИЛЛИК **хижил** *с. мавҳ. от.* [*Мирзанинг*] *кўнгли ғаш эди. Лекин бу хижиллик қанча кучли бўлмасин, соат милллари бешга яқинлашган сайин.. кўнгли яйраб борарди.* О. Ёқубов, Мирза терак.

ХИЖОЛАТ [*а*] Уятдан ўзини ноқулай, ўнғайсиз сезиш; уялиш ҳисси. *Қодир Қобил кулолдан отаси ҳақидаги сўзларни эшитиб, Нодирнинг олдида хижолатдан бош кўтаролмай қолибди.* «Эртаклар».— *Қўл майиброқ ўғлим, қўл майиброқ,— деди чол Сидиқжонни хижолатдан чиқариб,— мана шу ўнг қўл карахт!* А. Қаҳҳор, Қўшчинор. **Хижолат бўлмоқ** (*ёки* **тортмоқ, чекмоқ**) бирор парсадан уялмоқ, ўнғайсиз, ноқулай ҳолга тушмоқ. *Ўзим хижолат бўлиб кетдим, ўтирганлардан уялдим.* Ойдин, Уялди шекилли, ерга қаради. *Бу фавқулодда юқори мақтовдан Навоий хижолат тортди.* Ойбек, Навоий. **Хижолат қилмоқ** (*ёки* **чектирмоқ**) *ёки* **хижолатга қўймоқ** бировни уялтирмоқ, ўнғайсиз, ноқулай ҳолга туширмоқ. *Баҳодир ножўя ҳаракати билан Оқилани хижолатга қўйганидан қаттиқ ўкинар, лекин иш ўтган эди.* М. Жалолиддинова, Кейинроқ. **Хижолатда қолмоқ** ўнғайсиз, ноқулай ҳолатда қолмоқ, уялиб қолмоқ. *Элмурод хижолатда қолди.* П. Турсун, Ўқитувчи.

ХИЖОЛАТЛИ Хижолат ёки уялиш аралаш; хижолат акс этган. *Уларнинг.. иккинчиси юзидан хижолатли кулимсираш ўчмайдиган, узун бўйли Маърифатой — Абдурасулнинг хотини эди.* П. Турсун, Ўқитувчи. | Кишини хижолатга қўядиган, уялтириб, ноқулай аҳволга соладиган. *Хижолатли иш.*

ХИЖОЛАТЛИК 1 **хижолат** *с. мавҳ. от. У хижолатлигидан гапиролмай қолди.*

2 *айн.* **хижолат.**— *Яна кўнгилларига бошқа гап келмасмикан? — деди Адолат хижолатлик билан.* С. Зуннунова, Гулхан.

ХИЖОЛАТОМУЗ [*а+ф-т*] Хижолат бўлган ҳолда, хижолат бўлиб, хижолат тортиб.— *Доктор кўзинг равшан бўлади деган эди, — деб хижолатомуз жилмайди Саври опа.* Х. Тўхтабоев, Фельетондан сўнг. *Саттор Ғуломович ўтирганларга хижолатомуз нигоҳ ташлаб олди-да, давом этди.* Х. Тўхтабоев, Шингил ҳикоялар.

ХИЖОЛАТПАЗЛИК *с. т.* Хижолат. *У [Салима] бу масалада фақат акасинингина эмас, ўзининг ҳам айбдорлигини сезиб, хижолатпазликдан терлаб кетди.* М. Исмоилий, Бизнинг

роман. Турғунов ўзини билмаганга олган бўлса ҳам, Бўрибой хижолатпазлик билан илжайиб ёлғонлади. Меҳмон келган эди. Ҳ. Назир, Ўтлар туташтганда.

ХИЗМАТ [*а* хидмат] **1** Бирор иш ёки меҳнат билан шуғулланиш; бирор ишни бажариш; иш, меҳнат. *Бир кун эшон мени.. чақириб: «Ўғлим, — деди,— мана энди бизга анча хизматинг сингди».* Ғ. Ғулом, Шум бола. *Манзур бўлса халққа хизматим, Мукофотдан шу ўзи ортиқ!* Ё. Мирза.— *Агар менинг бу хизматим хон жанобининг марҳаматига лойиқ кўрилар экан,— деди ҳожи,— менга энг манзур бўлган мукофот ўғлимнинг озод қилинишидир.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

2 Бировнинг ишини бажариш, унга ёрдам бериш, яхшилик қилиш; яхшилик. *Бу хизматингни сира унутмайман.* ▪ [*Меҳри:*] *Бой хизматга туҳмат қилиб, даданги уч ой қаматтирди.* З. Саид, Н. Сафаров, Тарих тилга кирди. [*Эллиқбоши Ҳакимбойваччага:*] *Катта ўрис ҳокимларимиз эшитсалар жуда хурсанд бўлишлари аниқ, сизнинг хизматларингизни, ҳамиятингизни ҳеч вақт унутмайдилар.* Ойбек, Қутлуғ қон.

3 Бирор ташкилот ёки муассасада бажариладиган иш, вазифа; лавозим. *Кичкина хизмат, бироқ тушуми чакки эмас.* Ойбек, О. в. шабадалар. *Сиз оғайнилар, илгари хон ёнида қандоқ хизматда бўлган бўлсаларингиз энди ҳам ўша вазифада қолаберасизлар.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.] Бирор ташкилот ёки муассасада ишлаш. *Хизмат жойи. Хизматга кирмоқ.* ▪ *У* [*Аҳрор халфа Фузайлихонов*] *шу ердаги хизматга кириб, кейинчалик секин-аста биринчи синф ўқитувчиси бўлиб олди.* «Муштум», 1957, № 9. **Хизмат ҳақи** бирор иш ёки топшириқни бажаргани учун бериладиган ҳақ. *Мана, Мутал полвон, ҳозирча оз бўлса ҳам шуни олиб турасиз, аммо хизмат ҳақингиз ўз йўлига бўладир.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

4 Иш, вазифа, функция. *Затворнинг хизмати нимадан иборат?* ▪ *Умрзоқ ота, кечга қолган йўловчига нишон хизматини ўтайдиган фонарни ёқиб қўймоқчи бўлди-да, ўнг қўлига таяниб, ўрнидан турди.* Ҳ. Ғулом, Машъал.

5 Иш, топшириқ, вазифа. [*Ҳомид:*] *Кишининг хизматидан қочган одам эмасман.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. *Сизга оғир келмаса, бир хизмат топширмоқчиман, уста!* А. Қодирий, Ўтган кунлар. **Хизматингизга тайёрман** нима иш буюрсангиз бажараверaман, буйруғингизга мунтазирман. [*Шофёр йигит:*] *Хизматингизга доим тайёрмиз.* С. Анорбоев, Оқсой.] Сўроқ интонацияси билан айтилиб, «қандай иш ёки топшириқ бор?» деган маънони билдиради.— *Хўш, ўртоқ Дўсматов, хизмат? — деди Давлатёр.* П. Турсун, Ўқитувчи.— *Хизмат? — деди у* [*Акрам*] *юмшоқ креслонинг суянчигига ўзини ташлаб, Нигорага тикилди.* С. Анорбоев, Оқсой.

6 *с. т.* Армия ёки флот сафида бўлиш, ҳарбий мажбуриятни ўташ. *Хизматга чақирилмоқ.* ▪ [*Ота-оналар*] *бундан бир ёки икки йил илгари аскарликка узатган ва хизматини тугатиш олдида урушга тўғри келиб, ҳозир жанг қилаётган болаларни эсладилар.* И. Раҳим, Чин муҳаббат.

7 Армия составидаги айрим ихтисосланган соҳалар ёки тармоқлар. *Алоқа хизмати. Медицина хизмати. Разведка хизмати.*

◆ **Хизмат кўрсатган** меҳнати эътироф этилган кишиларга бериладиган фахрий унвонлар таркибида ишлатилади. *Хизмат кўрсатган ўқитувчи. Хизмат кўрсатган фан арбоби. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист.* **Хизмат кўрсатмоқ** кишилар эҳтиёжини, талабини қондириш билан боғлиқ бирор иш қилмоқ. *Маданий хизмат кўрсатмоқ.* ▪ *Касаба союз комитети ишчиларга, хизматчиларга ва уларнинг оила аъзоларига медицина хизмати кўрсатишининг ташкил қилинишини текширади.* СССР Олий совети ведомостлари. **Хизматда** (*ёки* **хизматингизда**) **бўлайлик** бирор кимсани меҳмондорчиликка таклиф қилганда илтифот юзасидан айтиладиган ибора. *Мулла Ғулом, бугун хизматда бўлайлик, қўл бўшади дегунча тўғри келаверасиз.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

ХИЗМАТДОШ [*а-*] *ф-т*] Бирга хизмат қиладиган кишилар (бир-бирига нисбатан); ҳамкасб. *Кўчада хизматдош дўстларни учратиб қолдим.* ▪ *Бу ердаги эски хизматдош қадрдонларини эсига туширди.* Ш. Ғуломов, Ёркин уфқлар.

ХИЗМАТКАШ [*а-*] *ф-т*] **1** *айн.* **хизматкор.**

2 Ишдан қочмайдиган, ишни яхши бажарадиган; ишчан, меҳнаткаш. *Хизматкаш йигит.*

ХИЗМАТКОР [*а-*] *ф-т*] **1** Революциядан олдинги даврларда бой ёки мансабдорларнинг шахсий хизматини, уй ишини қилувчи киши. [*Қодиржон:*] *Бу хизматкор баттоллар қайси ерда қолди экан? Вақт ҳам анча бўлиб қолибди.* Ҳамза, Ким ўгри? *Ўйласанг-чи, келиб-келиб шу таги паст бир хизматкорга хотин бўлдингми?* Ҳамза, Бой ила хизматчи.

2 Халқ ёки жамият манфаати учун хизмат қилувчи. *Депутат — халқ хизматкори.* ▪ *Йўлингга кўз тикар, тикар албатта. Улғайсанг, ўқиб бўл элга хизматкор!* М. Алавия.

ХИЗМАТКОРЛИК хизматкор *с. мавҳ. от.* *Хизматкорликка Йўлчибойни сўрамоқчиман. У синалган одам, сан нима дейсан?* Ойбек, Қутлуғ қон.

ХИЗМАТҚОРХОНА [*а-*] *ф-т*] *кам қўлл.* Революциядан олдинги даврларда: бойларнинг хизматкор, малай ёки қароллари яшайдиган махсус уй. *Унсин хизматкорхона эшигида мағрур, лекин ғамли, ўйчан ҳолда турган акасини кўриши билан югуриб бориб, уни қучоқлади.* Ойбек, Қутлуғ қон.

ХИЗМАТОНА [*а-*] *ф-т*] *кам қўлл.* Хизмат учун тўланадиган ҳақ.— *Бизнинг вазифамиз, жаноб, шу шартларга биноан... хизматона ва ширинкома олишдир,— деди* [*нотиб*]. Айний, Судхўрнинг ўлими. [*Эшон қози*] *мазкур ҳаққи хизматонани астагина ёнларига солдилар.* А. Қодирий, Қалвак махзумнинг хотира дафтаридан.

ХИЗМАТЧИ **1** Бирор идора ёки корхонада ёзиш-чизиш билан шуғулланувчи киши; ходим. *Унинг ижтимоий келиб чиқиши — хизматчи.* ▪ *Капитализм халқ меҳнатининг ҳамма соҳаларида хизматчилар сонини ҳаддан ташқари тезлик билан кўпайтиради, интеллигенцияга бўлган талабни тобора кучайтиради.* В. И. Ленин, К. Каутский китобига рецензия. *Идора хизматчиларининг бир мажлисида Сулаймоновни роса сулайтиришди.* А. Қаҳҳор, Икки ёрти бир бутун. *Ўқувчи, ўқитувчилар ва хизматчилар харита олдида туриб, узоқ муҳокама қилдилар.* П. Турсун, Ўқитувчи.] Умуман меҳнаткаш киши; ишчи. *Эркингни қўлдан берма, Яша, хизматчилар.* Ҳамза. *Улар темир йўл хизматчилари эди.* Ойдин, Суҳбати жонон.

2 *айн.* **хизматкор 1**. *Хушрўй хизматчини ўчоқ боши юмушларига буюриб, чойни ўзи қуйди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.— *Ош тайёр бўлипти,— деб келган хизматчи Ўрмон полвоннинг сўзини кесди.* Айний, Қуллар.

ХИЗМАТЧИЛИК **1** хизматчи *с. мавҳ. от.*

2 *айн.* **хизматкаш 2**. *Икки йил мойжувоз ҳайдаб ўзининг «йиқилса ер тишлайдиган» хизматчилигини кўрсатиб, унга «ҳаридорлар» кўпаяди.* А. Қодирий, Обид кетмон.

ХИЗР [*а*] (Х—*катта*) *дин.* Афсонавий пайғамбар: у ҳаёт булоғидан «оби ҳаёт» ичган ва умри боқий бўлган; оғир аҳволда қолган кишининг мушкулини осон қилар эмиш; у билан учрашган, кўришган одам бахтли бўлар эмиш. *Ёш шаҳзодамизга тангри таоло Хизр умрини, Сулаймон тахтини берсин.* Ойбек, Навоий. *Тўғонбек. . ёлғиз ўтирган Тўқли мерганга кўзи тушди-да, гўё Хизрга йўлиққандай мамнун бўлса ҳам, . . ғурур билан кўришди.* Ойбек, Навоий.

◆ **Хизрни йўқласам** (ҳам) **бўлар экан** сўзловчи йўқлаб ёки истаб турган одам тасодифан келиб қолганда айтиладиган ибора. *- Хизрни йўқласанг бўлмасмиди, - деди Тўлаган кулиб.* А. Қаҳҳор, Оғайнилар.

ХИЙЛА [*ф-т*] *-рви* Маълум даражада, бир мунча, анча. *Беморнинг соғлиги хийла яхшиланди. У сендан хийла ёшроқ.* ▪ *Аҳлаждоннинг бўлинмаси қўшни бўлинма билан бирликда кечқурунга бориб душман позициясига*

хийла кириб борди. А. Қаҳҳор, Олтин юлдуз. *Энди бу ерда манзара хийла ўзгарди: атроф торайиб, тепаликлар, дарахтлар қишлоқ юзини тўса бошлади.* Ҳ. Назир, Сўнмас чақмоқлар. | Бир мунча фурсат, анча вақт. *Биз вокзалда хийла кутиб қолдик.* ▫ *Эргаш ота хийладан кейин келди.* О. Ёқубов, Қаҳрамон излаб.

ХИЙЛИ [*ф-т*] *с. т.* Хийла. *Ленин фарзандлари қалбининг кучи Атомлар сиридан хийли буюкдир.* Ғ. Ғулом.

ХИЛ [*а*] 1 Бирор нарсанинг нави, тури; зот, жинс. *Бир неча хил газлама. Ун хил мева. Хилларга ажратмоқ. Кутубхонада ҳар хил китоблар бор.* ▫ *Партияда икки хил интизом бўлиши мумкин эмас.* «КПСС Устави». *Одамлар икки хил бўлиб қолишди: суюнишни ҳам, хафа бўлишни ҳам билмас эдилар.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. *От гижинг эди. Бўйнига ҳар хил латта-луттапар, инлар осилиб, «юган» ҳам урилган.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. **Бир хил** 1) бир турли, бирдай; ҳар жиҳатдан тенг, баравар. *Иккита бир хил қалам. Ҳаммага бир хил қарамоқ.* ▫ *Совет мамлакатидаги барча халқлар учун бир хил турмуш, бир хил закон, бир хил мақсадни булар ўйлаб чиқарди, амалга ҳам оширди.* Ойбек, Қуёш қораймас; 2) *с. т.* айрим, баъзи, баъзи бир. *Бир хил одам ундай деса, бир хил одам бундай дейди.* ▫ *Бир нечаси юриб ҳайрон бўларди, Бир хиллари кўп пушаймон бўларди.* Фозил шоир. **Шу (ёки бу) хилда** шундай, шунга ўхшаб; шу тартибда. *Ишимиз бу хилда борадиган бўлса, план тўлмайди.* ▫ *Буларнинг* [эр-хотиннинг] *ҳам жанжали шу хилда бўлса, яраштирайлик.* А. Қаҳҳор, Жонфигон. **Шу (ёки бу) хилдаги** шундай, шунга ўхшаш; шу тартибдаги. *Шу хилдаги жоҳил кишилар қачон йўқ бўлар экан?* Ҳамза, Туҳматчилар жазоси. *Шундай жимлик чўкдики, бу хилдаги жимлик айтгани тил бормайдиган.. бирор даҳшатли фожиага учраб ҳалок бўлган кишининг номи беҳосдан тилга олинган вақтда бўлади.* А. Қаҳҳор, Хотинлар.

2 Бирор нарса ёки кимсанинг сараси; энг яхши, сара. *Ўлкамда етишди хил йигитлар, Ғайратли, зийрак, дадил, йигитлар.* Ҳабибий.

◆ **Бир хил бўлиб кетмоқ** изтироб чекмоқ, тўлқинланмоқ, ҳаяжонланмоқ; ўзини поқулай сезмоқ; кўнгли бузилмоқ. *Хат тагида қизи чизиб юборган хўрозча суратини ҳаммамизга бир-бир кўрсатиб чиққанида, бир хил бўлиб кетдим.* Р. Файзий, Қишиларимиз қиссаси. **Хил тушмоқ (ёки келмоқ)** бир-бирига мос келмоқ, мос тушмоқ. *Кўп ўтмай* [*Набижон билан раиснинг*] *ораларидан ола мушук ўтадиган, гаплари гапларига хил келмайдиган бўлиб қолди.* О. Насриддинов, Ота ўғли.

ХИЛА *айн.* **хийла.**

ХИЛВАТ [*а*] Одамлардан, кўздан йироқ; ҳеч ким кўрмайдиган, нана, овлоқ, чекка.— [*Чол*] *биз билан хилват уйда гаплашди,— деди Усмон.* О. Ҳусанов, Қўшиқчининг тақдири. *Усмонбек Ўратепа қозисига қарашли хилват ва дабдабали уйда ёлғиз, дарича ёнида ўтириб, Туркистоннинг ҳарбий картасини кўздан кечирмоқда.* Ш. Тошматов, Эрк қуши. | Одам кам бўладиган, холироқ, тинч. *Хилват жой. Хилват кўча.* ▫ *Имтиҳон ҳафтаси кириши билан факультетда хилват бурчак қолмади.* А. Қаҳҳор, Сароб. *Кейинги якшанба борилган жой ҳақиқатан салқин, хушҳаво, хилват ер экан.* С. Абдулла, Ўртоқ Холназаров. ‖ [*Ҳусайн:*] *Дўстим, ёшлигимизни замон олиб кетди.. қолган умримизни хилватда ва фароғатда ўтказайлик.* Уйғун ва И. Султон, Навоий. **Хилват қилмоқ** панада суҳбат қурмоқ, гапиришмоқ. *Бунча беғамсиз? Хилват қилиб бундоқ гапирсангиз бўлмайдими?!* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

ХИЛВАТГОҲ [*а+ф-т*] Хилват жой, овлоқ жой, чет жой. *Хилватгоҳда яшамоқ.* ▫ *Кимсасиз бу хилватгоҳлар қўйнида турли-туман кемирувчи, емирувчи, ўрмалсвчи, думалаб юрувчи жондорларнинг изи жуда кўп.* Ж. Абдуллахонов, Тўфон. | Тинч, осойишта жой. [*Тоғнинг*] *ҳар ўнгири — хилватгоҳ. Ҳар ирмоғи — бир қўнғироқ.* Шуҳрат, Мангулик.

ХИЛВАТНИШИН [*а+ф-т*] *эск. кт.* Хилватда яшашни севадиган, хилватда якка-ёлғиз яшайдиган одам.

ХИЛВАТХОНА [*а+ф-т*] Хилват ёки овлоқ жойдаги уй, бино.

ХИЛЛАМОҚ 1 Хилларга, навларга ажратмоқ. *Қовунларни хилламоқ. Пилани хилламоқ.*

2 Танлаб олмоқ, сараламоқ. *Гулларни хилламоқ.* ▫ *Мактаб ташкилотларини қўлга олгандан кейин, ўқувчи ва муаллимларни хиллаш керак бўлади.* А. Қаҳҳор, Сароб.

ХИЛЛАНМОҚ *хилламоқ фл. мажх. ва ўзл. н. Хилланган шафтоли.* ▫ *Тўқайда ишлагани хилланган одамлардан махсус бригадалар тузилди.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор.

ХИЛЛАТМОҚ *хилламоқ фл. орт. н.*

ХИЛЛИ Навли, турли. *Кўп хилли.*

ХИЛЛИК *хил с. белги оти. Уруғнинг бир хиллиги. Рангларнинг ҳар хиллиги.*

ХИЛМА-ХИЛ Ҳар хил, турли-туман. *Хилма-хил кийимлар. Хилма-хил овқатлар.. Хилма-хил хабарлар.* ▫ *Уч томони хилма-хил мева дарахтлари билан ўраб олинган кенг ҳовлининг ўртаси то кўз етганча ишком эди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. *Бири дарё очар чўлларда, Бири тўқир читлар хилма-хил.* Ҳ. Пўлат.

ХИЛМА-ХИЛЛИК *хилма-хил с. белги оти. Имлодаги хилма-хиллик.*

ХИЛОНДОН [*а+ф-т*] *эск.* Ичига соқол тароқ, қайирма пичоқ, тиш ковлагич каби буюмлар солиб, белбоққа осиб юриладиган чармдан ясалган кичик сумка.

ХИЛОФ [*а*] Зид, қарама-қарши, тескари. *Фанга хилоф даъво. Қоидага хилоф ҳаракат. Интизомга хилоф равишда.* ▫ *Барча партия ташкилотлари маҳаллий масалаларни мустақил равишда ҳал қиладилар, лекин уларнинг чиқарган қарорлари партия қарорларига хилоф бўлмаслиги керак.* «КПСС Устави». *Ҳа деб қонунга хилоф иш қилаверсак, охири қандай бўларкин?* Н. Сафаров, Уйғониш. **Хилофи шаръий** шариат, дин кўрсатмаларига зид, қарши. *Мана шундай хилофи шаръий ишларингизнинг касофатидан бундай кунларга тушдингиз.* Айний, Қуллар.

ХИЛ-ХИЛ *айн.* **хилма-хил.** *Пойгакда очилган хил-хил пойафзал, Менинг назаримда ўзи бир дунё.* Зулфия.

ХИЛХОНА [*а+ф-т*] Қабристоннинг бирор уруғ-авлодга ёки маҳаллага, ўзига қарашли марҳумни дафн этиш учун ажратилган бир бўлаги, бир қисми. *Марҳумнинг хилхонаси қабристоннинг жануб томонида эди.* ▫ *Чигатой кўчасин сўл томонида. Утсангиз муқаддас хилхона тараф, Саноқсиз қабрлар ғаладонида Етибди Отелло — у буюк араб.* А. Орипов.

ХИЛЪАТ [*а*] *эск. кт.* Одатда инъом, ҳадя қилинадиган қимматбаҳо тўн. *Дуодан кейин ҳудайчи икки тўн келтириб, кимхобни домла Ниёзга ва қора бахмалдан тикилган мирзабошилик хилъатини Анварга кийдирди.* А. Қодирий, Меҳробдан чаён. | Умуман тоза кийим, либос. *Ажаб хилъат ярашган қомати зеболаринг бордир.* Муқимий.

ХИЛҚАТ [*а*] 1 *эск. кт.* Яратилиш, бунёдга келиш. *Олам китобига ёзилди Бу мўъжиза, бу янги хилқат.* Ғ. Ғулом.

2 Яратилган, бунёдга келган нарса ёки кимса.

ХИМИЗА́ТОР [*р*] Химизация ишн билан шуғулланувчи киши, химизациялаштириш мутахассиси. *Химизатор-агроном.*

ХИМИЗА́ЦИЯ [*р*] Химия фани ютуқларини ва химиявий усулни халқ хўжалиги тармоқларига тадбиқ этиш; химизациялаштириш.

ХИМИЗАЦИЯЛАШТИРМОҚ Химия ютуқларини ва химиявий ишлаш усулларини халқ хўжалигига жорий қилмоқ (мас. қишлоқ хўжалик зараркунандаларига, ўсимлик касалликларига ва бегона ўтларга қарши химиявий моддалар воситасида курашмоқ; деҳқончиликда минерал ўғитларни қўлламоқ).

ХИ́МИК [*р*] Химия мутахассиси, химия олими.

ХИМИ́К [*р* химический] *айн.* **химиявий.**

ХИМИКА́Т [*р*] Химиявий усулда тайёрланган препаратлар, химиявий моддалар.

ХИ́МИЯ [*р<а*] Табиият фанининг бир соҳаси — моддаларнинг таркибини, тузилишини, хоссаларини, шунингдек бир модданинг бошқа бир моддага айланишини ўрганувчи фан. *Неорга-*

ник химия. Органик химия. Химия факультети.

ХИМИЯВИЙ [*а*] 1 Химияга оид, химияга тегишли. *Химиявий анализ. Химиявий реакция. Химиявий формула. Химиявий элемент.*

2 Химия фанига асосланган ҳолда тайёрланган. *Химиявий маҳсулотлар. Химиявий препарат.*

3 Химия саноати маҳсулотларини ҳарбий мақсадларда қўллашга ёки қўлланилишига асосланган. *Химиявий қуроллар.*

ХИНА [*а*] 1 Пояси сер эт, қизғиш гулли, япроқлари тол баргига ўхшаш зийнатли ўтсимон ўсимлик.

2 Шу ўсимликдан олинадиган, қўл, тирноқ, соч ва ш. к.ни бўяш учун ишлатиладиган қизғиш-сариқ рангли бўёқ. *Назми зулукдек қора сочини хинага бўяпти.* А. Эшонов, Тошдан қаттиқ, гулдан нозик. *У [Зарифа] хина қўйилган калта йўғон бармоқлари билан кўйлагининг ёқасини маҳкам тутамлаб олган эди.* О. Ёқубов, Тилла узук.

◆ **Хайитдан кейин хинани кетингга қўй** *с. т.* ўз вақтида кўрилмаган чора-тадбир ҳақида.

ХИНАЛАМОҚ Хина қўймоқ. *Тирноқларини хиналамоқ.*

ХИНАЛАНМОҚ **хиналамоқ** *фл. мажҳ. н.* *Ёқут кўзли олтин узук билан порласа, Келинчакнинг хиналанган нозик бармоғи.* Ойбек.

ХИНАЛИ Хина қўйилган, хиналанган. *Шу тагдўзи қайси бир Хинали қўлнинг иши?* Ғ. Ғулом.

ХИНЗИР [*а*] *эск. кт.* Чўчқа, тўнғиз.

ХИНИН [*р*] Медицинада асосан безгакка қарши ишлатиладиган аччиқ таъмли оқ кристалл кукун.

ХИППА *рвш* Батамом, узил-кесил. *Овози хиппа бўғилди. Сувни хиппа бўғиб қўйдик. Иштаҳам хиппа бўғилди.* ▪ [*Мушук:*] *Хиппа бўғиб, ёрсам тўшларин, Ҳузур қилиб есам гўштларин!* Я. Қурбон. | Жон-жаҳди билан, бирдан, тўсатдан. — *Йигитмисан ўзи! — деди [Камол] Валининг ёқасига хиппа қўл солиб.* Ш. Ғуломов, Саҳрода. [*Асад:*] *Ўлим ёқангиздан хиппа олганда аттанг деманг! Ўлим ҳақ, ака, — дейди Камоловга.* Н. Сафаров, Қимга тўй, кимга аза.

ХИППА Ингичка, нозиккина; келишган. *Алёнка қамишдек хиппа бел, чиройли бир қиз эди.* М. Осим, Элчилар. *Сочинг сумбул, хиппа келгандир белинг.* «Нигор ва Замон». *У соч оқара бошлаган, лекин қадди-қомати йигитларникидек хиппа, бўйи ўртадан тикроқ киши эди.* П. Қодиров, Уч илдиз. *Орқароқда ўтирган хиппагина қиз ўрнидан турди.* Ш. Ғуломов, Ёркин йўллар. **Хиппадан келган** бели ингичкароқ, нозикроқ. *Почтальон хиппадан келган, юлдузи иссиққина ўспирин эди.* Ш. Рашидов, Бўрондан кучли.

ХИППАЛАШМОҚ Хиппа бўлмоқ, нозиклашмоқ. *Кимсан Султонпошшанинг киртайган кўзларини, ориқлаб, хиппалашиб қолган гавдасини кўз олдига келтирди.* А. Мухтор, Тугилиш.

ХИППИН *айн.* **хивич.** — *Хм, .. — деди полковник ва хиппин билан этигининг учини ўйнаб ўтирган адъютантига боқди.* Шуҳрат, Шинелли йиллар. *Тўрабек .. баъзан қўлига хиппин олиб, болаларга дўқ-давара қилар, шу билан ҳоврини босар эди.* Ҳ. Нуъмон, А. Шораҳмедов, Ота.

ХИППИНЛАМОҚ *айн.* **хивичламоқ.**

ХИППИНЛАНМОҚ **хиппинламоқ** *фл. мажҳ. н.*

ХИППИНЛАТМОҚ **хиппинламоқ** *фл. орт. н.*

ХИРА [*ф-т*] 1 Шаффоф эмас, равшан ёки тиниқ эмас; кир. *Хира ойна. Хира сув.*

2 Ярқираб кўринмайдиган, кирга ёки эскига ўхшаб кўринадиган. *Хира, нурсиз мато.* ▪ *Хира сахтиён маҳсилар пардоздан сўнг йилтирайди.* Ойбек, Қутлуғ қон.

3 Аниқ эмас, нималигини ажратиб бўлмайдиган, яхши кўринмайдиган. *Хира хат. Хира шарпалар.* ▪ *Бу суратлар шундай хираки, шиғилар у ёқда турсин, Мусин билан Султонов ўртоқлар ҳам ўзларини таниёлмадилар.* «Қ. Ўзбекистон», 1963, 1 ноябрь.

4 Яхши ёритмайдиган, кучсиз, заиф. *Хира ёруғлик. Хира лампочка. Ой хира нур сочмоқда. Чироқни хира қилмоқ.* ▪ *У [Туробжон] ҳам осмонга — хира юлдузларга қаради.* А. Қаҳҳор, Апор. || *Тегирмоннинг жин чироғи хира ёнмоқда.* С. Абдулла, Ҳасан билан Кимсан. *Коронғи тушди. Бибим жин чироқ ёқиб келиб, токчага қўйдилар. Уй хира ёришди.* С. Нуров, Башорат.

5 Яхши кўролмайдиган, кўриш қобилияти паст. *Мана шундай маъноли, Бувим айтган сўзлари. Электрдан нур олар Энди хира кўзлари.* З. Диёр. Оқсоқолнинг хира кўзлари чақнади, аччиғи келди. Н. Турсун, Ўқитувчи.

6 Жаранглаб чиқмайдиган; хириллаган, хаста (овоз ҳақида). *Хира овоз. «Болам қорнинг тўқ экан, овозинг хира чиқди», — деди дадаси.* Ойбек, Қутлуғ қон.

7 Аниқ бўлмаган, аниқ ифодаланмаган; ноаниқ; чигил. *Хира фикр.* ▪ *Дилдорнинг сўзлари борган сари қалбимни парчалаб, мавҳум, хира ўйларимни равшанлаштирар, янги режа, янги умид учқунларини алангалатарди.* «Қ. Ўзбекистон», 1963, 29 сентябрь.

8 *кўчма* Қишини хурсанд қилмайдиган, кўнгил тўлмайдиган; камчилиги бор, номатлуб. *Ютуқларимиз кўп. Бироқ ишимизнинг айрим хира томонлари ҳам бор.* «Қ. Ўзбекистон», 1963, 4 август. **Хира қилиб ётмоқ** (*ёки* **турмоқ**) бирор жойни банд қилиб эгаллаб кўринишни, кўркини бузмоқ. [*Тўнка*] *ётарди хира қилиб Ҳовлимиз бир бурчини.* Қ. Муҳаммадий. *Туёқбоши билан Хачкоп ўртасидаги тепалик эллик уч километр масофани хира қилиб ётибди.* Ж. Абдуллахонов, Тўфон.

9 *кўчма* Ғашга тегадиган; шилқим, сур. *Хира пашша.* ▪ *Низомиддинов ҳозир табиати одам хоҳламаганидан, бу «бетамиз хира» одам кетармикан, деган ниятда ёлғондан эснади.* С. Аҳмад, Ҳукм.

◆ **Кўнгли (***ёки* **таъби) хира** хафа, ғамгин; юраги ғаш, ботинч. *Ҳозиргача Абдураҳмонов билан кўришмаганим кўнглимни хира қилиб турарди.* М. Муҳамедов, Қаҳрамон изидан. *Бутабойнинг бошига ёғилган маломатлардан Максимнинг ҳам таъби хира эди.* С. Аҳмад, Ҳукм.

ХИРАД [*ф-т*] *эск. кт.* Ақл, заковат; донолик.

ХИРАДМАНД [*ф-т*] *эск. кт.* Ақлли, ақл-заковатли; доно. *Хирадманд одам.*

ХИРАЛАНМОҚ 1 Ўз шаффофлигини, тиниқлигини, равшанлигини йўқотмоқ; хира бўлиб қолмоқ, хиралашмоқ. *Кўёш ботди, оқшом чўкди далага, Хираланиб келар қўриқ этаги.* Ғ. Шоди.

2 Кучсизланмоқ, заифлашмоқ, нур сочиш, ёритиш даражаси камаймоқ, яхши кўринмайдиган бўлиб қолмоқ. *Туман қуюқлашиб, ой хираланди.* ▪ *Юлдузлар хираланиб, жимгина сўнаркан, Шокир ота унинг қўлидан тутиб, куч билан судраб етаклади.* Ойбек, Қутлуғ қон. *Сийрак оқ булут орқали хираланиб кўринган қуёш ғарбга қараб юмалай бошлаган бир пайтда отлиқлар қишлоққа кириб келиб, ўзларини ўраб олган одамлардан оқсоқолни сўрадилар.* Н. Турсун, Ўқитувчи.

3 Кўриш қобилияти пасаймоқ, яхши кўролмайдиган бўлиб қолмоқ; хиралашмоқ. *Эртак эшитишга қизиққан болалар [Элмурод] чолнинг .. хираланган кўзларига тикилди.* П. Турсун, Ўқитувчи.

4 *кўчма* Бировни зериктирадиган, ғашига тегадиган даражада ҳаракат қилмоқ, хиралик қилмоқ; шилқим бўлмоқ.

ХИРАЛАНТИРМОҚ **хираланмоқ** 1—3 *фл. орт. н.* *Онда-сонда эримай қолган парча-парча қорлар севинаётган кўнгилни хиралантирарди, холос.* Ҳ. Шамс, Душман.

ХИРАЛАШМОҚ *айн.* **хираланмоқ.** *Ой хиралашди.* ▪ *Қиз бош кўтариб бу бегона одамга бир ялт этиб қаради-ю, унинг [Жуманинг] юзида хайрихоҳлик кўргандан кейин, гўё кўзидаги ўт бирдан ўчиб, назари хиралашди.* А. Мухтор, Туғилиш. *У Муҳаррамни кўриши билан Рашид ёдига тушиб кўнгли хиралашган бўлса ҳам, шу дақиқада жуда хурсанд эди.* Шуҳрат, Шинелли йиллар. | Яхши эшитилмай қолмоқ, пасаймоқ; хирқирамоқ. *Йигитнинг овози алланечук хиралашиб қолди.* Ш. Холмирзаев, Тўлқинлар.

ХИРАЛАШТИРИЛМОҚ **хиралаштирмоқ** *фл. мажҳ. ва ўзл. н.* *Чўл лочинлари .. хиралаштириган фонарь тагида папирос тутатиб тонг оттирдилар.* Ҳ. Ғулом, Сенга интиламан.

ХИРАЛАШТИРМОҚ хиралашмоқ *фл. орт. н.*

ХИРАЛИК хира *с. белги оти. Ойнакнинг хиралиги. Кўзнинг хиралиги.* — [*Йўлдошев*] *дарҳол ваҳимали «лиш-лиш»ларни тўқийди-ю, баъзи кишиларга «қўл қўй»,— деб хиралик қилгани-қилган,— деди Ҳаққул ота.* А. Муҳиддин, Ҳадя. *Бўтабойнинг Эшон аяга хиралик қилишига ишонасизларми?* С. Аҳмад, Ҳукм.

ХИРАХАНДОН [*ф-т*] *с. т.* Ўз хурсандчилиги учун бошқаларга озор берадиган; шилқим; безори. *Мушукларни қийнаб, товуқларга тош отиб ўйнайдиган хирахандон болалар бўлади.* П. Қодиров, Уч илдиз.

ХИРГОЙИ [*ф-т*] Паст овоз билан айтиладиган ашула. *Ғуломжон дуторни қўлига олиб, ҳазин, мунгли бир хиргойи бошлади.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. *Султон дўриллаган товуши билан далани янгратиб, бояги хиргойисини энди авжига кўтарди.* Ҳ. Ғулом, Машъал. *У* [*Мунира*] *бир марта Матниёз деган биринчи курс студентининг аллақандай куйни хиргойи қилиб турганини эшитган эди.* Ф. Мусажонов, Лофчи. *У* [*жувон*] *тинч, фаровон ҳаётидан қувониб, гоҳ қўлидаги мурғак боласини эркалатиб, гоҳ ўзича хиргойи қилиб борарди.* А. Муҳиддин, Ҳ. Тожибоев, Оташ қалбли қиз.

ХИРИЛДОҚ *айн.* **хириллоқ.** *У* [*Фармонқул*] *.. аввалгидай хирилдоқ товуш билан давом этарди.* С. Маҳкамов, Дала тонги.

ХИРИЛЛАМОҚ Хир-хир овоз чиқармоқ, хир-хир қилмоқ. *У хириллаб ухламоқда.* ▫ *Эринчоқ тарғил мушук секин хириллаб келиб, олдинги оёқларини Қудратиллахўжа ёнбошлаган болишга қўйди-да, роса чўзилиб керишди.* А. Мухтор, Опа-сингиллар. *Аввало моторнинг овози ўзгарди, хириллади, кейин бутунлай ўчди.* О. Ёқубов, Баҳор кунларидан бирида.

ХИРИЛЛАШМОҚ 1 хирилламоқ *фл. биргелик н. Итлар бир-бирига хириллашади.*

2 *кўчма с. т.* Биров билан уришмоқ, айтишмоқ; жанжаллашмоқ. *Эшик тўсатдан қаттиқ итарилди. Узоқда Шокосимнинг ким биландир хириллашгани эшитилди.* Ойбек, Қутлуғ қон.

ХИРИЛЛОҚ Хириллайдиган, «хир-хир» қиладиган (овоз, товуш ҳақида). *Мутал кескин ўзгарган шикоятомуз хириллоқ овозга қулоқ солиб ўтираркан, тўсатдан, бахтсизликнинг терговда аён бўлган тафсилотлари эсига тушиб кетди.* О. Ёқубов, Ларза. *Фақат, қандайдир, хириллоқ ун чиқади.* С. Азимов, Оппоқ тонг қўшиғи.

ХИРМОН [*ф-т*] 1 Даладаги ҳосилни тўплаш ва тозалаш учун ажратилган жой, майдонча. *Хирмонларнинг ўти тарашланиб сувоқдан чиқди.* С. Аҳмад, Қадрдон далалар. *Вали ака ўғлига хирмон қилинадиган жойни кўрсатиб, ўзи теримчиларни Мадалинхўжанинг пахтазорига .. бошлаб кетди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

2 Шундай жойга янчиш, тозалаш ёки қуритиш учун келтирилган маҳсулот (ғалла, пахта ва ш. к.). *Ишга қўйиш — хирмонга унум.* Мақол. ▫ — *Сизнинг ўрғингизни ўрган, хирмонингизни янчган, донингизни омборингизга ташиб берган, чексиз хўрланган бир инсонни биламан,— деди Элмурод.* П. Турсун, Ўқитувчи. *Тезу саралаб тер, хирмон тоғ бўлсин, Янги ерлар яшнаб, гулшан боғ бўлсин.* А. Ўйлат. **Хирмон қилмоқ** 1) ҳосилни бир жойга тўпламоқ, йиғмоқ. *Пахтани хирмон қилмоқ. Ғаллани хирмон қилмоқ;* 2) кўп миқдорда тўплаб қўймоқ, уйиб ташламоқ. *Ўртада пул хирмондай уюлган. Оқ подшоҳнинг сурати тушган нукул шилдирама қоғозлар.* Ойбек, Қутлуғ қон. **Хирмон кўтармоқ** 1) ҳосилни йиғиб, тозалаб олмоқ. *Мен йўқ маҳалларда болаларни ўқитиб, имом бўлиб турасиз; қавмларим хирмон кўтарганларидан кейин, сизга бир-икки ботмон буғдой ҳам йиғдириб бераман.* М. Муҳаммаджонов, Турмуш уринишлари; 2) ҳосил етиштирмоқ, ҳосил олмоқ. *Улуғ етти йилликнинг биринчи кузини мўл-кўл хирмон кўтариб, муборакбод этдилар.* А. Мухтор, Дўстлигимиз барқ урсин.

ХИРМОН-ХИРМОН Хирмонлаб; кўплаб, жуда кўп. *Хирмон-хирмон ҳосил олмоқ.*

ХИРОЖ [*а*] *тар.* Феодал мусулмон ҳукмронлари даврида деҳқонлардан олинадиган ўлпон; солиқ. [*Навоий:*] *Азиз фуқаро! .. Ҳирот беклари тарафидан ноҳақ солинган хирож бекор қилинди.* Уйғун ва И. Султон, Навоий. *Хон томонидан хирож учун юборилган девонбекларини ўлдирган!* А. Қодирий, Ўтган кунлар. *Хирож тўлар эди Шош фуқароси.* Шайхзода.

ХИРОМ [*ф-т*] *поэт.* Чиройли юриш, ноз-таманно билан қадам босиш. *Хиром айламоқ (этмоқ, қилмоқ).* ▫ *Хиромини кўриб товуслар боғларда рашкидин, Ғидолмай эртаю кеч, бу сабабдин оҳу афғонда.* Муқимий. *Ҳар дам хиром айлаб кирсанг гулзора, Гуллар кўксин йиртиб қилгай юз пора.* Ҳабибий. *Булбуллар сайраб, товуслар хиром қиляпти.* Мирмуҳсин, Игвогар у. дунёда.

ХИРОМОН [*ф-т*] 1 *поэт.* Чиройли юрадиган, ноз-таманно билан қадам босадиган. *Найларам боғу чаман, сайримда жонон бўлмаса, Мисли товус силкиниб, ҳар ён хиромон бўлмаса.* Хислат. *Отмагай тонг боғ аро азминг хиромон бўлмаса, Булбули шайдоларинг гул узра нолон бўлмаса.* С. Абдулла. **Сарви хиромон** қ. сарв 2.

2 *кест.* Бир-бир босиб, савлат тўкиб; хотиржамлик билан, бемалол. *Юрди ранс хиромон, Бир гап бўлар кетар деб.* С. Абдулла.

ХИРПА 1 Бир томони тошга ишқаб силлиқланган; сийқаси чиққан, силлиқ (ошиқ ҳақида). [*Султон кисавур*] *қўлида тўртта хирпа ошиқни ўйнаб келар эди.* Ғ. Ғулом, Шум бола.

2 *кўчма* Қўпни кўрган; қув, туллак. *Тулкиликда бу одам хирпа бўлиб кетган.* Мирмуҳсин, Қизил дурралар. [*У*] *баъзи эски хирпа амалдорларнинг кирдикорларини ўрганди.* Ойбек, Навоий.

ХИРПАЛАМОҚ 1 Тошга ишқаб, едириб текисламоқ, силлиқламоқ. *Ошиқни хирпаламоқ.*

2 *кўчма* Бурнини ерга ишқаламоқ, адабини бермоқ. — *Биз ўттиз киши Бадиуззамоннинг эллик-олтмиш йигитини обдан хирпалаймиз,— деди Арслонқул Навоийга иржайиб.* Ойбек, Навоий.

ХИРПАЛАНМОҚ хирпаламоқ *фл. мажҳ. н.*

ХИРПИ *айн.* **хирпа.**

ХИРС [*ф-т*] *с. т.* Айиқ. *Ўзи ҳам хирсдан баттар кучли экан, то бошини қайиргунимча тагин икки тупни эзиб юборди.* Ҳ. Назир, Бир туп гўза. *Катта темир дарвоза остида чўзилиб ётган хирсдай ит бошини кўтариб ирилади.* А. Қаҳҳор, Бошсиз одам. **Хирсдай тўқ** 1) овқатни кўп еган, қорни тўқ; 2) *кўчма* мўл-кўлчиликда яшовчи бой, бадавлат киши ҳақида.

ХИРУРГ [*р*] Хирургия мутахассиси; жарроҳ.

ХИРУРГИК [*р* хирургический] Хирургияга оид. *Хирургик операция.*

ХИРУРГИЯ [*р<грек*] Касалликни операция қилиш йўли билан даволаш. | Медицинанинг операция қилиш йўли билан даволаш масалаларини ўрганувчи бўлими.

ХИРУРГЛИК хирург *с. касб оти. Хирурглик қилмоқ.*

ХИР-ХИР *тақл. с.* Хириллаган овоз, товуш ҳақида. *Хир-хир қилмоқ.* ▫ *Ашуланинг сўзларини англаб бўлмаса ҳам, ҳар қалай хир-хир, тир-тирларнинг ичидан «ёра, ёре» деган сўзлар қулоққа чалинади.* «Муштум», 1959, № 4. *Аҳрор хир-хир йўталди.* Ш. Тошматов, Тонгдаги қўлапқа.

ХИРҚА [*а*] *эск.* Дағал матолардан қураб тикилган либос; дарвешлар кийими; жанда. *Бошида .. кулоҳ, эгнида эски хирқа.* Ойбек, Навоий. | Эски, жулдур кийим. *Камбағалнинг хирқасидан ор қилмоқ шунчалар.* Муқимий.

ХИРҚАПЎШ [*а+ф-т*] *эск.* 1 Жанда кийган; дарвешлик қилувчи, дарвеш.

2 Енгил-юпун кийинган; фақир, камбағал; тиланчи, гадой.

ХИРҚИ *айн.* **хирқироқ.** *Хонага жимлик чўкиб, тўсатдан яна йиғи товуши хавф солиб қолди. Шу топда ҳаммадан тетикроқ Оксана эркакча хирқи товуш билан бунинг олдини олди.* А. Мухтор, Туғилиш.

ХИРҚИРАМОҚ «Хир-хир» қилмоқ, хириллаган товуш чиқармоқ; хирилламоқ. *Ҳа, йигитлар, бардам бўлинглар. Файтон келиши билан дарров босамиз, деб хирқирарди* [*Қурбон юзбоши*]. Ж.Шарипов, Хоразм. — *Номард бўлай барининг додини бермасам!* — *деди* [*Маҳсум*] *хирқираб.* С. Анорбоев, Оқсой.

ХИРҚИРОҚ Хириллаган, «хир-хир» қиладиган; хириллоқ. *Радиокарнайда Охунжон қизиқ, хирқироқ товуш билан «Сумалак»ни ҳикоя қиларди.* А. Мухтор, Туғилиш. *Трубкадан аллакимнинг хирқироқ овози эшитилди.* Й. Шамшаров, Пахтақайнар.

ХИСЛАТ [*а*] Киши ёки нарсанинг муҳим ижобий белгиси, сифати; хусусият, фазилат. *Қаттарлик ҳам бир хислат.* ▪ *Ҳар фаслнинг ўз хислати бор, Ҳар фаслнинг ўз фазилати, Кумуш қишдан, зумрад баҳордан Қолишмайди кузнинг зийнати.* Уйғун.

ХИСЛАТЛИ Бирор хислатга эга, хислати бор. — [*Икромжон*] *кўп баъзи, яхши ниятли, ажойиб хислатли киши. Бизнинг механизаторимиз Ўзиям техникани сиқиб сувини ичиб юборганлардан,— деб таърифлай кетди раис.* И. Раҳим, Хислат.

ХИТ Ўтмасланган, тўмтоқланган, дами қайтган (перо, қамиш қалам кабилар ҳақида). **Хит бўлмоқ** 1) тўмтоқ бўлиб қолмоқ, ёзмайдиган бўлиб қолмоқ. *Қалам хит бўлиб қолди;* 2) тажанг бўлмоқ, асабийлашмоқ. *Сени кутавериб хит бўлиб кетдим.* ▪ [*Равшан полвон*] .. *арзимаган нарсага кўнгли тоғдай ўсиб, арзимаган нарсага хит бўлиб кетади.* О. Ёқубов, Ларза. **Хит қилмоқ** 1) ўтмас, ёзмайдиган қилиб қўймоқ. *Перони хит қилиб қўйма!;* 2) тоқатини тоқ қилмоқ, асабийлаштирмоқ. — *Бўлмаса нимада, айта қолсанг бўлмайдими? Одамни хит қилмай,— деб Дўндиқ бироз қизишиб ҳам олди.* Ойдин, Дўндиқдан ҳам ёш экан. [*Шум бола:*] *Хўжайин, дейман, ўзингиз ҳам жуда хит қилиб юборар экансиз-да!* Ғ. Ғулом, Шум бола.

♦ **Кўнгли хит** таъби хира, кўнгли ғаш. *Гулнознинг ўйлари чигал, таъби хира. Шу сабабдан кўзи хатда бўлса ҳам, кўнгли хит.* Ҳ. Ғулом, Тошкентликлар.

ХИТЛАНМОҚ *кам қўлл. айн.* **хит бўлмоқ** қ. **хит.**

ХИТЛИК 1 хит *с. белги оти. Перонинг хитлиги.*

2 Қайсарлик, ўжарлик. [*Қобил:*] *Ҳа, нима, булар ҳам хитлик қиляптими?* И. Султонов, Бургутнинг парвози. *Ўтлаб юрган эшак хитлик қилиб қочди.* Ш. Тошматов, Эрк қуши.

ХИТОБ [*а*] Бирор кучли ҳис-туйғу, ҳаяжонни ифодаловчи нидо, қичқириқ. *Аёлларнинг йиғи ва хитоблари, эркакларнинг қаҳрли сўзлари, болаларнинг ваҳимали қичқириқлари, қариларнинг ҳасратли оҳ-воҳлари — ҳаммаси бир-бирига қўшилиб, ғалаён бўлиб, ҳаммаёқни тутиб кетди.* Ойбек, Қутлуғ қон. | Чақириқ, мурожаат, шиор. *«Бугунги дўстлик ва тинчлик абадий бўлсин!» деган хитоб эшитилади.* «Қ. Ўзбекистон», № 76. **Хитоб қилмоқ** (*ёки этмоқ*) 1) кучли ҳис-ҳаяжон билан бирор овоз чиқармоқ; бақирмоқ, қичқирмоқ; 2) бировга мурожаат қилмоқ. — *Ўрнингдан тур, Ҳожибой! — деб хитоб этди бирдан чол ўзига-ўзи.* Мирмуҳсин, Бир хумча тилла. *Қудрат тақачи ўнг қўлини баланд кўтариб, солдатларга рус тилида хитоб қилди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

♦ **Хитоб аломати** (*ёки белгиси*) *эск. айн.* **ундов белгиси** қ. **ундов.**

ХИТОБАН [*а*] *рав* Мурожаат қилиб, мурожаат тарзида. — *Жанобнинг амрлари билан,— деди Анвар уларга хитобан,— энг оғир ва жавобгарлик бир хизматни ўз устимга олишга мажбур бўлдим.* А. Қодирий, Мехробдан чаён. *Ниёзмат ҳожи шошғомдай қизарди, терлади ва ўрнидан туриб Йўлчибойга хитобан алланарсалар деди.* А. Қаҳҳор, Сароб.

ХИТОБНОМА [*а+ф-т*] Бирор иш ёки ҳаракат қилишга ундаб ёзилган мактуб, ёзма чақириқ, мурожаатнома. *Тинчлик тарафдорларининг хитобномаси.* ▪ *Меҳнаткаш ёшлар союзининг иши, мақсади ва вазифалари ҳақида .. ёшларга қарата хитобномалар нашр этилди.* А. Ҳамидхўжаев, Туркистонда комсомолнинг тузилиши.

ХИТОЙ 1 қ. **хитойлар.** *Хитой тили.* || *Хитой аёл.*

2 Хитойга, хитойларга хос; Хитойда ишланган. *Хитой маданияти. Хитой вазаси.* ▪ *Эшон ая хитой лаганда қовурма олиб кирди.* С. Аҳмад, Ҳукм. *Токчаларда ҳар нав асбоблар, хитой чинниларга қалашиб ётади.* Ойбек, Қутлуғ қон.

♦ **Хитой девори** 1) Хитойни Мўғулистондан ажратиб турган қадимий девор; Садди Чиний. *Ана, катта қўрғон. Унинг уч томонидаги баланд деворлар Зиёдуллага «Искандарнома»да таърифланган хитой деворига ўхшаб кўринди.* Ҳ. Ғулом, Машъал; 2) *кўчма* ўтиб бўлмас тўсиқ, ғов; ажратиб турувчи чегара. *Сиз форма билан мазмун ўртасига хитой девори қўймоқчимисиз?* **Хитой ловия** *с. т.* соя (ўсимлик). **Хитой қоғоз** *с. т.* юпқа шалдироқ қоғоз. *Эрталаб кичкина хитой қоғозга ёзилган хатни олиб, Серёжа Астахов орқасига қайтди.* А. Раҳмат, Соқов бола.

ХИТОЙИ Хитой мамлакати ва хитойларга оид; Хитойда тайёрланган. *Хитойи шоҳи.* ▪ *Отабек шошиб токчадаги хитойи норин товоқни олди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. *Мирза Баҳром .. чўнтагидан кичкина дафтарча чиқариб Тавҳидийга берди.ва биноийи қилгандай гердайиб, хитойи елпиғич билан ўзини елпиди.* А. Қаҳҳор, Миллатчилар.

ХИТОЙЛАР Хитойнинг асосий аҳолисини ташкил этувчи халқ.

ХИТОЙЧА 1 Хитойга, Хитой халқига, унинг алифбеси, тили, адабиёти ва маданиятига оид.

2 Хитой тили. *Сиз хитойча(ни) биласизми?* || *Хитойча суҳбатлашмоқ.*

ХИТОЙШУНОС Хитой тили, адабиёти, маданияти ва тарихи билан шуғулланувчи мутахассис; синолог. *Хитойшунос олим.*

ХИТОЙШУНОСЛИК Хитой тили, адабиёти, санъати, маданияти ва тарихини ўрганувчи фан.

ХИХ *унд. с.* Эшакни тез юргизишга қисташ учун ишлатилади. *У [Ҳасан овчи] эшакни хих деб тезлатди.* Ш. Тошматов, Эрк қуши.

ХИ-ХИ *унд. с.* Секин, босиқ товуш билан кулишни ифодалайди. — *Хи-хи-хи,— бичанача кулди чол.* Ойбек, Қутлуғ қон.

ХИХИЛАМОҚ Секин, босиқ товуш билан кулмоқ. *Қаттарликдан ўргилай, — яна хихилаб кулди банги.* О. Ёқубов, Ларза. *Ҳалималари кулишиб, айниқса, Ҳолмирза аканинг хихилашдан ичаги узилаёзди.* А. Қодирий, Обид кетмон.

ХИХИЛАШМОҚ хихиламоқ *фл. бирг. н. Болалар хихилашиб кулишди.*

ХИХЛАМОҚ «Хих», «хих» деб эшакни юришга ундамоқ. *Майна эшагини хихлади ва шу зоҳотиёқ кетидан Парзи тоға минган эшакнинг ҳам дикирлаган йўрғаси эшитилди.* Ш. Тошматов, Эрк қуши.

ХИШТ [*ф-т*] *эск. айн.* **ғишт.** *Қўлингдан ўтмишдир ҳар битта хишти. Раҳмат дер ўзбекнинг ўн етти пушти.* Ғ. Ғулом.

ХИШТАК [*ф-т*] Иштон, шим, чолвар кабиларнинг ҳар икки қисмини бир-бирига уланда чот оралиғига ёки кўйлак қўлтиғига қўшиб тикиладиган туморча шаклидаги бир парча мато; ок.

ХИШТИН [*ф-т*] *эск. айн.* **ғиштин.** *Отабек, Мирзакарим қутидор ва Офтоб ойим .. янги хиштин соғона қаршисида тўхтадилар.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

ХЛОР [*р<грек*] Химиявий элемент, сассиқ, заҳарли сарғиш-яшил газ; захарловчи ёки юқумсизлантирувчи восита. *Хлор оксидлари. Хлор кислотаси.*

ХЛОРЛАМОҚ Нарсаларни хлор воситасида ёки хлор қўшиб ишламоқ, зарарсизлантирмоқ, дезинфекция қилмоқ. *Сувни хлорламоқ. Тупроқни хлорламоқ.*

ХЛОРЛАНМОҚ хлорламоқ *фл. мажҳ. ва ўзл. н. Хлорланган сув.*

ХЛОРЛИ Таркибида хлор ёки хлор кислотаси бўлган, хлори бор. *Хлорли сув. Хлорли оҳак.*

ХЛОРОФИЛЛ [*р<грек*] Ёруғлик энергиясини ҳазм қилувчи ўсимликлардаги яшил пигментнинг номи.

ХЛОРОФОРМ [*р<грек+лат*] *хим.* Ухлатадиган, ҳушсиз қиладиган хлорли рангсиз суюқлик, кучли наркотик восита. *Хлороформ ҳидлатмоқ.*

ХМЕЛЬ [*р*] Чирмашиб ўсадиган, айрим турлари пиво тайёрланда ишлатиладиган ўсимлик; етимак.

ХОБ [*ф-т*] 1 *кт. айн.* **туш** 1. *Хобимда сени кўрдим.* ▪ *Эшитайчи, хўш, қани? Хобингиздаги қиссани.* Яшин, М. Раҳмат.

2 *айн.* **уйқу** 1. *Саҳар эрка хўроз уйғонган эрди ноғли хобидан.* Ғ. Ғулом.

ХОБГОҲ [*ф-т*] *кт.* Ухлайдиган хона. ётоқхона. *Хобгоҳда Хадичабегимни қизлар ечинтириб, кечалик кийимларини кийдиришди.* Ойбек, Навоий.

ХОДА [*ф-т*] Катта дарахтнинг бутоқлари, шох-шаббалари кесиб ташлан-

ган пояси, тапаси; узун ёгоч. *Ингичка хода. Узун хода. Сада соя берар, тол хода берар.* Мақол. ▫ *У [Шербек] чайланинг оғзида ҳовага илиғлик турган хурмачани олаётиб, ичкарида хамир ёяётган Ойсулувга назари тушди.* С. Анарбоев, Оқсой. *Кимлар .. каппон томонга, кимлар беда бозори, хода бозорига шошади.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. **Думини хода қилиб** қ. **дум** 1.

ХОДИМ [*а*] 1 Бирор идора ёки муассасада ишловчи киши, хизматчи. *Савдо ходими. Халқ маорифи ходимлари. Медицина ходими.* ▫ *Редакциянинг бир ходими икки ойлик отпускага кетган, Очил унинг ўрнига шига кирмоқда эди.* П. Қодиров, Уч илдиз. *Ёш шоир эшикни қия очиб киришга рухсат сўради. Хонада ёлғиз биргина ходим ўтирарди.* Ф. Мусажонов, Ҳаётни билиш керак. **Илмий ходим** илмий текшириш муассасаларида ишловчи киши. *Катта илмий ходим. Кичик илмий ходим.* ▫ *Булардан бири Самарқанд таълим-тарбия академиясидаги бир илмий ходимнинг тез савод чиқариш тўғрисидаги тажрибасини қувватлар .. эди.* А. Қаҳҳор, Мирзо.

2 *эск.* Революциядан илгари сарой ёки ўрдада хон, бек ва ш. к.нинг хизматини қилиб юрувчи киши. *Хон аъёнларига рухсат бериб ҳарамга кирган, ўрданинг кундузлик ходимлари тарқалишиб, фақат кеча беклари, хон соқчилари, доимий ходимлар қолган эдилар.* А. Қодирий, Мехробдан чаён.

3 *айн.* **ходимгар.**

ХОДИМА [*а*] Аёл ходим. *Ўттиз беш ёшларда кўринган бу гўзал хотин ҳарам ходималаридан Гулшанбону эди.* Л. Қодирий, Мехробдан чаён. *Ҳовлида .. ходималар маликанинг икки томонига ўтди.* Ойбек, Навоий.

ХОДИМГАР [*а*+*ф-т*] Ходими қилувчи киши. — *Оталаримизнинг кўпчилиги майда косиблар, қоровул, ходимгар, мешкоп .. ва ҳоказо бўлганликлари учун, .. уларнинг ёнига кўмакчи бўлиб тушиш бизга тўғри келмас эди,— деди Шум бола.* Ғ. Ғулом, Шум бола.

ХОДИМИ [*а*+*ф-т*]: **ходими қилмоқ** бировни ишқалаб, уқалаб ювинтирмоқ, массаж қилмоқ (ҳаммомда). *Гар синаб бир қамчи урсангиз, муғомбирга ёқиб, Ходими қилган каби ухлар экан бу отингиз.* Муқимий.

ХОДИМЛИҚ ходим *с. касб оти. Газетада ходимлик қилмоқ.*

ХОДИМЧИ *с. т.* Ходимгар.

ХОДМИГАР *с. т.* Ходимгар. *У [Мирзо] ҳордиқ оқшоми ҳаммомга тушди-ю, ходмигардан бирига ҳалиги сўроғини берди.* А. Қаҳҳор, Мирзо.

ХОЖА [*ф-т*] *кт.* Хўжа, хўжайин. *Хожамизга сақич, ипак, хина беринг.* «Эртаклар».

ХОИН [*а*] 1 Аҳдини, қасамини бузиб, хиёнаткорона иш тутувчи; фирибгар, муттаҳам. *Эндигина ғунчадан чиқаётган бу ёсуман гулни [Кумушбибини] хоин қўлларнинг заҳри сўлитган.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

2 Ўзи мансуб бўлган ижтимоий гуруҳ ёки ўз халқи, ўз ватани манфаатига зид иш тутувчи, унинг душманлари билан ҳамкорлик қилувчи, душман томонига ўтган киши; сотқин. [*Навоий:*] *Давлатимизни яксон қилмоқчи бўлган хоинга салтанат дарғоҳида ўрин йўқ!* Уйғун ва И. Султон, Навоий.

ХОИНЛАРЧА *айн.* **хоинона.** *Хоинларча иш тутмоқ.*

ХОИНОНА [*а*-┼-*ф-т*] *рвш* Хоинлик билан, хоинларча; хиёнаткорона. *Шартномани хоинона бузмоқ. Хоинона ҳужум қилмоқ.* ‖ *Хоинона ҳаракат. Хоинона ҳужум.*

ХОҚ [*ф-т*] *кт.* 1 *айн.* **тупроқ.** *Бўлмаган қишларда ёмғир, қор ўлиб фасли баҳор, Бош кўтарган сабзани хок ичра пинҳон қилди лой.* Муқимий.

2 Тупроққа ёки кулга айланган инсон жасади. *Чунки сенинг сўлим соҳилларингда Узоқ боболарнинг хоки бор, Аму!* Миртемир. *Аср ўгилларнинг бебаҳо хоки, Муқаддас девордан эгаллайди жой.* Ғ. Ғулом.

ХОҚА [*ф-т*] Майда, кукун (кўмир ҳақида). — *Тўсатдан Тургуннинг терлаб-пишиб, .. аравачада чангдай майда хока кўмирни қаёқдандир сургаб келаётганини кўриб қоламан,— деди Мусо.* Ойбек, Болалик.

ХОҚАНДОЗ [*ф-т*] Олов, кул ва ш. к.ни олиш, ташиш учун ишлатиладиган дастали асбоб; оловкурак. *Бозорбой яна бир хокандоз чўғ келтириб ўчоққа солди.* П. Турсун, Ўқитувчи.

ХОҚИ [*ф-т*]: **хоки анжир** анжир дарахтининг ёзда пишадиган меваси (иккинчи марта кузда пишадиганидан фарқлаб шундай дейилади).

ХОҚИПОЙ [*ф-т*] Оёқ остидаги тупроқ. *Ҳажр водисида кезгай доимоким хўблар, Хокипойидур кўзига тўтиё деб ахтаринг.* Муқимий. *Қизини инобатга олганингиз учун отаси хокипойингизни ўпмоқда.* Ғ. Расул, Адолат.

ХОҚИПОҚ [*ф-т*] Муқаддас тупроқ. *Ўзи ҳам, дейман, бир вақтлар заҳматда ўлиб кетган мардикорларнинг хокипокини бугун кечаси билан эсга олиб чиққандир.* А. Мухтор, Опа-сингиллар.

ХОҚИСОР [*ф-т*] 1 Ниҳоят даражада содда, камтар. *Мавлоно Шаҳобиддин ғоят камтарин ва хокисордир.* Ойбек, Навоий.

2 Итоат қилувчи, итоаткор; лаббайгўй; бўйин эгувчи. *Шундай ходимлар ҳам бўладики, улар даража, амал жиҳатидан ўзидан сал каттароқ кишининг олдидагина ўзларини хокисор, камтар, синиқ кишидек тутадилар.* «С. Ўзбекистон», 1964, 12 ноябрь. ‖ Биров назар-писанд қилмайдиган. *Мендай бир хокисор қашшоқнинг боласини шундай шаҳарга .. ҳоким қилиб қўйган ҳукуматга раҳмат.* Ойбек, О. в. набадалар. **Хокисор бўлмоқ** 1) назардан қолмоқ, хор-зор бўлмоқ, камситилмоқ; 2) тупроқ билан тенг бўлмоқ, ер билан яксон бўлмоқ, ноймол бўлмоқ. *Кучимиздан бўлди тамом хокисор, Боғимизга қадам қўйган ёв ҳайвон.* Х. Расул. **Хокисор қилмоқ** 1) хор-зор қилмоқ, камситмоқ; 2) тупроқ билан тенг қилмоқ, ер билан яксон қилмоқ, ноймол қилмоқ. *Нақадар пок [севгининг] .. мурувватсиз қўлда сўлган чечак каби хокисор қилган ишқ жаллоблари.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

ХОҚИСОРЛИҚ хокисор *с. мавҳ. от. Маждиддин хокисорлик билан унга яқин келиб, қуллуқ қилди.* Ойбек, Навоий. *Самад .. кучда Тўладан қолишмас, унинг унча-мунча дўқларидан ҳайиқмас эди. Шундай бўлса ҳам, ўзини хокисорликка солди.* М. Исмоилий, Бизнинг роман.

ХОҚИТУРОБ [*ф-т*+*а*] *кт.* Ер билан яксон, хароб. *Кейин маълум бўлишича, қадим замонларда бу ерда шаҳар бўлиб, унда яшаган одамлар араб босқинчиларининг қилич димидан ўтказилиб, уй-жойлари хокитуроб қилиб юборилган экан.* Н. Сафаров, Узоқни кўзлаган қиз.

ХОҚИТЎЗОН *айн.* **хокитуроб.** *Қолди хайрлашиб ортида энди Хокитўзон бўлган кулбаси яна.* Т. Тўла.

ХОККЕЙ [*р*<*инг*л] Муз майдонида ёки майса устида рақиб томон дарвозасига тўп ёки шайба киритишдан иборат спорт ўйини.

ХОККЕЙЧИ Хоккей ўйиновчи спортчи.

ХОЛ [*ф-т*] 1 Баданда, тери устида бўладиган қора туғма доғ ёки бўртма. [*Кумуш*] *латиф бурни ёнидаги қора холининг табиийлигига ишонмагандек қашиб кўрди ва кўзгу ёнидан жўнади.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. **Хол кўймоқ** 1) ясама хол ҳосил қилмоқ; бирор жойга нуқта ёки холга ўхшатиб белги қўймоқ. *Икки қош ўртаси қизил хол кўймоқ Ҳинду қизларининг қадим кўркидир.* Ғ. Ғулом; 2) *кўчма* ишнинг пачавасини чиқармоқ, расво қилмоқ. *Энди бўлар иш бўлди.— Қўй, Холвой, мунча куйдинг, Мўл ҳосил етказдингу, Йиғиб олмай хол қўйдинг.* О. Қўчқорбеков.

2 Домино, пичоқ дастаси ва ш. к.га ўйилган ёки қадалган белги; безак учун қилинган кўз ва ш. к.

3 *кўчма* Бирор нарсанинг энг муҳим, чиройли жойи; латофат, гўзаллик, хусн. *Фарғона — Ўзбекистоннинг холи, ҳусни.* Шуҳрат, Шинелли йиллар. *Яхшининг юзида зулук ҳам хол бўлиб кўринади.* А. Қаҳҳор, Тўйда аза. **Хол бўлиб тушмоқ** ҳусн бўлиб турмоқ, ярашмоқ. *Бу стол кабинетга хол бўлиб тушибди.* ▫ — *Йўл бўлсин Авазхон ўғлингизга, хол тушган Чамбил элингизга, ..— деди Жортибой оқсоқол Гўрўғлига.* «Зулфизар билан Авазхон».

ХОЛА [*а*] 1 Онанинг сингланиси ёки опаси. [*Марасул:*] *Ўз холам бўла туриб тўйга келмадингиз-а?* А. Қаҳҳор, Ог-

рик тишлар. *Уйга аямам ва холамлар келишган, мен уларни ухлатиб чиқаман.* А. Қодирий, Мехробдан чаён. *Онаси таъкидлаган бўлса ҳам, Назиржон холасининг уйига бормасдан тўғри меҳмонхонага тушди.* Ойдин, Ўзидан кўрсин.

2 Кекса аёлларга ҳурмат билан мурожаат қилиш формаси. *Лутфинисо бўғчадан икки дўппи олиб, беш сўм пул билан узатди. Йўл тўсувчилар қувониб бақиришди: «Тўй устига тўй кўринг, хола!»* Ойбек, Қутлуғ қон. [*Мастура Гулжонга:*] *Доно сўзини, нодон кўзини тергайди, хола.* Ҳамза, Паранжи сирлари. **Хола ойи** *айн.* **холойи.**

3 Ҳурмат юзасидан ёши катта аёллар исмига қўшиб ишлатилади, мас. *Ризвон хола.* ▪ [*Раис:*] *Қани, Тўхта хола, гапиринг!* А. Қаҳҳор, Қамчирлар сим қоқди.

ХОЛАВАЧЧА [*а-|-ф-т*] Опа-сингилларнинг фарзандлари (бир-бирларига нисбатан). *Аммаси бор, холаваччаси бор. Улар билан келишмай туриб, бировнинг фарзандини қандай қилиб бериб юборамиз?* П. Турсун, Ўқитувчи. *Қолхозга Сидиқжоннинг холаваччаси Сатторқул раис бўлибди.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор.

ХОЛДОР [*ф-т*] 1 Баданида ҳоли бор; холли. *Холдор жувон.*

2 Баданида ёки сиртида майда доғи ёки доғлари бўлган. *Холдор от. Холдор қанотли капалак.* ▪ [*Ўғил буви*] *қутичани айлантирган эди, унинг ичидаги қалай, кумуш узук, .. чиройли холдор қилиб ишланган кўзмунчоқ каби бир қанча майда нарсалар ерга тўкилдилар.* Ҳ. Шамс, Душман.

3 Холдор (*эркаклар ва хотин-қизлар исми*).

ХОЛИ [*а*] 1 Бирор кимса ёки нарса билан банд бўлмаган; бўш. *Холи уй.* ‖ *Подвални холи қилиб қўймоқ.* ▪ — *Шу бу кун дарсни бизникида тайёрласак.., акам командировкада — уй холи,— деди Мунисхон.* Л. Қаҳҳор, Сароб. *Кўча бўм-бўш, холи, фақат зулмат, тун ҳукмрон.* С. Анорбоев, Меҳр. *Осмон ҳар вақтдагидек, булутлардан холи, беғубор, тиниқ, кўм-кўк.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

2 Чет, хилват, овлоқ. *Врач беморни холи қилиб қўйди.* ▪ *Мени бир холи манзилга таклиф этган эдилар.* Ойбек, Навоий.

3 *рвш* Ҳеч ким йўқ жойда, четда, хилватда, овлоқда; танҳо. *Бу маслаҳат хонга ёқиб тушди. Эртасигаёқ хон Шерназар бойни чақириб холи гаплашди.* Ж. Шарипов, Хоразм. *Қани, ўтиринг, сиз билан холироқ гаплашайлик-чи бўлмаса.* П. Турсун, Ўқитувчи. [*Зуҳра:*] *Кетинг бундан, холи қўйинг, Кўп кўзимга кўринманг! Ҳалокатим яқинлашди, Қутқаришга уринманг.* С. Абдулла, Тоҳир ва Зуҳра. *Ўзларига келиб кўзларини очганларидан кейин, Фармонқул она-болани холи қўйиб чиқиб кетди.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор.

4 Бирор нарса ҳақида ўйламайдиган, унга алоқасиз, ундан озод. *Ташвишдан холи одам. У гаразгўйликдан холи. Солиқдан холи қилмоқ. Ишдан холи қилмоқ.* ▪ *Тез орада рамазон ойи бошланиб, ҳаммалари рўза тутишга киришдилар. Элмурод бу ташвишдан холи эди.* П. Турсун, Ўқитувчи. ‖ «Эмас» сўзи билан қўлланиб ўзидан олдинги ч. к даги сўздан англашилган нарсанинг борлигини, мавжудлигини билдиради. *Фойдадан холи эмас. Камчиликдан холи эмас. Эҳтимолдан холи эмас.*

ХОЛИЛАТМОҚ *кам қўлл.* Кишилардан ажратиб қўймоқ, ёлғиз қолдирмоқ. *Беморни холилатмоқ.* ‖ Кишилардан холи қилмоқ, ҳеч ким кирмайдиган қилиб қўймоқ. *Ўзбек ойим уйни холилатиб, Ҳасаналини ўз олдига чақиртириб кирди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

ХОЛИС [*а*] 1 Ҳаммага бир хил назар билан қарайдиган, бирор томонга ён босмайдиган; бетараф. *Холис одам.* ▪ *Фикримча, ҳозир вақти эмас, мана холис кишидан сўрайлик.* Ш. Рашидов, Бўрондан кучли. ‖ Объектив, ҳаққоний. *Истасангиз, сизни ҳам олиб борамиз, ўзингиз холис баҳо берурсиз.* Ойбек, Навоий. ‖ *Рашиднинг гапи гарчанд холис ва муҳокамали бўлса ҳам, нима учундир Элмуродга тиканли туюлди.* Шуҳрат, Шипелли йиллар. ‖ *эск.* Овоз беришда бирор томонга қўшилмайдиган; бетараф. *Шунинг учун мен холисман, ўртоқлар, дедим.* Ғ. Ғулом, Тирилган мурда. **Холис гувоҳ** 1) ҳеч кимга ён босмайдиган гувоҳ; 2) қамоққа олиш, тинтув ўтказиш ва ш. к. ҳолларда ҳукумат органлари томонидан ҳеч кимга ён босмайдиган гувоҳ, шоҳид сифатида чақирилган шахс. **Холис турмоқ** бирор томонга ён босмай бетараф турмоқ. *Совет иттифоқи холис турадиган ҳукумат бўлмоғига ҳаракат қилса, бунинг ажабланарлик жойи борми?* «Қ. Ўзбекистон», 1946, № 54.

2 Ўз манфаатини кўзламайдиган; тама қилмайдиган, бегараз; самимий. *У [Ойша Жуманиёзова] .. тўғри маслаҳати, холис ёрдами билан кишиларни мамнун этади.* Ф. Зоҳидов, Ишонч. *Бизнинг холис ниятимиз .. дўст-ёрларга ҳамиша хизмат қилмоқдир.* Ойбек, Навоий. ‖ *Балки бечоранинг нияти холисдир.* Уйғун, Ҳаёт қўшиғи. *Моҳлар ойимнинг Анвар билан муомаласи холис ва самимий бўлиб, у Анварга ўз боласидай меҳрибон эди.* Л. Қодирий, Мехробдан чаён. ‖ — *У [Тўхтасин Жалилов] билганларини менга миннатсиз, жон-дили билан, холис ўргатар эди,— деди Халима.* Ҳ. Носирова, Мен ўзбек қизиман. **Холис хизмат** 1) самимият билан, сидқидилдан қилинадиган хизмат. *Халққа, замонга холис хизмат қилиш совет адабиётининг бурчидир.* У. Норматов, Камолат сари; 2) *кест.* фойда ўрнига зиён келтириш, қош қўяман деб, кўз чиқариш. *Хуллас, «холис хизматинг» етказ ниҳоясига, То сиринг очилгунча, зулук янглиг роҳат қил.* «Муштум», 1962, № 1.

3 Ҳеч кимга қарашли бўлмаган; бетараф, нейтрал. *Барчиндан бу сўзни эшитиб, ўн минг уйли Кўнғирот ҳазар қилди: .. Жавоб бергич бўлса, бизнинг ичимиздан чиқиб, холис ерда жавоб берсин.* «Алпомиш».

4 Холис (*хотин-қизлар исми*).

◆ **Холис ёмон кўрмоқ** бирор сабабсиз ёмон кўрмоқ, бегараз равишда ёқтирмаслик. *Мен бу одамни холис ёмон кўриб юрардим.* А. Қаҳҳор, Сароб.

ХОЛИСАНЛИЛЛО(Ҳ) [*а*] *айн.* **холисона.** — *Элга холисанлилло хизмат қилмоқ инсони комилнинг ишидир,— деди Навоий.* Ойбек, Навоий. [*Аваз:*] *Йиғилишиб келган жами халойиқ, Омин де, дуо қил холисанлиллоҳ.* «Хушкелди».

ХОЛИСЛИК **холис** 1, 2 *с. мавҳ. от. Ният холислиги.* ▪ *Менинг холислигимни шундан ҳам билсангиз бўлар эди, ука.* А. Қодирий, Мехробдан чаён.

ХОЛИСОНА [*а-|-ф-т*] 1 *рвш* Барчага баравар қараган ҳолда, бирор томонга ён босмасдан, бетарафлик билан. *Халққа манфаат етказиш ниятида бу аҳволни жаноби олийга холисона арз қилдим.* Айний, Эсдаликлар. ‖ Ҳаққоний равишда, объектив равишда, одиллик билан. *Ҳар бир асарга холисона баҳо бериш, халқнинг мулки бўлиб қоладиган асарнинг мукаммал бўлишига эришмоқ керак.* «С. Ўзбекистони», 1965, 16 май.

2 Ўз манфаатини кўзламаган ҳолда, тама қилмасдан; бегараз. *Кишиларга ишониш, уларга холисона ёрдам кўрсатиш керак.* Р. Муҳамедов, Жазо ва ишонч.

ХОЛИҚ [*а*] 1 *дин.* Яратувчи (худо эпитетларидан бири). «*Яхшилик қил, дарёга от, дарё билмаса, балиқ билур, балиқ билмаса, холиқ билур*»,— деганлар. Айний, Қуллар.

2 Холиқ (*эркаклар исми*).

ХОЛЛИ Холи бор. *Унинг [Нигоранинг] қоп-қора холли лабларига табассум қўнди.* С. Анорбоев, Оқсой.

ХОЛОДИЛЬНИК [*р*] 1 Тез бузиладиган овқат маҳсулотларини совитиб, музлатиб сақлайдиган корхона; музхона.

2 Ичига совутиш аппарати ўрнатилган жовонсимон рўзғор буюми.

ХОЛОЙИ 1 Қариндош ёки яқин бўлган катта ёшли аёлларга нисбатан мурожаат қилиш формаси.

2 *диал.* Хола.

ХОЛОС [*а*] *юкл.* Бори-йўғи, фақат, фақатгина. *У бир пиёла чой ичди, холос. Билганинг шу холосми?* ▪ *Бригадамизда ўн бир киши қолди, холос.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор. *Кўзимга аллақандай бир жаллоднинг совуқ башараси кўринади, холос.* К. Яшин, Тор-мор.

◆ **Ана холос!** таажжубни, хайратланишни ифодалайдиган ибора. *Ана холос, қози поччанг юртга ош берётган бўлсалар, туянинг думи ерга теккуди-да!* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

ХОЛПАРАНГ: холпаранг рўмол холли паранг рўмол. [*Асра кал*] .. *зангори шоҳи қийиқ боғлаган, елкасига холпаранг рўмол ташлаган, хушрўъл йигит эди.* Ғ. Гулом, Шум бола.

ХОЛ-ХОЛ Сирти холлар ёки холсимон нуқталар билан қопланган; холдор. *Хол-хол чит.*

ХОМ [*ф-т*] 1 Қайнатилмаган, пиширилмаган. *Хом гўшт. Хом сут. Хом сув. Хом тухум. Хом емоқ.* **Ошнинг хоми** палов учун зарур бўлган маҳсулиқ (одатда хотинлар томонидан мезбонникига олиб бориладиган лозимомада).

2 Табиий равишда пишиб етилмаган, пишмаган; ғўр. *Хом тарвуз. Хом олма. Хом ўрилган бугдой.*

3 Қайта ишланмаган, яхши ишлов берилмаган ёки чала ишланган; хомаки. *Хом ипак. Хом гишт.* ▫ *Хом теридан юмшоқ этик кийган қуролли жангчилар, .. эгниларига хом теридан калта енгли камзул кийган кўчманчилар ўтирар эди.* М. Осим, Аждодларимиз қиссаси. ‖ *Тўтиқиз токчадан дўппи хомини олиб, кўрпачага келиб ўтирди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. ‖ Пишитилмаган; бўш. *Хом ип. Хом арқон.* ‖ *Сочи хом ўрмоқ.*

4 *кўчма* Ниҳоясига етказилмаган, қайта ишланиши ёки ёзилиши лозим бўлган; енгил-елпи ишланган; чала, юзаки. *Хом асар.* ‖ *Диссертациянгиз ҳали хом.*

5 *кўчма с. т.* Чуқур, пухта ўйланмаган; амалга оширишга яроқсиз; пуч, юзаки. *Хом иш. Хом план.* ‖ *Хом ўйламоқ.* ▫ *У* [*Маҳкам*] *гидаклигига бориб хом ўйлаган экан. Устанинг ёнида бўлиб, иш ўрганаман, деб юрганди.* Р. Файзий, Ҳазрати инсон. **Хом хаёл** 1) амалга оширишга яроқсиз ўй, фикр, пуч идея. [*Азизани*] *«юборишармикан»,— деган хом хаёл* [*Муҳиддинни*] *кўпчиликдан яккалатиб қўяётганга ўхшарди.* Р. Файзий, Қишиларимиз қиссаси; 2) пуч хаёлга берилган, ўйлашни яхши кўрадиган. *Хом хаёл одам.*

6 *кўчма с. т.* Тажрибаси йўқ, кўп иш билмайдиган; ғўр. *Бу йигит жуда хом экан.* ▫ — *Вой овсин-эй, хомсиз-да ҳали. Эрнинг гапига лаққа тушиб юраверасиз,— деди Сабохон Маҳмудага.* Ж. Абдуллахонов, Тўфон.

◈ **Арпангизни хом ўрдимми** *қ.* **арпа. Хом калла** *айн.* **хомкалла. Хом от** минилмаган, аравага қўшилмаган от. *Олтин сувлиғин чайнатди, Олтой боқилган хом отди.* «Эрали ва Шерали». **Хом сут эмган банда** *қ.* **эммоқ. Чучварани хом санамоқ** *қ.* **чучвара.**

ХОМА I [*ф-т*] *эск. айн.* қалам 1, 2. [*Беҳзод*] *хома синдурди, чеколмай суратинг тасвирини.* Мукимий.

ХОМА II [*ф-т*] *диал.* Ҳўнг, тепа. *Аёз кечада нам қум хомаси устида чўзилиб ётган бир одам ўрнидан турди.* Айний, Қуллар. *Бир қум хома устида чўпон болалар кураш тушмоқда эдилар.* Айний, Эсдаликлар.

ХОМАК [*ф-т*] Пишиб етилмаган хом қовун; сапча.

ХОМАКИ [*ф-т*] 1 Узил-кесил ҳал қилинмаган, аниқланиши, тўлдирилиши лозим бўлган; ҳали хом. *Хомаки план. Хомаки расм.* ▫ *Илгари ўзи саройнинг хомаки планини тузиб, уни хонга маъқуллатгач, саройнинг аниқ лойиҳасини Россиядан келган архитекторлардан тезда ишлатиб олди.* Ж. Шаринов, Хоразм. *Рассом .. ижодхонасида бўлсангиз, кўп этюдлар, хомаки эскизлар, бир картинанинг бир неча вариантларини кўрасиз.* «С. Ўзбекистон», 1964, 8 октябрь.

2 Тахминий, чамали. *Хомаки ҳисоб.*

◈ **Хомаки уруш** *эск. айн.* **манёвр 1.**

ХОМАКЛАМОҚ Хомак ҳосил қилмоқ, сапча қилмоқ. *Қовун хомаклапти.* ▫ — *Томорқага, бодрингнинг ёнига икки гектаргина коньяк экиб қўйсанг, мартда гуллаб, апрелда хомакласа,— хаёл қилди Ўрин.* А. Муқимов, Ғалати одамлар.

ХОМАШЁ [*ф-т+а*] Саноатда қайта ишланадиган дастлабки материал. *Пахта тўқимачилик саноати учун хомашёдир. Хомашё манбаи. Хомашё ресурслари.*

ХОМИҚМОҚ *кам қўлл.* Жисмоний иш билан шуғулланмай, бўшашиб, хомсемиз бўлиб қолмоқ. — *Чарчаб қолдинг, опа,— деди Кумри Лолахонга ачиниб, ҳамма оғирликка бардош берадигандек, қизларга қараб кулди: Хомиқиб қолибмиз, ҳаммаси ўшаники.* Ҳ. Нуъмон, Фасллар.

ХОМКАЛЛА [*ф-т*] Ҳеч нарса тушунмайдиган; фаҳмсиз; тентак. *Кандоқ қилсин эшоним, роса хомкалла бўлса? Уйғун, Ҳаёт чорлайди. «Э, хомкалла, ишнинг оёғини осмондан қилдинг» — деб, столга мушт билан бир урди* [*терговчи*]. И. Қаландаров, Шохидамас, баргида.

ХОМЛИГИЧА *рвш* Хом ҳолатда, пиширмасдан ёки қайнатмасдан. *Тухумни хомлигича ютмоқ.*

ХОМЛИК хом *с. белги отл. Зиёдалланинг хомлиги ишнинг пачавасини чиқарди.* Ҳ. Гулом, Машъал. — *Хомлик қилиб душманга ўзини кўрсатиб қўйдими? — дейди Сорокин.* З. Фатхуллин, Сўнмас юлдуз.

ХОММАПИШ Болаларнинг кўча тупроғини гумбаз қилиб уйиб, устидан сув сепиб қотиргач, тепаси ва ёнларидан тешик очиб, ичига олов ёқиб ўйнайдиган ўйини. *Кудратларнинг эшигида, ариқ бўйида Раъно кичкинтой болалар билан хоммапиш ўйнаб ўтиришарди.* Ҳ. Назир, Сўнмас чақмоқлар. — *Хоммапиш ўйнайдиганлар озода қиз бўлмайди,— деди Манзура опа Лолага.* А. Ёқубов, Ш. Шодиев, Озода қиз.

ХОМСЕМИЗ Семиз, тўла бўлишига қарамай, кучсиз, заиф, нўк. *Мирзатераклар соя ташлаб турган кенг, серқатнов йўлдан жадал юриб бораётган хомсемиз, лўппи юзли йигит қўлидаги оғир корзинкани ерга қўйиб: — Опажон, деб мурожаат қилди.* Х. Тўхтабоев, Фельетондан сўнг.

ХОМСИМОҚ *айн.* **хомсирамоқ.** — *Кеча бир оз хомсиган эди,— деди Каримқул понсад.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

ХОМСИРАМОҚ *диал.* Шубҳа қилмоқ, шубҳаланмоқ; иккиланмоқ. *Мен хомсираб эшик олдида тўхтадим.* «Муштум», 1941, № 6.

ХОМСУВОҚ Дастлабки хомаки сувоқ, қора сувоқ. — *Тротуар четидаги ариқчадан хатлаганингизни, хомсувоқ қилинган пастак девор .. ёнига боргандингизни кўриб турдим,— деди Ботир Зиёдага.* Ў. Ҳошимов, Чўл ҳавоси.

ХОМСУРП Гул босилмаган, бўялмаган оқ ип газлама. *Бу фабрикага Иваново шаҳри ва унинг атрофидаги жуда кўп корхоналар хомсурп етказиб беришади.* «Қ. Ўзбекистон», 1960, № 47.

ХОМСЎЗ [*ф-т*] Яхши пишмаган, етилмаган; хом. *Хомсўз нон.* ‖ *Лағмонинг хамири хомсўз бўлиб қолибди.*

ХОМТАЛАШ I *этн.* Бирор жонлиқ сўйиб, гўшт-ёғини текинга улашиш. [*Майсара:*] .. *Бир эчки билан сигиримизни дарров хомталаш қилайлик, зора тонггача ўнгарилса.* Ҳамза, Майсарапинг иши. *Юз сўм-ярим юз сўмнинг бетига қарамай, дуохон қушноларга қаратилсин, иложи бўлса, бирорта жонликни хомталаш қилиш керак.* А. Қаххор, Бемор.

2 *кўчма* Қўлга тушганини олиб кетиш; талон-тарож. *Энди сўрасангиз, эски машиналарни ёмон отлиққа чиқариб, хомталаш қилиб юборишган эди.* И. Раҳим, Зангори кема капитани. *Ёг-гўшт хомталаш бўлаверса, қозонга маза кирармиди?* Н. Сафаров, Ҳаёт мактаби. — *Дарё хомталаш: биров у ёнбошидан — биров бу ёнбошидан, биров қулоғидан, биров қуйруғидан улоқ-улоқ,— деди Қаршибой ота.* Ҳ. Назир, Сув гадоси. ‖ Бирор нарсани бошқадан тортиб олиш учун жанжаллашув, талашув, тортишув. — *Бир дона ХТЗнинг ва универсалнинг учта колхоз ўртасида хомталаш бўлгани ҳали-ҳали эсимда,— деди Ҳайдар ота.* Э. Зокиров, Ота ўғли.

ХОМТАМА [*ф-т+а*] Унмайдиган нарсадан умид қилувчи; қўлга кирар деб бехудага ишонувчи; лақма. — [*Сафарга*] *тез кунда Холхўжанинг кунига тушиб, кафансиз ўлиб кетасан, буни тушунсанг-чи, хомтама!* — деди онаси. Ё. Шукуров, Қасос.— *Бировга яхшилик қилдингми — дарров унут, юрагингда сақлаб юрма, у ҳам яхшилик қилиши керак, деб хомтама бўлма,— деди Расул ака ўғлига.* М. Исмоилий, Бизнинг роман.

ХОМТАМАЛИК хомтама *с. мавҳ. от. Мен сенинг ҳали ҳам ўша уятсиз эрингдан кўнгил узолмаганингни биламан. Сенинг хомтамалигинг кони болалигингдадир.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

ХОМТАРАШ [*ф-т*] Ёғоч ёки тахтани чониб йўниш, дастлабки пардозсиз текислаш. *Хомтараш қилмоқ.*

ҲОМТОК [*ф-т*] *қ. х.* 1 Токнинг ҳосилсиз, хом новдаларини олиб ташлаш, новдаларини сийраклатиш. *Ҳомток вақти.* ▫ *Файзи ота ишкомнинг нариги чеккасида ҳомток қилиб юрган эди.* Н. Ёқубов, Бўсағада.

2 Токдан эндигина қирқиб ташланган ҳосилсиз, хом новда.

ҲОМЎТ [*р*] От бўйнига киритилиб, икки ёнидан арава шотиси учига сириб боғланадиган ёғоч буюм. *Аравакашлар ҳомутни эсдан чиқаришибди. Старшинага элтиб берсам хурсанд бўлади.* И. Раҳим, Чин муҳаббат.

ҲОМУШ [*ф-т*] 1 Индамасдан, жим, сўзсиз. *Зайнаб унга ҳомуш эгилди, Қалби унинг саломга келди.* Ҳ. Олимжон. *Фуод афанди ҳомуш ўтириб ишитди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. *Бригада бошлиғи ва табелчи Жалиловнинг юзига қаролмасдан, ҳомуш қўл қовуштириб турардилар.* П. Сафаров, Узоқни кўзлаган қиз.

2 Ғам-ғуссага ботган; ғамгин, ўйчан, маъюс. *Нега ҳомушсан?* ▫ [*Элмуроднинг*] *кўнглини чулғаб олган ғашлик ҳамон кўтарилмайди. Буни унинг маъюс кўзлари ва ҳомуш юзидангина эмас, хатто хийлагина руҳсиз овозидан ҳам сезиш мумкин.* П. Турсун, Ўқитувчи. ‖ [*Жувоннинг*] *вужудини хаёл ипи ўраб олган, калаванинг учини тополмаётган, чигални ечолмаётгандек ҳомуш.* А. Муҳиддин, Ҳ. Тожибоев, Оташ қалбли қиз. *Ҳўжабеков район марказидан ҳомуш бўлиб қайтди.* С. Анорбоев, Оқсой.

3 *кўчма* Авзойи бузуқ, хўмрайган, жимжит (об-ҳаво ҳақида). *Булутли, ҳомуш оқшом зулмати нафас сайин қуюқлашиб, баҳайбат қоп-қора қанотларини уфқлар устига тез ёйиб келмоқда.* П. Турсун, Ўқитувчи. ‖ *Шамол босилган. Жамоа олдидаги майдонча, кўча жим-жит. Табиат ҳомуш.* Ҳ. Ғулом, Машъал.

ҲОМУШЛАНМОҚ Ҳомуш бўлмоқ, ғамгин, маъюс бўлмоқ. *Фақат бир оздан кейин Анорхон алланечук ҳомушланиб, уҳ тортди, бошини эгди.* Ойбек, О. в. шабадалар.

ҲОМУШЛИК ҳомуш *с. мавҳ. от.* *Яна ўртада ҳомушлик ҳукм суриб, Ҳасанали ишни тезукроқ очиш ва ё шу куйи қолдириб кета бериш талашида эди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. *Йўқ,— Адолат ҳомушлик билан бошини эгди.* С. Зуннунова, Гулхан.

ҲОМ-ХАТАЛА 1 Чала пишган; хом. *Овқатни хом-хатала пиширib келтирмоқ.* ▫ *Ёз улгуролмаган ишларни куз бажаришга киришди, хом-хатала мевaларни меъёрига етказиб пиширди, давлат омборини донга, халқ дастурхонини ноз-неъматга тўлдирди.* Н. Сафаров, Қатта карвон йўлда.

2 *кўчма* Меъёрига етказилмаган; чала, ғўр, хом. *Хом-хатала асар.* ▫ *Усарвой ҳар куни эринмай, Хом-хатала шеърлар келтирар тинмай.* С. Абдуқаххор.

ҲОМЧЎТ [*ф-т+р*] Бирор нарсани хомаки равишда ҳисоблаб чиқиш; тахминий ҳисоб. *Ҳомчўт қилмоқ.* ▫ *Унинг [Жаводнинг] ҳомчўтига қараганда .. республика янги пул билан 58 миллион сўм иқтисод қилган бўлур эди.* И. Раҳим, Жаводнинг жадвали. *Карим ака ўша ёзда бизга келганидаёқ оладиган ҳосилимизни ҳомчўт қилиб кетган экан.* М. Жўра, Қуёшдан нур эмганлар. *Сўнгра иш режангни ҳомчўт қилиб, ўз-ўзингча сўйлана кетдинг.* Уйғун.

ҲОМЧЎТЛАМОҚ Бирор нарсани хомаки ёки тахминан ҳисоблаб кўрмоқ, ҳомчўт қилмоқ. *У даромадини ҳомчўтлаб кўрди.*

ҲОМЧЎТЛАШМОҚ ҳомчўтламоқ *фл. бирг. н.* *Биров етмиш тўрт сўмга қанча ёғ, биров ун берилишини шеригига тушунтирар, қиладиган харажатларни ҳалитдан ҳомчўтлашар эди.* С. Аҳмад, Ҳукм.

ҲОМҚОЛИП Ҳали узил-кесил тайёр бўлмаган, битмаган; дастлабки, хомаки. *Рассомлар кўргазмасига ҳайкалтарош Л. Н. Ивановнинг Пушкин, Гоголь ва генерал-майор Раҳимовларнинг ҳайкалларига ишланган ҳомқолип лойиҳалари ҳам қўйилган.* «Қ. Ўзбекистон», 1946, № 77.

ХОН 1 *тар.* Қатор шарқ мамлакатларида ўрта асрга хос ҳокими мутлақнинг унвони ва шу унвонни олган киши. *Кўқон хони. Хон саройи.* ▫ — *Халқ подшолар, хонлар, беклар-нинг жабр-зулмини кўрган .. — деди Ойимхон опа.* П. Турсун, Ўқитувчи. **Хон кўтармоқ** хон қилиб белгиламоқ. *Мусулмонқул .. ўзини мингбоши эълон қилиб, ақлсиз бир гўдакни [Худоёрни] хон кўтариб, эл елкасига минди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. *Шу ернинг ўзида унга «Саид Жалолхони соҳибқирон», деб ном берилди ва хон кўтарилди.* А. Қаҳҳор, Башорат.

2 *тар.* Хонлик қилган, хон лавозимидаги шахс исмига қўшилиб, унвон ифодалайди. *Баҳодирхон — Хевада, Худоёрхон — Қўқонда хонлик қилган.*

3 Эркак ва аёллар исмига қўшилиб, ҳурматни ифодалайди, мас. *Оқилхон, Каримахон.* ▫ — *Менга қолса ҳамма гуноҳ бек отам билан хон ойимларда! — деди [Кумуш].* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

◆ **Ўзи хон, қўланкаси майдон** *ёки* **ўзи(га) хоҷ, ўзи(га) бек** нима хоҳласа, шуни қилади, кўнгли истаганини қила олади маъносидаги ибора. — *Хотинлари ҳам «кимсан — оқсоқолнинг хотинимиз», деб кеккайиб, ўзларига хон, ўзларига бек бўлиб, роса зуғумини ўтказишади-да,— деди Юсвали тоға.* П. Турсун, Ўқитувчи.

ХОНА [*ф-т*] 1 Уй ёки бинонинг девор билан ажратилган ҳар бир алоҳида қисми; бўлма. *Ёруғ хона.* ▫ *Қиз томон одатга мувофиқ, хонанинг пойгагини банд этди.* Ойбек, Қутлуғ қон. *Ойқиз кирган хона қуёш нури билан тўла эди.* Ш. Рашидов, Бўрондан кучли. ‖ Бирор корхона ёки муассаса қошида жамоат ишлари учун ажратилган алоҳида бўлма. *Ўқитувчилар хонаси. Вокзалда оналар ва болалар хонаси бор.* ▫ *Бир куни Элмурод «Интизом уставини Ленин хонасида ўқиб ўтирар экан, Йўлдош унинг елкасига қувонч билан бир урди.* Шуҳрат, Шинелли йиллар. *У боя танаффусда бюро аъзоларини комсомол хонасига олиб кириб, шошилинч кенгаш ўтказган.* П. Қодиров, Уч илдиз.

2 *с. т.* Уй, уй-жой. *На отам бору на онам, На юртим бору на хонам.* Айний, Дохунда. *Гуноҳсиз бечораларни бўғизлаб, болаларини етим, хоналарини вайрон қилувчи золимлар .. гиёҳлар қаргишига кишонадир, ўлим!* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

3 Айрим буюм ёки организмларнинг ичида бирор нарса жойлашадиган (етишадиган ёки сақланадиган) чуқурча, ўйиқ. *Ари уя хоналари. Гўзапўчоқ хонаси.* ▫ *Унинг товуши йўғонлашди, кўзлари хонасидан чиқаёзди, юзлари тиришиб, хунук аломатлар пайдо бўлди.* Ҳ. Турсунқулов, Ҳаётим қиссаси. *Бунча сочилган ҳарфни жой-жойига қўйиш, қайси хонада қандай ҳарф туришини билмаган Саидий учун кўп қийин иш эди.* А. Қаҳҳор, Сароб.

4 *мат.* Сонининг ёзувда бирлик, ўнлик, юзлик ва ш. к. эканини кўрсатувчи ўрин. *Олти хонадан иборат йирик сон.*

ХОНАВАЙРОН [*ф-т*] Уй-жойи ёки оиласи бузилган, вайрон бўлган; ҳамма нарсадан ажралган; абгор, хароб. *Унда-мунда душмандан қочиб, ўрмонларда қанғиб юрган хонавайрон одамлар, қарилар, аёллар, болалар қўлларини умидсиз соллаб, вазиятни тушунтирардилар.* Ойбек, Қуёш қораймас. *Хоннинг зулми авж олди, халқ эзилди, тобора, Кўпчилик халқ зор, гирён, хонавайрон, овора.* С. Абдулла. **Хонавайрон бўлмоқ** 1) бузилмоқ, вайрон бўлмоқ, харобланмоқ. *Биринчи жаҳон уруши туфайли хонавайрон бўлган мамлакатда, подшога қарши янада ғулғула кўтарила бошланган пайтда, у [Михайлов] Ленин партиясига кирди.* П. Турсун, Ўқитувчи; 2) уй-жойдан, мол-мулкдан ажралмоқ, ҳамма нарсадан жудо бўлмоқ; қаншоқлашмоқ. — *Амирнинг солиқ солиш тартибидан ер эгалари хонавайрон бўлдилар, деганини ўз қулоғим билан эшитдим,— деди Шокирғулом.* Айний, Қуллар. **Хонавайрон қилмоқ** 1) бузмоқ, вайронага айлантирмоқ; 2) мол-мулкидан жудо қилмоқ, бор нарсасидан маҳрум қилмоқ. — *Аваз оға, ёрдам беринг, тўра Пирнафас акани хонавайрон қилаётир .. — деди Полвон.* Ж. Шарипов, Хазм.

ХОНАДОН [*ф-т*] 1 Эр, хотин, фарзандлар, шунингдек қариндошлардан иборат оила. *Қобил карвоннинг қолган-қа олиниши Абдураҳмонбой хонадонини қаттиқ ташвишга солиб қўйди.* Ҳ. Ғулом, Машъал. *Моҳира ойлик ёққан қанча тегли-тахтли хонадонлар*

Хуршўй томонидан рад қилина беради. А. Қодирий, Ўтган кунлар.

2 Оила аъзолари яшаб турган хўжалик, уй, ҳовли. *Шаҳарнинг андазаси чиройли, хонадонлари чорси-чорси бўлиб тушган.* З. Акрамов, Ҳиндистон лавҳалари. *Қош қорайиб, сигир-бузоқлар подадан қайтган, ўчоқлардан кўтарилган қалиш ва ғузапоя тутунлари хонадонлар устини қуюқ тумандай қоплаган .. эди.* Ҳ. Назир, Сўнмас чақмоқлар.

3 *тар.* Қариндошлик ёки валиаҳдлик ҳуқуқига кўра, бири ўрнига иккинчиси тахтга чиқадиган, ҳокимиятни наслдан-наслга ўтказиб, ҳукмронлик қиладиган ҳокими мутлақ ёки монархлар авлоди; сулола. [*Навоий:*] *Мавлоно Хондамир, шу сўзларни тарих саҳифасига зарҳал ҳарфлар билан ёзингким, Мўмин мирзонинг ўлдирилиши темурийлар хонадонининг инқирозга юз тутишидир.* Уйғун ва И. Султон, Навоий.

ХОНАЗОД [*ф-т*] Бирор хонадонда туғилиб тарбия топган, уйда парвариш қилинган. *Отилиб йиқилган оқсоқол қалъачи Абдураҳимбойнинг ўғли бўлганидек, отувчи ҳам унинг хоназод қули Раҳимдод .. эди.* Айний, Қуллар.

ХОНАКИ [*ф-т*] 1 Уйда тайёрланган; уйда ишлатиладиган; қўлда қилинган. *Хонаки нон. Хонаки туфли.* ▫ *Дастурхонда хонаки печеньелар, атиргул нусха торт ва турли хил меваолар бор эди.* С. Аҳмад, Қадрдон далалар. *Хонаки қозонлар ўрнини гигант буғ қозонлар олди.* «Қ. Ўзбекистон», 1959, № 212. | *с. т.* Махсус тайёрланган; қўлбола. *Хонаки чой дамламоқ. Хонаки палов қилмоқ.*

2 Уйда, хонадонда боқиладиган; қўлга ўргатилган. *Хонаки ит. Хонаки гул. Хонаки ўрдаклар.*

3 Хона ёки уй ичида бўладиган, уйда бажариладиган. *Хонаки базм. Хонаки иш. Хонаки ҳунар.* ▫ [*Қори:*] *Бунақа хонаки гапларни кейин қиламиз. Ҳозир гап ариза ёзишда.* Уйғун, Дўстлар. *У [Элчибек] кўп йиллардан бери, мана шундай, ҳамма нарсани унутиб, атир, таом ҳидлари анқиган шинам уйда бемалол, хонаки ўтириш қилгани йўқ.* А. Мухтор, Туғилиш.

ХОНАКИЛАШМОҚ Уй шароитида яшашга, қўлдан овқатланишга ўрганмоқ (ёввойи ҳайвон ва ўсимликлар ҳақида).

ХОНАКИЛАШТИРМОҚ *хонакилашмоқ фл. орт. н.*

ХОНАЛИ 1 Маълум миқдорда хонаси бор. *Бектемир дўстлари Дубов, Асқар полвон ва бошқа бир неча жангчилар билан икки хонали бир уйга жойлашди.* Ойбек, Қуёш қораймас. *Бир хонали пакана уйин Ёритади ёниб жинчироғ.* Ҳ. Пўлат.

2 Маълум миқдордаги катаги ёки бўлмачалари бор; катакли (жадвал, дафтар, шаҳмат тахтаси, босмахона яшиги ва ш. к. ҳақида). *Шаҳмат тахтаси олтмиш тўрт хонали бўлади. Ўн олти хонали яшик.*

3 *мат.* Маълум миқдордаги хонага эга (қ. **хона** 4). *Уч хонали сон. Беш хонали сон.*

ХОНАНДА [*ф-т*] Ашула, қўшиқ айтувчи санъаткор; ҳофиз. *Хонандалар етти парда оҳангида куйлашаркан, Етти кеча, етти кундуз тинимсиз тўй тўйлашаркан.* Шайхзода. *Босмачилар «базм»ларига, уйин-кулгиларига кўпинча созанда ва хонандаларни, аскиячи ва қизиқчиларни зўрлик билан олиб кетардилар.* Т. Обидов, Юсуфжон қизиқ. *Пойтахтимиз қучоғи ўз санъатини намойиш қилиш учун келган хонанда, созандалар билан ҳамиша гавжум.* «С. Ўзбекистон», 1964, 24 июнь.

ХОНАНИШИН [*ф-т*] Доимо уйда ўтирадиган; кўчага, бошқа ёққа чиқмайдиган. *Бобонинг хонанишин бўлиб қолганидан фақат шу қизалоқ [набираси] хурсанд эди — ахир, у энди ҳеч зериқмайди.* Мирмуҳсин, Қуламас қоя.

ХОНАСАЛЛЮТ *сўк.* Уйинг куйгур, бадбахт.— *Меҳнаткаш, шўринг қурғур, ўлиб-тирилиб қазиган ариқ суви хонасаллот бойларнинг еридан ортмасди,— деди Қаршибой ота.* Ҳ. Назир, Сув гадоси. — *Қийнаб ўлдирилган дўстларимиз учун, бадном қилинган қизлар учун, хонавайрон бўлган қишлоқлар учун, хонасаллот босмачилардан ўч олишга қасам ичаман,— деди Мўътабар.* Б. Раҳмонов, Мардлар қиссаси.

ХОНАСИ Бирор ишни амалга оширин учун қулай пайт, қулай фурсат. *Ҳозир зап сайил қиладиган хонаси-да, ўртоқ Раҳмонқулов.* А. Мухтор, Туғилиш. *У [Асрора] хонаси келганда ҳеч кимни аямасди.* С. Аҳмад, Уфқ. [*Очилдов*] *ҳар гал планини дўндириб, «қани, келаси йилга ким дов?» — деб тураверади. Хонаси келса, баъзан кураш ҳам тушади.* А. Мираҳмедов, Ўт юраклар.

ХОНАТЛАС Маҳаллий саккиз тепкили атласнинг энг аъло навларидан бири. || *Хонатлас кўйлак.*

ХОНАҚОҲ [*ф-т*] 1 *дин.* Масжиднинг намоз ўқиладиган, одатда кенг ва катта хонаси. *Карвонсаройнинг ёнида катта бир хонақоҳ бор эди.* М. Осим, Аждодларимиз қиссаси. *Қичик масжид қишлоқнинг этак маҳалла деб аталган қисмида бўлиб, сиқиқроқ бир хонақоҳ ва торроқ бир айвондан иборат.* А. Қодирий, Обид кетмон.

2 *дин.* Эшоннинг сўфилар билан бирликда зикр тушадиган хонаси, ҳужраси. *Эшоннинг уйлари зикр тушадиган хонақоҳга туташган эди.* Ғ. Ғулом, Шум бола. *Эшон уни «фарзандим» деди. Хонақоҳнинг пойгагидан жой берди.* С. Аҳмад, Ҳукм.

3 *тар.* Революциядан илгариги даврларда, ғариб ва мискинлар истиқомат қиладиган уй; ғарибхона, дарвешхона.

ХОНАҚОҲНИШИН [*ф-т*] Хонақоҳдан чиқмасдан тоат-ибодат билан шуғулланадиган, қўпинча умрини хонақоҳда ўтказадиган; тарки дунё қилган. — *Эшонтўра ҳазратлари машҳур хонақоҳнишин шайхлардан бўлмасалар ҳам, кашф-каромат эгаси, «соҳиб ҳол бир кишидирлар,— деб Исомиддин жавоб берди.* Айний, Дохунда.

ХОНЗОДА [*ф-т*] 1 Хоннинг фарзанди (ўғли ёки қизи), хон авлоди. *Подшозодами, хонзодами, хўжазодами, албатта, бир ерда нишонаси бўлади.* «Равшан». | Зодагонлар табақасига мансуб; аслзода; тагли-тугли. *Гўлоҳдан чиққан таги пастни бошингизга урасизми, олсангиз — бирор хонзодани олинг, деб минг марта айтдим, қулоқ солмадингиз.* Ҳ. Ғулом, Машъал.

2 Хонзода (*хотин-қизлар исми*).

ХОНИМ I 1 Аёлларга ҳурмат юзасидан мурожаат қилганда қўлланади. *Қудамиз Мирзакарим қутидорга ва қудачамиз хонимга етиб маълум бўлгайким, бизлар бунда соғ-саломатдирмиз.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

2 Ҳурмат юзасидан аёллар исмига қўшиб айтилади, мас. *Мукаррама хоним, Тамара хоним, Ҳалима хоним.* ▫ *Ой юзли рафиқам, қундуз қошли маъшуқам Кумуш хонимга!* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

3 *с. т.* Гўзал, барно аёл; хушбичим жувон. *Ҳой-ҳой, хоним, йўл бўлсин, Қаерга йўргалайсиз!* «Қўшиқлар».

ХОНИМ II Хамир орасига қийма солиб қасқонда ширириладиган бир турли овқат.

ХОНИШ [*ф-т*] Ашула айтиш, куйлаш. *То ярим кечагача умрида ўйин-кулги кўрмаган чўлда ҳофизлар хонишш эшитилди.* С. Аҳмад, Чўл шамоллари. *Ўшанда сандалга ёқкни суқиб, Тўйчи ҳофизнинг хонишини эшитиб ўтирамиз.* С. Аҳмад, Ҳукм. «*Волга*»*нинг радиоси тинимсиз хониш қилади.* «Муштум», 1962, № 24. | Сайраш. *Булбуллар хониши сира тинмасди.* ▫ *Азим балхи тут шохида саъва хониш қилади.* А. Муҳиддин, Ҳадя.

ХОНЛИК *тар.* 1 Хон лавозими. *Халқ чин хонлик билан уни [Худоёрни] муборакбод қилишдилар.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. *Исфандиёрга .. хонлик либоси: зар чакмон, бошига жиғали шерозий папах кийгизишиб, белига олтин қилич тақиб, қўлтиқлаб тахтга ўтказдилар.* Ж. Шарипов, Хоразм.

2 Хон бошқарадиган давлат ва шундай давлат тузуми. *Қўқон хонлиги. Хева хонлиги.*

ХОНТАХТА [*ф-т*] Палос устида ўтириб овқатланиш учун хизмат қиладиган оёқлари калта стол. *Хонтахта атрофига кўрпача солмоқ.* ▫ *Хўжабеков ясатгули хонтахтани айланиб ўтиб, тўрга чиқди, қалин беқасам кўрпачага ўтирди.* С. Анорбоев, Оқсой. *Фосиқ афанди қўлидаги қадаҳини «пақ» этказиб хонтахтага қўйди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

ХОНУМОН [*ф-т*] Уйдаги мол-мулк, бор бисот, бойлик. *Хонумонидан айрилмоқ.* ▫ *Одамлар севгисини деб, хонумонидан ҳам, жонидан ҳам кечади, дейди Суннатилла.* А. Эшонов, Тошдан қаттиқ, гулдан нозик. [*Кампир:*] *Ҳам-*

маънинг молу мулки, хонумонини йиғиб олиб, ўртага солар эмиш. П. Турсун, Ўқитувчи. | Уй-жой, хонадон. *Чорасиз Хурбиби сочини ёзиб, юзини юлар, «хонумонингга ўт тушсин, золимлар, болаларингиз кўчада қолсин»,— деб овози борича дод-фарёд қиларди.* М. Ўринхўжаев, Унутилмас кунлар. [*Жамила Ғофирга:*] *Бас! Бас! Бас! Ўртаманг мени, .. хонумонимга ўт қўйсинлар, бошимда тегирмон тоши юргизсинлар! Мен сиздан ажралмайман!* Ҳамза, Бой ила хизматчи.

ХОНҚИЗИ Танаси ярим шар шаклидаги, рангдор, одатда ярқироқ, устки қисмида қора холлари бўладиган қўнғизча.

ХОР I [*ф-т*] 1 Эътиборга, ҳурматга сазовор эмас; беэътибор; камситилган, таҳқирланган. *Севгини хор айлама. Нимани қилсанг хор, шунга бўласан зор.* Мақол. ▫ *Очман! Ялангочман! Хорман! Сиз у деб сўкасиз, бу деб сўкасиз, бас-да шунча хўрлаганингиз.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. *Қуллик билан яшардик, тортардик алам, Меҳнат қилган хор эди, кўрмасдан роҳат.* Ғайратий. [*Муқимий:*] *Ҳақиқат истаганлар бўлдилар хор, Қимики муттаҳамдир, юртга саркор.* С. Абдулла, Ота ва ўғил. *Оқсоч — хизматчи деганингизми? Нега уни бундай хор қилибсизлар?* А. Қаҳҳор, Сароб.

2 Оғир, аянчли, ночор аҳволга тушган; ғоят қашшоқ. *Ҳунар — зар, ҳунарсиз — хор.* Мақол. *Ҳунарли эл хор бўлмас.* Мақол. ▫ *Ғафлат кишини охири хору хароб этар.* Ҳабибий.

3 Ҳеч ким назар-писанд қилмайдиган, қадри йўқ, қиммати тушган. *Бозорда мевалар хор. Чўпни хор тутсанг кўзга тушар.* Мақол. ▫ [*Ўзбек ойим Зайнабга:*] *Келинини хор тутар экан, демасинлар, сен ҳам ўзингни тузат!* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

ХОР II [*ф<грек*] 1 Вокал ашулаларни биргаликда ижро этувчи ашулачилар коллективи. *Хор ансамбли. Хор капелласи.*

2 Шу тарзда ижро этиш учун ёзилган кўп овозли музика асари. *Дам олиш кунларида янги ташкил топган колхоз клублари ва завод ҳаваскорлари орасида бўлиб, Тўхтасин ака уларга янги ёзилган хор ва лапарлар ўргатар эди.* С. Абдулла, Халқ бастакори.

ХОРГУЛ [*ф-т*] Наъматакнинг сариқ очиладиган бир тури.

ХОРЕОГРАФИК [*р* хореографический] Хореографияга оид. *Хореографик санъат.*

ХОРЕОГРАФИЯ [*р<грек*] Рақс ва балет асарлари ҳамда уларни саҳнада ижро этиш; рақс ва балет санъати. *1928 йилда Самарқандда музика ва хореография институтининг очилиши Набижонни қувонтирди.* А. Исроилов, Инсон ва қўшиқ.

ХОР-ЗОР Оғир, аянчли аҳволга тушган; таҳқирланган. *Сув келтирган хор-зору, кўза синдирган азиз.* Мақол. ▫ *Тўтиқушнинг болаларидек бир-бирига зор, интизор бўлиб, бир-бирига етишолмай хору-зор бўлиб юрган мискинлар оҳига нечук қулоқ солмас экан.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. | Ўта қашшоқ, муҳтож. *Қўрпа-ёстиғини орқалаб хор-зор юрган одамларнинг саноғи йўқ.* Ойбек, Қутлуғ қон.

ХОР-ЗОРЛИҚ хор-зор *с. белги оти. Оч-яланғоч, хор-зорликда кун кечирган Жомбой меҳнаткашлари зулм ва ҳақсизликка қарши кураш бошладилар.* М. Ўринхўжаев, Унутилмас кунлар.

ХОРИЖ [*а*] 1 Бирор нарсадан ҳоли, озод, бўш (одам ҳақида). *Бу ишдан мен хорижман. Жанжалли масаладан ўзини хориж тутмоқ. Хориж бўлмоқ. Хориж қилмоқ.* ▫ *Ўртоқ Мансур, мени шу ишдан хориж қилиб қўйиш яхши бўлар эдими, дейман.* З. Санд, Н. Сафаров, Тарих тилга кирди.

2 Хорижий мамлакат; чет эл. *Журъат этмай элга қарши боришга, Бухоро амири қочди хорижга.* Ғ. Ғулом.

ХОРИЖИЙ [*а*] 1 Мамлакатимиздан ташқаридаги, биз яшаб турган мамлакатдан бошқа. *Хорижий давлат. Хорижий матбуот.* ▫ *Биз, бир гуруҳ совет кишилари, кўҳна ва бой тарихга эга бўлган хорижий Осиё шаҳарларидан бирини томоша қилиб юрардик.* Мирмуҳсин, Гафлатдаги одам.

2 Чет эл кишиси, чет эллик. *У* [*Мурод мирзо*] *бу ерга тўпланадиган хорижийларнинг баҳсларини тинглашни яхши кўрарди.* Ш. Тоҳиматов, Эрк қуши.

ХОРИҚУЛОДДА [*а*] *эск. кт. айн.* фавқулодда.

ХОРЛАМОҚ Қадри-қимматини туширмоқ, камситмоқ, хор қилмоқ. *Нонни хор қилган унга зор бўлади.* ▫ *Ҳаётки ёшлигида бирга катта бўлган бир манқага кўзи тушгани учун шунча хорласа-я!* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

ХОРЛИҚ хор I *с. белги оти. Қутқарднг элимни зулму кулфатдан, Хорликдан, зорликдан ҳам уқубатдан.* Фозил шоир.

ХОРЛИК-ЗОРЛИК хор-зор *с. белги оти. Сидиқжоннинг онаси Хадича хола умрини хорлик-зорлик тортиб ўтказган ҳамма кишилардай тез қариган, лекин ҳамма қишлоқ қарияларидай кексаликка сўз бермайдиган, ғайратли, тетик эди.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор.

ХОРМЕЙСТЕР [*р* -*нем*] Хор раҳбари (қ. хор II).

ХОР-ХАС, хору хас Ҳар турли хас, хас-чўп, хас-хашак. [*Баҳор ирмоқлари*] *кузнинг хор-хасларини аллақаёқларга оқизиб кетади.* Ҳ. Гулом, Машъал.

ХОС [*а*] 1 Бирор кимса ёки нарсанинг ўзигагина оид, ўзидагина бўладиган. *Болаларга хос қилиқ. Раҳбарнинг ўзига хос иш услуби.* ▫ *Ҳаёт кўнмади, жажжи қизларга хос адо билан: — Воей, сизам бир қизиқсизки, буви, мени бўри еб кетармиди? — деди-ю, ҳовли этагига юриб кетди..* М. Исмоилий, Фарғона т. о. *У* [*Элмурод*] *қайтган вақтда ёмғир тинган, лекин бу ернинг ўзига хос об-ҳавосига мувофиқ ёмғирдан кейин қаттиқ шамол турган эди.* П. Турсун, Ўқитувчи.

2 Бирор шахснинг ўзигагина тегишли бўлган, ўзигина фойдаланадиган; шахсий (асосан изофали бирикмаларда). *Абдуллахон қабул маросимидан кейин ҳужраи хосига чекиниб зарбоф тўшакда ўтириб, «Борис Годунов»нинг ўзбекчага таржима қилинган ёрлиғини яна кўздан кечира бошлади.* М. Осим, Элчилар. *Ҳужранинг икки тарафидан эшиги бор эди. Бир томони хонақоҳ тарафдан, иккинчи томони эшоннинг ҳовлиси — ҳарами хослари томонидан.* Ғ. Ғулом, Шум бола.

3 *эск. кт.* Бирор кимсага қаратилган, унга яқин кишилар. [*Мусулмонқулнинг*] *арзимаган сабоблар билан қорачопонларни остириб, кестириб туриши хосни ҳам эсанкиратди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

ХОСА(ҚИ) *фольк.* Наслдор, зотдор. *Хоса тулпор.*

ХОСИЯТ [*а*] 1 Ижобий хусусият, яхши фазилат, хислат. *Меҳнатда бор кўп хосият, шарофат, Бел боғласа меҳнатга ким, азиздир.* Ҳабибий. [*Ўзбек ойим*] «*Рост, бу келиннинг ҳуснидан ҳам бошқа яна тағин бир алоҳида хосияти борга ўхшайдир*», .. *деб кулар эди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. **Хосияти йўқ** 1) ижобий натижа бермайдиган; фазилатсиз. *Бу ишнинг хосияти йўқ;* 2) яхшиликка олиб бормайдиган, бахтсизликка дучор қиладиган. *Кўп ишлама, кўз ёшининг хосияти йўқ.*

2 Хосият (*хотин-қизлар исми*).

ХОСИЯТЛИ Яхши хусусиятга эга; ижобий натижа берадиган; фазилатли. *Бу ернинг офтоби, шамоли, суви ана шундай хосиятли.* Ойбек, О. в. шабадалар. [*Гулжон Мирзараимга:*] *Вой, айланай, сизнинг дуойингиз хосиятли экан.* Ҳамза, Паранжи сирлари. «*Бутам, сувдай азиз, хосиятли бўл!*» С. Акбарий. | Бахт келтирадиган, қутлуғ. — *Сенинг пойқадамингга хосиятли келдим, ўғлим, золим Асфандиёр зулми барбод бўлди,— деб эди Қурбон ота.* Н. Сафаров, Севги.

ХОСИЯТСИЗ *айн.* **бехосият.** — *Киз боланинг бемаҳал юриши хосиятсиз эмиш, Мамед ака!* — *деди Света ясама табассум билан.* Ё. Шукуров, Уч савол. [*Погодин:*] *Бу хосиятсиз одам. Кўпдан биламан, эҳтиёт бўлинг, Ойқиз.* Ш. Рашидов, Бўрондан кучли.

ХОССЛИК хос *с. мавҳ. от. Муҳаббат жуда қадимий нарса бўлса ҳам, ҳар бир юракда мисли кўрилмаган ўзига хослик билан барқ уради.* Шуҳрат, Шеърлар йиллар.

ХОССА [*а*] Нарсанинг ўзига хос хусусияти. *Газларнинг хоссаси.*

ХОСХОНА [*а* | *ф-т*] 1 Катта мансаб эгалари ёки ҳукумат бошлиги турадиган жой, сарой; резиденция. *Гилам устига хонтахта қўйилиб, дастурхон ёзилган, шийпон тўридаги эшикдан кириладиган хосхона эса бутун бир гарнитур, анвойи жиҳозлар билан бе-за-*

тилган эди. Ҳ.Гулом, Сенга интиламан.

2 Бирор шахснинг ўзига тегишли бўлган, ўзигина фойдаланадиган уй, хона. *Қизнинг хосхонаси берк эди.* ▫ *Янги бўялган хосхона эшиги гичирлади.* Ш. Тошматов, Тонгдаги кўланка.

ХОТАМ [*а*] *эск. кт.* Имзо ўрнини босиш учун мактуб охирига чекиладиган ва мактуб эгасининг номи ўйилган тамга, муҳр (бу кўпинча узук кўзига ўрнатилар ва қўлга тақиб юриларди).

ХОТИМА [*а*] 1 Бирор нарсанинг охири, сўнги, тугаши, тамом бўлиши. *Ишнинг хотимаси.* ▫ *Гуломжон ўйлар, ўйларига хотима тополмай толиқар эди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. **Хотима бермоқ** тамом қилмоқ, тамомламоқ, тугатмоқ, барҳам бермоқ. *Гапга хотим бермоқ.* ▫ *Мулла Обид .. кулогининг оғирлиги устида қиттак тўхтаб, қиссасизнинг бу фаслига хотима беролмиз.* А. Қодирий, Обид кетмон. *Кўп вақтлардан, ҳатто йиллардан бери ичида давом этиб келаётган бу тинимсиз курашга энди хотима бермоқчи бўлди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. **Хотима ясамоқ** хулоса ясамоқ, якунламоқ, тугатмоқ. [*Домла*] *Гуломжонга ўқрайиб, гапига хотима ясади.* М. Исмоилий Фарғона т. о.

2 Адабий асарнинг охирги якунловчи қисми, хулоса қисми; эпилог. *Дарслик кириш қисм, 18 боб ва хотимадан иборат.* ▫ *Дискуссия иштирокчилари .. ёзувчи Ойбекдан романнинг давомини эшишга сўрадилар. Чунки, романнинг гўзал хотимаси шуни тақозо қилади.* «Қ. Ўзбекистон», 1946, № 22.

ХОТИН 1 Жинсий жиҳатдан эркак тоифасига зид, туғиш, эмизиш қобилиятига эга одам; аёл. *Эри бор хотин. Бева хотин. Доктор хотин. Қолхозчи хотинлар.* **Хотин киши** *айн.* **хотин** 1. *Булар тўққиз ойга яқин бирга туришган бўлса, шу давр ичида Гаффоржонни кўрган эркак кишининг гаши, хотин кишининг раҳми келар эди.* А. Қаҳҳор, Хотинлар. **Хотин оши** тўйда хотинларни махсус чақириб бериладиган ош ва шу муносабат билан ўтказиладиган маросим.

2 Бирор эркак никоҳидаги аёл. *Суюкли хотин. Хотин олмоқ. Хотин қўймоқ. Эр-хотиннинг уруши — дока рўмолнинг кириши.* Мақол. ▫ *Акрамжон, бутун диққати хотинида бўлгани учун, мени пайқамади.* А. Қаҳҳор, Минг бир жон. *Нажмиддинбойнинг бош хотинидан Нуринине эри Фазлиддин тугилган.* Ойбек, Қутлуғ қон.

3 *с. т.* Турмушга чиққан, қиз эмас, жувон.

◆ **Хотин пешин** *эск.* хотинларнинг пешин намозини ўқийдиган вақти (кундуз соат 4—5лар чамаси). **Хотин талоқ** *қ.* талоқ I.

ХОТИНАК: хотинак супурги *қ.* супурги.

ХОТИНБОЗ *салб.* Тез-тез хотин олиб, хотин қўядиган. *Хотинбоз одам.* ▫ *Раис хотинбоз эмиш, далададами, идорасидами, иш қилиб дуч келган жойда хотинларга ёпишаверармиш.* С. Аҳмад, Ҳукм. | Фоҳишабоз.

ХОТИНЁНГОҚ Бодомнинг бир тури.

ХОТИНЛИ Хотини бор, уйланган. *Кумушнинг гўзаллик таърифини ғойибона эшитиб, оғзининг суви келувчи хотинли ва хотинсиз орзумандлар .. қутидорникига совчиларни турна қатор юбора бошлаган эдилар.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

ХОТИНЛИК 1 **хотин** *с. белги оти. Шу йўсин қизлар ўзларининг бир ўртоқларини хотинлик дунёсига узатиб, мажлисдан тарқалишдилар.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

Хотинликка олмоқ бирор хотинни ўз никоҳига ўтказмоқ, уйланмоқ. *Бой хотинликка олгандан кейин, ўғли ҳам бирдан ўлиб қолди.* С. Зуннунова, Гулхан.

2 Хотинларга, хотин-қизларга хос хусусият, хислат, фазилат. *Хотин кишини ҳамма вақт ноумид, норози кўриб ўрганган ва буни хотинлик латофати деб билган Сидиқжонга бу жувоннинг гаплари, катта ишонч ва зўр мамнуният билан гапириши унча ботмади.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор.

3 *с. т.* Хотинли. [*Заргаров:*] *Сиздан бир оғиз сўз! Бир оғиз! .. «Мен Заргаровнинг хотини эмасман, ўйнашиман», десангиз қутулиб кетаман. Хотинлик эркак ўйнаш тутмасин деган закон йўқ! Йўқ!* А. Қаҳҳор, Оғриқ тишлар. *Тешабой замонасининг беш-олти хотинлик қолоқ бойларидан бўлмай, .. онгли бойлардан бўлиб, ниҳояти иккита хотини бор эди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

ХОТИНПАРАСТ 1 Ўз хотинини ўта даражада севадиган, хотинига берилиб кетган.

2 *айн.* **хотинбоз.**

ХОТИНСИЗ Хотини йўқ, уйланмаган; бўйдоқ. *Хотинсиз эркак. Хотинсиз ўтиш — хато, Боласиз ўтиш — жафо.* Мақол.

ХОТИНСИЗЛИК **хотинсиз** *с. мавҳ. от.*

ХОТИНФУРУШ *эск.* Хотинларни олиб сотиш билан шуғулланувчи; эркакларга хотин топиб бериш орқасида тирикчилик қилувчи. [*Гофир қози ва имомга:*] .. *Мен ҳали келиб-келиб одамгарчиликни, диёнатни, номусни тупроқ билан тенг қилган сиздай разил, хотинфуруш қўшмачилар олдида шунчалик паст тушдимми?!* Ҳамза, Бой ила хизматчи.

ХОТИН-ХАЛАЖ *с. т.* Хотин-қизлар, аёллар. *Оқ дока билан юзларини бекитиб олган хотин-халажлар, офтобда пишган қоп-қора, ярим яланғоч болалар билан бозор гавжум.* Ш. Тошматов, Эрк қуши. *Яхлит-яхлит пахта пайкалларида тўп-тўп йигит-қизлар, ёш-яланг, хотин-халаж.* С. Абдуқаҳҳор, Олтин водийларни кезганда.

ХОТИНЧА *айн.* **хотинчасига.** *Хотинча юриш. Хотинча ўйинга тушмоқ.* ▫ *Ҳамманинг диққати хотинча кийинган ва эшик ёнида ерга қараб турган йигитга жалб бўлди.* А. Қаҳҳор, Майиз емаган хотин.

ХОТИНЧА хотин 2 *с. кичр.*

ХОТИНЧАЛИШ Қилиги ёки хатти-ҳаракати билан хотинларга ўхшаган, хотинларни эслатадиган (эркак киши ҳақида). *Шукуржон билан бирга узун бўйли, ингичка, хотинчалиш бир йигит ҳам имтиҳон топширган эди.* О. Ёқубов, Ота изидан. *Бошлиқнинг бу қилиғи [Элчибекка] .. хотинчалишроқ бўлиб туюлди.* А. Мухтор, Туғилиш. | Хотинларга хос. — *Машариф ака,— деди Лазизхон ингичка, хотинчалиш овози билан,— сиз неса «Эрматжонларнинг қўлидан келмайди», дейсиз?* Мирмухсин, Қизил дурралар.

ХОТИНЧАСИГА *рвш* Хотинларга ўхшаб; хотинларга хос равишда. — *Яхшироқ ишласа, тўпласа бўлади,— деди Кимсан чўнтак тиккан ипини хотинчасига тиши билан «қирс» этиб узиб.* А. Мухтор, Туғилиш.

ХОТИН-ҚИЗЛАР Турли ёшдаги аёллар, хотинлар ва қизлар. *Сайлаш ва сайланишда хотин-қизлар эркаклар билан тенг ҳуқуқлидирлар.* «ЎзССР Конституцияси». *Очиқ хотин-қизларнинг ҳар бир ҳаракатидан мулла Норқўзи бузуқликка далолат қиладиган талай белгилар топади.* А. Қаҳҳор, Майиз емаган хотин.

ХОТИР [*а*] 1 Бирор кимса ёки нарса ҳақидаги бирор таассуротни эсда сақлаш, эслаб қолиш қобилияти; эс, ёд; хаёл. *Студентлик йилларим ҳали ҳам хотиримда. Бу шеър хотиримда йўқ. Айтган гапларим хотиримдан чиқмасин. Хотирга олмоқ. Хотирда тутмоқ. Хотирдан кўтарилмоқ.* ▫ *Хотиримда: илк бўса бизни Ҳаддан зиёд қилмиш эди шод.* Уйғун. *Бу рақамлар кекса санъаткорнинг баракали умрини ва унинг халқ олдида қилган катта хизматларини кишининг хотирида жонлантиради.* Т. Обидов, Юсуфжон қизиқ. *Ҳакимбойвачча ёлғиз қоларкан, унинг маълум ва чала маълум кирдикорларини бир-бир хотирдан кечирди, унинг эпчиллигига қойил бўлди.* Ойбек, Қутлуғ қон.

2 Ўйлаш, фикрлаш қобилияти; фикр; мия. *У ёқимли овоз ва шўх оҳангни бутун вужуди билан тинглади. Тинглаган сайин хотири равшанлашарди.* Ш. Тошматов, Эрк қуши.

3 Бирор кимса учун қилинадиган ҳурмат; юз-хотир, андиша. — *Хўп, синф раҳбаринг хотири [туфайли] .. гуноҳингдан ўтиб турамиз,— деди директор Тўлага.* М. Исмоилий, Бизнинг роман. *Ҳеч бўлмаганда иккита боласининг хотири учун хотинини ҳурмат қилиши лозим эди.* И. Акрам, Адолат. — *Ҳали ҳам кўнглинг ундами, ҳали ҳам унинг хотирини риоя қиласанми? — деди Ҳамдам, аразлаган оҳанг билан.* Айний, Қуллар.

◆ **Бамайли хотир** *қ.* **бамайлихотир. Хотири жам** ташвишлардан қутулган, бегашвиш. — *Сизнинг эвенодан хоти-*

рим жам, холажон,— деди Рустам. Ойбек, О. в. шабадалар. **Хотири паришон** хаёли сочилган; фикри тарқоқ; паришонхотир. *Хотири паришон Султон бўзчи камон сингари эгилган қаддини икки қўли ёрдами билан тиклаб, базўр ўрнидан турди.* Н. Сафаров, Султон бўзчининг невaралари.

ХОТИРА [*а*] 1 *айн.* **хотир** 1. *Хотираси кучли одам.* ▫ *Хотирамда сени жанг сари Шу вокзалдан кузатган дамлар.* Уйғун. *Бу ер улуғ Ватаним кўрки, Хотирамда мангу қолади.* Ҳ. Салоҳ.

2 Бирор кимса ёки нарса ҳақидаги ёдда, эсда сақланган таассурот. *Саёҳат хотиралари.* ▫ — *Сенга бир вазифа, — деди Марҳамат Аҳмаднинг қўлига қалин дафтар тутқазиб. — Мана бу отрядимизнинг кундалик дафтари бўлади. Бугундан бошлаб хотираларни ёзиб борасан.* Ҳ. Назир, Сўнмас чақмоқлар. *Тошпемир Рустамовнинг ёркин хотираси совет кишиларининг қалбида абадий яшайди.* А. Раҳмат, Матросов изидан. | Ёдда, эсда сақланиши лозим бўлган нарса; эсдалик. [*Ботир Дилбарга:*] *Салом!* [*китобни узатиб*] *Мендан сизга хотира.* Н. Сафаров, Ҳаёт мактаби. *Ҳаётда шундай воқеалар бўладики, у кишига хотира бўлиб қолади.* Ҳ. Қодиров, Қадр шуми? **Хотира дафтари** хотира, эсдаликлар ёзиладиган махсус дафтар. *Саодат ўзига керакли ҳамма гапларни хотира дафтарига ёзиб олди.* Ж. Шарипов, Саодат. | Доимо эслаш, унутмаслик. *Хотира учун берилган сурат. Отам хотираси учун мармар тош қўйдим.*

3 Хотира (*хотин-қизлар исми*).

ХОТИРЖАМ [*а*] Бирор ишнинг кўнгилдагидек бўлишига ишончи комил. *Нурматжон «Каромат бебошлик қилгани туфайли онаси мендан қаттиқ хижолат тортиб юрган бўлса керак», деган ўйда ишнинг оқибатидан хотиржам эди.* А. Қаҳҳор, Қизлар. *Ота хотиржам чиқиб кетди.* С. Аҳмад, Томоша. | Беташвиш, осойишта. *Тўқсонов олаговурдан чўчиб, идорага киргач, ўзини бир оз хотиржам сезди.* П. Турсун, Ўқитувчи. *Ҳаммасидан озод ва хотиржамман.* П. Турсун, Ўқитувчи. *Бошқарма ҳайъати янгиланганидан кейин муҳаррир жуда хотиржам бўлди.* А. Қаҳҳор, Сароб. *Район раҳбарлари билан гапиришсангиз, улар .. ҳаммани хотиржам қилиб қўядилар.* «Қ. Ўзбекистон», 1946, № 137.

ХОТИРЖАМЛАНМОҚ Хотиржам бўлмоқ; тинчланмоқ. *Коммунистик меҳнат ҳаракати қатнашчилари .. қўлга киритилган муваффақиятлар билан хотиржамланиб қолмайдилар.* «Қ. Ўзбекистон», 1963, 25 апрель.

ХОТИРЖАМЛИК 1 Бирор кимса ёки нарса халақит бермайдиган тинч шароит; тинчлик, осойишталик. *Бобо чой хўплаб туриб, аста жилмайди. Хотиржамлик рамзи бу.* Э. Охунова, Бахти кулганлар. [*Холмат Рузвонга:*] *Келинг ойимпошшо! Хотиржамликда сўзлашиб, ҳасратлашиб олайлик!* Ҳамза, Ким ўғри?

2 Бегамлик, бепарволик. *Хотиржамлик кайфияти.* ▫ *Мўл ҳосил етиштириб келаётган хўжаликларда ва бригадаларда хотиржамликка барилиш кайфияти катта ташвиш туғдириши керак.* «Қ. Ўзбекистон», 1963, 14 июль.

ХОТИРЛАМОҚ Бирор кимса, нарса ёки таассуротни эсга олмоқ, эсламоқ. *Ўтмишини хотирламоқ.* ▫ — *Тоға деганинг эсимдан чиқмайди. Ўша вақтларни хотирлаганимда бутун умр йўлинг эсимга тушади,— деди Ефим.* А. Мухтор, Опа-сингиллар. *Бу аҳли мажлисга шундай таклиф бор, Ленин деб атайлик янги водийни. Шу номда орзулар бўлар барқарор, Мангу хотирлайлик доҳий ёдини.* Ё. Мирза.

ХОТИРЛАНМОҚ **хотирламоқ** *фл. мажҳ. ва ўзл. н. Яна кунлар, ҳафталар ўтди. Лекин Элмурод Гулсум устидаги гаплар билан хотирланган у кунни эсдан чиқармади.* П. Турсун, Ўқитувчи.

ХОТИРЛАТМОҚ 1 **хотирламоқ** *фл. орт. н.*

2 Ҳотирга солмоқ, эслатмоқ. [*Домланинг*] *икки лунжи осилган, ҳаракатда айиқ, юришда ўрдакни хотирлатади.* А. Қаҳҳор, Сароб.

ХОТИРЛАШМОҚ **хотирламоқ** *фл. бирг. н. Мен уни таклиф қилдим, ўтмиш кунларнинг аччиқ-чучугини хотирлашдик.* Ойбек, Нур қидириб.

ХОТИРЛИК: малули хотирлик билан *эск.* истар-истамас, эриниб. *У малули хотирлик билан ўрнидан турди.*

ХОТИРОТ [*а*] 1 Хотира учун қоладиган нарса; эсдалик. *Дўстларинг билан сен қилган мардликдан Ёзибсан очиқ хат — олтин хотирот.* Ғайратий.

2 Бирор кимса ёки нарса ҳақидаги таассурот, кишининг кўрган-кечирганлари. *Отабек Шамай хотиротини сўзлаб берди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

ХОЧ [*арманча*] *эск.* Вертикаль ўқ ва унга кўндаланг қадалган бир ёки ундан ортиқ шодадан иборат предмет, христиан динини ифодаловчи рамз; буг, крест. *Машина устида узун қора кийим кийиб, бўйнига хоч тақиб олган поп келмоқда эди.* У. Мирзаев, Октябрь жангларида.

ХОҚОН *тар.* Ўрта аср туркий халқлардаги йирик давлат бошлиқларининг унвони ва шу унвонни олган шахс; улуғ хон. [*Маждиддин Ҳусайн Бойқарога:*] *Улуғ хоқон, бу хокисор қулингизнинг бир тортиғи бор.* Ойбек, Навоий.

ХОҚОНИЙ Хоқонларга хос. [*Ойхола Холисхонга:*] *Бўлмаса бундай хоқоний давлатни қўйиб, қайга борасан!* Ҳамза, Паранжи сирлари.

ХОҚОНЛИК *тар.* 1 Хоқон лавозими. *Хоқонликдан воз кечмоқ.*

2 Хоқонга қарашли давлат ёки мамлакат.

ХОҲ [*ф-т*] *боғл.* Айрим гаплар ёки ган бўлакларини ўзаро боғлаб, «ёки», «ёхуд», «майли», «хоҳласа», «бўлса ҳам» каби маъноларда такрор ҳолда ишлатилади. *Хоҳ келсин, хоҳ келмасин,— менга барибир. Хоҳ ёш, хоҳ қари — ҳамма тўпланди. Хоҳ бугун, хоҳ эртага.* ▫ *Ҳар нарсадан азиз бу ер тупроғи: Қадамни хоҳ кўзим, хоҳи ерга қўй!* М. Алавия.

ХОҲИШ [*ф-т*] Бирор нарсани хоҳлаш, исташ, унга интилиш; истак. *Хоҳиш билдирмоқ. Чой ичишга ҳеч хоҳишим йўқ. Сувнинг оқишига қара, халқнинг хоҳишига қара!* Мақол. ▫ *Турсунбой ҳамма вақт хоҳишига етган, нимани хоҳласа, ўшанга эришган бола эди.* С. Аҳмад, Уфқ. *Зебо госпиталга ўз хоҳиши билан фельдшер бўлиб кирган.* Шуҳрат, Шинелли йиллар.

ХОҲЛАДИМ *с. т.* Заг. *Хоҳладимга бормоқ.* ▫ — *Ўзим хоҳлаб тегяпман! — деди Бегимхон .. Қишлоқ советида «хоҳладим» қоғозга қўл қўйдим.* И. Раҳим, Чин муҳаббат.

ХОҲЛАМОҚ 1 Бирор нарсага ўзида эҳтиёж сезмоқ, унга эришиш, етишиш зарур деб билмоқ, истамоқ. *Сиз нимани хоҳлайсиз? Магазинда қиши хоҳлаган нарса топилади.* ▫ *Хушрўй ҳануз пинагини бузмайдир: «Эр қуриб кетган эмасдир, хоҳласам, эртагаёқ эрга тегиб оламан»,— дейдир.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. [*Фотима:*] *Насибанинг ўзи ўқишни хоҳламаса, ҳеч кимга гап тегмайди.* А. Қаҳҳор, Оғриқ тишлар. *Ёшлар ортиб бораётган ҳар бир қиз, ҳар бир жувон сингари Тўрахон бола кўришни хоҳлар эди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о

2 Ўз хоҳиши билан танламоқ, рози бўлмоқ (қиз ёки йигит ҳақида). — *Ёлғон гап! Ўзим хоҳлаб тегяпман! — деди Бегимхон жаҳл билан. — Ўзим хоҳладим!* И. Раҳим, Чин муҳаббат. *Нурматжон никоҳ ҳаракатига тушган эди, нима бўлиб хотин-қизлар бўлими аралашди-ю, иш бузилди: қиз Нурматжонни хоҳламаган экан!* А. Қаҳҳор, Қизлар.

ХОҲЛАШМОҚ **хоҳламоқ** *фл. бирг. н. Улар ўқишни хоҳлашар эди. Йигит билан қиз бир-бирини хоҳлашади.*

ХОҲ-НОХОҲ [*ф-т*] Истар-истамас, чин кўнгилдан хоҳламаган ҳолда. *Хоҳ-нохоҳ шундай қилишга мажбур бўлдим.*

ХРЕН [*р*] Илдизи узун ва тармоқланиб кетган, таомга доривор сифатида фойдаланиладиган ўсимлик.

ХРЕСТОМАТИЯ [*р<грек*] Турли бадиий, тарихий ва ш. к. асарлар ёки улардан олинган парчалар тўпламидан иборат ўқиш китоби. *Адабиёт хрестоматияси.*

ХРИЗАНТЕМА [*р<грек*] Мураккаб гуллилар оиласига мансуб, қатма-қат тўпгуллари турли рангда чиройли бўлиб очиладиган зийнатли ўсимлик ҳамда шу ўсимликнинг гули. *Кумри ... мактаб биносининг деразалари қаршисида очилиб турган ажойиб астра ва хризантема гуллари олдида тўхтади.* Ибохон, Улуғ кун.

ХРИСТИАН [*р* христианин<*грек*] Христианлик мазҳабидаги киши. *Христиан дини.* ▫ *Ҳаромзода Исо учун

тиз чўкиб Христианлар ўпар эди инжилни. Шайхзода.

ХРИСТИАНЛИК Исо пайғамбарга, яъни Иисус Христосга эътиқод қўйиш асосида эрамизнинг I асрида вужудга келган дин (ривоятларга қараганда, у гўё осмондан ерга тушиб, инсониятни қутқариш мақсадида бутун азоб-уқубатларни ўз бўйнига олган эмиш).

ХРОМ I [*р<грек*] 1 Кумушсимон тусли химик элемент, қаттиқ металл (қаттиқ қотишмалар тайёрлашда қўлланади.) *Хром кислотаси. Хром билан қопламоқ.*

ХРОМ II [*р<грек*] Хром тузлари билан ишлов бериб тайёрланган юмшоқ, ялтироқ юпқа тери. *Хромдан тикилган этик.* ‖ *Хром этик. Хром туфли.* ▪ *Қосимов .. папирос қолдиғини хром этиги учида эзғилади.* Р. Раҳмонов, Довруғ.

ХРОМЛАМОҚ 1 Хром билан қоплamоқ (бошқа металларни).

2 Хром тузлари билан ишлов бермоқ, пардозламоқ (чарм ёки терини).

ХРОМЛИ Таркибида хром бўлган (қ. **хром** I). *Хромли пўлат.*

ХРОНИК [*р* хронический<*грек*] Узоқ давом этадиган; доимий, сурункали. *Хроник касаллик.*

ХРОНИКА [*р<грек*] 1 Тарихий воқеа-ҳодисалар вақт жиҳатидан изчил қайд этилган ёзма асар; йилнома, солнома.

2 Газета ёки журналда кундалик воқеа-ҳодисалар бериладиган бўлим. *Газетанинг хроника бўлими.*

3 Воқеалар хронологик тарзда ёритилган ҳужжатли фильм.

4 Сиёсий, оммавий ва оилавий воқеалар тарихини ўз ичига олган адабий асар. *Хроникаларда драматург [Шекспир] миллий тарихнинг қаҳрамонона даврини эмас, балки кризис ва тарихий аҳамиятли даврларини танлайди.* Ф. Сулаймонова, Буюк драматург.

ХРОНИКАЛ [*р* хроникальный] Хроникага оид (қ. **хроника** 3). *Кино соҳасида олиб борган 20 йиллик фаолиятим давомида Тожикистон тўғрисида 20га яқин хроникал ҳужжатли фильмларни суратга олдим.* Б. Қимёгаров, Тоғли ўлка достони.

ХРОНИКАЧИ Хроника бўлимига (қ. **хроника** 2) материал тайёрловчи газета ёки журнал ходими.

ХРОНОЛОГИК [*р* хронологический] Хронологияга асосланган. *Хронологик жадваллар.* ▪ *«Бобирнома»да Бобирнинг ҳокимият тепасига чиқишидан бошлаб, ўлими арафасигача .. бўлган ижтимоий, сиёсий ва тарихий воқеаларни авторнинг ўзи хронологик тартибда баён қилган.* «Қ. Ўзбекистон», 1960, № 223.

ХРОНОЛОГИЯ [*р<грек*] 1 Воқеа ёки ҳодисаларнинг вақт тартибида изчиллиги. *Улуғ Ватан уруши хронологияси. Ўзбекистон тарихининг хронологияси.*

2 Тарих фанининг тарихий воқеа ва ҳужжатларнинг вақтини аниқлаш иши билан шуғулланувчи ёрдамчи соҳаси.

ХРОНОМЕТР [*р<грек*] Вақтни жуда тўғри кўрсатадиган махсус соат.

ХРОНОМЕТРАЖ [*р*] Иш ёки меҳнат процессининг бажарилишига сарф бўлаётган вақтни секундлар ёрдамида аниқ ўлчаш.

ХРОНОМЕТРАЖЧИ Хронометраж иши билан шуғулланувчи киши.

ХРОНОМЕТРИК [*р* хронометрический] Хронометр воситасида бажариладиган, хронометрда белгиланадиган. *Вақтни хронометрик усулда аниқлаш.*

ХРУСТАЛЬ [*р<грек*] 1 Ёруғликда товланиш хусусиятига эга бўлган аъло нав шиша; биллур. ‖ *Хрусталь қадаҳ.* ▪ *Патнусда гулли хрусталь графин ва платина рюмка турарди.* И. Раҳим, Чин муҳаббат. *Қадаҳ тарелкаларга урилиб чил-чил синди, хрусталь синиқлари сарқитга аралашиб кетди, оқ дастурхон ҳўл бўлиб қорайди.* П. Қодиров, Уч илдиз.

2 Шу шишадан ясалган қимматбаҳо идиш, буюм.

ХУВАРИ Ҳазил аралаш енгил сўкиш формаси: шумтака, шайтон, хумпар, хумса каби. *Ҳа, хувари, қўлга тушдингми!* ▪ *— Вой хувари ҳожи, — деди Ниёз қушбеги,— олдидаги овни кўрмай, узоқдаги ёвни кўрадир! — ҳудди; ҳудди!* А. Қодирий, Ўтган кунлар. [*Шокир ота:*] *«Йўлчининг айни олов вақти-да, биронта ўзи тенги билан бахт қидириб кетдими, хуварига!»* Ойбек, Қутлуғ қон.

ХУД [*ф-т*]: **гоҳ худ, гоҳ бехуд** гоҳ яхши, гоҳ ёмон; гоҳ ундай, гоҳ бундай, гоҳ ўзига келиб, гоҳ ҳушсиз. *Бемор гоҳ худ, гоҳ бехуд бўлиб турибди.* ▪ *Шунинг учун колхозчилар бу магазинчи ҳақида гап кетганида «гоҳ худ, гоҳ бехуд», дейдиган бўлдилар.* «Муштум», 1961, № 9.

ХУД-БЕХУД [*ф-т*] *айн.* **гоҳ худ, гоҳ бехуд** қ. **худ**. *Кеча кун бўйи худ-бехуд бўлиб юрдим.* ▪ [*Холисхон:*] *.. Ўзингни-ки ўлдиришни ҳам иложи бўлмаганидан кейин, .. худ-бехуд нима қилганингни билмай қолар экансан.* Ҳамза, Наранжи сирлари.

ХУДБИН [*ф-т*] Ўзини ёки ўз манфаатини ҳаммадан юқори кўрувчи одам; эгоист. *Сиз шу кунгача барча ихтиёрни ўзингизга топшириб, болани бола қилмадингиз, бир худбин қилдингиз.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. *Демак, сен ёлғиз шуҳратпараст эмас, худбин ҳам, ҳалима касофат мана шунда.* Шуҳрат, Шинелли йиллар.

ХУДБИНЛИК **худбин** *с.* белги оти. *Бўстонбуви онгида эскилик сарқитлари йўқ эмас, характерида ўкмронлик ва ўз райини ўтказишга мойиллик, ўжарлик ва худбинлик кучли.* А. Қаҳҳор, Аяжонларим. *Нодирнинг юрагида номус ўти, йигитлик лафзи, ориятидан кўра худбинлик, ўжарлик устун турарди.* Ш. Ғуломов, Ёркин уфқлар.

ХУДДИ [*ф-т*] 1 Ҳеч ўзгаришсиз, айнан, аниқ. *Бу йигит худди акамга ўхшаркан.* ▪ *Партия аъзолигига қабул қилиш тартиби қандай бўлса, кандидатликка қабул қилиш тартиби ҳам худди шундай.* «КПСС Устави». *Ўтган кун кечаси худди шу ерда катта мажлис қилинди, йигирмага яқин одам тўпланди.* Ойбек, Қутлуғ қон. *Ҳа, ҳа худди ўғирлатган белбоғим — тутдик ўғрини.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. ‖ Ғоппа-роса, тўппа-тўғри, аниқ, шаксиз. *Мен худди соат ўнда келдим.* ▪ *Агар ўша кетиши бўлса, бугун худди Қўқонга бориб етган.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

2 Гўё, гўёки; баайни. *У худди оғзида толқони бор одамдай индамай қолди.* ▪ *Катта-кичик водийларни қоплаб ётган туман худди кўлга ўхшаб кўринар эди.* А. Қаҳҳор, Олтин юлдуз. *Гузар устига худди осмон ағдарилгандек, халойиқ бирдан гувиллаб қўзғалди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

3 Бўлса-бўлмаса, ҳойнаҳой; афтидан. [*Майсара:*] *Шошманг, тақсирим! Ҳозир чиқиб бўлмайди! У худди гумонсираб келган, эҳтимол ҳар томонга одам қўйгандир.* Ҳамза, Майсаранинг иши.

ХУДКОМ [*ф-т*] *эск. кт.* Фақат ўзини ўйлайдиган, ўзини яхши кўрадиган; худбин. [*Навоий:*] *Э, насимий субҳ, аҳволим дилоромимга айт! .. [Гули:] Лаъли ранғин, лабзи ширин, шўхи худкомимга айт.* Уйғун ва И. Султон, Навоий.

ХУДО [*ф-т*] Диний тушунчага кўра, оламни яратган ва уни бошқарувчи олий зот (кўп ҳудоликда олий зотлардан бири). — *Шуми гапинг! Яхши бўпти,— Адолат орқасини ўгириб ёнбошлади.* — *Худо у дунёда дўзахни тугул, ундан бадтарига солмайдими. Бу дунё қайси дўзахдан кам, — деди Зумрад.* С. Зуннунова, Гулхан. **Аввали худо** *дин.* аввало худо хоҳиши билан, худо кароматн туфайли. *Ўртоғингиз Сидиқжон мен билан биргалашиб камлик кўрмади, аввали худо, қола берса мен уни ўйлантириб қўйдим.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. **Худо берди** «бахтли, давлатли бўлди», «нима истаса, шунга эришди» ёки «шуни қила олади», каби маъноларни ифодалайди. *Кейин Гулнорга худо берди, у эрка, арзанда хотин бўлиб, эрга суялиб, кўнглига нима келса шуни қилади.* Ойбек, Қутлуғ қон. **Худо билсин** ким билади, дейсиз, эҳтимол. *Қоронғида яхши ажратолмадим, тусини ғира-шира анови қора Ҳомидга ўхшатдим. Тағин уми, бошқами, худо билсин, шатир-шутир қилди-да, чиқиб кетди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. **Худо(й) кўрсатмасин** бирор кўнгилсиз воқеа юз бермаслигини тилаб айтиладиган ибора. — *Худой кўрсатмасин,— деди Бўронбек,— сир очилса, жамоа бизга кун бермайди.* Ҳ. Ғулом, Машъал. **Худо кўрсатса** сог-саломатлик, тинчлик бўлса, ўлмай юрсак. *Печак гулдек бўлиб эрига чирмашганини кўрармиз; ҳали худо кўрсатса, ўйнаб-кулиб меҳмонларингни кут!* А. Қодирий, Ўтган кунлар. **Худо(й) кўтарсин**! *ёки* **худо олсин**! *қарг.* бирор кимсага бўлган нафрат-

ни ифодалаб, унга ўлим тилаб айтиладиган ибора. *Бир лаҳза жимликдан сўнг ҳалиги бегона хотиннинг бақирган товуши эшитилди: — Худо кўтарсин, сен мегажинни! Иккита болам бор! Бўйдоқ йигит қуриб кетганмиди!* А. Қаҳҳор, Майиз емаган хотин. **Худо раҳмати** раҳматли (марҳумни хурмат билан тилга олганда айтиладиган ибора). *— Китоблар икки жойда ёлғон айтишни маъқул деган эканлар: биттаси — эру хотиннинг орасида, иккинчиси — икки мўъминни битириш учун. Буни худо раҳмати домлам ўқиб берар эдилар,— деди Сафар бўзчи.* А. Қодирий, Мехробдан чаён. **Худо урган** ночор, расво. *Мен сизга: «Қопонғич, жангари ит топиб келинг!» десам, худо урган итни топиб келибсиз.* «Латифалар». **Худо урди** ишнинг пачаваси чиқди; расво бўлди. *Кейин ерга энгашиб қўлларига катта бир тош олдилар. Юрагим шув этди: «Оббо, худо урди», дедим.* П. Турсун, Ўқитувчи. **Худо урди кетди** наҳотки шундай бўлса. *Қўйинг-эй, Раҳимжон, гапирманг-эй! Худо урди кетди. Қизим қўлингизга тушгандан бери бир кун рўшнолик кўрмади.* А. Қаҳҳор, Сарсб. **Худо уриптими** бўлмаган гап, ўлибманми, наҳотки шундай бўлса. *Мени худо уриптими,— ундай деганим йўқ.* **Худо ҳақи** тўғриси; чиндан ҳам, ҳақиқатда ҳам. *Худо ҳақи, одам ҳаддан ташқари қўрқса, қизиқ бўлар экан.* А. Қаҳҳор, Сарсб. **Ё ол худо, ё бер худо** ё ундай, ё бундай, таваккал. **Худога солдим** жазосини худо берсин. *Гулсумбиби қизининг бошини силади, йиғлаб гапирди: — Қўй, қизим, Нури туҳмат қилган бўлса, худога солдим. Ўзи бир кун жазосини тортар, бир кун изза бўлар.* Ойбек, Қутлуғ қон. **Худо(й)га топширдим** худо таннжонингни соғ қилсин; соғ бўл, омон бўл. *Худойга топширдим, Қумуш, қазон етиб куролмай қолсам мендан рози бўл!* А. Қодирий, Ўтган кунлар. **Худога шукур** ҳаётда бирор нарсадан мамнунликни билдиради. *Худога шукур, тўй кўрдим, чимилдиққа кирдим, орзу-ҳавас кўрдим.* И. Раҳим, Чин муҳаббат.

ХУДОБЕЗОР(И) [*ф-т*] Ҳар қандай ёмон ҳаракатдан ҳам қайтмайдиган; ўта дилозор, бетавфиқ. *— Дарров ўша худобезорига ҳам етказдингми, ит писмиқ! — деди мингбоши зўғум билан.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

ХУДОБЕХАБАР [*ф-т+а*] Худодан қўрқмайдиган; диксиз. | Инсофсиз, диёнатсиз, бетавфиқ. *Шу худобехабар амир эшигида амалдор бўлишдан кўра, ўғирлик қилиб юриш минг марта аъло.* Айний, Жаллодлар.

ХУДОВАНД [*ф-т*] Худонинг эпитетларидан бири. *Лекин шоҳи аламзада кўзини Худованднинг даргоҳига тикмади.* Шайхзода. *Худованди карим Азроилга буюриб: «Бор, Луқмони ҳакимнинг жонини олиб кел»,— дебди.* П. Турсун, Ўқитувчи.

ХУДОВАНДО [*ф-т*]: **худоё худовандо** худога мурожаат формаси; эй худо, худоё. *— Ё худоё худовандо! Бандаларингга ўзинг инсоф бер, — деди аёл.* П. Турсун, Ўқитувчи. *Худоё худовандо, нима бўлар экан менга ҳам минг тилла пул етказсанг.* «Латифалар».

ХУДОГЎЙ [*ф-т*] Худо номини тилдан қўймайдиган, доим тоат-ибодат билан шуғулланадиган. *Худогўй одам.* ▪ *Рўзиқул ўткинчи худогўйларга қурбон ўқиб бериш билан беш тийин-ўн тийин топиб юрди.* Ғайратий, Тепаниқ мозор.

ХУДОЁ [*ф-т*] Худога мурожаат формаси; э худо. *Худоё худовандо! Худоё тоба!* ▪ *Махсум ўзича имон келтирди: — Ё худоё худоёндо, бир ожиз бандангман. Гуноҳим бўлса, ўзинг кечиргайсан!* П. Турсун, Ўқитувчи.

ХУДОЖЎЙ(Й) [*ф-т*] Худо ва дин йўлидан чиқмайдиган, худога ишонадиган; диндор, батавфиқ. [*Хожи она:*] *Мен икки йўл ҳаж қилган художўй, батавфиқ хотинман! Мусулмонларга ёмонликни асло раво кўрмайман.* Ҳамза, Бой ила хизматчи. *Бу ҳовлида баъзи художўй, гўл кишиларни лақиллатиб, ўз кароматига ишонтирган Мастура отин яшайди.* Э. Охунова, Доғлар.

ХУДОЖЎЙЛИҚ художўй *с. белги оти. Уларнинг авом халқ олдидаги художўйликлари ҳам риёкорликдан бошқа нарса эмаслигига гумоним қолмади.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

ХУДО(Й) [*ф-т*] қ. **худо.**

ХУДОЙИ [*ф-т*] *дин.* Марҳумлар руҳига бағишлаб ёки бирор иллатдан эсон-омон қутулганлиги учун худо йўлига қилинадиган садақа, қурбонлик, зиёфат. *Отанинг жамғарани, ўзининг топган-тутгани худойи, маъракаларга сарфланди.* Ш. Тошматов, Эрк қуши. [*Хожи хола:*] *Мозорларга юборинг, ис чиқарсин, худойи қилсин.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. *Қосимжонгинам тушимга кирибди. Шунга озроқ худойи қилган эдим.* С. Аҳмад, Қадрдон далалар.

ХУДОЙИХОНА [*ф-т*] *эск.* Камбағал, етим-есирларга худойи тариқасида озиқ-овқат бериладиган жой.

ХУДОЙИХЎР [*ф-т*] Худойига бориб овқатланишни одат қилиб олган киши. *Мадрасамизнинг ... «жиловхона»сида ҳар якшанба ва пайшанба кунлари худойихўрлар кўча пойлаб, тикилишиб ўтирар эди.* М. Муҳаммаджонов, Турмуш уринишлари.

ХУДОЙИЧИ 1 *айн.* **худойихўр.**

2 *кўчма* Жуда камбағал, қашшоқ. *— Эртага келмай қўяқолинг, ортиқча пулимиз йўқ, чиқдим бу худойичилар артелидан,— деди Сўнагулга мўйловли йигит.* А. Мухтор, Давр менинг тақдиримда.

ХУДОПАРАСТ [*ф-т*] Динга, худога ишонадиган; диндор. *Худопараст одам.* || *Довид асл худопараст, менга содиқ.* Ё. Хаимов, М. Раҳмон, Ҳаёт-мамот.

ХУДОСИЗ Худони тан олмайдиган, худога ишонмайдиган; даҳрий, атеист. *Доктор бир куни [Қурбон отани] маҳаллада ўзи ташкил этган худосизлар тўгарагининг машғулотига олиб борди.* А. Қаҳҳор, Тўй.

ХУДОТАРС [*ф-т*] *эск. дин.* Худодан қўрқадиган; мўмин, художўй. *— Билишимча, шу чоракор яхши одам. — Албатта яхши. Ҳаромдан парҳез қилади, бўлса борига, йўқ бўлса йўғига қаноат қилади. Худотарс.* Л. Қаҳҳор, Сарсб.

ХУДПАРАСТ [*ф-т*] Фақат ўз манфаатини кўзлаб иш тутадиган; худбин, эгоист. *Худпараст, текинхўр синфлар ҳукмрон бўлган жамиятда бу иллатларнинг [низо, пароканлалик] бўлмаслиги мумкин ҳам эмас эди.* П. Қодиров, Азиз анъаналар.

ХУҚ [*ф-т*]: **хук йили** *айн.* **тўнғиз йили** қ. **тўнғиз** 3.

ХУЛЁ *кам қўлл.* Фақат хаёлда, тасаввурда зоҳир бўладиган, аслида йўқ нарса. [*Ҳаётхон*] *Гуломжонни ё кўрди, ё уни бир хулё билди, энгашиб шоҳни олди-ю, бир нима деб тез юриб кетди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. [*Гуломжон:*] *Балки бу хулё, балки хатодир? У қўйнини очиб қаради.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

ХУЛИГАН [*р<инг.*] Жамоат тартибини бузувчи, безорилик билан шуғулланувчи; безори. *Олдида хавфли хулиган, жиноятчи ўтиргандан кейин [Ҳожибеков] афтини бужмайтирмаса бўлармиди, деб кўнглидан ўтказди Шербек.* С. Анорбоев, Оқсой. *Кудратнинг тилига «хулиган» сўзи келди.* Ҳ. Назир, Сўнмас чақмоқлар.

ХУЛИГАНЛАРЧА *рвш* Хулиганларга хос. *Хулиганларча сўкинмоқ.*

ХУЛЛАС [*а*], **хулласи калом** *модал с.* «Хулоса қилиб айтганда», «шундай қилиб», «қисқаси» каби маъноларни ифодалайди. *Хуллас, ҳамма ишларни бажардик.* ▪ *Хуллас, бу чигил жумбоқ бўлиб, ечилиши жуда қийин эди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. *Ҳаётда, меҳнатда, жангу жадалда Қаҳрамон холқларимиз — хулласи калом.* Ғ. Ғулом.

ХУЛЛАСИ [*а*] *айн.* **хуллас.** *Ўзбекни [тилларни] еганича епти, ютолмай қолганидан кейин ўгрилар оғзига зўрлаб тиқишибди ... хулласи ит азобида ўлинти.* Л. Қаҳҳор, Қўшчинор.

ХУЛЛАСКИ [*а-ф-т*] *айн.* **хуллас.** *Қамишкападаги икки юз эллик хўжаликнинг ҳаммаси қўлларидаги бор мол-мулкларини, ерларини, боғлари, хулласки бор бисотларидаги ҳамма молларни колхозга икки қўллаб топшириб, бирваракайига колхоз бўлиши шарт эмиш.* П. Турсун, Ўқитувчи.

ХУЛОСА [*а*] 1 Юритилган фикр ёки мулоҳазанинг мантиқий натижаси; якун. *Хулоса қилмоқ (чиқармоқ). Мен шундай хулосага келдим.* ▪ *Чоллар бундай хулосани кутмаган бўлсалар керак, бир-бирига қараб олдилар.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. *Шунақа танқиддан яна бир-икки марта бўлса борми, олло оллоҳу акбар! — У ўзининг бу хулосасидан қўрқиб кетиб, атрофга аланглаб қаради.* С. Анорбоев, Оқсой. *Шундай*

хулоса қилиб қарашса, оламда икковидан бўлак ҳалол одам қолмабди. А. Қаҳҳор, Оғайнилар.

2 *айн.* хуллас. *Хулоса, Зайнабнинг болалик вақти билан ҳозирги ҳолини чоғиштириб қарасак, кўрамиз.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

ХУЛОСАВИЙ [*а*] *эск. с. т.* Хулоса сифатида тақдим этиладиган; якунловчи. *Хулосавий гап.*

ХУЛОСАЛАМОҚ Фикрининг мантиқий натижасини ифодаламоқ, хулосасини баён қилмоқ; якунламоқ. *Гапни чўзмай, фикрингизни хулосалаб қўяқолинг.*

ХУЛОСАЛАНМОҚ хулосаламоқ *фл. мажҳ. н. Муҳокама ижобий хулосаланди.*

ХУЛҚ [*а*] 1 Кишининг муомала ва руҳий хусусиятлари мажмуи; феъл, характер. *Хулқи совуқ одам.* ▣ *Гапи гапига, хулқи хулқига тўғри келадими, йўқми, суриштирмайди.* П. Турсун, Ўқитувчи. *Бу мулойим хулқ тог йигитининг ўша кунги айтган сўзлари беозор қизнинг юрагида тугён қўзғаган эди.* Т. Расулов, Марҳамат.

2 Кишига одат бўлиб қолган, такрорланиб турадиган хатти-ҳаракат; одат, қилиқ. *Қодир анча юмшарган эди. Набигул яраслас хулқлари бор эканини бўйнига олиш билан Қодирни яна ҳам юмшатди.* А. Қаҳҳор, Қанотсиз читтак. | Кишилар орасида ўзини тута билиш, ахлоқ, одоб. *Унинг рақсларида қуш енгиллиги, Шабада шўхлиги, гулнинг нози бор. Унинг одобида, унинг хулқида Инсоний камолат мавжуд, барқарор.* Уйғун. *Акрамнинг табелидаги «хулқ» деб ёзилган графада ҳамма вақт «5» баҳоси бўларди.* С. Анорбоев, Оқсой.

ХУЛҚ-АТВОР [*а*] Феъл-хўй, характер. *Ҳалида хулқ-атвори шамолга ўхшаган билан кўп нарсага ақли етарди.* С. Анорбоев, Меҳр. *Одамлар қори Зоҳиднинг шахсий турмуши ва хулқ-атвори тўғрисида ҳам жирканч воқеалар нақл қиладилар.* Айний, Эсдаликлар.

ХУМ [*ф-т*] Бирор суюқлик, дон ва ш. к. сақлаш учун турли катталикда ясаладиган оғзи торроқ сопол идиш. *Қурбон ота иккинчи самоварга хумдан сув олиб қуймоқда эди.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор. *Қамчи аллақаёқдан отига икки хум мусаллас ортиб келди.* Ҳ. Ғулом, Машъал. *Ҳа, дарвоқе хумда қўй ёғим, Омборда сур гўштим қолмапти.* С. Акбарий. **Калласи хум** *айн.* хумкалла. *Э калласи хум, бад нафсига дум.* Ҳамза.

ХУМБОШ *айн.* хумкалла.

ХУМДОН [*ф-т*] Кулолчиликда лойдан ясалган идишлар ёки ғишт пиширириладиган ўчоқ, печь. *Кулол хумдони.* ▣ — *Ҳу, кўрдингизми, — деди чап қўли билан кўрсатиб,- - у ерда ғишт хумдони қурямиз.* Ш. Рашидов, Бўрондан кучли. *Тошкент чинни заводи ўрнида хумдон бўларди. Ўт ёқадиган дарчаси кўча томонда.* Э. Эргашев, Ўзбекистон чинниси.

ХУМДОНЧИ Хумдонда ғишт ёки кулолчилик маҳсулотларини пиширириш билан шуғулланувчи ишчи. — *Катта кўчага чиқиб олмоғим учун орада бир-тагина Ҳамдам хумдончининг чакалаги қолди,— деди Ўсар ака.* А. Қодирий, Жинлар базми.

ХУМҚАЛЛА [*ф-т*] 1 Боши хумдай, калласи катта; калладор. *Норматпаранг .. юзи ва бўйинлари сувга тушган нондек оқариб пўкаклашган, хумкалла, пакана одам эди.* А. Мухтор, Опа-сингиллар.

2 *кўчма* Мияси йўқ, каллаварам, қовоқбош. [*Олимхон:*] *Хумкалла! Шариат йўлида тойган қизнинг сўзига ишонасанми? Бари хийла, бари айёрлик, макр!* Ойбек, Қутлуғ қон. *Лекин жуда боплади, хумкаллани ўтқазиб қўйди, офарин!* А. Мухтор, Давр менинг тақдиримда.

ХУМЛАБ Хум билан; хумда. *Кўп кишиларнинг уйларида мусаллас билан бўзалар хумлаб қайнаб ётса, иккинчи томонда расмий суратда ичкилик сотиш билан тирикчилик қилувчилар ҳам йўқ эмас эдилар.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

ХУМОР [*а*] 1 *от* Одатланиш туфайли бирор нарсага бўлган чанқоқлик; муштоқлик, зўр истак. *Чолнинг хумори босилди шекилли, чилимни бир чеккага суриб қўйди.* Ҳ. Ғулом, Машъал. **Хумори тутди** одатланган нарсасини қўмсади, соғинди; унга етиша олмай тажанг бўлди. *Ичкаридаги тахта сўрида аллаким чилим тортяпти. Старшинанинг ҳам хумори тутди.* Ҳ. Ғулом, Тошкентликлар. **Хумор қилмоқ** бирор нарсага етишувга бўлган интилишни, истакни кучайтирмоқ; ўта хоҳламоқ, соғинтирмоқ (одатланган нарса ҳақида). *Папирос хумор қиляпти.* ▣ — *Мана шундай кишилар ўсган боғлар, жойдани сарғайтириб, анорни қизартирган, пахтани етиштирган, қовунни тўрлатган далалар хумор қилади,— деди Элмурод.* Шуҳрат, Шинелли йиллар. **Хумордан чиқмоқ** ўйлаб юрган бирор иш ёки ҳаракатни амалга оширишга натижасида таскин топмоқ, тинчланмоқ. *Парво қилманг, уста амаки, раис билан ўзим гаплашиб, бир хумордан чиқай.* Ш. Рашидов, Бўрондан кучли. **Хуморини тарқатмоқ** (ёки **ёзмоқ**) 1) бирор кимса ёки нарсани қўмсаш, соғинишни ҳиссини қаноатлантириб, ўзини юпатмоқ, таскин топмоқ. *Тантана, зийнатни севган собиқ вазир кўп йиллаб ҳавосига кўникиб қолган саройга тез-тез келиб, гўё хуморини тарқатиб кетарди.* Ойбек, Навоий; 2) ўзи қўмсаб, соғиниб юрган кимса ёки нарсага етишиб қаноатланмоқ, таскин топмоқ. *Энди олиб берсанг Тўхта ёримни, Мен ўйнаб тарқатсам бу хуморимни.* «Алпомиш».

2 *сфт* Бирор нарсага эришувга, етишувга иштиёқи баланд, орзуманд; муштоқ. *Собир .. шим киссасидан папирос олиб, жуда хумор бўлган кашандадай узоқ-узоқ тортди.* Ойбек, О. в. шабадалар. *Пахтазорнинг кўрки — савлати бўлган зангори машина — дала кемаси неча йил соғинтирган.* [*Турсуной*] *уни минишга кўпдан хумор эди.* Ҳ. Назир, Муҳаббатнинг туғилиши. «*Хат кутиб жонимда қолмади тоқат, Бир кўрмоққа хумор бўлди Адолат!*» И. Раҳим, Чин муҳаббат. **Хумор кўз ёки кўз(лар)и хумор** 1) сузук, чиройли кўз. *Зумраднинг хумор кўзларида қандайдир чуқур бир қайғу яширинган.* Ҳ. Зиёхонова, Менинг табригим. *У* [*Гулнор*] *чиройли майин товуш билан сўзларкан, йигитнинг қўлидан чойнак-пиёла оларкан, шўх, хумор кўзлари билан йигитга қарайди.* Ойбек, Қутлуғ қон; 2) шундай кўзли ёр, дилбар. *Эй, кўзлари хуморим, Қарам қил, бунча куйдирма, Куйди сабру қарорим, Дилим куйгунча куйдирма, Т. Тўла.*

ХУМОРГАРЛИК *айн.* хуморгарчилик.

ХУМОРГАРЧИЛИК Одат қилинган, ўрганилган нарса ёки кимсани қўмсаш, унинг йўқлигидан дилгир бўлиш, хумор бўлиш; интизорлик, муштоқлик. *Дилгирлик ҳаддан ошди, .. қора дорининг хуморгарчилиги .. ҳуснимга путур етказган эди.* Гайратий, Сабаби тириклик.

ХУМОРИ [*а+ф-т*] Хумор бўлган, иштиёқи баланд, муштоқ. *Тожибой хумори бўлиб яна пос чекди-да, отига қамчи урди.* П. Турсун, Ўқитувчи. *Намангоннинг анори, Кимни қилмас хумори?* Т. Тўла.

ХУМОРЛИҚ 1 хумор *с. белги оти.* 2 *айн.* хуморгарчилик. *Кенжасининг йўлига кўзи тўрт бўлиб, хуморликдан бағри кабоб бўлган Тўхта она .. ўғлининг бошдан оёғигача синчиклаб боқади.* И. Раҳим, Танкчининг отпускаси.

ХУМПАР [*ф-т*] Ҳазил аралаш енгил сўкиш формаси, «қурғур», «шайтон», «шумтака» каби. — *Вой-бўй тириқмисан, хумпар, Тошкентга қачон келдинг? ..— деди Шум болага Туроббой.* Ҳ. Ғулом, Шум бола. -- *Ҳов Мадали, бормисан? Вой хумпар-эй, ҳозиргина сув очиб юрувди-я. Шу ўртададир, келиб қолар,— деди Давлат полвон.* Ж. Абдуллаҳонов, Тонг ёришган соҳилда.

ХУМСА 1 Енгил сўкиш формаси, «бемаъни», «ярамас», «аблаҳ» каби. *Кўкларга чиқариб менинг нолаимни, Отим миниб, тўним кийган хумсалар, Қайга ташлаб келдинг Аваз болами?* «Хушкелди». *Бу ишда бой ўртада турмаса, билиб қўй, полвон, бир нима чиқиши қийин. Пайнки, хумса Ёрмапнинг баланд дорга осилади.* Ойбек, Қутлуғ қон.

2 *айн.* хунаса 1.

ХУМЧА Унча катта бўлмаган, кичик хум. *Ёғ хумчаси ташидан билинур.* Мақол. ▣ *Хотин ўртага .. кичик гулдор хумчада вино билан икки стакан олиб келиб қўйди, балиқни кесиб тозалади.* Шуҳрат, Шинелли йиллар.

ХУН [*ф-т*] 1 *айн.* **қон.** *Минг жафо бирлан эзиб қалбимни, тўкдилар хуним.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. *Гулханлар ўчиб қолган, Оқмоқда қора тутун. Даврa олган бир неча Заъфарон юз, кўзи хун.* Гайратий. — *Ҳар ким шаҳид — ўз хунига бўялар, Элу халққа озор берма Авазжон,— деди Қулмалойиқ бобо.* «Зулфизар билан Авазхон». **Хун бўлмоқ** руҳан қаттиқ эзилмоқ. *Санобар бечора йиғлайвериб хун бўлибди.* Ў. Умарбеков, Чарос. **Хун йиғламоқ** эзилиб йиғламоқ. [*Қўнғиз бола*] *ариқдан ўтолмай йиғламоқда хун, Кўз ёши юзини ювибди бутун.* С. Абдуқаҳҳор. **Жигари (ёки бағри, юраги) хун бўлди** бирор нарсадан қаттиқ таъсирланиб изтироб чекди, руҳан қаттиқ эзилди. — *Қизил гулдай хотиним қолди .. Воҳ, воҳ, пешанам .. — Охун пешанасига шартта уриб давом этди. — Ёдимга тушса, жигарим хун бўлади.* Ойбек, Қутлуғ қон. [*Абдулазиз*] *шу вақт ичида қанча фойдадан қолганини ҳам тахминан ҳисоблаб кўриб, юраги хун бўлиб кетди.* С. Анорбоев, Оқсой.

2 Ўлдирилган бирор кимса учун олинадиган қонли ўч, қасос. [*Миша Комилга:*] *Бўлмаса нима учун мени фақат ўз оиласининг хунини олиш учунгина урушиб юрган кекчи, шахсиятпараст деб ўйладинг?* Уйғун, Ҳаёт қўшиғи. *Ўликни тобутга солаётганда хизматкорлардан биттаси: — Бу одамхўрларни қозига бериб, бечора гўдакнинг хунини олиш керак,— деди.* Ойдин, Ҳазил эмиш. **Хун довламоқ** қонли ўч олишни талаб қилмоқ. *Бу қилган ишингга кўнглим тўлмади Хун довлайман, нима жавоб берасан?* «Алпомиш».

3 Умуман ўлдирилган кимса, йўқотилган ёки тортиб олинган нарса учун тўланадиган ҳақ; товон. «*Тўғри таъриф қилмадинг, деб синчисининг икки кўзини ўйиб олиб қўйди* [*Кўкалдош*]. — *Қачонки ўзбекнинг оти менинг отимдан ўзганда, сенинг кўзингнинг хунини бераман».* «Алпомиш». — *Ўлган сигир қозиники бўлса, нима қилиш керак? — Сузган сигир эгасидан хунини тўлатиб олиш керак,— деди Афанди.* «Латифалар». **Хунини тўламоқ** *тар.* 1) ўлдиргани учун товон тўламоқ. *Мана* [*оломон*] *Жапақнинг ўтовига яқинлашиб келди: «Мўйтон элингни қуритаман, Элгелдининг хунини тўла!»* А. Мухтор, Қорақалпоқ қиссаси; 2) бирор нарса қийматини тўламоқ. *Ҳазратнинг номларига дог тушмасин учун шариат амрига мувофиқ сизга хун тўланади.* Жўрабоев, Мулла Б. м.

◆ **Отасининг хунини сўрамоқ** бирор нарса учун ҳаддан зиёда пул ёки ҳақ сўрамоқ, бирор нарсага жуда қиммат баҳо қўймоқ.

ХУНАСА [*а*] 1 Ҳам эркак, ҳам аёллик жинсий белгилари бўлган одам ёки ҳайвон. «*Балигингиз эркакми, урғочими?». Афанди вазирнинг макрини тушуниб жавоб берди: «Хунаса».* «Латифалар».

2 *сўк.* Ярамас, аблаҳ, разил. *Тегирмонни энангнинг бешиги деб ўйладингми?! Ўрнингни ҳам булғагандирсан, хунаса!* А. Қодирий, Обид кетмон. [*Жўра:*] *Оқ подшо деган хунаса фармон чиқариб, мардикор сўраб қолди. Урушда қўли баланд эмас шекилли.* Ойбек, Қутлуғ қон.

ХУНБОР [*ф-т*] *эск. кт.* Қонга тўлган, қон оқиб турадиган. *Гунча янглиғ дийдаси хунбордурман соғиниб.* Муқимий. *Раҳминг асло келмади ишқингда, жоно, гарчиким, Дилни сўзон, ўзни гирён, кўзни хунбор айладинг.* Муқимий.

ХУНДОР [*ф-т*] Хун талаб қиладиган; қасоскор. [*Ҳусайн:*] *Иблис Мажидиддин .. Мўмин Мирзони ўлдириш ҳақида фармон ёзиб, менга мастлигимда қўл қўйдириб олибди. Кеча тонгда у мени ҳам набирамдан, ҳам ўғлимдан жудо қилди. Энди Бадиуззамон менга фарзанд эмас, хундор душман.* Уйғун ва И. Султон, Навоий.

ХУНИБИЙРОН [*ф-т*] Ниҳоятда хуноб, руҳан қаттиқ эзилган, алам-изтироб чеккан. *У* [*Хайри*] *ҳарбий комиссарликдан буйруқ келиши биланоқ, бир оғиз сўз айтмай, ўғлининг кийимларини йиғиштирди ва чамадонга ҳозирлади. Фақат кечалари, ёлғиз қолгандагина бошини ёстиққа қўйиб, хунибийрон йиғлади.* Ш. Рашидов, Қудратли тўлқин. *Арава ичидан хунибийрон йиғлаган овоз чиқади.* Ж. Шарипов, Хоразм. *Хунибийрон бўлди гул Шаҳло, Неки бўлса, уни юпатдим.* Т. Тўла.

ХУНОБ [*ф-т*] 1 Тоқати тоқ; диққат, бўғилган, тажанг. *Икки ҳафтадан бери сув ололмай* [*мўйсафид*] *хуноб экан.* Ойбек, Қутлуғ қон. *Тарихлардан савол берсанг, тез берар жавоб, Ўтмишдаги ноҳақликдан дилгир ва хуноб.* Х. Салоҳ. *Бўтабой хлопкомдан келган хатни қўлига олиб, нима ёзилганини билолмай, хуноб бўлиб турган эди.* С. Аҳмад, Ҳукм. *Бўтабой куни бўйи бригададан-бригадага чопиб, иш устида бировдан хуноб бўлиб ва бировни хуноб қилиб, ҳориб-толиб кечқурун сельсоветга келди.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор. *Қозининг хуноби чиқиб: — Тўхтаб турсин, қозини масхара қилишни унга кўрсатиб қўяман,— дебди.* Т. Обидов, Юсуфжон қизиқ.

2 *кўчма* Қийин, оғир, мушкул, сермашаққат, сердиққат. *Хуноб вазифа.* ▬ *Оламда заргарликдек хуноб иш бўлмас дердим, буларники яна сермашаққат экан.* Ойбек, Навоий.

ХУНОБА [*ф-т*] *айн.* **хуноб.** *Хуноба қилмоқ.* ▬ *Ўзаро низонинг дарду мараз Тинкамиз қуритди, хуноба қилди, Талашган хонларнинг кеку ғарази Етди юрт бошига, хароба қилди.* Шайхзода. | *от вазифасида* Диққатни оширадиган, сердиққат иш. — *Албатта, асли хунобаси мана шунда,— деди бош қимирлатиб Ўктам.* Ойбек, О. в. шабадалар.

ХУНОБАГАРЧИЛИҚ *айн.* **хунобгарчилик.**

ХУНОБГАРЧИЛИҚ Хафагарчилик, дилсиёҳликни ифодалайдиган холат; хуноблик.

ХУНОБЛИҚ **хуноб** *с. белги отл. Зумрад кўзларининг нурини тўка-тўка кўп хуноблик билан иш тикарди.* Ойбек, Улуғ йўл.

ХУНОЛУД [*ф-т*] *эск. кт.* Қонга беланган. *Хунолуд либос.* ▬ *Хунолуд қуюқ қошлари остидаги ярим очиқ кўзлари кимнидир излагандек қарайдир.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

ХУНРЕЗ [*ф-т*] 1 Қон тўкувчи; жаллод.

2 Қонхўр, бераҳм.

ХУНРЕЗЛИҚ Қонли тўқнашув; қирғинлик, қирғин. «*Не воқеа бўлди?*» *деб сўради* [*Арслонқул*]. — «*Бир лаҳза хунрезлик бўлди»,— жавоб берди қарамасдан у.* Ойбек, Навоий. *Ўтрор шаҳри бунёд бўлгандан бери бундай қирғин, бундай хунрезлик, зўравонликни кўрмаган эди.* М. Осим, Ўтрор. *Шу учрашув шарофати билан хунрезликларга барҳам берилди, қўшинлар ўз марраларига қайтдилар.* М. Яҳёев, Тинчлик шаҳри достони.

ХУНУҚ [*ф-т*] 1 Кўринишдан киришни ўзига жалб қилмайдиган; кўримсиз, совуқ. *Хунук одам. Хунук хат. Яхши хунук либос билан ҳам яхши.* Мақол. ▬ *Йигит отини тут ёғочига боғлаб, уйга томон юрган ҳам эди, бурчакдаги уйдан .. пакана хотин .. хунук қиёфада йигитга қараб югуриб кела бошлади.* Л. Қодирий, Ўтган кунлар. || *Вой-вуй, қишлоғимиз шунақа хароб, шунақа хунукми!* А. Қаҳҳор, Қўшчинор.

2 *кўчма* Кўнгилга хуш келмайдиган, ёқмайдиган, ёқимсиз; кишида нафрат қўзғатадиган, жирканч. *Бечора хотиннинг инсонлик қадру қийматини ерга урадиган ниҳоятда хунук ўйи бу.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. || *Вой, илм, увол эмасми, нега ишламайсиз? Ҳозирги замонда сичқон тутмайдиган мушук ҳам одамнинг кўзига хунук кўринади-я!* А. Қаҳҳор, Оғриқ тишлар. | Ёмон, кўнгилсиз. *Хунук хабар.* ▬ *Энди у* [*Сулув*] *эл тирикчилигининг хунук фожиаларига кўниккан .. эди.* А. Мухтор, Қорақалпоқ қиссаси.— *Энг хавфли жойдан ўтиб олдик, сув ичида бекордан-бекорга ўлиб кетишдан ҳам хунук нарса борми,— деди Аҳмедов, ёнидаги шерикларига.* А. Раҳмат, Турғун Аҳмедовнинг унутилмас баҳодирлиги. | Айб саналадиган; уятли, шармандали. *Раҳматилла Обидий ҳеч кимнинг хаёлига келмаган жуда-жуда хунук бир шаҳвоний жиноят қилиб қўйиб беш йилга кесилиб кетди.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор. || [*Ҳусайн:*] *Исёнчилар бошида меъмор Жалолиддин турган эмиш.* [*Маждиддин:*] *Яқин дўстингиз, хунук бўлибди.* Уйғун ва И. Султон, Навоий.

3 *кўчма* Қулоққа ёқмайдиган, ёқимсиз эшитиладиган. *Хунук товуш.* ▬ *Туни билан бўлган ғазабли бўкиришлар, хунук алаҳлашлар, йиртқичдай ғулаб йиғлашлар тинди.* А. Мухтор, Опа-сингиллар. *Мингбоши бир қадам*

олдинга юрди, қўлидаги қамчини ўқталиб, хунук овоз билан ўкирди. М. Исмоилий, Фарғона т. о.

ХУНУКЛАШМОҚ Кўриниши ёқимсиз, кўримсиз бўлиб қолмоқ; чиройини йўқотмоқ. *У касалликдан кейин анча хунуклашиб қолди.*

ХУНУКЛИК **хунук** *с. белги отл. Биласизми, хунукликда ягона қиз ҳам етилган вақтда йигитнинг диққатини жалб қиладиган бўлади.* А. Қаҳҳор, Сароб.

ХУНХОР *айн.* **хунхўр.** *Эзилган халқ эдик, хунхору золимлар қўл остида, Элимни қилди Октябрь билан олий мақом иқбол.* Ҳабибий.

ХУНХЎР [*ф-т*] *кт.* Қонхўр, қотил; золим. *Дод этарман хунхўр жаллод золимдан,— Эмакдошим хабар олгин ҳолимдан!* «Ширин билан Шакар».

ХУНХЎРЛИК **хунхўр** *с. белги отл. Уйингиз орқасида қилган адабсизликларим, хунхўрликларим учун мени кечирингиз.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

ХУРАЛ [*муғ*] Монголия Халқ Республикасида олий ҳокимият органларининг номи. *Улуғ халқ хурали.*

ХУРЖУН [*ф-т*] Эгар устига ёки елкага ошириб ташланадиган, юк солинадиган икки кўзли қоп, қўш халта. *Жун хуржун. Ип хуржун.* ▫ *Унинг [Шербекнинг] олдида эски хуржун ётибди. Хуржуннинг бир кўзида тугун, бир кўзида ураб тиқилган жун қоплар.* С. Анорбоев, Оқсой. *Жўрабой ота хансираб келиб, елкасидаги хуржунини ерга қўйди-да, командир йигитга тушунтира кетди.* Ҳ. Ғулом, Машъал.

◆ **Иш хуржун** иш ёмон аҳволда, ишкал, чатоқ; на у ёқли, на бу ёқли. *Иш хуржун бўлди. Ишни хуржун қилмоқ.* ▫ *Заводда сифат масаласи иш хуржун: технология талаблари яхши бажарилмаётир.* Н. Ёқубов, Сув излаб.

ХУРЖУНЛАШМОҚ Ора йўлда қолмоқ; ёмонлашмоқ, чатоқлашмоқ. *Цехлардаги бригадаларараро ижтимоий мусобақа ишлари хуржунлашиб, сиёсий тўгарак, техминимум ўтиш деган гап ҳеч кимнинг эсига келмай қолди.* «Муштум», 1952, 12 декабрь.

ХУРЖУНЛАШТИРМОҚ **хуржунлашмоқ** *фл. орт. н. Ишларни хуржунлаштириб юбормоқ.*

ХУРИЛЛАМОҚ «Хур-хур» этган овоз чиқармоқ. *Хуриллаб ухламоқ.* ▫ *Кўрпачада хурпайиб ётган мушук унинг [хотинининг] қатим тортаётган кўлларига қараб хуриллайди, ғалтак ипни олиб қочишга пайт пойлайди.* С. Аҳмад, Уфқ.

ХУРИЛЛАШМОҚ **хурилламоқ** *фл. бирг. н. Болалар хуриллашиб ухлашарди.*

ХУРМА Қатиқ ивитиш учун ишлатиладиган сопол идиш; қўшқулоқ. *Фотиҳадан кейин Офтоб ойим товоқни хурмага, хурмани товоққа уришгириб кўёвга қатиқ олиб чиқди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

ХУРМАЧА 1 Қичик хурма. *Бир хурмача қатиқ.*

2 *кўчма с. т.* Қорин, ошқозон. — *Тўхта, тўхта, эй нонкўр. Хурмачангга лойигини ич-да, ўз обрўсини билмаган гўл,— деди Эргаш Олимга.* Б. Раҳмонов, Қилмиш — қидирмиш.

◆ **Хурмачаси оқармаган** *айн.* **косаси оқармаган** *қ.* **оқармоқ. Хурмача қилиқ** ёмон, бемаъни, совуқ қилиқ; хунук одат. *Дадамнинг пули кўпайиб, бир йилдан буён хурмача қилиқ чиқариб қолдилар.* «Муштум», 1961, № 3. **Хурмачанинг тагини ялаганмидинг** тўйи куни қор ёки ёмгир ёққан йигит ёки қизга нисбатан ҳазил тариқасида айтиладиган гап. *Чурук паранжи ёпинган бир хотин узоқдан шанғиллаб келаверди: «Қор ҳам қурсин, кафишм ҳам қурсин, Нурмой, хурмачанинг тагини хўп ялаган экансиз-да!»* Ойбек, Қутлуғ қон.

ХУРМАҚОВОҚ *диал.* Ойимқовоқ.

ХУРМО [*ф-т*] 1 Тропик ва субтропик мамлакатларда ўсадиган, поя танаси йирик патсимон барглардан иборат жийдага ўхшаш ширин мевали дарахт.

2 Шу ўсимликнинг ширин, жийдасимон меваси.

ХУРМОЗОР [*ф-т*] Хурмо дарахтлари экилган ер, майдон.

ХУРМОЙИ [*ф-т*] 1 Ранги хурмо меваси рангига ўхшаган; қизғиш-тўқ сариқ. *Хурмойи қовоқ. Хурмойи соқол.*

2 Ўзбекистондаги ўрик навларидан бири.

ХУРОФИЙ [*а*] Хурофотга оид, хурофотга асосланган. *Хурофий урф-одатлар.* ▫ *Хурофий, диний маросимлар руҳонийларнинг энг даромадли манбаидир.* Қ. Ниёзий, Онг ва тарбия. *Илмий дунёқараш эса, ҳамма соҳадаги каби, тарбия соҳасида ҳам ҳар қандай эски, хурофий тўсиқларни енгиб ўтади.* П. Мақсудов, Мактаб ва оила.

ХУРОФОТ [*а*] Худога, динга, диний эътиқодларга берилиш, дев, пари каби ғайритабиий кучларга ишониш ва сиғинишга туфайли юзага келган урф-одатлар; ирим. *Муҳаммад Жамол марксизмнинг алифбесидан бошлаб, дўстининг онгидаги хурофотлар булутини тарқатишга тиришди.* Ойбек, Нур қидириб. | Умуман эскилик, эски урф-одатлар. *Бу ерларда хотин-олиқ ҳали қийинроқ, чунки ҳали бу ерда хурофотга берилган кишилар кўп.* П. Турсун, Ўқитувчи.

ХУРОФОТФУРУШ [*а+ф-т*] *кам қўлл.* Хурофотни тарғиб қиладиган, хурофотни восита қилиб кун кўрадиган. *Революциядан кейин хурофотфуруш бу хонадон тезда қуриб, тўзиб кетади.* Ойбек, О. в. шабадалар.

ХУРОФОТЧИ Хурофотга берилган одам. — *«Одамнинг ёши ўтиб, тили қотиб қолгандан кейин ўқий олмайди» деган гапга ишониб юрар эдик. Хурофотчилардан чиққан гап экан бу,— деди Юсвали тоға.* П. Турсун, Ўқитувчи.

ХУРРАК Уйқуда нафас олганда чиқадиган хириллаган товуш. *Бирчдаждаги жимликни кимнингдир хурраги бузарди.* М. Муҳамедов, Қичик гарнизон. **Хуррак отмоқ** (*ёки* **гортмоқ**) уйқу вақтида томоқдан хириллаган овоз чиқармоқ. *Тахминан кечаси соат 3—4лар эди. Соқчининг хуррак отгани эшитилди.* М. Мирҳодиев, Унутилмас лавҳалар. *Разведкачилар уйга кириб келишлари билан хуррак тортиб ухлаётган иккинчи гитлерчини ҳам кўрдилар.* З. Фатхуллин, Сўнмас юлдуз.

ХУРРАКЧИ Хуррак отиб ухлайдиган киши. *Хурракни эмас, хурракчини отаман. Шундоқ ёқасидан ушлайман-у, деразадан отвораман.* А. Мухтор, Туғилиш.

ХУРРАМ [*ф-т*] 1 Шод, хурсанд, хушчақчақ. *Хуррам ҳаёт кечирмоқдамиз.* ▫ *Завод кўчасидан рус оилалари келмоқда. Ишчилар шахдам, хотин, бола-чақалари хуррам — халқ революцияси ғалаба қилган.* Ш. Тошматов, Эрк қуши. *Бир дастада икки гул: келин-куёв, Иккиси ҳам хуррам, дилларда олов.* М. Алавия. *Бўл омон мангу жаҳонда сен улуғ рус меҳрибон, Бизга бахш этдинг озод ҳаёт, хуррам замон.* А. Пўлат.

2 Хуррам (*эркаклар исми*).

ХУРРАМЛИК **хуррам** 1 *с. белги отл. Бу шоду хуррамликни туғдирган яна ўша сув эди. Сув, албатта, сув!* М. Исмоилий, Фарғона т. о. *Лекин ерда ва кўкда мен томошага чиққан вақтимдаги латофат, хуррамликдан асар қолмаган эди.* Айний, Эсдаликлар.

ХУРСАНД [*ф-т*] 1 Ҳаётдан жуда мамнун, кайфияти жуда яхши; шод, хуррам; хушчақчақ. *Болалар арча байрамидан уйларига хурсанд бўлиб қайтдилар.* ▫ [*Бондарни*] *қачон кўрсанг таралабедод, хурсанд, хушчақчақ.* Шуҳрат, Шинелли йиллар. *Баҳри жўнар тонг билан туриб, хурсанд бўлиб шу ширин дамга, Баҳрини узатар колхоз Тошкентдаги катта байрамга.* Ҳ. Олимжон.

2 Бирор нарсадан қаноат ҳосил қилган; мамнун, рози, миннатдор. *Қудрат эса отдан қутулганига ич-ичидан хурсанд.* Ҳ. Назир, Сўнмас чақмоқлар. — *Ашир акам сиздан жуда хурсанд,— жувон миннатдорчилик билан жилмайди,— Турганида ҳам, ётганида ҳам дуо қилади.* С. Анорбоев, Оқсой. — *Жамоадан хурсандмиз,— Мазлон ака ўйчан кўзларини ердан олмай гапирди.* Ҳ. Ғулом, Машъал. *Бу ерда сувчи этиб тайинлангач, у ўз ҳақиқшлоқларини хурсанд қилди.* Ш. Рашидов, Бўрондан кучли.

3 Хурсанд (*эркаклар ва хотин-қизлар исми*).

ХУРСАНДЛИК **хурсанд** 1, 2 *с. белги отл. Адолат чой дамлаб чиқиб кетди. Эр-хотин унинг хурсандлигига қувонишиб, кетидан жилмайиб қараб қолишди.* С. Зуннунова, Гулхан.

ХУРСАНДЧИЛИК 1 Вақтни хурсанд, шод, ўйин-кулги билан ўтказиш; вақти чоғлик. *Кичик гулзорли майдонда бир тўда жангчилар дафра қуриб, хурсандчилик қилардилар.* Ойбек, Қуёш қ-

раймас. *Ўзбекларда агар жуда катта хурсанднлик тилайдиган бўлсалар, «тўй устига тўй бўлсин!» дейишади.* Т. Обидов, Юсуфжон қизиқ.

2 Хурсандлик, шодлик. *Ўзига младший сержант унвони берилганлигини Нормат биринчи марта инженер капитандан эшитди ва хурсандчилигини яширолмай илжайди.* И. Раҳим, Чин муҳаббат.

ХУРУЖ [*а*] 1 Тўсатдан ҳужум қилиш; ҳужум. *Давлатимизнинг мудофаа қудрати ҳар қандай агрессорларнинг хуружини ўша ондаёқ парчалаб ташлаш .. имкониятини беради.* Ф. Норхўжаев, Тинчлик посбонлари. *Қулоқлар хуруж қилганда, уларга қарши қурол кўтарганлар орасида Горкунов ҳам бор эди.* Шуҳрат, Шинелли йиллар. | Исъён, қўзғолон, қуролли қаршилик. *Хуружга бошчилик қилган уста Маҳмуд бошқа қишлоқларга ҳам одамларни юбориб, уларни қуролланишга, босқоқларга икки пул ҳам бермасликка даъват этди.* М. Осим, Маҳмуд Торобий. *— Энди,— деди Ўрмон полвон,— очиқдан-очиқ хуруж қилмоқ керак. Негаки, мамлакат биз томонга ўтди.* Айний, Қуллар.

2 *кўчма* Иссиқ, совуқ, шамол, ёмғир, ўт, сув каби табиат кучларининг инсон иродасига нисбатан қаршилиги, ҳамласи; авжига чиқиши, кучайиши. *На баҳор инжиқликлари, на гармсел хуружи, на сув танқислиги уларнинг [пахтакорларнинг] иродасини енга олмади.* Ж. Жабборов, Ойдин йўллар. *Ташқарида қишнинг сўнгги хуружи ҳукм сурмоқда.* В. Абдуллаев, Қанотли орзулар. *Енгиб табиатнинг ўжар хуружин, Фарзандлар ўташар мардлик бурчини.* А. Пўлат. **Хуруж қилмоқ** 1) авжига чиқмоқ, кучаймоқ (совуқ, иссиқ, шамол, ёмғир каби табиий кучлар ҳақида). *Бу сафарги сел унча хуруж қилолмас. Ўтган йили ариқлар яхшилаб тозаланди, иккита қўшимча канал қазилди, сув тақсимлаш системаси яхшиланди.* И. Раҳим, Ихлос; 2) *с. т.* бирор салбий нарсага берилиб кетмоқ, ружу қилмоқ. *Ашир, хотини Хўжабековга тегиб кетгандан кейин, ичкиликка хуруж қилди.* С. Анорбоев, Оқсой; 3) тутмоқ, бошламоқ (иситма, безгак каби касаллик ҳақида). *Иситма хуруж қилиб, [Башорат холанинг] ҳамма ёғи қақшаб оғриди.* А. Мирахмедов, Қулган чечаклар.

ХУРУШ I [*ф-т*] 1 Бирор иш ёки жараённинг юзага келиши, тезлашуви учун ёрдам берадиган восита. *Терини пардозлашда ишлатиладиган хуруш. Пайвандлаш хуруши.*

2 Овқатга қўшиб истеъмол қилинадиган; унга маза, там берадиган ошкўк, зиравор, доривор каби воситалар. *Раҳим унинг қўлидан тарелкани олиб «Хурушини бизга қўйиб берасиз»,— деб қўйди ва Холиқнинг пичоғини олиб закуска тайёрлай бошлади.* Ш. Ризо, Қор ёғди, излар босилди.

ХУРУШ II *с. т.* Хуруж.

ХУРУШЛАМОҚ Химиявий усул билан ишлов бермоқ, пардозламоқ. *Металларни хурушламоқ.*

ХУР-ХУР *тақл. с.* Хуррак товуши ҳақида. *Соқи бобо пўстинининг бир енгига бошини тиқиб, бир енгига икки оёғини суқиб, хур-хур этиб, хуррак тортиб ухлаб ётибди.* «Хушкелди».

ХУРШИД [*ф-т*] 1 Ёритиб турувчи нарса; қуёш, ёруғлик, машъал. *Оламнинг хуршиди кундир, одамнинг хуршиди илм.* Ҳамза.

2 Хуршид (*эркаклар исми*).

ХУСУМАТ [*а*] Бировга нисбатан бўлган кек, адоват; қасд; душманлик. *Шошмақулнинг бўйни эгилди. Шундай бўлса ҳам ўз ичида Содиққа қарши хусумат сақлаб юрмоқда.* Айний, Қуллар. *[Соҳиб Доро] бу йигитлар билан найчининг орасида хусумат борлигини айтди.* Ойбек, Навоий.

ХУСУМАТЛИ Хусумат белгиси ифодаланган; адоватли. *У [Маждиддин] ўғлининг елкасидан қўлини секин тушира туриб, чодир томон хусуматли назар ташлайди-да, отга минмоқчи бўлади.* Ф. Жўраев, Обид Жалилов.

ХУСУС [*а*] 1 Муҳокамага сабаб бўлган ёки кўзда тутилган масала, мавзу. *Майли ҳар ким айтсин ўз фалсафасин .. Уни мот қиларман мен бу хусусда!* О. Ҳакимов. *Юсуфбек ҳожининг қандай одам экани айниқса Акрам ҳожига англашилиб, бу тўғрида ортиқ баҳс қилинмади ва сўз бошқа хусусларга ўтди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. *Шарт шу: Бундан кейин ҳар хусусда мен билан яктан бўлиб ишласангиз, .. дурустми?* Ойбек, Қутлуғ қон.

2 3-ш. эгалик ва ў.-п. к. аффикслари билан қўмакчи вазифасида қўлланади (қ. **хусусида**).

ХУСУСАН [*а*] *рвш* Бошқаларидан кўра; айниқса. *Хусусан, бундай юмушлар хизматкорларга буюрилса, бу ҳеч қандай таажжубланарлик ҳол ҳисобланмайди.* Ойбек, Қутлуғ қон. *Шодиев кетди, Сафаров секретарнинг бу келиб кетишидан, хусусан унинг сўзларидан, қаттиқ норози бўлса ҳам .. ўзининг кайфиятини уларга билдирмади.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор.

ХУСУСИДА *кўм. вазифасида* Тўғрисида, ҳақида. *— Пилла хусусида тил қисиқлик жойим йўқ. Планни бир юз ўн бир процент қилиб қўйганман,— деди раис.* С. Аҳмад, Ҳодивой.

ХУСУСИЙ [*а*] 1 Бирор шахснинг ёлғиз ўзига қарашли, тегишли бўлган; шахсий. *Хусусий мулк. Хусусий капитал.* ▪ *— Революцияга қадар, мен ҳатто баъзи кишиларда хусусий врач бўлиб ҳам ишлаганман,— деди кўзойнакли киши.* Ё. Ҳаимов, М. Раҳмон, Ҳаёт-мамот. | Ҳар бир шахснинг ўзи бошқарадиган, ўзи фойдаланадиган. *ЎзССРда .. қонун якка деҳқонларнинг ўзи меҳнат қиладиган .. майда хусусий хўжалигига ҳам йўл қўяди.* «ЎзССР Конституцияси».

2 Айрим шахслар томонидан якка тартибда амалга ошириладиган; шахсий. *Унинг хусусий режалари бор эди.* ▪ *Мажлисларда, хусусий суҳбатларда қоридан сўз очган ҳар бир киши «Қанизак билан Сидиқжон можаросини» айтмасдан қўймас эди.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор. | Асосий иншга алоқаси йўқ. *Кундузлари ўрда девонини бошқарини, эрталаб ва кечқурун ўз уйида хусусий кишиларни қабул қилиш, албатта, Анвар учун оғир эди.* А. Қодирий, Мехробдан чаён.

3 Муайян бир нарса ёки мавзуга бағишланган; айрим бир нарса ёки мавзуни ўз ичига оладиган. *Хусусий ва умумий масалалар.*

ХУСУСИЯТ [*а*] Бирор нарса ёки кимсанинг ўзига хос, бошқалардан ажралиб турадиган томони, ўзига хос белгиси; специфика. *Характерли хусусият. Ўзбек тилининг ўзига хос хусусиятлари.* ▪ *Ленин таълимотича, партиявийлик, коммунизм учун курашга хизмат этиш янги социалистик адабиётнинг асосий хусусияти бўлмоғи лозим.* «Ўзбек совет адабиёти тарихи очерки». *Мен биринчи навбатда тарбияни улардан [ота-онамдан] олганман ва уларнинг хислат ва хусусиятлари шубҳасиз менга таъсир қилган.* Айний, Эсдаликлар.

ХУТБА [*а*] 1 *дин.* Жума ва хайит (яъни ийд) кунларида масжид имомининг суннатдан кейинги (фарздан олдинги) ваъзхонлиги; диний панд-насиҳат. *Намоздан кейин семиз ва такаббур Бўрихон ҳазрат эшон минбарга чиқиб, хутба бошлади.* М. Муҳаммаджонов, Турмуш уринишлари. *[Навоий:] Мен шаҳзода Бадиузззмонга уруш ва фалокатини, осойишталик ва адолатнинг маъносини англатдим. Зийрак фарзандингиз шу куни хутбага номингизни қўшиб ўқитдирди.* Уйғун ва И. Султон, Навоий.

2 Никоҳ вақтида ўқиладиган дуо. *Домла ер остидан паранжи тагида жилпанглаб турган шўх аёлга бир боқди-да, никоҳ хутбасини бошлаб юборди.* Ғайратий, Ҳалала. *«Афанди, шайтоннинг хотинининг оти нима?» — деб сўради имом.— «Никоҳ куни сиз хутба ўқиган экансиз-ку, билмансизми?»* «Латифалар».

ХЎТОР [*р*] 1 Россияда алоҳида ажратилган уй, кўрғон ва экин экиладиган ери бўлган деҳқон хўжалиги. *Хуторлардан воз кечиб, янги, шинам, ёруғ уйларга кўчиб ўтаётган оилаларни областнинг бошқа районларида ҳам учратиш мумкин.* «С. Ўзбекистони», 1966, 2 декабрь.

2 Кубань, Украина ва Ўрта Осиёда икки-уч хўжаликдан иборат қишлоқча. *Хоразм, Бухоро, Қашқадарё областларида ва Қорақалпоғистон Автоном Республикасида майда посёлкалар ва хуторлар ҳали ҳам кўп.* «С. Ўзбекистони», 1964, 6 июнь.

ХУФИЁНА [*а+ф-т*] *рвш* Бошқаларга билдирмасдан; яширин равишда; яширинча. *Хуфиёна учрашмоқ.* ▪ *Абдураҳмон бузуқ савдогарваччаларга ара-*

лашиб, алмакидан хуфиёна айш-ишратга берилди. А. Қодирий, Меҳробдан чаён.

ХУФИЯ [*а*] 1 Бошқаларга билдирмайдиган, сир тутиладиган; яширин, махфий. *Хуфия маслаҳат. Хуфия иш. Хуфия гапдан ошкора шапалоқ яхши.* Мақол. ▭ *У баъзи бир хуфия топшириқлар олиб турарди.* Н. Фозилов, Оқим. [*Толипов*] *дин ниқобига бурканиб олиб, ўз ҳунарини ишга солди-да, хуфия йўллар билан киши билмас даромадни шарақ-шарақ санаб, ҳамёнга урди.* М. Абдуллаев, Текин томоқ фирибгарлари.

2 Билдирмасдан бузуқилик қилувчи; яширин равишда фоҳишалик қилувчи. [*Мастура:*] *Менинг қўлимдан беш юзга етиб хуфияси, сотанги, акабаччалари чиқди.* Ҳамза, Наранжи сирлари.

ХУФИЯҚИ [*а-ф-т*] *айн.* **хуфиёна.** *Рўза ойи келиши билан Саид Бурхон махзум кундуз кунлари қоронғи ҳужрага кириб, .. хуфияки майхўрлик қилиб, дам олиб ётар .. эди.* Ғайратий, Махзум қочди.

ХУФТОН [*ф-т*] 1 *дин.* Қуёш ботгандан бир-икки соат ўтгач ўқиладиган энг кейинги, кечки намоз. *Хуфтон ўқилиб, аллақачон қоронғи тушган, лекин кўчаларда ҳали якка-дукка одам оёғи тийилмаган эди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. **Хуфтон намози** *айн.* **хуфтон** 1. *Хуфтон намозининг ўқилганига хийла вақт бўлган, қорли тоғлардан тунги салқин шабада эсмоқда.* Ш. Тошматов, Эрк қуши.

2 Қуёш ботганидан бир-икки соат кейинги вақт; тахминан кеч соат ўн-ўн бирлар. — *Мен боғдан чиққанда хуфтон бўлмаса ҳам шунга яқинлашиб қолган эди..,— деди Ўсар ака.* А. Қодирий, Жинлар базми. *Улар кечки пайтда йўлга чиқиб, хуфтонда қишлоққа етиб келдилар.* П. Турсун, Ўқитувчи. **Икки (уч** *ёки* **етти) хуфтонгача** алламаҳалгача, аллавақтгача. — *Шеркатнинг ғалваси билан бўшаёлмадим. Ўзингиз, бичасиз, .. кеча идорада икки хуфтонгача ўтирдик ..— деди Зия.* Ш. Ризо, Қор ёғди, излар босилди. *Акаси тушмагур ўлгунча бепарво, .. етти хуфтонгача сакиллаб юрса, ён-берида қўни-қўшни бўлмаса.* Ғ. Ғулом, Соялар.

◆ **Дили (***ёки* **кўнгли, таъби) хуфтон** кўнгли ғаш; хафа. *Колхозчилар бригадирнинг дили хуфтон эканлигини аллақачон сезган эдилар.* Ш. Рашидов, Бўрондан кучли. *Кўнглим бирдан хуфтон бўлиб, севгилни ҳақоратлагандек сездим.* М. Қориев, Ойдин кечалар.

ХУШ [*ф-т*] 1 Яхши, маъқул, дуруст. *Таржимон тилингнинг лол ўлгани хуш — Хуррият мазмунин англай олмасанг.* Ғ. Ғулом. *Сидиқжон, бир томондан, Ўрмонжонга қандай рўпара бўлишини ва гапни нимадан бошлашини билмай юраги пўкиллаб, иккинчи томондан, унинг хуш қабул қилиши умиди билан энтикиб кутар эди.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор. **Хуш кўрмоқ** яхши кўрмоқ, ёқтирмоқ; маъқул деб билмоқ. ▭ *Мулла акам қизил шафтолини жуда хуш кўрар эканлар!* Туйғун, Шоир ҳақида ҳақиқатлар.

2 Ёқимли; майин. *Хуш иқлим.* ▭ *Отаулланинг кўз олдидан ҳам узоқ Хоразмнинг кишининг баҳрини очувчи хуш ҳавоси ўтди.* А. Раҳмат, Эллик бир баҳодир. *Баҳор оқшомининг дилларни қитиқловчи шабадаси гулларни елпиб, киши димоғига маст қилувчи хуш ҳид урар.* Туйғун, Дўстлик севинчлари. **Хуш ёқмоқ** 1) ёқимли таъсир этмоқ, ҳузур-ҳаловат бермоқ. *Жувоннинг бу ҳаракати Сидиқжонга жуда хуш ёқди, ичида «бор экансан-ку», деб қўйди-да, уни бошдан оёқ кузатиб чиқди.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор; 2) маъқул тушмоқ, кўнгилдагидек бўлмоқ. *Бунақа шарт элликбошига албатта хуш ёқади-да! Дарров ҳовлини ўз баҳосидан анча ортиққа олипти.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор. **Хуш келмоқ** маъқул тушмоқ, ёқмоқ. *Бу гаплар, албатта худога хуш келмай юрар эди.* А. Қаҳҳор, Қабрдан товуш.

3 Ярашиб турадиган; келишган. *Иккинчи томонда эса Абдурасул ўтирар ва хуш мўйловини бураб қўяр эди.* П. Турсун, Ўқитувчи. *Очиқ эркан хуш ниқобинг кўзларинг қилди асир.* Ҳамза.

4 Майл, иштиёқ, хоҳиш. *Саёҳатга хушинг борми? Овқатга хушим йўқ. Менинг бу йигитга сира хушим йўқ.* ▭ *Э, золимлар, сенинг кимга ишинг бор, Ким билан гаплашмоққа хушинг бор?* «Эрали ва Шерали».

◆ **Вақти (***ёки* **кўнгли) хуш** кайфи чоғ, хурсанд. *Бугунги шодан ... вақти хуш бўлган Бўтабой аллақандай шўх бир куйни хиргойи қилиб борар эди.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор. *Нима бўлса ҳам, шунча ғалати гапларни ўз қулоғи билан эшитганига [Элмуроднинг] кўнгли хуш эди.* П. Турсун, Ўқитувчи. **Хуш энди** хайрлашув вақтида айтиладиган ибора. *Мен кетарман, эна, Аймоқ юртига, Оқ сут берган меҳрибоним, хуш энди!* «Ёдгор». **Хуш келибсиз** *ёки* **хуш келдингиз!** меҳмонни кутиб олиш пайтида ҳурмат юзасидан айтиладиган ибора. *Мадаминхўжа ўтирган еридан хиёл қўзғалди-ю, қўл қовуштирди: — Хуш келибсизлар.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. **Хуш кўрдик** *айн.* **хуш келибсиз.** — *Йўқлаб келганларинг учун раҳмат.— Хуш кўрдик,— деди Абдуманнон ота меҳмонларга.* А. Абдупабиев, С. Султонов, Ленин йўриги. **Хуши тутса** *айн.* **хушига келса.** *Унинг [Присалининг] одати ҳам ўзгача: .. мақтаса — қовоқ солади, хуши тутса ундан ўзар одам йўқ.* И. Раҳим, Ҳилола. **Хуш қолинг** хайрлашув вақтида кетувчи қолувчига айтадиган ибора; хайр. *Элдан бирга келган эрлар, Азаматлар, наъра шерлар, Бизни ҳам Эрали дерлар, Бегу хонлар, хуш қол энди.* «Эрали ва Шерали». **Хушига келса** хоҳласа, ёқтирса. *Хушига келса, бир-икки оғиз гапиради. Хушингга келса, шу, бўлмаса — билганингни қил.*

ХУШАТВОР [*ф-т+а*] *эск. кт.* Хушфеъл, яхши ахлоқли, яхши хулқли. *Бердилар таълим менга, мен билмаган ҳар кордин, Илму одобу ҳунар, фаҳм этмаган асрордин, Хушсуханлик, хушкаломлик ҳамда хушатвордин, Ҳеч бири бахтимга ёри бермади, нолон бошим.* Мутриба.

ХУШАХЛОҚ [*ф-т+а*] *кт.* Яхши ахлоқли, яхши хулқли, одобли. *Хушхулқ, хушахлоқ, .. тўғри сўз Маҳаммадкарим чинакам ботир, шижоатли, душманларга нисбатан раҳмсиз, шафқатсиз киши эди.* М. Ўринхўжаев, Унутилмас қунлар.

ХУШБАХТ [*ф-т*] *кт.* Бахтли, саодатли. *Хушбахт йигит.* ▭ *У нимага бунчалик хушвақт ва нимадан бу қадар хушбахт эканлиги тўғрисида ўйламас.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор. *Шу ёқимли ҳис билан хушбахт. Энди унга тонгдан кун ботгунча курсантлар билан машғулот ўтказиш керак.* Шуҳрат, Шинелли йиллар.

ХУШБАХТЛИК хушбахт *с. белги оти. Сўнгра, унга куч-қувват, ғайрат берган нарса унинг оилавий хушбахтлиги, деган мазмунда гапириб, .. Ўрмонжонни Ўрмонжон қилаётган унинг хотини, деган хулоса чиқаради.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор.

ХУШБАҲРА [*ф-т*] *кт.* Қишининг баҳри-дилини очадиган; хушҳаво. *Ҳур Ватан, хушбаҳра ўлкамга қувонсам арзигай, Бор улуғ компартиям, ҳар ишда раҳбарди менга.* С. Абдулла. *Ранг-баранг боғу чаманга файзу зийнатлар бериб, Хушҳаво, хушбаҳра, обод айлаган дунёни сув.* Ҳабибий.

ХУШБАҲРАЛИҚ хушбаҳра *с. белги оти. Ўриксорга қараб турган, дид билан бино қилинган .. эски айвон озодалиги, хушбаҳралиги билан меҳмонлар диққатини жалб қилди.* С. Абдулла, Мавлоно Муқимий.

ХУШБИЧИМ 1 Яхши тикилган; кийганда ярашадиган, бичими яхши (кийимлар ҳақида). *Хушбичим дўппи. Хушбичим костюм.* ▭ *Шкафнинг биринчи хонасида Татьянанинг хушбичим кўйлаклари турарди.* И. Раҳим, Ҳаёт булоқлари.

2 Бўйи-басти келишган, қадди-қомати чиройли. *Хушбичим йигит.* ▭ *Бу орада шаҳар томондан чиқиб келган навбатдаги автобус уч-тўрт эркак ва аёл билан бирга хушбичимгина бир қизни ҳам тушириб кетди.* Ш. Ғуломов, Ёркин уфқлар. [*Башорат хола*] *ҳеч қачон ўглини ҳозиргидек хушбичим, сарв қомат ва жиддий қиёфада кўрмаган эди.* А. Мираҳмедов, Қуёш чечаклар.

3 Ташқи қиёфаси, тузилиши, кўриниши чиройли, келишган. *Хушбичим иморат.* ▭ *Жувон хушбичим бурунчасини жийириб, жонон чинни товуш билан жаранглаб кулди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. *Теракзорлар хушбичим, Боғларда ҳалимаёқ жим.* Шайхзода.

ХУШБИЧИМЛИК хушбичим *с. белги оти.*

ХУШБЎЙ [*ф-т*] Ёқимли ҳид таратадиган; яхши ҳидли, муаттар. *Хушбўй гул. Хушбўй олма.* ▪ *Июнь оқшомининг хушбўй шамоли эсар, ҳамма ёқ жимжит, атрофдаги қалин ўрмонгина шивирлар эди.* М. Муҳамедов, Қаҳрамон изидан. [*Гози*] *етилган қовунларнинг хушбўй иси, хушчақчақ таниш овозлар келавергач, чидаб туролмади.* И. Раҳим, Ихлос. *Богма-бог ошиб эсаётган шамол димоққа аллақандай хушбўй исларни олиб келади.* С. Аҳмад, Ҳукм.

ХУШВАҚТ [*ф-т+а*] Вақти чоғ, хурсанд, шод. *Мунисхон ўзини хушвақт қилиб кўрсатишга тиришди.* А. Қаҳҳор, Сароб. *Золим бойнинг ерин олиб, Ерсизларга берди бўлиб; Йиғлаганни хушвақт қилиб Ўчин олиб берди Шўро.* Эргаш шоир. ‖ *Ўғлимни эркаладим: — Қирғийим, той керакми? Алишер дерди хушвақт, Китоб керак, адажон!* С. Акбарий.

ХУШВАҚТЛИК хушвақт *с. белги оти.* [*Шариф:*] *Хуш келибсиз, азиз меҳмонлар.* [*Ҳамма:*] *Хушвақтлик бўлсин.* Н. Сафаров, Кимга тўй, кимга аза.

ХУШГАП [*ф-т*] Ширин сўз; хушмуомала. *Хушгап одам.* ▪ [*Меҳмонларнинг*] *баъзилари адабиётдан хабарсиз бўлсалар ҳам, хушгап, хушчақчақ ва аскиячи эдилар.* Айний, Эсдаликлар. *Очиқ чеҳра, диловар, марду хушгап, Қўзи ўйнаб турар кулганда сўзлаб.* Ҳабибий.

ХУШДИЛ [*ф-т*] *кам қўлл.* Очиқ кўнгил, ёқимли. *Вагонда қолаётган солдатлар оқ кўнгил, хушчақчақ ва хушдил улфатидан ажралиб қолаётганларига ачинардилар.* З. Фатхуллин, Сўнмас юлдуз.

ХУШЁҚМАС Ишга бўйни ёр бермайдиган; дангаса, ишёқмас. *Хушёқмас одам.* ‖ — *Бригададан чиқариб юбораман, менга хушёқмас, дангаса керак эмас,— деди* [*бригадир*]. Ғ. Гулом, Тирилган мурда. *Афсуски, орамизда шундай ходимлар ҳам борки, улар жуда кўп гапирадилар-у, лекин кам иш қиладилар, .. фақат хушёқмасларгина ана шундай қилиши мумкин.* «Қ. Ўзбекистон», 1962, № 146.

ХУШЁҚМАСЛИК хушёқмас *с. мавҳ. от. Хушёқмаслик билан ишламоқ.* ▪ *Амалдорлар ўзаро гап сотиб вазифаларини хушёқмаслик билан бажарардилар.* Ойбек, Навоий.

ХУШИЧИМ Яхши ичиладиган, ютуми яхши, ичишли. — [*Мусаллас*] *жуда хушичим, кайфи ҳам нозик .. — деди кампир Зумрадга.* Ойбек, Улуғ йўл.

ХУШҚАЙФ [*ф-т+а*] 1 Хурсанд, ўйнаган-кулган, хушчақчақ. *У жуда хушкайф эди.* ▪ *Хушкайф бир гуруҳ тор кўчадан чиқиб, мадраса орқасида тойиб бўлди.* Ойбек, Навоий.

2 *айн.* **ширакайф.**

ХУШҚИ [*ф-т*] Ҳаммомдан чиққанда бадан артиладиган катта сочиқ.

ХУШЛАМОҚ Ёқтирмоқ, суймоқ, яхши кўрмоқ. *Кумуш опам ҳам шу ерда эдилар, .. Лаънонни унча хушламас эканлар шекилли, яхши емадилар.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. *Қамтар одам ўз фазилатлари, хизматлари ҳақида гапирмайди, мақтанмайди ва мақтанганни хушламайди.* Ю. Султонов, Қамтарга камол, манманга завол.

◆ **Кўнглини** (*ёки* **вақтини**) **хушламоқ** бировни хурсанд қилмоқ, унга шодлик, вақтичоғлик бахш этмоқ. *Маданий-оқартув муассасалари ходимлари ҳам тез-тез шийпонларда бўлиб, дала қаҳрамонлари кўнглини хушламоқдалар.* «С. Ўзбекистони», 1965, 21 август. *Уч канизи бувисининг вақтини хушлаб, .. рўмолини бошига елвагай ташлаб чопишиб, .. бора солиб занжирни ушлади.* «Эрали ва Шерали».

ХУШЛАНМОҚ хушламоқ *фл. ўзл. н. кам қўлл. Марғилонни қандай топдингиз, бек ака, хушландингизми, ё? .. Бу саволнинг жавобига Отабек иккилангандек ва ўнғайсизлангандек бўлди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

ХУШЛАТМОҚ хушламоқ *фл. орт. н.*

ХУШЛАШМОҚ 1 **хушламоқ** *фл. бирг. н.*

2 *фольк.* Ёқимли сўз ва ҳаракатлар билан бир-бирларини хурсанд қилишга уринмоқ. *Мени кўриб кўшкдан у пастга тушди, Парвона бўб, атрофимда хушлашди.* «Нигор ва Замон».

3 Бир-бирига «хуш келибсиз», «хуш қолинг» дейишмоқ; хайр-хўшлашмоқ; хайрлашмоқ. *Чаққон дарвозадан буларни чиқариб, Соқи билан Авазни хушлашиб жўнатди.* «Бўтакўз». *Раъно баргига қўниб Шўхлик бошлашиб, Мен билан хушлашдилар Булбул, саъваси.* Ғайратий.

ХУШЛУҚУМ [*ф-т+а*] *кам қўлл.* Ютуми яхши; хушичим; лаззатли. — *Во-ей, муздаккина-я, ажаб хушлуқум, ютган сари роҳат қиляпман,— деди Унсин морожнийни ялаб.* Ойбек, Улуғ йўл.

ХУШМАНЗАРА [*ф-т+а*] Кўриниши кишининг бахри-дилини очадиган; чиройли манзарага эга; кўркам. *Республикамизнинг хушманзара жойлари.* ▪ *Қишлоқ тоғ оралиғида бўлишига қарамай, анча катта, обод, боғзор токзор ва жуда хушманзара экан.* О. Ёқубов, Икки муҳаббат. *Янги Ўрда, юқорида ёзганимиздек, ҳақиқатан шукуҳлик, хушманзара бино қилинган эдики, унинг ҳозирги харобасидан ҳам кўрса бўлур.* А. Қодирий, Меҳробдан чаён.

ХУШМАНЗАРАЛИК хушманзара *с. белги оти. Бу шийпон ўзининг хушкайф ва хушманзаралиги билан қишлоқда .. «Обид кетмоннинг шийпони», деб машҳур бўлади.* А. Қодирий, Обид кетмон.

ХУШМУЛОЗИМ [*ф-т+а*] Кишини хурсанд қилишга тиришадиган; хушмуомала, хушфъел, сермулозамат, сертавозе. *Хушмулозим йигит.* ▪ *Бу ерда хушмулозим мезбонларимизнинг қабул маросимида кўп мамлакатларнинг вакиллари тўпланган.* «Қ. Ўзбекистон», 1959, № 231.

ХУШМУЛОЗИМАТ [*ф-т+а*] *айн.* **хушмулозим.** *Хушмулозимат мезбон.*

ХУШМУЛОЗИМАТЛИК хушмулозимат *с. белги оти. — Мен дарвозага етар-етмас, минғбошининг ўзи чиқиб болани сўкиб, мени эса яна ҳам хушмулозиматлик билан қарши олди,— деди Шокиржон.* Ш. Ризо, Қор ёғди, излар босилди.

ХУШМУОМАЛА [*ф-т+а*] 1 Муомаласи, гап-сўзлари, хатти-ҳаракати ёқимли; хушфъел. *Хушмуомала қиз.* ▪ *Умрзоқ ота .. кавак толга қоқилган михларга осиғлиқ қармоқларни олиб кўздан кечираркан, бу хушмуомала йигитнинг .. сўзларини дилида такрорлаб, мийиғида жилмайиб қўйди.* Ҳ. Гулом, Машъал. *Доимо кулимсираб гапирадиган хушмуомала комиссар ҳозир дағал ва шиддатли кўринди.* И. Раҳим, Чин муҳаббат.

2 *от вазифасида* Одоб билан ёқимли муомала қилиш; хушфъеллик. *Анвар ҳар ким учун севимли ва хушмуомала, барчага баравар эди.* А. Қодирий, Меҳробдан чаён.

ХУШМУОМАЛАЛИК хушмуомала *с. белги оти. Хушмуомалалик билан мурожаат қилмоқ.* ▪ *Анвар Мурод — хушмуомалалик ила меҳмонларни эшикка қадар жўнатиб, қўлларини сиқиб хайрлашди.* Ойбек, Нур қидириб.

ХУШМЎЙЛОВ [*ф-т*] Мўйлови чиройли, мўйлови келишган. *Ҳали жар ёқасида туриб чақирган жангчи — хушмўйлов йигит тушиб келди.* А. Қаҳҳор, Олтин юлдуз. *Ана шу басавлат кишилардан бири хушмўйлов мўйсафид оқсоқланиб келиб, биз билан қадрдонларча саломлашди.* Ҳ. Назир, Ҳайкал.

ХУШНАВО [*ф-т*] Ёқимли куйлайдиган; куйлари, қўшиқлари кишига завқ-шавқ бағишлайдиган. *Минг фарёдким, ўзбек поэзия гулистонида хандон ургай хушнаво булбул сайрашдан тўхтади.* Н. Сафаров, Мардлар. ‖ *Ҳофизу созанда — жамъи хушнаволарга салом.* Муқимий.

ХУШНУД [*ф-т*] *кт.* 1 Хурсанд, шод; мамнун. *Хушнуд қизлар. Хушнуд бўлмоқ. Хушнуд қилмоқ.* ‖ *Васильев деган кишининг хотини кўп илтифот кўргазиб,* [*Зумрадни*] *роят хушнуд қарши олди.* Ойбек, Улуғ йўл. ‖ — *Сизларга,— деди Охунбобоев Чўнжар ва Бекмирзоларга хушнуд жилмайиб,— кончилик ҳунарини мана бу донбасслик Степан ва Велюк оғаларингиз ўргатади.* Й. Шамшаров, Қаҳрамонлик йўли.

2 Кишини хурсанд қиладиган; шодлик бахш этадиган. *Хушнуд хабар. Хушнуд воқеа.* ▪ *У* [*совет кишиси*] *шу матбуот орқали партия сўзини эшитади, ўз Ватанининг хушнуд янгиликларидан хабардор бўлади.* «Қ. Ўзбекистон», 1963, 19 ноябрь.

ХУШНУДЛИК хушнуд *с. белги оти.* [*Валижоннинг*] *оқ юзида хушнудлик, вазмин қаровчи кўзларида севинч .. истиқболига чиққан кишилар олдига келиб, хушфъеллик билан сўрашдиг* Ш. Тошматов, Эрк қуши. *Рўзғорнин.*

барча оғир-енгили Ҳабиба опанинг елкасида. .. Ҳаммаёқ саранжом-саришта. Болалари, эрининг чеҳрасида ҳам хушнудлик. Э. Охунова, Элга содиқ аёл.

ХУШОВОЗ [*ф-т*] Овози ёқимли. *Хушовоз ашулачи.* ▪ *Салима .. ашулачиликда «кичик Ҳалимахон», деб ном чиқарган хушовоз қиз эди.* Ҳ. Назир, Бир туп ғўза. *Ўтиб санъатда Юсуф Андижони, Навоийнинг севикли яккахони. Бўлиб ўз асрида нодир хушовоз, Фалакка айлаган овози парвоз.* Ҳабибий.

ХУШОМАД [*ф-т*] Бирор кишига тамагирлик билан хизмат қилиш, юзаки иззат-икром, мақташ ва ш. к.; хушомадгўйлик, лаганбардорлик. *Хом кишини хушомад хароб этар.* Мақол. ▪ *Офицернинг ширин гаплари ҳаммаси хушомад, Маргаританинг илинжидаги хушомад* Шуҳрат, Шинелли йиллар. *Сўз Ўрмонжон ҳақида кетаётганда, бу гапларнинг ҳаммаси хушомад деб қовғини солиб ўтирган Тўпаниса, ўзи ҳақидаги мақтовга келганда ортининг таноби қочди:— Мен нима қилибман? [деди].* А. Қаҳҳор, Қўшчинор. **Хушомад қилмоқ** 1) хушомадгўйлик билан муомала қилмоқ, лаганбардорлик қилмоқ.— *Бу менга қилаётган хушомади эди,— деди Ҳожи хола.* М. Исмоилий, Фаргона т. о.; 2) мамнуният ифодаси сифатида «дўст», «барака топ», «қурбонингиз бўлай» каби иборалар билан кимсага қарата хитоб қилмоқ. *Шўх йигитлар ўйинчига хушомад қилар, қийқиришар эди.* П. Турсун, Ўқитувчи.

ХУШОМАДГЎЙ [*ф-т*] Бировга хушомад қилувчи; лаганбардор. *Хушомадгўй одам.* ▪ *Афанди қозиликка сайланган кундан бошлаб, хушомадгўй кўпайиб кетди.* «Латифалар». ‖ *Сизга бошқа одамлар тўсқинлик қилди, бўлмаса бундай зиёнчилар, хушомадгўйларни уриб патини тўзитиб юборар эдингиз.* А. Қаҳҳор, Мунофиқ.

ХУШОМАДГЎЙЛИК хушомадгўй *с. белги оти. Хушомадгўйлик қилмоқ. Хушомадгўйлик билан гапирмоқ.* ▪ *Тожибой унга [Тўқсоновга] қандай қилиб хушомадгўйлик кўрсатишни билмас, у ўтирса ўтирар, турса турар .. эди.* П. Турсун, Ўқитувчи.

ХУШОМАДОМУЗ [*ф-т*] *рви* Хушомад тариқасида, хушомад қилгандай; лаганбардорлик билан. *Унинг [раснинг] ранги оқариб, хушомадомуз жилмайди.* С. Анорбоев, Меҳр.

ХУШОҲАНГ [*ф-т*] Оҳанги қулоққа ёқадиган, ёқимли. *Хушоҳанг музика. Хушоҳанг қўшиқ.* ‖ *[Тўланинг] овози шеърларнинг музикасига қуйилиб, равон, хушоҳанг чиқди.* М. Исмоилий, Бизнинг роман.

ХУШРЎЙ [*ф-т*] 1 Чиройли; гўзал. *Хушрўй қиз. Хушрўй йигит.* ▪ *Уруш вақти. Декабрь оқшомларидан бирида хушрўйгина жувон Тошкентнинг собиқ эски шаҳари кўчаларидан шошиб боради.* Ф. Хўжаев, Онадек меҳрибон. ‖ — *Ёвонамизда Жумагул отли бир қиз бор. Ундай хушрўйи йўқ .. — деди тўра Ашир маҳрамга.* Ж. Шарипов, Хоразм. ‖ *[Чол] хушрўй ўсган дарахтларга эртадан кечгача у ёгидан, бу ёгидан ўтиб қарагани-қараган.* «Қ. Ўзбекистон», 1959, № 286.

2 *рви* Очиқ чеҳра билан, самимий. *Хушрўй қаршилаган ёшгина, қорача келган, истараси иссиқ бир хотин [Искандарога] челакда сув тутди.* Ойбек, Нур қидириб. *Саодат уларга одатдагидек қилиб, хушрўй жавоб қилиб ўтирди.* И. Раҳим, Чин муҳаббат.

3 Хушрўй *(хотин-қизлар исми).*

ХУШРЎЙЛИК хушрўй *с. белги оти. Хушрўйлик, кўзларидаги нур, юракдаги эзгулик, шўҳлик, кўҳлик ҳаммаси тотувликдан экан.* Э. Охунова, Бахти кулганлар.

ХУШСУРАТ [*ф-т-ғ а*] Кўриниши чиройли, қиёфаси келишган; кўркам, гўзал. *Хушсурат одам.* ▪ *Хушсурат бир йигит рамкадаги бир жуфт байтга беихтиёр маҳлиё бўлиб, кўзига жиқ ёш олди.* Ғайратий, Сабаби тириклик. *Доим озода кийиниб, ўзига зеб бериб юрадиган .. бу кишининг хушсурат юзи ва силлиқ таралган сочларидан тортиб, ўрдакбурун, ғарч-ғурч этигигача — бутун қиёфасида салобатлик намоён эди.* Ж. Абдуллаҳонов, Тонг ёришган соҳилда.

ХУШСУҲАН [*ф-т*] Ёқимли сўзлайдиган, ширин сўз, суҳбати ширин. *Хушсуҳан одам.*

ХУШСУҲБАТ [*ф-т+а*] Яхши суҳбат қурадиган, суҳбатни қизитадиган; гапи-сўзи ёқимли. *Хушсуҳбат одам.* ▪ *[Инженер] ўттиз беш яшар, хушсуҳбат, қадду қомати келишган .. қурилишга келган.* Ҳ. Назир, Мафтунингман, Озарбайжон.

ХУШТАБАССУМ [*ф-т-ғ а*] Юзидан ёқимли табассум аримайдиган; хушфеъл. *Хуштабассум аёл.* ▪ *Уезд комсомол комитетининг секретари собиқ батрак Муқим Ёрмуҳамедов бакувват, хуштабассум йигит эди.* А. Раҳмат, Оташ қалб аёл.

ХУШТАБИАТ [*ф-т-ғ а*] Хатти-ҳаракати ёқимли, хушфеъл; очиқ *Оддийгина кийинган хуштабиат аёл Дадашевни кутувчилар столига таклиф қилди.* И. Раҳим, Тақдир. *Руқия опа ўрта ёшлардаги хуштабиат аёл экан.* Ў. Умарбеков, Кўк дафтарнинг сири.

ХУШТАБИАТЛИ *айн.* **хуштабиат.** *Неъматжон хуштабиатли, уятчан бир йигит бўлиб, одамлар билан ҳам жуда одобли, бир маромда сўзлашарди.* Ж. Шарипов, Саодат.

ХУШТАБИАТЛИК хуштабиат *с. белги оти. У қиз хуштабиатлиги билан ажралиб турарди.*

ХУШТАВОЗЕ [*ф-т+а*] Тавозе билан муомала қиладиган; хушмуомала, илтифотли. *Хуштавозе одам.*

ХУШТАҚАЛЛУФ [*ф-т+-а*] Ниҳоятда иззат-ҳурматни ўрнига қўядиган; хуштавозе. *Хуштакаллуф одам.*

ХУШТАҚАЛЛУФЛИК хуштакаллуф *с. белги оти. Хуштакаллуфлик билан муомала қилмоқ.*

ХУШТАҚАЛЛУФЛИЛИК *айн.* **хуштакаллуф.** *Бу ерда харидорларга хуштакаллуфлилик кўрсатилади.* «С. Ўзбекистон», 1967, 26 апрель.

ХУШТАЪБ [*ф-т+а*] *эск. айн.* **хуштабиат.** *Хуштаъб, истеъдодли, эй тоза ниҳол, Юксалдинг фазога қуёш кифтида.* Ҳ. Расул. *Рус киши очиқ чеҳра, ҳаракатчан, шахтсиз, хуштаъб, тез эл бўлувчи кўринар эди.* Ҳ. Қодиров, Қодирийнинг меҳмони.

ХУШТАЪМ Киши суйиб истеъмод қиладиган; таъми яхши, ёқимли; хушхўр. *Хуштаъм овқат.* ▪ *Ургут машҳур хуштаъм анзур пиёзи билан, Не тенглашар Учқоранинг майизи билан.* Н. Назруллаев.

ХУШТАЪМЛИК хуштаъм *с. белги оти. Бизда етиштирилган лимон ва апельсин ўзининг йириклиги, хушбўй ва хуштаъмлиги жиҳатидан Кавказ лимонларидан қолишмайди.* «Қ. Ўзбекистон», 1960, № 36.

ХУШТОР [*ф-т*] 1 Бирор кимсани севган, унга кўнгил қўйган киши; ошиқ. *Шу гўзал қизнинг хушгори бўлдим, Санъатин кўриб завқларга тўлдим.* А. Пўлат. [*Хуморхон:*] *Бунақа вақтда эрни шер қиладиган пул, хотинни шер қиладиган хушгор.* А. Қаҳҳор, Оғриқ тишлар. *Холниса хола Жаҳон бувига киши билмас кўз қисиб: «Неварангиз мана шу қизга хушгор бўлибди»,— деб шивирлади.* Мирмуҳсин, Чиниқиш.

2 Бирор нарса билан жуда қизиқадиган, унга меҳр қўйган; интиёқманд, орзуманд. *Эҳтимол булоқдан чиқаётган бу тиниқ сувнинг хушгори, кушандаси кўпдир: бу сув тоғу тошни тўлдириб юрган қушлар, кавак-кандиклардa истиқомат қиладиган жониворлардан ортмас.* И. Раҳим, Чин муҳаббат. *— Идорада ўтириб қиладиган иш районимизда ҳам топилади,— деди [Мўмина] гапни шарт кесиб,— унақа ишга хушгор бўлганимда бу ерга [Мирзачўлга] келиб нима қилардим.* Ҳ. Нурий, Лочин боласи — лочин.

ХУШТОРЛИК хушгор *с. белги оти. — Қўй, болам, соқол-мурти чиққанда қизларга хушторликни ким қўйибди унга,— деди кампир.* Ҳ. Назир, Ўтлар тутанганда.

ХУШФЕЪЛ [*ф-т+-а*] Феъл-атвори яхши, кишига муомаласи ёқадиган. *Хушфеъл одам.* ▪ *— Мен кўпроқ келсам керак,— деди Мирза Баҳром мунозарада ўзини боадаб ва хушфеъл кўрсатиш учун ижайиб.* А. Қаҳҳор, Миллатчилар.

ХУШФЕЪЛЛИК хушфеъл *с. белги оти. Иван Василич комбатнинг лаёқати, маҳоллий шароитни чуқур билишини ҳурматлар, унинг хушфеъллиги, ҳалоллигини ёқтирарди.* Ш. Тошматов, Эрк қуши.

ХУШХАБАР [*ф-т+-а*] Кишини мамнун қиладиган хабар; яхши хабар; мужда. *Хушхабар тарқатмоқ.* ▪ *Келинойилари деярлик ҳар кун унга [Нурига] хушхабар топширишади: «Отабой ўртага киши қўйдирипти, кичик*

ўғлига сизни сўратипти». Ойбек, Қутлуғ қон. *Олимжоннинг фронтдан қайтгани тўғрисидаги хушхабар бир зумда қишлоққа ёйилди.* И. Раҳим, Чин муҳаббат.

ҲУШХАНДОН [*ф-т*] Хушчақчақ, хурсанд, шод. *Каналда қатнашувчилар ўша хушхандон кунларни, кўкни янграган карнай-сурнай, қудратли меҳнат сурони, ўйин-кулгилар, қийқириқлар, базмларни ёдладилар.* Ойбек, Қутёш қораймас. ‖ *Кечки овқат вақтида Турдиев дўсти Горкунов билан шу кунларда солдатларнинг севимли ва ҳеч адо бўлмас мавзуи талаба ҳақида хушхандон суҳбатлашиб ўтирдилар.* Шуҳрат, Шинелли йиллар.

ҲУШХАТ [*ф-т+а*] **1** Чиройли ёзилган хат; чиройли ёзув. *Нормат биринчи конвертга қарашдаёқ ўз кўзларига ишонмади, адресни қайта-қайта ўқиди-да, таниш, хушхат билан ёзилган конвертни бағрига босди.* И. Раҳим, Чин муҳаббат. | Яхши, чиройли (ёзув ҳақида). *Хушхат ёзув. Хушхат китоб.* ▪ *Хатни хушхат қилиб ёзиш керак.* Н. Мақсудий, Умидли бола.

2 Чиройли ёзиш санъатига эга бўлган, хатни чиройли ёза оладиган, хати чиройли. *Очил тайёрлайдиган ўзбек тилидаги «Жанговар варақанинг» хушхат кўчирувчиси йўқ эди.* П. Қодиров, Уч илдиз. ‖ *Ахир, мактабда ўқиганман, ҳамма — хушхатсиз, қарорларни яхши ёзасиз дейди-ку.* Ш. Рашидов, Бўрондан кучли. ‖ *Саидакбар ҳеч қарашмади ва отаси уни ёрдамга чақирганда «Мен хушхат бўлишни истайман, агар лой, гиштга қўл тегизсам қўлим қалам ушлашдан чиқади», дер эди.* Айний, Эсдаликлар.

ҲУШХАТЛИҚ хушхат *с. белги оти. Хаттотнинг хушхатлиги.*

ҲУШХОН [*ф-т*] Овози ёқимли ашулачи. *Бугун машҳур хушхонлар куйлайдилар.* ▪ *Ўзбек элининг булбули Ҳалима Носирова куйлаганда, хушхонимиз Саодат Қобулова ўзбекнинг қалб торларини чертиб, қўшиқ айтганда .. қайси қалб севинчларга тўлмайди!* С. Кароматов, Санъатимиз жозибаси. ‖ *Боғи шинам, Ариқ бўйида Гуркирайди райҳон, ялпизлар. Тўқсон ёшли ота тўйида Хизматдодир хушхон ҳофизлар.* Ҳ. Ғулом.

ҲУШХОНЛИҚ хушхон *с. белги оти. Бу йигит хушхонлиги билан шуҳрат қозонди.*

ҲУШХУЛҚ [*ф-т+а*] *айн.* **хушфеъл.** *Хушхулқ киши.*

ҲУШХУЛҚЛИҚ хушхулқ *с. белги оти.*

ҲУШХЎР [*ф-т*] Иштаҳа билан ейиладиган ёки ичиладиган; тами яхши, тотли, мазали. *Хушхўр овқат. Хушхўр қимиз.*

ҲУШЧАҚЧАҚ Ҳаётдан мамнун, шод, хурсанд; доимо ўйнаб-кулиб хурсанд юрадиган. *Хушчақчақ одам.* ▪ *Бу хушчақчақ, ширин сўз аёл қатнашмаса, тўйлар, йиғинлар қизимасди.* Ҳ. Назир, Сўнмас чақмоқлар. | Шод-хуррамлик билан, ўйин-кулги билан жуда кўнгилли ўтадиган. *Хушчақчақ ўлтириш. Хушчақчақ ҳаёт.* ▪ *Бўлажак кинокомедия ҳақидаги хушчақчақ суҳбат ярим кечагача давом этди.* А. Қаҳҳор, Картина.

ҲУШЧАҚЧАҚЛИҚ хушчақчақ *с. белги оти. Хушчақчақлик қилмоқ.* ▪ *Хушчақчақлик вақт юҳоси: улар кулишиб, хахолашиб, ҳангомалашиб қишлоққа кириб келганларини ўзлари ҳам билмай қолдилар.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

ҲУШҚАД [*ф-т+а*] *айн.* **хушқомат.** *Хушқад йигит.*

ҲУШҚОМАТ [*ф-т+ а*] **1** Қадди-қомати келишган; хушбичим. *Хушқомат жувон.* ▪ [*Йигитали*] *қўлидаги қоғозга алланималар ёзаётган хушқомат қизни кўриб, юраги жиз этди.* С. Кароматов, Бир томчи қон.

2 *кўчма* Ҳашаматли, савлатли; адил. *Машина ойнасидан баланд, хушқомат иморатлар лип-лип ўтиб турипти.* С. Аҳмад, Меҳрибон. *Темир йўл ёқасидаги йирик япроқли хушқомат теракlar кумуш тангалардек нур сочиб жилваланарди.* О. Ёқубов, Ота изидан.

ҲУШҲАВО [*ф-т+а*] Иқлими, ҳавоси жуда ёқимли; ҳавоси тоза. [*Кудрат*] *уч йил бу хушҳаво ва ҳаётбахш диёрдан йироқда яшаган.* З. Фатхуллин, Сўнмас юлдуз.

ҲУШҲИД *кам қўлл. айн.* **хушбўй.** *Хушҳид сомса.*

ҲУШҲОЛ [*ф-т+а*] *кт.* Бирор нарсадан мамнун, шод, хурсанд. *Хушҳол қилмоқ.* ▪ [*Эркин*] *фикрининг аниқ айтилганидан хушҳол бўлиб, Салимжонга мулойим тикилди.* П. Қодиров, Эркин. *Ҳасратлашиб сўрдилар аҳвол, Муштоқ диллар қайноқ ва хушҳол.* Гайратий. *Ҳайдар аканинг одамларга малол келмайдиган .. кириш сўзлари ҳаммани хушҳол қилди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. ‖ *Улар шу боғларда ўйнаб-куларди, Оғушим уларга маскан бўларди. Бунда ўтказарди ошиқлар висол Дамларин хушҳол.* Э. Воҳидов.

ҲЎБ [*ф-т*] **1** *айн.* **яхши 1.** *Янги ёзган ҳажвлари, ғазалларини ўқиб, фалончи шоир бу хусусда бундай деган эди, мен бу шаклда таъбир бериб, мислсиз ҳўб нарса яратдим, деб ўзини-ўзи мақташга тушди.* Ойбек, Навоий.

2 *эск. поэт. (кўплик ф-да)* Чиройли, гўзал киши. *Ҳўблар била келганда-ку, мендан қиласиз ор, Энди ўзингиз яккаю-танҳо, қарамайсиз.* Фурқат. *Гўзаллардан гўзалдир, ҳўбларнинг ҳўби, мумтози, Қилур мафтун агар бир кўрса ҳар ким ишваю нози.* Ҳабибий.

3 *айн.* **хўп I 2.** *Ленин онги кунларни равшан, Кечаларни қилди ҳўб ойдин; Яна камол топар бу гулшан, Истиқболи — келгуси ёркин.* З. Диёр. — *Қовун қарс этиб ёрилди.— Жонивор ҳўб етилибди-да,— деди Мадаминхўжа қовунни коса қилаётиб.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

ҲЎЖА [*ф-т*] **1** *эск.* Бирор кимса ёки нарсанинг эгаси; хўжайин. *Уйнинг хўжаси.* ▪ *Ишрат кечаларининг бирида Ҳожихон хўжасига сўнгги қадаҳни тутди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. *Энди сиздан шуни ҳам сўрайин: хўжасига содиқ бир қул, сизнинг таъбирингизча маънавий бир падар, ўз ўғлига ёмонлик соғинармы, бу тўғрида жавоб беринг-чи?* А. Қодирий, Ўтган кунлар. *Туну кун ишлаб, Парча нон тишлаб, Хўжалардан ҳақ Қилолмай талаб, Ёшли кўз билан Қайтардик уйга.* Гайратий.

2 *тар.* Биринчи бўлиб ислом динини қабул қилган ерли киши, кейинчалик диндорларнинг эътиқодича, гўё тўрт халифадан бирининг авлоди.

3 *этн.* Ўрта Осиёда илгари маълум имтиёзга эга бўлган оқсуяклар ва уларнинг авлодлари; *акси* **фуқаро 2.** [*Хуморхон:*] *Мен бу гапни айтганим номус қиламан. Хўжа авлодимиз, бизнинг авлодда ўйнаш тутган хотин ўтган эмас!* А. Қаҳҳор, Оғриқ тишлар. *Мени нима учун бундай қийнайсиз, .. хўжа бўлиб туғилганим учун мен гуноҳкорми?* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

4 Хўжазода эркаклар исмига қўшилади, мас. *Аҳмадхўжа, Каримхўжа.*

◆ **Хўжа кўрсинга** (*ёки* **кўрсин учун**) бировни алдаш, чалғитиш учун; вомига; наридан-бери, шунчаки, юзаки. *Хўжа кўрсинга ишлаб турмоқ.* ▪ *Баъзилар фақат хўжа кўрсин учун* [*ишга*] *чиқади.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор.

ҲЎЖАБЕКА Хўжайин аёл, хўжайинининг хотини. *Ҳасанали хўжабекасининг ички сирига унча ошна эмас эди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

ҲЎЖАЗОДА [*ф-т*] **1** Хўжайиннинг ўғли (қ. **хўжайин**). [*Ҳасанали*] *хўжаси Юсуфбек ҳожига, айниқса хўжазодаси Отабекка итоат ва ихлоси том* [*ихлоси тўла*] *бўлиб, бунинг эвазига улардан ҳам ишонч ва ҳурмат кўрар эди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

2 Хўжа (қ. **хўжа 3**) авлодидан келиб чиққан киши.

ҲЎЖАЙИН [*ф-т*] Бирор нарсага, мас. ер-сув, мол-мулк, уй-жойга эгалик қилувчи шахс; хусусий мулк эгаси; мулкдор, бой. [*Йўлчи*] *бошқа хўжайинларда ишловчи хизматкорлар, қароллар, чоракорларнинг аҳволлари ўзиникидан дуруст эмаслигини ҳазиллашиб эслаб кетди.* Ойбек, Қутлуғ қон. *Мамлакатнинг хўжайини ким? Ишчи! Яна ким? Деҳқон!* И. Раҳим, Чин муҳаббат. *Қўриқ ва бўз ерларни очиш учун келган азаматлар бўрон кезиб юрган поёнсиз чўлнинг бирдан бир хўжайини бўлиб қола бердилар.* Ш. Рашидов, Бўрондан кучли.

ҲЎЖАЙИНЛИҚ хўжайин *с. мавҳ. от. Одам кўпчилик орасида ўз мавқеини ҳис қилади. Хўжайинлик гурури колхоз бойлигига жавобгарлик ҳисси пайдо бўлади.* А. Мухтор, Чинор. [*Адолатхон:*] *Ёввойи ўт-чи? Ёввойи ўтни йўқотишга кўз ёши керак эмас-ки.— Вой, Адолатхон, бизга неги хў-*

жайинлик қиласиз [*деди қизлар*]. И. Раҳим, Чин муҳаббат.

ХЎЖАЛИК I 1 *эк.* Ишлаб чиқариш воситаларининг мажмуи; ижтимоий ишлаб чиқариш усули. *Капиталистик хўжалик.* ▪ *Демак, бутун товар хўжалиги ва капитализмнинг ривожланиши процессининг асоси — ижтимоий меҳнат тақсимотидир.* В. И. Ленин, Русияда капитализмнинг тараққиёти.

2 Ишлаб чиқаришни ташкил этадиган, уни юзага келтирадиган омиллар; ишлаб чиқариш мажмуи; ишлаб чиқариш. *Халқ хўжалиги.* ▪ *Оқсоқол чойдан яна хўплади-да, ҳар ким ўз мол-жонини ҳисобдан ўтказиши лозимлигини, район хўжалик ташкилотларининг бу ишни шошилтираётганини гапирди.* П. Турсун, Ўқитувчи.

3 Ишлаб чиқаришнинг бирор соҳаси, тармоғи. *Балиқчилик хўжалиги. Ўрмон хўжалиги.* ▪ *Шундай қилиб бинокорлик бригадаси колхознинг бошқа хўжалик тармоқларидаги энг сара ва муҳим бригадалар қаторига кириб олди.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор.

4 Бирор кимса, ташкилот ёки халқ ихтиёридаги барча моддий бойлик, мулк-ашъё, ер-сув, уй-жой ва ш. к. *Сал кунда колхоз хўжалиги бир қадар тартибга тушгандай бўлди.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор. **Хўжалик мудири** бирор ташкилот, муассаса ёки корхона ихтиёридаги мулк-ашъёни бошқарувчи киши. *Колхоз хўжалик мудири бир арава лом келтириб ташлади.* И. Раҳим, Чин муҳаббат.

5 Қишлоқ хўжалигидаги ўз ер-сувига, мулкига, ишлаб чиқариш воситаларига эга бўлган ҳар бир алоҳида ишлаб чиқариш бирлиги. *Якка хўжалик. Коллектив хўжалик.* ▪ *Тангрикул ҳожи бақуввват хўжалик эди. Ғулом ака ел келса йиқиладиган бақуввват хўжалик эди.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор. | Умуман ҳар қандай алоҳида ишлаб чиқариш бирлиги; корхона. *Кейинги йилларда мен раҳбар бўлган хўжалик негадир оқсаб қолди.* «Муштум», 1959, № 11.

6 Алоҳида уй-жойга эга бўлган ҳар бир оила, хонадон. *Ёйишга жойи бўлмаган хўжаликлардагина молларни оғилхонага қамаб боқади.* С. Анорбоев, Оқсой.— *Бугун биз колхозда олтмиш хўжалик бўлсак, эрта-индин тўқсон, юз хўжалик бўламиз,— деди Абдурасул.* П. Турсун, Ўқитувчи.

ХЎЖАЛИК II 1 *эск.* Бирор кимса ёки нарсага эгалик, хўжайинлик.

2 Хўжа авлодига мансублик (қ. **хўжа** 3).

ХЎЖАСАВДОГАР [*ф-т*] Ўрмон тўрғайининг бир тури.

ХЎЖАСИЗЛАРЧА *рвш* Тежаб-тергамасдан, аямасдан, пала-партиш. *Ерлардан хўжасизларча фойдаланишга ҳали хотима берилган эмас.* «Қ. Ўзбекистон», 1959, № 304.

ХЎЖАСИЗЛИК Хўжаликнинг ихтиёридаги моддий бойликни, мулк-ашъёни аямасдан, тежаб-тергамасдан иш тутиш; исрофгарчилик, ўзи бўларчилик. *Қурилиш бошланганига саккиз ой ўтмай, ариза кўтарганларнинг кети узилмай қолди. Кўпчилик бундай хўжасизликдан кейин иш ҳақи тушиб кетгани учун шундай қилди.* С. Қароматов, Тоғ гўзали.

ХЎЖАҒАТ I Мевали бута ўсимлиги.

2 Шу ўсимликнинг майда тўқ қизғиш рангда бўладиган меваси; малина.

ХЎМРАЙИШМОҚ *хўмраймоқ фл. бирг. н. Ўзи ҳам йўғон гавдали хотин экан, юришидан уй ларзага келди. Кетидан қараб қолдим. Ўтирганлар ҳам хўмрайишиб қарашди.* Ойдин, Уялди шекилли, ерга қаради.

ХЎМРАЙМОҚ Қовоғини солиб тикилмоқ, ёмон кўз билан қарамоқ.— *Менга ўргатмасанг ҳам бўлади,— деди Қодиров хўмрайиб,— мен далага биринчи марта чиқаётганим йўққи, шўрванинг ҳам мазасини билмасам.* Ш. Рашидов, Бўрондан кучли.— *Авазхон сиз ғазалхонлигингизни қилаверинг, бизларни ясовул боши ўзи юборди,— деди биринчи ясовул хўмрайиб.* Ж. Шариков, Хоразм. *Тоғнинг баланд чўққисида ўтирган қушлар шоҳи пастда йиғилаётган одамларга йиртқич кўзлари билан хўмрайиб қарайди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

ХЎП [*ф-т*] I 1 *тасдиқ юкл.* Бирор ишга розилик маъносини ифодалайди; майли, майлига. *Хўп, бўлмаса биз кетдик.* ▪ — [*Отабек:*] *Раҳмат, ота, бўлмаса бизга чой қайнатиб беринг-чи!* — [*Ҳасанали:*] *Хўп, бегим.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. *Хўп, ишлаганим бўлсин. Менга иш беринг.* Ғ. Ғулом, Тирилган мурда. **Хўп бўлади** жуда соз, маъқул.— *Мактабдан тезроқ келинг-а! — Хўп бўлади.* **Хўп демоқ** унамоқ, кўнмоқ, рози бўлмоқ. [*Ҳайитжон Тўлахонга:*] *Сенга нима бўлди, қизим! Боя хўп деганингда шунчалик беозгиликлар бўлмас эди.* Ҳамза, Паранжи сирлари. **Хўп қилибсан** ажаб қилибсан, жуда яхши иш қилибсан, боплабсан. *Суратни йиртиб ташлаб, хўп қилибсиз.* Ж. Абдуллахонов, Тўфон.

2 *рвш* Ниҳоят даражада; роса; жуда. *Болалар хўп ўйнашди. Ўзимиз ҳам хўп ишладик-да. Хўп яхши иш бўлди-да. Хўп содда одамсиз-да.* ▪ *Шакар танҳо хўп савашди, Ўлдик дейишиб душман қочди.* «Ширин билан Шакар». *Бизнинг полизда қовун, тарвуз кўп. Етилди ёзда Сўйиб едик хўп.* И. Муслим. [*Пиримбой ака*] *уруштан хўп силласи қуриб чиққан хўжаликни оёққа тургизиб, кучга киритгунча не-не машаққатлар учрамади.* Ҳ. Назир, Эътиқод. | Диққат, эътибор билан, синчиклаб. *Жоной бир оз ўйлаб туриб айтди: — — Ундай бўлса менга бир оз муҳлат бер. Мен Мадаминнинг гапларига хўп қулоқ солиб, мақсадини билай.* П. Турсун, Ўқитувчи. | Жуда яхши. *Сўзни танлаб сўзлаганлар хўп билур сўз қадрини.* С. Абдулла.

◆ **Хўп бўпти** *кест.* ажаб бўлибди, жазосини тортсин.

ХЎП II *айн.* **хўптир.**

ХЎППА: хўппа семиз *с. т.* ниҳоятда семиз, дум-думалоқ. *Шундай нозик, мўрча миён нарсани ўша хўппа семиз давангирга берасизми?* Ш. Саъдулла, Икки билагузук. *Мўғуллар бало-қазодек қўрғончага бостириб киргач, кампир боши тепасида турган сочлари ўсиқ, хўппа семиз башараларни кўрди.* М. Осим, Ўтрор.

ХЎПТИР Ғалла янчиш учун от, хўкиз каби ишчи ҳайвонлар қўшиб юргизиладиган, шох-шаббадан ясалган, устига одатда оғир юк бостириб қўйиладиган моласимон маҳаллий қурол; увол. *Хўптир ҳайдамоқ.*

ХЎП-ХЎП *тасдиқ юкл.* Тасдиқни таъкидлайди, кучайтиради. *Хўп-хўп, шошманг.* ▪ *Мирҳомидхўжа таъзим қилди: — Хўп-хўп, жоним билан.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор.

ХЎР [*ф-т*] Хўрланган; иззат-нафси таҳқирланган, поймол қилинган. *Хўр бўлмоқ. Хўр қилмоқ.*

ХЎРА [*ф-т*] Овқатни танламай кўп ейдиган, серовқат (асосан ҳайвонлар ҳақида). — *Хотининг хўра бўлса урди худо, молинг хўра бўлса берди худо, деб шуни айтар экан-да!— луқма ташлади Шерали.* М. Муҳамедов, Қаҳрамон изидан. *Қўйни биласиз-а, янги келган уйда ем емайди. Ўрганиб кетгандан кейин шундақаям хўра бўлиб кетадики, асти қўяверасан.* С. Аҳмад, Товуқ тилини биладиган одам.

ХЎРАҚ [*ф-т*] 1 Ейиш мумкин бўлган нарса; емиш, овқат. *Ақлли одам қиши ғамини ёз ер, кеча бўлса хўрагини оз ер.* Мақол. ▪ *Қовжираб қолган майсалар орасидан хўрак тополмаган сигир, шикоятомуз мағраб қўяди.* С. Аҳмад, Қадрдон далалар. | Овқат (ичиш, ейиш); тановул. *Яқинларда табибларга кўрсатган эдим, қонингиз оз, қимиз ичинг, хўрак олдидан майиз истеъмол қилинг, деб кенгаш бердилар.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. **Хўрак қилмоқ** овқат емоқ, овқатланмоқ. *Йўл билан албатта очиққансиз, сабзи-пиёз ва гўштларим ҳаммаси тайёр, фақат ўчоққа олов ёқсам бас, ўзим ҳам ҳали хўрак қилганим йўқ, кўп эмас озгина, бир чимдимгина қиламан.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. | Мол, ҳайвон, парранда овқати (ем, дон ва ш. к.). *Қўйга хўрак бермоқ.* ▪ — *Нега хўракка териб ташлаган бездек бўзрайиб турибсан? — деди Мавлон.* Б. Раҳмонов, Мардлар қиссаси.

2 *с. т.* Хўра.

ХЎРАКИ [*ф-т*] Ҳосили истеъмол қилинадиган, ейиладиган; истеъмол учун махсус экиладиган. *Экиладиган хўраки навларнинг узуми ширин ва мазали.* Р. Мусамухамедов, Мўл узум ҳосили стиштиришдаги тажрибаларим.

ХЎРАҚХОНА [*ф-т*] *с. т.* Овқатланадиган жой; ошхона. *Шу серҳашам*

меҳмонхонанинг биринчи қаватида ундан ҳам ҳашаматлироқ хўраккона бор. «К. Ўзбекистон», 1959, № 280.

ХЎРАМ-НОХЎРАМ [*ф-т*] *рвш, диал.* Истар-истамас; зўраки, аранг. *Ноилож, хўрам-нохўрам судралиб, бориб-келиб ўқимоқдаман.* Ғ. Ғулом, Тирилган мурда.

ХЎРАМ-НОХЎРАМЛИҚ: хўрам-нохўрамлик билан *айн.* **хўрам-нохўрам.**

ХЎРАНДА [*ф-т*] Ошхонада овқат сотиб олувчи киши; овқатланувчи. *Мазали маккажўхорини хўрандалар яхши истеъмол қила бошлашди.* О.Турсунов, Арзон ва мазали.

ХЎРДА I [*ф-т*], **хўрда ош** Гуручли суюқ овқат; мастава. *Серқатиқ хўрда. Хўрда ичмоқ.* ▫ *Овқат сўровди, қаймалаб, қатиқлаб хўрда қилиб бердим.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. *Пахта теримига хашарчи бўлиб келган мактаб ўқувчилари зўр иштаҳа билан хўрдани ичдилар.* Ж. Шарипов, Саодат. *Шу вақтда Гулсумбиби бетоб, иштаҳасиз қизи учун ўз ҳовлисида, ўз декчасида тайёрлаган бир коса серқатиқ хўрда ошни авайлаб кўтариб, эшикдан кириб келди.* Ойбек, Қутлуғ қон.

◆ **Бировнинг хўрда бурдасида бўлмоқ** *дағ.* кимса қарамоғида бўлмоқ.

ХЎРДА II [*ф-т*] Ғадир-будир жойлари ейилиб, силлиқланган; текис. *Хўрда бўлмоқ. Араванинг ўқи ҳали хўрда бўлмапти.*

ХЎРИЛЛАМОҚ *айн.* **хурилламоқ.**

ХЎРИЛЛАТМОҚ I **хўрилламоқ** *фл. орт. н. Чилимни хўриллатмоқ.*

2 Ичимлик ёки суюқ овқатни хўр-хўр шовқин чиқариб ичмоқ. *Рисолат Низомжоннинг олдига бир коса мастава келтириб қўйиб, айвон устунига суянганича, унинг хўриллатиб овқат ичишига қараб турарди.* С. Аҳмад, Уфқ.

ХЎРЛАМОҚ Бировнинг иззат-нафсини таҳқирламоқ, поймол қилмоқ. *Боқмасанг молинг кетар — хўрласанг, хотининг кетар.* Мақол. ▫ *Мусофир эканман . . бўлмаса ўлим тўшагида ётган одамларни калака қилиб хўрлаган киши, бизда туя думига боғлаб дашта қувилади.* А. Мухтор, Қорақалпоқ киссаси. *Мени нима учун бундай қийнайсиз, нима учун бундай хўрлайсиз, катта буви?* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

ХЎРЛАНМОҚ **хўрламоқ** *фл. мажҳ. н. У етим болаларни, таёқланган чолларни, хўрланган қизларни кўрди.* Ойбек, Қуёш қораймас. *Муштлари қисилганини ўзи ҳам сезмай, титроқ лаблари билан пичирлади: — Сиз мени билмайсиз, мен хўрланганман.* Ш. Тошматов, Эрк қуши. *Ўғлининг шунчалик хўрлангани, ўзининг ҳам оппоқ соқоли хурмат қилинмагани Вали акани алам оташида куйдирмоқда эди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

ХЎРЛАТМОҚ **хўрламоқ** *фл. орт. н.— Нега хўрлатиб қўяр эканмиз! — деб Полвонга қаради у.* Ж. Шарипов, Хоразм.

ХЎРЛАШМОҚ **хўрламоқ** *фл. бирг. н.*

ХЎРЛИҚ Иззат-нафси поймол бўлиш, таҳқирланиш. *Бундай хўрликларга асло чидаб бўлмайди.* ▫ *Кет десанг, Қашқар кетай, йўлларда ёлғизлик ёмон, Ёлғизликдан ким ўлибди, ҳаммадан хўрлик ёмон.* «Қўшиқлар». *Неча вақтлар қолдинг хўрликлар тортиб, Бу ерда кун кўрдинг кўп гамга ботиб.* «Рустамхон». **Хўрлиги келди** камситилганликдан руҳан қаттиқ эзилди, ўта ўксинди. *Майнанинг хўрлиги келиб ўпкаси тўлди. Абдувоҳобдан ийманди, секин ютиниб, кўз ёшини қайтарди.* Ш. Тошматов, Эрк қуши.

ХЎРОЗ [*ф-т*] 1 Товуқнинг эркаги. *Бабақ хўроз. Урушқоқ хўроз. Ҳар ерда хўроз бирдек қичқиради.* Мақол.

2 *кўчма с. т.* Танти; мард. *Хўроз йигит!* ▫ *Тантибойваччаникига борамиз эртага.. Жуда хўроз одам. Кўрсангиз, ўзингиз ҳам ҳайрон қоласиз.* Ойбек, Қутлуғ қон.— *Ганивой жуда бопта иш қипти, бунақа ишни йигитнинг хўрози қилади, — деди Бургут.* С. Аҳмад, Чўл бургути. ‖ *Кўзибой йўлда уни [Омонтойни] Усмонали ака билан таништирди.— Матрос бола, Болтиқнинг хўрозларидан. Яқинда келган.* С. Аҳмад, Чўл шамоллари.

◆ **Хўроз гап** *ёки* **гапнинг хўрози** *с. т.* гапнинг асоси, хулласи. *Мен сизга гапнинг хўрозини айтсам, Мухторхон, шунча аскар билан Қумқишлоқни олса бўлади, холос.* Ҳ. Ғулом, Машъал. **Хўроз қичқирмасдан** *ҳазил* ниҳоятда барвақт, жуда эрта. *Врач қабулига биринчи бўлиб ёзилай деб, хўроз қичқирмасдан келгандим.* «Муштум», 1959, № 12.

ХЎРОЗБОЗ [*ф-т*] Хўроз уриштиришни яхши кўрадиган одам. *Чунончи, машҳур Алимжонбойнинг ўғли Тўрахон бойвачча қўчқорбоз, хўрозбоз ва хотинбоз эди.* М. Муҳаммаджонов, Турмуш уринишлари.

ХЎРОЗЛАНМОҚ Хўроз сингари хужумга ташланмоқ, хезланмоқ. *— Лаънати! — деди Тўлбош, унинг [Мусанинг] кетидан хўрозланиб.* Н. Фозилов, Оқим.

ХЎРОЗҚАНД [*ф-т*] Болалар учун хўроз шаклида тайёрланадиган ширинлик, қанд.— *Ўтиринг, ўтиринг, — деди Самандаров ва чўнтагидан иккита хўрозқанд чиқариб болага берди.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор.

ХЎРСИНИҚ Бирор ғам, ташвиш ва ш. к. туфайли чиқариладиган оғир нафас; уфуриш; хўрлиги келиб кескин нафас олиш. *Болага хўрсиниқ келди.* ▫ *Азиза ичидан чиққан хўрсиниқни зўрга босди.* Ҳ. Нуъмон, А. Шораҳмедов, Ота.

ХЎРСИНМОҚ Бирор ғам, ташвиш ва ш. к. туфайли оғир нафас чиқармоқ; уфурмоқ. *Чуқур хўрсинмоқ.* ▫ *— Яхши хотин эди,— деди чол, хўрсиниб.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор. *Аҳмад Ҳусайн қизнинг юзларига,.. нозли жилваларига узоқ, чуқур, согинчли боқиб узун хўрсинди.* Ойбек, Нур қидириб. *«Йиғламанг, йиғламанг, Санобар опа!» Адолат шу гапни айтди-ю, ичидан қучлаб бир хўрсиниш келиб бўғзига қадалди.* С. Зуннунова, Гулхан.

ХЎРСИНТИРМОҚ **хўрсинмоқ** *фл. орт. н. Бу ўй Ўктамни ичдан хўрсинтирди.* Ойбек, О. в. шабадалар.

ХЎР-ХЎР *такл. с.:* **хўр-хўр ичмоқ** шовқин чиқариб қаттиқ хўнламоқ, хўриллатиб ичмоқ. *Маставани хўр-хўр ичмоқ.* ▫ *Зайнабнинг кўзи тез-тез Отабекка тушар, у бўлса хўр-хўр чой ни ичар эди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

ХЎТИҚ Эшакнинг боласи; ёш эшак. [*Навоий:*] *Ким, кучук бирлан хўтикка қанча қилсанг тарбият, Ит бўлур, эшак бўлур, бўлмаслар асло одами.* Уйғун ва И. Султон, Навоий.

ХЎШ I [*ф-т*] *юкл.* 1 Сўроқ ган олдида келиб, «айтинг-чи», «жавоб беринг-чи», «тушунтириб беринг-чи» каби маъноларни ифодалайди. *Хўш, нима гап, ўзи? Хўш, бу нима қилиқ?* ▫ *— Хайрият, шунчалик одам бўлибсиз, — деди эшон ва яна сўради. — Хўш, исми шарифингиз?* П. Турсун, Ўқитувчи.[Қиёсташ маъносини ифодалайди. *Ҳеч ким бошламади.— Хўш, гапиринглар,— деди Бўтабой.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор.

2 Нутқ процессида топилмай қолган сўз ўрнида ёки пауза ўрнида қўлланади. *Хўш, бир нима демоқчи эдинг.* ▫ *Хўш, десангиз, Бағдод деган шаҳарда Абутанбал деган бир ялқов йигит ўз онаси билан яшар экан.* Ғ. Ғулом, Тирилган мурда.

ХЎШ II [*ф-т*] *айн.* хайр II. *«Хайр, худонинг паноҳига, Анвар!» — «Хўш, Султонали ака!» — иккиси ажралишдилар.* А. Қодирий, Меҳробдан чаён.

ХЎШ III *унд. с.* Молни ҳайдаш ёки қайтариш учун айтилади. *Деҳқон «хуш, хўш!» деб ҳўкиз билан ер ҳайдар эди.*

ХЎШЛАШМОҚ *айн.* **хайрлашмоқ.** *Тантибойвачча қўлини кўксига қўйиб, эшикда қолган элликбоши билан хўшлашиб, илдам юриб кетди.* Ойбек, Қутлуғ қон. *Ой, севгилиси билан хўшлашиб ўзини дарчага олган ой юзи каби, бир парча булут ичига кириб кетди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

ХЎҚАЧА Кичик кўза; кўзача. [*Ойимтилла*] *ҳўкачадаги зиғир ёғидан қозонга озгина пиёздоғ қилди.* Ҳ. Нуъмон, А. Шораҳмедов, Ота.

Ц

Ц Ўзбек алфавитининг йигирма тўртинчи ҳарфи; қ. **це.**

ЦАПФА [*р < нем*] *тех.* Вал ёки ўқнинг подшипникка таяниб, унда айланадиган қисми. *Бурғи цапфаси.*

ЦЕ «Ц» ҳарфининг номи.

ЦЕ́ЗИЙ [*р* < *лат*] Химиявий элемент, кумуш тусли юмшоқ металл.

ЦЕЙТНО́Т [*р* < *нем*] Шаҳмат ва шашка ўйинида: юриш учун белгиланган вақт охирлаб аҳвол танг бўлиб қолган пайт, вақт танқислиги. *Цейтнотда қолмоқ.*

ЦЕЛЛЮФА́Н [*р* < *лат*+*грек*] Целлюлозадан махсус йўл билан ишлаб олинадиган юпқа, сув ўтказмайдиган шаффоф материал (мол ўраш учун, шунингдек полиграфияда ишлатилади). *Целлофанга ўралган мол. Целлофан цехи.* || *Целлофан халта.*

ЦЕЛЛУЛО́ИД [*р*] Целлюлозадан тайёрланган, тез ўт оладиган, эластик шаффоф модда (атторлик буюмлари, ўйинчоқлар ва ш. к.лар ясашда ишлатилади). *Целлулоид массаси.*|| *Целлулоид ўйинчоқ.*

ЦЕЛЛЮЛО́ЗА [*р* < *лат*] 1 Ўсимлик ҳужайралари қобиғининг асосий қисмини ташкил этадиган юқори молекулали бирикма.

2 Ёғочдан ва баъзи бир ўсимликларнинг поясидан химиявий йўл билан ҳосил қилинадиган модда (қоғоз, сунъий ипак, портловчи моддалар ва ш. к.лар тайёрлаш учун ишлатилади).

ЦЕ́ЛЬСИЙ [*р*] (Ц — *катта*) Сувнинг музлаш нуқтасидан қайнаш нуқтасигача бўлган температурани кўрсатадиган 100 градусга бўлинган шкала ва шундай шкалали термометр. *Цельсий билан 20°.*

ЦЕМЕ́НТ [*р* < *лат*] 1 Сувга қоришганда тез қотиб тошга айланадиган қурилиш материали; семон. *Юқори навли цемент.*|| *Цемент пойдевор.*

2 *анат.* Тишнинг ўзаги ва бўйнини қоплаб турадиган суяк тўқимаси, қобиғи.

ЦЕНЗ [*р* < *лат*] Қишиларнинг айрим сиёсий ҳуқуқлардан, хусусан сайлов ҳуқуқидан фойдаланишини чеклайдиган шартлар, даражалар. *Мулк цензи. Ёш цензи. Цензга асосланган сайловлар.*

ЦЕ́НЗОР [*р* < *лат*] Цензура хизматидаги шахс.

ЦЕНЗУ́РА [*р* < *лат*] 1 Матбуот устидан назорат қилиб турувчи давлат муассасаси. *Ҳарбий цензура.*

2 Матбуот, саҳна ва ш. к. учун белгиланган асарларнинг ёки ҳар хил хат-хабарларнинг мазкур муассаса томонидан кўрилиши, текшириб турилиши. *Цензура қилмоқ. Цензурадан ўтказмоқ.*

ЦЕНТНЕР [*р* < *лат*] Метрик ўлчов системасида 100 килограммга тенг оғирлик ўлчови.

ЦЕ́НТНЕРЛИ Центнер оғирлигидаги. *Икки центнерли той.*

ЦЕНТНЕРЧИ: юз центнерчи ҳар гектар ердан 100 центнер ҳосил етиштирувчи пахтакор. *Юз центнерчи қизларнинг Мақтови шеърга сиғмас.* Зулфия.

ЦЕНТНЕРЧИЛИК: юз центнерчилик ҳаракати ҳар гектар ердан 100 центнер пахта етиштириш учун кураш олиб борувчи пахтакорлар ҳаракати.

ЦЕНТРАЛИ́ЗМ [*р*] Маҳаллий органлар марказий ҳокимиятга, ягона бир марказга бўйсундирилган идора ёки ташкилот системаси, марказлаштирилган идора усули.

◈ **Демократик централизм** КПСС ва коммунистик партиялар ташкилий тузилишининг асосий принципи — барча раҳбар органларнинг пастдан юқоригача сайлаб қўйилишига, уларнинг партия ташкилотлари олдида ва юқори органлар олдида вақти-вақти билан ҳисоб бериб туришга, озчиликнинг кўпчиликка бўйсунишига, юқори органлар қарорларининг қуйи органлар учун мутлақо мажбурий деб қабул қилинишига асосланган принцип. *Биз централизмни ҳимоя қилганимизда, фақат демократик централизмни ҳимоя қиламиз.* В. И. Ленин, Миллий масала тўғрисида танқидий мулоҳазалар.

ЦЕ́НТРИЗМ [*р*] *сиёс.* II Интернационал партиялар ичида ҳукм сурган, оппортунизмнинг жуда усталик билан ниқобланган энг қабиҳ формаси.

ЦЕ́НТРИСТ [*р*] Центризм тарафдори, иштирокчиси.

ЦЕНТРИФУ́ГА [*р* < *лат*] Марказдан қочирма куч таъсири билан суюқликдаги оғир қисмларни енгил қисмлардан ажратадиган машина.

ЦЕХ [*р* < *нем*] Саноат корхонасининг асосий ишлаб чиқариш бўлими ва унинг биноси. *Мартен цехи. Набор цехи. Цех бошлиғи.* ▪ *Моторлар гулдираб, ғилдирак пилдираб, цехда яна иш бошланди.* А. Қаҳҳор, Қанотсиз читтак.

ЦИА́Н [*р*<*грек*] Азот билан углероддан иборат ўткир ҳидли туссиз заҳарли газ.

ЦИАНЛИ Таркибида циан бўлган. *Цианли калий.*| Ичида циани бор, циани бўлган. *Цианли баллон.*

ЦИВИЛИЗА́ЦИЯ [*р*<*лат*] Муайян ижтимоий тараққиёт босқичида эришилган моддий ва маънавий маданият босқичи; маданий тараққиёт.

ЦИ́КЛ [*р*<*грек*] 1 *махс.* Маълум давр ичида такрорланиб турадиган иш, ҳодиса, процесс ва ш. к.нинг ҳар бир даври. *Ички ёниш двигателининг цикли. Ўзгарувчан ток цикли. Ишлаб чиқариш цикли. Станокнинг ишлаш цикли.*

2 Бир бутунни ташкил этган бир қатор лекция, концерт ва ш. к. мажмуи. *Санъатга доир лекциялар цикли.*

ЦИКЛИ́К [*р* циклический] Цикллар бўйича содир бўладиган, циклли, даврий. *Қайта ишлаб чиқаришнинг циклик ҳаракати.*

ЦИКЛЛАШТИРМОҚ Цикларга, туркумларга бирлаштирмоқ; цикларга, туркумларга ажратмоқ.

ЦИКЛЛИ Даврали, даврий. *Циклли процесс. Ишнинг циклли графиги.*

ЦИКЛО́Н [*р*<*грек*] *метеор.* Радиуси бир неча юз, ҳатто бир неча минг километргача етадиган ҳаво гирдоби, уюрмаси (унда уюрманинг ҳаво босими пасая боради, циклон пайтида кўпинча кўк бетини қалин булут қоплайди, ёғин ёғади).

ЦИКЛО́ТРОН [*р*<*грек*] Зарядланган заррачалар ҳаракатини тезлаштирадиган, атом ядросини текширишда ишлатиладиган мослама.

ЦИЛИ́НДР [*р*<*грек*] 1 *мат.* Тўғри тўртбурчакнинг томонларидан бири атрофида айланишидан ҳосил бўлган жисм.

2 *тех.* Шу шаклдаги деталь ёки буюм. *Двигатель цилиндри.*

3 Соябони кичикроқ, тепаси баланд цилиндрик бош кийими, эркаклар шляпаси. *Цилиндр кийган киши.*

ЦИЛИНДРИ́К [*р* цилиндрический] Цилиндрга оид. *Цилиндрик жисм.* | Цилиндр шаклидаги, цилиндр шаклли, цилиндрсимон. **Цилиндрик сирт** *мат.* тўғри чизиқнинг берилган эгри чизиқ бўйлаб илгарилама ҳаракатидан ҳосил бўлган сирт.

ЦИЛИ́НДРЛИ 1 Цилиндри бўлган, цилиндр билан таъминланган. *Цилиндрли машиналар. Тўрт цилиндрли двигателлар.*

2 Бошига цилиндр кийиб олган. *Цилиндрли йигит.*

ЦИНГА́ [*р*] Витамин етишмаслиги туфайли юз берадиган дармонсизлик, тиш милкларининг бўшашуви ва қонаши, тишларнинг тўкилиши билан характерланадиган касаллик; зангила. *Цингага қарши кураш. Цинга касаллиги.*

ЦИНК [*р*<*нем*] Химиявий элемент, оч кўк-оқиш рангли, яхши чўкичланадиган металл; руҳ.

ЦИНКО́ГРАФ [*р*] Цинкография мутахассиси.

ЦИНКОГРА́ФИЯ [*р*<*нем*+*грек*] *полигр.* 1 Типографияда расм, чизма ва ш. к. босиш учун руҳ клишелар тайёрлаш усули. *Цинкография клишеси. Фото суратни цинкография усули билан босиб чиқариш.*

2 Шундай клишелар тайёрлайдиган корхона ёки цех.

ЦИРК [*р*<*лат*] 1 Санъатнинг акробатика, дорбозлик, масхарабозлик, ҳайвонлар ўйнатиш ва ш. к. томошаларни ўз ичига олган тури. *Цирк мактаби.*

2 Санъатнинг шу турини томошабинларга кўрсатиш билан шуғулланадиган муассаса ва унинг биноси. *Тошкент цирки.* ▪ *Худди цирк отларидай безатилган семизгина, силлиққина бўз от текис олиб кетди.* Ойбек, Нур қидириб.

ЦИРКУЛЬ [*р*<*лат*] Айлана, доира чизишга, чизиқлар узунлигини ўлчашга хизмат қиладиган асбоб; паргар. *Циркуль билан айлана чизмоқ. Циркуль игнаси. Циркуль оёқчаси.*

ЦИРКУЛЯ́Р [*р*<*лат*] Директив органлар томонидан қуйи ташкилотларга ёки тобе мансабдор шахсларга юбориладиган фармойиш, буйруқ.

Циркуляр олмоқ. || *Циркуляр телеграмма.*

ЦИРКЧИ Цирк артисти.

ЦИСТЕРНА [*р<лат*] Суюқликлар сақланадиган ёки ташиладиган катта резервуар, идиш ва шундай резервуар ўрнатилган вагон, автомобиль ва ш. к. *Нефть цистернаси. Темир йўл цистернаси.*

ЦИСТЕРНАЛИ Цистерна ўрнатилган. *Цистернали вагон.*

ЦИТАТА [*р<лат*] Бирор текстдан, асардан айнан кўчирилган парча. [*Эшонбоев*] *студентларнинг конспектларидан, стенограммадан цитаталар келтирди.* П. Қодиров, Уч илдиз.

ЦИТАТАБОЗЛИК Цитаталар келтиришга берилиб кетиш, цитаталар келтираверин. *Хабарча жуда кичкина, шунинг учун уни кўчириб қўяқолсак, ҳеч ким бизни цитатабозликда айбламаса керак деб ўйлаймиз.* «Қ. Ўзбекистон», 1959, № 241.

ЦИТРУС [*р<лат*] Лимон, апельсин, мандарин каби ўсимликларнинг умумий номи. *Кавказ цитруслари. Цитрус меваси.*

ЦИФЕРБЛАТ [*р<нем*] Стрелкали ўлчов асбобларининг шкалалар, рақамлар, ёзувлар ва ш. к. белгилар ёзилган пластинка қисми. *Соат циферблати.*

ЦИФЕРБЛАТЛИ Циферблат ўрнатилган, циферблати бўлган. *Циферблатли тарози.*

ЦОКОЛЬ [*р<итал*] 1 *архит.* Бино, иншоот, устун ва ш. к.нинг бевосита фундамент устига қурилган ва юқори қисмига нисбатан олдинга бир қадар туртиб чиққан пастки қисми. *Бино цоколи. Цоколь плитаси.*

2 *тех.* Электр лампани патронга бириктиришга хизмат қиладиган металл қисми.

Ч

Ч Ўзбек алфавитининг йигирма бешинчи ҳарфи; қ. **че**.

ЧАБИНМОҚ *диал.* Бирор кимса ёки нарсага ташланмоқ, ҳамла қилмоқ, човут солмоқ.

ЧАВАНДОЗ [*ф-т*] От чоптириш, улоқ чопиш, отда ўйнаш санъатини эгаллаган одам. *Моҳир чавандоз.* || *Чавандоз йигит.* ▬ *Икки чавандоз ёнма-ён от йўрттириб келарди.* Ҳ. Ғулом, Машъал.

ЧАВГОН [*ф-т*] От устида учи эгри таёқ билан тўпни уриб ўйналадиган ўйин.

ЧАВКАР Ола-була; қора холли, хол-хол (от туси ҳақида). *Чавкар от.* ! Шундай тусдаги от. *Пигора ўша куни пешин маҳалда чавкарини қора терга ботириб, Оқсойга кириб келди.* С. Анорбоев, Оқсой.

ЧАВҚОН *айн.* чавғон. [*Одамлар*] *отларини гижинглатиб «чавқон» ўйинидан қайтадилар.* Ойбек, Нур қидириб.

ЧАБОҚЛАМОҚ Бир неча ерига пичоқ урмоқ, пичоқ уриб ичак-чавогини ағдармоқ.

ЧАЁН 1 *зоол.* Ўргимчаксимонлар синфига мансуб, танаси бўғин-бўғин умуртқасиз заҳарли жонивор. *Илоннинг боласи — илон, Чаённинг боласи— чаён.* Мақол.

2 *кўчма* Тили аччиқ, бамисоли чаёндек чақувчи, газанда (одам ҳақида).

ЧАЁНВАЧЧА 1 Чаённинг боласи.

2 *кўчма* Газанда одамнинг боласи. *Сиз билан бирга турмага киришга розиман, дадажон, аммо чаёнваччага* [*Неъматга*] *эрга тегмайман.* З. Фатхуллин, Булутсиз кўланка.

ЧАЁНЎТ Нояси ва барги заҳарли қилчалар билан қопланган, баданга тегса қаттиқ қичитадиган ёввойи ўт.

ЧАЙИЛМОҚ чаймоқ *фл. мажҳ. н. Чайилган косалар.*

ЧАЙИНДИ Бирор нарса чайилгандан кейин қолган ифлос, кир сув.

ЧАЙИНМОҚ чаймоқ 2 *фл. ўзл. н. Душда чайиниб олдим.*

ЧАЙИР I 1 Толалари маҳкам бириккан, ёрилиши, ишланиши қийин (ёғоч-тахта, ўтин ҳақида). *Чайир ёғоч. Чайир ўтин. Чайир тўнка.*

2 *кўчма* Меҳнатда пишган, бақувват. *Чайир қўл. Чайир бола.* ▬ *У* [*Эргаш*] *офтобда куйган пешанасининг чайир терисини жийириб, ариқдаги лойқа сувга йиқилди.* А. Мухтор, Ота-сингиллар.

ЧАЙИР II Саксовуллар оиласига мансуб, панжага ўхшаб ўсадиган ёввойи ўсимлик. **Оқ чайир** мураккабгуллилар оиласига мансуб майда-майда оқиш гулли доривор ўсимлик.

ЧАЙИРЛИК чайир I *с. белги оти. Бўлалиги билан отасига, чайирлиги билан онасига тортган.* С. Анорбоев, Оқсой.

ЧАЙИШМОҚ чаймоқ *фл. бирг. н. Меҳмонлар қўл ювларини чайишди.* Ҳ. Ғулом, Машъал.

ЧАЙИЛА Шох-шабба, қамиш ва ш. к.дан одатда полиз экинлари тепасига вақтинча қурилган уйча; капа. *Чайла қилмоқ.* ▬ *Кун бўйи қўй боққан чўпонлар оқшомлари чайла олдида ўт ёқишлари табиий.* Ш. Рашидов, Бўрондан кучли.

ЧАЙМОҚ 1 Ювилган нарсани тоза сувга ботириб ёки устидан тоза сув қуйиб чайқаб тоза қилмоқ. *Қозон-товоқларни чаймоқ. Кир чаймоқ.* ▬ *У* [*Ҳаётхон*] *ҳамон рўмолчасини чаяди, чайиб пешанасига қўяди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.] Енгил-елпи ювмоқ. *Кир чайиб олмоқ. Юз-қўлини чайиб келмоқ.*

2 Пок, тоза тутиш ёки даволаш учун сув ёки бирор доривор суюқлик билан ювмоқ; чайқамоқ. *Оғиз чаймоқ. Томоқни сода билан чаймоқ.* ▬ *Садаф каби оқ тишларини бир-икки чайди-да, ариқ бўйини ва унинг сувларини ташлаб кетди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

3 Чўмилтирмоқ (чорва молларини). *Отни чаймоқ.*

ЧАЙНАЛГАНI **чайнамоқ** *фл. сифдш. Чайналган гўшт. Чайналган нон.*

2 *кўчма* Кўп ишлатилавериб сийқаси чиққан, оғиздан қолган; эски. *Чайналган гаплардан тағин борми?* О. Ёқубов, Ларза.

ЧАЙНАЛМОҚ чайнамоқ *фл. мажҳ. н. Чайналиб оқ ем бўлиб кетган гўшт. Чайналиб сийқаси чиққан гап.* **Чайналиб гапирмоқ** ланж, ноаниқ гапирмоқ.

ЧАЙНАМ (*нумератив сўзлар билан бирга қўлланади*) Оғизда чайнашга лойиқ бирор нарса. *Бир чайнам гўшт. Икки чайнам сақич.*

ЧАЙНАМОҚ 1 Оғиздаги таомни тишлар орасида майдаламоқ, юмшатмоқ. *Нон чайнамоқ. Сақич чайнамоқ.* ▬ *Отлар пишқириб туриб, хушбўй ҳўл бедани иштаҳа билан чайнамоқда эдилар.* Ойбек, О. в. шабадалар. **Чайнаб турмоқ** 1) чайнаш билан машғул бўлмоқ; 2) *кўчма с. т.* тирикчилик ўтказиш учун ишлатмоқ, сб-ичиб турмоқ. *Энанг беш-ўн танга пул сўраб юборди. Бўлса, чиқариб бер, боёқишлар чайнаб турсин.* Ойбек, Қутлуғ қон.

2 *с. т. айн.* **ғажимоқ** 5. *Машина қўлини чайнаб кетибди.*

3 *кўчма* Бировни ғийбат қилмоқ, ёмонлаб гапирмоқ; койимоқ. *Мулла Сулаймон сизни бўлса роса чайнадилар.* Ш. Рашидов, Бўрондан кучли. *Ўтирганлардан «Офарин!» деган садо чиқмагач, иззат-нафси қирилиб, ҳаммани бир-бир чайнай бошлади.* Ойбек, Навоий.

4 *кўчма салб.* Бир гапни ҳа деб қайтаравермоқ; гапни чўзмоқ; ҳал бўлган масалани яна айлантириб муҳокама қилавермоқ. *Бу масалада ҳам ишни галга солиб, гап чайнаб юришни эп кўрмади.* Ш. Ғуломов. Ташаббус.

◆ **Чайнаманг шиминг** *айн.* **обакидандон.**

ЧАЙНАТМОҚ чайнамоқ 1—3 *фл. орт. н.*

ЧАЙНАТТИРМОҚ чайнатмоқ *фл. орт. н.*

ЧАЙНАШМОҚ чайнамоқ *фл. бирг. н.*

ЧАЙҚАЛМОҚ 1 чайқамоқ *фл. мажҳ. н. Чайқалган кирларни ёймоқ.*

2 У ён-бу ён тебранмоқ, лапанглламоқ. *Челакдаги сув чайқалиб кетди.* ▬ [*Мадаминхўжанинг*] *озғин гавдаси ашулага монанд чайқалади.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.] *кўчма* Тўлқинланмоқ. [*Гулнорнинг*] *юрагида дард тўлқини бирдан кучли чайқалиб кетди.* Ойбек, Қутлуғ қон.

ЧАЙҚАЛТИРМОҚ чайқалмоқ 2 *фл. орт. н.*

ЧАЙҚАМОҚ 1 *айн.* **чаймоқ.** *Кир чайқамоқ.* ▬ [*Қумуш*] *оғзини чайқагандан кейин Отабек қатиқни таклиф қилган эди, ичмади ва ўзини ёстиққа отди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

2 У ён-бу ён тебратмоқ. *Бошини*

чайқамоқ. ▬ *Погодин бу сўзларни эшитиб, норозилик маъносида бошини чайқади.* Ш. Рашидов, Бўрондан кучли.

ЧАЙҚАТМОҚ 1 **чайқамоқ** 1 *фл. орт. н. Кирни икки марта чайқатмоқ.*

2 Ҳар ёнга тўлқинлатмоқ, тебратмоқ. *Сувни чайқатмоқ.* ▬ *Юсуфбек ҳожи.. қўлидаги пиёласини чайқатиб оғир бир ҳолат кечирган ва чуқур бир сукунатга кетган эди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. *Ғир-ғир эсаётган шамол теварак-атрофни қоплаган ям-яшил ўт-алафларни, экинларни денгиздай чайқатади.* С. Анорбоев, Колхоз кишилари.

ЧАЙҚАТТИРМОҚ **чайқатмоқ** *фл. орт. н.*

ЧАЙҚОВ Олиб-сотарлик; олиб-сотиш, олиб-сотув; спекуляция. **Чайқов бозор(и)** олиб-сотарлар савдо қиладиган бозор.

ЧАЙҚОВЧИ Олиб-сотарлик билан шуғулланувчи шахс, олиб сотар; спекулянт.

ЧАЙҚОВЧИЛИҚ Чайқов билан шуғулланиш; спекуляция.

ЧАҚ [*ф-т*] *тақл. с.* Томчининг урилишидан ҳосил бўладиган товуш ҳақида. *Томчи чак этиб тоғорачага тушди.*

ЧАҚАҚ I *анат.* Пастки жағ.

◆ **Чакаги оч** *ёки* **чакаги ичига кирган** лунжи ичига ботган, ориқ. **Чакаги очиқ** 1) серйиғи, йиғлоқи (бола ҳақида); 2) сергап, эзма; вайсақи. **Чакаги тушди** гапира-гапира чарчади, зерикди. **Чакаги чакагига тегмайди** тез ва кўп гапиради; сергап, эзма. **Чакаги тинмайди** 1) кўп, тинимсиз йиғлайди; 2) кўп гапиради; 3) тинимсиз овқат кавшайди.

ЧАҚАҚ II Оёқ кийимининг юзи билан дастагининг бирлашган ери, ёни. *Қатнай-қатнай кавушимнинг чакаги тушди.*

ЧАҚАҚЛИ 1 Серйиғи, йиғлоқи. *Чакакли бола.*

2 Сергап, эзма.

3 *кўчма* Еб-тўймас, юҳо, очофат.— *Вой-бой,— деди чол* [*Шум болага*],— *чакаклигина мол кўринасан, қирдаги киши нега сени сўкиб кетаётибди, бўлмаса?* Ғ. Гулом, Шум бола.

ЧАҚАҚ-ЧАҚАҚ Ориқ, юз гўштлари кам. *Бетоблиги учун бўлса керак, чакак-чакак бўлиб кетибди.*

ЧАҚАЛАҚ Шохлари бир-бирига чалкашиб кетган қалин бутазор ёки дарахтзор. *Ҳовли орқасидаги чакалакдан секин-секин ой кўтарила бошлади.* Ойбек, Қутлуғ қон. *Мирҳосил изғошдан тушиб, қаровсиз қолдирилгани орқасида чакалакка айланган дарахтзорни яёв айланди.* Ҳ. Ғулом, Машъал.

◆ **Чакалакка қочмоқ** (*ёки* **урмоқ**) ўзини бирор ишдан четга тортмоқ, ўзини қуруққа олиб қочмоқ. *Қодиров салгина шаштидан тушиб, бўшашгандай бўлди,— нима учун қилғиликни қилиб, чакалакка қочасан?* Ш. Рашидов, Бўрондан кучли.

ЧАҚАЛАҚЗОР Чакалак босган жой; бутазор.

ЧАҚАМУҒ Ёпишқоқ юмалоқ тиканли, яналоқ баргли ёввойи ўсимлик ва унинг тиканаги. *Отнинг ёлига чакамуғ ёпишибди.*

ЧАҚАНА [*ф-т*] 1 Допалаб ёки майдалаб, тортиб сотиладиган. *Чакана савдо. Чакана нархлар.*

2 Унчалик аҳамиятга эга бўлмаган; арзимас, майда-чуйда. *Чакана иш. Чакана пул. Чакана гап.* ▬ *Бизни чакана деб ўйлайсанми, акаси бўйидан?* О. Ёқубов, Баҳор кунларидан бирида.

ЧАҚАНАЛАБ *рвш* Доналаб, майдалаб, чакана. *Чаканалаб олмоқ. Чаканалаб сотмоқ.* ▬ *У* [*Тожибой*] *бозордан сабзи, пиёз, гуруч, ҳатто қалампирдан тортиб, сақич, куртгача олиб чиқиб қўяр, зориққанларга чаканалаб сотар эди.* С. Зуннунова, Гулхан.

ЧАҚАНАЧИ Чакана савдо қилувчи, чакана савдо билан шуғулланувчи.

ЧАҚАНА-ЧУҚАНА *с. т.* Унчалик аҳамиятга эга бўлмаган; арзимаган, майда-чуйда. *Чакана-чукана гап. Чакана-чукана иш. Чакана-чукана нарсаларга эътибор берманг!*

ЧАҚАНДА [*ф-т*] Жийдасимонларга мансуб, сариқ пордон майда мевали, сертикан бута ва унинг меваси.

ЧАҚАС Ов қуши қўндириладиган сим қўндоқ. *Чакас устига қўнган лочин қанотларининг остини ва патларининг ораларини тумшуғи билан қашиб турарди.* Айний, Дохунда.

ЧАҚИДА [*ф-т*] *айн.* **қорадори.**

ЧАҚИДАХЎР [*ф-т*] Қорадори истеъмол қилувчи банги. *Чакидахўр мулла Содиқохун.. тузоқларига тушадиган аҳмоқ тополмасдан, кучала еган итдек тиришиб қолдилар.* «Муштум», 1927, № 20.

ЧАҚИЛЛАМОҚ Чак-чак томмоқ, томиб турмоқ. *Ёмғир энди тўхтаган, фақат тарновлардангина томчилар чакилларди.* А. Қаҳҳор, Уй остонадан бошланади.

ЧАҚИЛЛАТМОҚ **чакилламоқ** *фл. орт. н.*

ЧАҚИЧ Нонни чакичлаш учун дастали ёғоч каллакка бир текисда сим қоқиб ёки парранда патларини дасталаб боғлаб ясалган уй-рўзғор асбоби. *Сим чакич. Пат чакич. Нонга чакич урмоқ.*

ЧАҚИЧЛАМОҚ Нонга чакич урмоқ, чакич босмоқ.

ЧАҚИЧЛАНМОҚ **чакичламоқ** *фл. мажҳ. н. Чакичланган нон.*

ЧАҚҚА I *анат.* Бош суягининг ёноқлар билан пешана оралиғидаги ён қисми. *Чакка суяги. Чакка томирлари.* ▬ *Қудрат, томоғидан овқат ўтмай, икки қўли чаккасида, хаёл суриб кетди.* Ҳ. Назир, Сўнмас чақмоқлар.

◆ **Чаккага тегмоқ** жонга, меъдага тегмоқ, зериктириб юбормоқ; жондан тўйдирмоқ. *Жанжал чаккамга тегди.* ▬ *Ошиқларинг кўпдир, мендай куйган йўқ, Ширин жони чаккасига теккан йўқ.* «Равшан».

ЧАҚҚА II [*ф-т*] 1 Эриган қор ёки ёмғир ўтиб томдан, шипдан уйнинг ичига томаётган сув; томчи. *Томдан чакка ўтяпти. Чакканинг чиқ-чиқ овози асабларни бузарди.*

2 (*фақат бўлишсиз ф-да*) Мутлақо, ҳеч; бир томчи ҳам, бир қатра ҳам. *Бир чакка ҳам ёғ қолмабди. Уйда ичишга чакка сув йўқ.*

ЧАҚҚА III *с. т.* Чекка, чет.

ЧАҚҚА IV [*ф-т*] *диал.* Сузма.

ЧАҚҚАХОНА [*ф-т*] Ҳамма жойидан чакка ўтиб ётган хона, уй.

ЧАҚҚИ I Дуруст, ўринли деб бўлмайдиган, ноўрин, ноўрин, ўринсиз; бекор, беҳуда. *Чакки гап.* ‖ *Чакки юрмоқ. Шундай деб чакки ўйлабсиз.* ▬ *Бизнинг ишимизга ҳам бироз назар солиб қўйсангиз-чи, ахир. Дурустми, ё чаккими?* П. Турсун, Ўқитувчи. *Отаси йўқ дея боланинг кўнглига қараб расво қилаяпсизлар, етти хуфтонга қадар юришга чакки ўрганди.* Ойдин, Олтин узукка олмос кўз. *Бу ишинг чакки, болакай!* Ҳ. Назир, Бир туп ғўза. *Уни раисликдан чакки бекор қилибсиз.* С. Аҳмад, Ҳукм.

ЧАҚҚИ II *диал. айн.* **чакка** II.

ЧАҚҚИ-ЧУҚҚИ *с. т.* Бўлар-бўлмас, чакки, ноўрин. *Чакки-чукки гап.* ▬ *Ўтар дунё кўп ишларни ўйлади, энди Соқи чакки-чукки сўйлади.* «Хушкелди».

ЧАҚМА *айн.* **чатма** I.

ЧАҚМАЗАҚ [*ф-т*] *мед.* Сийдик тутолмаслик, сийдик оқиб туриш касаллиги.

ЧАҚМОН Одатда жун матадан тикиладиган эркакча узун тўн. *Жун чакмон.* ▬ *Улар* [*пулдорлар*] *дўконларда пўстинларга, мовут чакмонларга ўралиб ўтирардилар.* Ойбек, Қутлуғ қон.

ЧАҚМОҚ I *с. т.* Чекмоқ. *Папирос чакмоқ.*

ЧАҚМОҚ II: **чакич чакмоқ** *айн.* **чакичламоқ.**

ЧАКСА *эск.* Революцияга қадар турли жойда турлича бўлган оғирлик ўлчови (мас., Фаргона областида уч чакса бир пудга тенг бўлган). *Чумчуқ семирса чакса келмас.* Мақол.

ЧАҚЧАҚ Угра шаклидаги хамирни ёғда қовуриб, устидан асал қуйилган ширинлик. *Чакчак пиширмоқ.*

ЧАК-ЧАК **чак** *с. такр. Чак-чак томмоқ.* ▬ *Дераза олдида ўтириб, тарновдаги музнинг чак-чак эриб томишига қулоқ солиб, ўзим ҳақимда, эртанги куним ҳақида ўйлайман.* С. Аҳмад, Ойдин кечалар.

◆ **Бурнидан чак-чак заҳар томади** тили жуда ҳам аччиқ, заҳар одам ҳақида.

ЧАЛА 1 Маромига ёки тамомига етказилмаган, битказилмаган, тамомланмаган. *Чала уй. Чала иш.* ‖ *Ишни чала қилмоқ. Сочни чала олмоқ. Чала қолмоқ. Ўқишни чала қолдириб кетмоқ. Чала пишган гўшт. Бола — боланинг*

иши чала. Мақол.| Тўлиқ эмас, нотўла, ярим-ёрти. *Камбағалнинг бир тўйгани, чала бой бўлгани.* Мақол.|| *Чаласига биз қарздор.* А. Қаҳҳор, Олтин юлдуз.

2 Вақтдан олдин, етилмасдан туш-ган, барвақт туғилган. *Чала бола. Чала туғилган қўзичоқ.*

3 *от* Ёниб битмаган ёки куйиб тугамаган ўтин. *Куллар кўкка учар, чўғлар кулга ботар, чалалар чўққа айланар эдилар.* А. Қодирий, Мехробдан чаён. *Уларнинг [одамларнинг] ярим юлуқ кўзлари ўчоқда биқсиб, қизариб ёнаётган чалаларга тикилган эди.* П. Турсун, Ўқитувчи.

4 Қўшма сўзлар таркибига киради, мас. *чалабош, чаласавод.*

ЧАЛАБОШ Сочи чала-чулпа олинган. *Чалабош бола.*

ЧАЛАЖОН Ўлар ҳолатига келган, жони чиқай деб турган, ярим тирик. *Чалажон қилиб урмоқ.* ▫ *Бир вақт Дубов разведкага борганда шундай бир лейтенантни чалажон ҳолда жарликдан топиб, қисмга опичиб келтирган эди.* Ойбек, Қуёш қораймас.

ЧАЛАКАМ-ЧАТТИ *айн.* чала-чулпа. *Чалакам-чатти иш.* || *Раҳмонқулов.. полнинг чалакам-чатти қоқилган тахталарини гижирлатиб, у ёқдан-бу ёққа юра бошлади.* А. Мухтор, Туғилиш.

ЧАЛАМА-ЧАҚҚИ *айн.* чала-чулпа.

ЧАЛАМУЛЛА Ўқиб саводи тўлиқ чиқмаган мулла.

ЧАЛАСАВОД Тўла саводга эга бўлмаган, чала ўқиган; саводи кам. *Мамарайим мадрасада ўн баҳорни ўтказиб, куз яқинлашганда у ердан чаласавод бўлиб чиқиб кетди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. *Чаласавод Оқилмирзо юртга додҳоҳ, Елкасида баногас тўн, бошида кулоҳ.* С. Абдулла.

ЧАЛА-ЧАТТИ *айн.* чала-чулпа.

ЧАЛА-ЧУЛПА У еридан кириб, бу еридан чиқиб ишланган, паридан-бери, у ер-бу ерини чала қолдириб қилинган.|| *Ишни яхши ишласанг, яхши-яхши ёрсан, чала-чулпа ишласанг, қишда юпун киярсан.* Мақол.

ЧАЛА-ЯРИМ 1 *айн.* чала-чулпа. *Чала-ярим иш.*

2 Ярим-ёрти, нотўла. *Қарзини чала-ярим тўлади.*

ЧАЛАҚУРСОҚ Ярим оч; тўйиб овқат емаган. *Чалақурсоқ бўлиб қолмоқ.* ▫ *Борни тежаб йўндириб, дам оч, дам чалақурсоқ бўлиб яшадик.* Ойбек, Қутлуғ қон.

ЧАЛДИВОР *с. т.* Вайрона ҳолга келган ҳовли-жой. [*Аваз*] *Боғи эралга пойи-пиёда бораётир эди, ногоҳ йўл устида олдидан бир чалдивор чиқиб қолди.* «Балогардон».

ЧАЛДИРМОҚ чалмоқ *фл. орт. н.* «*Гулнор*» *куйини чалдириб кўрди. Ун чалдирмоқ. Полвон оёғидан чалдирмайди.*

ЧАЛИНМОҚ 1 чалмоқ *фл. мажҳ. н.* *Тўйда карнай ва сурнайлар чалинди.* ▫ *Теваракда чалинган довулларнинг «гум-гум» оҳанги ичида хўрозлар иккинчи марта қичқириб юборган эдилар.* А. Қодирий, Мехробдан чаён. *Шу онда қаттиқ қарсак чалинди-ю, ҳамма гурриллаб ўрнидан турди.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор.

2 чалмоқ 2,3 *фл. ўзл. н. Учинчи минутда Ҳайдар рақибини суриб бораётиб, чалиниб, йиқилиб тушди.* И. Раҳим, Ихлос.

3 Учрамоқ, йўлиқмоқ, дучор, мубтало бўлмоқ. *Дардга чалинмоқ.* ▫ *Зах ва совуқ уйда қурт тутиб бўлмас экан. Куртнинг касалликка чалиниб, дастага кирмай ўлиши шундан бўлар экан.* Н. Сафаров, Олияхон Султонова. *Бола бир нозик гул. Авайлаб ўстирилмаса, бирон дардга чалиниб қолиши ҳеч гап эмас.* Ё. Шукуров, Уч савол.

◆ **Ганга чалинмоқ** гап-сўз бўлмоқ, огизга тушмоқ. **Кўзга чалинмоқ** кўзга илинмоқ, кўринмоқ. *Шарқ осмони анча ёришиб, одамлар кўзларга равшан чалина бошлади.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. **Қулоққа чалинмоқ** чала-чулпа эшитилмоқ. *Пастдан шивир-шивир гап Жуманнинг қулоғига чалинди.* А. Мухтор, Туғилиш.

ЧАЛИНТИРМОҚ чалинмоқ 3 *фл. орт. н. Касалга чалинтирмоқ.* ▫ *Раис.. сигирларни иссиқ-совуққа чалинтириб қўймаслик учун бино ҳавосини ўрта меъёрда сақлаш керак, деб танбеҳ берди.* Ҳ. Назир, Мафтунингман, Озарбайжон.

ЧАЛИШМОҚ 1 чалмоқ 1, 2, 3, 5, 6, 7 *фл. бирг. н. Чапак чалишди. Овқатга занг чалишди.* ▫ *Созандалар бир тўхтаб уфор чалишди.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор.

2 Юрганда, қадам ташлаганда бир-бирига урилмоқ, қоқилмоқ, чалкашмоқ (оёқ ҳақида). *Оёқлари тақимгача қорга ботар, баъзан чалишиб кетарди.* С. Анорбоев, Оқсой.

3 *эск.* Ҳаракат қилмоқ, меҳнат қилмоқ.

ЧАЛИШОЁҚ Оёқлари бир-бирига урилиб, тегиб юрадиган, оёғи чалишадиган. *Чалишоёқ одам.*

ЧАЛИШТИРМОҚ Оёқ ёки қўлларини бир-бирининг устига қўйиб чалкаштирмоқ. *Оёқларни чалиштириб ўтирмоқ.* ▫ *У оёқларини йиғиштириб олган, қўлларини чалиштириб қўйнига суққан.* Шухрат, Шинелли йиллар.

ЧАЛҚАШ 1 Учини, бош-кетини топиб бўлмайдиган, чигаллашиб кетган. *Чалкаш ип.*| Айқаш-уйқаш, бетартиб. *Чалкаш ёғочлар.*

2 Тушуниб, охирига етиб бўлмайдиган, англашилиши қийин; чигал, чатоқ-чутоқ. *Чалкаш фикрлар. Чалкаш масала.* ▫ *У [Раҳмонқулов] ҳозир ўзининг чалкаш ҳаёти учун бутун айбни ўша тантиқ Маҳфузага юклашга тайёр эди.* А. Мухтор, Туғилиш.

ЧАЛҚАШЛИК 1 чалкаш *с.белги оти. Йўлнинг чалкашлиги. Масаланинг чалкашлиги.*

2 Чалкаш иш, нарса, масала ва ш.к. *Чалкашликка йўл қўймоқ. Чалкашликка олиб бормоқ. Чалкашликни бартараф қилмоқ.*

ЧАЛҚАШМОҚ 1 Учини, бош-кетини топиб бўлмайдиган ҳолга келмоқ, чигаллашмоқ. *Чалкашган сим.*| Айқаш-уйқаш бўлмоқ, айқашмоқ. *Чалкашиб кетган шох-шабба.*

2 Тушуниб, охирига етиб бўлмайдиган ҳолга келмоқ, чигаллашиб, чатоқ-чутоқ бўлиб кетмоқ *Чалкашиб кетган иш.* ▫ *Дафтарнинг варақлари.. бошқа бир жойда лекция ўқиганда чалкашиб кетган бўлса керак, лектор лекциянинг бош-кетини тополмай, хила овора бўлди.* А. Қаҳҳор, Нутқ.

3 *кам қўлл. айн.* чалишмоқ 2. *Нима бўлди-ю, Мели полвоннинг оёқлари чалкашиб кетиб, пахта тўлдирилган қопдай лапанглаб йиқилди.* П. Турсун, Ўқитувчи.

ЧАЛҚАШТИРМОҚ 1 чалкашмоқ *фл. орт. н. Симларни чалкаштирмоқ.*

2 Адаштирмоқ, аралаштириб юбормоқ. *Тожибойнинг ўқишга қунти йўқ, эҳҳи тўлтоқ ўқувчилардан экани билиниб қолди. Ҳарфларни ҳа деб чалкаштира берди.* П. Турсун, Ўқитувчи.

3 *кўчма* Йўлдан оздирмоқ, адаштирмоқ, янглиштирмоқ. *Нега мени чалкаштирасан?*

4 *кам қўлл. айн.* чалиштирмоқ. *Оёқларни чалкаштириб ўтирмоқ.*

ЧАЛҚАШ-ЧУЛҚАШ Бош-кети йўқ, жуда чалкаш, чигал. *Чалкаш-чулкаш маълумотлар.*

ЧАЛМА I Мол гўнгидан катта чамбарак қолинга солиб ясалган ёқилғи. *Чалма қуймоқ.* ▫ *Лой тердим, тезак тердим, чалма ёрдим.* Ғ. Ғулом.

ЧАЛМА II *диал. айн.* салла I 1. *Кўк ва қизил чопон кийган.. деҳқонларнинг чалма пешлари елкаларида пирпирарди.* Ш. Тошматов, Эрк қуши.

ЧАЛМА III Дўппи, тўн ва ш. к.нинг четига тутиладиган энсиз жияк. *Дўппи чалмаси. Тўн чалмаси.*

ЧАЛМАК *махс.* Чархнинг дук ўрнатиладиган айрисимон қисми.

ЧАЛМАШМОҚ *диал.* Чалкашмоқ. *Али тажангнинг оёғи стулларга чалмашиб қалтиради.* Ойбек, Қуёш қораймас.

ЧАЛМАШТИРИЛМОҚ чалмаштирмоқ *фл. мажҳ. н.* [*Маъмуржон*] *тирсакларини столга тираб, чалмаштирилган бармоқларининг устига иягини қўйди.* Ш. Холмирзаев, Тўлқинлар.

ЧАЛМАШТИРМОҚ чалмашмоқ *фл. орт. н.* [*Унсин*] *тагига кичкина курси қўйиб, оёқларига дазмол чалмаштириб эпчил қулоч тортарди.* Ойбек, Қутлуғ қон. *Рабиев оёқларини бир-бирига чалмаштириб ўтириб олди.* Ш. Тошматов, Тонгдаги кўланка.

ЧАЛМАҚОВОҚ *бот.* Оппоқовоқнинг бир нави.

ЧАЛМОҚ 1 Музика асбобида бирор куй, оҳанг ижро этмоқ. *Дутор чалмоқ. Барабан чалмоқ. Скрипка чал-*

моқ. ▪ *Йўлчи чиндан ҳам най чалишни билар эди ва яхши чалар эди.* Ойбек, Қутлуғ қон.| Садо, овоз чиқарадиган, сигнал берадиган асбобларни ишга солмоқ. *Звонок чалмоқ. Гудок чалмоқ. Ўт ўчириш машинаси устма-уст сигнал чалди.*| Умуман товуш, садо, овоз чиқармоқ. *Чапак чалмоқ. Ҳуштак чалмоқ.* ▪ *Ариқда сув қўнғироқ чалиб оқиб ётибди.* С. Аҳмад, Уфқ. *У., бармоқлари билан столни чалиб туриб гапирди.* П. Турсун, Ўқитувчи. **Ҳўкизнинг қулоғига танбур чалмоқ** қ. **танбур.**

2 Кимсанинг оёғига ўз оёғини қўйиб, йиқитмоқ ёки йиқитишга уринмоқ. *Рақибини чалиб йиқитмоқ.* ▪ *Сарсенбой... ўтиб бораётган боланинг оёғини чалади.* Р. Файзий, Сен етим эмассан. *Жалилов Турсунбойнинг оёғидан чалди, лекин йиқитолмади.* Н. Сафаров, Узоқни кўзлаган қиз.| *кўчма* Оёғидан олмоқ, пайини қирқмоқ. *Баъзи бировлар... сизни чалиш учун устингиздан иғво юргизиб юрибди.* И. Раҳим, Ихлос.

3 Боғлаб олмоқ, боғламоқ, ўрамоқ. *Эшон: «Кел этагимни белимга чалай, енгимни тирсакдан ошириб олай».* «Зулфизар билан Авазхон». *Помард экан чалди боғлаб қўлларим, Қиё боқмай кўз ёш томган юзимга.* Ҳамза.

4 Қопламоқ, ўрамоқ. *Тоғларни чалган туман, Тириклик бўлди гумон.* «Хушкелди».

5 *диал.* Кесмоқ, қирқмоқ, йиқмоқ. *Насиб этса, жаллодларга бераман, уларнинг бошини боғдай чаларман.* «Рустам».

6 Қормоқ, аралаштирмоқ, қориштирмоқ. *Тухум чалмоқ.* ▪ *Жаннат хола шошиб, ун чалиб қуймоқ қилди.* С. Аҳмад, Уфқ.

7 Наридан-бери, чала-чулпа супурмоқ. *У уйни супураги билан чалиб чиқди.* Ҳ. Ғулом, Машъал.

◆ **Гап билан чалмоқ** сўз билан боплamоқ. *Пайти келганда Микола илмоқдор қилиб, гап билан чалиб ташлар эди.* С. Анорбоев, Дўстлар. **Жин (ёки ажина, арвоҳ) чалиб кетибди** *с. т.* жин, ажина ва ш. к.га ишонувчилар асаб касаллиги туфайли оғзи, юзи қийшайиб қолган кишига нисбатан айтадиган ибора. *Фалончи одам ёнгоқ тагида ухлаб ётган экан, ажина чалиб кетибди.* Ойбек, Қутлуғ қон. **Касал (ёки дард) чалди** касал, дард тегди, касалга йўлиқди. *Ўзи ўлимдан қолди, худо раҳм қилди. Мана энди қизини дард чалди.* А. Мухтор, Опа-сингиллар. **Чапак чалиб қолмоқ** қ. **чапак. Қорни ноғора чаляпти** *ҳазил* қорни оч киши ҳақида.

ЧАЛОБ *диал.* Сузмадан тайёрланган айрисимон овқат. *Жувон... ялпоқ ёғоч косада муздек чалоб келтирди.* С. Нуров, Шингил ҳикоялар.

ЧАЛОВ Бошоқли ўсимликлар оиласига мансуб, қир-адирларда ўсадиган, ем-хашак бўладиган кўп йиллик ёввойи ўсимлик.

ЧАЛП *тақл. с.* Овқат чайнаганда, лой кечганда чиқадиган ва ш. к. товушлар ҳақида. *Чалп этиб лойга тушмоқ.*

ЧАЛПАК 1 *диал.* Хамирни юпқа ёйиб ёғда пиширилади ган овқат. *Қани, қаймоқ, сарёғ, кулча, чалпак, бўғирсоқ, ёғли патирдан ол, тўйганингча е!* П. Мақсудий, Умидли бола.

2 Ўрик, олча ва ш. к. хўл мевалар шинписидан ёйиб қуритилган ширинлик.

◆ **Чалпак бўлмоқ** *ёки* **чалпак(дек) бўлиб тушмоқ** йиқилиб узала тушмоқ, чалқанчасига йиқилмоқ. *Жим бўл э, бир урса чалпак бўлиб тушасан-у, кекирдак чўзишингни қара!* З. Фатхуллин, Обиҳаёт. **Чалпак қилмоқ** иккала қўл ва оёғидан ушлаб чўзилтириб кўтармоқ. *Тез юр! Гиринг десанг, чалпак қиламиз.* Ойбек, Болалик.

ЧАЛПИМОҚ Кимсани ёмонлаб гапирмоқ, ған-сўз қилмоқ. [*Ҳодивой*] *ҳар куни самоварга чиқиб, олдига бир чойнак кўк чойни қўйиб, ҳа деб янги раисни чалпийди.* С. Аҳмад, Чўл бургути. *Яхшимас бировнинг орқасидан мунча чалпиш! — Тўғри келса юзига ҳам чалпийверамиз!* Ҳ. Назир, Виждон.

ЧАЛП-ЧАЛП чалп *с. такр. Чалп-чалп чайнамоқ.*

ЧАЛП-ЧУЛП *айн.* **чалп-чалп.** *Чалп-чулп лой кечмоқ.*

ЧАЛЧИҚ Балчиқ; ифлос лойқа сув. *Чалчиққа йиқилмоқ.*

ЧАЛҚА: чалқа тушиб ётмоқ орқани ерга бериб, чўзилиб ётмоқ, чалқанча тушиб ётмоқ.

ЧАЛҚАЙМОҚ *диал.* Орқани ерга бериб чўзилиб, ясланиб ётмоқ, ялпаймоқ. *Бир мушт еб, чалқайиб тушди.*

ЧАЛҚАЙТИРМОҚ чалқаймоқ *фл. орт. н.*

ЧАЛҚАМЧА *с. т.* Чалқанча(сига).

ЧАЛҚАНЧА(СИГА) *рвш* Орқани ерга бериб, чўзилиб, осмонга қараб. *Турсунбой қовжираб қолган ариққа чалқанча ётиб осмонга тикилди.* С. Аҳмад, Уфқ. *Суюм оға палосда чалқанчасига ётиб, дўмбирасини черта бошлади.* Н. Фозилов, Оқим.

ЧАЛҚИМОҚ *диал.* Чайқалмоқ, тебранмоқ.

ЧАЛҒИ, чалғи ўроқ Узун дастали катта ўроқ. [*Усмоналининг*] *қўлида чалғи ҳар бир оҳангда «ширт-ширт» этиб тортилар эди.* Ў. Умарбеков, Севгим, севгилим.

ЧАЛҒИМОҚ 1 Бирор нарсага алаҳсиб асосий иш, мавзу ва ш.к.ни унутмоқ ёки улардан четга чиқмоқ; адашмоқ. *Фикр чалғиди. Гапга чалғиб иш қолиб кетибди.* ▪ *Унинг икки кўзи, эс-ҳуши моллarda, ҳаёли салгина чалгиса, моллар бировнинг бедазорига кириб кетиб зиён етказади, балога қолади.* П. Турсун, Ўқитувчи.

2 Янглинмоқ, адашмоқ, хатога йўл қўймоқ. — *Шунга қолганда чалғибсан, Самад,— деди Сафар бўзчи.* А. Қодирий, Мехрсбдан чаён.

ЧАЛҒИТ Ола-була (от туси ҳақида).

ЧАЛҒИТМОҚ 1 **чалғимоқ** *фл. орт. н. Гап билан чалғитмоқ.* ▪ *Енбошидагина ғижирлаган бир эшик унинг [Холмуроднинг] хаёлини чалғитди.* П. Турсун, Ўқитувчи.

2 Эътиборини ўзига, четга, бошқа нарсага тортиб алдамоқ, лақиллатмоқ, нотўғри фикр туғдирмоқ. *Душманни чалғитмоқ.* ▪ *Бондарь гапни бошқа томонга чалғитди.* Шуҳрат, Шинелли йиллар.

ЧАЛҒИЧИ Чалғи ўроқ билан ўрувчи; ўроқчи.

ЧАМА I Мўлжал, тахмин. *Чамамда соат уч бўлди. Чамангда шу қовун неча кило келади? Мен беш кило чама қилдим. Кўз чама қилмоқ. Чама билан аниқламоқ.* **Чама сон** *грам.* чама, тахмин билдирувчи сон. **Чама олмоқ** *ёки* **чамага келтирмоқ** пайт пойлаб амалга оширмоқ, қилмоқ. *Али полвон билан бел олишдим! Хумпар курашнинг ҳадисини хўп олган экан. Мени бир неча вақт айлантириб юрди, сўнгра чамага келтириб ёнбошига олмоқчи ва ерга урмоқчи бўлди.* П. Турсун, Ўқитувчи.

2 Ўлчов, меъёр, қўлам. *Ҳар бир ишнинг чамаси бор, ҳар дарёнинг кемаси бор.* Мақол.

ЧАМАДОН [*ф-т*] Қути шаклидаги, кийим-кечак солиб юриладиган йўл-рўзғор буюми. *Қўл чамадон. Чарм чамадон.*

ЧАМАЛАМОҚ 1 Чама билан аниқламоқ, чама қилмоқ, мўлжалламоқ; тахминлаб кўрмоқ. *Кўз билан чамалamоқ. Оғирлигини чамалаб кўрмоқ.* ▪ *Тунов куни битта звеновой: «Ҳосилимни чамалаб беринг, домлажон» деб қистаб қолди.* Ҳ. Назир, Сўнмас чақмоқлар.

2 Ўйлаб, мўлжал қилиб, планлаштириб қўймоқ, белгилаб олмоқ, кўзламоқ. *Кечаси бир маҳалгача гаплашиб, ҳамма бўладиган гапни ўлчаб, чамалаб кўрдик.* П. Турсун, Ўқитувчи. *Миразиз ўрнидан аста тураркан, томоги қуруқшади, шунча кундан бери чамалаб қўйган гаплари ёдидан кўтарилди-кетди.* С. Маҳкамов, Катта рулда.

ЧАМАЛАНМОҚ чамаламоқ *фл. мажҳ. н. Беш йилга чамаланиб тузилган план.*

ЧАМАЛАШМОҚ чамаламоқ *фл. бирг. н. Ҳосилни қанча чамалашяпти?*

ЧАМАЛИ Чамасидаги, чамасида бўлган. *Зайнаб Кумушнинг тўлиб етмаган гавдаси ва ун олти ёшлар чамали губор тегмаган ҳуснига ҳайрон бўлиб, мулоҳазасини айтишдан қўрқди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

ЧАМАН I [*ф-т*] Гул кўп жой; гулзор, чаманзор, гулшан. *Булбул чаманин севар, одам ватанин.* Мақол. ▪ *Қайси боғнинг гули, қайси чаманнинг булбули экан?* Ҳамза. *Куз шамоли кириб чаманга Ахтаради гуллар атрини..* Уйғун. *Ватан агар бўлса бир чаман, Сиз қўйнида хандон ғунчалар.*

3. Диёр. **Чаман бўлиб очилмоқ** қийгос очилмоқ (гул ҳақида).

ЧАМАН II [*ф-т*] Секин юрадиган, ялқов (от ва эшак ҳақида).

ЧАМАНДАГУЛ: **чамандагул дўппи** дўппининг сергул қилиб, гулзорга ўхшатиб тикилган бир нусхаси.

ЧАМАНЗОР [*ф-т*] Гулзор, гулхона; гулшан.

ЧАМАНЗОРЛИҚ Чаманзор жой.

ЧАМАСИ 1 *рвш* Тахминан ... узоқликда, катталикда; -га қадар. *Ўруш чиқиши билан қурулиш бир ой чамаси тўхтаб қолди.* И. Раҳим, Чин муҳаббат. *Шолкорлик қишлоқдан бир тош чамаси нарида бўлиб, Бердибой унда ётиб ишлайди.* А. Қодирий, Обид кетмон.

2 *кирш с.* Афтидан, сиёҳидан: *Йўлчи, чамаси, икки йилдан бери темирчи билан дўст.* Ойбек, Қутлуғ қон.

ЧАМАСИДА *рвш* Тахминан ... узоқликда, катталигида ва ш. к. бўлган. *Ғарам тутай бошлади. Эргашев аланга олаётган ғарамга ярим метр чамасида яқин келди.* Н. Сафаров, Водиллик қаҳрамон. *Мулла Икром баланд бўйли, қирқ бешлар чамасида бир кўши эди.* Ойбек, Қутлуғ қон.

ЧАМАСИДАГИ Чамасида бўлган; ... келадиган. *Йўлакнинг у бошидан тупа-тузук кийинган, ўн олти-ўн етти яшар чамасидаги бир бола ўқдай учиб келяпти.* А. Мухтор, Тугилиш.

ЧАМБАР [*ф-т*] Гилдирак, доира шаклидаги нарса, доира. *Руль чамбари.* ▪ *Чархим бор, чамбарим бор, Мушким бор, анбарим бор.* «Эртаклар». *Бошидаги рўмолини елкага тушириб, чамбарни бошга кийди.* Ш. Тошматов, Эрк қуши. *Сочларини чамбар қилиб олган навбатчи қиз,.. қора нонларини Элмуродга тутди-да, «олинг» дегандек жилмайиб қўйди.* П. Турсун, Ўқитувчи.

ЧАМБАРАҚ [*ф-т*] 1 *от* Қоса, товоқ ва ш.к.га нарса солиб осиб қўйиш учун симдан, новдадан ва эгилувчан материаллардан ясалган ҳалқа. *Кампир челакдаги сутни косаларга қуйиб, чамбаракка илди.* С. Аҳмад, Қадрдон далалар. *Деворларга барглардан чамбарак қилиб гуллар солинган.* И. Жабборов, Кўҳна харобалар.

2 *сфт* Гилдирак, доира шаклидаги; дойравий. *Раис ҳовлига кирганда, Султонов янгидан қурилган чамбарак шифон атрофидаги гулларни парвариш қиларди.* Ш. Рашидов, Бўрондан кучли.

◆ **Дўпписи чамбарак** *айн.* **дўпписи ярмита** қ. **дўппи**. *Паноҳингизда дўппини чамбарак қилиб юрибмиз, хўжайин, сизга ҳар қанча одамгарчилик қилсак арзийди.* А. Муҳиддин, Чан чўнтак.

ЧАМБАРЛАМОҚ Чамбарчас қилиб, ўраб-чирмаб боғламоқ. *Сигирнинг арқонини қозиққа чамбарлаб қўйдим.*

ЧАМБАРЧАС [*ф-т*] 1 *рвш* Ёчилиб кетмайдиган қилиб, чирмаб, мустаҳкамлаб. *Норжат унинг камарини ечиб олиб, қўл-оёғини чамбарчас қилиб боғлади-да, ўзи Варшавка йўлига югурди.* И. Раҳим, Чин муҳаббат.

2 *сфт, кўчма* Узвий, мустаҳкам, жипс (алоқа; боғланиш ҳақида). *Чамбарчас алоқа.‖Бу масалалар бир-бири билан чамбарчас боғлангандир.*

ЧАН [*р*] Суюқлик сақланадиган, темир белбоғлар билан маҳкамланган катта ёғоч идиш; ём. *Вино солинадиган чан. Тери ошланадиган чан.*

ЧАНА [*р* сани] Қишда қор йўлда сирғаниб юрадиган чанғили аравача. *Болалар чанаси. От қўшиладиган чана. Чана тортмоқ. Чана отмоқ. Чанада учмоқ.* ▪ *Чананинг устида бир хизматкор билан Мансурбойнинг ўғли Фазлиддин ўтирибди.* О. Ҳусанов, Чўлда.

ЧАНГ I 1 Майда зарра, кукун ҳолидаги тупроқ ёки бошқа моддалар; гард, тўзон. *Кўчанинг чанги. Кўмир чанги. Қалин чанг. Чанг кўтарилди. Кўчанинг чанги босилди. Чангини қоқмоқ. Елғиз отнинг чанги чиқмас, чанги чиқса ҳам донги чиқмас.* Мақол. ▪ *Хонада ўнтача эски, чанг босган парта, болалар уларнинг биридан бирига ҳатлаб, учтадан-тўрттадан сиқилишиб ўтиришди.* П. Турсун, Ўқитувчи. *Чанг ичидан ола-була моллар сузиб чиқди.* С. Анорбоев, Оқсой.

2 *бот.* Ўсимликларнинг эркак жинсий ҳужайралари.

◆ **Чанг кўтармоқ** (*ёки чиқармоқ*) бекорга ғалва ёки шов-шув кўтармоқ. *Подадан олдин чанг чиқармоқ.* Мақол. **Кўзига чанг сепмоқ** кўзини бўямоқ. *Мактабда ишлаган кезларингда ҳам хатоларни хаспўшлаб кетардинг, одамларнинг кўзига чанг сепардинг.* Ш. Рашидов, Қудратли тўлқин. **Ҳасратидан чанг чиқади** ҳасрати кўп, ҳасрати сира тугамайди. **Чанг қўндирмаслик** (*ёки юқтирмаслик*) 1) гард, доғ тегизмаслик, озода тутиш. *У кийимга чанг қўндирмайди*; 2) ўзига, номига доғ туширмаслик, гап тегизмаслик. *Ҳакимбойвачча илондай тўлғанди.. у ўзининг ва оила аъзоларининг устига чанг қўндиришни истамас, оиласи билан ҳеч қандай оилани тенглаштирмас эди.* Ойбек, Қутлуғ қон. **Чангини чиқармоқ** *с. т.* 1) тез тамом қилмоқ; пок-покиза туширмоқ, еб юбормоқ, еб ташламоқ. *Боқижон бутун гавдаси билан лаганга ташланди. Ота ва ўғил, гўё баҳслашгандай, паловнинг чангини чиқаришди.* Ойбек, О. в. шабадалар; 2) тўзитиб юбормоқ, дабдала қилиб ташламоқ.

ЧАНГ II [*ф-т*] 1 Тўрт бурчак ясси қути шаклидаги, сим торлар тортилган, қўш чўп билан уриб чалинадиган чолғу асбоби. *Чанг садоси. Чанг чалмоқ.* ▪ *Чойхонада дутор, чанг.. шаҳмат, девор соати пайдо бўлди.* А. Қаҳҳор, Кўшчинор.

2 Лабга қўйиб, пўлат тилини бармоқ билан туртиб нафас билан чалинадиган кичик чолғу асбоби; чанговуз.

3 *с. т. айн.* **зил** II.

ЧАНГ III [*ф-т*] Панжа; чангал. *Энди қутулмайсан Рустам чангидан.* «Рустамхон». **Чанг солмоқ** 1) чангал билан ушламоқ, тутмоқ; чанғал солиб хужум қилмоқ. *Комила қизариб, журналга чанг солди, лекин Ўктам чаққонлик билан тортиб олди.* Ойбек, О. в. шабадалар; 2) *кўчма* тажовуз қилмоқ, қасд қилмоқ. *Ойқиз, Олимжон, Бекбўта ва Қаримлар обрўйимга чанг солмоқдалар.* Ш. Рашидов, Бўрондан кучли.

ЧАНГАК [*ф-т*] 1 Гўшт илиш учун ёғоч, темир ва ш. к.дан ясалган панжали илмоқ, илгак. *Гўштни чангакка илмоқ.*

2 Илгакли, панжали махсус асбоблар номи. *Чангак билан илиб олмоқ.* ▪ *Шаҳарда тез-тез машқ тревогалари бўлиб туради. Ҳар хонадоннинг томида қум тўлатилган яшик, ёнида белкурак, чангак ва қизилга бўялган челак бор.* Шуҳрат, Шинелли йиллар. **Чангак сим** *айн.* **тиканли сим** қ. **сим** I 1.

◆ **Чангак бўлмоқ** тиришиб, томирларни тортишиб қолмоқ, акашак бўлмоқ.

ЧАНГАЛ I [*ф-т*] 1 Панжа, чанг. *Бургут чангали. Айиқ чангали.* ▪ *Нодир полвон.. бир марта кўтарди-ю, полвон эпчиллик қилиб унинг чангалидан чиқиб кетди.* Ж. Шаринов, Хоразм.

2 *кўчма* Зулм, асорат, тутқунлик ва ш. к. рамзи; исканжа. *Кризис чангали. Ўлим чангали. Чангалига тушмоқ.* **Чангал солмоқ** *айн.* **чанг солмоқ** қ. **чанг** III.

3 Сиқимга сиғарли нарса, сиқим. *Бир чангал дон. Бир чангал туз.* ▪ *Мулла Шамсиддин уни [Жалолхонни] кўрмади, ғалвирга қўл солиб бир чангал майиз олди — пайқамади.* А. Қаҳҳор, Башорат.

◆ **Пул бўлса чанғалда шўрва** қ. **шўрва**.

ЧАНГАЛ II [*ф-т*] 1 Тиканли буталар, ўсимликлар. *«Бўрикамар» жилгаси.. Бу бошқа жилғалар билан туташган, икки беткайида чангаллар ўсиб ётган узун бир оралиқ эди.* П. Турсун, Ўқитувчи.

2 *айн.* **чангалзор**.

ЧАНГАЛЗОР [*ф-т*] Чангал қоплаган майдон, бутазор. *Бир ўқ дарахтга тегди-ю, унинг қуриган пўстлоғини шилиб кетди. Қутим учиб, ўзимни чангалзорга урдим.* Ҳ. Турсунқулов, Ҳаётим қиссаси.

ЧАНГАЛЗОРЛИҚ *айн.* **чангалзор**.

ЧАНГАЛЛАМОҚ Беш панжа билан, тирноқларни ичга солиб, сиқиб ушламоқ, сиқимламоқ. *Бургут қушни чангаллади.* ▪ *Жапақ бир тўғаноқ кўзини юмди-да, икки қўли билан сочларини чангаллаб яна ўтирди.* А. Мухтор, Қорақалпоқ қиссаси. *Онам бир қўли билан мени, иккинчи қўли билан тегидаги буғдойли қопни маҳкам чангаллади.* Ойдин, Фонарь тагида.

◆ **Ер чангалламоқ** парчин бўлиб йиқилмоқ, ер тишлаб қолмоқ. **Юрак чангалламоқ** юракни сиқмоқ, изтироб-

та солмоқ. *Юрагимни чангаллаб турган бояги гам-гусса яна қаёққадир йўқолган эди.* О. Ёқубов, Янги йил кечасида.

ЧАНГАЛЛАТМОҚ чангалламоқ *фл. орт. н.*

ЧАНГАЛЛАШМОҚ чангалламоқ *фл. бирг. н.*

ЧАНГДОН *бот.* Гулнинг чанг, яъни эркак жинсий ҳужайралари пайдо бўладиган тепа қисми.

ЧАНГИМОҚ Чанг, тўзон ҳолида кўтарилмоқ, чанг чиқармоқ. *Кўча чангиб кетди.* ▪ *От чопилиб чангир майдон, Майдонларни қилар вайрон.* «Фольклор» | Чангга тўлмоқ. *Уй чангиб кетди.*

ЧАНГИТИШ 1 чангитмоқ *фл. иш оти. Бу тирранчаларни ўқитиб мулла қилмасангиз, кўча чангитишдан бошқани билмай қола беради.* П. Турсун, Ўқитувчи.

2 *қ. х.* Доривор сепиш.

ЧАНГИТИШМОҚ чангитмоқ *фл. бирг. н.*

ЧАНГИТМОҚ чангимоқ *фл. орт. н. Чангитиб уй супурмоқ.* ▪ *Шоли ортилган арава кўчани чангитиб кетган от кетидан гижирлаб силжиди.* Ҳ. Ғулом, Машъал. *Ўқ визиллар, ерни чангитар, бош кўтаришнинг сира иложи йўқ эди.* А. Қаҳҳор, Олтин юлдуз.

◆ **Чангитиб сўкмоқ** *дағл.* болохонадор қилиб сўкмоқ, қаттиқ ҳақорат қилмоқ. [*Расулжон*] *мени бирдан чангитиб сўкиб қолди.* У. Назаров, Одамлар.

ЧАНГЛАГИЧ *қ. х.* 1 Экинларни зарарли ҳашаротлардан сақлаш учун уларга махсус доривор сепадиган асбоб.

2 Ўсимликларнинг чангланишига ёрдам берувчи воситалар (ҳашаротлар, шамол ва ш. к. ҳақида).

ЧАНГЛАМОҚ *қ. х.* 1 Экинларни, ўсимликни зарарли ҳашаротлардан сақлаш ёки тозалаш учун уларга чанглагич билан махсус доривор сепмоқ. *Ғўза битларини йўқ қилишда баъзан қуруқ дорини чанглаш усули қўлланади.*

2 Гулларнинг эркак ва урғочи жинсий ҳужайраларини биридан иккинчисига ўтказмоқ. *Асаларилар гулдан-гулга қўниш билан ўсимликларни четдан чанглайдилар.* «Зоология».

ЧАНГЛАНМОҚ 1 чангламоқ *фл. мажҳ. н. Чангланган ғўзалар.*

2 чангламоқ 2 *фл. ўзл. н. Ўсимликларнинг табиий ва сунъий йўллар билан чангланиши.*

ЧАНГЛАТМОҚ чангламоқ *фл. орт. н. Ғўзаларни чанглатмоқ. Гулларни чанглатмоқ.*

ЧАНГЛОВЧИ 1 чангламоқ *фл. ш. оти.*

2 *айн.* чанглагич 2.

ЧАНГОВУЗ *диал. айн.* чанг II 2. *Чанговузим чаламан, ўнг қўлимга оламан. Ерим овдан келмади, туриб ҳайрон қоламан.* «Қўшиқлар».

ЧАНГСИМОН Чанг-тўзонга ўхшаш, чанг ҳолидаги. *Ушалган ой далани совуқ, хира, қандайдир чангсимон нур билан қоплаган эди.* Ойбек, О. в. шабадалар.

ЧАНГ-ТУПРОҚ Тупроқ аралаш чанг, чанг ва тупроқ. *Йўлнинг аллақачон босилган чанг-тупроги эр-хотин оёғи остида юмшоққина сезилиб туради.* Ш. Рашидов, Бўрондан кучли.

◆ **Чанг-тупроқ яламоқ** чанг-тупроққа ботиб ишламоқ, меҳнат қилмоқ. *Йўлчи ёзда ёниб, чанг-тупроқ ялаб, бутун оғирликларга қарамасдан жонкашлик билан ишлади.* Ойбек, Қутлуғ қон.

ЧАНГ-ТЎЗОН Чанг ва тўзон, шамол аралаш кўтарилган ҳар хил чанг-тўзонлар. *Нафасни бўғадиган, кўзларни кўр қиладиган чанг-тўзон булути ҳавони тутди.* Ойбек, Навоий. *Йўлларда подалар чанг-тўзон кўтариб ўтмоқда.* Ж. Шарипов, Хоразм.

ЧАНГЧИ I Чанг чалувчи созанда.

ЧАНГЧИ II Ўсимлик гулининг уруғлантирувчи чанглар етиштирувчи қисми (эркак жинсий ин ва чангдондан иборат).

ЧАНГ-ЧУНГ Ҳар хил чанг, тупроқ, гард. *Кийимлари жуда эски ва тупроққа ағнаган каби, чанг-чунг эди.* Ойбек, Қутлуғ қон.

ЧАНГ-ҒУБОР Чанг ва ғубор, чанг ва тўзон. *Инобат.. санъат гавҳарининг устидаги чанг-ғуборини артиб, унга янги жило, янги сайқал бериб, кишилар юрагига олиб кирарди.* С. Аҳмад, Ойдин кечалар.

ЧАНДИМОҚ 1 Маҳкам сириб боғламоқ, сириб қўймоқ. *Қўшоқ босмачини дарахтга чандиб боғлаб қўйибди.* Ойбек, О. в. шабадалар. *Бундоқ қараса, бир неча қўл гранаталарини бир қилиб, бир-бирига чандияпти.* Шуҳрат, Шинелли йиллар. *Сотиболди етаклаб келган учинчи от эгарига Миркомил чандиб боғланган эди.* Ҳ. Ғулом, Машъал.

2 *диал.* Чатмоқ, чатиб уламоқ, бириктирмоқ. *Қопнинг оғзини чандимоқ.*

3 Қимсани ёмонлаб гапирмоқ, ғийбат қилмоқ. *Сидиқжон бу одамлар иш вақтида ҳам шундай бегам, хунчақчақ, бир-бирини чандиб кунни билинтирмасдан ўтказади деб ўйлаган экан.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор.

4 Бир-бирини гап билан олмоқ, аския қилмоқ. *Кечқурун қизил чойхонада яна гурунгимиз чўзилди... Бittаси Йўлдошжоннинг ялқовлигини чандиб аския бошласа, иккинчиси Зулфиянинг чечанлигини мақтайди.* Гайратий, Менинг ёшлигим.

ЧАНДИР 1 Гўштнинг қаттиқ пай қисми. *Гўштнинг чандирини олиб ташламоқ.*‖ *Чандир гўшт.* ▪ *Гўшт ўрнида чандир чайнашга кимнинг тоқати бор дейсиз.* П. Мусаев, Хўрандалар ранжимасин. *Колхознинг қозони ҳар хил «жазлар»ни қабул қилолмайди, домла колхоз қозонида пишмайдиган чандир, деб яна мажлисни хахолатди.* А. Қодирий, Обид кетмон.

2 *кўчма* Қотма, пишиқ, чайир. *Чандир одам.* ▪ *Ориқ, чандир бўйнидаги томирлари ўқлоғидай қабариб, сигирни базўр тўхтатди.* Ойбек, Қутлуғ қон.

ЧАНДИШ 1 чандимоқ *фл. иш оти. Арқон билан чандиш.*

2 Бир-бирини гап билан олиш, аскиянинг бир тури. *Келар ҳамма қўра томон, ишлар тугаб, Ўз орада ҳазил, гурунг чандиш ва гап.* Ғ. Ғулом.

ЧАНДИШМОҚ 1 чандимоқ *фл. бирг. н.*

2 Бир-бирини чандимоқ, гап билан олмоқ. *Уйқу билан ёнғоқни пайров келтириб, Насруллани чандишавергандан кейин Маҳкам унинг тарафини олди.* Н. Қодиров, Уч илдиз.

ЧАНДИҚ Битган яранинг ўрни, изи. *Юздаги чандиқ. Қўли чандиқ одам.* ▪ *Милтиқ овози эшитилди. — Нима? — деди Собиржон сакраб ўрнидан туриб, Бақинидаги чандиқ тортилиб кетди, шекилли, инграб юборди.* Ў. Умарбеков, Баҳор.

ЧАНДИҚЛИ Бирор ерида чандиғи бўлган, чандиғи бор. *Темиртош чап юзи чандиқли, бир кўзи кўр, бадқовоқ, камгап бир аскар ҳамроҳлигида йўлга чиқди.* М. Осим, Ўтрор.

ЧАНДОЗА *диал.* Ёнга боғлаб олиб юриладиган ҳамён.

ЧАНДОН [*ф-т*] *рвш* 1 Марта, карра, мартаба. *Минг чандон яхши. У сендан ўн чандон ўтади.* ▪ *Бу уй «Тешик қалъа»дан ўн чандон яхши.* Ж. Шарипов, Хоразм. *Қуёш нур бахш этганда табиат юз чандон барқ уриб кетади.* Х. Икромов, Пашида. *Ҳаваси минг чандон ошиб кетди.* М. Муҳамедов, Қахрамон изидан.

2 Ҳар қанча, қанчалик. *Чувалашиб кетган фикрларини тўплашга чандон уринса ҳам, бўлмади.* ▪ *Мирзаев рақибининг оёғини ердан узишга чандон интилса ҳам, Ражаб солдатча чапдастлик қилди ва уни азот кўтариб қўйди.* Ҳ. Назир, Индамас. | Шундай, шунча, шунчалик. *Чандон урдики, йиқила ёзди.* | Етарлича, етарли даражада. *У пахта илмини чандон ўқиган.* | (*бўлишсиз ф. билан*) Унча, унчалик. *Чандон яхши эмас.*

ЧАНОҚ 1 Кўсакнинг ҳар бир хонаси. *Миллион-миллион тонна пахтани бармоқ билан битта-битталаб чаноқдан суғурамиз.* Ойбек, О. в. шабадалар. *Йигит чаноқлардан тошиб чиққан оппоқ пахталарни кўрди-ю, ўзининг ҳам ёш чеҳраси шу чаноқлардай очилиб кетди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

2 Бон косаси, кўз косаси ва умуман косачасимон суяклар. *Чаноқ суяги.* ▪ *Бош чаноғимизда марказий нерв системаси бор.* «Физиология». *Ашур Мирзо китобни очди-ю, донг қотиб қолди, кўзлари чаноғидан чиқиб кетди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. *Қумларда ҳайвон суяклари, одам чаноқлари ётарди.* Ж. Шарипов, Хоразм.

3 Тегирмоннинг дўлидан дон тушиб турадиган тарновсимон қисми.

4 *диал.* Чиғаноқ.

ЧАНҚАМОҚ 1 Сувга ташна бўлмоқ, сувсамоқ. *Ош еб чанқамоқ. Гўзалар чанқаб қолибди. Чанқаган ер. У чанқаб келган эди.* ▫ *Бир чойнак чой йўл юриб чарчаганга ҳам, чанқаганга ҳам, зериккан бекорчига ҳам анча ором беради.* П. Турсун, Ўқитувчи. 2 *кўчма* Эҳтиёж, талаб сезмоқ; соғинмоқ, қўмсамоқ. *Чанқаб кутдим сени ёр, бир илтифотинг кўрмадим.* Н. Сафаров, Шарқ тонги. *Ўзи ҳам дейман, Мирҳосил халқ ишига роса чанқаган экан-да!* Ҳ. Гулом, Машъал.

ЧАНҚАТМОҚ 1 **чанқамоқ** 1 *фл. орт.* *Иссиқ роса чанқатди.*

2 *қ. х.* Сувга ташна қилиб қўймоқ; сувсиратиб қўймоқ. *Ғўзани чанқатиб суғормоқ. Чанқатиб қўйилган ғўза гулларини тўкиб юборади.*

ЧАНҚОВ 1 **чанқамоқ** *фл. иш оти.* 2 Сувга ташналик, сувсаш. *Ҳайдарбойнинг кўримсиз чойнаклардаги қуюқ ва суюқ чойлари бу ердаги жуда кўп одамларнинг ҳам, ўтган-кетган йўловчиларнинг ҳам чанқовини босиб турарди.* П. Турсун, Ўқитувчи. *Рустам Сайрамов чанқов босди қилгандан кейин супада ёнбошлади.* Ойбек, О. в. шабадалар.

3 *кўчма* Ўта даражада хоҳлаш, ташналик.— *Ишга чанқовмиз-да,— деб жавоб берди Йўлчи.* Ойбек, Қутлуғ қон.

ЧАНҚОҚ 1 Сувга ташна, сув талаб, сувсаган; сувсираган. *Чанқоқ бола. Сувга чанқоқ ер.* ▫ *Чанқоқ ғўзаларни сувга қондириб олгач, Адолат шона ташлаб, гул тўкиб юборган ғўзаларни тирилтириш пайига тушди.* И. Раҳим, Чин муҳаббат.

2 *кўчма* Зор, ташна, муштоқ, интизор. *Қўлим ишга чанқоқ. Билимга чанқоқ. Ерга чанқоқ деҳқонлар. Чанқоқ кўзлар.* ▫ *Биз сувга серсбмиз, деҳқон чанқоқ, жуда чанқоқ.* Ойбек, Қутлуғ қон. *Бондарнинг руҳи тетик, гапга чанқоқ, суҳбатга мойиллиги кўриниб турарди.* Шуҳрат, Шинелли йиллар.

ЧАНҒАРОҚ Ўтовнинг устки қисмидаги туйнук чамбараги. *Ҳозир қизингиз уйда, чанғароқдан чиқиб кетиб бораётгани йўқ.* «Ғдгор».

♦ **Чанғароғи тушди** (*ёки ўйнади*) инқирозга учради, синди.

ЧАНҒИ Қорда елиш учун оёқларга маҳкамланадиган бир жуфт узун силлиқ тахта сирпанғич. *Чанғида юрмоқ.* ▫ *Улар [Шерали билан Кўчқор] дам олиш кунлари.. овга чиқишар,.. қирма-қир чанғи учишар эди.* Ё. Шукуров, Яйлов тонги.

ЧАНҒИЧИ Чанғида учувчи, чанғи отувчи, чанғи спорти билан шуғулланувчи одам. *Бу ерда чанғичиларнинг мусобақалари тез-тез ўтказилиб туради.* М. Мирсоатов, Чимёнга марҳамат.

ЧАП I [*ф-т*] 1 Гарданинг юрак жойлашган томонидаги; сўл. *Чап қўл. Чап елка. Чап қовурға.* | Гарданинг шу томонига яқин бўлган, шу томони йўналишидаги. *Чап томон. Чап чўнтак. Дарёнинг чап соҳили.* ▫ *Биз булар билан таништишни шу ерда қолдириб, айвоннинг чап тарифидаги дарича орқали уйга кирамиз.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.‖ *Гоҳ чапда, гоҳ ўнгда қулоқларни тешгувчи чичқириқ товушлар билан чигирткалар чириллашади.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

2 *кўчма* Ўнг келмайдиган, тескари, ноқулай. *Йўл ҳовлимизга чап.* ▫ *Гап пулда эмас, қизим, вақтим бўлмаяпти. Ишхонам магазинга чап.* Ҳ. Зиёхонова, Биринчи мактуб.

3 *кўчма* Қимса билан муомаласи, муносабати, муросаси тўғри келмай қолган; зид, қарши. *У мен билан чап.* ▫ *Ҳеч гапдан ҳеч гап йўқ, икки ёзувчи ё икки санъаткор бир-бирига чап, бир-бири билан қирқ-пичоқ бўлиб қолишади.* Уйғун, Замон талаби. **Юлдузи чап (тушган)** бир-бирига зид, бир-бири билан чиқишмайдиган, келиша олмайдиган.

♦ **Чап бермоқ** 1) тутқич бермай, рўпара келмай, алдаб ўзини олиб қочмоқ, қочиб юрмоқ. *Яхшиликча таслим бўласанми, ё минилмаган асов байталдек бўйнингга сиртмоқ тушмагунча чап бериб юраверасанми?* П. Турсун, Ўқитувчи; 2) эпчиллик билан ўзини олиб қочмоқ, қутқармоқ. *Душман ўқига чап бериб қолди.* **Чап ёни (ёки ёнбоши) билан турибди** кимсанинг омади юришмаган, иши чаппасига кетган ёки серзарда бўлиб турган куни шундай дейилади. *Муҳаммад Расул ўз ичида: «бу кун бой чап ёни билан турган шекилли» деб, анча вақтгача калласини осилтириб ўтирди.* Ойбек, Қутлуғ қон. **Чап ичакка ҳам юқ бўлмайди** жуда оз, овора бўлиб ейишга арзимайди (овқат ҳақида). **Чап кўз билан қарамоқ** нотекис, бошқаларга нисбатан камситиб қарамоқ. *Колхозда ҳамма нарса бригадаларга баравар тақсимлансин. Раис бировга ўнг кўз, бировга чап кўз билан қарамасин.* Ҳ. Гулом, Сенга интиламан. **Йўлни чап солмоқ** тўғри йўлни қўйиб, ўзини эгри, айланма йўлга солиб, чалғитиб кетмоқ. *Зокиржон.. йўлни чап солиб, шамолдай елиб, улардан илгарироқ қуртхонага етиб келди.* Ғайратий, Довдираш.

ЧАП II *айт.* **чалп.**

ЧАПАК [*ф-т*] Кафтларнинг бир-бирига урилиши ва ундан чиқадиган товуш; қарс, қарсак. *Аста-секин бошланган чапак тобора авж олиб, соз овозини босиб кетди.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор. | Олқиш, олқишлар, қарсаклар. *Чапак билан қарши олинди.* ▫ *Саҳна эшигида Ҳомидов, Каримов, Бўриевлар кўринадилар. Кучли чапак кўтарилади.* А. Қодирий, Обид кетмон. **Чапак чалмоқ** 1) олқишламоқ, табрикламоқ; 2) *салб.* бировнинг айбига, қилиғига кулмоқ, масхараламоқ; 3) бировнинг бахтсизлигидан, муваффақиятсизлигидан хурсанд бўлмоқ.

♦ **Чапак чалиб қолмоқ** армонда қолмоқ, қуруқ қолмоқ. *Элмуроднинг.. юз ва кўзларида: «Ана олиб кетди. Сен бекорга ўпкангни қўлтиқлаб юрибсан-да. Чапак чалиб қолаберасан», деган маъно ўйнар эди.* П. Турсун, Ўқитувчи.

ЧАПАҚБОЗЛИК Чапаклар, қарсаклар билан ифодаланган севинч, мамнуният, хурсандлик; зўр олқишлар. *[Латофат] ҳиндча қўшиқ айтганда денг, етти марта саҳнага чиқаришса бўладими, азаматлар. Тозаям чапакбозлик бўлди.* К. Маҳсумов, Муҳаббат қўшиғи.

ЧАПАН(И) [*ф-т*] Қиморбозлик, беданабозлик каби ножўя ишларга кўпроқ мойил бўлган, кўкрагини очиб, олифтагарчиликка зеб бериб юрадиган безорихамо, тарбиясиз, оми одам. *Оғзи бепошна киши, хоҳлабми-хоҳламайми, катта ёшдаги кишини ҳақорат қилиб қўяди. Оқибатда ҳалиги «хўроз табиат» чапанидан ҳамма юз ўгириб кетади.* М. Исмоилий, Одам боласи бўл.‖ *Араббой қанча ўқиса ҳам унинг қилиқ ва гапириши, юриш-туриши мактабда таълим кўрган киши эмас, балки чапани аравакашни эслатиб турар эди.* П. Турсун, Ўқитувчи.

ЧАПАНИЛАРЧА *айт.* **чапаничасига.**

ЧАПАНИЧА *рвш* Чапани одамларга хос бўлган; чапани одамлардай. *Чапанича гаплашмоқ.*‖ *Чапанича кийиниш.* ▫ *Ёшлигига қарамай чапанича юришга тақлид этган бир бола.. Мирзакаримбойга чой келтирар, қулоғига қистирилган қалам билан дўконнинг устунига бир алиф чизиб кетар эди.* Ойбек, Қутлуғ қон.

ЧАПАНИЧАСИГА *рвш* Чапани одамларга хос равишда, чапаниларча. *Қўш белбоғ чапаничасига паст боғланган, юриши ҳам олифталарга тақлидни кўрсатар.. эди.* Ойбек, Қутлуғ қон.

ЧАПАНЧА *айт.* **чапанича.**

ЧАПАРАСТА *рвш* Ўнг-сўл; ўнгу-сўлга. *Шоҳнинг айтганин қилиб, Лашкар кетди даста-даста, Одам тўлиб баланд-пастга, жўнаётир чапараста.* «Алпомиш». *Муродхон дарёдай тошди, чапараста кесиб бошди.* «Муродхон». **Чапараста қилмоқ** остин-устин қилмоқ, астар-пахтасини чиқармоқ. *Камбағалнинг жони чиқиб кетди ва уни [Мирҳомидни] чапараста қилиб сўкиб ташлади.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор.

ЧАПАТИ *диал.* Юпқа қатирма нон; лочира. *Эрталаб қорнимни тўйгазгач, битта ёки яримта нон, гоҳда иккита чапати белимга боғлаб кетардим.* И. Раҳим, Олсвкор.

ЧАПАҚАЙ 1 Ишни чап қўл билан қиладиган. *Чапақай одам.*

2 Чап ёқдан чиққан. *Чапақай ошиқ.*

3 *кўчма* Ўнг келмайдиган; ноқулай, тескари, чап. *Чапақай йўл.*

◆ **Чапақай жаҳли чиқди** *с. т.* астойдил жаҳли чиқди, ғазаби ошди, газабига олди. *Болтабой ака, ўғлининг чапақай жаҳли чиқа бошлаганини кўриб, тағин ишни баттар бузиб қўймасин, деган хавотирга тушди.* Ҳ. Назир, Бир туп гўза.

ЧАПДАСТ [*ф-т*] Чаққон, эпчил, абжир; жуда уста. *Чапдаст қиличбоз. Чапдаст механизатор.* ▪ *Ғуломжон икки букилиб таъзим қилди, кейин супадан ўгирилиб, чапдаст қадамлар билан юриб кетди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. *Ҳаммаёқ жимжит, қоронғи, одамларингиз чапдаст экан. Қойил қолдим.* Ойбек, Қутлуғ қон.

ЧАПДАСТЛИК чапдаст *с. белги оти. Мирзаев рақибининг оёғини ердан узишга чандон интилса ҳам, Ражаб солдатча чапдастлик қилди ва уни азот кўтариб қўйди.* Ҳ. Назир, Индамас. *Қозоқбой чапдастлиги, уқувлилиги билан қурилишдагиларга ёқиб қолди.* М. Қўшоқов, Уста йигит. *Йўлчи чапдастлик билан дастёрлик қилиб, самоварчининг жонига оро кирди.* Н. Юсуфий, Ҳаёт сўқмоқлари.

ЧАПИЛЛАМОҚ «Чап-чап» овоз чиқармоқ; шапилламоқ. *Кўл чапиллар. Қайиқ биқинига тегиб қочар кўпириб тўлқин.* Ҳ. Нўлат.

ЧАПИЛЛАТМОҚ чапилламоқ *фл. орт. н.* [*Бектемир*] *қиялик остидан кўлмак сувни чапиллатиб кечиб ўтди-да, юқорига тирмашди.* Ойбек, Куёш қораймас.— *Хат ёзаман, ойим яна асал юборсин,— деди у* [*Луқмонча*] *бармоғини чапиллатиб яларкан.* А. Мухтор, Тугилиш. *Узумни нон билан қўшиб, чапиллатиб чайнаган аскарларга у нафрат билан қараб, ичида уларга ўлим тилади.* М. Осим, Ўтрор.

ЧАПИЛМОҚ чапимоқ *фл. мажҳ. н. Деворга лой чапилган. Хина чапилган қўл.*

ЧАПИМОҚ I Чаплаб ёпиштирмоқ. *Башарасига бўёқ чапиб, грим қилмоқ.*

2 Чаниқ қилмоқ, қора сувоқ қилмоқ. *Маҳкам ака деворнинг ёриқларини чаплаш билан овора.* Р. Файзий, Сен етим эмассан.

ЧАПИШТИРМОҚ Иссиқ сув билан совуқ сувни аралаштириб, илиқ ҳолга келтирмоқ. *Самоварчи дарров чойнакда сув чапиштириб қуйиб юборди.* С. Аҳмад, Ҳукм. — *Самовардан қумғонга сув қуйиб чапиштирдим, ташқарига чиқиб,.. оёқларимни яхшилаб ювдим,— деди Шум бола.* Ғ. Ғулом, Шум бола.

ЧАПИҚ Қора сувоқ, дастлабки сувоқ. *Девор чапиғи текис чиқибди. Чапиқ қилмоқ.*

ЧАПЛАМОҚ I 1 Кафтига олиб уриб ёпиштирмоқ; пала-партиш, тўғри келган жойига суртмоқ; чапимоқ. *Деворга лой чаплямоқ.* ▪ *Ғиёсиддиннинг оқ қилинишига сабаб.. яҳудий савдогарнинг дўконини тешаётганда қўлга тушиб, юзига куя чаплаб эшакка тескари миндириб бозорда сазойи қилингани бўлди.* С. Аҳмад, Ҳукм.

2 *кўчма кам қўлл. айн.* **чалпимоқ.**

ЧАПЛАМОҚ II Чап томонидан ёки чап бериб ўтмоқ. *Иккинчи бекатдан йўлни чаплаб, Тошлоқ дарвозаси орқали яна қайтиб Марғилонга кирган эди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

ЧАПЛАТМОҚ чаплямоқ I 1 *фл. орт. н.*

ЧАПЛАШМОҚ I 1 чаплямоқ I *фл. бирг. н. Тирқишларга лой чаплашибди.*

2 Ёпишмоқ, ёпишиб қолмоқ. *Юзига чаплашган лойни кир панжаси билан артди.* Ойбек, Қуёш қораймас. *Бугунги кутилмаган тун Ҳасанали отани чарчатган; унинг кекса кўзлари уйқу билан тамом чаплашиб олган эдилар.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

3 Бир-бирига айқашиб-чалкашиб ноаниқлашмоқ (ёзув, расм ҳақида). *Хат чаплашиб кетибди.*

ЧАПЛАШМОҚ II чаплямоқ II *фл. бирг. н.*

ЧАПЛАШМОҚ III Қаршилашиб, зидлашиб қолмоқ, тескари бўлиб қолмоқ. [*Каримийнинг*] *пичинги кўнглимни баттар ғаш қилди, чунки Матлуба билан чаплашиб қолганимиз рост эди.* О. Ёқубов, Бир фельетон қиссаси.

ЧАПЛАШТИРМОҚ I чаплашмоқ I 3 *фл. орт. н. Чаплаштириб ёзилган хат.*

ЧАПЛАШТИРМОҚ II чаплашмоқ II *фл. орт. н. Икки орани бузиб, чаплаштириб қўйибсиз.*

ЧАППА *рвш.* Тескари, терс. *Отга чаппа миндирмоқ*‖ *Чаппа йўл.* | Талаб этилган ёки кутилган ҳолнинг бутунлай аксича, унга бутунлай қарама-қарши, тескари. *Ҳа, энди, колхозда инлар чаппа бўлгандан кейин танқид ҳам аеж олади-да.* Уйғун, Ҳуррият.

ЧАППАР *рвш, диал.* Қийғос, ёнпасига, ялписига. *Водийларни яёв кезганда, Бир ажиб ҳис бор эди манда, Чаппар уриб гуллаган боғин, Ўпар эдим ватан тупроғин.* Ҳ. Олимжон.

ЧАППА-РОСТА *айн.* **чапараста.**

ЧАППАСИГА *рвш* Тескарисига, олди орқасига ёки остин-устин. *Машина чаппасига айланди.*| Талаб этилган ёки кутилганининг аксича, тескари томонга. *Ишнинг чаппасига кетганини сезган Бўронбек «Муросайи-мадора» йўлига ўтди.* Ҳ. Ғулом, Машъал.

ЧАП-ЧАП I чап II *с. такр. Чап-чап лой кечмоқ.* ▪ [*Валивой*] *қиличдай ўткир кумрондан босиб-босиб икки косасини шимирди, «Бай-бай»лаб, дўрдайган лабларини чап-чап ялади.* Ҳ. Назир, Ўтлар туташганда. *Мунча согинтириб қўйдинг мени, гўзалим? — деди у қорабайирнинг манглайидан, кўзларидан чап-чап ўпаркан.* Ҳ. Ғулом, Машъал.

ЧАП-ЧАП II Юпқа, шапарак нонниинг тури. «*Пуф деса Бухорога учадиган» тахир, чап-чап нон.* Ойбек, Қутлуғ қон.‖ *Самандаров хуноб бўлиб бўғилса, «деҳқоннинг бошини бириктиришдан кўра, зогора ундан чап-чап ёпиш осонроқ», деб кулишар эди.* А. Қаҳҳор, Қўнчинор.

ЧАПЯ *диал.* Сут, қатиқ, суюқ овқат солиш учун ишлатиладиган сопол идиш; хурмача.

ЧАПҒАЛАТ [*ф-т+а*] *диал.* Шамғалат. *Қўзини чапғалат қилиб қочмоқ.*

ЧАРАҚЛАМОҚ Ялтирамоқ, ярқирамоқ; порлаб пурланиб турмоқ. *Чарақлаган шаҳло кўзлар. Юлдузлар чарақламоқда.* ▪ *Осмонни қоплаган чанг-тўзон аллақачон ғойиб бўлди, ҳаво чарақлаб очилиб кетди.* Ш. Рашидов, Бўрондан кучли. *Кенг ҳовлининг ҳар томонига тортилган электр чироқлар чарақлади.* П. Турсун, Ўқитувчи.— *Ойижон, бугун жуда яхшисиз, кўзларингиз чарақлиб турибди,— деди Башорат.* А. Мухтор, Опа-сингиллар.

ЧАРАҚЛАТМОҚ чарақламоқ *фл. орт. н. Ёш Ҳожия олов кўзларини чарақлатиб Онахонга тикилган эди.* А. Мухтор, Опа-сингиллар.

ЧАРАҚЛАШМОҚ *кам қўлл. айн.* **чақчақлашмоқ.**

ЧАРАҚ-ЧАРАҚ *кам қўлл. айн.* **жарақ-жарақ.** *Тўғри, ерни пулга сотадилар, нақд пулни чарақ-чарақ санаб оладилар.* Ойбек, Қутлуғ қон.

ЧАРВИ [*ф-т*] Молнинг (қўй, эчки, от ва ш. к.нинг) ичакдари атрофида бўладиган ёғ; ички ёғ. *Қўй чарвиси.*‖ *Чарвй дўлма.* ▪ *Елкасига рўмол ташлаб, сағри кавушини чарви ёғи суриб ялтиратган, олтмишлардан ошган, лекин бир оз букчайган чол келиб бир рўмол нон олди.* Ғ. Ғулом, Шум бола. **Чарви боғламоқ** 1) семирмоқ; 2) *кўчма* бойимоқ. *Ё, ҳаром-харишга аралашиб юриб сен ҳам чарви боғлаб қолдингми?* Уйғун, Ҳуррият.

ЧАРВОҚ [*ф-т*] *с. т.* Чорбоғ. *Бизлар сайр этгали бордик чарвоққа Одами йўқ гул очилган овлоққа.* «Равшан». *Сув келади лойланиб, Ичида ўрдак айланиб, Ёр чақирса борманглар, Ўлсин чарвоқ айланиб.* «Қўшиқлар».

ЧАРЛАМОҚ 1 Чақирмоқ, таклиф қилмоқ. *Келсин деб чарлайди, бувишим сизни, Элчи қип юборган ойимга бизни.* «Ширин билан Шакар». **Чарлаб чақирсанг ҳам келмайди** атайлаб чақирсанг ҳам келмайди (мартабаси улуғ, киборли ва ш. к. одам ҳақида).

2 *этн.* Келин ёки куёвни чарлар маросимига чақирмоқ.

ЧАРЛАР *этн.* Никоҳ тўйидан сўнг келин ёки куёв шарафига ҳар икки қудалар уйида ўтказиладиган биринчи чақириқ. *Эрта-индин чарлар бўлиб ўтса, албатта Отабек Марғилонга югуради.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. **Келин чарлар** келининг ўз ота-онасиникига биринчи боришига бағишланган чақириқ. **Куёв чарлар** куёвнинг қайната-қайнанасиникига биринчи келишига бағишланган чақириқ. **Боғ чарлар** боғда ўтказиладиган чарлар. **Қуда чарлар** қудаларнинг биринчи чақирилиши.

ЧАРЛАТМОҚ чарламоқ *фл. орт.*

н. Жарчиларни чарлатди, Ҳар бирига сўз қотди. Ҳ. Олимжон.

ЧАРЛАШМОҚ чарламоқ *фл. бирг. н.*

ЧАРМ [*ф-т*] 1 Қалин пишиқ тери, кўн. ‖ *Чарм қайиш.*| Умуман тери.‖ *Чарм пальто.* ▪ *Чол бир минут гапдан тўхтади. Тишсиз оғзига сув тўлдириб, чармга пуфлади, кейин чармни чўзиб-чўзиб гапга тушди.* Ойбек, Қутлуғ қон.

2 Оёқ кийимининг остки қисми, таг чарм. *Маҳси чарми. Туфли чарми. Этик чарми.*

◆ **Юзига чарм қопламоқ** юмсини, инсофни, виждонни йиғиштириб қўйиб иш тутмоқ, безбет бўлиб олмоқ. *Гап бошласанг унга агар танқиддан, Бетига чарм қоплаб олар шу замон.* «Муштум», 1962, № 4.

ЧАРМЛАМОҚ Пойабзалнинг остки қисмига чарм қопламоқ, таг чарм қўймоқ. *Ботинкамни уста янгидан чармлаб берди.*

ЧАРМЛАТМОҚ чармламоқ *фл. орт. н. Этикни чармлатмоқ.*

ЧАРМФУРУШ [*ф-т*] *эск.* Чарм билан савдо қилувчи, чарм сотувчи одам.

ЧАРОС Ўрта пишар, юмалоқ қора узум. **Чарос кўз** гўзал, қора кўз. [*Нафисанинг*] *чарос кўзларида шўх кулги жило қилаётган, ҳозир қаҳқаҳа уришга тайёр экани билиниб турарди.* О. Ёқубов, Мирза терак.

ЧАРОҒБОН [*ф-т*] *тар.* 1 Кўча чироқларига қаровчи киши.

2 *кўчма* Илм-маърифат тарқатувчи одам. *Улар* [*қишлоқ зиёлилари*] *қишлоқда билим билан бирга юксак маданият тарқатувчи чароғбонлардир.* Ҳ. Азимов, Турмушимиз сермазмун бўлсин.

ЧАРОҒОН [*ф-т*] 1 Равшан ёритилган; ёруғ. *Чароғон кўчалар.* ▪ *Ҳукумат мана шу гидростанцияни қурди-ю, ҳамманинг уйини электр билан чароғон қилди.* Н. Сафаров, Олияхон Султонова.| Ёруғ, нурли, порлоқ. *Кумларда қишин-ёзин ҳаво очиқ бўлиб, кўпинча булут кўринмас, юлдузлар чароғон бўлар эди.* Ж. Шарипов, Хоразм.

2 *кўчма* Ёркин, порлоқ, равнақли. *Жаранглади Ленин сўзлари, қилиб дилни мамнун, чароғон.* Э. Раҳим. *Порлоқ, чароғон йўлимизни марксизм-ленинизм ғоялари ёритиб турибди.* «Қ. Ўзбекистон», 1961, № 243.

ЧАРС I 1 Шарт ган, тўрс, бетгачопар. [*Салим*] *илгари бунақа чарс эмасди-ку!* Уйғун, Дўстлар. *Сўрама! Қиз жуда чарс экан.* Н. Сафаров, Шарқ тонги.

2 Асов, ёввойи табиат, ҳурковуч (ҳайвонлар, қушлар ҳақида). *Чарс от.* ▪ *Улар* [*баъзи колхоз раҳбарлари*]*.. пахтани машинада теришдан чарс беданадек ҳуркиб юрган эди.* Й. Шамшаров, Довруғ. *Қўлда боқилиб семирган қўй одатда чарс бўлмаса ҳам жуда аста қадам босар.. эди.* С. Абдулла, Соялар.

ЧАРСИЛЛАМОҚ I «Чарс» этган овоз чиқармоқ. *Ойна чарсиллаб синди. Қуруқ ўтин чарсиллаб ёна бошлади.* ▪ *Мунаввар чап кулоғининг тагига муштми, ғўлами бир нима чарсиллаб текканида кўзи тиниб... кейин нима бўлганини билмайди.* С. Анорбоев, Меҳр.

◆ **Чарсиллаган совуқ** қаттиқ, қуруқ совуқ. *Аямаслар чарсиллаган совуқда ялангоч бўлиб сойга шўнгимоқда.* Ойбек, О. в. шабадалар.

ЧАРСИЛЛАМОҚ II Жаҳли чиқиб, даргазаб бўлиб одамни егудек бўлиб турмоқ. *Холмирзанинг тили қичиб келди-ю, хотинининг чарсиллаб турганини кўриб, ўзини огирликка солди.* Ҳ. Назар, Ўтлар туташганда.

ЧАРСИЛЛАТМОҚ чарсилламоқ I *фл. орт. н. Сув сачраб лампа шишани чарсиллатиб синдирди.*

ЧАРС-ЧАРС чарс I *с. такр.— Э-эҳ-ҳ, шўрли бошим! — Саидғози кафти билан пешанасига чарс-чарс урди.* С. Анорбоев, Оқсой.

ЧАРС-ЧУРС *айн.* **чарс-чарс.** *Эртасига ҳам Холниса хола чарс-чурс қилиб юрди.* Мирмуҳсин, Чиниқиш. *Бир томонда чарс-чурс билан гулхан ёнади.* Ойбек, Қутлуғ қон.

ЧАРТИЗМ [*р<инг л*] *сиёс.* 19 асрнинг 30-40 йилларида Англия ишчиларининг сиёсий ҳуқуқ олиш ва иқтисодий аҳволни яхшилаш учун олиб борган оммавий революцион ҳаракати. *Англия пролетариати 18 асрнинг охиридаги даврдан кейин, 1830 ва 1840 йиллардаги чартизмдан кейин қайта-қайта уйғонди.* В. И. Ленин, Англияда Конституция кризиси.

ЧАРХ [*ф-т*] 1 Ип йигирадиган дукли дастаки асбоб. *Бўзчилик бу ердагиларнинг қарийб ҳаммасига ота касб. Лёли чарх йигирса, эркаги бўз тўқийди.* А. Мухтор, Опа-сингиллар. *Уй химжит, фақат чархнинг жажжисизлик билан ғувиллаши эшитилади, холос.* С. Зунунова, Гулхан.

2 Ҳар хил асбобларнинг, қурилмаларнинг айланадиган қисми; парраги. *Тегирмон чархи.*

3 Кесувчи асбобларнинг тиғини ўткирлайдиган, қайрайдиган асбоб. *Чархда пичоқ чархламоқ.*‖ *Чарх тош.*

4 *кўчма* Гардиш, айлана. *Давр чархи. Тарихнинг улуғвор чархи. Чархи фалак.* ▪ *Ганиева гап чархини айлантириб юбориш учун: — Лаълихонни ҳам олиб келмабсиз-да,— деди.* Ойдин, Кўнгли тўлдими, яхши йигит.

◆ **Чарх урмоқ** 1) айланиб юрмоқ; атрофида айланмоқ. *Мана узоқда бомбалар олдин-кетин портлади. Бир зумда қора қушлар Бектемирнинг тепасида чарх ура бошлади.* Ойбек, Қуёш қораймас. *Ўн тўртда кўрдим барқ уриб, қизлар келади чарх уриб.* М. Алавия; 2) турган ерида олдинга босмай айланмоқ. *Велосипед чарх урянти.*

ЧАРХАК [*ф-т*] 1 *диал. айн.* чамбарак 2.

2 Ип калавалайдиган чархсимон мослама.

ЧАРХЛАМОҚ 1 Кесувчи асбобларнинг тиғини ўткирламоқ, қайрамоқ. *Теша чархламоқ.* ▪ *Қишда деҳқончиликка, рўзғорга керакли асбобларни тоблаб, чархлаб, баъзан янгисини қилиб кун кўради.* А. Қаҳҳор, Сароб. *Баъзилари елкан ямайди, кекса ошпаз чархлайди пичоқ.* Э. Раҳим.

2 *кўчма* Ўстирмоқ, очмоқ, ўткирламоқ, пешламоқ. *Ақлни чархламоқ.* ▪ *Шоир ўзининг бутун ижоди билан совет халқининг қаҳрамонона курашини тараннум этди, қаламининг тиғини социалистик ҳаёт душманларига қарши чархлади.* К. Аҳмаджонова, Демьян Бедний.

3 *кўчма* Қимсага қарши хезламоқ. [*Нор Мастурага:*] *Хола, мени кўп чархламанг-у, уврангизни кесаберинг! Оғзингизга сиққанини уч кунда лаққа жигардек қанорангизга илиб қўялман.* Ҳамза, Паранжи сирлари.

ЧАРХЛАНМОҚ чархламоқ *фл. ўзл. ва мажҳ. н. Чархланган ўроқ.* ▪ *Майдонда чархланур мард иродаси, Ботирга куч берар жанг шаббодаси.* Миртемир.

ЧАРХЛАТМОҚ чархламоқ *фл. орт. н.*

ЧАРХПАЛАК [*ф-т+а*] 1 Сув кучи билан айланиб катта ариқдан сув чиқарадиган энг қадимий қурилма; чигир. *Назокат чархпалакларнинг гириллаб айланишини, кўчаваларда новга тўкилаётган сув зарраларини энди кўраётгандек гашт билан қадам ташлар эди.* С. Аҳмад, Қадрдон далалар. *Чархпалак аввалгидан ҳам жадал айланиб, кўчаларга даштга мўл-кўл сув тўка бошлади.* И. Раҳим, Чин муҳаббат.

2 Бир печта кажаваси бўлган, горизонтал ўқ атрофида айланувчи катта гилдирак тарзидаги оммавий ўйин-кулги қурилмаси.

◆ **Тарих чархпалаги** тарихнинг гардиши. *Абдуллахон магрурликка бериб, ўзини тарих чархпалагини айлантириб турган ягона қаҳрамон деб гумон қиларди.* М. Осим, Элчилар.

Чархпалак бўлмоқ 1) думбалоқ ошиб йиқилмоқ. *Алижоннинг икки оёғи осмонда чархпалак бўлиб ерга тушди.* Мирмуҳсин, Чиниқиш; 2) *кўчма* алла бўлиб йиқилмоқ, ишдан тушмоқ.

ЧАРХЧИ I 1 Чарх ясовчи уста.

2 Кесувчи асбобларни чархловчи одам. *Кассоб чархни бундай ётқизиб ўрнатишнинг бошини қидириб чархчига зеҳн солди.* А. Муқимов, Ғалати одам.

ЧАРХЧИ II Қичик сайроқи қуш.

ЧАРХЧИЛИК 1 чархчи I *с. касб оти.* 2 Бозорда чархловчилар растаси.| Чархчилар маҳалласи.

ЧАРЧАМОҚ Меҳнат, иш-ҳаракат ва ш. к. натижасида ҳорғинлик, чар-

чоқ сезмоқ; ҳоримоқ, толмоқ. *Юриб чарчамоқ. Касалга сўз ёқмас, чарчаганга — ўйин. Мақол. Оёқ чарчаса, таёқ ярамайди.* Мақол. ▪ [*Ғуломжон*] *бугун куни билан тоғ қазиб қаттиқ чарчаган эди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. *Икки соатлик қизиқ бир базмдан сўнг қизлар чарчадилар-да, ўйинни тўхтатдилар.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. *Қодировга гапираверіб жағим чарчади.* Ш. Рашидов, Бўрондан кучли.

ЧАРЧАТМОҚ чарчамоқ *фл. орт. н. Гапириб чарчатмоқ.* ▪ *Кундузги оғир иш, йўл юриш чарчатган эди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. *Отам сизларни чарчатиб қўймадими.* А. Қаҳҳор, Картина.

ЧАРЧОҚ Чарчаганлик, ҳориганлик, толганлик ҳолати; ҳорғинлик, ҳордиқ, чарчаш. *Чарчоқ ҳис этмоқ. Чарчоғини чиқармоқ.* ▪ *Мутал аъзойи-баданини чулғаб олган чарчоқни енгиб, ўрнидан турди.* О. Ёқубов, Ларза. *Қадам қўйишим билан чарчоқ тарқади.* С. Анорбоев, Оқсой. *Болалар ҳали тоғнинг ажойиботларини кўриб тўймаган, чарчоқ унутилган,.. оёқларидаги оғриқ билинмай қолган эди.* Ҳ. Назир, Сўнмас чақмоқлар. | Ҳорғинликни ифодаловчи; ҳорғин. *У.. чарчоқ қадам ташлаб, вокзалдан эски шаҳарга жўнаркан, кимдир унинг елкасига қўлини қўйди.* С. Аҳмад, Ҳукм. *Капитан Александров чарчоқ кўзларини осмондан узмай снаряд овозига қулоқ бериб турарди.* М. Муҳамедов, Қаҳрамон изидан.

ЧАРЧОҚЛИК чарчоқ *с. белги оти. Норқўзи Феруза нинг ҳорғин чеҳрасига, чарчоқликдан қизарган кўзларига қарайди.* Ҳ. Ғулом, Сенга интиламан.

ЧАСОВОЙ [*р*] *ҳарб.* Қуролли соқчи. *Эшик олдидаги часовой уларнинг келганини билиб қолиб ўқ узибди.* П. Турсун, Ўқитувчи.

ЧАСТОТА [*р*] *физ.* Маълум вақт ичида такрорланган ҳаракат ёки тебранишлар сони. *Тебранишлар частотаси.*

ЧАСТОТАЛИ Қандайдир частотага эга бўлган. *Юқори частотали ток.*

ЧАТАНОҚ *с. т.* Икки оёқнинг ораси; чот. *Ола қарғанинг юришини қиламан деб, чумчуқнинг чатаноғи йиртилибди.* Мақол. ▪ *От пишқириб, чатаноғини кериб сувнинг эпкинини қайтариш учун бир ёнбошга тиралиб боради.* Ҳ. Нуъмон, А. Шораҳмедов, Ота.

ЧАТИЛМОҚ чатмоқ *фл. мажҳ. н. Хат саккиз букланиб, қизил ипак билан бир-икки еридан чатилган ва Отабекка аталган эди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. *Нима бу, қандай тумор, Дўппи ичра чатилган?* Ғ. Ғулом.

◆ **Қулоққа чатилмоқ** *айн.* **қулоққа чалинмоқ** *қ.* **чалинмоқ.** *Тошкентлик машҳур бир бойнинг хасислиги ҳақида энг кейинги, ҳали ҳеч кимнинг қулоғига чатилмаган латифалар суҳбатга «ранг» бериб турар эди.* Ойбек, Қутлуғ қон.

ЧАТИР [*ф-т*] Ем-хашак бўладиган ёввойи ўт.

ЧАТИР-ЧУТУР *тақл. с.* Қуруқ ўтиннинг ёнишидан чиқадиган товушга тақлидни билдиради. *Гулханнинг чатир-чутури.*

ЧАТИШ 1 чатмоқ *фл. иш оти. Оқ ип билан чатиш.*

2 Аралаш, дурагай. *Чатиш қўй.*

3 Туташ, чегарадош. *Колхозларнинг ерлари чатиш.*

4 Узоқ қариндош, бир оз қариндошлиги, яқинлиги бўлган, чатишган. *У бизга она томондан чатиш.*

ЧАТИШМОҚ 1 чатмоқ *фл. бирг. н.*

2 Дурагай бўлмоқ, дурагайлашмоқ. *Чатишган молла р.*

3 Туташмоқ, бир-бирига қўшилиб, бирлашиб, боғланиб кетмоқ. *Буржуазияга келганда, унинг манфаатлари чоризм манфаатлари билан қўшилиб чатишиб кетган эди.* «КПСС тарихи». *Унинг юлдузини иссиқ қилиб турган чатишган, ингичка нозик қошларми?* Шуҳрат, Шинелли йиллар.

4 Узоқ қариндошлик муносабати билан боғланмоқ. *Чатишган қариндошлар.* || *Бу киши чатишганим бўладилар.*

ЧАТИШТИРИШ *биол.* Ҳар хил навларни чанглатиш, уруғларни қўшиш йўли билан янги нав, зот юзага келтириш. *Гулларни чатиштириш. Зотли молларни чатиштириш.*

ЧАТИШТИРМОҚ чатишмоқ 2 *фл. орт. н. Жуни ярим дағал бўлган мана шу дурагайларни бирини-бири билан чатиштириб кўпайтира беришимиз керакми?* С. Анорбоев, Оқсой.

ЧАТИҚ Чатилган, чатиб қўйилган. **Чатиқ қош** ўсиқ ва қўшилган қош. *Бу қора кўзлар мудом йиғлар чатиқ қош остида.* Ғ. Ғулом, Шум бола.

ЧАТМА 1 Қаштачиликда гул тиқишнинг бир усули: у ер-бу еридан белбоғчалар солиб маҳкамланган сув билан гул тикиш ва шу усулда тикилган гул.|| *Чатма дўппи.* ▪ *Тикиши силлиқ эмас, ўгирмаси чатмага, саноаси йўрмага кундош бўлиб тургандай.* Ғ. Ғулом.

2 Бир-бирига маталтирилган, қадалган. *Бошқа сарбозлар милтиқларини бир жойда чатма қилиб қўйиб, кучани сув сепиб супурдилар.* Айний, Дохунда. *Янги тугилган бузоқларни хода чатмаларидан қўра қилиб қамаб қўйишибди.* Э. Раҳим, Ҳаёт амри билан.

◆ **Чатма қош** *айн.* **чатиқ қош** *қ.* **чатиқ.** *Чатма қошлар, тетик кўзлар, кенг манглай.* Шайхзода.

ЧАТМОҚ 1 Наридан-бери, у ер-бу еридан тикиб қўймоқ, тикиб уламоқ, ёпиштирмоқ; кўкламоқ.— *Ҳеч бўлмаса, у ер-бу еримни чатиб олай,— деди Шум бола уста Салимга.* Ғ. Ғулом, Шум бола. *Ҳовлида ёш жувонлар юришар, кимдир овқат пиширар, баъзи бирлари айвончага ёзилган намат устида ҳа деб игна чатарди.* Мирмуҳсин, Чўри.

2 *кўчма* Бириктирмоқ, уламоқ, боғламоқ. *У* [*инженер*] *миясидаги бутун билганларини йигиштириб, бир-бирига чатиб кўрди.* А. Мухтор, Опа-сингиллар.

3 *диал.* Урмоқ, босмоқ. *Чув ҳа, деди, қамчи чатди. Изғир чўлни тўзон тутди.* «Алпомиш».

ЧАТНАМОҚ Чеккаси, лаби учиб синмоқ.| Дарз кетмоқ, ёрилмоқ. *Шиша чатнаб кетди. Совуқдан қўллари чатнаган.* ▪ *У* [*капитан*] *ғиштга тойғаниб йиқилган экан, тўпиқ суяги чатнабди.* А. Мухтор, Давр менинг тақдиримда. *Ўша суҳбатни эсладим. Июнь. Тандирдек чатнаган чўл.* С. Нуров, Дурдона.

ЧАТОҚ 1Чалкашиб, мураккаблашиб кетган; мужмал, чалкаш, чигал, ишкал. *Чатоқ иш.*|| *Иш чатоқ. Аҳвол чатоқ.* ▪ *Тантибойваччанинг нафаси ичига тушиб кетди, лекин бу ўнғайсиз, чатоқ аҳволдан қутулиш учун ўзини билмасликка олди.* Ойбек, Қутлуғ қон. *Ҳозир ишингни чатоқ қилай ми?* П. Турсун, Ўқитувчи. *Иссиғи баланд дедингми? Чатоқ-ку.* Ойбек, Қутлуғ қон.

2 Ноғўғри, галат. *Чатоқ ҳисоб.* || *Чатоқ ҳисобламоқ.* || *Чатоғини топмоқ.* ▪ *Аввалда бошқа сўзлаб, чиқди кейин чатоғи, Мен яхши эр десам, у бўлди шаҳар саёғи.* С. Абдулла. *Чатоқ қилибсиз.. сигирни Деҳқонбой аканинг ерига қўйиб юборган экансиз, ғўзасини пайҳон қилибди.* Ҳ. Назир, Бир туп ғўза. **Чатоғини чиқармоқ** чигаллаштирмоқ, оғир аҳволга солмоқ, ёмон қилмоқ.

3 Муомалага, гапга кўпмайдиган, юрмайдиган; доим ишкал иш қиладиган, ишкал чиқариб юрадиган; тирриқ, қитмир. *Буни ҳайданг, қўя кўрманг! Чатоқ бир шумки.* Ҳамза, Сайлов олдидан.|| *Ҳа, чатоқлар, мундоғ учини чиқариб ҳам қўймайсизлар-а!* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

ЧАТОҚЛАШМОҚ Чигаллашмоқ, чалкашиб, мураккаблашиб ёмон, мушкул аҳволга келмоқ, ишкал бўлмоқ. *Аҳвол чатоқлашди.* ▪ *Энди бу ёғини ҳеч бўлаштирмаслик керак. Агар иш салгина чатоқлашса, бировларга масхара бўлиб қоламиз.* П. Турсун, Ўқитувчи.

ЧАТОҚЛАШТИРМОҚ чатоқлашмоқ *фл. орт. н. Ишни чатоқлаштирмоқ. Муносабатларни чатоқлаштирмоқ.*

ЧАТОҚЛИК 1 чатоқ *с. белги оти. Ҳисобнинг чатоқлиги. Ишнинг чатоқлиги. Муносабатларнинг чатоқлиги.*

2 Чатоқ иш, аҳвол, ишкаллик, англашилмовчилик. *Орамизда оз-моз чатоқлик чиқди.* ▪ *Ҳасан сўфи билан Алим бува ўзларини безовта қилаётган чатоқликларни очиқ айтайлик деса, одамларнинг кўнгли совиб кетишидан.. ҳадиксирар эдилар.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

ЧАТОҚ-ЧУТОҚ Жуда ҳам чатоқлашиб, чигаллашиб кетган, жуда чатоқ, чигал, ишкал. *Чатоқ-чутоқ гап. Чатоқ-чутоқ ишлар.*

ЧАЧВОН *этн.* Отнинг дум қилидан тўқилган, паранжи остидан бетга ту-

тиладиган тўр парда; чиммат. *Адолхон қочиб кетди, Чачвонни отиб кетди, Иснодига чидолмай, Дадаси кўчиб кетди.* С. Зуннунова. *Бу қуёш ёндирди, ҳок-тўзон қилди паранжи-чачвонни — қора кафанни.* Уйғун.

ЧАШМА [*ф-т*] 1 Ер остидан чиқаётган сув манбаи ва унинг суви; булоқ. *Зилол чашма. Чашма суви. Чашма бўйи.* ▪ *Бир соатга хабар олгин ҳомиддан, Ювиниб чашмада тоза бўлайин.* «Рустам».

2 *кўчма айн.* манба 2. *Ижод чашмаси. Фан-маданият чашмаси. Илм чашмаси. Меҳр чашмаси.*

ЧАШМБАНД [*ф-т*] *эск. айн.* **чачвон.** *Йўлакда Офтоб ойим кўринди. Паранжиси бошида, чашмбанди қўлида эди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. *Хотин тўхтади ва йигитга қараб бетидаги чашмбандини қия очди.* А. Қодирий, Мехробдан чаён.

ЧАҚА I 1 Асосан мис, жез сингари металлардан ясалган майда, тийин пул. *Биров гани нон тополмайди, бировникида қозон-қозон мой қайнайди. Биров чақага зор, биров пулнинг ҳидига ётолмайди.* Ойбек, Қутлуғ қон.| *диал.* Бир тийин. [*Отабек ва Али*] *дастурхонни йиғиштирувчи келинчакка ўғил тилаб дуо қилгандан кейин, қўлига ўттиз чақа сурма пули бердилар.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. **Бир чақага арзимайди** ҳеч нарсага арзимайди, уч пулга ҳам қиммат. **Жин чақа** қ. жин II. **Сариқ чақам йўқ** сира ҳам пулим йўқ.

2 Оз миқдордаги ақча, пул, маблағ. *Ишонмайман! Чақангиз оз, харажатга етмас.* С. Абдулла, Мавлоно Муқимий. *Ариза ёздиришга чақа керак бўлади, ука! Чақангиз бўлмаса, оворагарчиликка арзимайди, иним.* А. Қодирий, Мехробдан чаён. **Чақа қилмоқ** сотмоқ, пулламоқ. *Мана Барат супургичи! Бозордан супургисини чақа қилолмай, яна орқалаб қайтаётир.* Ойбек, Қутлуғ қон.

ЧАҚА II 1 Кичик яра, жароҳат. [*Гулжамон*] *чарчаганини, чақаларининг оғригини билмайди. Босим ишлайди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

2 Нарсаларнинг бетида ҳосил бўлган майда мертик, ўйиқ. *Машина урилиб чақа бўлди. Кетмон чақаси эговланди. Тешани чақа қилиб қўйибсиз.*

ЧАҚА III *диал.* Бола.

ЧАҚАЛОҚ Янги тугилган бола; гўдак. *Дадамлар бу ердан кетганларида мен чақалоқ эдим.* Ш. Рашидов, Бўрондан кучли. *Кимдир тез-тез гапиради, дам эркакча, дам хотинча сўзлайди, дам чақалоқ бўлиб «инга»лайди.* Ойбек, Қутлуғ қон.

ЧАҚИЛМОҚ 1 **чақмоқ** I 1, 2, 3 *фл. мажҳ. н.* Чақилган ёғоч. ▪ *Чақилган тошлар учиб келиб* [*Гулжамоннинг*] *юзига уриларди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. *Мен маърифатнинг бир қулиман, қулнинг меҳнатига эса пул билан ё пулга чақиладиган нарса билан ҳақ тўланмайди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. *Чақилган бир чақмоқ зиёсида тўдадан орқада қолган ўтинкашнинг эшаги билан парчаланган гавдаси кўринди.* Айний, Қуллар.

2 **чақмоқ** I 1, 5, 6 *фл. ўзл. н.* Чақилиб кетган ёғоч. ▪ *Гулсум куйиниб,— ўзинг биласан, деҳқоннинг бири икки бўлганми сира? Шўринг қурғур жуда чақилиб кетди.* Ойбек, Нур қидириб.

◆ **Пистони чақилган** кучи кетган, ишдан чиққан (одам ҳақида). *Сен пистони чақилган одамсан, бизнинг қўлимизда узун косов бўлиб хизмат қилишдан бошқа ишга ярамайсан.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор.

ЧАҚИМ *диал.* Чақиқ, чақув.

ЧАҚИМЧИ Қишининг гапини бировга етказувчи, гап ташувчи, бировлар устидан махфий маълумот, хабар етказиб турувчи; туҳматчи. *Чақимчини фош қилмоқ.* ▪ *Ўтган кечаси саройбон чақимчининг тилини кесиб ташлашибдилар, ҳеч гапиролмаётганмиш.* Ж. Шарипов, Хоразм.

ЧАҚИМЧИЛИК **чақимчи** *с. белги отл.* [*Театрда*] *ёлғончилик, чақимчилик, туҳматчилик, порахўрлик каби ишлар ҳажв қилинар эди.* М. Муҳаммаджонов, Турмуш уринишлари. *Раҳим қизиган ёққа туз сепгандай тутоқди ва: — Хали сенми, чақимчилик қиладиган!* Ҳ. Назир, Сўнмас чақмоқлар. *Элмурод Тожибойнинг бу кишига чақимчилик қилганини дарров фаҳмлади.* П. Турсун, Ўқитувчи.

ЧАҚИН Ўт, ўт учқуни. *Кетмонларнинг чақини ялтирар эди.* Ойбек, О. в. шабадалар. *Гафур Гуломни ўлим орқиздан олиб кетди. Азим чинорга ногаҳоний чақин урилди.* К. Яшин, Яловбардоримиз. *Дарёнинг нариги қирғоғида чақин чақди.* С. Аҳмад, Қадрлон далалар.

ЧАҚИР Ўткир қиррали, қиррадор. [*Шербек*] *сапчиб эгарга ўтирди. Тўриқнинг пўлатдай туёқлари остидан чақир тошлар сачради.* С. Анорбоев, Оқсой.

◆ **Чақир тикан(ак)** қ. **тиканак 1. Чақир кўз** *айн.* **чағир кўз** қ. **чағир.**

ЧАҚИРИЛМОҚ **чақирмоқ** 1—4 *фл. мажҳ. н. Мажлис чақирилди. Ёшлар ҳарбий хизматга чақирилди.* ▪ *Учинчи кун батальон кутилмаганда олдинги позицияга чақирилди.* Ойбек, Қуёш қораймас.

ЧАҚИРИЛУВЧИ 1 **чақирилмоқ** *фл. ш. отл.*

2 *ҳарб.* Ҳарбий хизматга таклиф этилган киши.

ЧАҚИРИМ Метрик ўлчов системаси қабул қилинганга қадар қўлланган, 1,06 километрга тенг узунлик ўлчови. *Тепалик биздан ярим чақиримча нарида бўлиб, ўнг ёни чуқур сойлик эди.* А. Мухтор, Давр менинг тақдиримда.

ЧАҚИРИМЛАМОҚ Чақирим билан ўлчамоқ, ҳисобламоқ. *Чўллардан чақиримлаб эмас, бутун-бутун область ва район жойлашадиган ерларни очамиз.* Ойбек, О. в. шабадалар.

ЧАҚИРИШМОҚ **чақирмоқ** 1—5 *фл. бирг. н. Қочаётир бақиришиб, бир-бирини чақиришиб.* «Ширин билан Шакар». *Худди ўнгимда айтгандай айтди. Кўзимни очсам, тонг отиб, хўрозлар чақиришяпти.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

ЧАҚИРИҚ 1 Чақирув нидоси, овози. *Қалин арча орасидан келаётган.. чақириққа етиш учун у ҳолдан тойгунча елиб-югуришга тайёр.* С. Анорбоев, Оқсой.

2 (*кўпл. ф-да*) Партия, ҳукумат, съезд, қурултой ва ш. к. томонидан эълон қилинган мурожаат ёки низомлар. *КПССнинг 1 Май чақириқлари.* ▪ *Ленин партиясининг чақирғига «лаббай» деб, гапнинг очигини айтинглар!* П. Турсун, Ўқитувчи. | Бирор мажлис, йиғилиш ва ш. к.да кўтарилган муҳим масала юзасидан эълон қилинган даъват. *Бўтабой сўзининг охирида.. чақириққа ўзининг тайёр эканлигини билдирди.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор. **Ленин чақириғи** *тар.* 1924 йилда Ленин вафотидан сўнг, Ленинга садоқат рамзи сифатида меҳнаткашларнинг оммавий равишда коммунистик партия сафига чақирилиши, кириши. *Жуда соз. Бориб дарров ариза ёз. Партия ва комсомолга Ленин чақириғи эълон қилинди. Бугун минглаб кишилар бу чақириққа ариза билан жавоб беради.* П. Турсун, Ўқитувчи.

3 Хонадонда бирор муносабат билан ўтказиладиган меҳмондорчилик, чарлар, йиғилиш ва ш. к. *У уйида кичик бир чақириқ ўтказди.*| Расмий таклиф. *Бу чақириқ, гарчи ёмон одам томонидан эшиттирилган бўлса-да, чоллар: «Зора Содиқ аминдан кушод топсак», деган ўй билан жадаллик бордилар.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. **Чақириқ қоғози** 1) идора, муассаса ва ш. к.нинг расмий таклиф қоғози; повестка. *Ҳарбий комиссариатдан келган чақириқ қоғози.* ▪ *Рузвон холанинг яккаю-ягона ўғли Раҳматга чақириқ қоғози келди.* Тўлқин, Йўл; 2) тўй, меҳмондорчилик ва ш. к.га таклиф этиб ёзилган қоғоз; таклифнома.

4 (*тартб с. билан*) Депутатларнинг галдаги составн. *Бешинчи чақириқ СССР Олий Советининг учинчи сессияси.*

ЧАҚИРИҚХОНА *тар.* Октябрь революциясига қадар чор ҳукумати полициясининг ёки қозиларнинг сўроқхонаси.

ЧАҚИРЛАМОҚ *кам қўлл. айн.* **шикирламоқ.** *Колхоз чойхонасида одам тиқилинч. Қаердадир чойнак қопқоқлари чақирлайди.* «Муштум», 1961, №17.

ЧАҚИРМОҚ 1 Ўз ҳузурига ундамоқ, чарламоқ. *Имо билан чақирмоқ. Овозимни борича қўйиб чақирдим. Номини айтиб чақирмоқ.* ▪ *Саломатой ойиси билан акасини чақиргани чиқиб кетди.* Ҳ. Гулом, Машъал.

2 Меҳмонга, ёрдамга ёки умуман бирор иш билан таклиф, даъват қилмоқ; айтмоқ; *Уйга меҳмон чақирмоқ.*

Ёрдамга чақирмоқ. Уйга врач чақирмоқ. Мен сени маслаҳат учун чақирдим. **Куёв чақирди** *этн.* куёв чарлар, куёв чақириқ. *Бегимхоннинг онаси «куёв чақирди»сини ўтказиши билан 1939 йили Эрали ҳарбий хизматга кетди.* И. Раҳим, Чин муҳаббат.

3 Бирор ин, вазифа ва ш. к.ни адо этишга, унда қатнашишга даъват қилмоқ, ундамоқ. *Мусобақага чақирмоқ. Ҳарбий хизматга чақирмоқ.* ▫ [*Бўтабой*] *фидокорона меҳнат қилишга чақирганда, мажлис аҳли гулдурос олқиш билан бу чақириққа ўзининг тайёр эканлигини билдирди.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор. [*Йўлчи*] *кечагина ўзи нутқ сўзлаб курашга чақирган камбағалларни жалб этиш учун чопа кетди.* Ойбек, Қутлуғ қон.[Умуман даъват этмоқ, таклиф қилмоқ. *Сафга чақирмоқ. Қийинчиликлардан қўрқмасликка чақирмоқ.*[Йиғилишга таклиф қилмоқ; бирор йиғин уюштирмоқ. *Мажлис чақирмоқ. Қурултой чақирмоқ.* ▫ *Ўзбекистон ССРнинг янги сайланган Олий Советини илгариги чақириқдаги Ўзбекистон ССР Олий Советининг Президиуми сайловдан кейин уч ойдан кечиктирмай чақиради.* «Ўзбекистон ССР Конституцияси».

4 Буюрмоқ, бирор нарсани келтиришни сўрамоқ (ошхона, кафе ва ш. к.да). *Йўлчи зерикди. Чой чақирмасдан, ташқари чиқди.* Ойбек, Қутлуғ қон. *Ўзинг чақирдинг, ўзинг буюрдинг. Тўлайбер!* А. Қаҳҳор, Оғайнилар.

5 Қичқирмоқ, овоз, товуш чиқариб хабар бермоқ. *Гудок чақирди.* ▫ *Бу орада яна бир хўроз чақириб ўтди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

◆ **Эшигини чақирмоқ** эшик қоқмоқ, эшик тақиллатмоқ.

ЧАҚИРТИРИҚ Биров орқали чақириқ. *Ҳасанали бу чақиртириқдан бир нарса ҳам сезмаган, ...эди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

ЧАҚИРТИРМОҚ **чақирмоқ** 1—4 *фл. орт. н. Биров орқали чақиртирмоқ. Хат орқали чақиртирмоқ. Ишга чақиртирмоқ. Уйга чақиртирмоқ.* ▫ *Шу онда Моҳлар ойим мактабхонадаги болалар ичидан Анварни чақиртириб олди.* А. Қодирий, Меҳробдан чаён.

ЧАҚИРТМОҚ **чақирмоқ** *фл. орт. н.*

ЧАҚИЧ *диал.* Сақич.

ЧАҚИШМОҚ 1 **чақмоқ** I 1, 2, 3, 7 *фл. бирг. н. Меҳмонлар писта чақишиб ўтиришибди.*

2 *дағл.* Жипслашиб, қапишиб қолмоқ (итлар ҳақида).

ЧАҚИҚ Кимсанинг устидан бировга етказиладиган махфий маълумот, хабар; туҳмат. *Бойларнинг чақиғи билан Йўлчининг иши оғирлашди.* Ойбек, Қутлуғ қон.

ЧАҚМАЧАҚАР *с. т.* Чақимчи. *Биламан, ҳаммасини мана бу* [*Юлдуз*] *чақмачақар айтиб берган.* И. Аҳмедов, О. Толипов, Ким айбдор?

ЧАҚМОҚ I 1 Ниста, бодом, ёнғоқ ва ш. к. қаттиқ пўчоқли меваларни тишлаб ёки уриб ёрмоқ. *Данак чақмоқ.* ▫ *Абдушукур бодом-писта чақиб, аччиқ чой ичиб, яйраб ўтирарди.* Ойбек, Қутлуғ қон.

2 Қаттиқ нарсаларни синдириб майдаламоқ, бўлак-бўлак қилмоқ; ушатмоқ, синдирмоқ. *Тош чақмоқ. Қанд чақмоқ. Тухум чақиб қўймоқ. Тош чақадиган машина.* ▫ [*Абдусамад*] *арзон калла шўрвани роса ичиб суякларини чақиб, имонини ютиб, бақалоқ бўлиб қолди.* Ойбек, Навоий.

3 Бир-бирига уриб, суртиб олов чиқармоқ, ёндирмоқ; ёқмоқ. *Чақмоқ тош чақиб ўт ёқмоқ.* ▫ *Камол ака гугурт чақиб папирос тутатди.* О. Ёқубов, Бир фельетон қиссаси.

4 Тишлаб ёки найзасини санчиб оғритмоқ, яра қилмоқ ёки заҳар солмоқ, заҳарламоқ (илон, чаён, ари ва ш. к. газандалар ҳақида). *Илон чаққан ола арқондан қўрқар.* Мақол. ▫ *Эшон... бирдан сўна чаққан отдай типирчилаб, ўзини орқага ташлади.* П. Турсун, Ўқитувчи. *Илон қаттиқ чаққан, жон томиридан тишлаган эди* М. Исмоилий, Фарғона т. о.[*кўчма* Аччиқ-аччиқ гап билан узиб олмоқ, ачитмоқ, заҳрини сочмоқ. *Хола меҳмонларга такаллуф кўрсатиб, орасида Миробидни ҳам чақиб оларди.* В. Ғофуров, Вафодор.[*Ҳайдар*] *бебурд, ёлғончи қизни шу тонда аччиқ, аламли сўзлар билан чақиб олгиси... юзларига кучининг борича тарсаки солиб юборгиси келди.* С. Аҳмад, Ойдин кечалар.

5 *кўчма* Чақа қилмоқ (қ. **чақа** II 2). *Яланг оёқ юриб кўрсам, шагал бармоқларимни чақиб ташлади.* Ҳ. Назир, Бир туп ғўза.

6 *кўчма* Уринтирмоқ, чарчатиб, эзиб қўймоқ. *Ёрмат нонни ушатиб, дастлаб Йўлчига чой узатди ва жиддий тус билан деди: — Ишинг пир ургани шу. Қишини чақиб қўяди.* Ойбек, Қутлуғ қон. *Элчи Муҳаммадалини йўл чақиб қўйган, бир неча кундан бери ўз меҳмонхонасида дам олиб ётар эди.* М. Осим, Элчилар.

7 *кўчма* Чақимчилик қилмоқ, ғаламислик қилмоқ, гап таниб гийбат қилмоқ. *Хотинингизни менга таништиб қўйинг, бир боплаб сизни чақиб берай.* Ойдин, Икки кўзи шунда. *Ким сизга шундай деб, чаққан бўлса, бекор айтибди.* С. Абдулла, Мавлоно Муқимий.

◆ **Мағзини чақмоқ** қ. **мағиз** I 3. **Пулга чақмоқ** пулга айлантирмоқ, қимматини пул билан белгиламоқ. *Ёлғиз шу уруғнинг ўзидан ўн беш тоннага яқин ёғ олинар эди. Буни пулга чаққудек бўлса, икки юз минг сўмдан ошиб кетади.* Н. Сафаров, Узоқни кўзлаган қиз. **Пули чақади** *с. т.* нархи оғирлик қилади, жуда қиммат.

ЧАҚМОҚ II: **чақмоқ қанд** тўртбурчак шаклида ишлаб чиқарилган қаднинг ҳар бир бўлаги.

ЧАҚМОҚ III 1 Атмосферавий электр заряди; яшин. **Чақмоқ чақди** чақмоқ ялт этиб кўринди, чақнади. *Момақалдироқ тобора яқинроқда гулдираб, яқинроқда чақмоқ чақар эди.* П. Турсун, Ўқитувчи.

2 *кўчма* Учқун, ўт. *Газаб чақмоғи.* ▫ *Нуриддин, Солиҳ Жамил ва ўзгалардан шундай хатлар олаётирменки, ҳар сўзидан газаб ва нафрат чақмоғи учади.* Ойбек, Нур қидириб. *Уларнинг мурувват ва саховат либосига бурканган бу ҳаракатлари келажакдаги чақмоқларнинг бир учқуни эди, холос.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

ЧАҚМОҚ IV *с. т.* Ўт олдириш, ёқиш асбоби; зажигалка. *Папирос чекиш учун олиб юрган чақмоғидан бошқа ёруғ берадиган бир нарса йўқ.* Ойдин, Мардлик— мангулик. *Киши Отабекни ўтқизгач, токчадан сопол лаган билан қовуқни олиб чақмоқ суртди. Шам ёқилди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

◆ **Чақмоқ тош** бир-бирига ёки темир парчасига урганда ўт чиқарадиган қаттиқ тош. [*Умурзоқ ота*] *гугурт бўлмаганидан, чақмоқ тошдан ўт чиқариб, пиликни ўчқун олдирди.* Ҳ. Ғулом, Майғъал.

ЧАҚМОҚ V: **чақмоқ телпак** тепаси дўхобадан, жияги тулки, сувсар ёки қундуз мўйнасидан тикилган қимматбаҳо телпак. *Раис бугун байрамларда, тўй-ҳашамларда киядиган чарм пальто ва чақмоқ телпак кийиб олган эди.* С. Аҳмад, Қадрдон далалар.

ЧАҚМОҚДАЙ, *элек* I Худди чақмоқ сингари; яшиндай. *Кўзлари чақмоқдай ёниб турибди. Чақмоқдай тез.*

2 *кўчма* Шай ва озода, ясанган. *Чақмоқдай қиз.* ▫ — *Кийим-бошларингни чақмоқдай қилиб кўяман,— деди Шум бола билан Омонга бой.* Ғ. Ғулом, Шум бола.

ЧАҚМОҚИ: **чақмоқи телпак** *айн.* **чақмоқ телпак** қ. **чақмоқ** V.— *Эртаю кеч ўт олдидан жилмайсан, гуппи билан чақмоқи телпагининг ҳам кераги бўлмайди,— деди Шум бола.* Ғ. Ғулом, Шум бола.

ЧАҚМОҚЛАМОҚ Синдирмоқ, ушатмоқ, бўлак-бўлак қилмоқ, чақмоқ (қанд, тош ва ш. к.ни). *Қандни чақмоқламоқ.*

2 Қовун-тарвузнинг ширинлигини, мазасини билиш учун озгина кесиб олмоқ, намуна кесмоқ. *Қовунни чақмоқлаб кўрмоқ. Тарвузни чақмоқлаб сотмоқ.*

ЧАҚМОҚЛАТМОҚ **чақмоқламоқ** *фл. орт. н.*

ЧАҚНАМОҚ 1 Чақмоқдай ялт этиб ёнмоқ, ёркин нур, олов учқунлари сочмоқ. *Ўт чақнади. Гугурт чақнади. Чақмоқ чақнади.* ▫ *Бу чироқлар турли-туман эди: уларнинг ичида каттаси ҳам, кичиги ҳам, чақнаб турғани ҳам, хираси ҳам, оқи ҳам, қизғиш тусдагиси ҳам бор эди.* Ш. Рашидов, Бўрондан кучли.[Ярқирамоқ, ялт-ялт товламоқ. *Туянинг бошидаги, қулоқлари остидаги, бўйнидаги қизил ранг попуклар қуёшда гулдай чақнайди.* Ойбек, Нур қидириб.

2 Ёриб кетмоқ, яшнамоқ. [*Комил*] *тимирскилаб электрни ёқиб юборди,*

Ясоғлиқ хона чақнаб кетди. Ойбек, О. в. шабадалар.

3 *кўчма* Ёрқин намоён бўлмоқ, ёнмоқ, порламоқ. *Умид учқунлари чақнади.* ▪ *Гуломжоннинг кўзлари чақнади. Юраги қаттиқ дупурлаб урди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

4 *кўчма* Гул-гул очилмоқ, гулдай яшнамоқ. *Куни кеча чақнаб юрган қиз ҳозир рангсиз, паришонхотир, соядек довдир бўлиб қолган эди.* А. Мухтор, Тугилиш. *Гулчеҳра... айни балоғатга етган пайти, чақнаб турибди.* С. Азимов. Оппоқ тонг қўшиғи. *Машинадан чақнаб Қандолатхон чиқиб келди.* Мирмуҳсин, Фетълан кучсизлик.

ЧАҚНАТМОҚ чақнамоқ 1, 2, 3 *фл. орт. н.— Калта ўйлаяпсан, оғайни, —кўзларини чақнатиб уқтира кетди Ҳамроали.* Ш. Ғуломов, Ташаббус. *Ботаётган офтоб дарахт барглариии чўғдек чақнатарди.* С. Аҳмад, Уфқ. *Қамчин уриб учиб кетдилар. Ўт чақнатиб от туёғидан.* Э. Раҳим.

ЧАҚНОҚ Чақнаб, ёниб турган; нурли, ёрқин. *Мирҳосил ... жуда узоқ кўринган кул ранг осмондаги чақноқ юлдузларни кўздан кечирди.* Ҳ. Гулом, Сенга интиламан. | Порлаб, ёниб турган, порлоқ. *Ботир йигирма уч ёшларда бўлиб, табиатан шўх, ичида гап сақламайдиган йигит эди. Унинг кўзлари ҳам ўзига ўхшаш ўт, чақноқ эди.* И. Раҳим, Ихлос.

ЧАҚОНҒИЧ *диал.* Чаёнўт.

ЧАҚТИРМОҚ чақмоқ 1 1—4, 7 *фл. орт. н.* Ёнғоқ чақтирмоқ. *Тош чақтирмоқ.*

ЧАҚУВ *айн.* чақиқ.

ЧАҚЧАЙИШМОҚ чақчаймоқ 1 *фл. бирг. н. Бир-бирига чақчайишмоқ.*

ЧАҚЧАЙМА Катта очилган, чақчайган (кўз ҳақида).

ЧАҚЧАЙМОҚ 1 Кўзини катта очиб, ола-кула қилиб қарамоқ; бақраймоқ, ўқраймоқ. *Чақчайиб турган Шамси «Э, сизнинг нима ишингиз бор, ишингиз бўлмасин!» деган эди.* Мирмуҳсин, Чиниқиш.

2 Катта очилмоқ (кўз ҳақида). *Чақчайма, Адолат! Чақчайган кўзларинг эримнинг бошини еди.* И. Раҳим, Чин муҳаббат. *Мадаминнинг кўзлари бойўғлининг кўзларидек чақчайди.* П. Турсун, Ўқитувчи.

ЧАҚЧАЙТИРМОҚ чақчаймоқ 2 *фл. орт. н. Саройдан кўзларини пиёладай-пиёладай чақчайтирган бир от шаталоқ отиб чиқиб, ... қоронғиликда ғойиб бўлди.* Ойбек, Қуёш қораймас. *Қорабой ... укки кўзларини баттар чақчайтириб ... суюнчига нима берасанлар, деди.* Ҳ. Назир, Бир туп ғўза.

ЧАҚЧАҚ: чақчақ уриб хушчақчақлик билан; овозини баралла қўйиб (куліб ёки гапириб). *Бир кун отам чақчақ уриб кириб келди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. *Бир тарафда гуллар очилиб, булбуллар... чақчақ уриб сайраб турибди.* «Ёдгор».

ЧАҚЧАҚЛАМОҚ 1 Чақчақ урмоқ, хушчақчақлик билан, овозини баралла қўйиб гапирмоқ, кулмоқ ёки сайрамоқ. *Ёдингда борми, никоҳ куним мен кулиб, чақчақлаб аравага миндим.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

2 *кўчма* Порламоқ, равшан кўринмоқ, чарақламоқ. *Куз қуёши кўкда чақчақлаб кулиб турибди.* А. Муҳиддин, Чап чўнтак.

ЧАҚЧАҚЛАШМОҚ Хушчақчақ суҳбат қурмоқ, суҳбат билан хушчақчақ вақт ўтказмоқ. *Аёллар ниманидир эслаб бўлса керак, чақчақлашиб кулишди.* П. Турсун, Ўқитувчи. *Хамроҳлар дилкаш экан, йўл-йўлакай чақчақлашиб кетдик.* А. Шермуҳамедов, Ўт-ўланлар водийси.

ЧАҚЧАҚЧИ Кишиларнинг вақтини хуш қилиб кулдирувчи; қизиқчи. *Ҳазилкаш, чақчақчи, ҳар ерда одамларни кулдириб юрадиган кишиларни қизиқчи ёки ширинкор дейдилар.* М. Қодиров, Халқ актёрлари.

ЧАҚҚОН Ишни тез ва ўрнига қўйиб бажарадиган; эпчил, чапдаст, тез. *Чаққон йигит.* || *Чаққон юрмоқ. Чаққон жавоб бермоқ.* ▪ *Разведкага игна тешигидан ўтадиган эпчил, дарёдан ҳатлайдиган чаққон киши керак.* Шуҳрат, Шинелли йиллар. *Майна ўрнидан чаққон турди-да, бошидаги рўмолини ҳилпиратганича кийикдай югуриб кетди.* Ш. Тошматов, Эрк қуши. *Сабогинг ҳам қолмасин, Бўла қол, жоним, чаққон.* Қ. Муҳаммадий. **Оёғи (ёки оёқ-қўли) чаққон** жуда чаққон, жуда тез иш қиладиган. | Бирор ишга чечан, уста. *Тилда қанча чаққон бўлса, оёқда ҳам қолишмайдиган Асад қори бир зумда дастурхон солди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

◆ **Бозори чаққон** *қ.* **бозор** 2.

ЧАҚҚОНЛАТМОҚ Тезлатмоқ, жадаллатмоқ, жадаллаштирмоқ. *Оёқни чаққонлатмоқ. Ишни чаққонлатмоқ.*

ЧАҚҚОНЛАШМОҚ Жадаллашмоқ, илдамлашмоқ; тезланмоқ. *Оёғи чаққонлашди. Иши чаққонлашиб қолди.* ▪ *— Эртага икки «универсал» келади, —деди Қодир ака, от устида бир оз қаддини ростлаб,— ишларимиз анча чаққонлашади.* И. Раҳим, Чин муҳаббат.

ЧАҚҚОНЛИК чаққон *с. белги оти.* [*Ёрмат*] *ғоят чаққонлик кўрсатиб, қаттиқ зарб билан Салимнинг кўкрагига пичоқ урди.* Ойбек, Қутлуғ қон. *Агар Раҳим чаққонлик қилиб «Тарзан»ни тутиб қолмаганда, иш пачава бўлиши турган гап эди.* Ҳ. Назир, Сўнмас чақмоқлар. *Ёшлик, куч, чаққонлик ва гўзаллик байрами бундан чорак аср илгари биринчи марта ўтказилган эди.* «С. Ўзбекистон», 1964, 8 август.

ЧАҒАЛАЙ *диал.* Ёввойи кўл қушининг бир тури.

ЧАҒИЛЛАМОҚ *айн.* чағирламоқ.

ЧАҒИЛЛАШМОҚ чағилламоқ *фл. бирг. н. Осмонда бир тўда қушлар чағиллашиб ўтиб кетди.* Мирмуҳсин, Чўри.

ЧАҒИР *эск.* Май, шароб. *Ҳар бир зиёфатда чағир ичилавермас, чағир борми сийрак бўларди.* Ойбек, Навоий.

◆ **Чағир кўз** ола-була, кул ранг кўз. *Нодиржоннинг чағир кўзлари аланг-жаланг қилиб қолади.* А. Муҳиддин, Чап чўнтак.

ЧАҒИРЛАМОҚ «Чағ-чуғ» овоз чиқармоқ, чуғурлашмоқ (зағча, қарға каби қушлар ҳақида).

ЧАҒИРЛАТМОҚ чағирламоқ *фл. орт. н.*

ЧАҒИРЛАШМОҚ 1 чағирламоқ *фл. бирг. н.*

2 *кўчма* Шовқин солиб, бири олиб-бири қўйиб гаплашмоқ, чувурлашмоқ.

ЧАҒИР-ЧУҒУР *тақл. с.* 1 Қушларнинг баравар сайрашидан, чугурланишдан чиқадиган бетартиб овози ҳақида. *Аллақаердан учиб келган қушларнинг чағир-чуғур сайрашигина эшитилади.* З. Фатхуллин, Сўнмас юлдуз.

2 *кўчма* Бетартиб, бақириб-чақириб сўзлашув, олағовур суҳбат ҳақида. *Қизлар бир-бирларига гап бермай чағир-чуғур билан овқатлана бошладилар.* Ойбек, О. в. шабадалар.

ЧАҒИРҚАНОТ Ўрдаклар кенжа оиласига мансуб бир турли ёввойи ўрдак.

ЧАҒ-ЧАҒ *тақл. с.* Загча, қарға сингари қушларнинг овози ҳақида.

ЧАҒЧАҒЛАМОҚ «Чағ-чағ» овоз чиқармоқ. *Ёшимдан чағчаглаб ўтган эй тўрғай, Севинчимни куйлаб уч яна бу ланд.* Ҳ. Пўлат.

ЧАҒ-ЧУҒ *айн.* чағ-чағ. *Тут шохларида чуғурлашаётган паррандаларнинг чағ-чуғи ҳам, кўчадан ўтаётган огир аравапинг гижирлаши ҳам Вера учун ёқимли эди.* Ш. Тошматов, Эрк қуши.

ЧЕ «Ч» ҳарфининг номи.

ЧЕВАР 1 Кийим-бош ёки кашта тикишга уста аёл, моҳир тикувчи. *Қизнинг бошини банд қилиб келамон-да, кийим-кечакни чеварга элтиб бераман, тўйгача битта-битта тика беради.* С. Аҳмад, Қадрдон далалар

2 *кўчма* Ўз ишининг моҳири, устаси; уддабуро. || *Чевар теримчи.* ▪ *— Баракалла, чеварим, Балли, ҳикматли қизим,— деб Нор ота сўзини Завқланиб тугатди.* Қ. Муҳаммадий.

ЧЕВАРА Эвараниинг фарзанди — ўғли ёки қизи (катта бобога, бувига нисбатан).

ЧЕВАРЛИК 1 чевар 1 *с. касб оти. У кўпроқ чеварлик қиларди.* Ж. Шарипов, Саодат.

2 чевар 2 *с. белги оти. Унинг [Жамиланинг] озодалиги, ҳусн жамоли, пазанда, чеварлиги ҳамманинг оғзига тушиб кетган.* Ҳамза, Бой ила хизматчи.

ЧЕГА 1 Чинни асбобларнинг синиғини улаш учун ишлатиладиган иккила учи қайрилган металл михча. *Чега тушган коса. Тирашганнинг тўқмоғи тошга чега қоқади.* Мақол.

2 Идишларнинг шундай михчалар билан уланган, чегаланган ери. *Пиёланинг чегасидан сув сирқияпти.*

3 Ёғоч мих.

ЧЕГАЛАМОҚ Синган чинни идиш-асбобларни чега билан уламоқ, бутунламоқ. *Ерга тушиб синган пиёлани чегалаб ямалади, лекин бари бир пиёлада синиқнинг изи қолади-да.* Қ. Муҳаммадий, Кетидан ғовға чиқди.

ЧЕГАЛАНМОҚ чегаламоқ *фл. мажҳ. н.* Чегаланган чойнак. ▫ *Самоварчи тоғорага қайноқ сув қуйиб, жўмрагига жез қопланган чойнакларни, чегаланвериб ола-пес бўлиб кетган пиёлаларни ювaётган эди.* С. Аҳмад, Уфқ.

ЧЕГАЛАТМОҚ чегаламоқ *фл. орт. н.* Чойнакни чегалатмоқ.

ЧЕГАРА 1 Бир-бирига қўшни, ёндош бўлган область, район, участка, территория орасидаги ҳад, бўлиниш, ажралиш чизиғи. *Колхоз чегараси. Район чегараси. Участка чегараси.* ▫ *Энди Қорабулоқ чегарасидаги довондан ўтиб олишса, у ёғи осон.* М. Исмоилий, Фаргона т. о. | Қўшни давлатлар территориясини ёки улар орасидаги денгиз, дарё, ҳаво доирасини кўрсатувчи ҳад, чизиқ; худуд. *Давлат чегараси. Чегара соқчиси.* ▫ *Сен ухлайсан, аммо Марғилон Сенга атаб тўқийди шоҳи, Чегарада бедордир посбон, Бахтинг асрар сезгир нигоҳи.* Ё. Мирза.

2 *кўчма* Чек, меъёр, ўлчов, доира. *Одоб чегараси.* ▫ *Юз центнер бизга норма қилиб берилган эмас, астойдил меҳнат қилинса, ҳосилда чегара бўлмайди, ўғлим!* Туйғун, Бу боғлар меники.— *Рашк чегарасидан чиқиб кетса,— деди Давронов,— бундан ғозилар фойдаланади, Ҳайдарвой.* И. Раҳим, Ихлос.

ЧЕГАРАДОШ Умумий чегарага эга бўлган, ёнма-ён жойлашган; қўшни. *Чегарадош давлатлар. Чегарадош совхозлар.* ▫ *Мирзакаримбой .. одамларнинг ерларини — агар уларнинг ерлари ўз ерларига чегарадош бўлса — ўзиникига қўшиш учун .. ҳар қандай номус ва адолатнинг бетига тупурар эди.* Ойбек, Қутлуғ қон.

ЧЕГАРАЛАМОҚ 1 Икки орани, чегарани белгиламоқ; чегара билан ажратмоқ. *Давлатларни чегаралamоқ. Совхоз ери билан колхоз ери чегаралаб олинди.*

2 *кўчма* Белгили талаб, норма, меъёр ва ш.к. билан чекламоқ, чек қўймоқ. *Ҳақ-ҳуқуқини чегараламоқ. Таъсир доирасини чегараламоқ.* ▫ *Граждапларнинг ирқи ва миллатига қараб уларнинг ҳуқуқларини тўғридан-тўғри .. бирор йўсинда чегаралаб қўювчи шахслар қонунга мувофиқ жазоланади.* «ЎзССР Конституцияси». *Шунинг учун ҳам сени чегаралаб қўймоқчи.* Ш. Рашидов, Бўрондан кучли.

ЧЕГАРАЛАНМОҚ 1 чегараламоқ *фл. ўзл. ва мажҳ. н. Колхозимизнинг бир томони канал билан чегараланган.*

2 *кўчма* Чекланмоқ, кифояланмоқ. *Тавсия этилган адабиёт билан чегараланмоқ.*

ЧЕГАРАЛИ 1 Белгили чегара билан ўралган, чегараси бўлган, маълум чегара доирасидаги.

2 *кўчма* Маълум талаб, норма, меъёр ва ш. к. билан чекланган; чекли, ўлчовли; ҳисобли. *Николиннинг қалбини янги бир қўрқинч таталарди: ўқ-дори, озиқ-овқат унда чегарали эди.* Ойбек, Қуёш қораймас.

ЧЕГАРАСИЗ 1 Белгили чегараси йўқ, маълум чегара билан ажратилмаган.

2 *кўчма* Чекланмаган, ҳеч қандай чек, чегара қўйилмаган ёки қўйиб бўлмайдиган, чеки, чеки-чегараси йўқ; чексиз, битмас-туганмас, бениҳоя. *Чегарасиз орзулар.* ▫ *Унинг [эшоннинг] хизмат ҳақи чегарасиз эди.* П. Турсун, Ўқитувчи.

ЧЕГАРАЧИ Давлат чегараларини муҳофаза қилувчи ҳарбий хизматчи; чегара хизматчиси, соқчиси.

ЧЕГАЧИ Синган чинни, сопол идишларни чегаловчи, чега қилувчи. *Эски Жувада ҳангома кўп. Бир томонда синиқ чинниlар ямоқчиси — чегачилар ғув-ғуви авжида.* Ойбек, Болалик.

ЧЕГИРИЛМОҚ чегирмоқ *фл. мажҳ. н. Иш ҳақидан чегирилган солиқ.*

ЧЕГИРМА Бирор миқдордаги пул, маблағ, нарса ва ш. к.дан чегириб олинган қисм, ҳисса. *Колхознинг бўлинмас фонди учун белгиланган чегирма.*

ЧЕГИРМОҚ Бирор миқдордаги пул, маблағ, нарса ва ш. к.дан маълум қисмни чиқариб ташламоқ, ушлаб, тутиб қолмоқ. *Иш ҳақидан қарзини чегирмоқ. Оғирлигидан намлик учун 5% чегирмоқ.* ▫ — [*Стенли*] *ярим пулини чегириб қолиб, ўрнига қуруқ қоғоз беради,— деди Диб.* А. Мухтор, Давр менинг тақдиримда.

ЧЕК I 1 Давомли нарса ёки ҳодисаларнинг энг сўнгги чегараси, охирги нуқтаси, ниҳояси, поёни. *Йўлнинг чеки. Чеки йўқ дашт.* ‖ *Чек нуқта. Чек йўл.* ▫ *Ўз ерининг чекларига Босиб тикан.* Ғ. Ғулом.

2 *кўчма* Йўл қўйилиши мумкин бўлган чегара; норма. *Ҳар нарсанинг чеки бор. Чекдан чиқмоқ. Доноликнинг чеки йўқ.* Мақол. ▫ *Пиллачи аёллар ва ўқувчилар қувончининг чеки йўқ. Негаки, уларнинг меҳнати яхши натижа берди.* Э. Охунова, Пиллачилар. *Улар ҳаммаси хонга ўз дардларини изҳор қилиб, зулмга чек қўйишни талаб қилмоқчи эдилар.* Ж. Шарипов, Хоразм.

ЧЕК II [*ф-т*] 1 Ҳисса, улуш. *Ўз чекини олмоқ.*

2 Тақдир, қисмат, пешана. *Чекингга тушса чекчайма.* Мақол. ▫ — *Энди шунақа қилиб юра берасизми? — деди Зулайҳо.— Чекимга тушгани шу экан-да.* П. Қодиров, Қадрим. **Чек ташламоқ** қуръа ташламоқ, қуръа ташлаб бахт синамоқ, ўз чекига тушганини аниқламоқ.

ЧЕК III [*р*] *фин.* Молия ишларида пул олиш, топшириш учун ёки савдо-сотиқда харидор тўлаган пул баробарига бериладиган ҳужжат. *Чек билан пул олмоқ.* ▫ *Ҳамма пул пахтакорларда экан деб қўйдим. Ниманн кўрса, нархини сўрамай чек ёздиради.* Н. Раҳим, Ҳилола.

ЧЕК IV Ажратилган ер, ер участкаси. *Шаҳардан чиқиб, катта-кичик қишлоқларни, майда-ўпирик чекларни кесиб ўтган чанг-тупроқ йўлда .. Ҳожи хола ёшгина жувон билан.. бораради.* М. Исмоилий, Фаргона т. о.

ЧЕКА *с. т.* Чет, чекка. *Чекага чиқ!* ▫ [*Командир*] *бир чекадан пулеметга чақирди.* Шуҳрат, Шинелли йиллар.

ЧЕКА [*р*] (Ч — *катта*) *тар.* Совет давлатининг дастлабки йилларида (1918—1922) давлат хавфсизлиги ва халқ манфаатларини ички ва ташқи душманлардан ҳимоя қилиш учун тузилган Фавқулодда комиссия. [*Муҳаррир:*] *Ахборингиз учун Чека ўша вақтларда боқимсиз болалар устидан ғамхўрлик қилишни ўз зиммасига олган эди.* А. Қаҳҳор, Сароб.

ЧЕКАНКА [*р*] *қ. х.* Гўзанинг учларини қирқиш, узиш, чилпиш. [*Ганижон:*] *Кеча далада чунонам чеканка қиляптики, бамисоли уста сартарош гўзани попаратка қиляпти дейсиз.* С. Аҳмад, Қадрдон далалар.

ЧЕКАНКАЧИ *қ. х.* Гўзани чеканка қилувчи мутахассис колхозчи.

ЧЕКИЛМОҚ чекмоқ *фл. мажҳ. н. Чилим чекилмасин!* ▫ *Тош омочнинг тиши шаклига кирганда, полвон кўриб маъқуллади ва қиёмни шу тошнинг чекилган қисмига суртишни буюрди.* А. Қаҳҳор, Кўр кўзнинг очилиши.

ЧЕКИМ Бир марта чекиладиган, бир чекишга етарли, бир чекишли. *Бир чеким нос.* ▫ *Бахтли одамлар халтачаларида кўз қорачиғидай сақлаган бир чеким, ярим чеким махоркаларини ўрай бошладилар.* Ойбек, Қуёш қораймас. *Рўза тутдим ош учун, Ушбу қалам қош учун, Рўзасини сотаман Бирор чеким нос учун.* Ҳамза.

ЧЕКИМЛИК Чекиладиган нарса (махорка, папирос, сигарета, наша ва ш. к.)

ЧЕКИНДИ Чекиб ташланган ёки чекиб тамомланмаган папирос, сигарет ва ш. к. қолдиғи. *Гуругт чўпи ва махорка чекиндиларига диққат билан қаради.* Ойбек, Қуёш қораймас.

ЧЕКИНИШ чекинмоқ *фл. иш оти. Ниҳоят ярим кечага борганда душман тамом ҳолдан тойиб, чекинишга мажбур бўлди.* А. Қаҳҳор, Олтин юлдуз. *Дўстларим, охирги нафасгача! Чекиниш йўқ!* Н. Сафаров, Қаҳрамоннинг туғилиши.

◈ **Лирик чекиниш** *ад.* бирор мақсадда асосий темадан четга чиқиш.

ЧЕКИНМОҚ 1 Орқага тисарилмоқ, тисланмоқ. *Хотин ноз билан чекинди.* С. Аҳмад, Ҳукм.

2 *ҳарб.* Душман ҳужуми натижасида илгариги позицияларни ташлаб орқага кетишга мажбур бўлмоқ, орқага жилмоқ. *Душман тепадан жанг билан чекинаркан, муаллим яна ҳам-*

мадан олдинда ўтга кириб кетди. Ойбек, Қуёш қораймас.

3 *кўчма* Қайтмоқ, воз кечмоқ. *Ойқиз ҳам ўз фикридан асло чекинмай, қатъий тураверди.* Ш. Рашидов, Бўрондан кучли.

4 *кўчма* Ўтмоқ, тугамоқ. *Қишнинг сўнгги кунлари аста-секин чекинмоқда эди.* Ш. Рашидов, Бўрондан кучли. *Тонг қоронғиси чекиниб, атроф ёриша бошлади.* Ҳ. Ғулом, Машъал.

5 *кўчма* Четга чиқмоқ. *Қоидадан чекинмоқ.*

ЧЕКИНТИРМОҚ чекинмоқ *фл. орт. н. Душманни чекинтирмоқ.* ▪ *Каттақўл магистрал коллекторини ҳамкорликда қурдик, захни бирга-лашиб чекинтирдик.* Х. Муродов, Жон кўшни.

ЧЕКИСТ [*р*] Фавқулодда комиссия—ЧК (Чека) ходими. *Тошкентда менга учра. Сени шогирд қилиб оламан. Чекист бўласан. Хўпми?* Ҳ. Ғулом, Машъал.

ЧЕКИШМОҚ чекмоқ *фл. бирг. н. Улар сигарет чекишмоқда.* ▪ *Районда бўлган гап-сўзлар эртасигаёқ қишлоққа тарқалди. Одамлар ўз раисларининг қўрқоқлигидан хижолат чекишди.* «Муштум», 1962, № 1.

ЧЕККА I *диал. айн.* **чакка** I.

ЧЕККА II Парсаларнинг, жойнинг ўрта қисмига, марказига нисбатан энг чети, четки томони; ён, ёқа, қирғоқ, чет. *Айвоннинг чеккаси. Йўлнинг чеккаси. Қишлоқнинг шарқ чеккаси. Чеккадаги одам.* || *Чекка ўлка.* ▪ *Бектемир гаранглаииб, ҳансираб, чеккага чиқди-да, ўзини ерга ташлади.* Ойбек, Қуёш қораймас. *Мингбоши сўри чеккасига ўтириб, меҳмонларни дастурхонга таклиф этди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. *Малламой ака чорпини бир чеккага қўйиб, Болтабойнинг ёнига ўтирди.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор. **Бир чеккаси** 1) бир чети, томони. *Осмонга таралган қоп-қора тутуннинг бир чеккаси жигар ранг тусга кирди.* А. Қаҳҳор, Олтин юлдуз; 2) *кирш ибора* бир томондан (олганда, қараганда), бир ҳисобда. *Ҳакимбойвачча учун Йўлчи синалган, азамат бир малай ва, бир чеккаси, қариндош эди ҳам.* Ойбек, Кутлуг қон. **Бир чеккадан** 1) бирор томондан, бир четдан. *Бир чеккадан кимнингдир овози эшитилди;* 2) бир бондан, батартиб. *Бир чеккадан гапириб бермоқ.*

ЧЕККАЛИК Чеккага, марказдан чет ерга мансуб. *Чеккалик киши.*

♦ **Бир чеккалик тур** четга чиқиб тур. **Ишлар бир чеккалик бўлди** ишлар бартараф бўлди.

ЧЕКЛАМОҚ Белгили талаб, норма, меъёр ва ш. к. билан чегараламоқ; чегара, чек қўймоқ; чегарасини белгиламоқ, қатъий қилиб қўймоқ. *Иш соати чеклаб қўйилди. Пода боқиш майдони чеклаб қўйилди.*

ЧЕКЛАНИЛМОҚ чекланмоқ *фл. мажх. н. Иш фақат рўйхат тузиш билан чекланилмайди.*

ЧЕКЛАНМОҚ I чекламоқ *фл. мажх. н. Харажатлар чекланди. Вақт чекланди.*

2 Чегараланмоқ, кифояланмоқ. *Тавсия этилган адабиёт билан чекланмоқ. Огоҳлантириш билан чекланмоқ.*

ЧЕКЛИ 1 Чеки, охири, поёни бўлган. *Чекли фазо. Чекли миқдор (мат.).*

2 Чеклаб қўйилган, ўлчовли, ҳисобли. *Чекли вақт. Чекли маблағ.*

ЧЕКМОҚ 1 *эск.* Тортмоқ, урмоқ. *Тиғ чекмоқ.* ▪ *Армон билан билмаганни билдирар, Ханжар чекиб қора багрииг тилдирар.* «Кунтуғмиш».

2 Бошдан кечирмоқ, кўрмоқ, тортмоқ. *Жафо чекмоқ. Машаққатлар чекмоқ.* ▪ *Давлатёр Элмуроднинг қаттиқ руҳий азоб чекаётганини сезди.* П. Турсун, Ўқитувчи.— *Бўлди, колхозинг учун азоб чекканим етар,— деди Алиқул жаҳл ўтида қичқириб.* Ш. Рашидов Бўрондан кучли.

3 Тортмоқ, истеъмол қилмоқ. *Махорка чекмоқ. Чилим чекмоқ.* ▪ *Ботирали папирос чекиб одамларнинг сўзини оддон эшитиб, кейин гапирди.* С. Аҳмад, Ҳукм. *Шаҳодат муфти унинг ақлига таҳсин ўқий-ўқий, нос чекиб, ўз жойига ўлтирди.* А. Қодирий, Меҳробдан чаён.

4 Санчиб, қуйдириб, босиб нақшламоқ, безамоқ. *Эгнида тўқ кўк шевиотдан костюм, ёқаларига гул чеккан оч пушти блузка.* Ойдин, Суҳбати жонон.

ЧЕКСИЗ 1 Чеки, чегараси, охири, поёни йўқ; поёнсиз, беиён. *Чексиз фазо. Чексиз пахта далалари. Чексиз миқдор (мат.). Чексиз каср (мат.).* ▪ *Турсуной осмонга чексиз денгизга қарагандай қаради.* А. Мухтор, Опа-сингиллар.

2 Чекланмаган, ҳеч қандай чек, чегара қўйилмаган ёки қўйиб бўлмайдиган; битмас-туганмас, бениҳоя. *Чексиз садоқат. Чексиз муҳаббат. Чексиз имкониятлар.* ▪ — *Ўзингиз биласиз,— деди Сидиқжон унга маъюс назар ташлаб, унинг бу қаришида чексиз миннатдорчилик шфодаси бор эди.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор. || *Байроқ шабадада ҳилпираркан, Тўхта хола чексиз қувонди.* И. Раҳим, Чин муҳаббат.

ЧЕКСИЗЛИК 1 чексиз *с. белги оти. Садоқатнинг чексизлиги.*

2 Чексиз фазо. *Чексизликда учрашувчи чизиқлар.*

3 *мат.* Чексиз миқдор. *Чексизликка интилувчи сон.*

ЧЕКТИРМОҚ чекмоқ *фл. орт. н. Азоб чектирмоқ. Чилим чектирмоқ. Хижолат чектирмоқ.*

ЧЕҚЧАЙМОҚ *диал.* Чақчаймоқ. *Чекингга тушса чекчайма.* Мақол.

ЧЕЛ *диал.* Экин майдонлари, ер тахталари орасидаги чегара; ўват.

ЧЕЛАК Асосан суюқликларни сақлаш, ташиш учун хизмат қиладиган цилиндр шаклли, ёйсимон бандли идиш; пақир. *Сирли челак. Бир челак сув. Айрон сўраб келгандан челагингни ҳам қизғанма.* Мақол.

ЧЕЛАҚЛАБ *рви* Челак билан. *Челаклаб сув ташимоқ.* **Челаклаб қуймоқ** 1) челак билан қуймоқ; 2) *кўчма* шаррос қуймоқ, қаттиқ ёмоқ. *Булутларнинг ҳаракати бежо. Ҳали замон тепамиздан челаклаб қуйиб берса ҳам эҳтимол.* Ҳ. Назир, Сўнмас чақмоқлар.

ЧЕЛАҚЧИ Челак қиладиган ёки тузатадиган уста.

ЧЕМОДАН [*р*<*ф-т*] *айн.* **чамадон.**

ЧЕМПИОН [*р*<*инг.л*] Спорт мусобақаларида, ўйинларида ғолиб чиққан, биринчи ўринни эгаллаган кишига бериладиган унвон ва шу унвонга эга бўлган киши. *Бокс бўйича мамлакат чемпионлари. СССР шахмат чемпиони. Сувда сузиш чемпиони.* ▪ *Ахир, Аҳмад мактабда «бокс чемпиони», ҳам машҳур пахтакор Ҳолихоннинг укаси-да!* Ҳ. Назир, Сўнмас чақмоқлар.

ЧЕМПИОНАТ [*р*] Спортнинг бирор тури бўйича биринчилик учун ўтказиладиган мусобақа, ўйин. *Классик кураш чемпионати. Шахмат чемпионати.* ▪ *Футбол бўйича мамлакат чемпионатининг бошланишига, бор-йўғи, бир ой қолди.* Н. Улуғжонов, Имтиҳон.

ЧЕН *диал.* Чама, мўлжал. *Ким танимас Кўкан деган колхозчини, Танимаган эслаб кўрсин етса чени.* Ғ. Ғулом.

ЧЕНА *с. т.* Чапа.

ЧЕП *кт. ҳарб.* Турли нарсаларни айқаш-туйқаш босиб ёвга қарши қурилган тўсиқ. *Чеп қурмоқ.* ▪ *1355 йилда шаҳар зарбдорлари шаҳарни мўғуллардан фақат кўчаларга чеп босиб ҳимоя қилган эдилар.* Я. Ғуломов, Кўҳна тарих излари.

ЧЕРВОН [*р* червонец] СССРда: 1922—1947 йилларда муомалада бўлган ўн сўмлик пул; давлат кредит билети. *Рўза тутдим ноз учун, Эмас бир пардоз учун, Сўрсанг ишнинг аслини Мулла червон оз учун.* Ҳамза.

ЧЕРДАК [*р*<*ф-т* чордоқ] Том билан шип оралиғидаги бўшлиқ жой. *Одамдагича ертўлаларга, чердакларга яширинган душман автоматчиларини, «сафар қочди» қилинган кучуклардек, қувиб ўлдириш орзуси, унинг қалбини қамради.* Ойбек, Қуёш қораймас.

ЧЕРЕПИЦА [*р*] Том ёпиш учун ишлатиладиган ювли сопол, цемент ёки тунука пластинка шаклидаги қурилиш материали. *Сопол черепица. Тунука черепица.* ▪ *Сал юрилгач, дарахтзорлар, боғлар, похол гарамлари, черепица ва қамиш томли уйлар қаторлашиб кетди.* Ҳ. Назир, Чўл ҳавоси.

ЧЕРИК *эск. кт.* Қўшин, лашкар. [*Темур Малик қўшинлари*] *уйқуда ётган мўғул лашкаргоҳига бирдан бостириб қилиб, наридан-бери кийиниб чиққан черикларни қиличдан ўтказиб беришди.* М. Осим, Темур Малик.

ЧЕРКАС *қ.* **черкаслар.** *Черкас тили.* || *Черкас аёл.*

ЧЕРКАСЛАР Қорачой-Черкас авто-

ном областида яшовчи асосий халқлардан бири; черкас халқи.

ЧЕРКЕЗ Чўлларда, қумлоқ ерларда ўсадиган, ем-хашак бўладиган ва доривор кўп йиллик ёввойи ўт.

ЧЕРКОВ |*р* церковь) 1 Христианлар ибодатхонаси.

2 Маслаги, эътиқоди бир кишиларнинг диний ташкилоти. *Черковни давлатдан ва мактабни черковдан ажратиш.*

ЧЕРТИБ-ЧЕРТИБ *рвш* Саралаб, танлаб-танлаб. *Ҳа, онажон, ҳозир ўқишга ялиниб олмайди. Кўлидан иш келадиганларни чертиб-чертиб олади.* Ҳ. Назир, Маёқ сари. *Биз чертиб-чертиб, жуссаси чоғ бўлса ҳам чайирини, юрагида ишқ ўти кўпроғини танлаб олдик.* Й. Шамшаров, Қаҳрамонлик йўли. **Чертиб-чертиб гапирмоқ** гапни топиб-топиб, ўрнига қўйиб, дона-дона қилиб гапирмоқ. |*Бакир ота*] *миқти гавдасини ростлади-да, чертиб-чертиб гапира кетди.* А. Шермуҳамедов, Ўт-ўланлар водийси.

ЧЕРТИЛМОҚ чертмоқ *фл. мажҳ. н.* *Кулгиси чиройли экан, жонон чинни чертилгандай бўлди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

ЧЕРТИШМОҚ чертмоқ *фл. бирг. н.*

ЧЕРТМАК I Бармоқ билан чертиб берилган зарб. **Чертмак олмоқ** кимсанинг бирор ерига чертмоқ. **Чертмак ўйнамоқ** *ҳазил* ютқазган кишига чертиш йўли билан жазо бермоқ, чертмак олиш шарти билан ўйнамоқ.

2 Чертиб чиқарилган оҳанг, ритм, куй. *Дутор ёнига чилдирманинг чертмаги келиб қўшилгандан кейин базм тағин ҳам жонланди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. **Чертмак чалмоқ** бирор нарса чертиб оҳанг чиқармоқ ёки асосий куйга жўр бўлмоқ. *Қўшиқни ёшлар айтсин, улар чалган чертмакка, Сел бўлиб, бош иргатиб қўя қолиш кифоя.* Ғ. Гулом.

ЧЕРТМОҚ 1 Бармоқ билан кескин зарб бермоқ, бармоқ билан уриб кескин овоз чиқармоқ, тақиллатмоқ. *Ойнани чертиб чақирмоқ. Тарвузни чертиб кўрмоқ. Дўпписини чертиб тозаламоқ.* ▪ *Бўта идорага кириб стулга ўтирди. Нима қилишни билмай столни чертиб хаёлга толди.* С. Аҳмад, Ҳукм. **Бурнига чертса йиқилгудай** жуда ҳам озғин, ҳолдан тойган. *Ихчам елкалари яна ҳам кичкина тортиб кетган, бурнига чертса йиқилгудай чарчаган бўлса ҳам, ўзини тетик тутишга... тиришар эди.* Шуҳрат, Шинелли йиллар. | Чертмак билан итқитмоқ, улоқтирмоқ. *Зокир қўлидаги қоғозни икки буклаб чўнтагига солди ва йўл-йўл бостон пиджагининг енгига ёпишган увоқни чертиб ташлади.* П. Қодиров, Уч илдиз. |*Мўминжоннинг отаси*] *қуюқ қошларини чимириб, чекиб турган папиросини гуллар орасига чертиб юборди-да, уйга кириб кетди.* Қ. Мақсумов, Муҳаббат қўшиғи.

2 Бармоқ ёки бармоқлар билан зарб бериб чалмоқ. *Тор чертмоқ. Дўмбира чертмоқ.* ▪ *Аваз танбурни чертаркан, гўё юрак торларини чертаётгандай эди.* Ж. Шарипов, Хоразм. *Ҳой қушлар, жонон қушлар. Келинг, чертай бирга тор.* Гайратий.

◆ **Ҳўкизнинг кулоғига танбур чертмоқ** қ. танбур.

ЧЕРТТИРМОҚ чертмоқ *фл. орт. н.*

ЧЕСТЬ |*р*|: **честь бермоқ** *ҳарб.* ўнг қўлни бош томон кўтариб олқишламоқ, харбийча салом бермоқ. *Элмурод болаларга честь бериб, олдинда саман отда келаётган оқ кийимли командирга шошилиб салом берди.* П. Турсун, Ўқитувчи. *Кейин қотма йигит шеригини туртди. Қорача йигит Чернецовни кўриб қолиб, дарҳол честь берди.* И. Раҳим, Чин муҳаббат.

ЧЕТ I *от* Марказдан узоқ атроф, жой; чекка, овлоқ. *Шаҳар чети* || *Чет жой. Чет ўлка.*| Қирғоқ, соҳил, ёқа, лаб. *Дарёнинг чети. Супанинг чети.* ▪ *Йўлларнинг икки четидаги ариқлар ва чуқурлар кўчма кум, хас-хашак билан тўлди.* Ш. Рашидов, Бўрондан кучли. | Бирор объектга нисбатан бошқа томон, тараф; танқари. *Четга қарамоқ. Четга тортмоқ.* ▪ *Раъно юзини четга ўгириб, кулиб турар эди.* А. Қодирий, Меҳробдан чаён. *Мурзин Элмуродни кўриб, четга бурилди.* Шуҳрат, Шинелли йиллар. **Ўзини четга олмоқ** (ёки **тортмоқ**) 1) ўзини бир чеккага, панага олмоқ, бир тарафга, томонга чиқмоқ, ўтмоқ; четланмоқ. *Нақ шу паллада дарвозадан катта қора сигир шаталоқ отиб, орқасида бир кишини суриб кирди. Бой чўчиб, ўзини четга олди.* Ойбек, Қутлуғ қон; 2) *кўчма* бирор ишдан ўзини олиб қочмоқ. **Гапни** (ёки **сўзни**) **четга бурмоқ** қ. **бурмоқ. Четда қолмоқ** 1) бир чеккада, ташқарида қолмоқ; 2) бебаҳра бўлмоқ. *Ишдан четда қолмоқ. Назардан четда қолмоқ.* ▪ *Раҳмат сўздан четда қолдирмаслик учун Отабекни ҳам ораға олди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.| Нарсаларнинг энг чекка жойи, чеккаси, атрофи. *Четн учган пиёла.* ▪ *Тўққиз-ўн кунлик ой шаҳарнинг қоқ устида четн қорайган баркашдек ялтираб турар эди.* А. Қодирий, Меҳробдан чаён.

2 *сфт* Бегона, ўзга, ёт, ҳорижий. *Чет одам. Чет мамлакат. Чет тил. Чет жисм.*

3 *от* Танқари, тиш, сирт. *Четдан одам ёллаш. Четдан томоша қилиб турмоқ.*

ЧЕТАН I Аравада сочилувчи юкларни ташиш учун тол, тут навдаларидан тўқиб ясалган махсус кузов. *Қовунимп пишиб чириб кетди... Жилла бўлмаса, битта четанда олиб тушай-да, сотиб болаларга кийимлик олай, деб хаёл қилган эдим.* Ойбек, Қутлуғ қон. || *Адолат хирмондаги пахтани четан аравага ортгач, тепасига ўтириб қишлоққа жўнади.* И. Раҳим, Чин муҳаббат.

ЧЕТАН II Раъногуллилар оиласига мансуб, қизил ёки сарғиш шода-шода мевали дарахт ёки бута ва унинг меваси.

ЧЕТКИ Чекка томондаги, чет тарафда, четда бўлган, четда жойлашган. *Четки уй. Энг четки қатор.* ▪ *Маҳкам елпигичга ўхшатиб қўйилган билетлардан четкисини тортди.* П. Қодиров, Уч илдиз.

ЧЕТЛАМОҚ Чеккага чиқмоқ, чет томонга ўтмоқ; белгили йўлдан бормай, четда юрмоқ. *Кумуш бўлса онасининг ҳозирги ҳолига ачингандек унга яқинлашмай, четлаб юрар.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. *Қорахон шоҳидан гина қилади, Қанча лашкар бекорга ўлади. Қолганлари четлаб қочиб жўнади.* «Ширин билан Шакар». **Четлаб ўтмоқ** 1) айланиб, чап бериб ўтмоқ; 2) *кўчма* тақилмай, тилга олмай ўтмоқ, ташлаб ўтмоқ. *Масаланинг қийин жойини четлаб ўтди.*

ЧЕТЛАНИШМОҚ четланмоқ *фл. бирг. н.* *Дастлаб, ёши ўзганлар, сўнгра ёш-яланглар четланишди.* Ойбек, Қутлуғ қон.

ЧЕТЛАНМОҚ 1 Четга чиқмоқ, четга ўтмоқ; ўзини бир томонга олмоқ. *Гулнор бироз четланиб юриб, зинага оёқ қўйди.* Ойбек, Қутлуғ қон. *Зайнаб четланиб уйдан чиқди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. *Қўшчинорга тушиладиган муюлишда Абдусамадқори учраб қолди. У, одатдагича, йўл кенг бўлса ҳам, дарров четланди.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор.

2 *кўчма* Ўзини четга олмоқ, қочмоқ, четлашмоқ. *Ишдан четланди.*

ЧЕТЛАНТИРИЛМОҚ четлантирмоқ *фл. мажҳ. н. айн.* **четлатмоқ** 2.

ЧЕТЛАНТИРМОҚ четланмоқ *фл. орт. н.*

ЧЕТЛАТИЛМОҚ четлатмоқ *фл. мажҳ. н.*

ЧЕТЛАТМОҚ 1 **четламоқ** *фл. орт. н.*

2 Ишдан бўшатмоқ; бирор иш қилиш ёки бирор ишда қатнашиш ҳуқуқидан маҳрум этмоқ. *Савдо ишидан четлатмоқ.*

ЧЕТЛАШМОҚ I **четламоқ** *фл. бирг. н.* *Улар катта йўлдан четлашдилар.*

ЧЕТЛАШМОҚ II 1 Бир-биридан узоқлашмоқ; ётлашмоқ, бегоналашмоқ. *Шунчаликка бир-биримиздан четлашиб, мунғайишиб юришимиз кишига оғир келар экан.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. *Бировга дуч келишдан безиллаб қолдим. Одамлардан четланиб, гаплашмайдиган бўлдим.* А. Мухтор, Тугилиш.

2 *кўчма* Иштирок этмай, қатнашмай қўймоқ, узоқлашмоқ. *Ишдан четланди.*

ЧЕТЛАШТИРИЛМОҚ четлаштирмоқ *фл. мажҳ. н.*

ЧЕТЛАШТИРМОҚ четлашмоқ II *фл. орт. н.* *Йўлдан четлаштирмоқ.* ▪ *Буржуа агентлари меҳнаткаш ёшларни большевистик партиядан, ишчилар синфининг умумий курашидан четлаштирмоқчи эдилар.* А. Ҳомидхўжаев, Туркистонда комсомолнинг тузилиши.

ЧЕХ қ. чехлар. *Чех тили.* || *Чех аёл.*

ЧЕХЛАР Словак халқи билан биргаликда Чехословакиянинг туб аҳолисини ташкил этувчи халқ, ғарбий славян халқларининг бири.

ЧЕЧАК I 1 Табиий равишда ўсадиган гулли ўсимлик; гул. *Дала чечаклари. Хушбўй чечак.* ▪ *Супанинг уч тарафига ёз гуллари экилган, райҳон ва бошқа чечаклар атрофга ўз атриётларини анқитиб ётар эдилар.* А. Қодирий, Меҳробдан чаён.

2 (*3-ш. эгалик аффикси билан*) *кўчма* Энг сараси, гули. *Сергей овозини кўтариб, Зиёдиллани сенсиради. «Эъзозхон — инқилобимизнинг пок чечаги».* Ҳ. Ғулом, Машъал. **Чечак ёзмоқ** (*ёки отмоқ, чиқармоқ*) 1) гулламоқ, гул ёзмоқ; 2) *кўчма* гул-гул очилмоқ, гуллаб яшнамоқ. *Она ... янги чиройли кунлар туғилаётганини қандайдир абадий сўлмас ёшлик чечак отаётганини ҳис қиларди.* А. Мухтор, Она-сингиллар.

ЧЕЧАК II Баданга сувли пуфакчалар тошириб, иситма чиқарадиган, кўпинча болаларда бўладиган оғир юқумли касаллик. *Болага чечак чиқибди.*

◆ **Пулингга чечак чиққанми?** керакли нарсани олиш учун ўз пулини қизғаниб, бировдан нарса сўрагувчи кишига айтиладиган ибора.

ЧЕЧАКЛАМОҚ 1 Гулламоқ, гул ёзмоқ.

2 *кўчма кам қўлл.* Гуллаб-яшнамоқ.

ЧЕЧАН Чаққон, уддабуро, уста, моҳир. *Гапга чечан. Чечан теримчи. Қўли чечан одам.* || *Кўп отган билан мерган бўлмас, кўп этган билан чечан бўлмас.* Мақол. ▪ *Илғорлар тенгдошиман, Қирқ қизларнинг бошиман, Илдам бўлинг жон ака, Чеченлар йўлдошиман.* З. Обидов. *Э, сен жуда чечан экансан-ку. Тулпак беданадай сайрайсан-а!* П. Турсун, Ўқитувчи.

ЧЕЧАНЛИК **чечан** *с. белги отн. У чопиқда чеченлигини кўрсатди.* ▪ *Шоазим гапга чеченлик қилиб, баланд келгани Маҳкамнинг ёдига тушди-ю, эски оғриқ гўё янгиланди.* П. Қодиров, Уч илдиз.

ЧЕЧИНМОҚ *диал.* Ечинмоқ. *Чечиниб, томоша қилгин, Ёдгоржон!* «Ёдгор».

ЧЕЧМОҚ *диал.* Ечмоқ. «*Боламбўтам*» деди, қўлини чечди, Ширин, Шакар икковини бир қушди. «Ширин билан Шакар».

ЧЕҲРА [*ф-т*] 1 Юз, афт-ангор, бет, кўриниш. *Улар худди эгизаклардек, чеҳралари бир-бирига ғоят ўхшар, гавдалари қарийб фарқсиз, кўринишда юзош одамлар эди.* Ойбек, Қуёш қораймас. | Сиймо, образ. *Шунда унинг хаёл боғида яна Адолатнинг чеҳраси кўринди.* И. Раҳим, Чин муҳаббат.

2 *кўчма* Киши кайфияти, руҳий ҳолати ёки ҳулқ-атворининг юздаги акси. *Унинг чеҳраси бузуқ. Чеҳраси очиқ одам. Чеҳрасини очмоқ.* ▪ *Чеҳра деган кўнгилнинг ойнасидир.* Ҳамза. *Қори уни гоҳ «сизлаб», гоҳ «сенлаб» яхши муомалада бўлгани учун очиқ чеҳра билан гаплаша кетди.* Н. Турсун, Ўқитувчи. *Чол соқолини қириб, янги комбинезон кийиб олган. Унинг чеҳраси очиқ, нимадандир хурсанд.* И. Раҳим, Чин муҳаббат.

-чи *юкл.* 1 Сўроқни ифодалайди. *Энди-чи? Мен шу ерда қоламан, сиз-чи?* ▪ *Сизга-чи? Сиз ҳам аёшдан четда қолманг!* Ойбек, Қутлуғ қон.

2 Буйруқ майли формасидаги феълларга қўшилиб, уларнинг маъносини юмшатади ёки кучайтиради. *Қани, айт-чи! Бери кел-чи! Қўйсанг-чи!*

ЧИБИН *диал.* Чивин.

ЧИБИҚ *диал.* Чивиқ.

ЧИБОР *диал.* Чипор, ола-чипор.

ЧИВИН 1 Икки қанотли, узун мўйловли қон сўрувчи майда ҳашарот. *Безгак чивини. Ўрмон чивини. Икки нор уришса, ўртасида чивин ўлади.* Мақол. ▪ — *Чивин кўплашса филни йиқитади, деган гап бор,— деди Эргаш салмоқлаб.* И. Раҳим, Чин муҳаббат. *Ажал етмай ўлмас Бойсуннинг хони, Бесабаб чиқмайди чивиннинг жони.* «Алпомиш». **Чивин чаққандай ҳам бўлмади** сира оғритмади, сезилмади ҳам.

2 *диал.* Пашша.

ЧИВИҚ 1 Сурх новда. *Тол чивиги. Чивиқ тутган еридан синмайди, эгилган еридан синади.* Мақол. ▪ *Жаҳлим чиқиб сигирни чивиқ билан саваладим.* Ё. Шукуров, Уч савол.

2 *тех.* Ингичка темир таёқча. || *Чивиқ темир.*

◆ **Чивиқ газлама** майда чизиқ-чизиқ йўлли газлама. *Яна юриб кетади саккиз тепки гул атлас, Чивиқ беқасамларнинг олаговур бозори.* Ғ. Гулом.

ЧИГАЛ 1 Учини топиб, ёзиб бўлмайдиган, чалкашиб, у ер-бу ерига тугун тушиб қолган (ип, ингичка сим ва ш. к. ҳақида). ▪ [*Онам*] *отамнинг бу жавобидан чигал калаванинг учини топгандай, уни яхшилаб ечишга киришди.* Айний, Эсдаликлар.

2 *кўчма* Чалкашиб, мураккаблашиб кетган; чалкаш. *Чигал воқеа. Чигал иш. Чигал бир масала.* ▪ *Форобий улуғ юнон ҳакимининг жуда чигал фалсафий мулоҳазалари мазмини чақиб берган эди.* М. Осим, Аждодларимиз қиссаси. || *Жиноят очилди. Исботланди. Сергей хаёл чигалини еча бошлади.* Ҳ. Ғулом, Машъал. *Пўлатжоннинг кўзлари равшанлашиб кетгандек, кўпдан миясини чулғаб олган чигал ечилиб кетгандек, ўзини енгил ҳис қилди.* С. Аҳмад, Қадрдон далалар.

◆ **Чигалини ёзмоқ** 1) оғриғини, увушиғини тарқатмоқ. *Оёғимнинг чигалини ёзиб келай;* 2) *айн.* **юракни бўшатмоқ** қ. **юрак** 2. *Аслида далага бир оз чигалимни ёзиб, ҳордиқ чиқариб келай деган ниятда борган эдим.* О. Ҳусанов, Най.

ЧИГАЛЛАШМОҚ 1 Учини топиб бўлмайдиган ҳолга келмоқ; чалкашмоқ. *Ип чигаллашиб қолибди.* ▪ [*Бибигул*] *илгаригидек ортиқча ювиниб-таранмас эди, сочлари ҳам чигалланиб кетди.* Мирмуҳсин, Чўри.

2 *кўчма* Чалкашмоқ, мураккаблашмоқ, тушуниб, охирига етиб бўлмайдиган ҳолга келмоқ. *Масала чигалланди. Иш чигаллашиб боряпти.* ▪ *Эргаш ҳеч нарсани тушунмайди, фикрлари борган сари чигаллашди.* А. Мухтор, Она-сингиллар. *Юрагимни чулғаган шубҳалар чигаллашиб кетди-ю, шаҳар кўчаларида анчагина айланиб юрдим.* Ў. Ҳошимов, Хаёлларга бўламан тутқун.

ЧИГАЛЛАШТИРИЛМОҚ **чигаллаштирмоқ** *фл. мажҳ. н.*

ЧИГАЛЛАШТИРМОҚ **чигалламоқ** *фл. орт. н. Ипни чигаллаштирмоқ. Сюжетни чигаллаштирмоқ.* ▪ *Чет элларда... «Оталар ва болалар» масаласини, қасдан чигаллаштирадилар.* Ҳ. Ғулом, Ота ва фарзанд.

ЧИГАЛЛИК 1 **чигал** *с. белги отн. Масаланинг чигаллиги.*

2 Чигал нарса, иш, масала ва ш. к. *Ҳозир қалбда пайдо бўлаётган шубҳа ва чигаллик унинг ишончсизлиги ва соддадиллиги билан сиғишмасди.* Н. Кодиров, Уч илдиз.

ЧИГИЛ I *айн.* **чигал.** *Чигил арқоннинг чигилини ёзмоқ.* ▪ *Совет техникаси ҳар қандай чигилни ечиб оладиган техника.* Ойбек, О. в. шабадалар. *Шу оқшом Низомжон дилини тугилиб ётган чигилни ечиб ташлади.* С. Аҳмад, Уфқ.

ЧИГИЛ II Ўзбек халқининг этник составига кирган уруғлардан бирининг номи. | Шу уруққа мансуб киши.

ЧИГИРТКА 1 Тўғри қанотлилар туркумига мансуб ҳашарот; баъзи турлари қишлоқ хўжалик экинларига зарар келтиради. *Чигирткалар экин, экмай-тикмай текин ер.* Мақол. ▪ *Далалар чигиртка ёпирилган экинзорга ўхшайди: қуп-қуруқ.* Шуҳрат, Шинелли йиллар. *Атрофда чигирткалар бир-бирига навбат бермай, басма-басига чириллашмоқда.* И. Раҳим, Чин муҳаббат.

2 *кўчма нафр.* Балохўр, қузғун. — *Келдилар чигирткалар! — деди у пастга қараб, Ҳайдар. Ҳаммалари у томонга қарадилар. Йигирма-йигирма беш отлиқ йўлни чангитиб келмоқда эди.* Айний, Қуллар.

ЧИГИТ Пахтанинг уруғи. *Уруғлик сара чигит.* ▪ *Йигит чигит экади. Диққат билан ерига. Иши зиқ, парво қилмас, Юздан оққан терига.* Ўйғун.

ЧИГИТЛИ **чигитли пахта** чигити олинмаган пахта.

ЧИДАМ 1 Оғирлик, дард, алам, қийинчилик ва ш. к.га тоқат қилиш қобилияти; тўзим, сабр, бардош. *Чидами йўқ одам. Чидам бермоқ.* ▪ *Сира қайғурманг, жоним. Кетганлар тинч ётсин, тириклар узоқ умр кўрсин. Чидам керак, чидам!* Ойбек, О. в. шабадалар. *Бола фақир ҳар бир оғирликни чидам билан енгишдан бошқа чораси йўқ.* П. Турсун, Ўқитувчи. *Қабулга келганларни қунт ва чи-*

дам билан эшитиш, улар қўйган масалани ҳал этиш Ойқиз учун темир қонун.. эди. Ш. Рашидов, Бўрондан кучли.

2 Узоқ хизмат қилиш, чидаш хусусияти, пишиқлик, пухталик, мустаҳкамлик. *Чидами йўқ ип.*

ЧИДАМЛИ 1 Оғриқ, дард, алам, қийинчилик ва ш. к.га чидайдиган; тоқатли, тўзимли, бардошли. *Чидамли аёл.* ▫ *Совуққа чидамли Йўлчи ҳам, эгни юпун бўлганидан, оёқларининг жонсизланганини, гавдасининг бужмайганини сезди.* Ойбек, Қутлуғ қон.| Турли оғир табиий шароитларда яшай оладиган. *Совуққа чидамли буғдой навлари.*| Сабр-бардош билан кечган, ўтган, бўлган ёки бўладиган. *Икки соат давом этган чидамли бўғишишдан кейин душманнинг ўт очиш нуқталари бирин-сирин янчилди.* Ойбек, Қуёш қораймас.

2 Узоқ хизмат қиладиган, чидайдиган; пишиқ, пухта, мустаҳкам. *Чидамли пойафзал.* ▫ *— Мен ҳайронманки,— деди колхознинг сўзга чиқан хўжалик мудири,— халқ силлиқ ва чидамли сурп, чит ва сатинларни олмай, қўпол ва дағал бўз ва қаламқор орқасидан югуради.* Айний, Қуллар. | Турли шароитларда (ўт, сув ва ш. к.) ўз хусусиятларини йўқотмайдиган. *Ўтга чидамли ғишт.*

ЧИДАМЛИЛИҚ чидамли *с. белги отн. Ҳожинова газламанинг чидамлилигини синайдиган махсус асбобнинг лойиҳасини ҳам тузиб берди.* М. Жўра, Қуёшдан нур эмганлар. *Ҳақиқатан ҳам табиат Қураштепани инсон абжирлиги, чидамлилиги, кучи ва машқини синаш майдони қилиб яратгандай теп-текис, майса гилам билан қоплаган.* С. Анорбоев, Оқсой.

ЧИДАМОҚ 1 Оғриқ, дард, алам, қийинчилик ва ш. к.га бардош бермоқ, тоқат қилмоқ. *Оғриққа чидамоқ. Қийинчиликка чидамоқ. Совуққа чидамоқ. Танқидга чидамоқ. Қирққа чидаган, қирқ бирига ҳам чида.* Мақол. ▫ *Жуман тишини-тишига қўйди-ю, чидади, индамади.* А. Мухтор, Туғилиш. *Кимсаной кундош азобига бир йилча чидади-ю, охири бўлмади.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор. ▫ *Йўқ, қандай чидайман туҳматга! — қичқирди Гулнор.* Ойбек, Қутлуғ қон.

2 Кўп, узоқ хизмат қилмоқ. *Этигим узоқ чидади. Бўздан кўра сатин узоқ чидайди.*| Турли шароитда (ўт, сув, зах ва ш. к. таъсири остида) ўз хусусиятларини сақламоқ. *Ўтга чидайдиган ғишт. Кислотага чидайдиган материал.*

3 Етмоқ, кифоя қилмоқ. *Етиб еганга турум тоғ чидамас.* Мақол. ▫ *[Мирзакаримбой:] ҳарнимани бозордан олаверса, Сулаймоннинг газнаси ҳам чидамайди, жиян.* Ойбек, Қутлуғ қон.

◊ **Чидасанг — шу, чидамасанг — катта кўча** истасанг — шу, бўлмаса — ўз билганингни қил. *[Нури] меҳмонга келган такаббур келин каби, ялқовланиб кезди, гилос гулларини томоша қилди. У шу билан қайнанасига: «Чидасанг — шу, чидамасанг — катта кўча. Онам мени иш учун туққан эмас», .. демоқчи бўлди.* Ойбек, Қутлуғ қон. **Чидаганга чиқарган** 1) кучи етган олсин, кучи етган олади, деган маъноларда ишлатиладиган ибора; 2) бир вақтларда танқис бўлган ёзлик юпқа читнинг номи.

ЧИДАМСИЗ 1 Оғриқ, дард, қийинчилик ва ш. к.га бардош бера олмайдиган, тоқат қилолмайдиган; тўзимсиз. *Чидамсиз бола.* | Турли оғир табиий шароитларга чидам бера олмайдиган; нозик. *Совуққа чидамсиз гул.*

2 Узоқ хизмат қилмайдиган, чидамайдиган; бўш, жонсиз. *Чидамсиз ип.*| Турли шароитда, турли таъсир остида ўз хусусиятларини сақлай олмайдиган. *Кислотага чидамсиз материал.*

ЧИДАШ 1 чидамоқ *фл. иш отн. Ҳамма гинасига ҳам чидаш мумкин-ку, аммо «болаларингиз тарбиясиз» деганига чидаш қийин.* Ҳ. Назир, Сўнмас чақмоқлар. *Ҳаёнинг ўт тафти бергувчи нафасига чидашнинг иложи йўқдай туюларди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

2 Чидамлилик даражаси, чидам. *Чидаш бермоқ. Сиқувга чидаш бермоқ. Ўтга чидаш берадиган ғишт.*

ЧИДАШМОҚ чидамоқ | *фл. бирг. н.*

ЧИЁВЛАМОҚ «Чиёв-чиёв» овоз чиқармоқ, чийилламоқ (ассосан жўжалар ҳақида).

ЧИЁВ-ЧИЁВ *тақл. с.* Жўжаларнинг чийиллашидан чиқадиган овоз ҳақида.

ЧИЁН *айн.* чаён.

ЧИЗДИРМОҚ чизмоқ *фл. орт. н. План чиздирмоқ. Расм чиздирмоқ.*

ЧИЗЕЛЛАМОҚ *қ. х.* Чизель билан ер юмшатмоқ, ерни чизель билан ишламоқ.

ЧИЗЕЛЬ [*р<инг.*] *қ. х.* Ер юмшатадиган, бир неча тишлари бўлган деҳқончилик қуроли. *Ерга чизель билан ишлов бермоқ.*

ЧИЗИ [*ф-т*] *рвш, с. т.* Бир оз, озгина, андак. *Қўйлак чизи чоғроқ келди. Чизи вақтдан сўнг.* ▫ *Кимки йўлдан чизи тойса, Покистоннинг чин ўғли эмас у.* Ойбек, Нур қидириб.

ЧИЗИЛИШМОҚ *с. т.* Тизилишмоқ, қатор тизилмоқ.

ЧИЗИЛМОҚ I чизмоқ *фл. мажҳ. н. Уз қўли билан чизилган сурат.* ▫ *Хатни Собирахон олиб, кўк қалам билан остига чизилган ерини ўқиди.* А. Қаҳҳор, Хотинлар. *Унинг фикрича, бояги Арслон фожиаси тасодифий бир ҳодиса эмас, балки ўйланиб, чизилиб қилинган бир ишдир.* А. Қодирий, Обид кетмон.

ЧИЗИЛМОҚ II *с. т.* Тизилмоқ, қатор бўлмоқ.

ЧИЗИМЧА Ипгичка, пишиқ арқон, чилвир. *Жўра аскарнинг юкини олиб, эшакка ортиб, чизимча билан боғлади-да, «хих» деб, бир турtди.* Ойбек, О. в. шабадалар.

ЧИЗИШМОҚ чизмоқ *фл. бирг. н.*

ЧИЗИҚ 1 Ёзадиган, чизадиган ёки юқадиган парсалар қолдирган ингичка из. *Йўғон чизиқ. Ингичка чизиқ. Бўр билан чизилган чизиқ. Ҳассанинг учи билан чизилган чизиқ.*| Шундай шаклдаги йўл, из. *Беқасам чизиқлари. Юз чизиқлари.*| *мат.* Фақат бир ўлчовга — узунликка эга бўлган геометрик тушунча, узлуксиз қатор нуқталар мажмуи; хат. *Горизонтал чизиқ. Тўғри чизиқ. Эгри чизиқ. Синиқ чизиқ. Икки сиртнинг кесишиш чизиғи.* | Икки нуқтани бирлаштирувчи ёки умуман маълум нуқталар орқали ўтган фаразий хат. *Экватор чизиғи. Уфқ чизиғи.*

2 Парсаларнинг чегарасини, жойланишини ёки боришини кўрсатувчи йўналиш, хат. *Саф чизиғи. Мўлжал чизиғи.* ▫ *Ҳамма дарахтлар бир чизиқ устида текис саф тортиб туради.* Ойбек, Қутлуғ қон.

3 *кўчма* Йўл; план, режа. *Ўз чизиғига тушириб олмоқ.* ▫ *Шу бугундан бошлаб менинг чизиғимдан чиқмайсиз. Қўрқманг, мен сизни ўтга ташламайман.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. *Онаси.. қизининг чизиғидан чиқмас эди.* Ҳ. Ахмар, Ким ҳақ?

ЧИЗИҚЛИ 1 Чизиғи, чизиқлари бўлган. *Бир чизиқли дафтар.*

2 *физ.* Қандайдир чизиқ бўйлаб содир бўладиган. *Эгри чизиқли ҳаракат.*

ЧИЗМА 1 Қоғоз, калька, тахта, ер ва ш.к. юзига чизилган лойиҳа, махсус чизмачилик асбоблари ёрдамида маълум қоидаларга асосан бажарилган график тасвир. *Деталь чизмаси.* ▫ *Чизмаларга назар ташласак, нозик дид билан яратилган улкан бинолар проекти кўз олдингизда намоён бўлади.* Д. Раҳмонов, Ёшлар кошонаси. ‖ *Усталар ўз ишлари учун чизма нақшлар буюрар эдилар.* Айний, Эсдаликлар.

2 Қаштачиликда: гул тикиш учун матага туширилган нақш, нусха.

ЧИЗМАЧИЛИК 1 Чизма, лойиҳа чизувчи инженер ёки техник.

2 Қаштачиликда: матага чизма, нақш, нусха чизиб берувчи уста.

ЧИЗМА-ЧИЗИҚ Бетартиб, айқаш-туйқаш чизиқлар; шундай чизиқлардан иборат тушуниб бўлмайдиган тасвир, ёзув.

ЧИЗМОҚ 1 Чизиқ тортмоқ, чизиқ солмоқ, туширмоқ. *Тўғри чизиқ чизмоқ.* ▫ *Чойхоначининг шогирди.. Мирзакаримбойга чой келтирар, қулоғига қистирилган қалам билан дўконнинг устунига бир «алиф» чизиб кетар эди.* Ойбек, Қутлуғ қон. | Чизиқлар воситасида ясамоқ. *Нусха чизмоқ. Кубнинг ёйилмасини чизмоқ.* ▫ *Штаб бошлиғи Йўлдош ясама столга мукка тушиб нималардир чизарди.* Шуҳрат, Шпелли йиллар. | Туширмоқ, солмоқ, олмоқ; тасвирламоқ. *Расм чизмоқ.* ▫ *Қандай сурат.. Ким чизган?* А. Қаҳ-

хор, Хотинлар. *Кумушнинг бу дақиқадаги ҳолини қалам билан чизиб кўрсатиш, албатта, мумкин эмас эди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

2 *с. т.* Тизмоқ, қатор қилмоқ. *Кўшиқ, достон сабабин, Чизиб кетди битталаб.* Ғайратий. [*Ҳожи*] *Отабекни эпақага олиш учун унга кулги туюлган бир қанча насиҳатларни чизди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

3 *кўчма* Кўрсатмоқ, кўрсатиб бермоқ (йўл, режа ва ш. к.ни). *Мен бир вақт сенга йўл чизиб берган эдим-ку, шундан чиқма, пахтани биринчи қўлдан ол. Деҳқонларга пулни қишда тарқат. Пул билан сёгига кишан ур.* Ойбек, Қутлуғ қон. *Қандингизни уринг-да! Ўрмонжон ака чизган чизиғингиздан чиқмайдилар-ми? Чиқмайдилар!* А. Қаҳҳор, Қўшчинор.

◆ **Ер чизиб қолмоқ** (*ёки ўтирмоқ*) уялиб ерга қараб қолмоқ, ўнғайсиз аҳволга тушиб ўйлаб қолмоқ. *Қалбарали ака қизариб, ер чизиб ўтирар эди.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор.

ЧИЗҒИЧ Чизиқ чизиш учун ишлатиладиган ўқув ва идора ишлари асбоби; линейка.

ЧИЙ 1 Чўл-адирларда ўсадиган баланд, бошоқли ўсимлик; чаловнинг бир тури.

2 Қамишдан ёки савағичдан қаторлаб ип, сим билан боғлаб тўқилган қурилиш материали. *Чий билан ўралган ҳовли. Чий билан тўсмоқ.* || *Чий девор.* ▪ *Чий тутилган кўчма яслида қарқуноқ болаларининг «қиғ-қиғ»лашига ўхшаб чақалоқлар йиғиси эшитилмоқда.* Ҳ. Назир, Сўнмас чақмоқлар. **Чий лампа** чий қоқиб сувалган ишп.

◆ **Чий алак** *диал.* йўл-йўл тўқилган бўз. *Оёгига кўн этик, эгнига чий алакдан яктак тўн, қалами иштон берди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. **Чий духоба** духобанинг йўл-йўл бўртма чизиқли хили; чий бахмал. *Мен янги бели бурма, сариқ чий духоба костюмим билан чалваримнинг чангини қоққанимча бирпас ғаранғсиб, аланглаб турдим.* Ҳ. Назир, Чўл ҳавоси.

ЧИЙИЛДОҚ Ингичка, баланд ёқимсиз овоз чиқарадиган, чийиллаб гапирадиган. *Чийилдоқ бола.* ▪ — *Сюнчи! Сюнчи!* — *деди Раҳим чийилдоқ товуш билан Кудратга.* Ҳ. Назир, Сўнмас чақмоқлар.

◆ **Чийилдоқ балиқчи** лойхўраклар туркумига мансуб, қумлоқ соҳилларда яшайдиган, ҳашаротлар, қуртлар ва чувалчанглар билан овқатланадиган узун тумшуқ қуш.

ЧИЙИЛЛАМОҚ Ингичка, ўткир ёқимсиз овоз чиқармоқ.— *Чийиллама!* — *деди ҳайқириб Йўлчи* [*Салимбойваччага*]. Ойбек, Қутлуғ қон. *Хўроздан «тонг отишини нимадан биласан» деб сўрашса,* «*ёрқаноттнинг чийиллашидан биламан*», *деган экан.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор.

ЧИЙИЛЛАТМОҚ **чийилламоқ** *фл. орт. н. Ғуломжон ҳавони чийиллатиб тушаётган қалчини мингбоши қўлидан юлиб олиб супага иргитди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

ЧИЙИЛЛАШМОҚ **чийилламоқ** *фл. бирг. н.*

ЧИЙИР *фольк.* Оёқ, туёқ изи; из, йўл. *Отга солди арпа билан шйирни, Қор ёққанда карвон солар чийирни.* «Алпомиш».

ЧИЙЛАМОҚ 1 Аралаштирмоқ (ўйин қартасини).

2 Қўлда ёки махсус йигирув асбоби воситасида ипни, ипакни пишитмоқ, товламоқ.

3 *кўчма кам қўлл.* Пишитмоқ, чиниқтирмоқ, тобламоқ.

ЧИЙЛАНМОҚ **чийламоқ** *фл. мажҳ. н. Қарта чийланди. Чийланган ип.* ▪ *Ҳайдарбойнинг хизматкори Асқар билан Суюн оға, Муса билан Зиёбек муносабатлари тасвирида қозоқ ва ўзбек халқларининг чийланган дўстлиги бўртиб турибди.* Б. Файзиев, Қардошлик мадҳияси.

ЧИЙЛАТМОҚ **чийламоқ** *фл. орт. н.*

ЧИЙРАЛМОҚ **чийрамоқ** *фл. мажҳ. н. Чийралган ип.* ▪ *Толеимиз ёр бўлиб, ота-боболаримиз боғлаган дўстона алоқа эндиликда яна пишиқроқ чийралди.* Ҳ. Назир, Мафтунингман, Озарбайжон.

ЧИЙРАМОҚ *айн.* **чийламоқ.**

ЧИЙРАТМА Пишитилган, чийланган, тобланган. *Чийратма ип. Чийратма ипак.* ▪ *Домла.. қўлида битта катта пичоқ, бир болта ва бироз чийратма арқон билан тўппа-тўғри менинг олдимга келди.* Ғ. Ғулом, Шум бола.

ЧИЙРАТМОҚ **чийрамоқ** *фл. орт. н.*

ЧИЙРИҚ *с. т.* Чигириқ.

ЧИЙ-ЧИЙ *тақл. с.* Жўжа, сичқон ва ш. к.нинг овозига ўхшаш ингичка, ўткир ёқимсиз овоз ҳақида. *Чий-чий қилмоқ.*

ЧИЙЧИЙЛАМОҚ «Чий-чий» товуш чиқармоқ, «чий-чий» қилмоқ. *Ойна опа.. чийчийлаб учаётган қалдирғочларни лоқайд кузатиб турарди.* Ш. Холмирзаев, Тўлқинлар.

ЧИЙЧИЙЛАШМОҚ **чийчийламоқ** *фл. бирг. н.*

ЧИҚ *айн.* **чикка.** *Товба пукни ейди, олчи чикни ейди дегандек.* А. Мухтор, Опа-сингиллар.

ЧИҚИЛЛАМОҚ «Чиқ-чиқ» овоз чиқармоқ, чиқилламоқ.

ЧИҚҚА Ошиқнинг ичи чуқур томони ва шу томони сиртига қараган вазияти; пукканинг акси. *Ошиқ думалайди пукками, чикка.* С. Акбарий.

◆ **Ошиғи чикка** бахти юрмаган, иши ўнгидан келмаган, иши чаппа. *Ошиқ эди Шакарбекка Гоҳи олчи, гоҳи чикка.* «Ширин билан Шакар». **Чикка бел** ингичка, нозик бел, хинча бел (хотин-қизларга нисбатан). *Кўрсат белингни мен кўрайин, Чикка бел жувон, ёр-ёр.* «Қўшиқлар».

ЧИҚОРА [*ф-т*] Нима даркор; ҳеч гап эмас. [*Чўпон Майсарага:*] *Менинг райимга юрсангиз, эр йигитга мол чикора!* Ҳамза, Майсарапинг иши. | Ким қўйибди; йўл бўлсин. *Э, ўқши тўқларнинг иши, мактабни уларга чиқарган худойим, камбағалларга чикора!* Ойбек, Болалик. *Сиз билан мен бир ишни мувофиқ қўрганимиздан кейин Зайнабга чикора!* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

ЧИЛ I Товуқсимонлар туркумининг қирғовулсимонлар оиласига мансуб ўтроқ ов қуши. **Чил каклик** чўл каклиги.

ЧИЛ II [*ф-т*] *айн.* **қирқ** I. **Чил банд** қирқ еридан боғланган, кўн, қаттиқ боғланган, қирқ тугун. **Чил устун(ли)** қирқ устун(ли); устунлари кўп. *Навоий «Чил устунли» кошонага келиб, зарбоф тўнли мағрур «эшик оғаси подшоҳ ҳузурига кирмоқ истагини билдирди.* Ойбек, Навоий.

ЧИЛАНГАР [*ф-т*] *эск.* Металл буюмларни қўлда ясовчи, тузатувчи мутахассис ишчи; слесарь. *Зар қадрини заргар билар, чилангар нени билар.* Мақол. ▪ *Мўйдиннинг жарчиси томоқ йиртиб қичқириб юборди: — Ҳой ямоқчи, чилангар, кўз бўёвчи заргарлар, пардоз сотган атторлар.* Ё. Шукуров, Қасос.

ЧИЛАНГАРЛИК 1 **чилангар** *с. каб оти. Чилангарлик қилмоқ.* ▪ *Шаҳарга яқинлашган киши.. бозорларнинг говурини, мисгарлик, темирчилик, чилангарлик расталарининг тарақ-туруқини эшитар .. эди.* М. Осим, Ўтрор.

2 Бозорда чилангарлар қатори, расталари.

ЧИЛВИР Ингичка ипшиқ арқон, арғамчи; чизимча. *Ота билан қиз кийикларни хуржунга жойлаб, чилвир билан оғзини маҳкам боғладилар.* Ш. Тошматов, Эрк қуши. *Икки киши югуриб ичкари кириб бандиларнинг чилвирларини, кундаларини ечa бошлади.* Айний, Қулдлар.

◆ **Чилвир соч** (*ёки кокил*) 1) майда ўрилган соч. *Кўп ўтмай* [*Мўмина*] *чилвир сочларини чамбарак қилиб трактторга минди.* Ҳ. Нурий, Лочин боласи — лочин. *Қуёш ювар чилвир кокилин.* Ҳ. Нўлат; 2) сочлари шундай ўрилган қиз. *Биласанми, ким у, ғоз қиз; Осмондаги ўша қалдирғоч? Ўша қўрқмас ва ўша лочин, Ўша дилбар, ўша чилвир соч?* Ҳ. Олимжон.

ЧИЛГИ *диал.* Чиллаки. *Яқинда гилос пишади, сўнгра чилги.* И. Раҳим.

ЧИЛДИРМА Чертиб чалинадиган, ёғоч гардишга тери қоплаб ясалган мусиқа асбоби; доира, чирманда, даф. *Катта чилдирма. Чилдирма басти. Чилдирма чалмоқ.* ▪ *Икки томондан учпадан олтита оқ кийинган қиз чилдирма мақомига оёқ уриб, кифт қоқиб чиқди.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор. *Дутор ёнига чилдирманинг чертмаги келиб қўшилгандан кейин базм тағин ҳам жонланди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.| Шу асбобнинг овози. *Кўча томонда чилдирма ва қўшиқ эшитилди.* П. Турсун, Ўқитувчи.

ЧИЛДИРМАКАШ *айн.* **чилдирмачи.**

ЧИЛДИРМАЧИ Чилдирма чалувчи созанда; доирачи.

ЧИЛИМ Сархонасига тамаки солиб найи орқали чекиладиган, кўпинча қовоқдан ясалган чекув асбоби. *Чилим чекмоқ.* ▫ *Бурчакда Гажак — жинни сархонасидан ўт чиқариб чилим хурилатарди.* А. Мухтор, Туғилиш. *Бир чеккада бизнинг чилимга ўхшаган, лекин нойи ўрнига узун резинка ўрнатилган бир бало.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. **Чилим солмоқ** чекиш, чектириш учун сархонасига тамаки солиб чилимни тайёрламоқ. *Ҳайдар ўчоқ бошига бориб яна бир чилим солиб чекди, Сафарга ҳам чектирди.* Айний, Қуллар. **Чилим қовоқ** қобигидан чилим ясаладиган узун қовоқ.

ЧИЛИМҚАШ 1 Чилим чекувчи.

2 Чилим солиб одамларга чектириб юриб тирикчилик қилувчи одам; пояки.

ЧИЛЛА [*ф-т*] 1 Йилнинг энг иссиқ ёки энг совуқ қирқ куни. *Чилла кирди. Чилла чиқди.* **Ёз чилласи** ёки **ёзги чилла** 25 июндан 5 августгача бўлган энг иссиқ қирқ кун. *Август — ёз чилласи. Менинг шаҳримнинг ўткир қуёши яллиги нақ ёндирянти.* Ҳ. Назир, Мафтунингман, Озарбайжон. **Қиш чилласи** *ёки* **қишки чилла** 25 декабрдан 5 февралгача бўлган энг совуқ қирқ кун. *Одамлар «чийиллаган чилла» деб таърифлаган кунларда шундай ... совуқ роса бир ҳафта давом этди.* П. Турсун, Ўқитувчи. **Чилла суви** ёз чилласида экинларга бериладиган сув.

2 *этн.* Бола туққан ёки туғилгандан бошлаб кейинги қирқ кунлик давр. *Чақалоққа чилласида касал тегди-ю, аъзойи-бадани яра бўлиб кетди.* «Эртаклар». **Чилласи чиқмаган** 1) туққанига ёки туғилганига қирқ кун бўлмаган. *Чилласи чиқмаган бола. Чилласи чиқмаган она;* 2) *кўчма* тажрибасиз; ғўр, хом. **Чилла яра** болага чилла даврида чиқадиган яра, тошма.

3 *дин.* Якка ўзи одамлардан яширинб, қирқ кун тоат-ибодат қилиш маросими. *Амри маъруф, чиллалар, Шубҳасиз, бу ҳийлалар, Барчасидан мақсадим, Танга-червон, тиллалар.* Ҳамза. **Чилла ўтирмоқ** 1) бўғизликда қирқ кунлик ибодатга ўтирмоқ; 2) *кўчма* узоқ вақт уйдан эшикка чиқмай, қимирламай ўтирмоқ.

◆ **Чилла(га) ўтқазиб кетмоқ** алдаб, фириб бериб кетмоқ. *Ипак-атлас карвонига бош бўлган савдогарлар косибларни «чилла»га ўтказиб кетардилар.* Н. Юсуфий, Фарғона шўх кулади.

ЧИЛЛАГИРАЗОН *с. т.* Чиллакирўзон.

ЧИЛЛАЁСИН [*ф-т+а*] *дин.* Касалликни даволаш, мушкулни осон қилиш ва ш. к. мақсад билан ўқиладиган дуо ва қоқик-суқуқлар. *Эшонхўжа қори қуръон ўқиб, Саврихон аяни ихлос билан чиллаёсин қилмоқда.* Ғайратий, Довдираш.

ЧИЛЛАК [*ф-т*] 1 Битта узун, битта калта ёғоч билан ўйналадиган болалар ўйини ва шу ўйинда хизмат қиладиган ингичка ёғоч. *Бузоқ, эчки, қўзи боқиб, тўп тепишиб, варрак учириб, чиллак ўйнашиб юрган бош яланг, оёқ яланг болалар.* Ҳ. Назир, Сўнмас чақмоқлар. **Чиллак бола** калта чиллак. **Чиллак ока** узун чиллак.

2 Варрак ини ўраладиган қисқа чўп. *Шамол турганда қоронғи кечаларнинг қоқ ярмисида бўлса ҳам чиллакдаги ипнинг ҳаммасини қўйиб, устунга боғлайман.* Ойбек, Болалик.

ЧИЛЛАКДАЙ, эдек Ингичка, ориқ. *Оёқлари чиллакдай.*

ЧИЛЛАКИ [*ф-т*] 1 *от* Эрта пишар узум, узумнинг энг олдин пишадиган тури. *Оқ чиллаки. Чиллаки чиллакини кўриб чумак уради.* Мақол.

2 *сфт* Эрта пишар, эртаги. *Чиллаки шафтоли. Чиллаки қовун.*

3 *сфт, кўчма* Яхши тайёрлик кўрмаган, чала ўқиб тез етилган. *Чиллаки олим.* ▫ *Маориф очган курсларда бир талай чиллаки муаллимлар ўқишаётибди. Ўрнимга ўшалардан биттасини ола бераман-да.* П. Турсун, Ўқитувчи.

ЧИЛЛАКИРЎЗОН [*ф-т*] *этн.* Янги бола кўрган онанинг чилласи чиққандан сўнг ўз ота-онасиникига ёки бонқа яқинларинникига меҳмонга бориши ва шу муносабат билан ўтказиладиган маросим.

ЧИЛЛАЛИ Чилласи чиқмаган. *Чиллали она.* **Чиллали келин** турмуш қурганига ҳали қирқ кун тўлмаган келин. *Эртасига чиллали келин Бургутнинг участкасига шудгор кўтаргани универсал миниб келди.* С. Аҳмад, Чўл бургути.

ЧИЛЛАШИР [*ф-т*] Инсон организмида никотин кислотаси етишмаслиги, терининг ва ички йўлларининг зарарланишидан иборат касаллик. *Ўрта Осиёда тарқалган хавфли касалликлардан яна бири чиллашир эди.* Ғ. Маҳкамов, Саломатлик гарови.

ЧИЛЛИК Уйин картасининг қора рангли уч барг шаклдаги тури. *Чилликнинг тузи. Еттилик чиллик.*

ЧИЛОН I [*р* член] *с. т. эск.* Революциядан илгариги бирор муассаса ёки банк аъзоси. *Мен банкнинг чилони. Ҳаммасининг сири менга равшан, ўғлим.* Ойбек, Қутлуғ қон. *Юзбошининг мол-дунёси бенихоят кўп, кечалари уйини ўн иккита мерган қўриқлар эди. Уни «чилон» ҳам дейишар эди, билмадим ўша вақтда нимага «чилон» экан.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор.

ЧИЛОН II [*ф-т*] *айн.* **чилонжийда.**

ЧИЛОНЖИЙДА Жийданинг юмалоқ мевали тури. *Қийғос гуллаган чилонжийдаларнинг жилғани тўлдирган ўткир ҳиди Шербек йироқлашган сари сийраклаша борди.* С. Анорбоев, Оқсой.

ЧИЛОПЧИН [*ф-т*] *диал.* Дашша.

ЧИЛПАРЧИН [*ф-т*] *рвш* Парча-парча, майда-майда; чил-чил. **Чилпарчин бўлмоқ** 1) парча-парча, майда-майда бўлмоқ; чил-чил бўлмоқ. *Чироқ ерга тушиб чилпарчин бўлди.* ▫ *Назаримда, у ҳозир қулаб тушиб чилпарчин бўладигандай туюлди, қўрқиб кетдим.* П. Қодиров, Қадрим; 2) *кўчма* махв бўлмоқ, йўқ бўлмоқ, тилка-пора бўлмоқ. *Ёв чилпарчин бўлди. Душманнинг қора ниятлари чилпарчин бўлди;* 3) *кўчма* йўққа чиқмоқ. *Бўриевнинг қурилишни ўпирилишдан чиқаришга қаратилган дадил лойиҳаси... чилпарчин бўлди.* А. Мухтор, Туғилиш; 4) *кўчма* озор чекиб, ранжиб, эзилиб пора-пора бўлмоқ, садпора, юз пора бўлмоқ. *Нафисанинг қалби бирпасда чилпарчин бўлди.* Ш. Гуломов, Ёркин уфқлар. **Чилпарчин қилмоқ** 1) парча-парча, майда-майда қилмоқ; чил-чил қилмоқ. *Бухоронинг Самарқанд дарвозаси ҳам чилпарчин қилиниб, йўл четларига улоқтирилган.* Ш. Тошматов, Эрк қуши; 2) *кўчма* махв этмоқ, йўқ қилмоқ, тилка-пора қилмоқ. *Душман чилпарчин қилинди;* 3) *кўчма* йўққа чиқармоқ; 4) *кўчма* озор, ранж бериб, эзиб тилка-пора қилмоқ, садпора, юз пора қилмоқ. *Юрагини чилпарчин қилмоқ.*

ЧИЛПИМОҚ *қ. х.* Ўсимликларнинг бачки шох ва учларини юлиб, кесиб ташламоқ; чеканка қилмоқ. *Ғўзаларни чилпимоқ.*

ЧИЛПИШ чилпимоқ *фл. иш отн. Ғўзани чилпиш.*

ЧИЛПОРА [*ф-т*] *айн.* **чилпарчин.** *Ўртага тушган совуқчилик Фариданинг қалбини чилпора қилди.* Мирмуҳсин, Чинақиш.

ЧИЛП-ЧИЛП *тақл. с.* Лойгарчиликда юрганда, сув кечганда чиқадиган товуш ҳақида. *Чилп-чилп лой кечмоқ.* ▫ [*Миразиз*] *МТС дарвозаси ёнига келганда, қуёш бир мунча кўтарилиб қолган, қор эриб ҳамма ёқ чилп-чилп бўлган эди.* С. Маҳкамов, Катта рулда. *Сувдан салқин шабада эсар, майда тўлқинларнинг қирғоққа чилп-чилп уриляши ёқимли эшитиларди.* Ж. Абдуллаховов, Тонг ёришган соҳилда.

ЧИЛТАН [*ф-т*] Диний-хурофий тасаввурларга кўра — гўё ғайритабиий кучга эга бўлган, кўзга кўринмайдиган, бир-биридан ажралмайдиган афсонавий қирқ рух. [*Холжон хола*] *ҳар икки ҳафтада биби Сешанба онанинг дастурхонини ёзиб, «мушкулкушод», чилтанларга атаб шовла қилади.* Ғайратий, Довдираш.

ЧИЛТАНДАЙ, эдек Жуда ориқ, озғин, эти суягига ёпишган. *Сариқкина, чилтандай ориққина қизингни бордондай семиртириб юборди.* Ойбек, О. в. шабадалар.

ЧИЛТОР [*ф-т*] Кўп турли қадимий чолғу асбоби.

ЧИЛ-ЧИЛ [*ф-т*] *рвш* Майда-майда, парча-парча, кул-кул. *Коса чил-чил синди.* **Чил-чил бўлмоқ** 1) майда-майда, парча-парча бўлмоқ, кул-кул бўлмоқ. *Хурининг бадан-бадани жимирлашиб кетди, қўлидаги пиёла ерга тушиб, чил-чил бўлди.* П. Фозилов, Оқим; 2) *кўчма* озор чекиб, ранж тортиб

тилка-пора бўлмоқ. *Агар ҳозир Ҳошимжон ҳам «бу йилча уйингизга электр тушириб бероламиз» деса, Каримбердининг кўнгли чил-чил бўлади.* С. Маҳкамов, Дала тонги. **Чил-чил қилмоқ** 1) майда-майда, парча-парча қилмоқ, синдириб кул-кул қилмоқ; 2) *кўчма* озор, ранж бериб тилка-пора қилмоқ. *Санам унинг [Комилнинг] умид тўла кўнглини чил-чил қилиб жўнатди.* Ҳ. Аҳмар, Ким ҳақ?

◆ **Чил-чил ҳасса** *этн.* 1) *бол.* суннат тўйида хатна қилинаётган болани овутиш, алаҳситиш учун айтиладиган ибора; 2) *с. т.* суннат тўйи, хатна тўйи. *[Шодиқул] тўрт кун ош бериб, «чил-чил ҳасса» .. қилдирмоқчи эмас.* «Муштум», 1927, № 3.

ЧИЛЧИРОҚ [*ф-т*] эск. Кўп шамли чироқ, қандил; люстра.

ЧИЛЧЎП [*ф-т*] Нишолда тайёрлашда ишлатиладиган бир даста чўп.

ЧИМ 1 *айн.* **ажриқ.**

2 Ажриқ билан бирга палахса-палахса қилиб кўчирилган ер қатлами. *Кетмон билан чим кўчирмоқ.* ▫ *Сувни жилдиратиб оқизиш учун чимлардан.. фойдаланамиз.* О. Аҳмадалиев, Суғоришда ган кўп. *Қани, шохдан, барака топкурлар! Қани, чимдан, огайнилар!* Ҳ. Назир, Сўнмас чақмоқлар. **Чим босмоқ** 1) сув йўлини тўсиш ёки чимзор қилиш учун кўчириб келинган чимни маълум тартибда ерга ётқизмоқ, босмоқ. *Эгатларга чим босмоқ. Футбол майдонига чим босмоқ.* ▫ *Бирор жойни сув уриб кетса, кетмон билан ўша жойга чим босади, бебош сувни яна йўлга солиб юборади.* Ж. Шарипов, Саодат; 2) *кўчма* ғов солмоқ, йўлни тўсиб қўймоқ, бекитмоқ. *Пошшахон тушмагур секретарликка сайланди-ю, барчасининг йўлига чим босди.* Л. Муқимов, Қипчоқ сеники. **Чим қирқар** қ. *х.* плугнинг чимни, илдизларни кесиб борувчи қисми, пичоғи.

◆ **Чимдай чиқмоқ** ёппасига, гиламдай бўлиб чиқмоқ (ўсимликлар ҳақида). *Укроп чимдай чиқибди.*

ЧИМДИЛАМОҚ *диал.* Чимчиламоқ.

ЧИМДИМ Икки-уч бармоқ билан чимдиб оларли миқдор. *Овқатга уч-тўрт чимдим туз ташламоқ.* **Бир чимдим** 1) бир марта чимдиб олишли миқдор. *Чой қайнади. Икромжон белбоғининг учига тугиғлиқ чойдан бир чимдимгинасини чойнакка ташлади.* С. Аҳмад, Уфқ; 2) *кўчма* озгина, жиндак, қиттак. *Бир камбағални ҳа деб ҳа деришми, ё бир чимдим, икки чимдим инсоф ҳам лозимми?* А. Қодирий, Ғиди-биди ганлар. *Гулчеҳрахон, барвақт қайтармиз, тушликка бир чимдимгина ош қилинг.* С. Азимов, Оппоқ тонг қўшиғи. *Бир чимдим ухласанг, кучга тўлиб яйрайсан.* Ойбек, О. в. шабадалар.

ЧИМДИМОҚ 1 *диал.* Чимчиламоқ.

2 Бармоқларнинг учи билан ушлаб, чимчиб олмоқ. *Ошни чимдиб емоқ.*

ЧИМДИШМОҚ **чимдимоқ** *фл. бирг. н.*

ЧИМЗОР Чим босган ер, ажриқзор. *У чимзорни ер қилиш қийин, меҳнат зое кетади.* А. Қодирий, Обид кетмон. *[Тоҳир] шабнам босган чимзордан полизнинг этагига келгандагина уфқдаги.. ойга кўзи тушди.* М. Мансуров, Орзу ушалди.

ЧИМЗОРЛИК 1 **чимзор** *с. мавҳ. от.*

2 Чимзор ер, чимзор. *Ҳар икковимиз маслаҳатлашиб, қўйларни чимзорликка ёйдик.* Ғ. Ғулом, Шум бола.

ЧИМИЛДИҚ *диал.* Гўшанга. *Оппоқ чимилдиқ ичидан узун зарбоф тўнини ёпиниб, куёв чиқди.* Ойбек, Қутлуғ қон.

ЧИМИРИЛМОҚ 1 **чимирмоқ** *фл. ўзл. ва мажҳ. н.* *Қошлари чимирилди. Кулоқлари чимирилди.*

2 Қош-қовоқни, пешанани тиришитирмоқ (таажжуб, аччиғланиш ва ш. к. ҳис-туйғуларни ифодалаш учун). *Нега чимириласан?*

ЧИМИРМОҚ Қош-қовоқни йиғмоқ, буришитирмоқ (таажжуб, норозилик, ҳадиксираш, кибр каби ҳис-туйғуларни ифодалаш учун). *Дилбар тўхтади, қошларини чимириб, менга савол назари билан тикилди.* О. Ёқубов, Янги йил кечасида. *Қўзибой қошини чимириб, ниманидир ўзича чамалаб турди-да, сўнг бирдан ҳиринглаб кулиб юборди.* Ҳ. Назир, Сўнмас чақмоқлар. *Йигит унга [ойнага] боқиб, мўйловини чимириб сартарошга раҳмат айтди.* Ойбек, Қутлуғ қон.

◆ **Қулоқ чимирмоқ** қулоқларини орқага буриб, тик қилиб бирор ҳаракатга ҳозирланмоқ (ҳайвонлар ҳақида). *Қорабайир думини силкитиб, қулоқларини чимирганича.. орқа оёғини ҳавога ура бошлади.* Ш. Тошматов, Эрк қуши.

ЧИМЛАМОҚ Чим босмоқ, чим босиб тўсмоқ ёки кўкаламзор қилмоқ. *Уста бу йил эгат оғзини чимлаб суғоришда ҳам ибрат кўрсатишга аҳд қилган.* О. Ёқубов, Ларза.

ЧИММАТ [*ф-т* чашмбанд] 1 *айн.* **чачвон.** *Ой юзинг қора чиммат зулмидан қутилтиргил.* Ҳамза. *Адолатнинг бошига тош урилдими, ёки биров унинг кўзларига қора чиммат тўсиб қўйдими, атроф қоронғилашиб, кўзи тиниб кетди.* И. Раҳим, Чин муҳаббат.

2 *кўчма* Парда, тўсиқ. *Туннинг қора чиммати жимирлаб-жимирлаб ер бетини қоплади.* И. Раҳим, Тақдир.

ЧИММОҚ *диал.* Чимчиламоқ, чимдимоқ.

ЧИМРАНМОҚ *фолк. айн.* **чимирилмоқ** 2.

ЧИМТИЛАМОҚ *диал.* Чимчиламоқ, чимдиламоқ.

ЧИМТОМОҚ Кам овқат ейдиган, овқатни таплаб оз-оз ейдиган; чимхўр. *[Малика] чимтомоқ эди. Аммо бугун онаси қўйган бир товоқ овқатни ҳам пок-покиза тушириб-да, кейин тоза мақтади.* Ж. Абдуллаҳонов, Тонг ёришган соҳилда.

ЧИМХЎР 1 *айн.* **чимтомоқ.** *Овқатга асло мазангиз йўқ экан, пошша қиз, чимхўр экансиз.* Ойбек, Улуғ йўл.

2 Овқатни таплаб оз-оз ейдиган, ҳар қандай овқатни еявермайдиган (ҳайвонлар ҳақида). *[Сигирларга] ҳа деб бир хил озуқа бераверсангиз иштаҳаси бўғилади, чимхўр бўлиб қолади.* О. Ҳакимов, Манъал фермада.

ЧИМЧАЛОҚ *диал.* Жимжилоқ.

ЧИМЧИЛАМОҚ 1 Тананинг бирор ерини бармоқлари билан қисиб олмоқ (кўпинча жазолаш учун, баъзан ҳазил тариқасида). *У қизнинг бурнини аста чимчилаб, қулоғидан чўзиб жиғига тегди-да, мўйловларини силкиллатиб кулди.* Ойбек, Қуёш қораймас. — *Дадангизга айтинг, гугуртини чақсин, одамнинг кўнгли хуфтон бўлиб кетди! — деди Лаъли эринча елкасини чимчилаб.* Ҳ. Ғулом, Машъал.

2 *кўчма* Ачитмоқ, жизиллатмоқ, жондан ўтмоқ (совуқ, шамол, изғирин ва ш. к. ҳақида). *Куёш чарақлаб турса ҳам, дашт изғирин, қўл-бетларни чимчилайди.* Ш. Тошматов, Эрк қуши. *Совуқ қулоқ-бурнингизни чимчилаб ўтади.* Т. Қосимова, Кўнгилли тасодиф. *Ёмғир томчилари билан ювилган ҳавонинг покиза еллари баданни чимчилаб ўтади, гоҳ сескантиради.* Шуҳрат, Шинелли йиллар.

3 *кўчма* Гап билан узиб олмоқ, тил тегизмоқ, кимсанинг шаънига аччиқ, қаттиқ гап айтмоқ; койимоқ. *Афтидан, колхоздаги қолоқ бригадалар учун Олтинойни ҳам чимчилаган бўлсалар керак.* Н. Сафаров, Катта карвон йўлда.

ЧИМЧИЛАНМОҚ **чимчиламоқ** 1 *фл. ўзл. ва мажҳ. н.*

ЧИМЧИМОҚ 1 *айн.* **чимчиламоқ.**

2 Бармоқларнинг учи билан ушлаб, чимдиб олмоқ. *Зайнабнинг қўрқа-писа «Олинг, опа!»сидан сўнг, икки тараф ҳам лагандан чимчиган бўлишдилар-да, бирин-сирин қўлни дастурхон четига артишди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

ЧИН I 1 *от* Ҳақиқий ҳол, иш, гап, ҳодиса ва ш. к.; ҳақиқат. *Чинакам чин эмасми? Тушимми ё чин! Гулом чинга айланди.* ▫ *Мен шоҳимнинг ваъдалари чин ва мўътабар деб ишонган эдим.* Уйғун ва И. Султон, Навоий.

2 *сфт* Ҳақиқий, рост, тўғри. *Чин ваъда. Чин сўз — мўътабар, яхши сўз — мухтасар.* Мақол. *Асл, ҳақиқий, чинакам. Чин дўстлик. Яхши раҳбар — чин падар.* Мақол. *Чин дўст бошга иш тушганда синалар.* Мақол. ▫ *Дераза олдига бориб [Ойпошнинг] кўчага мўралади. У чин кўнгил бериб юрган йигити келмаганмикан? Йўқ, у келмаган эди.* П. Турсун, Ўқитувчи. **Чин кўнгилдан** (*ёки қалбдан, юракдан*) астойдил, самимий. **Чини билан** ҳазилсиз, ростдан, ҳақиқатан, дарҳақиқат. *Чини билан ҳам Ҳожининг тусидаги бояги ҳасрат ва қайғу аломатлари йўқолиб, уларнинг жойини шарқ оталиги вазияти олди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. **Чин маъноси** билан асл, ҳақиқий маъноси билан; том маъноси билан. *У чин маъноси би-*

лан одам. ▫ *Хуллас, чин маъноси билан серҳосил қишлоқ.* Ҳ. Ғулом, Машъал.

ЧИН II [*ф-т*] Хитойнинг Шарқ мамлакатларида қабул қилинган ва ўзбек тилида ҳам учрайдиган номи. *Чин ҳоқони.* ▫ *Нигорим лаб очиб сендин, агар асрил савол этса, Дегил чин шоҳидур бу сеғри саҳросинда овора.* Хуршид.

Ў Чин қантар хонаки кўк қантар.

ЧИНАК [*ф-т*] Октябрдан илгари: маълум шартлар билан ёлланиб пахта териш тартиби ва шу тартибдаги пахта терими.

ЧИНАКАМ 1 Ҳақиқий, асл, чин. *Чинакам ака-ука. Чинакам теримчи.* ▫ *Колхоз чинакам юксалиш йўлига кирарди.* Ш. Рашидов, Бўрондан кучли. *Большевиклар партияси Абдураззоқа бойлар зулмидан, дарбадарликдан бечорачиликдан, эзилишдан чинакам қутилиш йўлини, чинакам бахт йўлини кўрсатади.* Н. Турсун, Ўқитувчи.

2 *айт.* чиндан. *Чинакам ишонмоқ.* ▫ *Зиёдилла чинакам қўлга тушганига ишонди.* Ҳ. Ғулом, Машъал. *Қиши чинакам йиғлаш учун мўл-кўл кўз ёш пўлғони ёки форёд кўтармоғи шарт эмас.* Н. Турсун, Ўқитувчи.

ЧИНАКАМИГА *рвш* Чиндан, чинакам. *Кўча эшиги чинакамига танилиб қолди.* А. Мираҳмедов, Кулган чечаклар.

ЧИНАКЧИ 1 Ёлланиб пахта теручи киши.

2 Чаноқда қолган пахталарни қўшимча равишда қўлда теручи; теримчи. *Машина терилишга ажратиб, ҳосилдор қўйилган пахтазорни бир гала чинакчи оралаб юрибди. Ингиталининг ғижғижаги чиқиб кетди.* И. Раҳим, Зангори кема капитани.

ЧИНАКЧИЛИК **чинакчи** 1 *с. касб отн.* *Эрназар аканинг хотини коллективлашишдан илгари ҳам чинакчиликда доғ чиқаргач хотин.* И. Раҳим, Ихлос.

ЧИНБАРГ Пахта ўсимлигининг шоналайдиган барги, ҳосилдор барг. *Ғўза энди икки-учидан чинбарг чиқарганда, Мўминанинг бирдан тоби қочиб қолди.* Ҳ. Нурий, Лочин боласи.— лочин.

ЧИНГИЛ Луккаклилар оиласига мансуб тиканли ўсимлик (илдизидан сариқ бўёқ тайёрланади).

ЧИНГЛИНГ Ихчам, бежирим ва саранжом, шипам. *Чинглинг уй.*

ЧИНДАН *рвш* Чини билан, ростдан, тўғри; беҳазил.— *Чиндан сўзлайман, Анвар!— деди Султонали.* А. Қодирий, Мехробдан чаён. | Ҳақиқатан. *Ҳосил чиндан ҳам яхши эди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

ЧИНИҚМОҚ 1 Меҳнат ёки жисмоний тарбия билан ўз организмининг ҳар қандай оғир шароитга, касаллик ва ш. к.га бардош бериш қобилиятини оширмоқ; тобланмоқ, пишиқмоқ. *Абдуроим темирчига босқончи бўлиб юргачида чиниққан йигит.* Ш. Тошматов, Эрк қуши. *У қўйлаксиз эди, офтобда чиниқиб пишган бадани тер билан ялтирарди.* Ш. Рашидов, Бўрондан кучли.

2 *кўчма* Амалий иш, тажриба жараёнида етилмоқ, тобланмоқ. *Синфий жангларда, революцион курашларда чиниқмоқ. Армиямиз ўтда чиниққан. Йигит-қизларимиз қўриқ ерларни ўзлаштириш учун курашда чиниқдилар.* ▫ [*Михайлов*] *партиянинг энг актив ва чиниққан кишиларидан бўлди.* П. Турсун, Ўқитувчи. [*Қудрат*] *қалоқда яна ҳам чиниқиб, революцион руҳи яна ҳам тиниқиб чиқди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

ЧИНИҚТИРИЛМОҚ **чиниқтирмоқ** *фл. мажҳ. н.* *Чиниқтирилган организм.*

ЧИНИҚТИРМОҚ 1 **чиниқмоқ** *фл. орт. н.* *Организмни чиниқтирмоқ.*

2 *тех.* Янги машина, трактор ва ш. к.ни белгили режимда аста ишлатиб равон қилмоқ. *Машинани чиниқтирмоқ.*

ЧИНИҚҚАНЛИК Ишда, меҳнатда ёки машқ билан етилганлик, тобланганлик.

ЧИН-МОЧИН [*ф-т*] *эск.* Жанубий Хитой, Тибет ва Шарқий Туркистон территориясининг Октябрдан олдинги манбаларда учрайдиган номи.

ЧИННИ [*ф-т*] 1 Идиш-сёқ, изоляцион материаллар ясаш учун ишлатиладиган оқ лой ва ундан ясалган буюмлар. *Хитой чинниси. Тошкент чиннисн.* ‖ *Чинни пиёла.* ▫ *Холжонбика.. хитойи чиннида мой олиб келди.* Ж. Шарипов, Хоразм.

2 Чинни (*хотин-қизлар исми*).

ЧИННИГУЛ [*ф-т*] Чиннигуллилар оиласига мансуб қизил, пушти, оқ гулли кўп йиллик ўтсимон ўсимлик ва унинг гули.

ЧИННИДАЙ Топ-тоза. *Ҳамма ёқ чиннидай.* ▫ *Ҳозир супуриб, чиннидай қиламан.* Ҳ. Ғулом, Машъал.

ЧИННИСОЗ [*ф-т*] Чинни саноати ходими, мутахассиси.

ЧИННИТАРВУЗ Эрта пишар, гулдор пўчоқли тарвуз нави.

ЧИННИТЕРАК Тикка ўсадиган баланд оқ терак.

ЧИННИФУРУШ [*ф-т*] Чинни асбоблар билан савдо қилувчи савдогар, чинни сотувчи.

ЧИННИЧИ *айн.* **чиннисоз.**

ЧИНОВНИК [*р*] Чор Россиясида: амалдор, мансабдор шахс. *Чор ҳукуматининг чиновниклари.* ▫ *У ё чиновник, ё катта савдогар, ёки айни замонда ҳар иккиси.* Ойбек, Қутлуғ қон.

ЧИНОЁҚ Хитойи чинни идиш, хитой чиннниси. *Олти йигит ичида отинг Турсун, Чиноёққа сув қуйдим тиниб турсин.* «Фольклор».

ЧИНОР [*ф-т*] Пўсти кўкиш, панжасимон шапалоқ баргли, узоқ умрли серсоя катта дарахт.

ЧИНОҚ 1 Қулоғи кесилган ёки қулоғи кертик. *Чиноқ ит. Чиноқ қўй.* **Чиноқ қулоқ** кесик қулоқ. **Чиноқ бурун** 1) кемтиги бор бурун; 2) чандиқ бурун.

2 Қулоғи кичкина ёки чандиқли кишиларга қўйиладиган лақаб. *Жувон дадамга «чиноқ» деб лақаб қўйди, ҳаммадан ҳам шу кулги бўлди.* А. Қаҳҳор, Ўтмишдан эртаклар. [*Бўтанинг*].. *номига чиноқ лақабини қўшиб айтмаса, одамлар дарров танй қолмайди.* С. Аҳмад, Ҳукм.

ЧИНОҚЧИ *қ. х.* Чорва молларнинг қулоғини кесиб ёки кертиб белги, нишон солувчи киши.

ЧИНЧАЛОҚ *диал.* Жимжилоқ.

ЧИНҚИРИШМОҚ **чинқирмоқ** *фл. бирг. н.* *Аёллар кўприк бошида чапак чалиб, тиззаларини уриб чинқиришди.* Ойбек, Қутлуғ қон.

ЧИНҚИРИҚ Ингичка ва ўткир овоз, қичқириқ. *Чақалоқнинг чинқириғи. Гудокнинг кар қилгудек чинқириғи.* ▫ *Узоқдан паровоз чинқириғи янгради.* А. Мухтор, Опа-сингиллар.

ЧИНҚИРМОҚ Ингичка ва ўткир товуш чиқармоқ, чийиллаган товуш билан қичқирмоқ. *Паровоз чинқирди. Аёл чинқириб гапирди.* ▫ *Эъзозхон.. Учқунининг чинқириб йиғлаган товушини эшитди.* Ҳ. Ғулом, Машъал. [*Элмурод*] *девор таги билан борди-да, чинқириб келган шамолдан бир дарвоза панасига бекинди.* Н. Турсун, Ўқитувчи.

ЧИНҚИРОҚ Ингичка ва ўткир, қулоқ тешгудай қаттиқ (товуш ҳақида). *Йўлчи сабрсизлик билан ҳовли ўртасида атрофга аланглаб тураркан, хотин чинқироқ товуш билан бирдан вайсаб кетди.* Ойбек, Қутлуғ қон.

ЧИНҚИРТИРМОҚ **чинқирмоқ** *фл. орт. н.*

ЧИНҒИЛЛАМОҚ 1 *айн.* **шинғирламоқ.** *Қулоғим чинғиллаяпти.*

2 *айн.* жиринглламоқ. *Звонок чинғиллади.*

ЧИНҒИРЛАМОҚ *айн.* **чинғилламоқ.**

ЧИП *тақл. с.* Ялпоқ нарсаларнинг аста урилишида, ёпишқоқ нарсаларнинг кўчишида чиқадиган товушлар ҳақида. *Чип этган товуш. Барг чип этиб ерга тушди.* **Чип ёпишмоқ** *айн.* **чиппа ёпишмоқ** *қ.* **чиппа. Чип битмоқ** *айн.* **чиппа битмоқ** *қ.* **чиппа.**

ЧИПОР Ола-була, ола-чипор. *Чипор товуқ. Чипор илон.* ▫ *Эшикни очишлари билан чипор кийимли олифта бир қиз ичкаридан отилиб чиқди.* П. Қодиров, Уч илдиз.

ЧИППА: чиппа ёпишмоқ 1) яхши зич ёпишмоқ. *Маркалар конвертга чиппа ёпишди.* ▫ *Сув қизнинг елкаларидан сочилиб, қора сочларини баданига чиппа ёпиштирди.* Мирмуҳсин, Чўри; 2) қуйиб қўйгандай, ўлчагандай лойиқ келмоқ. *Узун санбитдек қоматига, кенг яғринига ҳарбий форма чиппа ёпишиб турди.* Ойдин, Садагапг бўлай, командир. **Чиппа битмоқ** бутунлай, том битмоқ (қулоқ ҳақида). *Қулоғи чиппа битди.*

ЧИППАК I *с. т.* Шиппак, сандал.

ЧИППАК II: **чиппакка чиқмоқ** 1) бекор, беҳуда бўлмоқ, зое кетмоқ. *Шунча ҳаракат чиппакка чиқди;* 2) йўққа, пучга чиқмоқ. *Елғон даъволар*

чиппакка чиқди. Умидлар чиппакка чиқди. ▪ *Ўқувчиларнинг ишончлари табиат инжиқлиги туфайли чиппакка чиқадиган бўлди.* О. Ёқубов, Олов қалблар.

ЧИППА-ЧИН Шак-шубҳасиз тўғри, тўппа-тўғри, рост, чин. *Чиппа-чин гап.* || *Чиппа-чин ишонди. Чиппа-чин бўлган иш.*

ЧИПТА I Дағал буюмлар тўқиш учун тайёрланган юпқа тилим-тилим пўстлоқ ва ундан тўқилган нарса. || *Чипта қоп. Чипта кавуш.* ▪ *У ердан чиптага ўроғлиқ бир даста кўчатни олиб чиқиб менга тутқазди.* Ҳ. Назир, Бир туп гўза. | Одатда токин багазларга тараб боғлаш учун ишлатиладиган пўстлоқ толаси. *Чипта билан боғламоқ.*

ЧИПТА II *с. т. эск.* Нсезд билети. *Мана бу гапни эшитинг, Андижонга борганимда «Максимка» пойизга [поездга] чипта ололмай, начайликнинг [начальникнинг] олдига кирдим.* С. Аҳмад, Ҳукм.

ЧИПТАЧИ *с. т. эск.* Темир йўл билети сотувчи; кассир.

ЧИПХЎР Чимхўр, чимтомоқ.

ЧИП-ЧИП чип *с. такр. Қўйлагининг икки кураги ўртаси чип-чип баданига ёпишарди.* Шуҳрат, Шинелли йиллар.

ЧИПҚОН Тук қопчиғи ва унинг атрофи яллиғланиши натижасида ҳосил бўладиган йирингли катта чиқиқ; ҳўппоз. *Бўйнига чипқон чиқибди.* ▪ *Лаби-даҳанимизга чипқон чиққан эмас, тоға, гапни ўнги-терсига қараб гапириш лозим бўлса, бир одамчалик гапира олармиз, дейман.* П. Турсун, Ўқитувчи.

◆ **Дард устига чипқон** қ. дард I.

ЧИР: чир айланмоқ гир-гир айланмоқ, тез айланмоқ. [*Шербек*] *етти пудлик забардаст гавдани икки марта чир айлантириб ерга қўйди.* С. Анорбоев, Оқсой.

ЧИРАНИШМОҚ чиранмоқ *фл. бирг. н. Навкарман деб чиранишганига ҳайронман, тоза одабларини ёшшди.* Ж. Шаринов, Хоразм.

ЧИРАНМОҚ 1 Бор кучини ишга солиб зўр бермоқ; кучанмоқ. — *Яшанг, азамат, қалай, нон ширин эканми? — Қаттиқ,— деди Тўлқин, қулчани чираниб тишлаб.* Ҳ. Гулом, Маиъал.

2 *кўчма салб.* Ўз имкониятларини ҳисобга олмай катта ғапирмоқ, катта кетмоқ; керилмоқ.— *Чиранманг, полвон,— деди кулиб Ўсаржон.* Ойбек, О. в. шабадалар. *Ўзинг жойсиз [ўринсиз] чиранганингдек, мени ҳам ўз ёнингга тортмоқчи бўласан.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. *Кимдир, Бозоровнинг: «Қизнинг ўзи кўнмаса, кўндирадиган тузоғим кўп», деб чиранганини айтди.* И. Раҳим, Чин муҳаббат.

ЧИРГИ *диал.* Терлик, ёпиқ (от абзали). *Шул замонда солди отнинг устига, Зарлиғу зарбобдан бўлган чиргини.* «Алпомиш».

ЧИРГИЛИК *диал.* 1 Чиргибоп материал, памат.

2 Чирги. *Чиргиликда тер қотди, Энди Гиркўк бедов от, Совиб қарсакдай қотди.* «Хушкелди».

ЧИРИК 1 Чириган, чириб ишдан чиққан, яроқсиз ҳолга келган. *Чирик тахта. Чирик тиш. Чирик олма. Чирик иморат.* ▪ [*Матқовул*] *сўтоб қиздириб қўборган шапалоқдек саҳнда тўхтамай, бир табақали эски, чирик эшик ланг очилиб қўйилган пастак кулбага ўзини урди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

2 *от* Парсаларнинг чириган жойи. *Олманинг чиригини олиб ташламоқ.*

3 *кўчма* Ўлиб, йўқ бўлиб бораётган, ҳалокатга юз тутган; нотўғри; эски; бузуқ. *Чирик назария. Чирик сарқитлар* ▪ *Мен колхозда чирик одатларга қарши чора кўряпман.* Ойбек, О. в. шабадалар. *Осмон эмас, ерда юришдан, Этиганди бир умр маҳрум, Чирик турмуш уни кишанлаб, Тириклайин этганди маҳрум.* Ҳ. Олимжон.

ЧИРИЛДОҚ 1 *сўт* Чирилловчи, ҳа деб чириллайверадиган.

2 *от* Қанотлари ишқаланиш натижасида чир-чир овоз чиқарадиган тўғри қанотлилар оиласига мансуб ҳашарот; қора чигиртка. *Офтоб захини ялаб кетган ердан чирилдоқларнинг шовқини бошланди.* С. Аҳмад, Одамнинг изи.

ЧИРИЛЛАМОҚ 1 «Чир-чир» қилмоқ; чирилламоқ. *Чақалоқ чириллаб йиғлаяпти.* ▪ *Чигирткалар ҳамон зорланиб чириллардилар.* С. Анорбоев, Оқсой.

2 *айн.* **чир-чир айланмоқ** қ. **чир-чир.** «*А-а-а, қўлимга тушдинг?*» *деб чирилларкан-да у [Есуман], юзини тўсиб турган қора чодирни очиб ташларкан.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

ЧИРИЛЛАТМОҚ чирилламоқ *фл. орт. н.*

ЧИРИЛЛАШМОҚ чирилламоқ *фл. бирг. н. Гоҳ чапдан, гоҳ ўнгдан қулоқларни тешувчи чинқирик товушлар билан чигирткалар чириллашади.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

ЧИРИМОҚ 1 Микроорганизмларнинг таъсири натижасида бузилмоқ, айнимоқ, ишдан чиқмоқ, яроқсиз ҳолга келмоқ. *Чириган ип. Чинор чиримас, арча қуримас.* Мақол. *Олтин чиримас.* Мақол. *Асил айнимас, айниса ҳам чиримас.* Мақол. ▪ *Омборларда чириб қолган молларни энди харидор кўзга суртиб олади.* Ойбек, Қутлуғ қон. *Ишланг, билак толмасин, Пахта чириб қолмасин, Хушёр бўлинг, ўртоқлар, Душман ишбо солмасин.* «Кўшиқлар». | Иримоқ, айнимоқ. *Чириган қовун. Чириган олма.* | *кўчма* Адойи тамом бўлмоқ, хазон бўлмоқ. [*Йўлчи:*] *Андак инсоф керак, уят керак. Чолнинг меҳнатда чириган кўксига бигизни қадайверманг!* Ойбек, Қутлуғ қон.— *Нари туринг,— Лаъли жаҳл билан эрининг кўкрагидан итарди.— Эссиз умрим, бу ғамхонада чириб кетаётибди.* Ҳ. Гулом, Машъал.

2 *кўчма* Умри тугаб, ўлиб, йўқ бўлиб бормоқ, ҳалокатга юз тутмоқ. *Чирнган урф-одатлар.*

ЧИРИНДИ Чўп-хас, хазон, ўсимлик ва ш. к.нинг чириб, тупроқнинг таркибий қисмига айланаётган қисми, чирик парса. *Ерга чиринди солмоқ.*

ЧИРИТМОҚ чиримоқ *фл. орт. н. Гўнг чиритмоқ. Олмаларни чиритиб қўймаслик.* ▪ *Муштумдай болани бир ҳафтадан бери зиндонда чиритди бу золим.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

ЧИРИШ I 1 **чиримоқ** *фл. иш отн.* 2 Микроорганизмлар таъсири натижасида бузилиш, айниш ҳодисаси, процесси.

ЧИРИШ II: **чиришни бузмоқ** иш, суҳбат ва ш. к.ни, ўлтиришни бузмоқ; битган, бўлиб турган ишни йитирмоқ.

ЧИРИҚЛАМОҚ *айн.* **чирқилламоқ.** *Чумчуққа келиб кетди, Ушоқларни еб кетди, Чириқ-чуруқ, чириқлаб, Эрта келай, деб кетди.* У. Баҳромова.

ЧИРИҚЛАТМОҚ чириқламоқ *фл. орт. н.*

ЧИРК I [*ф-т*] 1 Ёғ ва қурум аралаш ёпишқоқ ўтиринди. *Қозоннинг чирки. Чирк босиб қорайган уй.* | Калин қатирма кир, яғир. *Чирк боғлаб кетган дўппи.* ▪ *Чирк босган кепка кийиб юрадиган.. қопқора, боши сўлоқ, суяги бузуқ, рангпар йигит.* А. Мухтор, Давр менинг тақдиримда.

2 Қотиб қолган арава мойи.

ЧИРК II *тақл. с.* Чирқиллайдиган қуш ва ҳашаротларнинг овози ҳақида.

ЧИРҚИН [*ф-т*] 1 Чирк босган, чирк босиб қорайган; хира. *Чиркин ва синиқ шишалар.* | Қатирма кир, яғир, исқирт, ифлос. *Улар гулларни сассиқлар. Қийимлари чиркин бўлса ҳам, чаккаларига гул қистириб юрадилар.* Ойбек, Қутлуғ қон.

2 *кўчма* Разил, қабиҳ, тубан. *Чиркин ҳаёт. Чиркин маънавий қиёфа.* ▪ *Бу чиркин гамхонада жой учун ижара пўлайсизлар-а!* Ойбек, Нур қидириб.

3 *кўчма* Чирик, чириган, ўлиб бораётган. *Ўтмишнинг чиркин қолдиқлари жамиятимизга иснод келтиради.* А. Мухтор, Туғилиш.

ЧИРҚИНЛИК чиркин *с. белги отл.*

ЧИРК-ЧИРК чирк II *с. такр. Аҳён-аҳёнда жимликни чигирткаларнинг чирк-чирк этган овози бузарди, холос.* Ш. Тошматов, Эрк қуши.

ЧИРМАЛМОҚ 1 **чирмамоқ** *фл. мажҳ. н. Шаҳар касалхонасининг ювда хоналаридан биридаги каравотда бошдоқ дока билан чирмалган Абжаббор бир неча соатдан бери ҳушсиз ётар эди.* С. Абдулла, Соялар.

2 Уралиб олмоқ, чирмашмоқ. *Илон дарахтга чирмалди.*

ЧИРМАМОҚ 1 Маҳкам ўраб, чандиб боғламоқ. *Ўзи билан бирга тутиб Гулгунни, Паланг отга уни чирмаб ташлади.* «Ширин билан Шакар». | Ўраб, қамраб олмоқ. *Ориқ, елкаси чиққан бўйчи ингичка белини учма-уч чирмаган кир белбоғига бир қўлини тираб, иккинчи қўли билан бошини камбағалчасига қашиб қўйди.* Ойбек, Навоий.

2 *кўчма* Ўраб, қоплаб, чулғаб олмоқ, босмоқ. *Боланинг бошига на бир фикр, на бир мулоҳаза келди. Булар ўрнини даҳшатли бир қўрқув вужудини чирмамоқда эди.* П. Турсун, Ўқитувчи. [*Жапақнинг*] *вужуди бўм-бўш, қандайдир бир азоб борлиғини чирмаб ташлаган.* А. Мухтор, Қорақалпоқ қиссаси.

ЧИРМАНДА *айн.* **чилдирма.** *Кеча сукунатини ногора ва чирманда садоси бирдан бузиб юборди.* Ойбек, Қутлуғ қон. *Чирмандадай қизғиш ой тирмашатирмаша бақатеракнинг устига чиқиб олди.* Ў. Ҳошимов, Чўл ҳавоси.

ЧИРМАНДАКАШ *айн.* **чилдирмачи.**

ЧИРМАНДАЧИ *айн.* **чилдирмачи.**

ЧИРМАШМОҚ 1 Маҳкам қучмоқ, ўралмоқ, ўралиб, ёпишиб олмоқ. *Азамат теракларга чирмашган аймоқи узумлар, пахса деворлар орқасида ёқутдек ялтираган олчалар, пўрсилдоқ оқ ўриклар.* С. Аҳмад, Муҳаббат. [*Жапақнинг*].. *асабий титроқ бармоқлари ўтовнинг самбит четанига чирмашди.* А. Мухтор, Қорақалпоқ қиссаси. *Баъзилар, янги замонда эски замон одами бўлиб юрган Бўрихўжа амакининг Алихонга илондек чирмашиб олганини питиб, унга ачинишди.* Мирмуҳсин, Чиниқиш.

2 Маҳкам ёпишиб, тирмашиб юқорига интилмоқ, тирмашмоқ. *Гулабур сариқ Краснов олдинлашиб, бинокль билан узоққа қаради, сўнгра, ҳарсиллаб-ҳарсиллаб дарахтга чирмашди-да, певаракни кузатди.* Ойбек, Қуёш қораймас. *Бирпасда қарасангиз, пастдаги одамлар арқонга чирмашиб, тоққа чиқиб олишди.* Ойдин, Олтмиш газ арқон. *Қишлоқ этагидан кўтарилган ой елисдаги фарзандлари — юлдузларни кўрмоқ истаб, осмонга чирмашарди.* С. Нуров, Ёстиқ.

ЧИРМАШТИРМОҚ **чирмашмоқ** *фл. орт. н. Нозик ва ингичка Элмурод бақувват ва йўғон Мели полвоннинг белбоғига қўлини чирмаштириб олди.* П. Турсун, Ўқитувчи.

ЧИРМАШУВЧАН Қаттиқ чирманадиган, чирманиб, ўралиб оладиган. *Чирмашувчан илон. Чирмашувчан ўсимликлар.*

ЧИРМОВ I **чирмоқ** *фл. иш оти. Ол хабар гулшанда гул аҳволидан э боғбон, Ет гиёҳ чирмовига чирмалди қийноқ ичра гул.* С. Абдулла.

ЧИРМОВ II *айн.* **чирмовиқ.**

ЧИРМОВГУЛ Печакгул, карнайгул.

ЧИРМОВИҚ 1 Девпечак, зарпечак, печакгул сингари чирмашиб ўсадиган ўсимликларнинг умумий номи. *Эшонларнинг ҳийла-тузоқлари чирмовиқ сингари шох отадиган эди.* М. Муҳаммаджонов, Турмуш уринишлари.

2 *айн.* **зарпечак.**

ЧИРОЙ [*ф-т*] 1 Кишининг гўзаллиги; ҳусн, кўрк. *Муҳаббат чирой танламас, уйқу — ўрин.* Мақол. ▪ *Лой сачраган билан йўқолмас чирой.* Уйғун. [*Хонзода:*] *Шаҳарда битта десам, ёлғончи бўлмайман. Унинг чиройи ўз бошига бало бўлди.* Ҳамза, Бой ила хизматчи. *Ширмон сингари бетларида ҳам келишган иккита чуқурчаси бор экан, кулганда чиройини яна ҳам очиб юборади.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

2 Кўзга ёқадиган кўриниш, кўркамлик, кўрк. *Шаҳар чиройи.* ▪ *Тўғри, Барчиной, яшашнинг чиройи салмоқдор меҳнатда.* Ойбек, О. в. шабадалар.

3 *кўчма* Қайфият, чеҳра. *Ҳар гал дўстлари келганда, Пўлатнинг чиройи очилиб, руҳи тетик бўлаётгани учун ҳам, врачлар келди-кетдиларга бемалол йўл қўйиб беришганди.* Ш. Рашидов, Қудратли тўлқин. *Ойтўпининг ҳам чиройи очилмай, онасига қараб ўзгариб қолди.* Ойдин, Болалик уйда ғийбат йўқ.

ЧИРОЙЛИ 1 Юз бичими келишган, гўзал, ҳусндор, кўҳлик. *Чиройли йигит.* ▪ *Қиз камтар, очиқ, чиройли, умуман айтганда, гўзал эди.* Ойбек, Нур қидириб. | Қадди-қомати, ташқи қиёфаси келишган. *Чиройли от. Чиройли қуш.* | Умумий кўриниши, манзараси кўзга ёқадиган, завқ бағишлайдиган, кўркли, кўркам. *Чиройли шаҳар. Чиройли манзара.*

2 *кўчма* Маъпавий жиҳатдан мақбул, матлуб, ёқимли. *Чиройли гап. Чиройли иш. Чиройли хулқ-атвор.*

ЧИРОЙСИЗ Кўримсиз, хунук.

ЧИРОҚ [*ф-т*] 1 Хонани, жойни ёритиш учун хизмат қиладиган уй-рўзғор асбоби; лампа. *Жин чироқ. Осма чироқ.* ▪ *Дубов дудланган чироққа бориб, ичида хат ўқий бошлади.* Ойбек, Қуёш қораймас.

2 *кўчма* Ўзидан кичикларга, болаларга мурожаат ва эркалатиш формаси.— *Отимни суғориб кетай дедим, отахон! — Хўп-хўп, чироғим. Бир оз тўхтайсиз-да.* Ойдин, Садаганг бўлай, командир.

ЧИРОҚПОЯ [*ф-т*] Чироқ қўядиган остлик, чироқ ўрнатиладиган уч оёқ. *Кеч бўлди, мен қора чироқни ёқиб, чўпдан ясалган чироқпоя устига қўйдим.* Айний, Эсдаликлар. [*Ойхон:*] .. *Ҳаммаси бор. Бешик билан чироқпояси қолди, холос.* Ҳамза, Майсаранинг иши.

ЧИРОҚЧИ 1 Кўча чироқларини ёқувчи; чироғбон.

2 *кўчма* Уй-хонадон чироғини ёқиб унинг анъаналарини давом этдирувчи, ота-она хотирасини сақловчи авлод. *Нодира Анварни.. отасининг уйига чироқчи қилмоқчи эди.* А. Қодирий, Меҳробдан чаён.

ЧИРОҒБОН [*ф-т*] *айн.* **чироқчи.** *Чироғбон кетидан йўлакка кирдилар.* С. Абдулла, Мавлоно Муқимий.

ЧИРПИНДИ Пойтеша, болта билан чопиш натижасида тўпланган майда-чуйда ўтин, тутантириқ.

ЧИРПИРАК [*ф-т*] : **чирпирак бўлмоқ** 1) гир-гир айланиб, бураліб-бураліб учмоқ. *Кўчанинг нариги бетидаги уй мўрисидан чиқаётган тутун том устида чирпирак бўляпти.* Ш. Холмирзаев, Тўлқинлар; 2) умбалоқ ошиб, оёғи осмондан бўлиб йиқилмоқ, чархпалак бўлмоқ. *Учинчи талабгор ўртоғининг чирпирак бўлиб ерга урилганини кўрди-ю, даврадан уриб чиқиб кетди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. **Чирпирак қилмоқ** 1) гир-гир айлантириб учириб юбормоқ, учириб кетмоқ. *Аллақаёқдан дайдиб келган изғирин қуруқ қорларни чирпирак қилиб узоқларга учириб кетди.* Шуҳрат, Шинелли йиллар; 2) умбалоқ ошириб йиқитмоқ, чархпалак қилмоқ. *Кувалик Хўжа полвон ҳам Тошкент Қаландархонасида бир қўлаб кураш тушиб, зўр-зўр давангир йигитларни чирпирак қилиб ерга уриб, ҳаммани ҳайрон қолдирарди.* М. Муҳаммаджонов, Турмуш уринишлари.

ЧИРПИРАМОҚ 1 Гир-гир айланмоқ, гир-гир айланиб учмоқ, чирпирак бўлмоқ. *Ер уюмлари фиғон билан чирпираб гирдоб каби кўкка кўтарилди.* Ойбек, Қуёш қораймас.

2 Умбалоқ ошиб йиқилмоқ, чархпалак бўлмоқ. *Худойқул пастга қараб чирпираб кетди.* П. Турсун, Ўқитувчи.

ЧИРПИТ [*р* четверть] *с. т.* Метрик ўлчов системаси қабул қилингунча ишлатилган уч литрга яқин ҳажм ўлчов бирлиги ва шу ҳажмдаги шиша идиш. *Қоплонбековнинг .. таклифи билан Норматов ичкарига кириб бир чирпит мусаллас кўтариб чиқди.* Ғайратий, Менинг ёшлигим.

ЧИРС *тақл. с.* Шиша, муз ва ш. к.нинг синишидан, қуруқ ўтиннинг ёнишидан чиқадиган кучсиз товушлар ҳақида. *Лампа шиша чирс этиб синди.* ▪ *Бек чўнтагидан гугурт олиб чақди, бироқ Комил чирс этиб ёнган оловни пуф этиб ўчирди.* Ҳ. Гулом, Машъал.

ЧИРСИЛЛАМА 1 Чирсиллаб ёрилгудай таранг, етилиб турган. *Чирсиллама қовун.*

2 Чирсиллаб ёнадиган, қуруқ. *Чирсиллама ўтин.*

3 *кўчма* Қирчиллама, аччиқ, қаттиқ. *Чирсиллама совуқ.*

ЧИРСИЛЛАМОҚ 1 Чирс-чирс овоз чиқармоқ. *Чирсиллаб ёниб турган олов атрофида ўтирганлар, дув ўринларидан туриб, милтиқларига ёпишди.* Ш. Тошматов, Эрк қуши. *Электр лампанинг чинни қалпоғи қаттиқ чирсиллаб, дарз кетди.* Ҳ. Пазир, Қанотлар. *Қулоғи гув-гув этиб, назарида миясн чирсиллаётгандай бўлар эди.* А. Қаҳҳор, Сароб.

2 *кўчма* Жаҳли чиқиб ёки асабийлашиб ёрилгудек бўлмоқ, жаҳл устида турмоқ. *Раис Аҳмаджон Одилов қизариб чирсиллаб турибди.* Й. Шамшаров, Бахт излаб. | Доли-зарбга келмоқ, кескин тус олмоқ. [*Заргаров:*] *Хотин-қизлар масаласи чирсиллаб турган бир вақтда нима қилар эдинг гапни кўпайтириб!* А. Қаҳҳор, Оғриқ тишлар.

3 *кўчма* Қучаймоқ, зўраймоқ (совуқ ҳақида). *Ҳамма ёқ кўкиш қор билан қопланган, совуқ чирсилларди.* М. Осим, Элчилар.

ЧИРСИЛЛАТМОҚ чирсилламоқ 1 *фл. орт. н. Мен ўзимизнинг кеч саратонда кўсак чаноқларини чирсиллатиб очадиган салқин тунларни эслаб.. хаёллар билан айланиб-тўлганиб тонг оттираман.* А. Мухтор, Давр менинг тақдиримда.

ЧИРС-ЧИРС чирс *с. такр. Гулхан чирс-чирс ёнмоқда.* ▪ *Снаряд гильзасидан қилинган чироқнинг пилиги чирс-чирс ёнарди.* М. Муҳамедов, Қаҳрамон изидан.

ЧИРТ I *тақл. с.* Ип узилиши, чўпнинг синиши ва ш. к.дан ҳосил бўладиган кескин товушлар ҳақида. *Ип чирт узилди.* ▪ *Шербек тишлари орасидан чиқариб чирт этказиб тупурди.* С. Анорбоев, Оқсой. [*Ҳожибой ака*] *ўғлидан бирини чирт этказиб узиб димоғига яқинлаштирди.* С. Шокаримов, Сергак кишилар. [*Аллон:*] *Эҳ .. бир замонлар шу даланинг мирзатераги эдим, довул бошланди — чирт синдим.* А. Мухтор, Қорақалпоқ қиссаси.

ЧИРТ II *рвш* Шартта, кескин. *Чирт ўгирилмоқ. Чирт бурилмоқ.* ▪ [*Гулсумнинг*] *лаблари чирт юмилди.* П. Турсун, Ўқитувчи. **Кўзини чирт юмиб** 1) кўзини қаттиқ юмиб. *Башорат кўзини чирт юмиб турди.* А. Мухтор, Опа-сингиллар; 2) *кўчма* бўлганча бўлар деб, тавакқал қилиб. *Кўзни чирт юмиб тўйни бошлайверинг.*

ЧИРТИНГ-ПИРТИНГ *с. т.* Майда-чуйда арзимас нарса. *Чиртинг-пиртинг олиб пул ҳам тамом бўлди.* || *Чиртинг-пиртинг гап.*

ЧИРТ-ПИРТ: чирт-пирт бўлмоқ *с. т.* майда-чуйдага сарфланиб тамом бўлмоқ. *Баъзи вақтда унча-мунча пул ҳам сўраб оламан. Лекин чирт-пирт бўлиб қўлдан учади кетади.* Ойбек, Қутлуғ қон.

ЧИРТТА *кам қўлл. айн.* **чирт** II. *Ҳар икки қуш ҳам овқатга қўнокдан туриб.. қаради-да, ўзини чиртта тескари ўгириб олди.* Ғ. Ғулом, Шум бола.

ЧИРТ-ЧИРТ чирт I *с. такр. Чирт-чирт узилмоқ. Қамиш чирт-чирт ёнди.*

ЧИР-ЧИР: чир-чир айланмоқ *айн.* **чир айланмоқ** *қ.* **чир.**

ЧИРҚ *тақл. с.* Қушларнинг чирқиллаши, баъзи майда нарсаларнинг урилиши ва ш. к.дан ҳосил бўладиган товушлар ҳақида. *Кўп ўтмай бир қушча чирқ этди. Кечаги читтакликан?* А. Мухтор, Чинор. *Роҳила сумкани чирқ этиб беркитди-ю, кўчага қараб чопди.* Ш. Тошматов, Тонгдаги кўланка.

ЧИРҚИЛЛАМОҚ 1 «Чирқ-чирқ» овоз чиқармоқ. *Ўйнаб турган чумчуқларнинг бири .. уч-тўрт чирқиллаб қўйди.* А. Мирахмедов, Қулган чечаклар. *Қайси бир кавакда чумчуқ болалари чирқиллайди.* Ойбек, Қутлуғ қон.

2 Қаттиқ қичқириб, чинқириб йиғламоқ (ёш бола ҳақида). *«Вой дод эй, унинг нима гуноҳи бор эди» деган хотинлар товуши ичида чирқиллаб йиғлаган ёш болаларнинг овозлари ҳам эшитилди.* Айний, Қуллар.

3 *кўчма* Зорланиб, илтижо қилиб ёки ғазабланиб гапирмоқ. *Яхши кўрасан деб, атай манти қилаётган эдим. Бир оз шошма, еб кет, деб чирқиллаганича қолди она.* М. Алавия, Севинчларим.

4 *кўчма* Бедодликдан поилож оҳ-воҳ қилмоқ.

ЧИРҚИЛЛАТМОҚ чирқилламоқ *фл. орт. н. Босқинчилар халқни чирқиллатиб талардилар.*

ЧИРҚИЛЛАШМОҚ чирқилламоқ *фл. бирг. н. Уяларидан чиқиш биланоқ чумчуқлар чирқиллашиб, мусичалар ку-кулашдилар.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. [*Сидиқ:*] *Астағфирулло.. Қаранг, ўша куни болаларим нон деб чирқиллашаверди.* Н. Сафаров, Уйғониш.

ЧИРҚИРАМОҚ *айн.* **чирқилламоқ.** *Тўла чирқираб йиғлаб юборди.* М. Исмоилий, Бизнинг роман. *Бола ҳануз чирқираб йиғлар эди.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор.

ЧИРҚИРАТМОҚ чирқирамоқ *фл. орт. н.*

ЧИРҚИРАШМОҚ чирқирамоқ *фл. бирг. н. Салима билан Халима ҳам бирдан чирқирашиб чиқиб қолишди.* М. Исмоилий, Бизнинг роман.

ЧИРҚ-ЧИРҚ чирқ *с. такр. Чумчуқ чирқ-чирқ сайрайди.*

ЧИСЛО [*р*] *кам қўлл.* Ой-кун, сана. *Тўртинчи число. Биринчи число.* ▪ *Адолат иккинчи путёвкани синчиклаб қаради, буниси эртанги кунниг числоси билан ёзилган эди.* И. Раҳим, Чин муҳаббат.

ЧИСТОН [*ф-т*] 1 Тонишмоқ, жумбоқ.

2 Қочирикли гап, ибора; қочириқ, қочирим. [*Юсуфжон қизиқ:*] *Ҳамза труппаси билан кўпгина жойларни айланиб чиқади, шоирнинг ҳажвий шеърлари, лапаралари, чистонларини айтиб юради.* Т. Обидов, Юсуфжон қизиқ. *Оламбой ака энди тўю ҳашамларда илгаригидек гапирмас, аскияга аралашадиган бўлса юмшоқроқ қилиб, суяб чистон қилар эди.* С. Аҳмад, Ойдин кечалар.

ЧИСТОНЧИ Чистон, қочирим билан гапирувчи, чистонга, қочиримга уста одам.

ЧИТ [*ф-т*] Пахта толасидан тўқилган мата. *Сидирға чит. Гулли чит. Астарбоп чит. Чит фабрикаси.* || *Чит кўйлак.* ▪ *Мирзакаримбойнинг эски шаҳардаги дўкони чит растасида эди.* Ойбек, Қутлуғ қон.

ЧИТГАР [*ф-т*] *эск.* Кустарь тўқимачилик корхонасида читга гул босувчи уста.

ЧИТИР I *тақл. с.* Қуруқ хашак ёнганда чиқадиган товушга ўхшаш кучсиз товушлар ҳақида. *Хашак читир этиб аланга олди.*

ЧИТИР II Крестгуллиларга мансуб, чўл, адирларда ўсадиган бир йиллик ёввойи ўсимлик (пилла қуртига пилла ўраши учун дасталаб қўйилади).

ЧИТИРЛАМОҚ «Читир-читир» қилмоқ, «читир-читир» овоз чиқармоқ. *Тун оққанда Кумри ўрнидан аста туриб, токчада читирлаб ёнаётган чироқни пуфлаб ўчирди.* Ҳ. Ғулом, Машъал.

ЧИТИРЛАТМОҚ читирламоқ *фл. орт. н.*

ЧИТИР-ЧИТИР читир *с. такр. Қоқ чўкиртакларнинг керосин сепгандай читир-читир этиб ёнши қизиқ туюлди.* Ҳ. Назир, Сўнмас чақмоқлар.

ЧИТТАК Чумчуқсимонлар туркумига мансуб кичкина, чаққон, сайроқи қуш.

◆ **Қанотсиз читтак** бир жойда муқим туролмайдиган, қўнимсиз, беқарор (енгил табиат одамлар ҳақида). [*Қодир:*] *Мен қанотсиз читтакнинг уйига борган эдим, маълум бўлишича, у ерда қанотсиз қизғунлар ҳам бор экан.* А. Қаҳҳор, Қанотсиз читтак.

ЧИТФУРУШ [*ф-т*] Чит савдоси билан шуғулланувчи савдогар; баззоз. *Бувайдалик Низомиддин читфурушнинг ўғли Гиёсиддин Бухорониг девонбеги мадрасасида таҳсил кўриб юрган пайтларида отаси уни оқ қилди.* С. Аҳмад, Ҳукм.

ЧИТФУРУШЛИК 1 **читфуруш** *с. касб оти. Бизнинг бу атроф маҳалладаги кўп бойлар,.. баъзилари Тошкент бозорларидаги расталарда читфурушлик, чойфурушлик.. қилар эдилар.* М. Муҳаммаджонов, Турмуш уринишлари.

2 Бозорда чит дўконлари қатори, растаси.

ЧИХ *унд. с.* Туя чўктиришда ишлатиладиган сўз.

ЧИЧАНГЛАМОҚ *диал.* Диканглимоқ, ўйноқламоқ. [*Мадамин*] *отини ёлига ёпишиб қорнига тепди, от бир чичанглаб, уни учириб кетди.* П. Турсун, Ўқитувчи.

ЧИЯ I Тоғли ерларда ўсадиган ёввойи олча.

ЧИЯ II *фолк.* Сир, махфий нарса. *Фарзанд бўлар кишининг меҳригиёси, Айрилганнинг чиқар экан чияси.* «Орзигул».

ЧИЯБЎРИ Итлар оиласига мансуб йиртқич сутэмизувчи ҳайвон; шақал.

ЧИҚ *тақл. с.* Томчининг урилиши, баъзи қушларнинг сайраши ва ш. к.га ўхшаш товушлар ҳақида. *Кулф чиқ*

этиб очилди. Чумчуқ чиқ этди. ▪ *Аҳмад чўчиб ўрнидан турди, кулогидаги қалам ерга чиқ этиб тушди.* Ҳ. Назир, Сўнмас чақмоқлар. *Оқил, толенинг ҳар «чиқ» этгани бир кунлик умрнинг чиққани, дейдилар.* П. Турсун, Ўқитувчи.

ЧИҚАВЕРИШ Бирор ердан, мас. уй, шаҳар, вокзал ва ш. к.дан ташқарига чиқиш жойи; *тақ.* **кираверишь**. *Ҳовлининг чиқаверишида учрашдик.* ▪ [*Сидиқжон*] *қишлоқнинг чиқаверишида унга етиб олди.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор.

ЧИҚАЗИЛМОҚ чиқазмоқ *фл. мажҳ. н. Азимбойвачанинг ташқари ҳовлиси гир айлана ғиштин иморат. Бостирмали кенг далонда оти чиқазилган извош.* С. Аҳмад, Ҳукм.

ЧИҚАЗИШМОҚ чиқазмоқ *фл. бирг. н.*

ЧИҚАЗМОҚ чиқмоқ *фл. орт. н. Элликбоши шу қизини қаролига бериб, катта ердаги кўрғонга чиқазиб юборди.* С. Аҳмад, Ҳукм.

ЧИҚАРИЛМОҚ чиқармоқ *фл. мажҳ. н. Янги ерларга сув чиқарилди. Газета вақтида чиқарилди. Танбеҳдан хулоса чиқарилди.* ▪ *Ҳужжатлар янгиланди ва иш судга чиқарилди.* А. Қаҳҳор, Сароб.

ЧИҚАРИШМОҚ чиқармоқ *фл. бирг. н.*

ЧИҚАРМОҚ чиқмоқ 1—4, 6—11, 13—17, 19, 20 *фл. орт. н. Тоққа чиқармоқ. Варракни осмонга чиқармоқ. Трамвайга чиқариб қўймоқ. Уйдан чиқармоқ. Эсдан чиқармоқ. Эсини чиқармоқ. Четга мол чиқармоқ. Газмолга чиқармоқ. Электр энергия ишлаб чиқармоқ. Завод ишлаб чиқаради. Қарор чиқармоқ. Қонун чиқармоқ. Ҳукм чиқармоқ. Пул чиқармоқ. Шира чиқармоқ. Ғалла чиқармоқ. Оғир аравадан чиқармоқ.* ▪ [*Ўзбек ойим:*] *Тойчоғимнинг кўрпанасини чиқар, дадаси!* А. Қодирий, Ўтган кунлар. *Аммо, энди роҳатини кўради, энди сизларни рўёга чиқаради.* Ойбек, Қутлуғ қон.

ЧИҚАРТИРМОҚ чиқармоқ *фл. орт. н. Ҳа, нимага чиқартирмайди содам?* Ойбек, Қутлуғ қон. [*Ольга Петровна*].. *касалининг тилини чиқартириб кўрди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

ЧИҚАСИ: чиқаси келса агар чиқадиган, кетадиган, йўқоладиган бўлса. *Чиқаси келса, эгаси сабаб бўлади.* Мақол. ▪ — *Дард чиқаси келса, табиб эшикдан келар, деган гап бор эди,— деди Зулфизар.* «Зулфизар билан Аваз хон».

ЧИҚИЛЛАМОҚ «Чиқ-чиқ» ёки «чиқир-чиқир» овоз чиқармоқ (соат, механизм, ҳар хил парсалар, асбоблар ҳақида). *Машина пинҳай чиқилларди.* С. Мирбоев, Оқсой. *Узун сариқ капгирини бир мақомда тебратиб чиқиллаётган катта девор соати узиб-узиб данғиллайбошлади.* П. Турсун, Ўқитувчи.

ЧИҚИЛЛАТМОҚ чиқилламоқ *фл. орт. н. Машинкани чиқиллатмоқ.* ▪ *Ҳовлиқиб кетиб аппаратни кетма-кет чиқиллатдим.* Ҳ. Ҳасанов, Навоий мақбараси.

ЧИҚИЛМОҚ чиқмоқ 1, 2, 3, 12, 13, 14 *фл. мажҳ. н. Болалар боғ сайрига олиб чиқилди. Китоб бошдан-оёқ кўриб чиқилди. Масала муфассал ишлаб чиқилди.* ▪ *Қоп-қоронғи узун йўлакдан ўтиб, ташқари ҳовлига чиқилди.* Ойбек, Қутлуғ қон. *Гумонимча, эрталаб Қўқондан чиқилса, аср вақтларида Маргилонга киради.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

ЧИҚИМ 1 Сарфланган ёки сарфланадиган моддий маблағ; харажат, буромад. *Катта чиқим. Суд чиқимлари. Тўй чиқимлари. Чиқим дафтари. Чиқим қилмоқ. Чиқимини кўтармоқ. Чиқимини қопламоқ.* ▪ *Ўликни кўмиб келиш қийин эмас, лекин йўғон чиқимлари кейин келади, биласанлар. Ҳали Шоқосим кўп қарз сўрайди.* Ойбек, Қутлуғ қон. *Газ плита соз чиқди, Сарфу чиқим оз чиқди.* С. Абдулла. *Раҳмонқулов унинг бу ташаббусини. мақтаб, баъзи чиқимларига пул ёзиб борди.* А. Мухтор, Туғилиш.

2 Тез ва яхши дам ейиш хусусияти, татим (асосан чой ҳақида). *Чиқими яхши чой.*

ЧИҚИМДОР Кўп чиқим қилган ёки қиладиган; серчиқим. *Чиқимдор одам.* | Кўп чиқим, харажат талаб қиладиган, серчиқим. *Чиқимдор иш.* ▪ [*Нури опа*] *ҳар кун ўғлига у олиб борди, бу олиб борди, охири анча чиқимдор бўлди,— деб ўйлади Тўла.* М. Исмоилий, Бизнинг роман.

ЧИҚИМЛИ 1 Моддий маблағ, чиқим, сарф-харажат талаб қиладиган; чиқимдор, серчиқим. *Чиқимли иш. Чиқимли қурилиш.*

2 Тез чиқадиган, татимли (чой ҳақида). *Ҳинд чойи чиқимли бўлади.*

ЧИҚИМСИЗ 1 Пул ва моддий маблағ сарфлашни талаб қилмайдиган; сарф-харажатсиз; бенуқ. *Чиқимсиз иш. Ортиқча чиқимсиз қурилиш.*

2 Тез ва яхши чиқмайдиган, татимсиз (чой ҳақида).

ЧИҚИНДИ 1 Керакли қисми ишлатилгандан қолган парсалар; чиқит, қолдиқ. *Саноат чиқиндиси. Нефть чиқиндиси.* || *Чиқинди сув.* ▪ *Эргаш чўрқ этмай қўлидаги тахтани жаҳл билан чиқиндилар устига улоқтирди.* А. Мирахмедов, Қулган чечаклар.

2 *кўчма салб.* Тубан, паст (одам ҳақида). *Сабр косаси тўлган Қўзибой ака уларида биринчи марта дағал гап қилди: — Э, сиздақа чиқинди.. Э, ҳатто ўғитга ҳам ярамайди.* Ф. Мусажонов, Чиқинди.

ЧИҚИР *тақл. с.* Майда тош, чинни ёки кичик металл буюмларнинг бир-бирига урилиши ва ш. к.га ўхшаш товушлар ҳақида.

ЧИҚИРЛАМОҚ *айн.* чиқилламоқ.

ЧИҚИРЛАТМОҚ чиқирламоқ *фл. орт. н.*

ЧИҚИР-ЧИҚИР чиқир *с. такр. Машинанинг чиқир-чиқири.*

ЧИҚИТ 1 Чиқинди, қолдиқ. *Босмахона чиқиплари.* ▪ *Ҳозиргача лана шу қипиқдан фойдаланилмайди. Чиқитга чиқиб кетади.* Ойдин, Сухбати жонон.

2 Яроқсиз парса; брак. *Чиқитга чиқармоқ.*

3 *кўчма* Чиқиндига чиқарилган, паст назар билан қараладиган (одам ҳақида). *Ў вақтларда хўжайинлар камбағални одам қаторидан чиқит ҳисоблаган.* Ойбек, О. в. шабадалар.| *Асосий ишдан четда қолган. Бригадада кўп одам «чиқитга» чиқиб кетади. Бригадирларнинг ўзи, ошпаз, табелчи, аравакаш, ясли ходими, ишпон қоровули.* С. Нуров, Парвоз.

ЧИҚИШ 1 чиқмоқ *фл. иш оти. Тоққа чиқиш. Уйдан чиқиш. Далага чиқиш. Автобусга чиқиш.* ▪ *Ҳаво айниятти. Бунақа ҳавода учққа чиқиш хавфли.* Ҳ. Назир, Сўнмас чақмоқлар.

2 Қуёшнинг, ойнинг уфқдан кўтарилиш пайти, кўриниши.

3 Нутқ, мақола, асар, сўз ва ш. к. билан қатнашиш, кўриниш. *Катта чиқиш. Олимнинг газетадаги чиқиши.* ▪ *Мен Мансурнинг миллий масала ҳақидаги чиқишларига мумкин қадар зарба беришга уриндим.* З. Саид, П. Сафаров, Тарих тилга кирди.

Ижтимоий чиқиш (*ёки* **келиб чиқиш**) *қ.* ижтимоий 2.

◆ **Чиқиши келишиги** *грам.* кимдан, нимадан, қаердан каби сўроқларга жавоб бўладиган келишик.

ЧИҚИШМОҚ 1 чиқмоқ *фл. бирг. н. Ишга чиқишди. Йўлга чиқишди. Уйдан чиқишди. Томга чиқишди. Сайлга чиқишди.* ▪ *Хотинлар анча кечикиб чиқишди.* Ойбек, Қутлуғ қон.

2 Муроса қилмоқ, аҳил, иттифоқ, эл бўлиб яшамоқ ёки яшламоқ. *Ў ҳеч ким билан чиқишмайди.* ▪ *Нега Фотима опа билан чиқишмай қолдинглар?* Ойдин, Уялди шекилли, ерга қаради. *Оқсоқол жуда чиқишиб қолди-ку улугимиз билан,— деб юборди бир киши.* С. Аҳмад, Ҳукм. [*Хурининг эри билан*] *муомала-муросалари охири чиқишмади.* Ш. Гуломов, Сахрода.| Ёқтирмоқ. *У мушук билан чиқишмайди.*

3 *салб.* Ўзаро келишиб, тил бириктириб ғайриқонуний иш қилмоқ, ғайриқонуний ишда тил топишмоқ.

ЧИҚИШОҚ Ҳамма билан тез чиқишиб кетадиган, тез эл бўладиган; киришимли. *Қаминада уч келин бор. Келинларим жуда чиқишоқ, ҳар ишда ҳамжиҳат.* Ойбек, О. в. шабадалар.

ЧИҚИШТИРМОҚ чиқишмоқ 2 *фл. орт. н. Бойнинг ўғиллари, келинлари, қизлари Гулнорни чиқиштиргайдилар, уларнинг феъли, одати менга маълум-ку.* Ойбек, Қутлуғ қон.

ЧИҚИҚ 1 Яра, говмичча, чипқон сингари касалликлар.

2 Суяк чиққан жой. *Максим ана шундай чоғларда, айниқса бетоқат*

болаларнинг синиғини ушлаб, чиқиғини солаётганда, уларни овутиб, кўнглини топиб шифолар эди. И. Раҳим, Чин муҳаббат.

3 Тўртиб чиққан жой, дўнг, дўмбоқ ер. *Куйманинг чиқиғи. Деталнинг чиқиғи. Чиқиғини текисламоқ.*‖ *Ҳар чиқиқ тошни ушлаб, тирмашишдан аввал уни бир-икки туртиб, силтаб кўрар... эди.* Шуҳрат, Шинелли йиллар. *Ҳов анов баққол ёнидаги чўққи соқол, елкаси чиқиқ чол — уста Ориф Бухорий.* Ойбек, Навоий.

ЧИҚМОҚ 1 Юқорига, баландга ёки бирор нарса устига кўтарилмоқ, кўтарилиб бирор ерга, баландликка эришмоқ. *Минбарга чиқмоқ. Тепага чиқмоқ. Дарахтга чиқмоқ.* ▫ *Яна бир неча киши келиб қўшилгач, Шукур сўфи мезанага чиқиб изон айтди.* А. Қодирий, Меҳробдан чаён. *Илму фаннинг нурли чўққиси сари, Чиқмоқ учун қалбда чексиз орзулар.* Гайратий.‖ Бирор транспорт воситасига тушмоқ, ўтирмоқ, минмоқ. *Трамвайга чиқмоқ.* ▫ *Фосиҳ афанди сўрига эмас, извошга чиқди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

2 *кўчма* Кўтарилиб, баландлашиб, ўсиб бирор даражага етмоқ (турли ҳодисалар, процесслар ҳақида). *Иссиғи қирққа чиқди. Босими икки юзга чиқибди. Ёши қирққа чиқди.*

3 Ичкаридан ташқарига ҳаракат қилмоқ, ичкаридан ташқарига йўл олиб бирор ташқи ерга етмоқ. *Уйдан чиқмоқ. Яхши гап билан илон инидан чиқар, ёмон гап билан пичоқ қинидан чиқар.* Мақол. ▫ *Шу вақтда ичкаридан Ойбодоқ чиқиб, Отабек ёнига келди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.‖ Бирор томонга ёки бирор ичга йўл олмоқ, бормоқ. *Далага трактор чиқибди. Мард бўлсанг, майдонга чиқ!* Мақол. *Ёвга чиқсанг, яроқли чиқ, ёлғиз чиқмай, ҳамроҳли чиқ.* Мақол.‖ *кўчма* Бирор ҳаракат, уриниш, кураш натижасида янги бир ҳолатга ўтмоқ, эришмоқ, етишмоқ. *Рўшноликка чиқмоқ. Озодликка чиқмоқ.* ▫ *Қиз Гулнорни қучоқлаб, секин шивирлади: «Қайғурманг, опажон, қора кунлар ўтар, ёруғликка чиқармиз».* Ойбек, Қутлуғ қон.

4 Унмоқ, кўкармоқ (ўсимликлар ҳақида).

5 Уфқдан кўтарилмоқ, кўринмоқ (Қуёш, Ой, юлдузлар ҳақида). *Ой уч кунлик бўлиб чиқди. Қуёш товланиб чиқди.* ▫ *Янги ой чиққан кеча, Қайрилма қош ёдга тушар, Тошга қўйганда бошимни, Бағритош ёдга тушар.* «Қўшиқлар».

6 Сиртга тепмоқ, ажралиб намоён бўлмоқ, кўринмоқ (тер, иситма, кўз ёши ва ш. к. ҳақида). *Узумнинг суви чиқиб кетибди. Тахтанинг елими чиқибди.* ▫ *Шербекдан тер чиқиб кетди.* С. Анорбоев, Оқсой. *Раззоқ Эъзозхоннинг юзига қаролмади, қип-қизариб, пешанасига тер чиқди.* Ҳ. Гулом, Машъал. *То ўғлимнинг ғўрини қучоқлаб, тупроғини юзимга суртмагунимча кўзимдан ёш чиқмайди* ‖*деди Аслорқул*‖. А. Қаҳҳор, Аслор бобо.‖ Пайдо бўлмоқ, топилмоқ (яра, қизамиқ ва ш. к. ҳақида). *Кўзига говмичча чиқибди. Яра чиқибди. Чипқон чиқибди. Болага қизамиқ чиқибди.*

7 Ўрнидан қўзғалмоқ, сугурилмоқ, ажралмоқ. *Аравaнинг гилдираги чиқиб кетди.*‖ Ўрнидан тоймоқ (бўғин суяклари ҳақида). *Қўлим чиқиб кетди.* ▫ *Оёғи қалтис еган, лекин табиблар уни чиққан деб қайта-қайта шиқирлатиб сола берганларидан бир оёғи калта бўлиб қолган.* Ойдин, Гулсанам.‖ Йўлдан тоймоқ. *Поезд издан чиқибди.*‖ *кўчма* Чекинмоқ, тоймоқ, озмоқ. *Тўғри йўлдан чиқмоқ. Онасининг чизган чизиғидан чиқмайди.*

8 Бўртиб, туртиб турмоқ. *Ёноғи чиққан қиз.*

9 Бирор табақадан, жойдан етишмоқ, пайдо бўлмоқ, юзага келмоқ. *Ишчилар орасидан чиққан инженер. Теримчи қизлардан чиққан депутат.* ▫ *Баъзи бир ўзимиздан чиққан катталар одам айирадиган бўлиб кетган.* П. Турсун, Ўқитувчи.

10 Нашр бўлмоқ, чоп этилмоқ, босилмоқ. *Китоб босмадан чиқди.* ▫ *— Мақола вақтида чиқди, — деди Сафаров, — айни вақтида чиқди.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор.

11 Маҳсул, самара, натижа сифатида юзага келмоқ. *Қуруқ гапдан фойда чиқмайди. Беш килограмм гилосдан неча килограмм мураббо чиқади? Сўнгги пушаймондан наф чиқмас.* Мақол. ▫ *Ҳар қутидан етмиш саккиз килодан пилла чиқса бўладими!* А. Қаҳҳор, Қўшчинор.‖ Бирор натижа билан тугамоқ, натижа бермоқ. *Фотография яхши чиқибди. Иш мен ўйлагандай чиқмади.*

12 Йўлиқмоқ, дуч келмоқ, учрамоқ. *Ишнинг қизиқ жойи чиқиб қолди. Олдидан бир йўловчи чиқди. Рўпарамиздан чиройли бир бино чиқиб колди.* ▫ *Қаршингдан чиққан арслон Ўтганми сенга кулиб?* Гайратий.

13 Бирор иш, жой, ташкилот ва ш. к.дан ажралмоқ, узилмоқ, ажралиб, узилиб қолмоқ; ташлаб кетмоқ. *Ташкилотдан чиқмоқ. Халққа суянсанг, бўласан, халқдан чиқсанг, сўласан.* Мақол. ▫ *Мусулмонқулга тарафдорларингиз бўлса, тинчликча қўшиндан чиқиб кетсин!* А. Қодирий, Ўтган кунлар.‖ Алоқани узмоқ, аҳдни бузмоқ, ажралишмоқ. *Ўртоқчиликдан чиқмоқ. Эрдан чиқмоқ.*

14 Бирор нарсадан танглик сезмоқ, толиқмоқ. *Пулдан чиқмоқ. Кийимдан чиқиб қолдим.*

15 Бирор нарсадан безор бўлмоқ, зериқмоқ ёки кўтара олмай қолмоқ. *У ошдан чиқиб қолди. Ёш болаларнинг хархашасидан жуда чиқибман.*

16 Тамом бўлмоқ, охирламоқ, ўтмоқ, тугамоқ, кечмоқ. *Чилла чиқди.* ▫ *— Ҳа, энди қиш чиқди, — дейишди кўзи дехқонлар.* Р. Раҳмонов, Меҳр кўзда.

17 Вужудга келмоқ; пайдо бўлмоқ. *Машинанинг «Жигули» деган янги хили чиқибди.*

18 Топилмоқ. *Йўқолган нарса уйимиздан чиқди. Гордан чиққан бойлик.* ▫ *Уч кундан кейин минг сўмга олувчи харидор чиқади.* А. Қаҳҳор, Сароб. *Ўтирганлардан бири иргиб ўрнидан турди-ю, даҳлизнинг эшигини очиб қаттиқ шивирлади:— Мўйдин, кел, аризанг чиқди.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор.

19 Юзага келиш эътибори билан бирор манбага мансуб бўлмоқ. *Расмий доиралардан чиққан хабар.* ▫ *— Бунақа гаплар кимдан чиқади? — деди Аҳмедов мийиғида кулиб.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор.

20 Чекига, номерига ва ш. к.га тўғри келмоқ, тушмоқ. *Заёмга ютуқ чиқди. Лотереяга гилам чиқди.*

21 Турғун бирикмалар ва қўшма феъллар таркибига киради, мас. *жон (юраги, эси) чиқиб кетди, ичдан чиқмоқ, уддасидан чиқмоқ, қарши чиқмоқ, устидан чиқмоқ, эрга (тушмушга, куёвга) чиқмоқ.*

22 *-(и)б* аффиксли равишдошлар билан келиб, иш-ҳаракатнинг бошланиб оёқ бажарилганлигини, тугалланганлигини ифодалайди, мас. *ишлаб чиқмоқ, кўриб (қараб, кўздан кечириб) чиқмоқ, санаб чиқмоқ, олиб чиқмоқ, кўчириб чиқмоқ.*

◈ **Бошига чиқмоқ** қ. **бош. Кўзлари қинидан чиқди** аччиқ, аламдан кўзлари ола-кула бўлиб кетди. *Даҳшатли хабарни эшитган маҳдумнинг кўзлари қинидан чиқиб кетаёзди.* Ҳ. Гулом, Машъал. **Миси чиқди** қ. **мис. Ўзининг бир чеккасидан чиқиб кетади** айтишга одатланган, айтаверади. **Пулингга чечак чиққанми?** қ. **чечак** II. **Чуви чиқди** қ. **чув** II. **Юз жойига пичоқ урсанг, бир жойидан қон чиқмайди** минг айтган билан иш этмайди (зиқна ёки ғам юқмайдиган одам ҳақида). **Юраги қинидан чиқаёзди** қ. **юрак. Ҳасратидан чанг чиқади** қ. **чанг** I.

ЧИҚ-ЧИҚ *чиқ с. такр.* *Пули олтин занжирини бўйнига осди, соат кўкрагидан пастроқда юлдуздай ярқирарди. Кулоғига тутди: «чиқ-чиқ». Ойбек, Қутлуғ қон. Пайтдан фойдаланиб Назим «чиқ-чиқ» этказиб суриштирар эди.* Ф. Мусажонов, Дарадаги қишлоқда.‖ *Ҳа демай барени новдадан ажратиш учун ҳаракатга келган чолқа ва пичоқларнинг чиқ-чиқи авжга минди.* С. Муҳиддинов, Ипак қурти даҳада.

ЧИҒ *тақл. с.* Баъзи қушларнинг овози ҳақида. *Қарқуноқ чиғ этиб ўзини очди.*

ЧИҒАНМОҚ *диал.* Тисланмоқ, тисарилмоқ. *От орқага чиғанди.*

ЧИҒАНОҚ 1 *айн.* **шиллиқ қурт** қ. **шиллиқ** II.

2 Баъзи умуртқасиз жониворларнинг, мас. моллюскаларнинг турли шаклларда бўладиган косаси.‖ *Чиғаноқ маржон. Чиғаноқ кулдон.* ▫ *Сопол идишлар маҳаллий соз тупроқдан, бир оз йирик қум ва туйилган чи-*

ғаноқ аралашмасидан ясалган. И. Жабборов, Кўхна харобалар сири.

3 *анат.* Тирсак; тирсак суяги.

ЧИҒАТОЙ 1 Атоқли от (Чингизхоннинг тўрт ўғлидан иккинчисининг номи). **Чиғатой улуси** *тар.* Чингиз давлатида Чиғатой қўл остида бўлган халқ ва мамлакат.

2 Эски ўзбек тили ва адабиётининг революциядан олдинги ва ғарб шарқшунослигида қўлланилган номи. *Чиғатой тили. Чиғатой адабиёти.*

◆ **Чиғатой гурунги** *тар.* ўзбек буржуа зиёлиларининг 20 асрнинг 20 йилларида вужудга келган реакцион ташкилотининг номи.

ЧИҒИЛЛАМОҚ «Чиғ-чиғ» овоз чиқармоқ, «чиғ-чиғ» қилмоқ (қушлар ҳақида).

ЧИҒИЛЛАТМОҚ **чиғилламоқ** *фл. орт. н.*

ЧИҒИЛЛАШМОҚ **чиғилламоқ** *фл. бирг. н.*

ЧИҒИР 1 *айн.* **чархпалак** 1. *Чиғир Хораэи деҳқонларига асрлардан мерос қолган неча юз йилларнинг касофатидир.* Ж. Шарипов, Хоразм.

2 Қудуқдан сув чиқарадиган қурилма.

ЧИҒИРИҚ 1 Пахтани чигитидан ажратиш учун ишлатиладиган қадимги қўл асбоби. *Чиғириқда пахта тозаламоқ.* ▪ *Сандалнинг учинчи томонида, бир тўда чиқарилган пахта, орасидан, чиғириқ кўринадир.* А. Қодирий, Меҳробдан чаён. **Чиғириқдан ўтказмоқ** 1) чиғириқ орқали ўтказиб пахтани чигитдан тозаламоқ; 2) *кўчма* обдан текширмоқ, ҳамма синовлардан ўтказиб текширмоқ. *Минг бир чиғириқдан ўтган Равшан полвоннинг ўзи ҳам ҳозир кўп нарсаларга фаҳми етмай қолди.* О. Ёқубов, Ларза.

2 Дорнинг энг тепасида дорбозлар ўйин кўрсатадиган нарвонга ўхшаш погонали қурилма. *Бетоб ва кекса бўлишига қарамасдан, Ҳакимжон ака, ўғиллари ва жиянлари билан мусобақа қилгандай, дорда ва чиғириқда ўйнаб қўяди.* М. Қодиров, Кекса дорбозлар.

3 *айн.* **чиғир.**

ЧИҒИРЛАМОҚ 1 *айн.* **чиғилламоқ.** *Чумчуқлар зўр бериб чиғирлар.. эди.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор.

2 *тех.* Чиғирдан ўтказиб ёймоқ, юпқаламоқ. *Резина(ни) чиғирламоқ.*

ЧИҒ-ЧИҒ **чиғ** *с. такр.*

ЧК «Чека» сўзидан қисқартма (катта ҳарфлар билан ёзилади).

ЧОВ I *анат.* Қорининг пастки қисми билан сон оралиғи; бут. *Отнинг чови. Чов безлари.* ▪ *Кассобларнинг қўли тарози бўлиб қолган, қўйнинг човига қўл югуртириб туриб, қанча ёғ, қанча гўшт қилишини айтиб берадиган одамлар,— деб ўйлади Шокиржон ака.* С. Абдулла, Соялар. *Қулочлаб қамчи ур Гирнинг човига, От топилар, боланг Равшан топилмас, Асло қарай кўрма отнинг бетига.* «Равшан».

ЧОВ II *диал.* Эшкак.

ЧОВГУН Ўроқда чой қайнатиш учун мосланган идиш, чойдиш, қумғон. *Мис човгун. Чўян човгун. Човгунда чой қайнатмоқ.* ▪ *Қўлимда пиёла билан чой тўла човгунни кўтариб энди югурган эдимки, устимдан худди жаладай қум ёғилди.* Й. Шамшаров, Ошиқлар.

ЧОВЛИ Новда ёки симдан тўқилган, угра, шилпилдоқ ва ш. к. хамир овқатларни сузиб олиш учун ишлатиладиган чўмичсимон рўзғор асбоби. *Чўп човли. Сим човли.* **Човли солмоқ** (*ёки* **урмоқ**) 1) хамир овқатни ёки бирор нарсани човли билан сузиб олмоқ; 2) *кўчма* бировнинг ишига аралашмоқ; ҳар нарсага суқилавермоқ, бурун суқмоқ. *Врачнинг иши — касалларни даволаш. Нигорага ҳайронман, ҳар нарсага ўз човлисини солавермай, тинчгина юрса нима қиларкин.* С. Анорбоев, Оқсой.

ЧОВУТ: човут солмоқ (*ёки* **урмоқ, қилмоқ**) 1) куч билан ташланмоқ, сапчимоқ, ҳамла қилмоқ (овчи ёки йиртқич қуш ва ҳайвонлар ҳақида). *Бургут қўзичоққа човут солди. Йўлбарс ўзўлжасига човут қилди.* ▪ *Биз ҳар биримиз душманга арслондай човут қилишимиз керак.* Ойбек, О. в. шабадалар; 2) *кўчма* тажовуз қилмоқ, ҳамла қилмоқ, бостириб келмоқ.— *Чингизхон Машриқдаги барча катта-кичик ўлкаларни олиб бўлгач, барибир бизга човут солади! — деди Инолчиқ.* М. Осим, Ўтрор.

ЧОВХОДА *диал.* Эшкак.

ЧОГАН Шўрхок ерларда ўсадиган камбаргли ёввойи ўсимлик.

ЧОДИР [*ф-т*] 1 Матадан қурилган капа; палатка. *Чодир тикмоқ. Чодир қурмоқ.* ▪ *Тепаликда Шерназарбой ясовулбошининг чодири ва унинг ёнида қуролли навкарлари.* Ж. Шарипов, Хоразм. *У* [*Тарас Шевченко*] *ўзбекларни кўрган, суҳбатлашган, кўчма чодирларда ҳамда хонадонларда меҳмон бўлган.* М. Шарипов, Шевченко ўзбек элида.

2 *этн.* Гўшанга, чимилдиқ. *Хуррўй чодирдан чиқмасданоқ чой ташиб, хизмат қилиб юрган кундошига кесатиқ билан ҳужум бошлайдир.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

3 *этн.* Аёллар паранжи ўрнида ёпинадиган махсус ёпинчиқ. *Бир вақт қаердан ҳам устига қора чодир ёпинган Ёсуман пайдо бўлармиш.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. *Қара, унинг кўксида юлдуз, Меҳнатидан бўлмиш қаҳрамон. Сен-чи, нечун чодир ичида, қолиб кетдинг, азизим, ҳамон.* Зулфия.

4 *кўчма* Парда, ёпинчиқ; уртук. *Сувга чодир бўлиб ёпирилган мажнунтол.* Шуҳрат, Шинелли йиллар. *Юксак дарахтларнинг учлари қучоқлашиб, муаззам яшил чодир ясаган.* Ойбек, Қуёш қораймас. *Ҳамма ёқни оппоқ қор қоплаган, ҳавони кулранг булут чодири тўсиб олган бир кун эди.* П. Турсун, Ўқитувчи.

◆ **Чодир хаёл** *эск.* 1) киноэкран, парда; 2) кино ва умуман саҳна томошалари. *Илгари ҳайит кунлари кўмир саройда қўғирчоқбозлик бўлар эди, «чодир хаёл» бўлар эди.* Ойбек, Қутлуғ қон.

ЧОЙ [*хит*] 1 Барги дамлаб ичиладиган Жанубий ўлкаларда ўсувчи доимий яшил бута дарахти, бута. *Чой плантациялари.*

2 Шу ўсимликнинг қуритиб махсус ишланган, майдаланган, дамлаб ичиладиган барглари. *Кўк чой. Ҳинд чойи. Цейлон чойи. Грузин чойи. Бир дамлам чой. Чой қути.*

3 Шу ўсимликнинг махсус ишланган барглардан дамланган хушбўй ичимлик. *Бир пиёла чой. Аччиқ чой. Иссиқ чой. Яхна чой.* **Сут чой** сутли чой. **Қора чой** 1) қуруғи қора тусда, дамланганда тўқ, қизғиш рангда бўладиган чой; 2) сутсиз чой. | Шу ичимлик билан бирга овқатланиш. *Эрталабки чой. Тушки чой.* ▪ *Сидиқжон чойни кутмай, ишга кетди.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор. [*Анзират хола*] *чой маҳалида гоҳ кулиб, гоҳ йиғламсираб ўзи, болалари.. тўғрисида гапирди.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор. **Чой қошиқ** ош қошиқдан кичикроқ металл қошиқ.

◆ **Чой пули** *айн.* **чойчақа.** **Олма чой** *қ.* **олма.**

ЧОЙГУМ *с. т.* Чойдиш.

ЧОЙДИШ Сув, чой қайнатиладиган металл идиш, қумғон. *Бир чойдиш чой. Чойдиш шақиллаб қайнади.* ▪ — *Кизим, дарров чойдишни қўйиб юбор! — деди Мўътабар.* Б. Раҳмонов, Мардлар қиссаси. *Меҳмонхона даҳлизида, кўлида чойдиш кўтарган Раъно кўринди.* А. Қодирий, Меҳробдан чаён. *Тобига келган чойдишдек шарақлаб кулиб, Палмонтоз кириб келди.* А. Мухтор, Қорақалпоқ қиссаси.

ЧОЙДОН [*хит+ф-т*] Чой идиш, чой қути.

ЧОЙЖЎШ [*хит+ф-т*] *диал.* Чойдиш, човгун. *Пуъмонжон чойжўшни қайнатиш учун ўт ёқди.* О. Ҳусанов, Най.

ЧОЙКОР [*хит+ф-т*]Чой етиштирувчи деҳқон ёки хўжалик. *Грузин чойкорлари.* ‖ *Чойкор колхоз.*

ЧОЙЛАШМОҚ Бирга чойхўрлик қилмоқ, чой ичишиб ўлтирмоқ, суҳбат қилмоқ. *Қодиров.. дўстлари билан чойлашиб, ишлар тўғрисида маслаҳатлашиб олганини айтди.* Ш. Рашидов, Бўрондан кучли.

ЧОЙНАК [*р* чайник] Чой дамлаб ичиладиган, жўмракли ва дастали идиш, уй-рўзғор асбоби. *Чинни чойнак. Мис чойнак. Бир чойнак чой.* ▪ *Бир қўлида чилим, бир қўлида чойнак кўтариб, йўл устида чойхоначи югурдаги турарди.* Ойбек, Қутлуғ қон.

ЧОЙПОЯ [*хит+ф-т*] Дала-даштда сув-чой қайнатиш учун ясалган қурилма; уч оёқ.

ЧОЙФУРУШ [*хит+ф-т*] Чой савдоси билан шуғулланувчи савдогар. *Тимнинг икки томонидаги қатор дўг-*

кон-расталарда чойфуруш эронийлар.. улгуржи савдони кутардилар. Ш. Тошматов, Эрк қуши.

ЧОЙФУРУШЛИК 1 чойфуруш *с. касб оти.* [*Бойларнинг*] *баъзилари Тошкент бозорларидаги расталарда читфурушлик, чойфурушлик.. дўконлари очиб савдо қилар эди.* М. Муҳаммаджонов, Турмуш уринишлари.

2 Бозорда чой дўконлари қатори, растаси.

ЧОЙХОНА [*хит+ф-т*] Дамланган чой, қанд-қурс, нон ва ш. к. билан халққа хизмат қиладиган, баъзан чойхўрлик ва гуруғ билан хордиқ чиқариладиган, маданий-маиший муассаса; самовар, самовархона. *Маҳалла чойхонаси. Чойхонада тушлик қилиб олмоқ.* ▫ *Йигит сўл ёқдаги чойхонанинг каравотига ўтирди.* Ойбек, Қутлуғ қон. **Қизил чойхона** чойхўрликдан ташқари маданий-оқартув ишлари ҳам олиб бориладиган янги типдаги чойхона. *Бўтабой ака правление аъзолари билан маслаҳатлашиб, уни янги қизил чойхонага мудир қилиб тайинлади.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор.

ЧОЙХОНАЧИ Чойхонада хизмат қилувчи, чойхонада чой сотувчи ёки чой ташиб берувчи киши.

ЧОЙХЎР [*хит+ф-т*] 1 Чойни яхши кўрадиган, кўп чой ичадиган. *Чойхўр одам.*

2 Чойхонада чой ичувчи, мижоз. *Куз ҳавосининг суякларни зирқиратувчи совуғига қарамай, гузарда чойхўр кўп эди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

ЧОЙХЎРЛИК Чой ичиб, суҳбатлашиб вақт ўтказиш. — *Бир чойхўрлик қилиб юборайлик-а? — деди у айтарга мис чойнак осиб.* Ҳ. Назир, Сўнмас чақмоқлар.

ЧОЙЧАҚА 1 Майда кўча харажатлари учун мўлжалланган оз миқдордаги пул; чой пули. *Ота чойчақага муҳтож бўлиб, бозор кунлари Қўйлиқда ҳаммоллик қилди.* Ҳ. Ғулом, Машъал. *Агар Шоқосим иш билан ўзини ёқтирса, хўжайин ўз билгича «чойчақа» ҳам бериб туради.* Ойбек, Қутлуғ қон.

2 Унча-мунча хизмат учун бериладиган ҳақ, хизмат ҳақи. — *Раҳмат, қори! — деди чойчақани ёнига жойлаб олган домла.* Ғайратий, Довдираш.

ЧОЙЧЎП [*ф-т*] Чўл-қумда ўсадиган, хушбўй, оч бинафша ранг гулли кўп йиллик ўтсимон ўсимлик.

ЧОЙШАБ [*ф-т*] Ўрин-тўшак устида ёзиладиган яланг қават ёпинчиқ. *Ипак чойшаб.* ▫ *Диванга ҳам оқ чойшаб сирилган.* С. Анорбоев, Оқсой. *Болам бечоранинг юзи ёмон зарб ебди .. Кеча келсам, каравотда чойшабга бурканиб ётибди.* Ҳ. Назир, Сўнмас чақмоқлар.

ЧОК 1 Газмол, тери ва ш. к.дан тикилган буюмларнинг тикиб бириктирилган жойи. *Кўйлак чоки. Маҳсининг чоки сўкилибди. Чокидан йиртилди.* ▫ *Мунча ҳам бежирим қўл ҳунаringиз .. Ҳар қатим, ҳар чокда катта маҳорат.* Ғайратий. | Тикувчилик, тикувчилик иши, тайёр иш. *Чок тикмоқ. Унинг чоки яхши.* ▫ [*Ойниса*] *чала чокларни тикмоқчи бўлди-ю, қўли ишга бормади.* Ҳ. Ғулом, Тошкентликлар.

2 *тех.* Деталларнинг пайвандлаб, парчинлаб ёки бошқа бирор усул билан уланган жойи. *Пайванд чок. Учма-уч чок. Устма-уст чок.*

◆ **Чок қилмоқ** (*ёки этмоқ*) йиртмоқ, пора-пора қилмоқ. **Юраги** (*ёки барги, дили*) **чок бўлди** юраги пора-пора бўлди.

ЧОКАР *эск.* Хизматкор, чоракор, малай. *Қози, муфти — бари бойнинг чокари, Қамбағал шўр аввалдан хизматкори.* Эргаш шоир.

ЧОКЛАМОҚ Чокини тикмоқ, чокини тикиб уламоқ. *Кўрпанинг астарини чоклади.*

ЧОКЛАНМОҚ **чокламоқ** *фл. ўзл. ва мажҳ. н.*

ЧОКЛАТМОҚ **чокламоқ** *фл. орт. н.*

ЧОКЧИ 1 Фақат бичилган нарсаларни тикувчи ҳунарманд.

2 Тикувчи, каштачи, чевар.

ЧОКЧИЛИК **чокчи** *с. касб оти.* [*Хосият буви*] *Каримжон машиначига битта тўнни ўттиз пулдан тикиб, роса ўн саккиз йил чокчилик қилган.* С. Зунунова, Гулхан.

ЧОК-ЧОК: чок-чок бўлмоқ 1) чок-чокидан сўкилмоқ. *Кўйлаги чок-чок бўлди;* 2) *кўчма* пора-пора бўлмоқ. *Юраги чок-чок бўлди.* **Чок-чок қилмоқ** (*ёки этмоқ*) 1) чок-чокидан сўкмоқ; 2) *кўчма* пора-пора, тилка-пора қилмоқ. *Ҳақиқат бўғилган машъум замонда, Ёқанг чок-чок этиб изладинг бахтни.* Э. Раҳим.

ЧОЛ Қари эр киши; қария; кекса, мўйсафид. *Нуроний чол. Донишманд чол.* ▫ *Гўё бу сеҳргар чол ҳамма нарсани бетдан ўқиб олар эди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. *Бояги ёғоч ва бордонлар орқасидан олтмиш ёшлардаги бир чол арава миниб чиқди.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор.

◆ **Чолни кўриб, бобом дема!** таний олмай адашган, янглишган кишига айтиладиган ибора.

ЧОЛ-ҚАМПИР, чолу кампир 1 Кексайган ота-она; кексайган эр-хотин. *Чол-кампирим бор, нима ғамим бор!* ▫ *Чол-кампир бир-бирига ялт этиб қаради.* А. Қаҳҳор, Асрор бобо.

2 Умуман кекса эркак ва хотин. *Қишлоқнинг ҳамма чол-кампирлари йиғилди.*

ЧОЛҒУ 1 Мусиқа асбоби. *Ўзбек халқ чолғулари. Чолғу асбоби.* ▫ *Ўктам чолғуни созлаб, одимларини секинлатиб, атайин шўх куйларни янгратди.* Ойбек, О. в. шабадалар. *Машшоқлар чолғуларини қўлга олдилар.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

2 Мусиқа асбобларида ижро этилган куй, оҳанг; мусиқа. *Унинг асл исми Наби. Ўзининг ашуласи, чолғуси ва қизиқчилиги билан суҳбатларни гулатгани учун маҳалладаги улфатлари уни «гул» — «Набигул» деб атаганлар.* А. Қаҳҳор, Қанотсиз читтак.

ЧОЛҒУЛИ *эск. айн.* **музикали.** *Чолғули драма. Чолғули асар.*

ЧОЛҒУЧИ Чолғу чалувчи созанда; мусиқант. *Чолғучининг рубоби йиғлади, чекди фарёд.* Ғайратий. *Ашулачиларни, чолғучиларни ва раққосаларни [отам] баланд овоз билан: — Офарин, балли, барака топ, ўлмас яша! — деб олқишларди.* Айний, Эсдаликлар.

ЧОП [*ф-т*]: **чоп қилмоқ** (*ёки этмоқ*) папир этмоқ, матбуотда босиб чиқармоқ. *Китоб чоп этилди.*

ЧОПАР *тар.* Муҳим ва ошиғич хабарни етказиш учун юборилган отлиқ, сувори. [*Хусайн:*] *Балхдан чопар бор, инингиз Дарвеш Али салтанатга қариш бош кўтарибди.* Уйғун ва И. Султон, Навоий. *Илолининг ҳокими хонга чопар йўллади.* Ж. Шарипов, Хоразм.

ЧОПАҒОН *с. т.* Тез, яхши югурадиган; чопқир. *Чопағон от.* || *Яшил майдон атрофидаги йўлкага чопағонлар чиқишди.* С. Нуров, Чопағон.

ЧОПАҒОНЛИК **чопағон** *с. белги оти.*

ЧОПИЛМОҚ I **чопмоқ** I 2 *фл. мажҳ. н. От чопилиб соғу сўлга, Бу шаҳардан чиқди йўлга.* «Ширин билан Шакар».

ЧОПИЛМОҚ II **чопмоқ** II *фл. мажҳ. н. Боғда саккиз узун ишком, ҳаммасининг поялари яхши ишланган, пуштапари чопилган.* Ойбек, Қутлуғ қон.

ЧОПИШМОҚ I 1 **чопмоқ** I *фл. бирг. н. Кўчага чопишиб чиқишди.* ▫ *Отабек билан кетма-кет чопишмоғимиз ҳам унча маъқул кўринмайди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

2 Бир-бири билан ким ўзиш ўйнамоқ, югуришдан мусобақа қилмоқ. *Қани, чопишасизми мен билан.* Ойбек, Қутлуғ қон.

ЧОПИШМОҚ II **чопмоқ** II *фл. бирг. н. Қилич билан чопишди. Болта билан чопишди. Ғўзани кетмон билан чопишди.*

ЧОПИШТИРМОҚ **чопишмоқ** I *фл. орт. н. От чопиштирди.*

ЧОПИҚ *қ. х.* Ўсимликларнинг ости, ён-бағирларини чопиб юмшатиш. *Ғўза чопиғи. Сабзавот экинлари чопиқдан чиқди.* ▫ *Чопиқ тонгопарда кунботаргача давом этадиган бўлди.* И. Раҳим, Чин муҳаббат. *Йўлчи чопиққа тушмасдан аввал, соч олдириш учун гузарга чиқди.* Ойбек, Қутлуғ қон. **Чопиқ трактори** экинларнинг қатор ораларига ишлов берадиган трактор.

ЧОПИҚЧИ Чопиқ қилувчи, чопиғинларини бажарувчи деҳқон. *Кузгонда чой келиши билан .. чопиқчилар чуғурчуқдек қумғонга ёпишдилар.* А. Қодирий, Обид кетмон. *Тоғдан эсган шабада .. қизил, кўк, оқ ва сариқ кўйлакли чопиқчи аёлларнинг чекка сочлари ва бошларидаги рўмолларини бетимни елпийди.* Н. Турсун, Ўқитувчи.

ЧОПМОҚ I 1 Ирғишлаб бирор йўналишда тез ҳаракат қилмоқ, югурмоқ. *Бола пастга томон чопди.* ▫ *Ў қовжироқ лабларини ялаб, ҳансираб, олдинга чопди.* Ойбек, Қуёш қораймас. *Аргумоқлар чопганда, янграр колхоз даласи, Ёйлади қирларга чўпоннинг шўх ялласи.* А. Ғўлат.— *Сен, чопиб гузарга чиқ!* – *деди махдум болага.* А. Қодирий, Меҳробдан чаён.

2 От қўймоқ, отни елдирмоқ. *От чопмоқ. Улоқ чопмоқ.*

3 Ирғимоқ, ошмоқ (эркак ҳайвон ҳақида).

◈ **Бахти чопди** бахти, омади келди. *Меҳнаткашлар ҳарна кучини йиғиб, Бир кетмон урганда юз кетмон тегиб, Ҳар бир зарби душман қаддини эгиб, Бахти чопган меҳнаткашлар кунидир.* Фозил шоир. **Бетга (ёки юзга) чопмоқ** раъя-андиша қилмай қаттиқ, шартта гапирмоқ. *Бечора Зеби .. Қанчадан-қанча заҳру заққум ютди-ю, ҳеч кимнинг раҳми келмади. Ердам қилиш ўрнига юзига чопдилар, нолойиқ хотин, қўшнимизнинг тенги эмас, дедилар.* Ш. Рашидов, Қудратли тўлқин. **Кўнгли чопмади** юраги бетламади, юраги дов бермади.

ЧОПМОҚ II 1 Тиғли асбоблар билан зарб бериб парчаламоқ, ёрмоқ, кесмоқ. *Пойтеша билан ёғоч чопмоқ. Деворни чопиб текисламоқ.* | Тиғли асбоблар билан зарб бериб ўлдирмоқ, кесмоқ. *Қилич билан ёвни чопмоқ. Юртдан айрилганни ёв чопар.* Мақол. ▫ *Қочма, чопиб ташлайман! Қудрат қочишни хаёлига ҳам келтирмаган эди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

2 Ўсимлик ости ва атрофини юмшатмоқ; чопиқ қилмоқ. *Ғўзаларни чопмоқ.* ▫ *Кетмон чопдим, тер тўкдим, Арпа, буғдой-дон экдим.* Қ. Муҳаммадий. | Ерни кетмон ва ш. к. билан ишламоқ, ҳайдамоқ ёки кавламоқ, қазимоқ.

ЧОПОВУЛ *диал.* Югурдак, хизматкор.

ЧОПОН Устки узун ўзбек миллий кийими; тўн. *Беқасам чопон. Пахтали чопон. Авра чопон. Чопон кийгизмоқ.* ▫ *Қиш куни гулхан камбағал учун ҳам чопон, ҳам тўшак, ҳам палов.* Ойбек, Қутлуғ қон. *Қизнинг эгнида қора чопон, оёқларида юмшоқ бир нарса бор эди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. *Юсуфбек ҳожи эгнида кимхоб чопон билан ўрдадан чиқди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

◈ **Бир чопони икки бўлмади** қашшоқликда кун кечирди; кесаси оқармади; ёлчимади. *Ўзингиз биласиз, тўрт йилдан бери бу ерда ишлайман, тинним йўқ, ишдан бошим чиқмайди. Лекин ҳали ҳам бир чопоним икки бўлмади.* Ойбек, Қутлуғ қон. **Чопонини тескари киймоқ** *айн.* **тўнини тескари киймоқ** қ. **тўн. Эски чопонлар** *эск.* камбағал одамлар, қашшоқлар. *Эски чопонлардан битта-яримтаси соддадиллик билан мабодо келиб қолса, тўйбошиларнинг кўзлари олаяди.* Ойбек, Қутлуғ қон.

ЧОПОНФУРУШ Чопон, тўн билан савдо қилувчи, чопон сотувчи. *Рўзиматнинг отаси .. маҳалласидаги Сўфичопон деган чопонфурушга қароллик ҳам қиларди.* Туйғун, Шоир ҳақида ҳақиқатлар.

ЧОПТИРИШМОҚ I чоптирмоқ I *фл. бирг. н.*

ЧОПТИРИШМОҚ II чоптирмоқ II *фл. бирг. н.*

ЧОПТИРМОҚ I 1 чопмоқ I *фл. орт. н. Чўпон йигит отини чоптириб кетди.* С. Анорбоев, Меҳр.

2 *с. т. бол.* Шариллатиб сиймоқ (эркаклар ҳақида). *Анов бойваччанинг устига чоптирайми! Жуда қистаниб турибман.* Ойбек, Қутлуғ қон.

ЧОПТИРМОҚ II чопмоқ II *фл. орт. н. Ғўшт чоптирмоқ. Ер чоптирмоқ. Ғўза чоптирмоқ.* ▫ *Инжиқоддаги мактаб богига олиб бориб, олмаларнинг тагини чоптирди.* П. Турсун, Ўқитувчи.

ЧОП-ЧОП Бирор ишни битириш учун зир югуриш; югур-югур.— *Оҳо!*— *деди* [*Латиф*] *овози дўриллаб,— биз ҳамма ёққа чоп-чоп қилиб, жон куйдириб юрибмиз.* О. Ёқубов, Ларза.

ЧОПҚИ Шох-шабба қирқиш, ғўшт, пиёз қиймалаш ва ш. к. ишларда ишлатиладиган катта ва оғир, пичоққа ўхшаш рўзғор асбоби; ошпичоқ. *Чопқида ғўшт қиймаламоқ.* ▫ [*Карим темирчи*].. *чархланган ўроқ ва биргкесар чопқилар устига қозиқдаги қора сатин тўнини ташлади.* И. Раҳим, Ихлос. *Ҳа демай бергани новдадан ажратиш учун ҳаракатга келган чопқи ва пичоқларнинг чиқ-чиқи авжга минди.* С. Муҳиддинов, Ипак қурти даҳада.

ЧОПҚИЛАМОҚ Чопқи билан бирор нарсани кертмоқ, қиймаламоқ ёки чопмоқ.

ЧОПҚИЛАНМОҚ чопқиламоқ *фл. мажҳ. н. Чопқиланган қийма.*

ЧОПҚИЛАТМОҚ чопқиламоқ *фл. орт. н. Ғўшт чопқилатмоқ.*

ЧОПҚИЛЛАМОҚ Тез чопмоқ, юрмоқ; югуриб, елиб, учиб бормоқ. [*Тоҳиржон*] *чопқиллаб бориб* [*тоғасини*] *ачом-ачом қилди.* Н. Мақсудий, Умидли бола. *Эшикдан чопқиллаб Кенжа кириб келди.* Н. Фозилов, Оқим. *Эъзозхон Ботиралининг ёнбошида ҳамон чопқиллаб юриб келарди.* Ҳ. Ғулом, Маънъал.

ЧОПҚИЛЛАТМОҚ чопқилламоқ *фл. орт. н. Врачга одам чопқиллатдик.*

ЧОПҚИЛЛАШМОҚ чопқилламоқ *фл. бирг. н. Яна қий-чув зўрайди. Болалар .. у ёқдан-бу ёққа чопқиллашарди.* Ҳ. Назир, Сўнмас чақмоқлар.

ЧОПҚИН Тиғли қурол-яроғ билан ёпиласига чопиш, кесиш; қирғин. [*Алимқулбек*] *умрининг кўпчилиги жонталашларда, чопқинларда ўтган.* Мирмуҳсин, Тунги чақмоқлар.

ЧОПҚИР Тез чопадиган, елдай югурадиган; чопағон, учқур, югурик. *Чопқир бола. Чопқир от* – *ўткир пичоқ.* Мақол. ▫ *Ёз кунларининг бирида тоққа Махсум келиб қолди. Остида қоп-қора зулукдай чопқир от.* С. Анорбоев, Оқсой. *Ҳорманглар, ҳормасинлар, хоннинг тортиғига сазовор бўлган чопқир лочинлар!* Ойдин, Гулсанам.

ЧОПҚИРЛИК чопқир *с. белги оти. Туркман отлари чопқирлиги билан машҳур.*

ЧОР I [*ф-т*] Тўрт, тўртта. *Чор фасл.* ▫ *Кекса қайрағоч чайлани ва унинг чор атрофини ўз бағрига олиб, бўрон, селдан, қуёш қизиғидан каттакон соябондай сақлаб турарди.* Ҳ. Назир, Сўнмас чақмоқлар. **Чор айланмоқ** гир айланмоқ. [*Маҳмуд*] *атторлик дўкон эгаси сифати билан савдо бозорини чор айлана бошлади.* Н. Сафаров, Ниқоб йиртилди. **Чор ишкал** қўл, оёқ ва кўз-қулоқ. **Чор ишкали бут** 1) тўрт мучаси бут, соғлом; 2) кўчма ҳамма иши жойида, хотиржам. **Чор улфат** *ёки* **улфати чор** тўрт улфат, тўрт дўст; улфатлар, дўстлар. *Улфати чор, анда маза бор.* Матал. ▫ *Бу «улфати чор» ичида катта саллали оппоқ соқолли, лекин важоҳати йигитдай, бир кекса киши.. диққатни ўзига жалб этади.* Ойбек, Қутлуғ қон.

ЧОР II [*р* царь] *тар.* Россия подшоси. *Чор ҳукумати. Чор Россияси.* ▫ *Чор тахтини йиққан ишчилар, Деҳқон қўлин сиққан ишчилар.* Ё. Мирза.

ЧОРА [*ф-т*] 1 Бирор ишни, мақсадни амалга ошириш, рўёбга чиқариш ёки унинг олдини олиш учун пухта ўйлаб тузилган, ишлаб чиқилган тадбирлар мажмуи; тадбир. *Амалий чоралар. Кескин чоралар. Эҳтиёт чоралари. Эпидемияга қарши кураш чоралари.* ▫ *Ўрмонжон.. колхоз ва колхозчининг иқтисодини кўтариш чораларига кўпроқ аҳамият берди.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор. **Жазо чоралари** маъмурий ёки суд йўли билан бериладиган жазолар. **Маъмурий чоралар** маъмурий йўл билан бериладиган жазолар.

2 Бирор қийинчиликдан, мураккаб аҳволдан қутулиш воситаси; илож, йўл. *Чора изламоқ. Чора топмоқ.* ▫ *Кўрсатинг ишқ йўлида, Менга бир кўмак, чора.* Ғайратий. *Дохунда деб аталган кишининг итоатдан бўлак чораси йўқ эди.* Айний, Дохунда. *Шунча йил кутдик,* – *бўлмади, энди чора қолмади.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. *Долон ўртасида тезак тутаб турарди. Бу чивинлардан сақланиш учун бир чора.* Ж. Шарипов, Хоразм. **Чора кўрмоқ** 1) тадбир кўрмоқ; бирор мақсадни, ишни амалга ошириш ёки унинг олдини олиш учун зарур шароит яратмоқ. *Қишлоқ меҳнаткашларининг маданий дам олишларига қулай шароит яратиш учун шошилинч чора кўрилар деган умиддамиз.* Қ. Қудратов, Умид; 2) иложини, йўлини топ-

моқ, иложини қилмоқ; 3) жазо, танбеҳ бермоқ.

ЧОРА Катта ёғоч тоғора. *Дастурхон ёзилиб, каттакон чора товоқда архар гўшти келтирилганда, Махсум меҳрибонлик билан сўз бошлади.* С. Анорбоев, Оқсой.

ЧОРАБЗАЛ [*ф-т* + *а*] Керакли нарсалар, асбоб-ускуналар, қурол-яроғлар ва ш. к.нинг жами. *Ишнинг чорабзали бут. Тўйнинг чорабзали тахт қилинди. Сафарга чиқиш учун чорабзал шай қилинди.*

ЧОРАК [*ф-т*] 1 Тўртдан бир улуш; тенг тўрт бўлакнинг ҳар бири. *Чорак аср. Чорак кам бир соат.* ▪ *Манзилнинг чораги ҳам босилмаган эди.* Ж. Шарипов, Хоразм.

2 *диал.* Баъзи районларда беш пудга, баъзи жойларда бешқадоққа, яъни икки килограммга тенг оғирлик ўлчови. [*Бой:*] *Мана, . . Икки юз сўм.. икки чорак ун, битта қўй.* Ҳамза, Бой ила хизматчи. *Сиз мана шу пулга .. бир чорак эт келтириб, шўрва қилиб берсангиз!* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

3 Ўқув йилининг тўртинчи бир қисми. *Биринчи чорак. Чорак баҳолари.* ▪ *Чорак охирида чақирилган ота-оналар мажлисига Мардон ойиси билан борди.* А. Мираҳмедов, . Кулган чечаклар. *Ўша йили кузда Бегимхон еттинчи синфнинг биринчи чорагидан кетиб қолди.* И. Раҳим, Чин муҳаббат.

ЧОРАКОР [*ф-т*] *тар.* Кимсанинг ерида, унинг от-улови ва иш-қуролларидан фойдаланиб ҳосилнинг тўртдан бирини олиш шарти билан ёлланиб ишлаган деҳқон. ▪ *Тожибойнинг ҳам қилмаган иши қолмаган. Чоракор ҳам бўлган, мардикор ҳам ишлаган.* С. Зуннунова, Гулхан.

ЧОРАКОРЛИК чоракор *с. мавҳ. от.* [*Эшбой*] *қишлоқда Йўлчининг қўшниси бўлиб, Саримсоқбойнинг ерида чоракорлик қилар эди.* Ойбек, Қутлуғ қон.

ЧОРАКТА Чорак катталигидаги, чорак қисмга тенг. *Чоракта нон.*

ЧОРАСИЗ 1 Амалга оширишнинг ёки олдини олишнинг иложи бўлмаган; чораси йўқ, иложсиз. *Чорасиз дард. Чорасиз иш.* ▪ *Аройни чорасиз худди заҳри қотил ичмоққа мажбур бўлган бемор сингари лабига яқинлаштирди-да: «Қўйинглар!» дегандек бир зум ўртоқларига қаради.* Ойбек, Қуёш қораймас.

2 Мушкул, ноилож аҳволга тушиб қолган; ночор, бечора. *Чорасиз чол. Чорасиз она.*

ЧОРАСИЗЛИК 1 чорасиз *с. белги отн. Йўлчи унинг* [*деҳқоннинг*] *ичга ботган чуқур кўзларида чорасизлик қайғусини, машаққат оғирлигини кўрди.* Ойбек, Қутлуғ қон.

2 Чорасиз аҳвол. *Чорасизликда қолмоқ.*

ЧОРАСОЗ [*ф-т*] *кам қўлл.* Тадбиркор, тадбирли, ишбиларман. *Тўғонбек каби пухта, чорасоз одамлардан бир нечасини шаҳарда ўз хизматларига олурлар.* Ойбек, Навоий.

ЧОРБОЗОР [*ф-т*] *тар.* Ҳафтанинг ҳар хил кунларида, бошқа-бошқа яқин қишлоқларда бирин-кетин ўтказиладиган бозорлар. *Пўёз яхши битган билан нархи арзон, Сотолмасдан чорбозорда бўпти сарсон.* Ғ. Гулом.

ЧОРБОЗОРЧИ *тар.* Чорбозорда савдо-сотиқ билан шуғулланувчи савдогар. *Чорбозорчи жаллоблар.* ▪ [*Йўлчи*] *кейинроқ гапнинг мазмунидан, бу кишининг чорбозорчи, яъни шаҳар атрофидаги қишлоқларга қатновчи бир савдогар эканини . . англади.* Ойбек, Қутлуғ қон. *Ёз ҳам ўтди, куз ҳам келди, қишлоқ чорбозорчиларининг куни тугди.* С. Абдулла, Соялар.

ЧОРБОҒ [*ф-т*] Шаҳардан ташқаридаги ҳовли-жойли, кўргонли боғ, боғча. *Баҳор кунлари эди. Чорбоғдаги дарахтларни бутаб, остини юмшатиб, нонуштага ўтирдик.* С. Нуров, Лола.

ЧОРБУРЧАҚ *айн.* **тўртбурчак.** *Чорбурчак хона. Чорбурчак ғишт. Чорбурчак қоғоз.* ▪ [*Муборак опа*] *бир лаҳзадан кейин оқ докага ўралган чорбурчак бир нарсани кўтариб чиқди.* О. Ёқубов, Ларза. *Бир танобдан мўлроқ чорбурчак ташқарининг ҳар томони диққатни жалб қиларли эди.* Ойбек, Қутлуғ қон.

ЧОРВА [*ф-т, асли* чор-ғ-по] Қишлоқ хўжалигида: тўрт оёқли моллар. *Совхоз чорваси. Чорва моллари. Чорва қишлови.*

◆ **Чорва одам** *с. т.* содда, оқ кўнгил одам.

ЧОРВАДОР [*ф-т*] *айн.* **чорвачи.** *Илғор чорвадорлар. Чорвадорлар қурултойи.* || *Очил Зарафшон тизма тоғи этагида чорвадор ва боғдор қишлоқда ўсган.* П. Қодиров, Уч илдиз.

ЧОРВАДОРЛИК *айн.* **чорвачилик.**

ЧОРВАЧИ Чорвачилик билан шуғулланувчи киши. *Буни қарангки, бутун бобокалони билан бу дунёга икки кўзи боғли келиб, боғли кетган чорвачи қашшоқнинг боласи дўхтир* [*доктор*]*!* С. Анорбоев, Оқсой.

ЧОРВАЧИЛИК Қишлоқ хўжалигининг чорва моллари боқиш ва чорва маҳсулотлари етиштириш иши билан шуғулланувчи соҳаси. *Чорвачилик совхози. Чорвачилик маҳсулотлари.* ▪ *Бу — чорвачилик илмий-текшириш институтидан олинган «Рекорд» зотли қўчқорлардан бири.* С. Анорбоев, Оқсой.

ЧОРГОҲ [*ф-т*] Ўзбек классик куйларидан бирининг номи. «*Чоргоҳ*» *неча юз йиллардан бери айтилиб келган бўлса, яна юз йиллар бўйи айтилиши мумкин.* С. Хўжаев, Қурмак.

ЧОРДАНА: чордана қурмоқ (*ёки қуриб ўтирмоқ*) оёқларни тиззадан букиб ва тиззадан пастини бир-бирига чалкаштириб босиб ўтирмоқ. *Уста Фарфи.. чўккалашини бузиб чордана қуриб олди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. *Бойвачча чордана қуриб ўтирди.* Ойбек, Қутлуғ қон.

ЧОРДАРД [*ф-т*] Бола туғишдаги дард; тўлғоқ.

ЧОРДЕВОР [*ф-т*] Ҳамма томони девор билан ўраб олган, тўрт девор.

ЧОРДОҚ [*ф-т*] *айн.* чордак. *Мусаман кучлари томлардан, деразалардан, чордоқлардан туриб бизни ёқа тутди.* Ж. Камолов, Жиддий синовлар.

ЧОРЁР [*ф-т*] *дин.* Муҳаммаднинг тўртта энг яқин сафдоши; энг олдинги тўрт халифа (Абубакир, Умар, Усмон, Али). *Олинг, олдирманг, .. чорёр асҳобларингиз бўлғайлар! - - деб халифа .. уйдан чиқдилар.* Айний, Қуллар.

ЧОРЗАРБ [*ф-т+а*] Ўзбек классик куйларидан бирининг номи.

ЧОРИ Дон маҳсулотларининг галвирлаб тозалашда, элашда хосил бўладиган қолдиғи. *Бозорга харидорлик фақат чорини қолди.* Айний, Дохунда.

ЧОРИЗМ [*р* царизм] Россия подшоҳининг, монархининг чекланмаган ҳокимиятига асосланган давлат тузуми.

ЧОРИҚОР [*ф-т*] *с. т.* Чоракор.

ЧОРИҚ Қаттиқ хом теридан тикилган, асосан тоғлиқ район халқлари орасида расм бўлган оёқ кийими. *Мисчўпон отанинг ўғли бўлиб қолган Поввос терисидан чориқ, қоракўлдан телпак тикиб берди.* И. Раҳим, Олмакор. **Чориқ судрамоқ** бири иккки бўлмай, ҳеч нарсага ёлчимай кун кечирмоқ. *Қийинчиликка қийин, болам. Лекин чоригимизни судраб юрибмиз.* Ойбек, Қутлуғ қон. Юзи чориқ юзи шумшук; юзи хунук. *Боғнинг юзи ёруғ, йўқнинг юзи чориқ.* Мақол.

ЧОРҚЎЧА *айн.* чорраҳа.

ЧОР-НОЧОР [*ф-т*] *рам* 1 Ноилож; истар-истамас. *Чор-ночор рози бўлмоқ.* ▪ [*Отабек*] *қаршидан .. келаётган Раҳматни кўрди ва чор-ночор сўрашмоққа тўғри келди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. [*Олоя*] *чор-ночор тошкентлик қўйчи бойлардан бирининг олдига бир йилга икки тўқлю, бир эчкига чўпонликка ёлланибди.* Ғ. Гулом, Шум бола.

2 Муҳтожлик билан, муҳтожликда. *Чор-ночор кун кечирмоқ*

ЧОРПАЛАҚ [*ф-т*] Бодринг, қовун, ғўза сингари ўсимликларда тўртинчи барг чиқарган ниҳол. *Ғўзалар чорпалоқ бўлиб қолди.* | Шундай ниҳоллар чиқариш даври.

ЧОРПАҲИЛ [*ф-т*] Тўладан келган, ягрини кенг; ғулабур, миқти. *Чорпаҳил йигит.* ▪ *У* [*Султонмурод*] *йўғон, чорпаҳил гавдали, дуккакдўкам қизғиш мўйловли киши эди.* Ойбек, Навоий. *Бу чорпаҳилдан келган йигитнинг очган қўриқларини кўриб, кўзи очилиб қоларди.* Ш. Ғуломов, Бўр уйғонди.

ЧОРПОЯ [*ф-т*] Очиқ хавода ўлтиришга, ётишга мўлжалланган тўр оёқли ва панжарали катта кенг ёғоч каравот, сўри. *Адолатга ҳовлида чорпояда ётган Усмонжоннинг нафаси ҳам эшитилиб турар эди.* С. Зуннун

нова, Гулхан. *Нуроний мўйсафидлар, оқсоч оналар чорпояларда ноз-неъмат, шира-шарбат тўла дастурхонлар атрофида гурунг қилиб ўтирардилар.* Н. Сафаров, Катта карвон йўлда.

ЧОРРАҲА [*ф-т*] Кўчаларнинг кесишган, серқатнов, гавжум жойи; чоркўча. *Темирчилик устахонаси қишлоқ марказида, катта чорраҳада, эски тақачилик дўконига жойлашган.* И. Раҳим, Куз лавҳалари. *Отлар .. таниш чорраҳага етганда таққа тўхтади.* М. Муҳамедов, Қаҳрамон изидан.

ЧОРСИ [*ф-т*] 1 *сфт* Тўрт томони тенг тўртбурчак шаклидаги; квадрат. *Чорси рўмол. Чорси ҳовли. Чорси ҳовуз.* ▫ *Обком секретарининг чорси қабулхонаси деярли кимсасиз, жимжит.* О. Ёқубов, Ларза.

2 *от, диал.* Белбоғ. *Гулноз яқиндагина қирқилган йўғон толнинг супрадай тўнкасига Йўлдошнинг чорсисини ёзди.* Ҳ. Ғулом, Тошкентликлар.

ЧОРТАНГ [*ф-т*] Қизғин, жўшқин, жонли (гап, суҳбат ва ш. к. ҳақида). *Чортанг суҳбат. Чортанг ўлтириш.* ▫ *Шоирнинг одатда суҳбат қурадиган хонасига кирганида, гап чортанг эди.* Ойбек, Навоий.

ЧОРТОР [*ф-т*] Тўрт торли мусика асбоби.

ЧОРТОҚ [*ф-т*] Хонларга, бекларга мансуб ҳашаматли бино; сарой, қаср. *Тунов кун Бадиуззамонмирзо ўз чортоқида .. бир мажлис тартиб бермишлар.* Ойбек, Навоий.

ЧОРХАРИ 1 Тўртта кесишувчи хариси бўлган, тўрт харили. **Чорхари уй** (*ёки* **айвон**) ўртадаги битта устунга таянувчи тўртта харили катта квадрат хона, айвон. [*Бойқаро*] *боғнинг бир четида нақшлари эскирган каттагина чорхари уйда кўпинча ёлғиз ўтирарди.* Ойбек, Навоий. *Чорхари айвоннинг ўрта бир ерида .. савсар пўстин кийиб бир киши ўтирарди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

2 Моллар турадиган бостирма.

ЧОРЧИЛАЛАК *диал.* Тўрт ғилдиракли. *Чорчилалак файтонига тушиб, булоқларни бир томоша, сайр қилайлик.* «Нигор ва Замон».

ЧОРЧЎП [*ф-т*] 1 Тўртта тахтачадан тузилган рамка. *Тўрда Дилнавознинг ихчамгина чорчўпга солинган сурати.* С. Қароматов, Тоғлар табассуми.

2 *бнк.* Иморатнинг тўрт девори пойдеворига қўйиладиган тўрт тагсинч.

ЧОРШАНБА [*ф-т*] Ҳафтанинг якшанбадан кейинги учинчи куни. *Йиғилиш ҳар чоршанба бир марта бўлади.* ▫ *Косиб чоршанба куни бозор қилмаса, бир ҳафтагача қўли боғланиб қолади.* Ойбек, Қутлуғ қон.

ЧОРҚИРРА 1 Тўрт қиррали, тўрт томони бир хил, тенг. *Чорқирра ёғоч.* ▫ *У* [*қоровул чол*] *кираверишдаги девор соати ўрнатилган чорқирра устун тагида.. ўтирарди.* О. Ёқубов, Тошилган қиз.

2 Буғдой нави.

ЧОТ Икки сон ораси; бут оралиги.

ЧОЧ *с. т.* Соч, зулф.

ЧОЧВОҚ *с. т.* Сочбоғ.

◆ **Чочвоқ ўт** пояси сутли ёввойи ўсимлик.

ЧОЧИЛМОҚ чочмоқ *фл. мажҳ. н.*

ЧОЧИҚ I *с. т.* Сочиқ, лунги.

ЧОЧИҚ II 1 Сочилган, сочилиб ётган; паришон.

2 *этн.* Тўйларда куёв, янги туғилган ёки хатна қилинадиган бола бошидан сочиладиган ва асосан, болалар талашиб-тортишиб териб оладиган майда пул, ширинлик ва ш. к.; сочқи. *Куёв поччангиз Келди қочингиз, Чочиқ чочингиз, Йўлни очингиз.* Ғ. Ғулом.

ЧОЧМОҚ *с. т.* Сочмоқ; сепмоқ.

ЧОЧОҚ Сочоқ, попук. *Дастурхон чочоғи. Чочоқ гулли ўсимлик.* ▫ — *Хўп томоша қилгин, тўрам, Тилла ҳайкал чочоғима,— деди Зулфизар Аваздонга.* «Зулфизар билан Аваздон».

ЧОЧОҚБОШ Чочоқ бошли супурғисимон гулли ўсимлик.

ЧОЧПОПУК *с. т.* Сочпопук.

ЧОЧҚИ *айн.* **чочиқ** II 2. *Тўй эгаси чочқи сочди.*

ЧОШ 1 Тозаланган ғалла, пахта ва ш. к.нинг хирмондаги уюми; уюлган ғалла, хирмон. *Қариндошингни ошга чақир, чошга чақирма.* Мақол ▫ *Ҳайдар ғалвирни олиб, чош бошига келиб тўлдирди.* Айний, Қуллар.

2 *рвш* Лиммо-лим, лиқ тўла. *Ошга чош тўрт пиёла гуруч солинди.* **Чош қилиб** лиммо-лим тўлдириб, уйиб.

◆ **Чош ғалвир** йирик кўзли ғалвир.

ЧОШГОҲ [*ф-т*] Эрталаб кун анча кўтарилиб қолган вақт. *Кун чошгоҳга етганда, Отабек сарой дарвозасидан чиқди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. *Эгатга сувни эрталаб бир миқдорда, чошгоҳда бир миқдорда .. тараш лозим.* М. Ғофуров, Сувчилик санъати.

ЧОШГОҲЛИК Чошгоҳ пайтидаги енгил овқат; нонушта.

ЧОШ-ЧОШ *рвш* Тўла-тўла, лиммо-лим тўлдириб, тошириб. *Чош-чош тўрт пиёла гуруч.*

ЧОҒ I Вақт, давр; пайт, кез, он. *Тонг чоғи. Экин экиш чоғи. Суҳбат чоғи. Кетар чоғи. Шу чоққача. Бирга умр кечирилган чоғлар. Хурсандлик чоғлари. Ёш чоғим — олтин чоғим.* Мақол. ▫ *Сидиқжон бу чоғ қиз боланинг тақдири тўғрисида ўйлар эди.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор. *Туш чоғида икки ёв бир-бирларига қарши келишдилар.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. *Абдурасул икки яшар чоғида .. ер тўлада ициталаб, ўлиб кетади.* П. Турсун, Ўқитувчи. **Чоғи келганда** 1) кези, вақти келганда; 2) баъзан.

ЧОҒ II Хурсанд, шод. *Қарға «қағ» этади, ўз вақтини чоғ этади.* Мақол. ▫ *Ефим Ефимович .. ўзининг жонидан ширин фарзандларини меҳрибон кишилар қучоғида кўриб, ғам-кулфатлари унутилган, вақти чоғ эди.* Ҳ. Назир, Сўнмас чақмоқлар. *Мен энангман, кўпдир қайғу ҳам доғим, Сен билан чоғ бўлар менинг димоғим.* «Равшан».

ЧОҒ III Ўлчови, ўлчами мўлжалдан кичик, кичкина. *Қадди чоғ.* ▫ [*Биз*] *жуссаси чоғ бўлса ҳам, чайирини, юрагида ишқ ўти кўпроғини танлаб олдик.* Й. Шамшаров, Қаҳрамонлик йўли. | Тор. *Этик чоғроқ келди. Саҳни чоғ ҳовли.* ▫ [*Йигитнинг*] *этиги ҳам, қўлқопи ҳам ўзига чоғ эмас, катта.* А. Мухтор, Туғилиш.

ЧОҒ IV: **чоғ бўлиб турмоқ** тайёр, шай бўлиб турмоқ.

ЧОҒ V Куч-қувват, қурб. *Чоғим келмади.* ▫ *У* [*Қиличов*] *чоғи келмайдиган лавозимга чиқишга чиқиб олиб, туша олмай ҳайрон эди.* Мирмуҳсин, Созанда.

ЧОҒИ 1 *кири с.* Афгидан, шекилли. *Босмачилар яна бир қанча шўринг қургурларнинг ёстиғини қуритди, чоғи.* К. Яшин, Тор-мор. *Октябрга қирқ тўлди, чоғи.* Зулфия.

2 Тахминан; қарийб, чамаси; -га яқин. *Икки минг чоғи одам.* ▫ *Чоғимда туҳматнинг иси келдиёв, бу шидан* С. Аҳмад, Ҳукм.

ЧОҒИЛМОҚ *диал.* Чалинмоқ. *Кўзга чоғилди.*

ЧОҒИШТИРМА Таққослама, солиштирма, қиёсий. *Чоғиштирма сифат. Чоғиштирма анатомия.*

ЧОҒИШТИРМОҚ Бир предмет, воқеа-ҳодиса, белги ва ш. к.ни бошқаси билан ўзаро таққослаб кўрмоқ; қиёсламоқ, солиштирмоқ. *Аслига чоғиштирмоқ. Икки ҳолни чоғиштириб кўрмоқ.* ▫ *Полвон бир пиёла чойни ичар экан, отаси билан Пирнафас акани бир-бирига чоғиштирди.* Ж. Шарипов, Хоразм.

ЧОҒЛАМОҚ I 1 Ҳозирламоқ, тайёргарлик кўрмоқ, шай қилмоқ. *Отни эгарлаб, чоғлаб олиб кел!* «Муродхон». *Аҳмаджон шериги билан гранаталарни чоғлаб ҳаёт-мамот пайтини кутиб туришди.* А. Қаҳҳор, Олтин юлдуз. *Мастон .. ўзини узоқ йўлга чоғлади.* А. Қаҳҳор, Мастон.

2 Тахмин, мўлжал билан аниқламоқ, мўлжалламоқ, тахмин қилмоқ. *Қўйнинг гўштини қанча чоғладингиз?* ▫ *Ачинсанг, ёнимга кир, қизчаларга ёрдамлашайлик, деди Ўктам кетмонини қўлида чоғлаб кўриб.* Ойбек, О. в. шабадалар.

3 Мўлжалга олмоқ, кўзламоқ. *Хотин ҳарам дарвозасини чоғлаб борар эди.* А. Қодирий, Мехробдан чаён. *Уч-тўрт таёқ урдилар. Юз-кўзин чоғлаб.* Ғайратий. [*Отабек*] *ичкарига ошиб тушмоқ учун қулайроқ ўрин чоғлар эди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

ЧОҒЛАМОҚ II Ўзини ёки кимсани хурсанд қилмоқ; вақтини, кайфини ёки димоғини чоғ қилмоқ. *Айноқ белини маҳкам боғлади, компирни сийлади, димоғини чоғлади.* «Равшан».

ЧОҒЛАНМОҚ I 1 **чоғламоқ** I *фл. мажҳ. н. Сафар жабдуқлари чоғланди.*

2 **чоғламоқ** I 1 *фл. ўзл. н.* [*Абдушукур*] *изоҳ беришга чоғланган эди.* Ойбек, Қутлуғ қон. [*Маҳкамат*] *тезроқ болалар олдига боришга чоғланди.* Ҳ. Назир, Сўнмас чақмоқлар.

ЧОҒЛАНМОҚ II **чоғламоқ** II *фл.*

ўзл. ва мажҳ. н. Мухторхон мот қилиб, кайфи жуда чоғланди ва мамнуниятдан қизарди. А. Қаҳҳор, Сароб.

ЧОҒЛАШМОҚ I чоғламоқ I *фл. бирг. н.*

ЧОҒЛАШМОҚ II чоғламоқ II *фл. бирг. н. Меҳмонлар кайфларини чоғлашиб қайтдилар.*

ЧОҒЛИ Тахминан, қарийб, деярли; ... чамасидаги. *Эллик чоғли аскар. Бир тонна чоғли юк.* ▬ *Мели полвон бошлиқ йигирма чоғли одам қишлоқ четидаги эски мозорни текислашга киришди.* П. Турсун, Ўқитувчи.

ЧОҒЛИК I: **вақт** (*ёки* **кайф, димоғ**) **чоғлик** хурсандлик, шодлик. *Одам деган вақти чоғликда ҳам, хафагарчиликда ҳам посангисини йўқотмагани тузук.* М. Исмоилий, Фаргона т. о. *Тиларсан таъби чоғликни начоғлик, Начоғлик истасанг, қил таъби чоғлик.* Ҳабибий. **Вақт** (*ёки* **кайф, димоғ**) **чоғлик қилмоқ** хурсандчилик қилмоқ, хурсандлик, вақтихушлик билан вақт ўтказиб кўнгилни ёзмоқ.

ЧОҒЛИК II чоғ III *с. белги отн. Этик оёгимга чоғлик қилди. Бу уй бизга чоғлик қилади.*

ЧОҒСИЗ *рвш* Номувофиқ ёки номақбул пайтда, бевақт, бемаврид. *Чоғсиз келибсиз.*

ЧОҲ [*ф-т*] 1 Чуқур ўра, қудуқ. *Бировга чоҳ қазисанг, ўзинг йиқиласан.* Мақол. ▬ *Улар* [*косиблар*] *чолнинг бошини шартта кесиб, ўлигини чоҳга ташлаб, тегирмон тошини бостириб қўйишди.* «Эртаклар». *Ажал бўлди ёвга, Элда ўз қазган чоҳи.* Миртемир. *Гоҳ суюниб, хаёлида олтин саройлар қуради, гоҳ куюниб, ўзини чоҳ ёқасида кўради.* М. Исмоилий, Фаргона т. о.

2 *кўчма* Қаър; оғуш. *Фуод афанди икки қўллаб узатган янги ҳаёт уни* [*Ҳожи холани*] *ўз домига, ўз чоҳига тортиб кетгандан кейин эса, у ишонмайдиган ҳеч нарса қолмади.* М. Исмоилий, Фаргона т. о.

◆ **Чоҳга ташламоқ** (*ёки* **отмоқ, тиқмоқ**) ҳалок этмоқ. *Совет замонасининг афзалликлари ва унинг қудратига, бироз бўлса-да, ишонч ҳосил қилган одам ўзини чоҳга ташламаса керак.* Р. Файзий, Қардошлик мадҳияси. *Охирига бориб, ишни пачава қилиб, мени чоҳга тиқиб қўймайсанми.* Ш. Ғуломов, Ташаббус.

ЧУ *айн.* **чув** 1. *Бос олдин, тулпорим, чу, азамат, чу!* Ғ. Ғулом. *Довидбой киракашлар томон отларини «чу» деди.* Ш. Тошматов, Эрк қуши.

ЧУБУР *диал.* Оддий, хашаки от. *Чўлтоқ чубурини минган, жағи қурушган, оғзи бурушган бир чол келиб, Ёдгорни айлана берди.* «Ёдгор».

ЧУВ I *унд. с.* Отни ҳайдаш, олдинга ундаш учун ишлатилади. — *Чув, ҳа!— деди қамчи чотди, Урган қамчи, симдай ботди.* «Ширин билан Шакар». *Отлиқлар гаплашмас, фақат ҳар замон отга шилт қамчи босиб, чув деб қўйишарди.* Мирмуҳсин, Чўри.

ЧУВ II Арава ўқининг ғилдиракни тутиб турадиган қулоғи; чув чўп.

◆ **Чуви чиқди** сири очилди; миси, шармандаси чиқди. *Аҳмаджон ака, жуда қалтис иш-да ... Бир чувингиз чиқса борми — бу ёнгингиз райком, бу ёнгингиз прокурор-а!* А. Қаҳҳор, Қалтис ҳазил.

ЧУВ III Қиморда тўрт ошиқнинг ютқизиқ ҳолати (битта олчи, учта чиккa ёки битта товва учта пукка). **Чув тушмоқ** 1) қиморда ташланган тўрт ошиқ чув ҳолатини олгани учун ютқизмоқ. *Очиқ кўксига уриб, Ошиқ отади. Чув тушиб нечалар, Кайф тарқатади.* Гайратий; 2) *кўчма* зарар кўрмоқ, зиён тортмоқ, фириб емоқ. *Қурғоқчилик бўлиб уруққа ҳам чув тушишди.* П. Қодиров, Уч илдиз. **Чув тушмоқ** зарар, зиён етказмоқ; фириб бермоқ. *Уларнинг ҳар бирини эски пулда 1500 сўмданга чув туширди.* Ҳ. Носиров, Туҳмат ва хиёнат.

ЧУВАҚ I Қотмадан келган, ориқ, қотма. *Чувак бола.* ▬ *У* [*Тўлаган*] *ўрта ёшли, чувак, соқолига оқ оралаган қотма, абжир киши эди.* Ҳ. Назир, Механизатор Тўлаган. *Санобар янгам ёши қирқ бешларга борган новча, чувак юз, гапдон аёл.* Н. Ёқубов, Бўсагада.

ЧУВАҚ II Ёзлик енгил оёқ кийими; шиппак. *Уйда оёқ кийими бир неча пар; чувак, маҳси, сандал, калош, туфлилар.* Ғ. Ғулом.

ЧУВАЛАНМОҚ *айн.* **чувалмоқ.** *Чувалланган ип. Чувалланган бўйра.* ▬ *Махдум чой хўплаб, мудраб, эзилиб ўтирди. Унинг хаёл ипи тобора чувиланар, ўйлаётган ўйининг тагига етолмасди.* Ҳ. Ғулом, Машъал. *Вафосизнинг ишқи қурсин чувиланмай, Моғорлаган пўкак толдай увиланмай.* А. Нўлат.

ЧУВАЛАШМОҚ 1 *айн.* **чувалмоқ.** *Олисда ҳам барг ёзмаган дарахтнинг новдалари чувалашган қизилтил ипдек бўлиб кўринди.* С. Аҳмад, Уфқ. *У* [*Нодиров*] *.. юракда ҳаяжон, фикри чувалашар, нимага керак бўлдим экан?* Шуҳрат, Шинелли йиллар.

2 Чуввос солиб ўралашиб юрмоқ (асосан болалар ҳақида). *Оёқ остида чувалашаверманглар!*

ЧУВАЛАШТИРМОҚ **чувалашмоқ** *фл. орт. н. Хон соат қопқоғини қирс этиб ёпиб, занжирини чувалаштириб қўйнига солди.* Мирмуҳсин, Чўри. *Ҳар қаерда гап сотиб ишни чувалаштириб юрманг, ая, билган ундоқ дейди, билмаган бундоқ дейди.* С. Аҳмад, Ҳукм.

ЧУВАЛМОҚ 1 **чувамоқ** *фл. ўзл. ва мажҳ. н. Ип чувалиб кетибди.*

2 *кўчма* Аралаш-қуралаш бўлмоқ, қоришмоқ. *Чувалиб кетган фикрлар. Чувалган хаёллар.* ▬ *Мундоқ қараса ўзининг концертда ўтирганини унутиб хаёли аллақаёқларга чувалиб кетибди.* Шуҳрат, Шинелли йиллар.

◆ **Гап** (*ёки* **сўз**) **чувалди** гап кўпайди. *У* [*бойаччa*] *гап-сўз чувалиб кетар деб хавф қилар, шу сабабдан ўзини бир оз тутишга тиришар эди.* Ойбек, Нур қидириб.

ЧУВАЛТИРМОҚ **чувалмоқ** *фл. орт. н. Ипни чувалтирмоқ. Бўйрани чувалтирмоқ. Фикрни чувалтирмоқ.* ▬ *Бироқ унинг* [*Отабекнинг*] *юрагида кучли бўлган яна бир нарса «бориш масаласини чувалтириб, «маълум эмас бир ҳолга қўйган эди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

ЧУВАМОҚ 1 Ёзмоқ, бўшатмоқ (кўнтокка, галтакка ўралган ёки калава ланган ип, сим ва ш. к. ҳақида). *Галтакдаги ипни чувамоқ.* ▬ *Ҳакимжон акамлар актни гумдон қилибдилар. Калавангининг учи чувамасин, деб мен «Солор» ресторанига кўчирмоқчилар.* Б. Раҳмонов, Хўжайин кўчди.

2 Тўқилган нарсани титиб, суғуриб бузмоқ. *Бўйрани чувамоқ.*

◆ **Гап чувамоқ** гап кавламоқ, узиб-улаб гап-сўзни кўпайтирмоқ. **Гап чувайди** гап айланади, гап-сўз кўпаяди. *Секин, секин гапир! .. Хотинлар эшитса, гап-сўз чувайди..* Ойбек, Қутлуғ қон.

ЧУВАТМОҚ **чувамоқ** *фл. орт. н.*

◆ **Гап чуватмоқ** *айн.* **гап чувамоқ** қ. **чувамоқ.** *Миробид муҳаббат тўғрисида ҳам унча-мунча гап чуватиб қўйди.* В. Ғофуров, Вафодор.

ЧУВАШ қ. **чувашлар.** *Чуваш тили. Чуваш аёл.*

ЧУВАШЛАР Чуваш Автоном Совет Социалистик Республикасида яшовчи туркий халқлардан бири, чуваш халқи.

ЧУВАШМОҚ **чувамоқ** *фл. бирг. н.*

ЧУВАШТИРМОҚ 1 **чувамоқ** *фл. орт. н.*

2 *айн.* **чувалаштирмоқ.**

ЧУВВОС Тартибсиз говур-говур гап, говуш; қий-чув. *Чуввос кўтармоқ (солмоқ).* ▬ *Футбол тугаб, халқ чувво билан кўтарилган эди.* Ойбек, О. ш. шабадалар. *Ҳамма ёқдан .. чувво овозлари кўтарилди.* Ғ. Ғулом, Шум бола. *Ёш-қари чувво кўтариб ишлади.* Ойбек, Нур қидириб. *Хотинлар мени чувво солиб йиғлаб қариш олди..* Ғ. Ғулом, Алдар кўса.

ЧУВИМОҚ 1 Титкилаб юмшатмоқ, титмоқ. *Жун чувимоқ. Эски пахтани чувимоқ.*

2 Пахтани чаноғидан суғурмоқ. *Қўсак чувимоқ.* ▬ *Жаннат хола ғўза чувиб ўтириб, Эркинжонни аллалаб, ғўдак ширин уйқуга кетган.* Ж. Шарипов, Саодат.

ЧУВИТМОҚ **чувимоқ** *фл. орт. н. Қўлда пахта чувитмоқ. Қўсак чувитмоқ.*

ЧУВИШМОҚ **чувимоқ** *фл. бирг. н. Хотинлар пахта чувишмоқда.*

ЧУВЛАМОҚ I «Чув-чув» деб от юришга ундамоқ.

ЧУВЛАМОҚ II *диал.* Чувурланмоқ, қий-чув кўтармоқ.

ЧУВЛАШМОҚ **чувламоқ** II *ф бирг. н.*

ЧУВОЛЧАНГ Ер остида яшовчи ёмғирдан сўнг ер устига чиқиб судралиб юрадиган узун қорамтир қи-

гиш қурт. *Чол қармоқларининг учларига чуволчанг илиб, сувга ташлади ва ёғочларини ерга қатор қилиб қадаб қўйди.* Ҳ. Гулом, Машъал.

ЧУВОЛЧАНГСИМОН Чуволчангга ўхшаган, чуволчанг тахлит.

ЧУВОҚ Чуваланган, чувалашиб, чалкашиб кетган. *Чувоқ ип.* ▫ *У бошини қўйига энгаштирди ва чувоқ соқолини тузатиб фикрда қолди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

◆ **Чувоқ офтоб** *айн.* **офтобчувоқ.**

ЧУВРИНДИ 1 Эски-туски, увада, жулдур (асосан, кийим-кечак ҳақида). 2 Эски, жулдур кийимли одам, қашшоқ. *«Пайнки шу етимча чувринди ҳам эшонойи бўлиб, бизнинг қаторимизга қўшилса?!»* С. Анорбоев, Меҳр. ‖ *Дарвозабон чувринди аёлга унча эътибор бермади.* Мирмуҳсин, Чўри.

ЧУВУЛЛАМОҚ *айн.* **чувурламоқ.**

ЧУВУЛЛАШМОҚ **чувулламоқ** *фл. бирг. н.*

ЧУВУР I Қориниқ қий-чув, ғовур-ғовур гап, овоз; чуғур. *Кўчадаги хотинлар чувури, болалар йиғиси юрагига ваҳм соларди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

ЧУВУР II *диал.* Оддий, хашаки от. *Шу ёмон чувур билан биздан илгари келибсан.* «Алпомиш».

ЧУВУРЛАМОҚ Тартибсиз ҳар ёқдан сўзламоқ, ғовур-ғувур, қий-чув қилмоқ. *Қизлар кампирни алахситиш учун бирдан чувурлаб юборишди.* С. Аҳмад, Онажонлар.

ЧУВУРЛАТМОҚ **чувурламоқ** *фл. орт. н.*

ЧУВУРЛАШМОҚ **чувурламоқ** *фл. бирг. н. Ичкари ҳовли эшигидан ёш-ёш эркак ва қиз болалар чувурлашиб чиқишди.* Ойбек, Қутлуғ қон. *Болалар чорси цемент ҳовуз ёқасида уймалашиб, чувурлашиб туришарди.* Ҳ. Назир, Сўнмас чақмоқлар.

ЧУВУР-ЧУВУР **чувур** I *с. такр. Қизлар чувур-чувур қилиб, қурт тутилган уйга кириб кетишди.* С. Аҳмад, Уфқ.

ЧУВ-ЧУВ Қориниқ ғовур-ғувур гап, товуш; чуввос, қий-чув, шовқин-сурон. *Чув-чув қилмоқ.*

ЧУЙМОҚ Овга қуш солмоқ; қуш солиб ов қилмоқ. *Қўлингдан кетмасин давринг, давлатинг, Ойдин кўлга қушинг чўйгин; Авазжон.* «Хушкелди».

ЧУҚ *бот.* Ўғил боланинг таносил аъзоси; чўчоқ.

ЧУКРИ *диал.* Ривоч.

ЧУЛДИРАМОҚ 1 *диал.* Шалдирамоқ, шилдирамоқ. *Ариқчада ўрта бармоқдай сув эринчоқлик билан чулдираб оқиб турибди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

2 Бидирлаб, тез-тез гапирмоқ, бидирламоқ, бижирламоқ. *Уйда ўғилчаси Адҳам унинг [Нигоранинг] қучоғида отилиб: «Ойи, ойи, бунча тошни нима қиласан?» — деб чулдирайди.* М. Худойқулов, Оҳанграбо ахтариб. **Чулдираб қолмоқ** кайфи ошиб ёки довдираб, тили гапга келмай қолмоқ. *Ичкиликка Иванниng энди иштаҳаси очилган пайтда Мутавалли маст бўлиб чулдираб қолди.* М. Осим, Элчилар. *Азимбойвачча икки пиёладаёқ чулдираб қолди.* С. Аҳмад, Ҳукм.

ЧУЛДИРАШМОҚ **чулдирамоқ** 2 *фл. бирг. н.*

ЧУЛДИРАТМОҚ **чулдирамоқ** *фл. орт. н. Уй эгаси .. мавизни [майни] пиёлага чулдиратиб қуяр экан, меҳмонга ер остидан мўралаб кулимсираб қўйди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

ЧУЛИ-ЧУЛИ: чули-чули бўлмоқ 1) бетартиб, бошбошдоқ бўлиб қолмоқ; 2) *айн.* **чулдираб қолмоқ** *қ.* **чулдирамоқ** 2.

ЧУЛКИЙ [*р*] Хотин-қизларнинг тиззадан юқоригача чиқадиган пайпоғи. *Капрон чулки.*

ЧУЛЛОН *диал.* Шўлон, тугун сини.

ЧУЛЧИТ *с. т.* Гапга сира ҳам тушунмайдиган, гап уқмайдиган одам. [*Фотима:*] *Ҳеч бўлмаса насибангни олсанг-чи! Қандоқ чулчитсан!* А. Қаҳҳор, Оғриқ тишлар.

ЧУЛҒАМОҚ 1 Айлантириб, атрофлаб ўрамоқ, атрофига ўраб қўймоқ, ўраб чиқмоқ. *Нари-бери бўз салласини бошига чулғаб, .. дарвозадан ичкарига кириб бормоқда бўлган Сафар бўзчини маҳдум тўхтатди.* А. Қодирий, Меҳробдан чаён. *Икромжон от жиловини эгар қошига омонатгина чулғаб, тол тагига келди.* С. Аҳмад, Уфқ.

2 Қопламоқ, босмоқ, буркамоқ. *Бинонинг устини ва ён-верини нур сели чулғаб, олд томонидан сояларни қуюқлаштириб кўрсатар, деразалари қорайиб турарди.* П. Қодиров, Уч илдиз. *Қишлоққа етганда борлиқни қоронғилик чулғайди.* О. Ёқубов, Баҳор кунларидан бирида. *Баҳорнинг фикри булут босган осмондай қоронғилашди-ю, кўз олдини туман чулғади.* Ш. Рашидов, Қудратли тўлқин.

3 *кўчма* Эгалламоқ, банд этмоқ, қамраб олмоқ. *Уни хаёл чулғади. Кўнглини чулғаб олган ғашлик. Мияни чулғаган саволлар.* ▫ *Шербекни уятми ёки қўрқувми, қандайдир ноаниқ омихта ҳислар чулғаб олди.* С. Анорбоев, Оқсой.

ЧУЛҒАНМОҚ **чулғамоқ** *фл. ўзл. ва мажҳ. н. Ипакларга чулғанмоқ. Гулга чулғанмоқ.* ▫ *Пега тўлганди, Сочи чулганди? Суймагул жуда Эрта уйғонди.* М. Алавия. *Бир неча бино ўт кетиш туфайли босиб қолган, баъзиси тутунга чулганиб ҳамон буруқсайди.* Шуҳрат, Шинелли йиллар. [*Нури*] *ёлғиз қолган чоқларида турли ўй, хаёллар билан чулғанадиган бўлди.* Ойбек, Қутлуғ қон.

ЧУЛҒАТМОҚ 1 **чулғамоқ** *фл. орт. н. Хаёлга чулғатмоқ.* ▫ *Отабек уйга кирганда, ёстиқ бетини тартибсиз соч ўримлари билан чулғатиб Кумуш ухлар эди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

2 *кўчма* Аралаштириб, қориштириб юбормоқ; чувалаштирмоқ. *Кутилмаган бу хабар Ҳаловатнинг фикрини чулғатиб юборди.* П. Орифжонов, Ҳаловат. *Уззукун пашшани фил қилиб, қаёқдаги гапларни чулғатиб юбордингиз, жана энди эл олдида юзингиз шувут.* А. Муҳиддин, Ҳадя.

ЧУЛҒАШМОҚ **чулғамоқ** *фл. бирг. н. Ишга чулғашиб қолдик. Хаёллар билан чулғашиб қолибман.*

ЧУМА *айн.* **тоун.**

ЧУМАК I *диал.* Жўмрак.

ЧУМАК II: **чумак урмоқ** ранг, тус олиб, қизариб пиша бошламоқ (эрта пишар узум, чиллаки ҳақида). *Боғлардаги чиллакилар чумак уриб, олма, ноклар, тилла кўнғиз ёпишган шафтоли ва олхўрилар ранги соат сайин ўзгарди.* Ҳ. Назир, Сўнмас чақмоқлар. **Чиллаки чиллакини кўриб чумак уради** бир-биридан кўриб ўрнак олади, тақлид қилади, бир-биридан ўрганади. *Чиллаки чиллакини кўриб чумак уради дегандек, Зебонинг шодон руҳи, қараши Муҳаррамга кўча бошлади.* Шуҳрат, Шинелли йиллар.

ЧУМОЛИ Тўда-тўда бўлиб бир уяда яшайдиган кичкина ҳашарот; кумурсқа. *Қизил чумоли. Қанотли чумоли. Ўрмон чумолиси. Чумоли уяси. Бир томчи сув чумолига дарё кўринар.* Мақол. ▫ *Чумолилар ёмғир суви билан ҳўлланган уяларидаги донларини ташқарига ташиб чиқариб шамоллатмоқда.* Айний, Куллар.

◆ **Чумоли бел** хипча, ингичка белли, нозик бел.

ЧУМОЛИЧА Чумолидай кичкина, зигирдай. *Сен жуда кўринганингда чумолича кўринасан.— Чумолича кўринсам ҳам қўринар эканман-ку, иш қилиб!* А. Қаҳҳор, Майиз емаган хотин.

ЧУМЧУҚ Кўпинча хонадонларга яқин жойларда яшайдиган, ҳашарот ва дон билан озиқланадиган кичкина қуш. *Чумчуқ семирса ботмон келмас.* Мақол. ▫ *Қайрағоч дарахтлари бағрида чумчуқлар тартибсиз чиқиллашиб насл қолдириш қайғусини чекадилар.* А. Қодирий, Обид кетмон. **Чумчуқ пир этса, юраги шир этади** салга қўрқадиган, чўчийдиган, қўрқоқ одам ҳақида.

ЧУН [*ф-т*] *эск. кт.* Худди; -дай, -дек, ўхшаб. *Кетиб тандин мадорим гул юзим чун заъфарон ўлди.* Ҳамза. *Кампир бир кун зор-зор чун абри навбаҳор йиғлаб, .. мени бисёр тангеликка солди.* Ғайратий, Довдираш.

ЧУНКИ [*ф-т*] *сабаб боғл.* Бош гап билан эргаш гапнинг сабабий боғланишини кўрсатади; негаки, сабаб шуки, зероки маъноларини билдиради. *Мен совуқни сезмадим, чунки кун бўйи ишладим.* ▫ *Эллик йилдан кейин қандай бўлишини билмаймиз, чунки бу мана шу уйларда туғилган, шу қишлоқда ўсадиган болаларнинг дидига, орзусига боғлиқ.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор. *Халқ бундай ёлворишларга, тавба-тазарруларга қулоқ солмади, чунки иш ўтган, ғишт қолипдан кўчган эди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. *Бу [отасининг вафот этгани] Ғуломжон учун қаттиқ зарба бўлди, чунки отасига*

жуда қаттиқ суяниб қолган эди. М. Исмоилий, Фарғона т. о.

ЧУНОН [*ф-т*] *рвш* Шунча, шундай, шу қадар. *Чунон калтаклади. Чунон ҳаракат қилди. Чунон уринса ҳам бўлмади.* ▫ *Қилич Ботир бўзини кўтариб чунон урдики, у қўлтиғигача ерга кириб кетди.* «Эртаклар». *Ака-ука бир-бировларига чунон ҳам суяниб қолган эдилар-ки, бир-бирлари бўлмаса таом емас эдилар.* М. Муҳамедов, Қаҳрамон изидан.

ЧУНОНАМ [*асли* чунон ҳам] *с. т.* Чунон ҳам, чунон. *Ёмғир чунонам қуйиб берди.* ▫ *Муҳташам шаҳар ўзига чунонам оро берибдики, асти қўяверинг, фонтанларда сув ўйини.* А. Раҳмат, Эллик бир баҳодир. *Баҳорда чунонам қўш тортдики, жониворқорабайирни нақ кўк терга тушириб юборди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

ЧУНОНЧИ [*ф-т*] Яъни, масалан. *У кўп тилни, чунончи, рус, инглиз, француз, немис тилларини билади.* ▫ *ЎзССР гражданларига жамоат ташкилотларига бирлашиш, чунончи: касаба союзларига, кооператив бирлашмаларига.. бирлашиш ҳуқуқи таъмин этилади.* «ЎзССР Конституцияси».

ЧУРВАҚА 1 Майда-чуйда, ёш болалар. *Аммамга ҳам амал тегиб қолган. Кечаю кундуз чурвақалар билан ўралашгани-ўралашгач.* Ҳ. Назир, Бир туп ғўза. *Бир вақт келиб, дадамнинг куни етса, Гулнорнинг чурвақалари бош кўтаради.* Ойбек, Қутлуғ қон.

2 Пашмалоқ, майда-чуйда одамлар.

ЧУРР *тақл. с.* Қоровул ҳуштаги овозига ўхшаш товушлар ҳақида. *Тўполон бошланди. Шу пайт «чурр» этиб ҳуштак чалинди-ю, билагига қизил боғлаган учта дружиначи етиб келди.* М. Худойқулов, Оҳанграбо аҳтариб.

ЧУРРА Ички аъзолардан бирининг, мас. ичакнинг осилиб, ташқарига турtиб чиқиб қолишидан иборат касаллик; дабба. **Чурраси тушди** 1) чурра касаллигига йўлиқди; 2) *кўчма* катта зарар кўриб ёки чиқимдор бўлиб синди, инжиргаси ўйнади. *Тўй қиламан деб чурраси тушди.*

ЧУРРАҚ I Гозсимонлар туркумининг ўрдаклар кичик оиласига мансуб, ўрдакдан кичикроқ, ов қилинадиган ёввойи қуш.

ЧУРРАҚ II, **чуррак нон** *с. т.* Кавказ халқаларининг тўртбурчак шаклидаги тарам-тарам миллий нони.

ЧУРУҚ *с. т.* Эски, эски-туски, жулдур, увада. *Чурук тўн. Чурук маҳси.* ▫ *Мен ҳам айвонда ётган чурук бир кўрпачага ўралиб, тонгга қадар йиғлаб ўтирдим.* Ғайратий, Ёшлигимсиз.

ЧУРУЛЛАМОҚ 1 *кам қўлл.* Чирилламоқ, чирқилламоқ. *Оқшомлари қурт-қумурсқалар чуруллаб тинчлик бермайди.*

2 «Чурр» этган овоз чиқармоқ (ҳуштак ҳақида). *Рафиқ пуфлаган эди, [ҳуштак] жуда қаттиқ чуруллади.* Ойбек, Қутлуғ қон.

ЧУРУЛЛАТМОҚ чуруллamoқ 2 *фл. орт. н.* Қоровул ҳуштагини чуруллатди.

ЧУРҚ: чурқ этмади овоз чиқармади; оғиз очиб бирор нарса демади, индамади. [*Қобил:*] *Биттанг чурқ этсанг калланг ёнингда.* И. Султонов, Бургутнинг парвози. *Ашшурмирзо қайтганига ўн кундан ошган бўлса ҳам, тўй тўғрисида чурқ этмайди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. **Чўрқ этган товуш йўқ** ҳеч қандай товуш эшитилмайди, жимжит.

ЧУСТ: чуст дўппи *айн.* **тус дўппи** қ. **тус** II.

ЧУЧВАРА Ичига қийма солиб тугилган, мантидан кўра майдароқ хамир овқат. *Хом чучвара. Қовурма чучвара. Мезбон дастурхон ёзиб косаларда чучвара олиб келди.* ▫ *Зиёдахон опа, ун элашингиздан бугун кечқурун чучвара қилиб берадиганга ўхшаб қолдингиз.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор.

◆ **Чучварани хом санамоқ** йўқ ёки амалга ошмайдиган нарсага ишонмоқ; хом ўйламоқ, хом хаёл қилмоқ.

ЧУЧВАРАХОНА Чучвара пиширib хўрандаларга хизмат қиладиган махсус ошхона.

ЧУЧИМОҚ 1 Ширин тортмоқ, ширин бўлмоқ. *Ҳа, тўйчилик-да. Оғзимиз чучиб қолсин! Қулишади йигитлар.* Ойбек, Қутлуғ қон. **Ҳолва деган билан оғиз чучимайди** қуруқ гап билан иш битмайди, кишининг айтгани, ўйлагани бўлавермайди.

2 Қизиб, доғ бўлиб тозаланмоқ. *Ошнинг ёғи яхши чучиган. Чучиган мой.*

ЧУЧИТИЛМОҚ чучитмоқ *фл. мажҳ. н. Чучитилган мой ва қовурилган гўштнинг мазали ҳиди димоғларга урилди.* Ойбек, Навоий. *Қўшни ҳовлидан чучитилган жувоз мойининг иси келди.* С. Аҳмад, Ҳукм. **Чучитилган сув** махсус йўл билан шўри кетказилган денгиз суви.

ЧУЧИТМОҚ чучимоқ *фл. орт. н. Оғиз чучитмоқ. Мой чучитмоқ.*

ЧУЧМАЛ 1 Тузи ёки ширасиёки меъёридан кам, маза-матраси йўқ; бадхўр, тотсиз, бемаза. *Чучмал овқат. Чучмал мураббо.* | Кўнгилни айнитадиган, беҳузур қи адиган. *Чучмал ҳид.*

2 *кўчма манф.* Тайипли бир маъноси йўқ; бегайин, поёнқ, дудмол. *Чучмал жавоб. Чучмал гап.* ▫ *Домла.. бу чучмал кулгига эътибор қилмади.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. || *Меҳмоннинг қишлоқчасига қўлини кўкраккақўйиб қуюқ сўрашуви бошлиққа чучмал туюлди.* А. Мухтор, Тугилиш. **Чучмал одам** ғанининг тайини, тутуриғи йўқ одам.

ЧУЧМАЛЛАШМОҚ Чучмал бўлиб бормоқ, тобора чучмал бўлмоқ. *Гапи чучмаллашди. У анча чучмаллашиб қолибди.*

ЧУЧМЎМА Эрта баҳорда очиладиган бинафша ранг чочоқ гулли ўтсимон ўсимлик ва унинг гули. *Қир ва адирларда лолақизғалдоқ хонда ургандa, чучмўмалар чаман бўлганда, кенг яйловда жавлон уришинг еситига нима етсин.* Ҳ. Абдусаматов, Чорвадорлар.

ЧУЧУҚ 1 Аччиқ эмас, нордон эмас; ширин. *Чучук олма. Чучук пиёз. Чучук анор.* **Чучук сув** таъми яхши, ичимли сув (дарё, булоқ ва ш. к. суви ҳақида).

2 *кўчма* Қишига озор бермайдиган; ёқимли, кўнгилли, ширин. *Бир аччиқнинг бир чучуги бор.* Мақол. *Аччиқ билан чучукни тотган билур, узоқ билан яқинни юрган билур.* Мақол. ▫ *Ҳаётнинг дағал муолажаларидан бегона, фақат унинг чучук сўзларигинагина тинглаб келган Отабекка бу хўрлик турмушдан биринчи зарба эди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

3 *кўчма* Айрим товушлар, мас. «р»ни, тўла айта олмайдиган. *Тили чучук бола.* ▫ *-- Насимжон Файзуллаев,-- деди чучук тил билан секретарь ва гилам четига олмонтегина ўлтириб, сўзини давом эттирди.* Ойбек, О. в. шабадалар.

ЧУЧУҚЛИҚ 1 чучук *с. билан отл. Олманинг чучуклиги. Тилнинг чучуклиги.*

2 Ширинлик, қанд-қурс. *Чучуклик ўч одам. Чучуклик билан чой ичмоқ.*

ЧУЧУҚМИЯ *айн.* ширинмия.

ЧУЧУҚТОМОҚ *айн.* ширинтомоқ.

ЧУШКИРМОҚ *диал.* Акса уриқ, аксирмоқ. *Билинар-билинмас чушкирди.* П. Турсун, Уқитувчи.

ЧУҚУЛАМОҚ Ўйиб, қарлаб чуқур(ча) ҳосил қилмоқ; чуқурламоқ. **Ер чуқулаб ўтирмоқ** *кам қўлл. айт.* **ер чизиб қолмоқ** қ. чизмоқ. *Валижон .. бошини қуйи солганча ер чуқулаб ўтирарди.* О. Ёқубов, Гарза.

ЧУҚУЛАШМОҚ чуқуламоқ *фл. бирг. н. Паҳлавонлардан бирортаси бош кўтармай, ер чуқулашиб қолдилар.* «Зулфизар билан Авазхон».

ЧУҚУР 1 *от* Қазилган, ўйилган ёки табиий чуқурлик, ўйиқ. *Ёлканинг чуқури. Бировга чуқур қазисанг, ўзинг йиқиласан.* Мақол. ▫ [*Одилжон*] *ўқоқ четидаги махсус чуқурга кулгоч қўйди.* Н. Турсун, Ўқитувчи. *Кулардан бир кун Мавлонбек жинбошни .. кайфи ошиб чуқурга қулаб тушибди.* Т. Обидов, Юсуфжон қизиқ. *Киши билан ўнгилган гўнгларни чуқурдан чиқариб .. қўйилганлигига ўн кунлар бўлади.* А. Қодирий, Обид кетмон.

2 *сфт* Сатҳдан анча паст; чўқиқ. теран. *Чуқур дарё. Чуқур ҳовуз. Чуқур жарлик.* || *Ариқни чуқур қилиб кавламоқ.* | Анча ичкарида жойланган. *Чуқур идиллар.* | Ичкаридан, ўпкадан тўлиб тошиб чиққан ёки ўпкани тўлдирувчи. *Чуқур нафас.* || *Чуқур тин олмоқ.* ▫ *Кудрат «тушунди, ўғлимми!» деб чуқур хўрсинди.* Ҳ. Назир, Сўнмас чақмоқлар. [*Ҳамидхон*] *ўниб қолган папиросини ёндириб, чуқур тортди-да, гапира бошлади.* Ў. Умарбеков, Чўлда бир кун.

3 *сфт, кўчма* Ҳар томонлама кенг,

асосли, атрофли, теран. *Чуқур бйлим. Чуқур маъно. Чуқур илмий текширишлар.* || *Чуқур ўйламоқ.* | Муҳим, жиддий. *Чуқур хато. Чуқур зиддиятлар.* | Зўр, катта, кучли. *Чуқур қайғу. Чуқур сукунат.* ▪ *Ҳа, бу меҳнаткашларга ғамхўрлик, чуқур одампарварликдан келиб чиқади.* П. Турсун, Ўқитувчи.

ЧУҚУРЛАМОҚ Чуқур қилмоқ, чуқур кавламоқ. *Ўрани чуқурламоқ. Зовурни чуқурламоқ.*

ЧУҚУРЛАНМОҚ чуқурламоқ *фл. ўзл. ва мажҳ. н. Дарё кема юра оладиган қилиб чуқурланди.*

ЧУҚУРЛАТМОҚ чуқурламоқ *фл. орт. н. Зовурларни чуқурлатмоқ.*

ЧУҚУРЛАШМОҚ 1 Чуқур бўлмоқ, чуқур тортмоқ. -- *Унгур чуқурлашган сари қозиқ шу зайлда қоқиб борилса, йўлдан адашмаймиз,— деди чол.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. *Ич-ичига кириб кетган кўзларида жиддият, маъюслик аломати пайдо бўлди, кенг пешанасидаги ажинлари чуқурлашди.* Ҳ. Ғулом, Машъал.

2 *кўчма* Кенгаймоқ, теранлашмоқ. *Билими анча чуқурлашди.* ▪ *Ой ёругида кеча жимжитлиги яна чуқурлашган каби туюлди.* Ойбек, Қутлуғ қон. *Ёш йигитнинг кўнглида томчилардан ҳосил бўлган севги тобора чуқурлаша борди.* П. Турсун, Ўқитувчи. | Жиддийлашмоқ, кучаймоқ. *Хато яна чуқурлашди.* ▪ *Ёлғон, сохталик бири иккинчисидан бошлаб келиб тобора чуқурлашиб, тобора хунуклашиб борар эди.* А. Мухтор, Опа-сингиллар.

ЧУҚУРЛАШТИРИЛМОҚ чуқурлаштирмоқ *фл. мажҳ. н. Дарё чуқурлаштирилди.*

ЧУҚУРЛАШТИРМОҚ чуқурлашмоқ *фл. орт. н. Ўзанни чуқурлаштирмоқ. Ўз билимларини чуқурлаштирмоқ.*

ЧУҚУРЛИҚ 1 чуқур *с. белги оти. Ариқнинг чуқурлиги. Асарнинг назарий жиҳатдан чуқурлиги.*

2 Чуқур жой; ўра, чоҳ. *Эни уч метр келадиган чуқурлик.* ▪ *Эртасига Раҳматиллани қўли синган, боши ёрилган ва ҳушсиз бир ҳолатда мактаб ёнидаги бир чуқурликдан топиб касалхонага жўнатилди.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор. *Чуқурликда, ҳар жой-ҳар жойда одамлар тўп-тўп бўлиб ер қазимоқда.* И. Раҳим, Чин муҳаббат.

ЧУҚУРЧА Қичкина, пастак чуқур. *Бильярд чуқурчаси. Юз чуқурчаси.* ▪ *Адолат кулди. Қорача ияги йилтиллаб, унда нурли бир чуқурча пайдо бўлди.* А. Мухтор, Туғилиш.

ЧУҒУЛЛАМОҚ *айн.* чуғурламоқ.

ЧУҒУЛЛАШМОҚ чуғулламоқ *фл. бирг. н.*

ЧУҒУР 1 *айн.* чувур I. *Бир зумда эшик болалар чуғурига тўлди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

2 *тақл. с.* Баъзи қушларнинг баравар сайрашидан чиқадиган қоришиқ овозлар ҳақида.

ЧУҒУРЛАМОҚ 1 «Чуғур-чуғур» овоз чиқармоқ, «чуғур-чуғур» сайрамоқ. *Қалдирғочлар ўқдай отилиб келиб, мачит ичига кириб кетадилар, чуғурлайдилар.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

2 Тез-тез бидирлаб, тушунib бўлмайдиган қилиб ёки тушунилмайдиган бирор бегона тилда сўзламоқ. *Уч яшар бола нима эканини биласизми? Билмайсиз.. Кўчадан келганингда тизангга ўтирса, қўлчаси билан юзингни силаса, чуғурласа.* А. Қаҳҳор, Олтин юлдуз.

ЧУҒУРЛАШМОҚ чуғурламоқ *фл. бирг. н. Қушлар чуғурлашмоқда.* ▪ *Болалар яна чуғурчиқдек чуғурлашади.* П. Турсун, Ўқитувчи.

ЧУҒУРЧИҚ Чумчуқсимонлар туркумига мансуб, қора патли, гала бўлиб юрадиган, ҳанарот ва мевалар билан озиқланадиган қуш.

ЧУҒУР-ЧУҒУР 1 чуғур 1 *с. такр.* [Эъзозхон] *сирли қогозни тиззасига қўйиб, чумчуқларнинг тинимсиз чуғур-чуғурига қулоқ солди.* Ҳ. Ғулом, Машъал.

2 Қоришиқ ғовур-ғувур гап, овоз; чувур-чувур. *Туйликка чиққан аёлларнинг чуғур-чуғури.* С. Зуннунова, Олов. *Чуваккина бу йигитнинг чуғур-чуғур қилиб кетаётган болаларнинг майда-чуйда гапига тоби йўқ.* А. Мухтор, Туғилиш.

ЧУҲ *айн.* чув I.

ЧЎБИР *диал.* Чувур, хашаки (от ҳақида).

ЧЎГИР 1 *айн.* чўгири.

2 *айн.* чўкиртак.

ЧЎГИРИ Сариқ ва қўкиш йўлли ола пўчоқ ширин қовун нави.

ЧЎГИРМА Хоразм ва Қорақалпогистонда расм бўлган катта мўйна қалпоқ. -- *Қаердан келгансиз? — сарбоз катта чўгирма босиб турган бошини тик тутиб сўради.* Мирмуҳсин, Чўри.

ЧЎЗАЛА *диал.* Бор бўйича чўзилиб; узала.

ЧЎЗДИРМОҚ чўзмоқ 1—3, 5—7 *фл. орт. н. Командировка муддатини чўздириб олмоқ. Симни чўздирмоқ.*

ЧЎЗИЛИШМОҚ чўзилмоқ 3, 5 *фл. бирг. н. Кичиклар танча атрофида бирин-сирин чўзилишиб ухлаб қолишди.* Ойбек, Қутлуғ қон.

ЧЎЗИЛМОҚ 1 чўзмоқ *фл. ўзл. ва мажҳ. н. Пайпоқ чўзилиб кетди. Ҳамма ёқдан қўллар чўзилди. Мажлис чўзилди. Ўқиш бир ой чўзилди. Йўғон чўзилар, ингичка узилар.* Мақол. ▪ *Анзират кампир Жўрахоннинг қулоғига чўзилиб пичирлади.* А. Мухтор, Опа-сингиллар. *Тўтибу дод деб эрининг ҳавога чўзилган қўлларига ёпишди.* С. Зуннунова, Гулхан.

2 Давом этмоқ. *Ой билан суҳбатим чўзилди узоқ, Аста яқинлашиб тонг ҳам қўшилди.* Ғайратий. *Тантибойвачча кечаги базм ва ичкилик кайфини бутун кун чўзилган уйқу билан тиниқтириб, қўрғон эшигидан боғ ташқарисига чиқди.* Ойбек, Қутлуғ қон.

3 *с. ҳ.* Кўп гапирмоқ, вайсамоқ ёки йигламоқ.

4 Бўйига тортмоқ, ўсмоқ. *Йигитчанинг қадди чўзилиб қолибди.*

5 Узала тушиб ётмоқ. *Арқон чўзилиб ётибди. Чўзилиб, бир оз дам олдим.* ▪ *Сиз бу ерда, кумнинг текис жойида чўзилиб ётинг.* Айний, Эсдаликлар. | Чарчаб, ҳолдан тойиб йиқилмоқ. *Қандоқ қилай, чўзилиб қоладиганга ўхшайман.* С. Аҳмад, Ҳукм. *Салом, мадори тугаб, узилган она, Оғлик билан сарғайиб, чўзилган она.* Ғайратий.

ЧЎЗИЛТИРМОҚ чўзилмоқ 1, 3, 5 *фл. орт. н.— Омон бўлинг бойвачча,— деди Комил, уни каравотга чўзилтирар экан.* Ҳ. Гулом, Машъал. [*Мақсуд:*] *Биз ўн иккисини чўзилтирдик.* Н. Сафаров, Шарқ тонги.

ЧЎЗИЛУВЧАН Яхши чўзиладиган. *Чўзилувчан толалар. Чўзилувчан модда.*

ЧЎЗИЛУВЧАНЛИК чўзилувчан *с. белги оти. Модданинг чўзилувчанлиги. Толанинг чўзилувчанлигини текширмоқ.*

ЧЎЗИНЧОҚ Бўйи энига нисбатан анча узун; чўзиқ, узунчоқ. *Чўзинчоқ юз. Чўзинчоқ ховли. Чўзинчоқ қовоқ.* ▪ *Ҳоким супада ёнбошлаб ётган ерида, тўрт бармоғи қиммат баҳо олтин узуклар билан безатилган чўзинчоқ панжасини узатди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. *Йяги чўзинчоқ ўқитувчи ўй расмини солишни ўргатди.* П. Турсун, Ўқитувчи.

ЧЎЗИШМОҚ чўзмоқ *фл. бирг. н. Ишни чўзишди. Гапни чўзишди.*

ЧЎЗИҚ 1 *айн.* чўзинчоқ. *Чўзиқ юз. Чўзиқ стол. Чўзиқ супа.* ▪ *Тонг қоронғисида унинг [Сидиқжоннинг] юзи оппоқ, чўзиқ ва кўзлари ичига ботиб кетгандай кўринди.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор.

2 Узоқ давом этган ёки этадиган, узун, давомли (овоз, товуш, ҳайқириқ ва ш. к. ҳақида). *Чўзиқ овоз. Чўзиқ гудок чалинди.* ▪ *Қудрат ажабланганича эшик томон юрган эди, кўча бошидан подачининг «Хай-до-о!» деган чўзиқ ҳайқириғи келди.* Ҳ. Назир, Сўнмас чақмоқлар.

3 *линв.* Узоқ, давомли талаффуз этиладиган. *Чўзиқ унли. Чўзиқ бўғин.*

ЧЎЗИҚЛИК 1 чўзиқ 1, 2 *с. белги оти.*

2 *линв.* Талаффузнинг узунлиги; давомлиги. *Унли товушларнинг чўзиқлиги.*

ЧЎЗМА Хамирни юпқа ёйиб, юзига пиёз, баъзан қийма солиб ёгда пиширириладиган тансиқ овқат, юпқа. *Чўзма қилмоқ.* ▪ *Бир оҳангаронликнинг тўйига келган нон, қатлама, чўзманинг ўзига тўққизта сандиқ тўлибди.* М. Алавия, Тўйларимиз ҳақида.

ЧЎЗМА-ЧАЛПАК Ёгда пиширилган юпқа хамир таомлар.

ЧЎЗМОҚ 1 Тортиб узайтирмоқ, узайтмоқ. *Резинкани чўзмоқ. Хамирни чўзмоқ.* | Уриб, пачоқлаб, чиғирдан ўтказиб ёки бошқа бирор йўл билан узайтирмоқ, ёймоқ. *Симни болғалаб*

чўзмоқ.. ■ Қоратой.. қизил чўғ бўлган темир парчасини болға билан гурс-гурс урар, яссилар, чўзар, қайирар эди. Ойбек, Қутлуғ қон.| Ёймоқ, ёзмоқ. *Ўрин чўзмоқ.* ■ *— Белни ол, нимага қараб турибсан? — деди Барот полвонга мингбоши, белидаги кенг боғланган белбогни чўзиб.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

2 Узатмоқ, чўзилтирмоқ. *Ёрдам қўлини чўзмоқ. Қўл чўзиб кўришмоқ. Туяга янтоқ керак бўлса, бўйнини чўзади.* Мақол. ■ *Афғон чойфуруш қорнини тўғгазиб бўлиб, дарров оёқларини чўзди, тиззаларини уқалаб гапга тушди.* А. Мухтор, Опа-сингиллар. *Сал ўтгач, Олимовнинг ўзи ҳам бўйнини чўзиб тузоққа қаради.* Ҳ. Назир, Сўнмас чақмоқлар.

3 Узайтирмоқ (муддат, вақт ва ш. к. ҳақида). *Ўқув йилини августгача чўзмоқ.*| Орқага судрамоқ, кечиктирмоқ, пайсалга солмоқ. *Экин кампаниясини чўзиб юборманг.* ■ *Шошилмасликнинг иккинчи, ҳам кучли сабаби, мумкин қадар, тўйни узоққа чўзиб, шу воситада Анварни соғиш.. эди.* А. Қодирий, Меҳробдан чаён.

4 Товушларни одатдагидан узунроқ талаффуз этиб, дона-дона қилиб гапирмоқ.— *Ҳа, ҳа ундоқ дегин,— деди Ефим Данилович чўзиб, гўё мушкул бир масалани зўрға тушуниб олгандай.* А. Мухтор, Опа-сингиллар.

5 *кўчма* Бир гапни ҳа деб гапиравермоқ, ган чайнамоқ, эзмалик қилмоқ. *Гапни чўзмоқ.* ■ *Э, бўлди, кўп чўзма! Бир жағинг очилса, қайтиб ёпилиши қийин.* Уйғун, Навбаҳор.

6 Иқтисод қилиб, тежаб-тергаб кўпга етказмоқ. *Оз пул олса ҳам, чўзиб-чўзиб уч кунга етказди.* ■ *Бу маблағни у [Тўғонбек] анча чўзди.* Ойбек, Навоий.

7 *с. т.* Қўл билан бирор парсани бермоқ, узатмоқ. *Чўз-чўз! Бу ер ҳазилнинг жойи эмас.* А. Қаҳҳор, Оғайнилар. *Миробидга ўғил берди,. севинчи чўзинглар!* Ойбек, Қутлуғ қон. *Совунгар балоға қолишини билиб, тезда пул чўзди.* Ж. Шарипов, Хоразм.

♦ **Бўй чўзмоқ** қ. **бўй** I 2. **Кекирдак чўзмоқ** қ. **кекирдак.**

ЧЎЗҒИ *грам. эск.* Унли товуш ва унинг график белгиси (араб алфавитидан фойдаланилган вақтларда). *У [Саидакбар] ҳарфларнинг чўзғиларини эгри-бугри ёзарди.* Айний, Эсдаликлар.

ЧЎЗҒИЛАМОҚ Чўзиб тортмоқ, тортқиламоқ; чўзиб-чўзиб узайтирмоқ. *[Жамолиддинни] уришаман ҳам-да, ҳаққим бор. Тоғасиман, қулоғидан чўзғилаб қўяман.* С. Юсупов, Осон ишнинг оҳи бор.

ЧЎЗҒИН *диал.* Чўзиқ.

ЧЎК: чўк тушмоқ *айн.* **чўк(ка) тўшмоқ** қ. **чўк(ка).** *Чўк тушиб ўтирмоқ.*

ЧЎҚАР *айн.* **чўқарқанд.**

ЧЎҚАРҚАНД Қовуннинг ширин бир нави.

ЧЎҚИҚ Ичига кирган, чўккан, ботган; ботиқ. *Қобилжоннинг чўқиқ юзидан қони қочди, сабри қолмади.* Ҳ. Пўлат.

ЧЎҚИНДИ 1 Тинган суюқликнинг тагига чўккан қуйқаси, тагида тўпланиб қолган лойқа.

2 *геол.* Узоқ ўтмишда мавжуд бўлган, сув ҳавзаларининг тагидаги қолдиқлардан юзага келган тоғ жинслари.

ЧЎҚИРМОҚ 1 Тиз чўктирмоқ, чўккалатмоқ (асосан туя ҳақида). *Туяни чўкириб минмоқ.*

2 *кўчма* Ўкситмоқ, чўктирмоқ. *Кўнглини чўкириб юборди.*

ЧЎҚИРТАК Чақир тиканакдай ўткир синиқ-мертик шох, илдиз, поя ва ш. к. *Унда-бунда саксовул чўқиртаклари тарвақайлаб ётибди.* Ш. Ғуломов, Сахрода.

♦ **Чўқиртак тиш** чириган, сликкан синиқ-мертик тиш.

ЧЎҚИЧ Қаттиқ тошлоқ ер, муз ва ш. к.ни қазиш, кавлаш учун ишлатиладиган учи ўткир пўлат асбоб; метин. *Чўқич урмоқ. Чўқич билан ер юмшатмоқ.* ■ *Ҳар бири девсифат, бақувват йигитлар.. қўлларида.. гурзи, чўқмор, чўқич, лом, темир пона, искана.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

ЧЎҚИЧЛАМОҚ 1 Чўкич билан уриб бўшатмоқ, ушатмоқ, бузмоқ, қазимоқ, кавламоқ. *Кўмир чўқичламоқ.*

2 Болғалаб ишлов бермоқ. *Олам бўйи тарқалди шиор: — Қиличларни қайта чўқичлаб; Биз уларни оловда ушлаб; Омоч-ўроқ қилайлик тайёр!* Шайхзода.

ЧЎҚИЧЛАНМОҚ чўкичламоқ *фл. ўзл. ва мажҳ. н.*

ЧЎҚИЧЛАТМОҚ чўкичламоқ *фл. орт. н.*

ЧЎҚИШМОҚ чўкмоқ 1 *фл. бирг. н. Дўстлар иссиқ қўрага кириб, гулхан атрофидаги қалин наматлар устига чўкишди.* С. Нуров, Қизилқум лочинлари.

ЧЎҚ(ҚА): чўк(ка) тушмоқ *айн.* **чўккаламоқ** 1. *Сидиқжон бориб, Болтабойнинг ёнига чўкка тушди.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор. *Ҳамма шу ерга тўпланди, Баъзилар ёнбошлаб олишган, баъзилар чўкка тушиб ўтирибди.* И. Раҳим, Чин муҳаббат.

ЧЎККАЛАМОҚ 1 Оёқларни тиззадан букиб, тиз ва оёқ кафтларига таяниб ўтирмоқ, чўкка тушиб ўтирмоқ, чўкка тушмоқ. *Этиги лой бўлганидан Йўлчи танчага ўтирмай, наматнинг учини қайириб, пастроққа чўккалади.* Ойбек, Қутлуғ қон.

2 Оёқлари букилиб тиззаларга таяниб қолмоқ, тиз чўкмоқ. *От мункиб олдинги оёғи билан чўккалаб қолди.* Ойдин, Фонарь тагида.

ЧЎККАЛАТИЛМОҚ чўккалатмоқ *фл. мажҳ. н.*

ЧЎККАЛАТМОҚ чўккаламоқ *фл. орт. н. Йигитлар бандиларни қўрадан судраб чиқариб қоровулбеги уйи олдига олиб бориб чўккалатиб ўтқиздилар.* Айний, Қуллар.

ЧЎҚМА *айн.* **чўкинди** 2. *Бухоро дельтасининг юзаси текис бўлса ҳам,.. кичик-кичик чўқмалар кўп.* П. Ғулом ов, Зарафшон этаклари. || *Тоғ олди зонаси ва тоғлар оралиғидаги водийлар геологик чўқма жинслардан ташкил топган.* «ЎзССР иқтисодий географияси».

ЧЎҚМОҚ 1 Чўк тушмоқ, чўк тушиб, тизза билан ўтирмоқ. *Ҳамма оҳиста турган ерида чўкди. Туя чўкса жой топар.* Мақол. | Умуман ўтирмоқ. *Шу маҳал қаршидан ширакайф бир одам келиб, скамейканинг бир четига оғир чўкди.* Шуҳрат, Жаннат қидирганлар. **Тиз чўкмоқ** қ. **тиз** I.

2 Тиниб тагига ўтирмоқ, тинмоқ (суюқликдаги аралашма, қуйқа ва ш. к. ҳақида). *Лойқа чўкиб сув тиниқлашибди. Намакобнинг тузи тагига чўкиб қолибди.*

3 Ғарқ бўлмоқ, ботмоқ. *Итарувчи куч жисм оғирлигидан кам бўлса, жисм чўкади.* «Физика». *Аҳиллик бор ерда темир ҳам сувга чўкмайди.* Шуҳрат, Жаннат қидирганлар.| Сувга оқиб, ботиб ҳалок бўлмоқ. | Дастлабки вазиятидан пасаймоқ, ўтирмоқ, ичкари ботмоқ. *Ер чўкибди. Фундамент чўкибди.*| *кўчма* Бир жойда ҳаракатсиз тўхтаб, туриб қолмоқ. *Ўтмас моллар складда чўкяпти. Тарқатилган пул чўкканча чўкиб қолди.*

4 *кўчма* Қадди, бўйи қисқариб пастроқ, калтароқ бўлиб қолмоқ, қисқа тортмоқ. *Кампир ғамдан чўкди. Отам қариб анча чўкиб қолдилар.*

5 Ич-ичига тушиб кетмоқ, ботмоқ, синиқмоқ. *[Раиса] шляпа остидан [эрининг] чўккан қовоқлари, ҳорғин, сўниқ кўзларини кўрди.* М. Худойқулов, Оҳанграбо ахтариб.

6 *кўчма* Иқтисодий ёки руҳий тушкунликка тушмоқ, ўтириб қолмоқ, пастлашмоқ. *Ўлмасой уч-тўрт кунда ёқ чўкиб кетди; илгаригидай сергап ҳам эмас.* Р. Раҳмонов, Бахт билан учрашув. *«Правда» колхози чўкиб қолди, Раиси ношудлик қилди, ўз нафсини тиёлмади.* Й. Шамшаров, Қумуш ниёла.

7 *кўчма* Ўтирмоқ, тушмоқ. *Жимлик чўкди. Оқшом чўкди. Кўзларига аллақандай маъюслик чўкди.* ■ *Тун чўккан бўлса ҳам, очиқ деразадан тикилиб турган осмон ёришиброқ кўринди.* А. Мухтор, Давр менинг тақдиримда.

8 *кўчма* Ботмоқ, чўммоқ, кўмилмоқ. *Хаёлга чўкмоқ. Фикрга чўкмоқ.*

♦ **Кўнгли чўкди** қ. **кўнгил** 1. **Оқ туя чўкди** биринчи, дастлабки қор ёғди.

ЧЎҚТИРИЛМОҚ чўктирмоқ *фл. мажҳ. н. Туялар ёнма-ён чўктирилди. Сув лойқаси идиш остига чўктирилди.*

ЧЎҚТИРМОҚ чўкмоқ *фл. орт. н. Туяни чўктирмоқ. Тиз чўктирди.* ■ *Бўйинига осилиб уни ерга чўктирдилар. «От» қилиб устига миндилар.* Ж. Шарипов, Хоразм. *Қариганда оқизмагин ёшимни, Чўктирмагин, болам, қомат-бошимни.* Ислом шоир. *Қўй, кўнглингни чўктирма, ҳалиям қирчил-*

лама йигитлардан қолишмайсан. С. Анорбоев, Оқсой. *Эски раислар бўйин эгармикин бу ёш жувонга. Ишласа ҳам бир йил ишлайди, лекин районни ўн йилга чўктириб кетади.* И. Раҳим, Ихлос.

ЧЎЛ 1 Ўсимлик жуда кам ёки мутлақо йўқ, сувсиз бепоён дашт; саҳро, биёбон. *Қизилқум чўллари. Қақроқ чўл. Бойсун чўли. Чўли азим. Чўли малик. Тома-тома кўл бўлур, ҳеч томмаса чўл бўлур.* Мақол. ▬ *Тоғу тош, саҳрою чўлларни гулистон айлабон, Шаҳарлар, ободонликлар, хушҳаво қилди қалам.* Ҳамза. *Омон полвоннинг гапидан Охунбобоев завқланиб кетди. Балли, азаматлар. Чўл жиловини қўлларингга бердик.* С. Аҳмад, Уфқ.

2 *кўчма кам қўлл.* Ташпа, зор. *Болага чўл хотин.*

◆ **Чўл ялпиз** ёввойи ялпиз, кийик ўти.

ЧЎЛИСТОН Чўл-биёбондан иборат бўлган ер, қуруқ саҳро. *Амунинг ўнг қиргоғидаги бепоён чўлистонда биридан-бири даҳшатли воқеалар юз бера бошлади.* М. Осим, Аждодларимиз қиссаси. *Ажал етиб энаси йиғлаб турибди, Қорахонтоҳ бизга азоб берибди, Мазгилимни у чўлистон қилибди.* «Ширин билан Шакар».

ЧЎЛИҚ *диал.* Кичик чўпон, чўпоннинг ёрдамчиси. [*Идрис Давлетов*] *чўлиқдан бош чўпонликка кўтарилди.* Б. Маҳмудов, Овулдошлар олқиши.— *Тоғларда кўкрагимизни шамолга бериб.. қўй боқамиз. Сиз чўпон бўлсангиз, мен чўлиқ,— деди Мардон Абдуназарга.* М. Осим, Элчилар.

ЧЎЛИҚЧИ *айн.* **чўлиқ.**

ЧЎЛЛАМОҚ Сувга ташна бўлмоқ; сувсамоқ, чанқамоқ. *Чўллаб оғзим қақраб кетди. Чўллаган ерлар. Чўллаган ғўзалар.* ▬ *Семург дарёга кетди, Ҳаял ўтмасдан етди. Сувни шимирди чўллаб, Қанотларини ҳўллаб.* Ҳ. Олимжон.

ЧЎЛЛАТМОҚ чўлламоқ *фл. орт. н. Иссиқ ҳаво чўллатиб юборди. Шўр овқат чўллатади. Пахтани чўллатиб суғормоқ.*

ЧЎЛЛИК Чўлда яшовчи киши, чўл киши. *Кўпгина маданий-маиший объектлар чўлликларда хизмат қиляпти.* М. Умаров, Мирзачўл истиқболи.

ЧЎЛОҚ 1 Оёғи майиб; оқсоқ. *Чўлоқ киши. Чўлоқ қуш.*‖ *Қолоқдан чўлоқ яхши.* Мақол. ▬ *Тўғри, ўзи чўлоқ-ку, лекин шамолдан тез учади, ҳайронман.* Ойбек, Қутлуғ қон.

2 Қўли ёки оёғи йўқ; инвалид. *Қўли чўлоқ одам.*

3 *с. т.* Оёғи синиқ, синган (стол, стул ва ш. к. ҳақида).

◆ **Чўлоқ кетмон** дастаси калта ёки синган кетмон.

ЧЎЛОҚЛАНМОҚ 1 Оқсаб юрмоқ, оқсоқланмоқ, оқсамоқ. [*Гулсунбиби*] *чўлоқланиб оғилхонага югурди.* Ойбек, Қутлуғ қон.

2 Оёқ ёки қўлдан ажралиб ногирон, инвалид бўлиб қолмоқ.

ЧЎЛОҚЛИК 1 **чўлоқ** *с. белги оти. Оёқнинг чўлоқлиги. Қўлнинг чўлоқлиги. Стулнинг чўлоқлиги.*

2 Оқсоқланиб юриш, оқсоқлик. *У чўлоқланар, аммо чўлоқлик ва оғриқни жаҳл билан енгмоқчи бўлгандай, тўғри босишга тиришар, лекин зардаси бир неча қадамга етар эди, холос.* Ойбек, Қуёш қораймас.

ЧЎЛП *тақл. с.* Нарсаларнинг сувга урилиши, бўса олиш ва ш. к. ҳаракатлардан ҳосил бўладиган товушлар ҳақида. *Унинг* [*Чиннихоннинг*] *оёғи тагидан кўчган бир тош тиниқ сувга чўлп этиб тушди.* П. Қодиров, Юракдаги қуёш. *У* [*Абдураҳмонов*] *икки қўлини белидан ўтказиб, қучоқлаб чўлп этиб юзидан ўпди.* М. Муҳамедов, Қаҳрамон изидан.

ЧЎЛПИ Аёлларнинг сочга тақиладиган ёки кўкракка тушириб юриладиган кумуш ёки олтиндан ясалган зийнат буюми.

ЧЎЛПОН 1 (Ч — *катта*] *астр.* Ёруғ тонг юлдузи; Венера. *Ўн олти яшар қизга Чўлпон юлдузи чўриликка тайёр.* «Эртаклар».

2 *кўчма* Гўзал, чиройли, шаҳло кўз ҳақида. *Хастасин кўргали ул дилбари жонон келадур, Юзи моҳ, юлдузи ўт, кўзлари чўлпон келадур.* Ҳамза.

3 Чўлпон (*хотин-қизлар исми*).

ЧЎЛП-ЧЎЛП **чўлп** *с. такр. Чўлп-чўлп ўпмоқ.*

ЧЎЛТОҚ 1 Юлинган, кесилган, калта, тўмтоқ. *Чўлтоқ ит.* ▬ *Бирдан итларнинг турқи ўзгарди-қолди: бошларини солинтириб, чўлтоқ думларини қисиб ҳар ёнга тарқаб кетди.* С. Анорбоев, Оқсой. *Алексей Мадаминга ва унинг ёнида ётган бир чўлтоқ милтиқ билан эгри қиличга кўз олайтириб: — Бадбахт! — деб қўйди.* П. Турсун, Ўқитувчи. *Яганадан чиққан ғўзаларни чўлтоқ қилиб кетган бўронлар мана шу тўкин кузни деҳқонни бенасиб қилмоқчи эди.* С. Аҳмад, Машъаллар порлайди.

2 *кўчма* Нотўла, юмалоқ-ёстиқ, тўмтоқ. *Чўлтоқ жавоб.*‖ *Иншони чўлтоқ қилиб қўйибсиз. Жавоб чўлтоқ бўлиб қолди.*

◆ **Чўлтоқ супурги** ишлатилавериб, ейилиб тўмтоқ бўлиб қолган супурги.

ЧЎЛҚУВАР Чўлни ўзлаштирувчи, қўриқ ерларни экиб обод қилувчи. *Йўлга кираверишда каттакон дарвоза пешанасидаги алвонда «Пахта байрамингиз муборак, чўлқуварлар!» деб ёзиб қўйилган.* С. Қодиров, Чўл хумормари. *Карл Маркс номли колхоз аъзолари Марказий Фарғонани гулистон қилаётган чўлқуварлардир.* М. Исмоилий, Довруғингни ошир, Фарғона.

ЧЎМДИРМОҚ **чўммоқ** *фл. орт. н. Сувга чўмдирмоқ.* ▬ *Одамлар билан учрашув Ойқизни узоқ ва чуқур хаёлларга чўмдирар эди.* Ш. Рашидов, Бўрондан кучли.

ЧЎММОҚ **ЧЎМИЛИШМОҚ** **чўмилмоқ** *фл. бирг. н.*

ЧЎМИЛМОҚ 1 Чиниқиш, даволаниш мақсадида ёки иссиқдан дарё, ҳовуз ва ш. к. сувига тушиб сузиб юрмоқ. *Баъзан ётиб, ағнаб, Гулларга кўмиламиз. Баъзан кумуш сувларда, яйрашиб чўмиламиз.* Уйғун.

2 Ғчиниб ювинмоқ. *Душда чўмилмоқ. Ҳаммомда чўмилмоқ.* ▬ *Йўлчи анҳорда чўмилмоқчи эканини сўзлади.* Ойбек, Қутлуғ қон.

3 *кўчма* Кўмилмоқ, чўммоқ, ботмоқ. *Янги уйғонган, ям-яшил барг-чалар билан ясанган дарахтлар қуёш нурида чўмилади.* Ойбек, Қутлуғ қон. *Липиллайди ойна кўк, Кўркам унинг жилваси. Унинг сокин юзида, Чўмилар кун шуъласи.* Т. Тўла.

ЧЎМИЛТИРИЛМОҚ **чўмилтирмоқ** *фл. мажҳ. н.*

ЧЎМИЛТИРМОҚ **чўмилмоқ** *фл. орт. н.* [*Гулбаҳор:*] *Болани ҳам чўмилтиргани қўймади, жодугар!* Ҳамза, Бой ила хизматчи. *Жангчиларни тезда чўмилтириб, ички кийимларини янгилаш керак.* И. Раҳим, Чин муҳаббат.

ЧЎМИЧ Суюқ овқатни шопириш ва сузиш учун ишлатиладиган узун дастали рўзғор асбоби; ёғлоғи. *Ёғоч чўмич. Сирланган чўмич. Қозонда бўлса, чўмичга чиқар.* Мақол. *Туяни чўмич билан суғориб бўлмас.* Мақол. ▬ *Унинг* [*Нормуроднинг*] *аризасида битта қулоғи синган чўян қозон, битта чўмич ҳам ёзилган эди.* Айний, Қуллар. **Экскаватор чўмичи** экскаваторнинг қум, тупроқ оладиган қисми. *Зовур қазиётган полвон экскаваторнинг огир чўмичи фил хартумидай баландга кўтарилиб тушмоқда.* Ҳ. Назир, Чўл ҳавоси.

◆ **Чўмичда қоқмоқ** кимсанинг ҳақини, тегишини қоқиб, уриб қолмоқ.— *Озуқадан ҳам, сувдан ҳам бизни чўмичда қоқишяпти,— йиғламсираб жавоб беришди улар.* С. Маҳкамов, Хуррак.

ЧЎМИЧЛАМОҚ Чўмич билан сузмоқ ёки ўлчамоқ. *Хўрандалар сотувчининг атрофини ўраб ерга чўққайиб ўтирибдилар. Ошпазлар* [*овқатни*] *чўмичлаб сузиб бериб турибди.* Ғ. Ғулом, Шум бола.

ЧЎМИШМОҚ **чўммоқ** *фл. бирг. н.*

ЧЎММОҚ 1 Суюқликка, сувга ёки юмшоқ нарсага ботмоқ, чўкмоқ, кўмилмоқ. ▬ *Тошларда табассум сочиб ётган қуёшнинг олтин шафақлари сувларда чўмиб ўйнайди.* Миртемир. *Саодат.. ич қўйлагига бир оз атир сепиб олгач, оқ чойшаблар орасига кириб, пар ёстиққа чўмди.* И. Раҳим, Ихлос.

2 *кўчма* Берилмоқ, кўмилмоқ, ботмоқ. *Хаёлга чўммоқ.* ▬ *Бу ҳикояни эшитган командир фикрга чўмиб кетди.* Айний, Қуллар. *Уста Баҳром.. узоқ сукутга чўмиб кетди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. *У* [*Муҳаммад Жамол*] *хаёл ва узоқ хотиралар денгизига чўмди.* Ойбек, Нур қидириб.

|Юзага келмоқ, қарор топмоқ, чўкмоқ. *Эшик қаттиқ ёпилди-ю, орага чуқур жимлик чўмди.* М. Жабборов, Севинч ёшлари. | Қўмилмоқ, ботмоқ, қопланмоқ. *Нурга чўмган қишлоқ.* ▪ [*Ёшлар*] *ҳаммалари бир бўлиб электр чироқларининг нурига чўмган катта кўчаларни сайр қилиб кетдилар.* П. Турсун, Ўқитувчи.

ЧҲНГ [*хит*] *диал.* Катта, улкан, зўр. *Чўнг харсанг. Чўнг гавдали. Чўнг дарё. Чўнг Олой яйловлари.* ▪ *Ҳўл ва қуруқ ҳолда дастурхонни безаган ҳам узум,.. чўнг даромад манбаи ҳам узум.* Р. Мусамуҳамедов, Яхшидан боғ қолади. *Андижонликларнинг карвони.. умид манзилига етиб келди. Аммо бу билан олдимизда турган чўнг вазифалар тамомига етди эмас.* Г. Гулом, Жон Андижон.

ЧҲНТАК 1 Қийимнинг пул ва бошқа зарур енгил нарсалар солиб юриш учун тикилган сиртқи ёки ички халтачаси; кисса. *Ён чўнтак. Ички чўнтак. Қўйин чўнтак. Устки чўнтак. Соат чўнтак.* || *Чўнтак соат.* ▪ *Ўзбек ойим чўнтагига қўлини солиб бешўн пул олиб берди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. **Чўнтак дафтар** ёпда олиб юриладиган кичик хотира дафтарчаси; ён дафтар. *Элмурод Ойимхон ва Гулсум тўғрисида гапирганда, Алексей Иванович бу номларни чўнтак дафтарига ёзиб олди.* П. Турсун, Ўқитувчи.

2 *кўчма с. т.* Кимсага тегишли мол-мулк, пул. *Ўз чўнтагидан сарф қилмоқ. Бировнинг чўнтагига тушмоқ.* ▪ [*Мирбадал:*] *Арава деган лаънати магазинда қалашиб турмас экан.*— [*Валихўжа:*] *Қалашиб турмас экан деб колхоз чўнтагига қўл солиш яхшими?* Н. Сафаров, Ҳаёт мактаби.

◆ **Чўнтак кесар** киссавур, ўғри.

ЧҲНҚАЙИШМОҚ чўнқаймоқ *фл. бирг. н.*

ЧҲНҚАЙМОҚ 1 Оёқларини тиззадан букиб ва икки оёқ панжасига таяниб ўтирмоқ. *Кумушбиби ариқ бўйидаги бир ўринни кўзлади-да, сакраб нариги юзига ўтди ва чўнқайди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. *Бир вақт қараса, булоқ бўйида бир аёл чўнқайиб олиб пешанасига ҳўл рўмолча босяпти.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

2 Орқа сёқларини букиб ўтирмоқ (ҳайвонлар ҳақида).

ЧҲНҚАЙТИРМОҚ чўнқаймоқ *фл. орт. н.*

ЧҲНҚИР *с. т.* Чуқур, теран. *Чўнқир ҳовуз.*

ЧҲП [*ф-т*] **1** Новда, шох бўлаги; ингичка, узун тараша, ёғоч парчаси. *Чўп билан тиш кавламоқ. Чўпни хор тутма, кўзингга санчилур.* Мақол. *Аяган кўзга чўп тушар.* Мақол. | Ўтин, тараша. *Мен ҳозир самоварга чўп ташлаб келаман.* С. Кароматов, Тоғлар табассуми.

2 Бирор мақсад учун махсус тайёрланган таёқча. *Ноғора чўп. Лангар чўп.* ▪ *Чўпининг учи билан тўғри келган сўзни кўрсатди-ю, болалардан биринг отини айтиб сўради.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

3 Молга овқат бўладиган қуруқ ўт, хас-хашак (беда, пичан ва ш. к.). *Уй эгаси Муқимийни ётқизиб, дарғанинг отига яна пича чўп солгач, кўча эшикни тамбалаб, оёқ учида ичкарига кириб кетди.* С. Абдулла, Мавлоно Муқимий. | Ўсимлик, гиёҳ. *Норинда сув бор экан, Чўллар сувга зор экан. Чўп битмаган биёбон, Сув келса гулзор экан.* «Қўшиқлар».

◆ **Чўп бўлиб кетмоқ** (*ёки қолмоқ*) озиб кетмоқ, ориқлаб қилтириқ бўлиб қолмоқ. *Икромжон бўлса озиб, чўп бўлиб кетган эди.* С. Аҳмад, Уфқ. **Қўй оғзидан чўп олмаган қ. қўй. Кўзига чўп солмоқ** (*ёки ташламоқ*) *қ.* **кўз. Чўп тўшди** орага совуқчилиқ, хиралик тушди, иш бузилди. *Ширин суҳбатга чўп тушди. Орага чўп тушди.* ▪ *У* [*Ҳасанали*] *Отабекдаги бу ҳолларнинг сирини билгандек, муҳаббати орасига чўп бўлиб тушган кейинги уйланиши аламидан, деб қарор қилиб қўйган эди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. **Чўпдан ҳадик олмоқ** ҳар нарсадан ҳадик олмоқ, шубҳа қилмоқ, ҳадиксирамоқ, қўрқмоқ. [*Салмонов:*] *Хулосаларга қараб иш кўриш лозимлигини унутдими, чўпдан ҳадик олдими.. ҳар ҳолда, иш жуда сусайиб кетган эди.* И. Қаландаров, Шохидамас, баргида. **У ердаги чўпни бу ерга олиб қўймайди** ҳеч иш қилмайди, ойимтилла.

ЧҲПИЛЛАТМОҚ «Чўлп-чўлп» овоз чиқармоқ. *У* [*Нигора*] *онасининг бўйнига осилиб, у юзидан-бу юзидан чўпиллатиб ўпа бошлади.* С. Аҳмад, Пойқадам.

ЧҲПОН [*ф-т*] Яйловда майда мол боқувчи. *Эҳкининг калтак егиси келса, чўпоннинг таёғига суркалади.* Мақол. *Ит чўпоннинг қўлдоши, ёлғизликда йўлдоши.* Мақол. ▪ *Ана, чўпон йигит яшил майсазорга ёнбошлаб, қамиш сивизғасини чалаётибди.* Ҳ. Ғулом, Машъал.

ЧҲПХИНА Ёввойи хина.

ЧҲПЧАК I 1 Топишмоқ, жумбоқ.

2 Халқ оғзаки ижодида: ҳикоя, эртак. *Нега зерикасан энди? Бир йил, ярим йил най чалиб, чўпчак айтиб бериб юраман.* Ҳ. Ғулом, Машъал. | *с. т.* Афсона. *Шошманг, яна бир нарсани айтиб берай, буни чўпчак дейсиз, лекин ўнгкай чин сўз.* Ойбек, Қутлуғ қон.

ЧҲПЧАК II Ёқиладиган майда қуруқ шох-шабба, хас-чўп. *Юнус ота шитирлатмасдангина чўпчак териб юрийди.* А. Қодирий, Обид кетмон.

ЧҲПЧАҚЧИ 1 Топишмоқ тўқувчи, топишмоққа уста одам.

2 Эртак айтувчи, халқ эртакларини яхши биладиган ва таъсирли қилиб айтувчи одам; эртакчи.

ЧҲРИ *тар.* **1** Қул хотин; туткунликдаги аёл. *У қишлоқларда фақат қиз чўрилардан қирқ нафар бўлиб, уларга эгалари кўп зулм қилар эканлар.* Айний, Эсдаликлар. *Фуқарони ўз жонидан тўйдирган, Элнинг қизи хонга чўри, ўғли қул.* С. Абдулла.

2 Хизматкор хотин; оқсоч. *Чўри бўлганингдан кейин ҳар хил ишларни қилавериб, кўзинг пишиб қолар экан.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. **Уй чўриси** уй иши билангина банд бўлган хотин.

ЧҲРИЛИҚ чўри *с. мавҳ. от. Чўрилик қилмоқ.*

ЧҲРТ *рвш* Кескин, шарт, шартта. *Чўрт ўгирилмоқ. Чўрт кесиб гапирмоқ. Чўрт синиб тушмоқ. Чўрт узилиб кетмоқ.* || *Чўрт жавоб. Чўрт сўз.* ▪ — *Назаримни ундан* [*Рустамдан*] *узиб олдим-да, чўрт бурилиб кета қолдим,— деди қиз.* Ж. Абдуллахонов, Тонг ёришган соҳилда. *Тавба қилдим, гапимни қайтиб олдим. Ҳали ҳам ўша чўрт сўзлигинг қолмабди-да!* Ҳ. Назир, Ўтлар туташганда. **Чўрт кесар** шартта гапирадиган, айтадиган. *Чўрт кесар аёл.*

ЧҲРТАН: чўртан балиқ дарё ва кўлларда яшайдиган майда ўткир тишли йиртқич балиқ. [*Ҳовуздаги*] *зоғора балиқ, чўртан балиқ, лаққа балиқлар гоҳ сув юзига чиқиб.. гоҳ билтангалаб ўйнаб шўнғиб кетарди.* Ж. Шарипов, Хоразм.

ЧҲРТТА *кам қўлл. айн.* **чўрт.**

ЧҲТ I [*р* счёты] **1** Бухгалтерияда, идораларда кўлланиладиган, доналарини суриб қўшув ва айирув амаллари бажариладиган содда мослама. *Чўт қоқмоқ. Чўтга солмоқ. Чўтга (чўт билан) солиб ҳисобламоқ.* ▪ — *Ҳоҳласангиз мана чўт.— Бой токчадан чўтни олиб, Муҳаммад Расулга сурди.— Бизга барибир, чўтсиз ҳисоблай берамиз.* Ойбек, Қутлуғ қон.

2 Мўлжал, тахмин, ҳисоб. *Чўт қилибдир: Ерни ташлаб қочайми деб; Номардликни ўз-ўзига билмабди эп.* Ғ. Ғулом. **Хом чўт қилмоқ** тахминий ҳисоблаб чиқмоқ, чамалаб кўрмоқ.

◆ **Чўт бермайди** фойда бермайди.— *Тракторларимиз ёмон эмас, лекин «Универсаллар» бир оз чўт бермай қўйди,..* — *деди Икромжон.* И. Раҳим, Хислат. **Чўт эмас** писанд эмас, ҳеч нарса, ҳеч гап эмас. [*Бекнинг*] *янги ўртоғи Анварга икки юз-уч юз сўм чўт эмас, дадасининг машинаси ҳам унга қарашли.* А. Мухтор, Тугилиш.

ЧҲТ II *диал.* Теша.

ЧҲТАЛ Қимор ўйинларида ютган томондан олинадиган пул, улуш. *Эҳҳе, иш катта-ку. Омад тилайман, чўталдан чўзасиз-да.* Ойбек, Қутлуғ қон. *Ҳамённи, пулни, узукни* [*миршаблар*] *менга олиб бердилар. Лекин бир ярим танга чўтал олиб қолдилар.* Ғ. Ғулом, Шум бола.

ЧҲТАЛЧИ Қиморда ютуқдан чўтал олувчи одам. *Қиморни бошқарадиган чўталчи ютган томондан ўн сўмга бир сўм олиб турар, баъзан чўтал пулдан ютқазганларни қарз бериб «қўтариб» қўяр эди.* Ҳ. Нуъмон, А. Шорахмедов, Ота.

ЧҲТИР I Чечак, қўтир ва ш. к.нинг

изи қолган. *Чўтир башара.* ▪ *Буни кўрган Мадаминнинг чўтир юзи тиришиб, кўзларида ғазаб учқунлари чақнади.* П. Турсун, Ўқитувчи. *Босмачилар бошлиғи баланд бўйли қотмадан келган бир чўтир киши экан.* Ш. Ғуломов, Ёркин йўллар. ‖ *Назаримда, йигирма-йигирма беш ёшлар ўртасида кўзингга чўтир ҳам соҳибжамол, ҳўрлиқо кўринади шекилли-да!* Шуҳрат, Шинелли йиллар.

2 Ғадир-будур, ўпқир-чўнқир. *Чўтир ёнғоқ.*

ЧЎТКА [*р* щётка] 1 Нарсаларни ювиш, тозалаш учун дастага тартибли қилиб маҳкамланган қил толаларидан ёки симлардан иборат буюм. *Қил чўтка. Металл чўтка. Тиш чўткаси. Кийим чўткаси.* ▪ *Фотима опа унинг бурди кетиб қолган йиртиқ ботинкасини эски чўтка билан мойламоқда.* Р. Файзий, Сен етим эмассан.

2 Бўяш, оқлаш учун кўпинча қилдан ясаладиган асбоб; мўйқалам. *Бўёқчилик чўткаси. Чўтка билан бўёқ бермоқ.*

ЧЎТКАЛАМОҚ Чўтка билан тозаламоқ. *Кийимларни чўткаламоқ.* ▪ *Келин зар погонли кителни чўткалаяпти.* С. Аҳмад, Ўйлар.

ЧЎТКАЛАНМОҚ **чўткаламоқ** *фл. мажҳ. н.*

ЧЎТКАЛАТМОҚ **чўткаламоқ** *фл. орт. н.*

ЧЎТЛАМОҚ Мўлжалламоқ, чоғламоқ; мўлжаллаб, чоғлаб кўрмоқ. *Имкониятларни чўтлаб кўрмоқ.* ▪ *Мутал шаҳардан дили ёришиб чиқди. Умуман сафари ўнгидан келди, қишлоқдан чўтлаб чиққан.. ишлари юришиб, янги масалалар бугун ҳал бўлди.* О. Ёқубов, Ларза.

ЧЎТЛАНМОҚ **чўтламоқ** *фл. мажҳ. н.*

ЧЎТЛАТМОҚ **чўтламоқ** *фл. орт. н.*

ЧЎТЛАШМОҚ **чўтламоқ** *фл. бирг. н. Баъзи бировлар.. тоққа чиқиб қилинадиган ишларни ўзларича чўтлашди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

ЧЎЧИМОҚ 1 Бехос ташқи таъсирдан сакраб, сапчиб тушмоқ, сескланмоқ. *Чўчиб уйғонмоқ.* ▪ *— Зерикаётганингиз йўқми, ишқилиб? — Элмурод бу овоздан чўчиб тушди.* П. Турсун, Ўқитувчи. *Катта қора сигир шаталоқ отиб, орқасида бир кишини суриб кирди. Бой чўчиб, ўзини четга олди.* Ойбек, Қутлуғ қон. *Шунақа қаҳ-қаҳ солиб беғубор кулишадики, дарахтларда тунаган қушлар чўчиб қанот қоқади.* Шуҳрат, Шинелли йиллар.

2 *кўчма* Қўрқмоқ, ҳадиксирамоқ; шубҳаланмоқ. *Қийинчиликлардан чўчимоқ.* ▪ *Ваҳима қилманг, бола, чўчийдиганлардан эмасман.* Ф. Мусажонов, Ҳури. [*Қудрат*] *тўғриси, Марҳаматдан дакки эшитаманми, деб чўчиди.* Ҳ. Назир, Сўнмас чақмоқлар. *Муҳаррам ўта бахтлилигидан чўчийди.* Шуҳрат, Шинелли йиллар. *Раис бир зум ўтмай, ўзи ўйлаган фикрлардан чўчиб кетди.* Ш. Рашидов, Бўрондан кучли.

ЧЎЧИТМОҚ **чўчимоқ** *фл. орт. н. Эшикнинг қўққисдан очилиши Вали акани чўчитиб юборди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о. [*Қўзибой:*] *Ҳали, қўлга кирай деган қуённинг чўчиганини эслаб, дами ичига тушди.* Ҳ. Назир, Сўнмас чақмоқлар. *Бу гаплар Замирани чўчитар, Очил уни ёмон йўлга бошлаётгандай туюларди.* П. Қодиров, Уч илдиз.

ЧЎЧОҚ *айн.* **чук.**

ЧЎЧИШМОҚ **чўчимоқ** *фл. бирг. н.*

ЧЎЧҚАЙМОҚ Аразлаган, ўшшайган ёки пуфлаётгандек, буришиб, бир оз олга чўзилмоқ (лаб ҳаракати ҳақида). *Нега лаби чўччайиб қолди?*

ЧЎЧҚАЙТИРМОҚ **чўччаймоқ** *фл. орт. н.* [*Эргаш*] *лабларини чўччайтириб, зўр бериб ҳуштак чаларди.* А. Мираҳмедов, Кулган чечаклар.

ЧЎЧҚА 1 Гўшт-ёғи ва териси учун боқиладиган, жуфт туёқли калта оёқли, сутэмизувчи уй ҳайвони. *Наслдор чўчқа. Ёввойи чўчқа. Хонаки чўчқа. Чўчқа боқувчи. Чўчқа фермаси.*

2 *сўқ.* Аблаҳ, ҳайвон.— *Менимча, Қоратой темирни сувга «жаз» босиб гапирди,— Мирзакаримбой чўчқа бойлардан бўлса ҳам, сенга ён босар.* Ойбек, Қутлуғ қон.

ЧЎЧҚАБОҚАР Чўчқа боқувчи.

ЧЎЧҚАЧИЛИК Чўчқа боқиш ва қишлоқ хўжалигининг шу ишга тааллуқли соҳаси. *Чўчқачилик совхози.* ▪ *Ашир чўчқабоқар бўлганидан бери колхоз чўчқачиликдан зарар кўрса кўрдики, фойда кўрмайди.* С. Анорбоев, Оқсой.

ЧЎЯН [*р* чугун] Пўлат ҳосил қилиш ёки қуйма деталлар тайёрлаш учун ишлатиладиган, углерод билан темирдан иборат қотишма. *Оқ чўян. Кул ранг чўян.* ‖ *Чўян қозон* ▪ [*Жапақнинг*] *чайир ва бақувват гавдаси чироқ шуъласида чўян ҳайкал каби йилтиллар эди.* А. Мухтор, Қорақалпоқ қиссаси.

ЧЎҚИЛАМОҚ 1 Ҳа деб чўқийвермоқ, дамба-дам, тўхтовсиз чўқимоқ, тўхтовсиз чўқиб емоқ ёки зарба бермоқ. *Жўжалар чўқилаб дон емоқда. Қизилиштон чўқилаб дарахт тешмоқда.*

2 *кўчма* Ҳа деб уришавермоқ, бўлар-бўлмасга койийвермоқ, ҳар ёндан ёки тинмай танбеҳ бермоқ; таламоқ. *Коллектив ўртага олиб изза қилди, бўлмади. Кейин кўпчилик уни чўқилаб кавушини тўғрилаб қўйди.* Ҳ. Назир, Ўтлар туташганда.

3 *кўчма с. т.* У ер-бу ердан қўл учи билан чимдиб емоқ, татинмоқ. *Ошдан бир-икки чўқилади.*

ЧЎҚИЛАНМОҚ **чўқиламоқ** *фл. мажҳ. н.*

ЧЎҚИЛАТМОҚ **чўқиламоқ** *фл. орт. н.*

ЧЎҚИЛАШМОҚ **чўқиламоқ** *фл. бирг. н. Қушлар дон талашиб, чўқилашмоқда.* ▪ [*Қори:*] *Яна учрашдиларинг, чўқилашганларинг чўқилашган!* Уйғун, Дўстлар.

ЧЎҚИЛМОҚ **чўқимоқ** *фл. мажҳ. н.*

ЧЎҚИМОҚ 1 Тумшуқ билан илиб олиб емоқ. *Жўжалар дон чўқишмоқда. Қушлар узумларни чўқиб кетяпти. Мулла билганини ўқир, товуқ кўрганини чўқир.* Мақол. ▪ *Патнисда тўртта кулча, икки бош қизил чиллаки ва бир бош қуш чўқиган қандайдир узум бор эди.* Ойбек, Қутлуғ қон. ‖ Тумшуқ билан зарб бермоқ. *Хўроз қўлимни чўқиб олди. Қуш чўқиб тешган ёнғоқ. Қарға қарғанинг кўзини чўқимайди.* Мақол.

2 Қўл учи билан чимдиб емоқ, еб кўрмоқ, татимоқ. [*Ҳожи ва Ҳасанали*] *сўзлашмасданигина лагандан бир мунча чўқиган бўлдилар-да, қўл артдилар.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. *Битта-битта чўқибоқ қорни ёрилгундай бўлиб кетди.* Ғ. Ғулом, Шум бола.

3 *кўчма с. т.* Қаттиқ гапирмоқ, бўлар-бўлмасга койимоқ; уришмоқ. *Ораларида зўр-зўр адвокатларни чўқиб ташлайдиган раҳбарлари бор эмиш.* Ойбек, Улуғ йўл. *Лабингни бурма, Бегим. Мен сенга икки чўқиганингда қочирадиган қизлардан эмасман, фронтчи йигитман.* И. Раҳим, Чин муҳаббат.

♦ **Бир чўқиб, икки қарайди** жуда эҳтиёткор одам ҳақида.

ЧЎҚИНДИ *дин.* Мусулмон динидан қайтиб, христиан динига кирган, чўқинган. ▪ *У* [*Зокиржон*] *ўн икки ёшида найрангбоз Азим чўқинди тўпига қўшилиб, жарчилик қилган.* М. Қодиров, Ханда ва қаҳқаҳа усталари.

ЧЎҚИНМОҚ I 1 *дин.* Қўл учини пешанасига ва икки елкасига келтириб ибодат қилмоқ, худога сиғинмоқ (христианларда). | Христиан динига кирмоқ.

2 Умуман ибодат, сажда қилмоқ, сиғинмоқ, топинмоқ. *Бутга чўқинмоқ. Оловга чўқинмоқ.*

3 *кўчма салб.* Қулларча сажда қилмоқ, сиғинмоқ, топинмоқ. *Пулга чўқинадиган одам.*

ЧЎҚИНМОҚ II **чўқимоқ** 1, 2 *фл. ўзл. н.*— *Анови Мусулмонқул бўлмаса, бошқа Алимқул бош кўтариши аниқ! — деди қушбеги ва дастурхондан чўқиниб давом этди.* А. Қодирий, Ўтган кунлар. *Тўрқовоқ ичида туллак ҳам қоқинди, чўқинди, сайраб бир нафас.* Ғ. Ғулом.

ЧЎҚИНТИРМОҚ **чўқинмоқ** I *фл. орт. н. Ўзига чўқинтирмоқ.*

ЧЎҚИТМОҚ **чўқимоқ** *фл. орт. н. Беданасини чўқитиб олди.* ▪ *— Тузук,— деди Зайнаб,— лекин ҳар қадамда унинг ҳузурини бузаман, бир чўқитиб, ўн қаратаман.* А. Қодирий, Ўтган кунлар.

ЧЎҚИШМОҚ **чўқимоқ** *фл. бирг. н. Булар бир-бири билан* [*Мираҳим билан мингбоши*] *чўқишиб турганча мен кийиниб олдим.* Ш. Ризо, Қор ёғди, излар босилди.

ЧЎҚИШТИРМОҚ 1 **чўқишмоқ** *фл. орт. н. Хўрозларни чўқиштирмоқ.*

2 Май косаларини бир-бирига те-

гизиб олмоқ, уриштирмоқ. *Амир мўғул маст, қийиқ кўзларини Шаҳобиддинга тикди ва қўлини чўзиб у билан гулдор пиёлаларни чўқиштирди.* Ойбек, Навоий.

ЧЎҚМОР 1 Тўқмоқ шаклидаги қадимий уруш қуроли; гурзи, шашпар. *Полвон йўлда кетар экан, ҳозироқ бориб тўранинг бошига чўқмор билан солгуси, бўғиб ўлдиргуси келиб кетди.* Ж. Шарипов, Хоразм.

2 Тош кесадиган оғир тўқмоқ. *фарҳод қўлида теша ва чўқмори билан катта-катта тоғ тошларини қўпориб, Сирни бўға бошлади.* И. Жабборов, Кўҳна харобалар сири.

ЧЎҚҚАЙМОҚ 1 *айн.* **чўнқаймоқ.** *Зумрад эшик олдида шилдираб оқиб турган сув лабига чўққайди.* Ойбек, Зумрад.

2 Диккаймоқ, диккайиб, қаққайиб чиқиб турмоқ. *Чўққайган катта тош.*

ЧЎҚҚАЙТИРМОҚ **чўққаймоқ** *фл. орт. н.*

ЧЎҚҚАРА *диал.* Соққа (ёнғоқ ўйинида).

ЧЎҚҚИ 1 Тик нарсаларнинг энг юқори, баланд нуқтаси, жойи. *Тоғ чўққиси. Дор чўққиси. Бино чўққисидаги қизил байроқ.* ▪ *Ҳаво айниятти, укажон. Бунақа ҳавода чўққига чиқиш хавфли.* Ҳ. Назир, Сўнмас чақмоқлар.

2 *кўчма* Эришилган ёки эришилиши мумкин бўлган энг юқори погона, даража, энг юксак кўрсаткич, олий нуқта. *Илм-фан чўққиси. Бахт чўққиси. Камолат чўққиси. Тараққиётнинг чўққиси. Ижод чўққиси.* ▪ *Сакиз юз йилдирки, шонли байроғинг, ғалаба чўққиси узра намоён.* Ғ. Ғулом. *Нашриёт ходимлари беш йиллик мобайнида янги-янги муваффақиятлар чўққиларини эгаллашлари керак.* А. Саидов, Ютуқ ва режалар.

◆ **Чўққи соқол** 1) учли қилиб қўйилган соқол; эчки соқол. *Кори биттаи-икита оқ оралаган чўққи соқолининг учини ушлаб илжайди.* А. Қаҳҳор, Қўшчинор; 2) шундай соқолли киши. *Эшикни чўққи соқол, нуроний бир чол очди.* М. Исмоилий, Фарғона т. о.

ЧЎҒ I 1 Алангаси сўнган қип-қизил ўт, олов. *Лахча чўғ. Самоварга чўғ ташламоқ.* ▪ *Бозорбой яна бир хокандоз чўғ келтириб ўчоққа солди.* П. Турсун, Ўқитувчи. *Тўнгак ярми чўғ бўлгани ҳолда тутаб ётибди.* Ҳ. Шамс, Душман. *Куллар кўкка учар, ..чалалар чўққа айланар эдилар.* А. Қодирий, Меҳробдан чаён.

2 *кўчма* Ўт, олов, учқун. *Кўзидан чўғ учиб турипти.*] Аланга, ҳарорат, оташ. *Ишқ чўғи. Умид чўғлари. Юрак чўғи.* ▪ [*Эргашнинг*] *ёнига бориб бўлмайди, чўғ бўлиб юрибди.* И. Раҳим, Зангори кема капитани. *У яшнаб турган чўғ.* А. Қаҳҳор, Сароб.

◆ **Ўзини ўтга, чўққа урмоқ** мақсадга эришиш учун ўзини ҳар ёққа урмоқ, ҳеч нарсадан қўрқмай, тап тортмай ҳаракат қилмоқ. *Биз ёшлигимизда кўрган қаттиқчиликни шу болаларим кўрмасин деб, ўзимни ўтга ҳам урдим, чўққа ҳам урдим.* И. Ўктамов, Ҳикоялар.

ЧЎҒ II Салмоқ, чама. *Ҳосилнинг чўғи яхши. Чўғи йўқ нарса.* ▪ [*Нонни*] *салмоқлаб кўр, чўғи оғирроғидан ол.* Ғ. Ғулом, Шум бола.

ЧЎҒЛАНМА: чўғланма тола электр ўтганда қизиб, чўғланиб ёрқин нур берадиган тола. *Электр лампанинг чўғланма толаси.* **Чўғланма лампа** чўғланма толали электр лампа.

ЧЎҒЛАНМОҚ 1 Чўғ ҳолига келмоқ, чўққа айланмоқ; чўғдек қизармоқ. [*Элмурод*] *чўғланган учқунлардан келасида аланга чиқишини билмас эди.* П. Турсун, Ўқитувчи.

2 *кўчма* Чўғдек ёнмоқ, ярқирамоқ. *Ефим Данилович ўтирган жойида қотиб қолди, унинг юзи қорайиб кетди, оғир босиб тушган пахмоқ малла қошлари тагида кўзлари чўғланди.* А. Мухтор, Опа-сингиллар.

ЧЎҒЛАНТИРМОҚ **чўғланмоқ** *фл. орт. н.* У [*Уста Мажид*] *Шукурхоннинг юрагида ўчиб қолган умид учқунларини бир нафасга қайта чўғлантириб юборди.* О. Ёқубов, Ота изидан.

ЧЎҒОЛ 1 Бақувват, тўла келган; ғўлабур. *Яна бир чўғолроғи «Нормат акам урушга боряпти, Гитлерни ўлдириб келади», деб бошқаларнинг гапини бўлиб қўяди.* И. Раҳим, Чин муҳаббат.

2 *эск.* Бақувват, кучли хизматкор. *Хоннинг раъйи сув чиқаришга тўхтади.. Барча шаҳар ва қишлоқларга саркорлар, чўғоллар тарқатди. Улар халқдан солиқ йиғиштиришга, ёрдам тўплашга буюрилган эди.* А. Қодирий, Меҳробдан чаён.

Ш

Ш Ўзбек алфавитининг йигирма олтинчи ҳарфи; *қ.* **ша.**

ША «Ш» ҳарфининг номи.

ШАБ [*ф-т*] *кт.* Сутканинг қоронғи қисми; кеч, тун, кеча. *Учинчи шаб ул сакбачча кечаги бесаранжомликни баттарроқ қилди.* А. Қодирий, Қалвак махзум. **Бозори шаб** *эск.* рўза кунларида кечаси бўладиган бозор, тунги бозор. [*Шайхантахурда*] *болалар жуда кўп, бозори шабнинг ҳар бурчида тентираб юришади.* Ойбек, Болалик. **Шаби ҳижрон** *поэт.* айрилиқ туни, айрилиқ кечаси.

ШАБАДА Енгил, майин шамол. *Субҳидам шабадаси. Оқшом шабадаси. Баҳор шабадаси.* ▪ *Тонг чоғи, ҳаво очиқ, офтоб ҳали чиқмаган. Лекин юлдузлар кўринмайди, ёқимли шабада эсмоқда.* Айний, Дохунда. *Дарахтларга боғланган ҳар хил латта-лутталар баъзан эсган кечки шабадада тебранар ва мозорга кўркинчли тус бағишларди.* С. Зунунова, Гулхан.

◆ **Кўкрагига шабада тегди** *айн.* **кўкрагига шамол тегди** *қ.* **шамол.** *Юраги соғ одамларни кўрсангиз, кўкрагингизга шабада тегса, бутқул тузалиб кетсангиз ажаб эмас.* А. Қаҳҳор, Минг бир жон.

ШАБАДАЛАМОҚ 1 Тоза, соф ҳавода бўлмоқ, тоза ҳаводан нафас олиб юрмоқ.— *Бирпас шабадаланг, райком болам,— деди чол.* Ойбек, О. в. шабадалар.

2 *айн.* **шамолламоқ** 1. *Нега қўзғалдингиз, тўрам? Шабадалаб қолманг, яна.* И. Султон, Бургутнинг парвози.

ШАБАДАЛАТМОҚ **шабадаламоқ** *фл. орт. н. Уруғлик чигитларни шабадалатмоқ. Чақалоқни шабадалатиб қўйма. Хоналарни тез-тез шабадалатиб туриш керак.* ▪ *Хирмонга тўкилган пахтани қабул қилиш, ёйиб шабадалатиш, қоплаш ва жўнатиш — анча машаққатли иш.* И. Раҳим, Куз лавҳалари.

ШАББОДА *поэт. айн.* **шабада.** *Шаббодалар тарар сочингни. Кўзгу тутар сувлар юзингга. Ман-ман деган барно йигитлар Бош уради босган изингга.* Уйғун. *Ва шаббода қуғур илк саҳар. Олиб кетди гулнинг тотини.* Ҳ. Олимжон. *Юзларимга майинлик билан Хуш шаббоданг урилди салқин.* Ҳ. Салох.

ШАБГАРД [*ф-т*] *эск. тар.* Тунги қоровул; миршаб. *Бандиларнинг теварагини яланғоч қилич кўтарган шабгардлар ўраб олган.* Айний, Қуллар. *Растанинг ўртасида девордаги қозиққа осилган қора фонус хира ёнмоқда, чироқ остидаги гулхан олдида.. шабгард* [*миршаб одами*] *ётарди.* Айний, Дохунда.

ШАБДОР [*ф-т*] Йўпгичқанинг бир тури.

ШАБИСТОН [*ф-т*] 1 *эск. кт.* Кечки ётоқхона; ички ҳарам доираси.

2 *кўчма поэт.* Қоронғилик, зулмат ҳукмрон бўлган жой; қора туп. **Шамъи шабистон** қоронғиликни, масканни ёритувчи нур, равшан чироқ. *Ўчмагай сўнгра Муқимий, шамъи шабистоним мининг.* Муқимий.

ШАБҚЎР Кечаси, қоронғи тушганда кўроймайдиган. *Шабкўр одам..* ▪ [*Узоқ вақт*] *овқат емаслик натижасида кишининг боши айланади.. кўзлари хиралашади, ҳатто шабкўр бўлиб қолади.* Т. Сиддиқов, Рўза ва қурбон ҳайити ҳақида..

ШАБҚЎРЛИҚ **шабкўр** *с. белги отн.* Ёш мол сут ёки ем-хашак орқали витамин «А» олмаса.. [*унда*] *шабкўрлик аломатлари рўй беради.* «Қ. Ўзбекистон», 1960, № 32.

ШАБЛО́Н I [*р<нем*] 1 *тех.* Бирор нарсанинг қолипи; андаза. *Шаблон ясалмоқ.* ▪ *Чигит сеялкаларини созлаш учун Ўрта Осиё механизациялаш ва электрлаштириш институтида яратилган «ПС-56» шаблони республика саноати томонидан бир неча юз дона ишлаб чиқарилди.* «Қ. Ўзбекистон», 1963, 2 апрель.

2 *кўчма* Чайналган, сийқаси чиққан нарсага кўр-кўрона эргашиш, қуруқ сафсата. *Партия пропагандасида*